

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ ҲӘМ ОРТА АРНАЎЛЫ
БИЛИМЛЕНДИРИЎ МИНИСТРЛИГИ

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ХАЛЫҚ БИЛИМЛЕНДИРИЎИ
МИНИСТРЛИГИ

ЎЖИНИЯЗ АТЫНДАҒЫ НӨКИС МӘМЛЕКЕТЛИК
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТЫ

ЎБДИСАЙЫТ ПАХРАТДИНОВ,
КЕҢЕСБАЙ АЛЛАМБЕРГЕНОВ, МАРИЯ БЕКБЕРГЕНОВА

XX ЭСИР ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫ ТАРИЙХЫ

*Ўзбекстан Республикасы Жоқары ҳәм орта арнаўлы билимлендириў
министрлигиниң 2009-жыл 26-февральдағы №51 буйрығына муўапық
—Ана тили ҳәм әдебияты (қарақалпақ тили ҳәм әдебияты) қәнигелиги
бойынша жоқары оқыў орынлары талабалары ушын сабақлық сыпатында
№91 гүўалық пенен тастыйық етилген*

НӨКИС
«ҚАРАҚАЛПАҚСТАН»
2011

Ә.ПАХРАТДИНОВ., К.АЛЛАМБЕРГЕНОВ., М.БЕКБЕРГЕНОВА.
XX ӘСІР ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫ ТАРИЙХЫ (Сабаклық). Нөкіс:
«Қарақалпақстан» баспасы, 2011-жыл. 612 бет.

Сабаклық тийкарынан еки бөлімнен ибарат. «Қарақалпақ әдебияты раўажланыўының тийкаргы басқышлары» деп аталатуғын бөлімде XX әсир карақалпақ әдебиятының өзине тән өзгешеликтери, раўажланыўының тарийхий жоллары, пайда болыў хәм кәлиплесиў деректери, хәр бир раўажланыў басқышындағы идеялық-көркемлик дәрежеси, жанрлық, формалық өсиў жоллары, басқа да сыпатлы белгилери, қолға киргизген табыслары менен айырым кемшиликтери кен түрде талқыланады.

«XX әсир карақалпақ әдебиятының көрнекли ўәкиллериниң өмири хәм дәретиўшилиги» деп аталатуғын екинши бөлімде болса усы әсир әдебиятының раўажланыўына салмақлы үлес қосқан Аяпберген Муўсаев, Қазы Мәулик Бекмухамедов, Сейфулғәбит Мәжитов, Аббаз Дабылов, Садық Нурымбетов, Жолмурза Аймурзаев, Мырзағәлий Дәрибаев, Тилеўберген Жумамуратов, Кәраматдин Султанов, Ибрайым Юсупов, Төлепберген Қайыпбергенев, Төлепберген Мәтмуратов, Шаўдырбай Сейтов, Кенесбай Рахманов сыяқлы шайыр-жазыўшылардың дәретиўшилик әдебий келбетине арнаўлы тоқталады.

Жуўаплы редактор:

К. АЛЛАМБЕРГЕНОВ, — филология илимлериниң докторы, профессор, ҚР Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты, Өзбекстан халық билимлендириўи ағласы.

Пикир билдиргенлер:

К. ҚУРАМБАЕВ,

— филология илимлериниң докторы, профессор, Қарақалпақстанға мийнети синген илим ғайраткери.

Ю. ПАХРАТДИНОВ,

— филология илимлериниң докторы, профессор, Қарақалпақстанға мийнети синген мәденият хызметкери.

К. БАЙНИЯЗОВ,

— филология илимлериниң докторы, Қарақалпақстанға мийнети синген илим ғайраткери

П. НУРЖАНОВ,

— филология илимлериниң кандидаты, Н. Дәўқараев атындағы тил хәм әдебият институты үлкен илимий хызметкери

А. АБДИЕВ.

— филология илимлериниң кандидаты, Өзбекстан хәм Қарақалпақстан жазыўшылары аўқамы ағзасы

ISBN 978-9943-346-78-9

© «Қарақалпақстан» баспасы—2011

КИРИСИҰ

XX ғасыр қарақалпақ әдебиаты тарихы—төркини узақ өтмишлерге (X-XI ғасырлерге) барып ушласатуғын көп ғасырлик қарақалпақ әдебиатының хуқықыи мийрасхоры, соның менен бирге, нызамлы тәбийий жалғасы да болып есапланады. Сонлықтан да бул ғасыр қарақалпақ әдебиаты алдыңғы дәуірлердеги әдебиат халық турмысында қандай хызмет атқарған болса, сондай хызмет атқарып, өзиниң адамларды үлкен адамгершилик пазыйлетлерге, хәр тәреплеме билимдан, жоқары мәдениятлы жетик инсан болыуға шақырыушы тәрбиялық, ағартыушылық сыпатлары менен бирге инсанларға эстетикалық зауық-сапа бағыш этиуши рухий мүлк хызметин де инабатлы орынлады. Өткен ғасырлердеги қарақалпақ әдебиаты инсаниятқа Жийен жырау, Күнхожа, Әжинияз, Бердақтай уллы көркем сөз шеберлерин жетилистирип шығарғанындай, XX ғасыр қарақалпақ әдебиаты да А.Муўсаев, С.Мәжитов, М.Дәрибаев, А.Дабылов, С.Нурымбетов, Ж.Аймурзаев, Т.Жумамуратов, И.Юсупов, Т.Қайыпбергенов, Т.Мәтмуратов, Ш.Сейтов, К.Рахманов хәм т.б. сыяқлы пүткил дүньяға мақтаныш етсе арзырлық көрнекли сөз усталарын тәрбиялап шығарды.

Әлбетте, бул ғасыр қарақалпақ әдебиатының бундай жетискенликлерге ерисийи де заңлы қубылыс еди. Себеби, XX ғасыр пүткил адамзат тарихында өзиниң халық аралық әхмийеттеги шаў-шуўлы уллы-уллы ўақыялары менен үлкен из қалдырғанындай, қарақалпақ халқының турмысына да оғада үлкен сиясий-жәмийетлик, социал-экономикалық, тарихий-мәдени ўақыяларды алып кирген дәуір болды. Тарихтан белгили болғанындай бул ғасырде қанишадан қаниша ашылыўлар жүз бермеди дейсең, илим-техника, мәденият өсти, тәбият, жәмийет раўажланыўының хәр қыйлы нызамлықларын ойлап тапқан инсаният ақылы космосты өзлестириўге дейин барып жетти. Тилекке қарсы, инсан ақылына уғрас келмейтуғын жан түршиктирерлик қанлы қырғын ўақыялар менен не түрли әдалатсызлықлар да усы ғасырде көплеп жүз берди. 1914-жылы басланған биринши жер жүзлик урыс, 1917-жылы жүз берген Октябрь төңкериси, усы аударыспақ себепли бир пүтин дүньяның бир-бирине қарама-қарсы еки идеологиялық гүрес ошағына айланыўы, 1941-1945-жылларда болып өткен екнши жер жүзлик урыс, усы дәуірдеги атом, ядро сынаўлары да XX ғасырдиң орны толмас өкншишли «жемислери» болды.

XX ғасырдағы қарақалпақ халқының турмысы да усы ғасырдың жетискенликлери менен нуқсанларынан қалы болмады. Езиушилик, теңсизлик, репрессия, қуудалаушылық бул дәуірде де халықтың айырылмас жолдасы болып келди. Бирақ, халық бийғәрез жақтылы келешектен, жақсы күнлерден ҳеш қандай үмитин үзбеди. Ең баслысы—халықтың миллий сана-сезими бурын көрилмеген дәрежеде өсти. Өзиниң миллий ғәрезсизлигине ерисиу ушын үзликсиз халық азатлық гүреслерин алып барып, XX ғасырдың биринши шерегинде миллий мәмлекетшилигин қайтадан тиклеуге еристи. Халық усы дәуірдеги тоталитар дүзимниң қәлипlesiу, екинши жер жәзлик урыс, урыстан кейинги халық хожалығын қайта тиклеу, кешеги жақын өтмишимиз—қайта қуруу жылларында да усындай қыйыншылықлар менен шадлы демлерди бастан кеширди. Дурыс, бул жылларда жәмийетлик дүзимниң илим-билим, мәденият, экономика салаларында көп жетискенликлер жүз берди. Илим-билим, мәденият, шытакерлик ошақлары ашылып, илим изертлеу институтлары, университет, институт, мәмлекетлик театрлар, көплеген емлеуҳана ҳәм поликлиникалар пайда болды. Ауылхожалығы алдыңғы техникалар менен тәмийинленди. Санаат та күн санап өсе баслады. Ири санаат орайлары, завод, фабрикалар, темир жоллар менен электр станциялары қурылды, қала ҳәм ауылларда заманағөй үлгидеги қат-қат зәулим жайлар қәд көтерди. Жаңадан тың жерлер ашылып, ауылхожалығы өнимлери көплен жетистирилди. Қулласы, халықтың сауатлылық ҳәм мәдений дәрежеси өсип, социал-экономикалық турмыс тәризи әдеуир жақсыланды. Бирақ, халыққа бир нәрсе—ол да болса адамға ҳауа менен суудай зәрүр болған, нандай өзиз—еркинлик нәпеси, ғәрезсизлик жетиспеди. Халық 70 жылдан аслам уақыт ишинде Кеңес ҳүкиметиниң коммунизм идеялары менен бүркелген коммунистлик езиушилик сиябатының қысқысында жасады, буған қарсы гүреслер де жүргизди. Бул ушын үзликсиз қуудалауларға, жазықсыз қан төгиулерге де ушырады. Буның айқын дәлили сыпатында Кеңес ҳүкиметиниң өзиниң дәслепки жылларында халық азатлық гүреслерин қан менен бастырыулары менен 20-40-жылларда колхозластыруу, мәдений революция бәнелери менен жүргизилген қанлы репрессияларын келтириуе болады.

Кеңес ҳүкиметиниң социал-экономикалық турмысымызда алып барған бул езиушилик сиябаты рууҳый турмысымызда да жүз берип, халықтың көп әсирлик миллий қәдриятлары аяқ асты қылынды, тарийхы, мәдениаты жасалма түрде кемситилип көрсетилди.

Кеңес ҳүкимети әдебият, көркем өнердің де дизгинлерин өз қолларына алды. Көп әсирлер дауамында миллий әдебий дәстүрлер тийкарында демократиялық-гуманистлик рууҳта рауажланып киятырған халықлық әдебиятқа ғайры тәбийий класслық, партиялық сыпатларды зорлап енгизди, қәле, қәле ме, жақсы-жаман болсын, социалистлик турмыс ҳақыйқатлығын жырлайсаң, деп жасалма социалистлик реализм методын ойлап тапты.

Солай етип, партия менен Кеңес хукуметиниң сызған сызығынан шыға алмайтуғын, үлгиси шенеп пишилген формасы миллетлик, мазмуны социалистлик көп миллетли совет әдебияты пайда болды. Бул сыпаттың сол дәуір әдебияты ушын қатаң темир тәртипке айланыуы көп ғана жазыушыларды өзлери жасаған жәмийеттен, сол жәмийеттиң идеологиясынан ғәрезли етип таслады. Оларға партиялық, класслық көзқарастан, социалистлик реализм методының тар шеңберинен шығып кетиуіге болмайтуғын еди. Көркем сөз шеберлерине сөз еркинлиги сөз жүзинде берилгени менен, ис жүзинде жағдай пүткиллей басқаша болды. Жәмийетте орын алған айырым кемшиликлерди сынап-минеп өзлеринше еркин пикир айтыуға умтылған жазыушылар шығармаларында «партия», «революция», «социализм» сөзлерин тилине баспағаны ушын идеологиялық қәте жибергенликте айыпланып, «халық душпаны» сыпатында жазаланды. Сонлықтан да көпшилик жазыушыларға болғанды болмағандай, болмағанды болғандай етип жазып, жасалма дәретиушилик мийнет етиуіге туура келди. Мәселен, Кеңес хукуметиниң 20-30-жылыларда алып барған ауылхожалығын коллективлестириу, мәдени революция сиясатлары көп ғана жазыушыларымыз тәрәпинен партияның силтеуинде жасалма түрде бир тәрәплеме сәуләленуі тапты. Хақыйқатына келгенде, партияның коллективлестириуі хаққындағы бул сиясаты айырым шайыр-жазыушыларымыздың «колхоз жақсы, колхозға кир» деп жазғанындай сун-сулуы, теп-тегис болып өткен емес. Жәриялылық дәуиринде мәлим болғанындай, колхозласуы көпшилик жағдайларда зорабанлық, хәтте қанхорлық жоллары менен әмелге асырылды. Соның салдарынан айырым орта дийқанлар да «жамай жауы» сыпатында сапластырылып жиберилди... Бирақ, Кеңес әдебияты дәуиринде дәрәген усы темадағы көпшилик шығармаларда колхозласуы хаққындағы бул тарийхый хақыйқатлық толық сақланбады. Бундай шығармалар жасалма социалистлик реализм принциплерине сай келген менен, хақыйқый көркем әдебияттың реалистлик принциплеринен әдеуір узақта болды. Хәтте, «Адамның тәғдири», «Тыныш Дон» сыяқлы классикалық гүррин, романлардың авторы М.Шолохов сыяқлы уллы әдебий тулғалар да дәуір хақыйқатлығын жеткиликли дәрәжеде ашып беруіге имканият таба алмады. Нәтийжеде оның дәретиушилиги де «Ашылған тың» сыяқлы көркемлиги күшли, бирақ сиясатнамайлау орта дәрмян шығармаларды дүньяға келтириуіге мәжбүр болды. Ал, социалистлик турмыс хақыйқатлығына сын пикирлер билдирилген, бирақ заман шынлығын үлкен шеберлик пенен сәуләлендирген А.Платонов, А.Солженицынның, А.Рыбаковтың, В.Гросманнның шығармалары өз уақтында баспа көрмей қалды... Өз дәрәтпелеринде усындай шынлықты, яғный социалистлик жәмийеттиң қәте-кемшиликлерин өзиниң тәбийий халында реалистлик пенен сәуләлендирген А.Ахматова, М.Зоценко, М.Мандельштам сыяқлы жазыушылар «халық душпаны» сыпатында

репрессияға ушырады. Хақыйқый көркем сөз шеберлери болған В.Нобаков, М.Булгаков, Б.Пастернаклар өз тууылған еллеринде еркин дөретиушилик мийнет ете алмағанлықтан сырт еллерге кетип қалыуға мәжбүр болды.

Бул дизимлерди сол дәуірдеги көп миллетли совет әдебиятының басқа да миллий әдебиятлары үжиллериниң дөретиушилиги мысаллары менен толықтыра беруимиз мүмкин. Атап айтсақ, өзбек әдебиятында Шолпан, Фитрат, Усман Насыр, қазақ әдебиятында А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, Шәкерим усаған көрнекли сөз шеберлериниң дөретиушилик тәғдирлери де усындай қанлы репрессиялар менен жууақланды.

Хақыйқатына келгенде, көркем сөз шебериниң әдебияттағы хызмети оның революцияға, яки болмаса колхозласууға, мәдени революцияға қатнасы менен белгиленбеу керек еди. Мәселен, М.Горький, С.Есенин көп жылларға шекем революцияның не екенлигин түсинбей де келди. Хәтте, С.Есенин өлгенге дейин де революцияны бир ауыз да тилине баспады.

Улыума, келип шығыуын сап-таза пролетар әдебияты сыпатында баслаған ХХ әсир көп миллетли совет әдебияты әсиресе «сталинлик репрессия» деп аталған 30-40-жыллар менен кешеге жақын өтмишимиз «брежневлик тубалау» дәуири 70-80-жылларда өзиниң хақыйқый көркем әдебиятқа тән тийкарғы эстетикалық өлшемлеринен әдеуир алыслап, сол дәуірлердеги тоталитар дүзимниң диктаторлық, буйрықпазлық-хәкимшилик сиясатының жылауында кетип қалды.

ХХ әсир жаңа қарақалпақ әдебияты да 20-жыллардан баслап усы көп миллетли совет әдебиятының ажыралмас бир бөлеги сыпатында рауажланыу жолына түсе баслады. Бул әсир қарақалпақ әдебиятына да жоқарыда биз қысқаша пикирлер жүриткен көп миллетли совет әдебиятының барлық сыпатлы белгилери-жетискенликлери менен кемшилик нуқсанлары тән болды. Сонлықтан да ХХ әсирдиң 20-жылларынан басланған жаңа қарақалпақ әдебиятында Кеңес хәкиметиниң хәкимдарлық сиясатының жетегинде кеткен идеялық-көркемлик дәрежеси оғада әззи айырым шайырсымақлардың орын алыуы да тәбийий еди.

Деген менен, ХХ әсир қарақалпақ әдебияты тутас алып бахаланғанда, халқымыздың сол әсирдеги хақыйқый кеуил мүлки, оның руухый-мәдени тарийхының көркем айнасы, жылнамасы хызметин шын мәнисинде атқарған идеялық-көркемлик дәрежеси бойынша жоқары шеклерди ийелеген, жанрлық, формалық жақтан да хәр тәреплеме толысқан, усы сыпатлары бойынша дүньядағы көпшилик халықлар әдебияты менен тең-қатар тайталасып тура алатуғын миллий қарақалпақ әдебияты болып тарийх сахнасына мәрдана кирип келди. Ең баслысы—бул әсир әдебияты өзиниң илгери идеялық бағыты, жоқары көркемлиги, реалистлик сыпатының тереңлиги менен жәмийет хәм халық арасында беккем байланысты орната алды, өзиниң демократиялық-гуманистлик идеялары менен халықты изине ертип, оны жарқын келешекке қарай нық қәдем таслауға тәрбиялады.

Бирақ, бүгінгі күні бул әдебиеттің көп ғана машқалаларын ғәрезсизлик идеологиясы руўхында қайта қарап шығыўға хәм баҳалаўға туўра келеди. Себеби, ХХ әсирдиң 90-жылларының басында Балтик бойы республикаларының бурынғы аўқам қурамынан бөлинип шығып кетиўи хәм Өзбекстан Республикасының ғәрезсизликке ерисиўи менен бурынғы СССР деп аталмыш Республикалар аймақларында, хәтте пүткил дүньяда үлкен сиясий өзгерислер жүз берди. Усындай жәриялылық, демократиялық жөнелислердиң нәтийжесинде ақыр-аяғында социализмнің жер жүзлик системасы ыдырап, оның түпкиликли хәм хақыйқый Уатаны болған СССР да өзін өзи тарқатыў қубылысын бастан кеширди. Солай етип, бурынғы буйрықпазлық, хәктем хәкимшилик басқаруў усыллары, коммунистлик идеология әсте-ақырын сапластырыла баслады. Оның орнына пүткил дүньяда жәриялылық, демократиялық жөнелислер ен жайып, миллетлердиң өзін өзи таныўи, адам еркинлиги, көп партиялылық, пикирлер еркинлиги, президентлик басқаруў, Мәмлекетлик Ғәрезсизлик, Бийғәрез мәмлекетлердиң дослық аўқамы, базар қатнасықлары усаған жаңа қубылыслар пайда болып, хәўиж алып раўажлана баслады.

Жәмийетлик-сиясий өмирдеги бул өзгерислер адамлардың руўхый өмирине де сезилерлик дәрежеде өз тәсирин тийгизди. Әсиресе ең жедел хәм тәсиршең тараўлар болған әдебиет, мәденият сыяқлы идеологиялық салалар үлкен дағдарысқа ушырап, өзлериниң бурынғы мазмунларын түптийкарынан өзгертиўге мәжбүр болды. Ғәрезсизликке дейинги дәўир әдебиятының тийкарғы сүтинлери болған социалистлик реализм методы, әдебиеттің класслығы, партиялылығы, формасының миллетлиги, мазмунының социалистлиги хаққындағы пикирлер күн тәртибинен алынып тасланды. Солай етип, ХХ әсирдиң 90-жылларының басына келип бурынғы көп миллетли совет әдебиятының ажыралмас бир бөлеги болып келген қарақалпақ совет әдебияты да мазмун бойынша улыўма инсаныйлық, Уатан сүйиўшилик, халық аралық дослық-туўысқанлық, парахатишылық идеяларын жырлайтуғын улыўма халықлық миллий қарақалпақ әдебиятына айланыў жолына түсе баслады.

ХХ әсир қарақалпақ әдебиятына усы жағдайлардан келип шыға отырып баҳа беретуғын болсақ, ең дәслеп оның дәўирлестириў мәселесине дыққат аударып алған жөн болады. Себеби, бул әдебиетти бирден 1917-жылғы Октябрь төңкериси нәтийжесинде пайда болды деў, оны да өз ишине киши-киши бес басқышқа ажыратып үйрениў бүгінгі күн көзқарасынан хақыйқатлыққа онша туўра келе бермейди. Булайынша дәўирлестириў ХХ әсир әдебиятына тутас түрде пикир жүритиўге емес, сол әсир әдебиятының тек советлик дәўирин баҳалаўға ғана мүмкиншилик туўғызады. Ал, ХХ әсир әдебияты тек 20-жыллардан 90-жылларға дейинги аралықты өз ишине қамтыйтуғын әдебий жөнелистиң үлкен бир бөлеги болып қоймастан, әсир басынан ақырына шекемги әдебий қубылысларды өз мазмунына

алатуғын, өзінше раўажлануы заңлылықтарына, жаңа мазмун, жаңа формаға ийе тутас бир әсирлик жаңа әдебият болып табылады.

Биз ХХ әсир әдебиятының бул бир тутас мазмунлық сыпатын усы дәуир әдебияты тарихын басқышпа-басқыш үйрениу арқалы айқын сеземиз.

ХХ әсир қарақалпақ әдебияты тарихына усы көзқарастан нәзер таслайтуғын болсақ, бул әсир әдебияты биринши гезекте ХІХ әсирдің ақыры ХХ әсирдің басындағы қарақалпақ әдебиятының нызамлы жалғасы болып табылады. Белгили әдебият тарихшысы Ә.Пахратдиновтың көрсетиуинше, ХХ әсир басы қарақалпақ әдебиятының хәр тәрепме байып-толысқан дәуири. Өйткени, ХІХ әсир қарақалпақ әдебиятында қәлилесип жетилискен әдебий қубылыслар менен жаңалықлар ХХ әсир басына келип бир пүтин миллий әдебий дәстүр сыпатында өзиниң күшли раўажлануы жолына түскен еди¹. Мәселен, усы әсир басында ХІХ әсир классик шайырларының бири Әжинияз Қосыбай улы баслаған қыссаханлық дәстүри үлкен шайырлық мектепке айланып, өз әтирапына Сыдық Тоқпан улы, Худайберген Жебеген улы, Қазақбай Хожанияз улы, Тилеұмухамед Аманжол улы, Аяпберген Муўса улы, Әбдикәдир Бекимбет улы, Разбек Қоразбек улы, Қазы Мәүлик Бекмухамед улы, Садық Нурымбет улы, Аббаз Дабыл улы, Дәулетияр Қасым улы, Минәж Мәтсапа улы усаған қыссахан халық шайырларын жәмледи.

Екиншиден, ХІХ әсирдің ақыры ХХ әсирдің басындағы бул қыссахан мектебиниң айырым ең талантлы ўәкиллериниң дәретийушилигинде усы әсирдің дәслепки он жыллықларында пайда болған жәдид әдебиятына тән сыпатлы белгилер де көринис таба баслады. Мәселен, Қазы Мәүлик Бекмухамед улы «Жас Бухарашылар» жәдидлик шөлкеминиң ағзасы болды. Себеби, бул дәуирде жәдидлердің «Жас Бухарашылар» шөлкеми жүдә абыройлы жәдидлик топарлардан есапланды. Бул «Жас Бухарашылар» жәдидлер шөлкемине Бехбудий, Фитрат, Файзулла Хожяев, Садратдин Айнийлер усаған үлкен тарихый-әдебий тулғалар ағза еди.

Түркстан Жәдидлериниң ең үлкен ўәкиллериниң бири Бехбудий Хорезмде хәм Қарақалпақстанда болды. Суфызада 1910-1916-жылларда Қоңыратта болып, мектептерде жаңа усулда сабақ берди. Сол жылларда бир қатар Қ.Ирманов, Р.Мажитов усаған қарақалпақ жазыушылары мектептерде Суфызаданың қолында оқыды.

Суфызада Аяпберген шайыр, жазыушы Сейфулғәбит Мәжитовлар менен жақсы дәретийушилиқ қатнаслар жасады. Соңырақ белгили өзбек жазыушысы Хәмза Хәкимзада Ниязий де Хожелиде, Қоңыратта, Шымбайда болды. Оның үстине, Қарақалпақстанда жәдидлик мектептерди хәм жәдидлик хәрекетлерди раўажландыруға басқа да миллий-руўхый мүмкиншилиқлер

¹ Пахратдинов Ә. Мәдений мийрасларымызға жанаша пикир жүритейик. // «Әмиўдәрәя». — 1990. — №1. — 100-б.

бар еди. Мәселен, Қазы Мәулік 1910-жыллары Шымбай қаласынан сауатлы қыссахан шайырлар мектебин шөлкемлестірді.

XX әсир басындағы қарақалпақ әдебияты жоқарыда аты аталған әдебиат үәкиллери тәрепинен, мине, усы бурыннан киятырған классикалық миллий көркем әдебиат жәнәе усы әсир басларында пайда болған жәдид әдебиаты дәстүрлери тийкарында рауажландырыла баслады. Бул дәстүрлер Кеңес хуқиметиниң дәслепки жылларында да рауажланыуын тоқтатқан жоқ. Хәтте, бул жылларда аты аталған шайырлардың айырымлары (С.Мәжиятов, А.Муұсаев, А.Дабылов, С.Нурымбетов, Ә.Бекимбетов, Қ.Хожаниязов, Т.Аманжолов, Қ.Ирманов, Қ.Әүезов) қарақалпақ кеңес әдебиатының баслаушылары да болды¹. Бирақ Кеңес хуқиметине жаңа типтеги таза пролетар жазыушылары керек еди. Бул жазыушылардың бирден жетилисип шығуы да қыйын болды. Бундай жөнелис узақ уақытты талап етти. 20-жыллардың орталарында ғана бул шайырлардың қатары А.Матякупов, Х.Ахметов, Ә.Өтепов, Қ.Әүезов, Ж.Аймурзаев, М.Дәрибаев, Д.Назбергенов, Ә.Шамуратов усаған жас «пролетар жазыушылары» менен толыса баслады.

Әдебиатқа усындай жаңа типтеги пролетар жазыушыларының кирип келиуи менен әдебиат социалистлик мазмунға қарай әсте-ақырын бет бура отырып, формалық жақтан да жаңа излениулер жолына түсти. Әдебиатымызда бурын болмаған жаңа реалистлик жанрлар—проза, драмалар пайда болууға қарады. Бурыннан бар поэзия жанрының өзи де ишки көп түрлиликке ийе болды, эпикалық поэзияда жаңа реалистлик сыпатларға ийе поэмашылық дәстүри келип шықты. 30-жылларға келип Кеңес әдебиаты толық қәлиплести.

Кеңес әдебиаты 30-жыллардың орталарынан кейин өзиниң абадан рауажланыу жолына түсти. Бул әдебиат усы жыллардан баслап формасы бойынша миллетлик, мазмуны бойынша социалистлик сыпат ийелен, бурынғы «пролетар исиниң бир бөлеги» халатынан тек ғана коммунистлик партияның идеялары менен сиясатын үгит-нәсият етиуиши идеологиялық құралға айланып барды. Қарақалпақ әдебиаты көп миллетли совет әдебиатының ажыралмас бөлеги болған усы халатын 90-жыллардың басына дейин сақлап келди.

Әлбетте, бул дәуірлерде қарақалпақ әдебиаты үлкен табысларды қолға киргизди. Әдебиат коммунистлик тоталитар дүзимниң искенжели қысқысында болууына қарамастан, бул дүзим сиясаты—интернационализм байрағы оны миллий тамырларынан қанишелли үзип алыуға хәрекет етпесин, бәрибир, қарақалпақ әдебиаты өзиниң көп әсирлик бай әдебий миллий дәстүрлерин сақлап қала алды, оны жаңа жағдайларға байланыслы жоқары

¹ Пахратдинов Ә. Мәдени мйрасларымызға жанаша пикир жүритейик. // «Әмиўдәрәя».—1990.—№1.—100-б.

көркемликте жаңаша рауажландырды. Құлласы, бұл дәуір әдебиятының нуқсанларынан гәри жетискенликлери көп болды. Бұл дәуірде әдебиятлар байланысы кеңнен ен жайды. Жазыушыларымыздың әдебий дәретиушилик тәжирийбелери менен билимданлық дәрежеси артты. Қарақалпақ жазыушылары тек Шығыс әдебияты үлгилеринен ғана өрнек алып қоймастан, жәхән әдебияты дүрданаларынан да суўсын ала баслады. Рус, туўысқан халықлар әдебиятлары менен өз-ара байланыс мәселелериниң арқасында аўдармашылық хәнери де жақсы жолға түсти. Дәслебинде туўысқан өзбек, қазақ тиллери, соңын ала рус тили арқалы дунья әдебиятының ең жақсы үлгилери қарақалпақ тилине аўдарылды. Усылар себепли әдебий тилдиң көркемлик сыпаты да сапалы өзгерислерге ушырады. Әдебият жанрлық, формалық жақтан байып толысты. Поэзияның лирикалық, эпикалық жанрлары бурын көрилмеген дәрежеде жаңа формалар менен байыды. Лирикада сонет, романс, элегия, баллада, ғәззел, рубайий, төртлик, еркин қосық өзине тән миллий өзиншеликлери менен түпкиликли турақлы формалар сыпатында қәлиплескен болса, поэмашылықта романтикалық, тарийхый, лиро-драмалық, аллегориялық-мифлик, ертеклик, драмалық поэма усаған жаңа формалар пайда болды. Драматургияда драманың барлық түрлери—драма, трагедия, комедия хәр тәреплеме рауажланыу жолына түсти. Бұл дәуірлерде проза әдебияттың жетекши жанры дәрежесине өсип жетилисти. 20-30-жылларда дәслепки гүрриң, повестьлерден басланған қарақалпақ прозасы ярым әсирден аслам уақыт ишинде өзиниң ең жақсы роман хәм повестьлери менен пүткил дуньяға мәлим бола баслады. Повестьлердеги лиро-эпикалық, лиро-психологиялық сыпатлар турақлы формалар сыпатында қәлиплесийге бет бурды. Дәслепки роман-дилогия, роман-трилогия, роман-тетрологиялар, роман-эссе, фантастикалық роман, роман-эпопеялар пайда болды. Прозада хәзирги заман темасындағы романлар менен бир қатарда тарийхый романишылық турақлы тенденцияға айланды. Юморлық, сатиралық проза қәлиплесте.

Құлласы, бұл жыллардағы қарақалпақ әдебияты жанрлық, формалық, тематикалық жақтан хәр тәреплеме байып, идеялық-көркемлик дәрежеси бойынша ең жоқары шеклерди ийеледи. Әдебиятымызға көп ойланып, кең толғанатуғын реалистлик сыпаты күшли жаңа миллий қаҳарманлар образы келип кирди.

Әдебиятымыздың усы басып өткен жолына, идеялық-көркемлик жақтан рауажланыу бағыты басқышларына қарап, ХХ әсир қарақалпақ әдебиятын шәртли түрде« миллий ояныу хәм ағартыушылық дәуириндеги қарақалпақ әдебияты (1901-1916), Кеңес хәкимети дәуириндеги қарақалпақ әдебияты (1917-1990), ғәрезсизликтин дәслепки дәуирлериндеги (1991-2000) қарақалпақ әдебияты деп үлкен үш дәуирге бөлип үйренсек те болар еди. Лекин булайынша баҳалауда да әдебиятты сиястластырыу иллетлериниң излери

көрінетуғын болғанлықтан, биз оны әниұайы тарийхый-хронологиялық принципте төмендегидей дәуірлерге бөлип үйренгенди мақул көрдик:

1. ХХ әсир жаңа қарақалпақ әдебиятының пайда болуы хәм қәлиплесию дәуірлери (1901-1930).

2. ХХ әсирдиң 30-жылыларындағы қарақалпақ әдебияты (1931-1940).

3. Екинши жер жүзлик урыс дәуіріндеги қарақалпақ әдебияты (1941-1945).

4. Екинши жер жүзлик урыстан кейинги дәуірдеги қарақалпақ әдебияты (1946-1960).

5. ХХ әсирдиң 60-90-жылыларындағы қарақалпақ әдебияты (1961-1990).

6. ХХ әсирдиң 90-жылыларындағы қарақалпақ әдебияты (1991-2000).

Қуласы, педагогикалық институттың бакалавр жөнелисиндеги қарақалпақ тили хәм әдебияты факультети талабаларына арналған, Сизлерге усынылып атырған бул сабақлықта ХХ әсир қарақалпақ әдебияты 1901-жылдан 2001-жылға шекемги аралықтың әдебий қубылысларын өз мазмунына қамтыйтуғын тутас бир әсирдиң жаңа әдебияты кең түрде үйренилди. Сабақлықта биз бул әдебияттың идеялық-көркемлик бағыты, тематикалық, жанрлық, формалық өсиу жоллары менен бир қатарда онда орын алған әдебий қубылысларға, дәстүр, мийраслылық пенен жаңашылық мәселелерине, сондай-ақ әдебияттың пайда болуы, қәлиплесию хәм рауажланыуының хәр қыйлы басқышыларына тийисли белгили көркем сөз шеберлериниң өмири хәм дәретийушиликлерине, олардың белгили шығармалары мысалында әдебияттағы конфликт, характер, қахарманлар образы, көркемлеу қураллары, көркем шығарманың тили усаған әдебияттың теориялық мәселелерине де айқын таллаулар ислеимиз. Сабақлықта бул мәселелердиң барлығына миллий ғәрезсизлик идеологиясы көзқарасынан баха бериледи.

Бул бағдарда сабақлық ХХ әсир қарақалпақ әдебияты тарийхы бойынши ғәрезсизлик дәуірінде жоқары оқыу орынлары талабалары ушын жазылған кең көлемли биринши илимий-методикалық мийнет болып табылады. Деген менен, соны да айтыуымыз керек, биз, авторлар бул сабақлықты жазарда бизге дейин, бирақ Кеңес хукумети тусында усы дәуір әдебияты тарийхынан жазылған барлық сабақлықлар менен оқыу қолланбаларынан бизден алдыңғы тәжирийбелер сыпатында орынлы пайдалануыға хәрекет еттик. Себеби, бизге дейин де ХХ әсир әдебияты тарийхы бойынши ӨзРИА Қарақалпақстан бөлими Н.Дәуқараев атындағы тил-әдебият институтының хызметкерлери тәрепинен «Қарақалпақ совет әдебияты тарийхының очерклері» (1968), «Қарақалпақ совет әдебияты» (1979), «История Каракалпакской советской литературы» (1981) очерклері менен оқыу қолланбасының, сондай-ақ ҚарМУ профессор-оқытыушылары С.Ахметов, К.Камалов, Ж.Нарымбетов, Ә.Пахратдиновлар тәрепинен жазылған филология факультети талабаларына арналған «Қарақалпақ совет әдебияты» (1984)

сабақлығының жазылып, баспадан шыққаны хеш кимге сыр емес. Сабақлықты жазарда бул мийнетлер биз ушын әҳмийетли әдебий-тарийхый дереклер болып хызмет етти, хәтте айырым орынларды миллий ғәрезсизлик идеологиясы көзқарасынан қайта қарап, сол турысында пайдаланыўға туўра келди. Сол ушын да биз бул мийнетлер менен сабақлық авторларына үлкен рахметлер айтыў менен бирге терең миннетдаршылық билдиремиз.

Сондай-ақ биз усы сабақлықтың жазылыўында бизлерге дәретиўшилик шараятлар туўғызып, хәр тәрәплеме жәрдемлер берген Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты ректоратына, айрықша усы институттың ректоры **М.Қ.Бердимуратов** пенен оқыў ислери бойынша проректоры **М.Қ.Сарыбаевқа**, усы китаптың жазылыўында компьютерден териў хәм техникалық редакторлаў жумысларына жәрдем берген жас талантлы тарийхшы **Алишер Давлетназаров** пенен хуқықтаныўшы ассистент оқытыўшы **Ерполат Алламбергеновқа** үлкен алғыслар айтамыз.

Сабақлық авторлары филология илимлериниң докторлары, профессорлар **Әбдисайыт Пахратдинов**, **Кеңесбай Алламбергенов** хәм филология илимлериниң кандидаты, доцент **Мария Бекбергеновалар** болып табылады. Сабақлықтың «ХХ әсир қарақалпақ әдебиятының пайда болыў хәм қәлип-лесий жоллары», «ХХ әсирдиң 30-жылларындағы қарақалпақ әдебияты», «Екинши жер жүзлик урыс дәўириндеги қарақалпақ әдебияты», «Екинши жер жүзлик урыстан кейинги дәўирдеги қарақалпақ әдебияты» бөлимлерин, усы дәўирлерге тийисли әдебий тулғалар болған **Қ.Әүезов**, **Ә.Өтепов**, **А.Шамуратов**, **Н.Дәўқараев**, **И.Фазылов**, **А.Бегимов**, 60-90-жыллардағы әдебият үжәкиллери есапланған **А.Бекимбетов**, **Ф.Сейтназаров**, **Т.Сейтжанов**, **Х.Сапаров**, **М.Сейтаниязовлардың** қосымша әдебий портретлерин, үлкен әдебий портретлерден **Қазы Мәўлик Бекмухамед улы**, **Садық Нурымбет улы** менен **Аббаз Дабыл улының** өмири дәретиўшиликлерин **Ә.Пахратдинов**, ал «Кирисий», «ХХ әсирдиң 60-80-жылларындағы қарақалпақ әдебияты», «ХХ әсирдиң 90-жылларындағы қарақалпақ әдебияты» бөлимлери менен **А.Муўсаев**, **С.Мәжитов**, **Ж.Аймурзаев**, **М.Дәрибаев**, **Т.Жумамуратов**, **К.Султанов**, **И.Юсупов**, **Ш.Сейтов**, **К.Рахмановлардың** өмири дәретиўшиликлерин, әдебий тулғалардан **Ә.Шамуратов**, **Х.Сейтов**, **С.Хожаниязов**, **И.Қурбанбаев**, **П.Тилегенов**, **Т.Қабулов**, **У.Хожаназаров**, **Т.Сәрсенбаев**, **К.Мәмбетов**, **Ә.Пахратдинов**, **Ж.Избасқанов**, **К.Кәримов**, **О.Әбдирахманов**, **А.Султанов**, **С.Ниетуллаев**, **Х.Дәўлетназаров**, **Ш.Аяпов**, **С.Ибрагимов**, **Б.Генжемуратов**, **С.Жумағулов**, **А.Әбдиевлердиң** қосымша портретлерин **К.Алламбергенов** жазды. Сабақлықтың булардан басқа **Т.Қайыбергенов**, **Т.Жумамуратов**, **И.Юсупов**, **Т.Мәтмуратовтың** өмири хәм дәретиўшиликлерине байланыслы үлкен портретлери менен **Х.Турымбетов**, **Б.Қайытназаров**, **Ө.Хожаниязов**, **Г.Есемуратова**, **С.Баҳадырова**, **М.Нызанов**, **К.Алламбергеновлардың** қосымша портретлери болса **М.Бекбергенованың** қәлемине тийисли.

БИРИНШИ БӨЛИМ

XX ӨСІР ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫ РАҰАЖЛАНЫҰЫНЫҢ ТИЙКАРҒЫ БАСҚЫШЛАРЫ

БИРИНШИ БАП

XX ӨСІР ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУҰ ХӘМ ҚӘЛИПЕСИҰ ЖОЛЛАРЫ (1900-1930)

XX ғасыр Европа, Азиядағы жасаушы көп халықтардың турмысына жәмийетлик рауажланыуына ғәрезсизлик хәм миллий ояныу идеяларын алып кирген дәуир болып тарийхқа кирди. Бул идеялар, хақыйқатында да, демократиялық рухтағы өзгерислер менен басланады. Әсиресе бул ғасыр басындағы Түркия хәм Ирандағы революциялық идеялардың хәм уақыялардың жеңиске ерисиулері Түркстан жадидлик хәрекетлериниң кең қулаш жайыуына хәм жеделлесіуіне себеп болды.

XX ғасырдың биринши шерегиндегі Түркстан жадидлериниң тийкарғы мақсети—түркий халықтар ғәрезсизлиги, ондағы орта ғасырлик монархиялық артта қалушылықты сапластыруу, елди, халықты билим-ли, сауатлы болыуға шақыруу, керек десе, Европа халықтары мәдениатынан да пайдаланыу, ол ушын елде улыуға билим беретуғын, улыуға пәнлер оқытылатуғын мектептер ашыу, бул жолдағы жадидлик-демократиялық хәрекеттердиң тийкарғы бағдарларын халыққа түсиндиретуғын хәм жана идеяларды таратыу ушын баспа сөз, газета, журналлар шөлкем-лестириуден ибарат еди.

Жадидлердин бул идеялары 1883-жылы Бақша сарайда Исмайылбек Гаспарали шөлкемлестирген «Таржумон» газетасында тынбай дағазаланып барылды. Бул газета Түркияда, Тбилисиде, Иранда, Бағдатта, Хиндистанда, Бухара, Самарқандта хәм Ташкентте шығып турды. Бул Түркстан жадидлериниң прогрессивлик хәрекеттері қарақалпақ зыялыларын да оятты. Халықтың ғәрезсизликти гүресип жеңип алыу кереклигине хақыйқаттан да көзлери жетти. Сол себепли қарақалпақтардың Россияның ауыр колониялық саясатын басынан кеширип атырған бөлегинде 1908, 1909, 1911, 1912, 1914, 1916-жыллары тынбай халық азат етиушилик гүреслериниң жалынлары лаулап ести. Бул гүреслердин ишиндеги елдеги ең кең көлемли сыпат ийелегени 1914-жылдағы империалистлик урыс жылларындағы хәм 1916-жылдағы көтерілистер болды.

Бул карақалпақлар жеріндегі көтеріліслер Түркстан жадидлеринин прогрессивлик хәрекетлерин қоллап қууатлаушы ғана қозғаландар емес, пүткил түркий халықлар прогресин, соның ишинде руўхый-сиясий, экономикалық ғәрезсизлигин туў қылып көтерип гүресип атырған кең көлемли, улыўмахалықлық сыпатқа ийе Түркстан жадидлер хәрекетинин бөлинбес бир бөлеги еди. Бул көтеріліслерге хәмме ўақытларда Қарақалпақстан аймағында жасаўшы барлық халықлар карақалпақлардан басқа өзбеклер де, казаклар да, түркменлер де, орыслар да қатнасып турды. Әсиресе 1905-1907-жыллардағы Россиядағы буржуазиялық-демократиялық революция дәуирлеринде жеңилiske ушыраған гүресшенлерди Россияның ең арттағы хәм узақтағы колониясы Қарақалпақ жерине сүргин етилийи бул гүреслердин кең көлемде ен жайыўына унамлы тәсирин тийгизди. Себеби, патшалық Россия тәрәпинен жер аўдарған орыс гүресшенлери патшалық сиясаттың жеңилиўи ушын жергиликли халықлардың бул көтеріліслерин тек қоллап-қууатлап ғана қоймастан, олардың өзлери де шешиўши гүреслерге қатнасты. 1905-1916-жыллары Түркстан жадидлеринин бул прогрессивлик хәрекетлери кең қулаш жайды. Бул хәрекетлер Бухара әмирлигин, Хийўа, Қокан ханлықларын үлкен ләрземге салды. Және де Түркстан жадидлеринин бул хәрекетлерин Россияның түркий халықлар мусылманлары жасайтуғын үлкелеринен баслап Кавказ арты, Туркия, Иран, Араб мәмлекетлериндеги жаңалық тәрәпдарлары болған алдыңғы-илгери көзқарастағы адамларын да оятты.¹

Бул жыллардағы көтеріліслер апатшылық, қан төгиўлер сыяқлы үлкен трагедиялық сыпатлары менен халық ядында аўыр из қалдырғанлығы менен, өзинин азат етиўшилиқ сыпаты бойынша халық санасының ояныўына белгили дәрежеде тәсир жасаған миллий халық азатлық гүреслери болып тарийхка енди. Бул гүреслерди хәзирге шекем илимпазларымыз тарийхта хәм әдебият тарийхында да, орыс социал-демократларының прогрессивлик хәрекетлеринин арқасында карақалпақларда усындай халық азат етиўшилиқ хәрекетлери пайда болды, деп белгилеп келди. Бул, әлбетте, қәте жуўмақ еди. Булар ески коммунистлик идеологияның кери тәсиринен келип шыққан пикирлер еди.

Бул жыллардағы елдеги халық азат етиўшилиқ хәрекетлери карақалпақ классик әдебиятының дәстүрлеринде өз дәрәтиўшилигин раўажландырып, қәлиплестирип, әдебият майданына изли-изинен кирип киятырған Құлмурат шайыр Курбанәли улының, Сыдық шайыр Тоқпан улының, шайыр Сейфулғабит Мажит улының, Әбдикәдир шайыр Бекимбет улының, Қазы Мәўлик шайыр Бекмухаммед улының, Сәпиўра

¹ Ахмед Алиев. «Маънавият. Хадирият ва бадийят».—Тошкент: «Академия», 2000.—492-бет.

шайыр Жайылбек кызының дөретиўшилик хызметлеринде жаңа бағдарлар, жаңа көзқараслар, жаңа эстетикалық принциптер пайда болыўында, олардың дөретпелериниң ел, халық өмирлерине жақынласып жәмийетлик сыпат ийелеўине тәсир етиўши баслы факторлардын бири болып хызмет етти. Олар өз дөретиўшилик өмирлерин халық идеаллары менен бирлестириў кереклигин түсинди. Әсиресе, дөретиўшилигин халық, миллет еркинлиги, оның ғәрезсизлиги ушын гүрес идеяларына арнаў зөрүрлигин сизди. Бул гүреслерде көркем шығармалар халық қолындағы үлкен идеологиялық қурал екенлигине олардың көзлери жетти.

Елдеги бундай тарийхый шараятлардың, жәмийетлик жағдайлардың, прогрессивлик идеялардың жеделлесиўи тек Түркстан жадидлик хәрекетлериниң тәсири ғана емес еди. Ал, сол ўақыттағы қарақалпақ жәмийетиниң өзи де Түркстан хәм Бухара жадидлик хәрекетлериниң қайнаған бир орны есапланды. Мәселен Қазы Мәўлик өзи «Жас Бухарашылар» жадидлер шөлкеминиң ағзасы болды. Жадидлердиң «Жас Бухарашылар» шөлкеми жүдә абыройлы жадидлик топарлардан еди. Бул «Жас Бухарашылар» жадидлер шөлкемине Бехбудий, Фитрат, Файзулла Хожаев, Садратдин Айнийлер де ағза болған.¹

Оның үстине, Түркстан жадидлериниң ең үлкен ўәкиллериниң бири Бехбудий Хорезмде хәм Қарақалпақстанда болды. Түркстан жадидлик хәрекетиниң бир үлкен ўәкили Суфы зада 1910-1916-жылларда Қоңыратта болып мектептерде жаңа усулда сабақ берди. Сол жылларда бир қатар Қ.Ирманов, Р.Мажитов усаған қарақалпақ жазыўшылары мектептерде Суфы заданың қолында оқыды. Ол Аяпберген шайыр, жазыўшы Сейфулғәбит Мәжитовлар менен жақсы дөретиўшилик қатнаста болды.² Сәл соңырақ белгили өзбек жазыўшысы Хәмза Хәкимзада Ниязий де Хожелиде, Қоңыратта, Шымбайда болды. Оның үстине, жадидлик мектептерди хәм жадидлик хәрекетлерди көбейтиўге Қарақалпақстанда мүмкиншиликлер де болды.³ Мәселен, Қазы Мәўлик 1910-жыллары Шымбай қаласынан саўатлы қыссахан шайырлар мектебин шөлкемлестирди.⁴ Жазыўшы С.Мажитов 1907-жылы Шымбай болысы Иният болысқа жадид мектептерин Шымбайдан көплеп ашыў кереклигин айтып төмендегидей мазмунда хат жазған еди.⁵ Буның алдында ол усындай мазмундағы хатты шайыр Қазы Мәўликке де жазды.

¹ Ахмед Алиев. «Маънавият. Хадирият ва бадийят».—Тошкент: «Академия», 2000.—323-б.

² Жапақов Н., Мәмбетов К., Султанов К., Каримов А. «Қарақалпақ әдебияты тарийхы». Университеттиң филология факультети ушын сабақлық.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1983.—286-287-б.

³ «Еркин Қарақалпақстан» газ., 21-январь 2003-жыл, №10 17756.

⁴ «ХІХ әсирдин ақыры ХХ әсирдин басындағы қарақалпақ әдебият тарийхы».—Нөкис: «Билим», 1996.—154-178-б.

⁵ «Қарақалпақ совет әдебияты». Университеттиң филология факультети талабалары ушын сабақлық. Нөкис: «Қарақалпақстан». 1984.—247-б.

Мәселен: *Ғәрип елди туұры жолға салмаға,
Оқыў оқып өнер билим алмаға,
Орысшаға тағы қысса (үлес) қылмаға,
Ийманы (иләжы) жоқ бир қатарда турмаға.
Ең аңсат жол бүгин усылы жадид,
Ақыл айтпақ сизге кәмийне Мәжит,
...Қыял етер тек ядыңа салмаға,—*

деп жазады ол бул хатында.

Қазы Мәўлик 1910-15-жылларда Қарақалпақстандаға жадидлик хәрекетлердің басында турады. Ол елдің жәмийетлик санасын көтеріў ушын халықты саўатландырыў кереклигин билди. Бул ушын XIX әсирдің ақырындағы Қоразбек шайыр Разбек улы шөлкемлестирген саўатлы қыссахан шайырлар мектебин және шөлкемлестириў зәрүрлигин түсинди. Себеби, ол дүньядағы илим, пән, әдебият, мәденият жетискенликлери менен халықты таныстырыў керек деп ойлады. Солай етип, ол 1910-1915-жыллар аралығында Шымбай қаласында шайыр Қазы Мәўлик басшылығында талантлы саўатлы қыссахан шайырлар мектеби шөлкемлестирилди. Онда араб, парсы, түрк тиллеринен илим, пән, әдебият, мәденият жетискенликлери қарақалпақшаланып елге таратылды. Ол мектепте аўдармашылар, хаткерлер, китап түплеўшилер таярланды. Сол жыллардағы ел, халық муддахасын есапқа алып, елдеги адамларға қандай шығармалар кереклиги үйренилди. Елдеги жадидлик хәрекетлерди халыққа таратыўда қыссаханлық мектеп бирден-бир дурыс жол деп тандап алынды. Оның дөгерегине Аббаз шайыр, Қазақбай шайыр, Курбанбай, Балтабай, Кәўендер бала, Сейтырза, Хилал, Сейфулғәбит Мажит улы усаған талантлы қыссахан шайырлар жыйналды.

Оның үстине, қыссаханлық мектеп халық ағартыў ислери менен де шуғылланды. Шымбайда Хан мешитинде Қазы Мәўликтің өзи оқыўшыларға сабақ берди.

1916-жылы Шымбайдағы халық көтерилиси дәўирлеринде халық оған үлкен исеним билдирип, оны Шымбай қаласының қазысы қылып сайлады. Ол Шымбай қаласынан китап дүканын шөлкемлестиреди. Астраханға, Қазанға, Санкт-Петербургке, Түркияға, Мысырға, Арабияға, Хиндистанға баратырған кәрўанларға өз қасынан пул қосып, көп қылып китаптар алдырып, дүканында халыққа сатады. Оның китап дүканында арабша, парсыша, орысша китаптар, көп-көп жадидлик журналлар, газеталар және де басқа тиллерден қыссаханлар мектебинде қарақалпақшаланып, китап қылып түпленген материаллар да сатылады.

XX әсирдің бул биринши шерегиндеги усындай жәмийетлик өзгерислер халықтың руўхый дүньясына, жәмийетлик санасына үлкен тәсир

жасады, оның алдыңғы қатар ұәкиллери болған шайырлар дәретиўшилигинде жаңа тенденцияларды пайда етти. Әдебият бул жылларда бурынғы дәстүр бойынша поэзиядан ибарат болды. Әдебият энди тиккелей халық идеалы менен жасаўға өтти. Халыққа ғәрезсизлик, миллет мәпи ушын гүрес идеяларын синдириўде оғада тәсиршең күшке айланды. Мәселен Әбдикәдир шайыр Бекимбет улы:

*Халқына ғарғыслы қайырсыз ханнан,
Малына мийримли шопан жақсыды.
Елинен айрылған бийиў болыстан,
Бирин-бири сүйген гедә жақсыды.*

*Елин аямастан талағанлардан,
Ҳарамнан мал-дүньяны жыйнағанлардан,
Журттан өзин артық санағанлардан,
Үйин қорып турған көпек жақсыды,—деп жазды.*

Қарақалпақлар тарийхында 1916-жылғы көтерілис патшалық Россия-ның мәпин қорғаў ушын жергиликли халықтан мәрдиқар алыўына қарсы болған халық көтерілиси үлкен көтерілислерден болды. Онда Шымбай приставы өлтирилди. Бул халық көтерілисин Әбдикәдир шайыр қоллап-қуўатлады, халық көтерілисиниң дурыс болып атырғанлығын айтып, көтерілишлилердиң қолына ол идеологиялық қурал берди.

*Мине, көриң алынбақшы мәрдиқар,
Бизге қайыры бар ма, ол кимге дәрқар?—деп жазды.*

Бул жылларда халық шайырлары тиккелей халық көтерілисиниң басында турды. Миллий ғәрезсизлик ушын болған гүреслердиң жеңис пенен тамамланыўының тәрәпдары болды. Олар көркем әдебиятты тиккелей халық мәпине жумсаўға күш салды. Соның себебинен әдебиятта жаңа эстетик принциплер, жаңа тенденциялық бағдарлар пайда болды. Әдебияттың тийқарғы максети қолайсыз дәўирди қаралаўға, не себепли халыққа ғәрезсизлик ушын гүрес керек, не ушын халықтың өзин-өзи таныўы, миллет мәпи, миллийлик ушын гүресиўи зәрүрлигин уқтырыўға бағдарланды. Ҳақыйқаттан да, әдебият заманның жаман болып кеткенлигин айтып жар салды. Сол себепли Сыдық шайыр: «Қанша бақыл қаплап кеткен жәхәнди»—деп жазды. 1914-жылы империалистлик урыс жылларында Аббаз шайыр:

*Жасым он алтыда хош болмай ўақтым,
Заман пейли жаман, сынбағай сақтым.—деп жырлады.*

Сол жыллардаға Әбдиқәдир шайырдың «Керек», «Мегзер» қосықлары, Сейфулғәбит Мәжит улының «Дослық пайдасы», «Жалқаў дийқанға», шайырдың «Иният болысқа хаты», Қазы Мәўликтин «Мәрдиқар» тәрийплик шығармалары, Сәпиұраның «Қазы Мәўлик пенен айтыслары», Аббаз шайырдың «Өткен заман қайта айланып келер ме?», «Қырға шыққанда» шығармалары хақыйкый жадидлик идеологиялық гүреслер тәғдирлеринен дөреген шығармалар болды. Бул шығармаларда, мейли, жәмийетлик гүреслерди қоллап-қуўатлаған-ақ болсын, болмаса адамларды сергеклестирген дөгерейге бир қара, уйқынды аш, сен жасап атырған дәўир қайда баратыр, түсинесең бе, дегенге усаған улыўма инсаныйлық гәплер айтылған-ақ болсын, болмаса адамды, оның уллылығын тәрийплейтуғын жай лирикалық шығармалар жаратылған-ақ болсын, бәри бир бул дәўирлерде миллий ояныў, миллийлик, миллий раўажланыў идеяларын алға сүрип қиятырған әдебият қәлиплесе баслағаны көринди.

Бул дәўирдеги әдебияттың тийқарғы ўәкиллери болған халық шайырлары ХІХ әсирдин ақырында пайда болып, дәретиўшилиқ мийнетлерин баслап, ХХ әсирдин басында оны раўажландырып хәм қәлиплесип қиятырған жаңа бағдарлар, жаңа идеялар, жаңа тенденцияларды раўажландырып қиятырған әдебиятты ояныў дәўириниң бир пүтин миллий әдебияты етип жәмийетлик аренаға, дүньяға алып шықты хәм олар бул әсирге келип усындай бир тутас халықлық әдебиятты пайда етти. Ол әдебияттын ўәкиллери биринши гезекте халықлық фольклордан азықланып, миллий классик әдебият дәстүрлеринде тәрбияланған, оларды жаңа тарийхый дәўирлерде жаңа идеялар менен раўажландырған шайырлар болды. Олар ХХ әсирдеги хақыйкый миллий ояныў дәўирлериниң халық шайырлары болып әдебият тарийхында мәңги қалды. Олардың тийқарғы ўәкиллери Құлмурат Кубанәли улы, Әбдиқәдир Бекимбет улы, Омар Сүйирбек улы, Жаңабай Қаратай улы, Аяпберген Муўса улы, Сыдық Тоқпан улы, Қазы Мәўлик Бекмухамед улы, Сейфулғәбит Мәжит улы, Сәпиұра Жайылбек қызы, Аббаз Дабыл улы хәм т.б. да шайырлардан ибарат болды. Олар бул әсирде әдебиятта дәўир талабына ылайық жаңа эстетикалық принциплер ислеп шықты. Бул әсирде әдебият дәўир талабына сәйкес халықтың руўхый өмирлерин жырлаўды өзлерине тийқарғы тенденция етип программаластырған дәўирлерди болды. Сол себепли де бул әсирдин әдебияты өзинен бурынғы әдебиятлардан усындай эстетикалық принциплерди әдебиятта, мәдениетта жетистириўлерди менен көринди. Оннан соң әдебиятта эстетикалық принциплер бирден қәлиплесе қоятуғын қублыс та емес. Ол жәмийетлик өмирлердеги адамлар санасының және де көркем ойлаўдың өзгериўлерди менен, өмирдеги жүз берип атырған жаңалықлар менен әстен-әстен өзгерип хәм жаңа-

ланып баратуғын кубылыс. Соның ушын ХХ әсирдің биринши шерегиндеги жәмийеттеги кескин өзгерислер басланғанлығы менен хәр қыйлы көзқараслар да аз болмады. Жадидлик хәрекетлерге қарсылықлар да көп болды. Бирақ бул әсир басындағы халықтың ояныу процесі тоқтауы мүмкін емес сыпат ийелеп кеткен еді. Халық ғәрезсизликке ерисиу, миллий мәп ушын турып алды. Бул хәрекетлердің дурыслығына көзлери жетти және де дүньядағы барлық прогрессив инсаният қоллап-қууатлайтуғынына халықтың көзлери жетти.

1917-жылы Россияда октябрь социалистлик революциясының жеңиси болғанлығы менен, бири екіншисиниң дауамы сыпатында жана Россиялық большевиклик мәмлекет дүзиліп кетти. Ол қуралланған күш жыйнады. Елде большевиклик мәмлекетлик дүзим орнатуы ушын қуралланған армияға ийе болды. Орта Азияның бұған бағынбаған еллерин күш пенен басып алыуға киристи. 1917-жылдың ақырында 1918-жылдың басларында Шайдаков басқарған армия қарақалпақлар аймағын да басып алды. Қарақалпақстанда халық ерки менен есапласпай зорлық пенен совет хуқимети орнады. Елдің жәмийетлик өмирлеринде бирден өзгерислер болды. Улыуа, Түркстан үлкесинде жадидлерден өзгеше сиясий күшлер жәмийетлик аренаға шығып, елди жаңаша басқарууды өз қолларына алды. Бул совет хуқимети деп аталды. Бирақ, булардың да дәслепки ураны елде демократиялық, халықлық хуқимет дүземіз деп жар салды. Бул халық уәкиллеринен дүзилген хуқимет болады. Хуқиметтиң басында халықтың өзлери сайлап қойған уәкиллері отырып басқарады. Енди елде бай, жарлы дегенлер болмайды. Эксплуататорлық зулымлық хәм езиушилиқ сапластырылады. Хәмме адам теңдей хуқықта жасайды. Байлардың қарамағындағы жерлер мал-мүлқ жарлыларға бөліп бериледи. Енди зорлық, зомбылық дегенлерди халық көрмейди. Ендигиден былай әдалатлық заман басланады, деп жар салды.

Расында да, жәмийеттиң бирден өзгериске ушырауы, әсиресе бурыннан жадидлик ғәрезсизлик ушын болған гүреслерге жаңа большевиклик хуқиметтиң сиясаты, елге жүргизіп атырған үгіт-нәсиятлары жақын болғанлықтан елде көп адамлар дәслепки уақытларда большевиклик хуқиметтиң сиясатын қоллап-қууатлады. Хәттеки, бурын жадидлик хәрекетлерди қоллап-қууатлап турған елдің миллий ғәрезсизлиги ушын гүрескен гейпара елдеги адамлар егер елде әдиллик сиясат хуқим сүретуғын болса, жаңа хуқиметтиң басшылары менен келісіп бирге іслесетуғынлығын, қайыл екенликлерин де билдирди. Мәселен, усы жыллары Әбдиқәдир шайыр:

*Пухараға бейим, мийрим-шәпәәтли,
Бир-бирине бағлы, иззет-хүрметли,
Мейли, ол болсыныў қайсы миллети,
Пухарасы менен болар ер керек.*—деп жазды.

Большевиклик жаңа хукимет 1918-25-жылларда бул жерде өз позицияларын бекемлеп алыў ушын ўақытша мүмкиншилиги болғанша бул елдиң ўәкиллери менен олардың барымына барып келисип жасаў, әсиресе елдеги гейпара абыройлы адамларды ўақытша өз тәрәплерине тартып турыўға хәрәкет етти. Әбдиқәдир шайыр, Аяпберген шайыр, Қазы Мәўлик шайыр усаған уллы адамларды өз тәрәплерине тартыўға урынды. Оларға жумыс берди. Оларға елде, халықта үлкен исеним арттыратуғын болды. Усылай қылып елде қолайсызлық, қарама-қарсылық келтирип алмаўдың жолларын да иследи. Буған исенип гейпара адамлардың кеўиллери толды.

Жаңа большевиклик хукимет дәслепки гезлерде халықтың исенимине кирип қарақалпақ жеринде кем-кем өзиниң бийлигин бекемлей баслады. Бирақ, ақыры қолайсыз екенлиги де ай, жыл өткен сайын билине баслады. Қарақалпақлар Хорезм цивилизациясында жасап келген бурыннан саўатлы ел еди. Соған қарамастан 1920-23-жылларда елдеги мешит, медиреселерде оқыўды тоқтатып, халықты ғалаба саўатландырыўға өтемиз, деп елде халықтың еркине қарамай жаңа совет мектеп-лерин аша баслады. 1919-1921-жыллары қысқа мүддетли муғаллим кадрларын таярлайтуғын, 1920-жылдан баслап партия, совет хызметкерлерин таярлайтуғын қысқаша курслар шөлкемлестирди.

Бирақ, жаңа большевиклик хукиметтиң мәмлекетлик сиясатында халықты жаңылыстыратуғын жағдайлар көп болды. Мәселен, 1918-жылы апрельде Түркстан кеңесиниң V съезди болып өтти. Онда Түркстан Автономиялы совет республикасы болып дүзилди. Оның курамына Әмиўдәрьяның оң жағасындағы қарақалпақлар да кирди. 1920-жылдың декабринде бурынғы Әмиўдәрья бөлими Түркстан республикасының Әмиўдәрья областы болып қайта дүзилди шықты. 1920-жылы февральда Хийўа ханлығының ең соңғы ханы кулатылып, 1923-жылы октябрьде ол Хорезм халық республикасы болып дүзилди. Усыған байланыслы дәрьяның сол жағасындағы қарақалпақлар Хорезм республикасының курамына өтти. 1924-жылы 14-октябрьде Пүткил Союзлық Атқарыў Комитетиниң еккинши сессиясы Әмиўдәрья областы аймағындағы Қарақалпақларға Хорезм республикасының курамындағы қарақалпақларды да бир қосып, Қарақалпақстан автономиялы республикасын дүзиўге хуқық берди.

1924-25-жыллары қарақалпақ жаслары ушын педагогикалық хәм аўыл хожалығы техникумлары шөлкемлестирлиди. 1924-жылы «Еркин

Қарақалпақстан» атлы миллий газета шөлкемлестірілді. 1924-жылы Орта Азия халықтарының миллий шегаралары белгіленді. Қарақалпақтар да өз республикасының шеғарасына ийе болды. Бул жағдайлар қарақалпақтар ушын үлкен жаңалық болғанлығы рас.

Халыққа бул жыллардағы большевиклердин елдегі жүргизип атырған шаралары, саясаты тап бурынғы Түркстан, Бухара жадидлеринин буннан бурынғы жүргизип атырған саясатындай болып көринди. Сонын ушын бул дәуирдегі большевиклер партиясының елдегі жүргизип атырған саясатын, партияның көсемлерин мақтап қосық жазбаған елде халық шайырлары кемнен-кем болды. Мәселен, Түркстан жадидлик хәрекетинин үлкен үәкиллеринен бири Әбдикәдир шайыр Бекимбет улы:

*Әй, яранлар, тәүсип әйлей көргеним,
Жигирмаланышы жылды көрдим шадландым,
Оң жағымнан таңым атып жарқырап,
Нурына бөленип қайтадан туўдым.*

*Ел талаған мийрими жоқ жаўларды,
Аспанды тиреген асқар таўларды,
Алтын тақлы мың сан қоллы ханларды,
Қәхәрли халық жексен еткенин көрдим.*

*Әбдикәдир шайыр дәрьядай тасың,
Алпыстан өткенде қартайып жасың,
Алтыннан артық деп сөз билән басың,
Шайыр өз нырқына тапқанын көрдим,—деп жазды.*

Аяпберген шайыр «Бола баслады», «Мойнақ», «1-май» шығармаларында қарақалпақ халқының өз еркинлигине, өз жерине ийе болып киятырғанлықтарына мақтаныш етті. Олардың партияны хәм оның көсемлерин ашық жырлаған қосықларында да ең баслы уран ғәрезсизлик руўхы, ғәрезсизликти аңсаған әрманлы идеялар жырланатуғын еди. Улыўма, әдебиятта бундай шығармалар аз болды. Бундай шығармаларға азатлықты әрман етиў, ғәрезсизликти күсеў идеялары терең синдирилди. Бул жыллардағы әдебияттағы усы шығармалар революциялық руўхта да емес, ал ескиликти жоқ етиў, болмаса диндарларды критикалаў да емес еди. Себеби, бул жыллардағы көркем әдебияттың тийкарғы мақсети елде жадидлик дәстүрлерди даўам етириў, ең баслысы халыққа өзинин де басқа миллетлердей миллет екенликлерин түсиндириў, сол себепли ғәрезсизлик идеяларды жырлаўдан ибарат болды.

Бирақ, халықтың бул куўанышлары да узаққа созылмады. Елде көп кешикпей, 20-жылдың орталарында-ақ советлик дәўир, советлик саясат

елге, халыққа пролетарь революциясының шын мәнісіндегі мазмұны неден ибарат екенлігін түсіндіре баслады. Енді елді басқарыуда партия жетекшілік ролді атқаратуғынлығы, сол үшін елді пролетариаттан шыққан адамлар басқарыу кереклігі сүрен етип алынды. Елде жер, суу мәмлекет мүлкіне айландырылып, бурынғы елдегі бай, бий, болыс болғанларды хуқықсыз деп дағазалады. Оларды мәмлекет жеринен, сууынан пайдаланыуға тыйым салынды. Халықтың, әсіресе халық шайырларының қууанышлары узакқа созылмады. 1925-29-жыллардан баслап олардың мал-мүлклерін хатлау, оларды ескише оқыған, сауатлы адамлар болғанлығы себеплі халық душпанлары деп қәреметледі. Елдің үлкен исенімі болған мешит, медреселері пахта, дән складлары, мал қораларға айландырылды. Елдегі мешит, медреселер советлік дәуірде ески мийрас халық естеликлері болып қалыудың орнына олар бузылып, олардың ағашлары жаңадан салынып атырған кеңселерге, мектептерге қурылыс материаллары етип пайдаланылды. Расын айтқанда, бул жылларда бул уақыялар халықтың қәхәрін де келтирді. Елде пролетар революциясының толық жеңісі үшін қызғын гүреслер басланды. 1929-жылдан баслап партияның, байларды, елдегі оқыған билимли, илимли улама адамларды халықтың, мәмлекеттің душпанлары деп, оларды класс ретінде сапластыруу сиясаты басланды. Ел, халық жақында ғана өзі қоллап-қууатлаған мәмлекетінен алданып, хәлсиреп зорлыққа ушырап қалды.

Елде хәр қыйлы сиясий күшлер, сиясий ағымлар көбейді. Сиясат тек пролетарь хуқиметінің мәпин қорғайтуғын сиясат болып қалды. Бул заманның идеологиялық қуралы болып хызмет ететуғын жаңа көркем әдебият зәрүр болды. Қарақалпақстанда совет хуқиметі толық орнап, өз зорлықтарын еркін баслап атырса да, оның сиясатын жүргізетуғын «жаңа» әдебияттың басланбай атырғанлығы билинип турды. Жаңа әдебияттың пайда болыуы жүдә әсте ақырын қыйынлық пенен иске асты. Бул мәселедегі совет хуқиметінің баслы қәтелигі әдебияттағы хәм мәдениеттағы таяр күшлерден пайдаланғысы келмеді. Болмаса ХІХ әсирдің ақырында пайда болып, ХХ әсирге классик әдебияттың бай дәстүрлерін алып кирген Құлмурат, Сыдық, Әбдикәдир, Жаңабай, Омар, Қазы Мәулік, Аббаз, Садық шайырлар усаған әдебиятта жүдә тәжірийбелі хәм таяр түріндегі көркем сөз усталары бар еді. Олар шығысы, социаллық аұхаллары бойынша пролетарлық әдебияттың талаптарына жууап бермейтуғын шайырлар деп, жаңа советлік әдебиятты шөлкемлестіриуе жолатылмады. Хәтте 20-жыллардың ақырларында Әбдикәдир шайыр, Аяпберген шайыр, Қазы Мәулік шайыр, Аббаз шайыр усаған уллы устаз халық шайырларын олар «миллетшилер», «халық душпанлары» деп қамауға жаңа хуқимет тәрәпинен хуқим етилді.

Сол себеппи бул үлкен халық шайырларының барлығы да елде, халық ишинде қамалыудан жаңа хукиметтен қашып өзлеринше жасауға, өзлеринше күн кешириуге өтті. Расында да, бул жылларда халық өз шайырларын жаңа хукиметтен жасырып, өзлери сақлады.

Ал, бирақ олар дөретиушилик мийнеттен пүткиллей кол үзип кеткен жок. Халық муддахасы менен халық ишинде өзлеринше жасау позициясына өтті. Қарақалпақстанда советлик әдебиятты совет хукимети тусындағы оқыған, тәрбияланған жаслар, әсиресе, балалар үйлеринде тәрбияланған жаслар баслауы керек, деген пикирлер бул жыллары хуким сүрди.

1928-жылы 18-июньда РКП(б)ның Орайлық Комитети «Партияның көркем әдебият тарауындағы сиясаты хаққында резолюция» қабыл етті. Бунда әдебиятқа партиялық бақлау кереклиги, әсиресе, әдебият партиялық истиң бир бөлеги болмақлығы анық белгилеп көрсетилди. Әдебият исин партия қадағалауға алыу зөрүрлиги, енди әдебиятты жаслар, әсиресе советлик дәуирде тәрбияланып атырған адамлар баслауы кереклиги жүдә беккемленип қалды. Қандай болса да Қарақалпақстанда партия, совет басшылары жаңа советлик әдебиятты баслау кереклигин талап етип турды.

1920-жыллардың орталарында педагогикалық хәм ауылхожалығы техникумларында оқып атырған жаслар бул техникум дийуалы газеталарында, әдебий дөгереклерде жаңа сиясий бағдардағы жаңа қосықларын жаза баслады. Кем-кем республикалық баспа сөзде де жаңа советлик сыпаттағы қосықлар жәрияланды. Әдебиятқа бундай сыпаттағы, мазмундағы дәслепки шығармаларды Қ.Әуезов, Ж.Аймурзаев, А.Бегимов, Т.Сейтмамутовлар берди. Оларда да, әлбетте, дөретиушилик тәжирийбелер жетиспеди. Соның ушын қандай болса да дөретиушилик мийнетти жаратыу, өткен тарийхқа, өткендеги әдебияттағы, мәденияттағы дәстүрлерге хәм тәжирийбелерге қарау кереклиги, олардан үйренбей, әдебиятта жаңаша жоллар салыу қыйын екенликлерин сизди. Жаңа замандағы миллий әдебиятты баслап атырған жас жазыушы, шайырлардың өзлеринен бурынғы миллий мәденияттағы дәстүрлерди үйренбей турып, жаңа дөретиушилик талаптар келиспейтуғынлығына да олардың көзлери жетти.

Бул жыллардағы жаңа советлик әдебиятты баслаушылар қоңсы республикадағы бул мәселедеги болып атырған тәжирийбелерге де қарауға мәжбүр болды. Қоңсы халықларда да советлик әдебияттың басланбай атырғанлықларын, әсиресе ол халықлар әдебиятларында түрли-түрли көзқараслар, түрли-түрли әдебий ағымлар бар екенликлерин көрди. Олар көбинесе орыс әдебиятындағы жаңа советлик әдебияттың баслануы жолларына, тәжирийбелерине қарады. Хақыйқаттан да, бул жыллардағы орыс әдебиятында «толстойшылыққа», «әдебий классикалық байлықтан пайдаланыушылыққа» қарсы гүрес барлығы, оннан соң сап пролетар

әдебиаты үшін тартыстар, күреслер болып атырғанлығы хақықат еді. Бул жылларда Қарақалпақстан автономиялы областы Қазақстан республикасының курамында болғанлықтан жаңа қарақалпақ әдебиаты бул жолда қазақ әдебиаты менен де тарийхый тәғдирлес болды. Себеби, онда да жаңа қазақ әдебиатын дүзиўде хәр қыйлы ағымлар бар еді. Мәселен, олар «Буржуазияшыл Алашордашылар ықпалына» қарсы қызғын күрес дәўирлеринде жасап атыр еді. Ал өзбек әдебиатында Науайы, Лутфий мийрасларын пайдаланыўшыларды олар «бизиң класслық душпанымыз» деп атырғанлықларын да көрди. Ал түркмен әдебиатында да Мақтумқулы, Зелила, Кемине шығармалары жаңа пролетар әдебиатының фундаменти хызметин атқара алмайды. Сол себепли сап түркмен пролетар әдебиатын өзлеримиз дүземиз¹ деп атырғанлықларын көрди.

Жаңа совет әдебиатын дүзиўдеги барлық қоңсы еллердеги болып атырған қыйыншылықларды көрген жас қарақалпақ жазыўшылары бул жылларда тек сиясат куўыўшылық пенен, куры шақырық-сүренлерге толы декларативлик курғақ қосықлар менен жаңа советлик әдебиатты дүзиў қыйын екенликлерине көзлери жетти. Бул жаңа әдебиатты жасаў үшін хәммени бириктиретуғын өз устав, программасына ийе жаңа дәретиўшилиқ шөлкем дүзиў зәрүрлиги де билинип турды. Себеби, мәмлекет, партия жаңа әдебиатты баслан, дүзиң деген менен, жазыўшы шайырлар дара-дара жүрип дәретиўшилиқ ислерди келистире алмайтуғынлықлары, бул тек Қарақалпақстандағы жас зыялы сөз шеберлерине ғана емес, пүткіл кеңес хуқимети көлеминдеги дәретиўшилерге қыйын болып атырғанлықлары белгили болды.

1927-1928-жылларға келип бундай дәретиўшилиқ шөлкемлердиң дәслепки үлгилери дүзиле баслады. Басқа қоңсылас республикадағы дүзилген дәретиўшилиқ шөлкемлерге қарап, 1928-жылы Қарақалпақстанда да «Қарақалпақстан пролетар жазыўшыларының бирлеспеси» (ҚарААП) дүзилди. Солай етип, усы жылларда Қарақалпақстанда биринши дәретиўшилиқ шөлкем пайда болды. Бул да Россиядағы жаңадан дүзилген Россия пролетариат жазыўшыларының ассоциациясы үлгисинде дүзилген шөлкем болды. Бул шөлкемниң баслығы А.Мәтъякубов болып сайланды. Ал, оның ағзалары И.Фазылов, Т.Сейтмамутов, Х.Ахмедовлар болды. Пролетариаттан шықпаған адамлар бул шөлкемге ағза бола алмады. Сол себепли елдеги үлкен тәжрийбели халық шайырларын бул шөлкемге жолатпады. Солай етип, бул биринши дәретиўшилиқ шөлкем Қарақалпақстандағы хақықый пролетариат жазыўшыларының дәретиўшилиқ бирлеспеси болды.

¹ Қарақалпақ совет әдебиаты. Нөкис университети үшін сабақлық.— «Қарақалпақстан».—Нөкис: 1979.—22-23-б.

ҚарААП өз уставына ийе болды. Бірақ, бул устав мазмуны пролетариаттан шықпаған жазыушыларды ҚарААП тың қатарына жолатпау, ески мийраслардан пайдаланбау усаған қәте кемшиликлерге толы болды. Булар өзлеринше Қарақалпақстанда пролетар әдебиятын баслауға хәрекет иследи. Бәрибир 20-жылларда олар жана совет әдебиятын дүзиу ушын елдеги партия, совет хызметкерлери менен қосылып қанша ғайрат салса да, жана хеш нәрсеге усамаған сап таза пролетарь әдебиятын дүзе алмады. Жана совет жазыушылары да бирден қәлиплеспеди. Бірақ, бул жылларда хәр қыйлы жоллар менен өзинше советлик жәмийетти, оның басшы көсемлерин көз жумып мақтаушы Айтбай Мәтякубов, Хожамет Ахметов усаған жаслар көп болды. Олардың жазғанлары хақыйкый мәнисинде қосық емес, көркемлик жақтан жүдә төмен болды. оннан кейин олардың шығармаларын хеш бир адам бул хақыйкый поэзия деп те мақулламады хәм қабылламады. Сонлықтан да болыуы керек олардың шығармалары республикалық баспа сөзде болып, я әдебий, дөгереклердеги дийуалы газеталарда болып басылып шықпады. Бірақ, адамлар, жыйналған жерлерде олар келиспесе де қосықларын оқып жүрди. Оларды адамлар булар пролетар шайырлары деп мысқыллады.

Ал, және де бул жылларда жаңа совет әдебиятын дүземиз, бурынғы халық тарийхы, халық мәдениатынан үйренбей-ақ әдебиятта жаңаша жол саламыз, сап пролетар әдебиятын жарата аламыз деп жүрген А.Бегимов, Ж.Аймурзаев, И.Фазылов усаған жаслар да болды. Булар да әдебияттың әсиресе онда поэзияның узақ уақытлардан қиятырған тәжирийбе хәм дәстүрлерине сүйенбей бул жылларда хеш бир үлги көрмей, жаңа әдебият жаратыу қыйын екенликлерин сезип жүрди. Әсиресе Ж.Аймурзаев бул хаққында соңғы дәуирлердеги баспа сөздеги еске түсириулеринде көп жазды. Енди 1917-18-жыллардан тап 1930-жылларға шекемги совет әдебиятының сап пролетар жазыушылары хәм сап пролетар әдебияты хәм мәдениаты дүзилмеген менен бул жылларда совет хуқимети халыққа қаншадан қанша зорабанлық пенен хуқимдарлық жасаса да халықлық әдебият хәм халықлық мәдениат елде өмир сүриуин тоқтатқан жоқ. Елде халықлық фольклор толық өмир сүрди. Аўылларда той-мерекелерде жырау, бақсы, қыссаханлар толық мәдениаты руўхында халық идеясында жасады. Бурыннан бар дәстүрлер бузылмады. Олар ел муддаҳасын толық атқарды. ХХ әсирге бай хәм хәр тәреплеме раўажланған классикалық әдебият дәстүрлерин алып кирген әдебияттағы хәм мәдениаттағы жәдидлик жол толық хуқим сүрди. Әсиресе, елде әдебияттың профессионал халық шайырлары арқалы өмир сүриу дәстүрлери даўам етилди. Қайта 20-жылларда халықлық әдебият өзиниң раўажланғанлығын хәтте ол жанрлар менен байығанлығын да көрсетти. Елде көп қыссахан шайырлар, хәтте, совет хуқиметинин

зорабанлығынан қашып жүріп-ақ ел мүддәхасын, үрп-әдетін қорғаған, инсанийлықты ұлығлаған шығармалар жазды.

Елде бундай шайырлар көп болды. Мәселен «Аббаз шайыр Дабыл улы, Садық шайыр Нурымбет улы, Худайберген шайыр Жебеген улы, Қазақбай шайыр, Қыдырғияз бақсы, Дәулетияр шайыр Қасым улы, Минәж шайыр Мәтсапа улы, Тилеұмухамед шайыр хәм т.б. да көплеген ұсыларға ұсаған халық шайырлары өмир сүрди. Булар барлығы да 1917-18-жыллардан бұрынғы халық шайырларының жасау дәстүрлері бойынша елде дәретіушилиқ хызметлерін атқарды.

1924-25-жыллары совет хуқиметі елдегі совет, партия хызметкерлерінің басшы лауазымларында, әсіресе, аұылларда көбірек хаял-қызларды тартыу керек деген менен көп хаял-қызларды басшы жұмыстарға тартамыз деп, оларды кеште кеңселерге шақырып түнде оларды үйлеріне қайтармай хаял-қызлардың намысына тийіулеріне қарсы, әсіресе, ұсындай жаңа хуқиметтің қолайсыз хәрекетлеріне еріп, елдің жүзін төмен қаратқан гейпара жеңіл минез хаял-қызларды критикалап бул жыллары халық шайыры Аббаз шайыр «Келинлер» шығармасын дәретті.¹ Бул қосық тийқарынан жаңа хуқиметтің елдегі қолайсыз іслеіп атырған сиясатына қарсы шығарылған шығарма еді. Халық шайыры Аббаз шайырдың бул шығармасы ұсы жыллары ел, халық мүддәхасынан шыққанлығы себеплі бул жылларда ол шығарма елден елге тарады. Сол 20-жыллардағы халық арасындағы ең дөбдөбеси жер жарған шығармалардан болды. Ал, Аяпберген шайырдың өзі көп жыллар хызмет еткен Кеңес хуқиметіне қарсы жаңа хуқиметті қаралап жазған «Табылмас» қосығы ұсы 20-жыллардың ақырларында 30-жыллардың басында жазылып, ол да елден елге таралды. Қыдырғияз бақсының «Көсем», «Бул іслерің қалай болды большевик» деген шығармалары да елге жүдө көп таралған шығармалардан болды. Ал, көп халық шайырлары өз дәретіушилигі жәдидлік хәрекетлердің дауамшысы сыпатында әдебиятта хызмет қылды. Мәселен, Садық шайыр «Дауыткөл» (1918-жылы), «Тиллахан» (1920-жылы), «Көкшийел» (1922-жыл), «Садықтың Рахманберген менен айтысы» (1926-жыл) шығармалары, Жаңабай шайырдың, С.Мәжитовтың көп ғана қосықлары болды. Елде шайырлық айтыслар да рауажланды.

1920-жыллардағы қарақалпақ әдебиятының рауажланыуының тийқарғы белгілерінің бири әдебиятта жанрлық жақтан да рауажланыуы болды. 1924-жылы Қ.Әуезовтың «Тилек жолында» пьесасы пайда болды. Бул 20-жыллардағы сап пролетар әдебияты ұшын гүреслердің нәтижелері емес, ал ХХ әсир қарақалпақ әдебиятының нызамлы

¹ «Еркин Қарақалпақстан» газетасы. 29-февраль 1992-жыл, №40(15959)

раўажланыўының жемиси еди. Бунда жазыўшы фольклордағы драмалық элементлерден шебер пайдаланып, 1916-жылғы Есим болыслығы халық көтерилисиндеги ўақыяларды тийкар етип алды. Бул шығармалар 20-жыллардағы әдебиатта жаңа пайда болған дәслепки драмалық шығарма болса да, әдебиаттағы ең табыслы дөреген шығарма болды. Сол себепли тап 1925-жылдан баслап Қасым Әўезовтың бул «Тилек жолында» пьесасы техникумлардағы әдебий дөгереклерде койыла баслады. Соң буның изин ала 1926-жылдан баслап «Таң нуры» труппасының баслы репертуарларының бирине айланды.¹

1926-жылы Сейфулғабит Мәжитовтың «Ерназар Алакөз», 1928-жылы «Сабақ», «Жигит болдық», «Соңғы селтен» хәм т.б. да драмалық шығармалары пайда болды. Бул драмалық шығармалар 20-жыллардың екінши ярымларынан баслап Әбдираман Өтепов баскарып жүрген «Таң нуры труппасы»ның репертуарларына кирип республиканың Төрткүл, Шымбай, Қоңырат, Хожели хәм т.б. районларында талай мәртебе сахналастырылды. Булар келешекте Қарақалпақстанда қарақалпақ әдебиятында, миллий драматургияның раўажланыўына тийкарлар таярлады.

Және де бул дәўирлерде 1922-23-жылларда белгили өзбек жазыўшысы, Түркстандағы жадидлик хәрекетлердиң ўәкиллериниң бири Хамза Хәкимзада Ниязий Хожелиде, Қоңыратта, Шымбайда болды. Ол бул қалалардағы мәдениат үйлеринде, хәўескерлер дөгереклеринде, драмалық труппаларда, концерт бригадаларында кишкене драмалық шығармаларды жазып сахналастырып тамашагөйлерге койып берип жүрди. Оның бул хәрекетлери менен Қарақалпақстанда драмалық шығармалардың көбейиўине хәм миллий театрдың шөлкемлесиўинде үлкен роли болғанлығы сөзсиз. Усы жылларда тек орайлық қалаларда ғана емес, аўылларда да әдебий кешелер, драмалық дөгереклер көп шөлкемлести. Оларда дөгерек қатнасыўшыларының күшлери менен миллий инценировкалар көп койылды. Оларда көп қәте-кемшиликлер болса да елде бул жанрға усы жыллары халықтың кумарлығы артты. Ә.Өтепов «Таң нуры» труппасында жергиликли халық өмирлеринен алып жүдә көп инценировкалар жазып, халыққа тамашалар көрсетип жүрди.

Бул жылларда елде жаңа пайда болған тарийхый жағдайларға байланыслы орайлық қалаларда Төрткүлге, Қоңыратқа, Шымбайға үлкен театр актерлары келип драмалық дөгереклерге басшылық етти. Олар қарақалпақ тамашагөйлерине орыс драматурглериниң шығармаларынан спектакллер көрсетип турды.

Және де 1920-24-жылларда Қарақалпақстанның бас қаласы Төрткүл үлкен мәдениат орайына айланды. Усы жылларда шөлкемлескен орыс,

¹ «Еркин Қарақалпақстан» газетасы. 12-март 1992-жыл, №48(15967)

өзбек, татар, казак концерт бригадалары да, әсиресе сол жылларда әскерий Түркстан округиниң концерт бригадалары да Төрткүлге, Қоңыратқа, Шымбайға, Хожелиге келип халыққа тамаша ойын-зауықлар көрсетип турды. Әсиресе, халық дәслепки ўақытларда қызық кишкене спектаклдерди көрди.

Солай етип, миллий әдебият базасында жаңа басланып киятырған әдебияттағы драматургия жанры бул жыллардағы усундай елдеги пайда болып атырған объектив себеплер нәтийжесинде тез раўажланыўын таўып кетти.

Және бир мәселе 20-жылларға келип ХХ әсирдин басындағы үлкен революциялық епкин менен басланған жадидлик хәрекетлер тоқтап қалған жоқ. Миллий ояныў дәўири 20-жылларда да даўам етти. Қайта 20-жылларда бул күшейди. 20-жыллардағы мәселен, совет хұкимети дүзген мәденият үйлеринде («қызыл үйлерде»), аўыл хәм қалалардағы хәўескерлер дөгереклеринде шөлкемлескен драмалық труппаларда, мейли, өзимиздеги ямаса Түркстан республикасынан келген концерт бригадаларының көрсеткен ойын-зауықлары тек Қарақалпақстанда совет хұкиметин беккемлеўге қаратылған шаралар болып қалмастан, ал және де олар қарақалпақ жеринде драмалық шығармалардың пайда болыў, қәлиплесиў усаған әдебияттағы хәм мәденияттағы пайдалылықларынан да тысқары буларда жәдидлик хәрекетлердиң тийкарғы принциптери басым болды. Мәселен, миллий халықты жаңалыққа қарай жетелеў, халықтың өзине миллийлигин танытыў, қарақалпақлардың да басқа халықлар ишинде өз алдына миллет екенлигин, халық екенлигин көрсетиў, адамлардың санасын оятыўы, сол арқалы ғәрезсизлик ушын гүрес идеялары әдебият хәм мәдениятта биринши жобалардан болып жырланды. Соның ушын ол мәдений шаралардың көбисинде Ытан тәғдири, миллет тәғдири ушын гүрес идеялары кең үгит-нәсиятланды. Усы мәселелерди күшейтиўде 1924-жылы жергиликли авторлар тәрепинен жазылған пьеса, инценировкалардың айрықша роли болды. Себеби, хәр қыйлы жанрларда, әсиресе драмалық шығармаларда, киши-үлкен сол жыллардағы халық өмирлеринен алып жазылған инценировкаларды көрип халық, бириншиден, миллий әдебияттың хәр түрли жанрларда миллий қарақалпақ әдебиятының раўажланатуғынлығына исеними мол болды. Екиншиден, халық ғамын, миллет мәпин ойлайтуғын жәдидлик хәрекетлердиң еле елде өмир сүрип турғанлығына қуўанды. Бул мәселеде әсиресе, Қ.Әўезовтың «Тилек жолында» пьесасы 20-жылларғы әдебиятта хәм мәдениятта айрықша роль атқарды. Бул пьеса, ең баслысы, инсанды түсиниў, оның гөззал нәзиклигин көрсете алыў, инсан тәғдирин түсиниў усаған машқалалар қойылып жазылған 20-жыллардағы қарақалпақ миллий әдебиятындағы биринши драмалық шығарма болды.

Расында да, жәдидлик хәрекетлерге садық көркем сөз ийелери бул жылларда тап усындай қылып көркем әдебиат қандай болыу кереклигин адамларға түсиндириуи керек еди. Себеби, 20-жылларда карақалпак әдебиятында буны түсиндиретуғын әдебий критика еле жоқтың қасында болды. Жаңа әдебиатты жасау кереклиги талап етилди. Және де онда жазыушының дүньяға көзқарасларын оны инсан қәдирине қарап жумсау емес, ал оны тек советлик зорлық идеяларға бойсындыруу күшейди. Соның ушын Қасым Әүезовтай миллий әдебиаттың мақсет хәм ұазый-паларына түсинетуғын жазыушылар бул жылларда миллий әдебиатты улыу ма миллий халықлық үрп-әдетлерге қарап жумсау, әдебиатты илажы барынша миллий жағдайларға алып келиуе күш салыу кереклигин көрсетти. Әсиресе, бул мәселеде жаңа пайда болып киятырған жаңа жанр драматургияда ол жаңа жоллар ашты.

Әдебиаттағы бул жағдайлар өзинен өзи 20-жыллар әдебиятында әдебиатқа жаңа хукимет тәрепинен қойылып атырған жаңа идеялар менен миллийлик дәстүрлер арасында кескин гүреслер барлығын көрсетер еди. Әлбетте, усындай жағдайларда қандай болса да, ХХ әсирдин басы менен усы әсирдин 20-жылларының ақыры аралығындағы карақалпак әдебияты өзиниң бурыннан киятырған бай дәстүрлерине садық болып қалғанлығын көрсетти. Әсиресе, драматургия жанры басланғыш формаларында болса да, келешекте рауажланатуғынлығынан дерек берип турды. Улыу ма, бул жылларда қандай сиясат, қандай идеология өмир сүрсе де, миллий әдебиат өзиниң бай үрп-әдетлери менен рауажланыуы мүмкин екенлиги, халық бар жерде миллий әдебиат болатуғынлығы жәмийетте бул мәңги өмир сүретуғын нызамлы кубылыс екенлиги дәлилленди.

ЕКИНШИ БАП

XX ӘСІРДИҢ 30-ЖЫЛЛАРЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫ (1931-1940)

XX әсирдің 30-жылларына келип Кеңес хұкимети өзинің ишки карама-қарсылықларын бираз басқан, сыртқы душпанларын дүньялық аренада жеңген, сиясий хәм жәмийетлик позицияларын әдеуір беккем-леген дәрежеге жетисти. Себеби, бул ўақытлары сырт еллерде, Англия, Америка, Испания, Франция усаған ири капиталистлик мәмлекетлер бурынғы патша Россиясы хәм оның колониясы аймақларындағы еллерде жаңа хұкиметтің толық жеңгенлигин мойынлаған еди.

Ал, өз ишинде хәзир душпан болмаған менен, келешекте душпаны болатуғын халықтың ең уллы адамлары болған елдеги байларды, бийлерди, болысларды, молла, ийшан, ахун, уламаларды класс ретинде саплас-тырыў сиясатын толық шешип болды. Елдің көп атаклы адамларын жер аўдарды. Көп адамларды «миллетшил», «халық душпаны» деп камаққа алды. Олардың көпшилиги Сибирь, Камчатка тюрмаларында жан тапсырды. Большевиклер елде усындай үлкен репрессия сиясатын даўам етти. Елдеги халық байлығы болған жазба естеликлерди жыйнап алып, өртеп жоқ кылып та болды.

Өткен аз ғана ўақыттың ишинде өзлерине болатуғын үлкен тосқын-лықларды жеңип бола келгенлигине көзлери жеткен большевиклер 30-жыллардың басларынан-ақ бул жылларды, елде социализмнің барлық фронт бойынша жеңис пенен алға басыў жыллары, деп дағазалады. Қарақалпақлар әййем заманлардан дийқаншылық, шарўашылық пенен хәм балықшылық пенен күнелткен халық болды. 30-жылларда хұкимет халықтың қолларынан жерлерин тартып алып, мал-мүлклерин орталыққа салды. Енди елде жекке дийқан хожалығы, шарўашылық, балықшылық хожалықлар бурынғыдай болмайтуғын болды. Ел коллективлик хожалыққа айланды. Елде ғалаба колхозласыў сиясаты басланды. Енди Кеңес хұкиметинің жеңгенлигин хәмме халық мойынлай баслады.

30-жылдан баслап Орта Азия республикаларының ишинде Қарақалпақстан автономиялы областы РСФСРдың қарамағына өтеди. Буны узак жыллардан берли тарийхшылар хәр түрли дәлиледи. Ең баслысы-хәмме тәрептен раўажланыўдан артта қалған ел болғанлықтан үлкен жәрдем көрсетиў ушын орыс халқы өз қарамағына алды деп дәлиллейди. Әлбетте, өмир бойына түркий халықлар менен дини, тили, әдебияты, мәденияты бирге өсип раўажланған қарақалпақ халқының рухияты пүткиллей басқа славян халықларына қосылып кетиўи тосыннан пайда болған жағдай болмаса керек. Себеби, Россиядағы жүз берген хәмме

жағдайлар қарақалпақ жерінде де болмағы керек болды. Сол себептен де Россия жеріндегі «жана өмір» үшін болған уран бұл жерлерде де кең жаңғырды. Бірақ бұл жылдарда елде унамлы өзгерістер де болды. Қарақалпақстанда көптеп санаат кәханалары салына бастады. Пахта тазалау, май шығару, жоңышқа туқым заводдары салынды. Мәселен, Мойнақта консерва-гөш заводы пайда болды.

Бұл жылдарда мәдениет хәм ағарту үйлери де көбейди. 1930-жылдардан бастап елде миллий баспа сөз пайда болды. Мәселен «1931-жылдан бастап бұрынғы «Еркин Қарақалпақ» газетасы «Қызыл Қарақалпақстан» болып қайта шөлкесті. 1933-жылдан «Советская Карақалпакия», «Жас ленинши», «Жеткіншек», «Совет муғаллими» атлы республикалық газеталар шыға бастады. 1932-жылдан Қарақалпақстан жазушылар ақаманың органы болған «Мийнет әдебияты» атлы көркем-әдебий журнал шығарылды. 1931-жылдан илим изертлеу институты шөлкестірилди. 1934-жылы Педагогикалық институт ашылды. Орыс илимпазлары тәрәпинен қарақалпақ халқының тарихы жазыла бастады. Бұл жағдайлар, хақықаттан да, усы жылдарда адамларда, елде жаңа өмір басланыуы мүмкин деген үмітлер пайда етті. Бірақ, елде бундай жаңалықлар болғанлықтары менен, халықтың көбисиниң кейпи төмен болды. Себеби, еле 30-жылдарда бұрыннан қалған халық зиялылары менен аяусыз гүреслер дауам еттірилди. Хүкімет тәрәпинен халық душпаны деп сүргинге жиберилген адамлар есап-сансыз болды. Олардың үйлерінде қалған адамлардың кейиплери төмен болды. Әсиресе, халықтың бәри жер-мүлкинен айрылып қалды. Оның үстине, 30-жылдарда елде ашаршылық, ауырушылық басланды. Буны жаңа хүкіметтиң белсендилери халыққа, бұл уақытша нәрсе, деп түсіндірди. Елдеги усындай тарихый шараятта, усындай кейипте халық социализм қурылысы үшін хызмет қылды. Хызмет қылмаса болмайтуғын да болды. Себеби, бұл жылдарда мәлекеттиң бас ураны-социалистлик қурылыста ислемеген адамлар болмауы керек, деген еди. Ал, ким ислемесе, ол «халық душпаны» болды.

Мине, усы 30-жылдардың әдебияты, әлбетте, мәлекет хәм халық турмысындағы усы жағдайларды сәулендірди. Ал, әдебият та бұл жылдарда жаңа хүкіметтиң сиясаты менен жасайтуғын советлик әдебиятқа айланып баратырғанлығын сездире бастады. Себеби, әдебияттың өзи де тарихый шараятлардан, социаллық жағдайлардан азықланып, белгили сиясатқа хызмет қылып жасайтуғын кубылыс. Сонлықтанда 30-жылдардағы социалистлик шараят бұл жылдардағы әдебияттың тийкарғы базасына айланды.

30-жылдарға келип қарақалпақ әдебияты Аяпберген, Қазы Мәулик, С.Мәжитов, Қ.Әуезов усаған тәжирийбели жазушыларға жәнә де

Ж.Аймурзаев, А.Бегимов, И.Фазылов, Ә.Өтепов, Т.Сейтмамутов хәм т.б. усаған жас жазыўшыларға ийе бола баслады. Бирак, елде XIX әсирдин ақырында XX әсирдин басларындағы әдебий, мәдений дәстүрлерди даўам еттириўши халықлық әдебият хәм мәдениет толық өмир сүрип турды. Садык, Дәўлетияр, Минәж, Қазақбай хәм т.б. усыларға усаған көп халық шайырлары советлик әдебият руўхында шығармалар дөрете алмағанлары менен, социалистлик қурылысқа, коллективлик хожалыққа, колхоз қурылысына мәжбүрий түрде өзлери араласа баслады.

Елде бурын 20-жылларда пролетариат әдебиятын дүзиў ушын гүрес болған болса, енди 30-жылларға келип барлық фронт бойынша социализмнің алға басыў дәўирлеринде социалистлик әдебиятты дүзиў зәрүрлиги дүзилди. Сол себепли 1932-жылы 23-апрельде ВКП(б)ның Орайлық Комитетиниң «Көркем әдебият шөлкемлерин қайта қурыў ҳаққында» қарары қабыл етилди. Бул қарар бойынша әдебияттағы усы күнге шекемги болып келген хәр қыйлы ағымлар, хәр қыйлы жолларды, жөне де топарларды бир шөлкемге бириктирди. Енди партия басшылығында социалистлик дүзим жырлайтуғын бир әдебият шөлкеми пайда болыўы керек болды. Соның ушын партия көркем әдебият тараўында социалистлик бағдардағы беккем бир әдебий шөлкем, бир улыўма союзлық әдебият дүзиўдин әнжамына киристи. Улыўма, сөз усталарын совет жазыўшылар союзы деген бир аўқамға бириктириў зәрүрлиги туўды. Сол себепли Қарақалпақстанда ҚарААП тарқатылып, оның орнына жаңадан Қарақалпақстан жазыўшылар аўқамын дүзиў ушын 1932-жылы 19-июньда шөлкемлестириў комитети шөлкемлестирилди. Сол ўақытларда оның баслығы болып Қ.Әўезов, орынбасары болып А.Бегимов, ағзалары И.Фазылов, Т.Сейтмамутов, Ж.Аймурзаев, Х.Ахметовлар сайланды. Бул тарийхий қарардан кейин Совет Аўқамы мәмлекетлериниң хәмме жерлеринде жазыўшылар аўқамының биринши съездин өткериўге таярлық көриле баслады. Ең баслысы— жазыўшыларда шөлкемлескенлик хәм тепершилик күшейди. Қарақалпақстандағы қайтадан дүзилген жаңа жазыўшылар комитетиниң инициативасы бойынша жазыўшылар аўылларға, оқыў орынларына, колхоз, совхозларға, кәрханаларға барып халық пенен ушырасыў керек болды. Сол дәўирдеги социалистлик қурылыстың табысларын елде кең үгит-нәсиятлаў, кең жазыў, кең жырлаў ўазыйпалары турды. Бул жазыўшылар тәрәпинен исленип атырған шаралар Қарақалпақстан жазыўшыларының СССР жазыўшылар аўқамының биринши съездине үлкен алдын ала таярлығын көрсетер еди.

1934-жылы 10-июньда Төрткүл қаласында Қарақалпақстан жазыўшыларының биринши съезди ашылды. Съездеги қаралған баслы мәселелер: Қарақалпақстанда жасап, дөретиўшилиқ жақтан халыққа хызмет

етип атырған жазыушылар хәзирге шекем не ислегенлиги, және де олардың келешектеги ўазыйпалары қаралды. Әсиресе, жаслар менен ислесиў мәселелери, әдебиятта проза усаған артта қалып атырған жанрларды жетилистириў, әдебиятта критиканы раўажландырыў, улыўма бул жылларда қарақалпақ әдебиятын барлық жанрлар бойынша қалай раўажландырыў кереклиги жөнинде мәселелер Қарақалпақстан жазыушылар съездинде биринши мәртебе кең пикир алысыўға ерисилди.

Съездде Қарақалпақстан жазыушылар аўқамы дүзилди. Жана жазыушылар аўқамының бул сапарғы басшы органларына Қ.Әўезов, А.Бегимов, Ж.Аймурзаев, Қ.Айымбетов, И.Фазылов, М.Дәрибаевлар сайланды. Съезд жакында болатуғын Москвадағы СССР жазыушылар аўқамының биринши съездине Қарақалпақстан жазыушылар аўқамының атынан еки адамды—А.Бегимов, И.Фазыловларды делегат қылып сайлады.

Хақыйқаттан да, 1934-жылы Қарақалпақстан жазыушылар аўқамының биринши съездининң өткерилиўи жазыушы, шайырлардың дөретиўшилик өмирлеринде үлкен тарийхий ўақия болғанлығы сөзсиз. Ен баслысы дөретиўшилик хызметлердинң халық массасы менен еркин ушырасыўға мүмкиншиликлер жаратылыўы болды. Енди жазыушыларға бираз дөретиўшилик еркинлик жаратылғандай болды.

Көркем әдебият мәмлекеттин, партияның тийкарғы идеологиялық куралларынан бири болғанлықтан СССР жазыушылар аўқамының биринши съездине таярлық мәселелерине большевиклер партиясы да айрықша үлкен итибар менен қарады. Әсиресе, әдебияттың келешеги хаққында перспективалық қарарлар алыўға Орайлық комитеттинң өзи тиккелей араласты. Усы жыллардағы бул мәселелер хаққында соңғы дәўирлердеги баспа сөзлерде жүдә көп еске түсириўлер болды. Солардан бири 1933-жылы СССР Жазыушылар аўқамының биринши съездин шақырыў хаққындағы таярлықтың шөлкемлестириў комитеттинң баслығы сыпатында өзиниң болғанлығы хаққында И.М.Гранский толыптасып былайынша еске түсиреди: «Мен И.В.Сталинге Съездде хәзирги совет әдебиятының болажақ творчестволық методын «пролетаршы реализм» деп атасақ жақсы болар еди» деп усыныс еттим. Егер, «коммунистлик реализм деп атай қойғанмызда ғой, нур үстине нур болар еди» дедим. «Сонда бизлер еки нәрсени көзде тутамыз: Бириншиден, совет әдебиятының класслық пролетар тәбиятын көрсеткен боламыз, екиншиден, әдебиятта биздеги рабочийлар класы хәрекетиниң барлық гүресшен мақсети коммунизм ушын екенлигин көрсеткен боламыз»,— дедим. Сонда И.В.Сталин маған: «совет көркем әдебиятының хәм көркем өнериниң методын социалистлик реализм деп атасақ, дурыс болады», деп айтты»—деп жазады.

СССР Жазыушылар аўқамының биринши съезди Москвада 1934-жылы 17-августта ашылады. Съезд 17-августтан 1-сентябрьге шекем даўам етти. СССР Жазыушылар аўқамының биринши съездинде ВКП(б) Орайлық комитетиниң атынан усы комитеттиң секретары А.А.Жданов арнаўлы баянат пенен шығып сөйледі. Онда енди совет әдебиятының формасы бойынша миллетлик, мәниси бойынша социалистлик әдебиат, ал оның бас методы социалистлик реализм методы болатуғынлығы белгиленди. Және де социалистлик реализм әдебиятының бул методтының айрықша характерли белгилери көрсетилип берилди.

Ал хәзирги ғәрезсизлик дәуірлеримизде бул сапарғы болған съездин барлық қарарларына керек емес деп қол силтеп қарай беріўге болмайды. Себеби, оның гейпара майда миллетлердин әдебияты ушын, әсиресе қарақалпақ әдебияты ушын да пайдалы тәреплери көп болды. Мәселен, М.Горькийдин баянатында хәм съездеги шығып сөйлеген «миллеттиң азы-көби таланттың сапасына тәсир етпейди... майда миллетлердин де дүньяға белгили көркем шығармалар бергенлери көп... өз фольклорыңызды жыйнанлар, сақланлар, көркем сөздин сағасы фольклорда... Сулайман Стальскийдей халық талантларына ғамхорлық қылыңлар»— деген гәплери Қарақалпақстанда да миллий мийрасқа хұрмет пенен қараўға, әсиресе елде жасырынып жасап киятырған жүдә көп халық талантларының келешекте дөретиўшилиқ еркинликлерине хұрмет пенен қараўға толық мүмкиншилиқлер жаратылғанлығы сөзсиз.

Солай етип, 1930-жылларда әдебиатқа айрықша кеўил бөлинди. Бул жылларда қарақалпақ әдебиятына жас талантлы жазыушылар кирип келе баслады. Мәселен: М.Дәрибаев, Д.Назбергенов, А.Шамуратов, Ә.Шамуратов усаған талантлы жазыушылар өзлериниң дөретиўшилиги менен республикалық баспа сөзде халыққа кеңнен танылып қалды. Қарақалпақ әдебияты да өз алдына миллий әдебиат сыпатында басқа халықлардың ишинде өзиниң раўажланып баратырған әдебиат екенлигин көрсете баслады. Бул жылларда әдебиат жанрлар бойынша да раўажланды. Бурынлары әдебиатта бас жанр поэзия болса, енди гүррин, фельетон, очерк, повесть, поэма, драматургия, хәтте әдебий сын жанры да басланғанлығын хәм раўажланып киятырғанлығын көрсетти.

Съезден кейин көркем әдебиатқа да растанда жақсы кеўил бөлинди. Себеби, орыс хәм дүнья әдебиятының классиклериниң шығармаларын миллионлаған тиражлар менен бастырып шығарып, мийнеткеш массалардың олар менен кең танысуўларына мүмкиншилиқлер жаратылды. Әсиресе, орыс хәм миллий халықлар әдебиатларының классиклери болған А.С.Пушкинниң, Л.Толстойдың Т.Г.Шевченконың, Чота Руставелидин салтанатлы юбилейлерин өткеріў—елдин өмирлеринде үлкен әжайып ўақыялар болғанлығы сөзсиз.

Және де 30-жылларда урысқа хәм фашизмге қарсы Амстердам конгресине жазыўшылардың қатнасыўы хәм 1935-жылы Парижде хәр қыйлы көзқарастағы жазыўшылардың болыўына қарамастан, дүньядағы барлық халықлардың қоллары менен дүзген мәдениетин қорғаў конгресине СССРдағы жасаўшы халықлардың жазыўшыларының ўәкиллериниң қатнасыўы, бул конгрессте Орта Азия республикалары жазыўшылары атынан Тәжикстанлы Лахутий қатнасты. Онда мәдениет ушын бирлескен халықлар мәдени мийрасын қорғаў ушын дүнья жазыўшыларының үлкен мәдени фронты дүзилди.¹ Бул жағдайлар да қарақалпақ жазыўшыларына унамлы тәсир етти. Жазыўшылардың өзлериниң елдиң тарийхый, сиясий өмирлеринде үлкен күш екенликлерине көзлери жетти. Әсиресе, халықлардың бул жылларда мәдени байланыслары күшейди. Орыс хәм туўысқан халықлар әдебияты ўәкиллеринен А.С.Пушкинниң, М.Ю.Лермонтовтын, Некрасовтын, И.А.Крыловтын, Л.Толстойдың, А.П.Чеховтын, М.Горькийдин, В.В.Маяковскийдин, А.А.Фадеевтиң, Т.Г.Шевченконын, Иван Франконын, Наўайынын, Абайдың, Жамбулдың, Хамза Хәкимзаданын шығармалары қарақалпақ тилине аўдарылды, және де бул аўдармалар миллий баспа сөзлерде кеңнен жәрияланып барылды.

Қарақалпақ жазыўшыларының шығармаларын да аўдаратуғын аўдармашылар жетилесе баслады. Олар қарақалпақ классик әдебияты ўәкиллеринен Жийеннин, Күнхожанын, Әжинияздың, Бердақ, Өтеш шайырлардың шығармаларын орыс, украин, азербайжан, қазақ тиллерине аўдарып, сол ўақытларда баспа сөзлерде дағазалап барды. Усы жыллары Аяпберген шайыр, К.Әўезов, Ж.Аймурзаев, А.Бегимов, М.Дәрибаев, И.Фазыловлардың шығармалары орыс тилине хәм туўысқан халықлар тиллерине аўдарылды.

Оның үстине, жақында ғана халық қолларынан жыйнап алынып, жоқ қылынған миллий жазба мийрасларды ел ишинен қайтадан жыйнаў және де жергиликли баспа сөзлерде жәриялаў басланды.

1936-жылы Қарақалпақстан Автономиялы республикасы РСФСР дың қарамағынан шығып, Өзбекстан Республикасының қарамағына өтти. Бурыннан-ақ, әййем заманлардан тарийхый тәғдирлери бирге болған, бирге жасасқан халықлар болғанлығы ушын бул акт тек қарақалпақ халқы ушын ғана емес, ол өзбек халқы ушын да, қарақалпақ халқы ушын да үлкен қуўанышлы тарийхый ўақыя болды. Және де бул жағдай еки халықтың өзбек хәм қарақалпақ халықларының тилеклери бойынша иске асқан тарийхый процесс болды.

¹ История советской многонациональной литературы. Том-2. «Наука». Москва: изд. 1972.— с.517-518.

1937-жылы Октябрь революциясының 20 жыллығы СССРда үлкен мәмлекетлик байрам болып белгиленди. Бундағы болған салтанатлы мәжлистерде совет елинің 20 жыл ишинде класс душпанларын сапластырып болып байрамланып атырған белгили тарийхий сәне екенлиги атап өтилди. Және де совет елинде көркем әдебият хәм көркем өнерде жаңа жол басланғанлығы, социалистлик дүзимди жырлайтуғын бир әдебий шөлкемге бириккен, социалистлик реализмди бас метод етип, партия белгилеп берген жол менен раўажланып баратырған алдыңғы қатардағы әдебият болып жетискенлиги мәселелери де дыққаттан шетте қалмады. Солай етип, 30-жылларда жеңимпаз социализмнің елде толық еркин хұким сүргенлиги белгили болды. Және де тәбийий түрде социалистлик реализм әдебиятының ең баслы жырлайтуғын темасы партия хәм социалистлик қурылыстағы қызғын мийнет болып қалды.

Партия енди социализмде дөретиўшилик хызметкерлерге, дөретиўшилик еркинликке кең жол берилди деп, тынбай үлкен трибуналардан мәжлистерде сөйлеп турды. Буны сол жыллардағы баспа сөз тынбай жәриялады. Адам еркинлиги енди басланды, бул социализмнің артықмашылығы, деп дағазаланды. Бирақ, партиялық бақлаў барда, әдебияттың ерки жекке әдебий тулғалардың қәлеўи бойынша болмады. Бул жылларда қарақалпақ әдебияты үлкен партиялық зорлыққа ушырады. Бириншиден, бул жылларға жетип келгенде, миллий қарақалпақ әдебиятының Әбдикәдир Бекимбет улы, Аяпберген Муўса улы усаған үлкен-үлкен сөз зергерлери қуўдалаўда өлди. Қазы Мәўлик шайыр, Кәримұлла Әбиш улы, Аббаз, Қыдырнияз усаған уллы шайырлар советлик қуўдалаўдан қашып, халық арасында жасырынып жүрип күнелтти. Гейде-гейде партияның дәбдебели гәплерине адам инанбайтуғын жағдайлар да көп болды. Себеби, усы 1937-жылы советлик дәўирде 20-жыллардан баслап қарақалпақ әдебиятын шөлкемлестириўшилердің ири ўәкиллери С.Мәжитов, Қ.Әўезов, И.Фазыловларға «миллетшил», «халық душпанлары» деп хұкимет тәрәпинен нахақтан жалалар жабылды. Бул ўақыялар усы жылларда қарақалпақ халқы ушын қайғылы ўақыялар болды. Бул ўақыялар миллий әдебиятқа үлкен зыян болғанлығы сөзсиз. Себеби, булар советлик дәўирде миллий әдебиятты хәр тәрәплеме раўажландырып киятырған халық сүйген шайыр, жазыўшылар болды. Усы жыллары булардан да басқа Қарақалпақстандағы көп партия хәм мәмлекетлик ғайраткерлер де қамалып, тюрьмаларда атып тасланды.

Бул 30-жыллардағы елге, халыққа партиялық зорлықтардан тысқары, ашлық та қосымша аўырманлық болды. Бул апатшылықларға мәмлекет хеш нәрсе қыла алмады. Усы жыллары адамлар ашлықтан да, аўыр кеселликтен де қырлыды. Бул жағдайлар елде адамлардың психоло-

гиялық ахуалларына да тәсир етті. Усындай бір аүйр жағдайларда совет хуқимети елге, халыққа толық үстемлигин орнатты. Хуқиметтин бул зорлықтарына қарсы турарлық елде хал болмады. Халықтың көз алдында социализмнің толық жеңгенлиги дәлилленди. Бирақ, халық тарийхый раўажланыўдың бул кубылысында да жасаўын даўам етті. Халық бар жерде, әлбетте, оның руўхый өмири болған көркем әдебият хәм көркем өнери болыўы шәртли кубылыс болғанлықтан халық басына қандай зорабанлық заманлар түсип турса да, халықтың миллий әдебияты өзиниң жасаўын хәм раўажланыўын даўам етті. Хақыйкый халық талантлары зорлық, зорабанлық дәўирлерде де жасап елине, халқына дәретиўшилик пенен хызмет етиў кереклигине түсинип жетисти. Бул ушын дәретиўшилик хызметлерге енди өткен тарийхқа қараў, ел, халық тәжирийбелерин, дәстүрлерин үйрениў зәрүрликлери туўды. Ол ушын жасап турған жәмийетке де халық идеалларына да хызмет қылып жасаў деген принцип басланды. Бунысыз миллий әдебият та жасамайтуғынлығы белгили болып турды. Бул мәселеде қарақалпақ әдебиятындағы көптен берли большевиклик тарийхты көрип қиятырған Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, Ж.Аймурзаев, А.Бегимов хәм т.б. усаған тәжирийбели жазыўшылардың үлкен хызметлери болды. Олар өткендеги СССР Жазыўшылар аўқамының биринши създиниң материалларын басшылыққа алып, миллий қарақалпақ әдебиятын буннан былайда раўажландырыў мәселелеринде де көп жумыслар иследи. Солардың бири өткендеги миллий мийрасты елден тез жыйнастырыў хәм оларды миллий баспа сөзде мүмкиншилиги болғанша кең дағазалап барыў болды. Соның себебинен 1934-1940-жылларда газеталарда, әсиресе, «Қарақалпақ әдебияты хәм искусствосы» журналының бетлеринде фольклорлық хәм классикалық әдебиятлардың материаллары тынбай дағазаланып барылды. Және дағазаланып атырған миллий мийрасқа илимий көзқарас Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, О.Қожуров усаған илимпазларымыз тәрпинен ўақтында берилип барылды. Мәселен, Қ.Айымбетовтың О.Қожуров пенен бирликте жазған «Халық аўызеки творчествосының түрлери» атлы илимий мақаласы буның айқын дәлили. Усылар менен бирге, ел арасынан халық талантларын жыйнап, оны әдебий иске жеделлестириўге айрықша кеўил бөлинип барылды. Буның бир мысалы сыпатында 1938-жылы Қарақалпақстан хуқимети менен бирликте Жазыўшылар аўқамы Қарақалпақстан аймағын арқа хәм түслик зонаға бөлип, Шымбайда және де Қоңыратта халық талантларының Олимпиадасын өткерди. Усы олимпиада да жеңимпазларды Қарақалпақстан Жазыўшылар аўқамының дөгерегине жәмлейди. Және де оларды аўқамдағы Москва, Ташкент, Алма-Ата, Баку усаған ири санаат хәм өндиристи көп қалаларға дәретиўшилик саяхатқа жиберип алады.

Узақ мәмлекетлик қуўдалаўлардан шаршаған көп халық шайырлары әдебияттағы бул жағдайларда советлик тәрәпке өзлеринен өзлери өтиўге мәжбүр болады. Мәселен, Аббаз шайыр 1923-жылдан 1928-жылға шекем қуўдалаўда болады. 1923-жылдан 1929-жылға шекем хуқықсыз болып хукиметтин жеринен, суўынан, мүлкинен пайдаланыўға хақысы болмайды. Ал, 1929-жылдан «халық душпаны» деп қамаққа хуким етиледі. Ол 10 жыллап ел ишинде, халық арасында жасырынып жүриўге мәжбүр болады. Оны өз халқы жасырып сақлайды. Усы 1938-жылғы олимпиада ўақытларында адамлардың өтиниши менен ол өз ерки менен олимпиадаға қатнасып, шайыршылықта хәм қыссаханшылықта бирнши орынды ийелейди. Сол себепли ол да 1938-1939-жыллары халық талантлары менен бирге үлкен қалаларға саяхатқа барады. 1940-жылы СССР Жазыўшылар аўқамының екнши съезди шақырылмақшы болады. Соған байланыслы Қарақалпақстан Жазыўшылар аўқамы 1939-жылы өзиниң екнши съездин шақырды. Усы съезде 1938-жылы олимпиада да жеңимпаз болған халық талантларының көбиси Қарақалпақстан жазыўшылар аўқаманың дөгерегине жәмленеди.

1939-жылы Қарақалпақстан жазыўшыларының екнши съездинде жасаған баянатында А.Бегимов: «Биринши съезде, съезде бирде халық шайыры қатнаспаған болса, бүгин екнши съезде алты халық шайыры қатнасып отыр... усы соңғы жыллардың ишиндеги жетискенликлеримиздиң биреўи халық шайырларынан Садық, Аббаз, Дәўлетияр, Есемурат жыраўлардың Қарақалпақстан жазыўшылар аўқамының этирапына шөлкемлесиўи болып отыр¹»—деп көрсетеди.

Усы жазыўшылар аўқамының екнши съездинде сөйлеген сөзинде Н.Дәўқараев та: «Әдебият майданындағы соңғы бир нешше жыллардың ишиндеги бизиң табысларымыздың биреўи—1928-1929-жыллардан берман жазып киятырған онлаған жас шайырлар келип қатарға қосылды... бизиң тағы бир табысларымыздың биреўи Аббаз, Сағынбай, Садық, Қазақбай, Қошқар, Қурбанмәмбет, Сәнкибай усаған онлаған халық шайырларын совет жазыўшылар союзының айланасына шөлкемлестирдик²»—деп белгилеп өтеди.

Хақыйқаттан да, 1938-1939-жыллары Қарақалпақстан жазыўшылар аўқамының халық шайырларын өз дөгерегине жыйнап алыўы бул шөлкемниң әдебияттағы үлкен табысларының бири болды. Өйткени, хәзирги ислеп атырған жас жазыўшылардың бурыннан жазып киятырған халық шайырлары менен биригиўи бул пүткил қарақалпақ халқының әрманы да еди. Себеби, миллий қарақалпақ әдебияты усындай тәжирийбели

¹ Бегимов А. «Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы» журналы.—1939 жылы.—№2.

² Дәўқараев Н. «Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы» журналы.—1939 жылы.—№2.

шайырлар менен қосылған ўақытларда ғана жаралыўы мүмкин еди. Себеби, өткен тарийхқа, халықлық тәжирийбелерге хәм дәстүрлерге карамай, олардан үйренбей әдебият, әдебият болыўы да мүмкин емес еди.

Солай етип, бул жыллардағы дөретиўшилиқ хызметкерлер әдебиятты жаратыўда, әсиресе, миллий әдебиятты дәўирге сай формасы бойынша миллетлик, мазмуны бойынша социалистлик әдебият етип жаратыўда өзлериниң салмақлы үлеслерин қосып барды. Әдебият қайталанбайтуғын хәм тоқтап қалмайтуғын миллий руўхый қубылыс сыпатында халыққа хызмет етиўин хәм раўажланыўын даўам етти.

Бул жыллардағы миллий әдебияттың раўажланыў тарийхын изертлеўши гейпара қонсылас республикалардағы илимпаз әдебиятшылар, әсиресе, өзбек әдебиятын изертлеўши алымлар бул дәўирдеги әдебий процесстиң раўажланыўының характерли жолларын былайынша белгилейди: Мәселен, 1930-50-жыллардағы миллий әдебиятлар өз басларынан үш түрли дәўирди кеширди. Биринши: 1920-жылларда сап пролетар әдебиятын дүзиў ушын гүрес жоллары, екиншиси: социалистлик реализм әдебиятын шөлкемлестириў дәўирлерин басынан кешириў. Үшиншиси: социалистлик реализм әдебияты негизинде жаңаша әдебият дүзиўден ибарат болды.

Биз де әдебият изертлеўшилердиң бул пикирлерин ойланып айтылған дурыс пикирлер деп есаплаймыз. Расында да, совет әдебиятының бул дәўирлери хәмме республикалар әдебиятлары тарийхының 30-50-жыллардағы раўажланыў басқышларын белгилесе керек.

Әлбетте, партия әдебиятының раўажланыўын қанша бақлаў астына алса да, ол өзине тән ызыамлықлар менен раўажланатуғын хәдийсе екенлигин көрсетти. Ол дәўирдеги зорабанлық заманларда да көп ғана шығармалар жаратылды. Олардың көбиси бүгинги күнлери де өз көркемлик қунына ийе. Бул жылларда улыўма миллий әдебият туўылыўын, раўажланыўын тоқтатқан емес, қайтама кем-кем әдебиятқа жаңа жанрлар қосылып барды, хәр тәрәплеме раўажланыўын даўам етти. Бул дәўирлердеги әдебиятта проза, драматургия усаған жанрлар хәм әдебий түрлер пайда болды. Съездиң қарарлары бойынша жазыўшылар аўылларға, кәрханаларға, адамлар көп жыйналған жерлерге барыўы, халық пенен ушырасыўы солай етип, турмыс туўғызған класслық гүреслердиң жеңислерин жырлаўы керек болды. Атызларда жәўлан урып ислеп атырған адамлардың мийнет жемислерин жырлаў сөз шеберлериниң тийкарғы тематикасына айланды. Жазыўшылар болса алдыларына қойған бул ўазыйпаларды орынлады. Хәмме жерлерде жазыўшы Ж.Аймурзаев, А.Бегимов, М.Дәрибаев, Д.Назбергенов, Н.Жапақов, Ә.Шамуратов, А.Шамуратовлар алдыңғы сапта болды. Олар өз дөрәтпелери менен елдеги қызғын мийнетти қоллап-қуўатлады. Олар лирик қахарман

жүрегіндегі туйғы-кеширмелерді, арзыұ-әрман, идеалларды, мийнет адамларындағы және де жанлы өмірдегі гөззаллықтарды жырлады. Бул жылларда қарақалпақ лирикасы жаңа басқышқа да көтерілді. Жасырарлығы жоқ, әдебиеттің усындай табысқа ерисиўлерінде қарақалпақ жазыўшылары көбирек орыс әдебиатынан үлги алыў усылын үйрениўди үрдис етти. Тағы да елде қайсы республикаларда еле социалистлик реализм әдебиатының жетилиспей атырғанлықлары ескертилип турылды.

30-жылларда поэзия әдебиатымызда тийкарғы жанрға айланды. Бул жылларда Ж.Аймурзаев, М.Дәрибаев дөретпелери арқалы үлкен көркемлик жетискенликлер менен жазылған әдебиеттің ири жанрлары, әсиресе, поэма жанры жетерли басқышқа көтерілді. Ал, прозада Ж.Аймурзаевтың «Қуўат» повести, М.Дәрибаевтың «Мыңлардың бири», А.Бегимовтың «Балықшының қызы» повесть, романлары бизиң әдебиатымызда проза жанрының басланғанлығын, хәтте кем-кем раўажланып қиятырғанлығын көрсетер еди. Бул жылларға келип драматургия жетилискен жанрға айланды. Әдебиетта критика жанры белгили дәрежеге көтерілді. Бул жағынан қарағанда қарақалпақ әдебиаты қонсылас өзбек, қазақ, қырғыз, түркмен әдебиетларының бул жыллардағы раўажланыў барысларынан кем емес еди. Қулласы, 30-жыллар қарақалпақ миллий әдебиатының барлық жанрлар бойынша раўажланған басқышын белгиледи. Қарақалпақ халқының 30-жыллардағы тарийхын сиясий-жәмийетлик, әдебий хәм мәдений сыпатлама көринислери усылардан ибарат болды.

Қасым Әўезов (1897-1938) қарақалпақ халқының советлик дәўирдегі дәслепки миллий әдебиатын баслаўшылардың бири. Ол 1897-жылы Шымбай уездиниң Шымбай болыслығындағы хәзирги Кеңес аўылында туўылды. Әкеси саўатлы адам болған. Қасым Әўезов жасында аўыллық мектепте оқыған. Әке-шешеси өлип, ол жаслай жетим қалған. Соң Әйимбет ийшан аўылындағы Мақтум ахун медиресесинде оқып билим алған. Жарлышылықтан ол медиресени питкере алмаған. 1914-16-жыллары Шораханға барып киси есигинде күнликши болып ислейди.

Қарақалпақстанда совет хұкимети орнағанда, 1921-жылы аўылда саўатлы болғанлығы ушын әдеп «Союз қосшының» хаткери, соң аўыллық атқарыў комитетиниң хаткери болып ислейди. Соң Шорахандағы 1921-жылы биринши ашылған педагог тәрбияшылар курсине оқыўға кирип, оны питкерип, Шымбайға келип қаладағы мектеп интернаттын баслығы болып ислейди.

1923-24-жыллары Ташкенттеги Орта Азия коммунистлик университетинде оқыйды. Университеттің екінші курсинде оқып атырған ұақытларында Түркстан коммунистлик партиясының орайлық комитети жанынан жаңадан дүзилип атырған Қарақалпақ Автономиялы областын дүзиу бойынша ВКП(б)ның шөлкемлестириу бюросының ағзалығына қосып, оны оқыудан да шақырып алады. Және де оны Қарақалпақстан халық билимлендириу бөлиминің баслығы лауазымына сайлайды.

1925-29-жыллары Қарақалпақстан автономиялы областының Атқаруу комитетинің председатели, 1929-жылы Қазакстан Орайлық Атқаруу комитетинің орынбасары хәм Қазакстан ишки ислер халық комиссары лауазымларында ислейди.

1930-жылы Қарақалпақстан Автономиялы областы РСФСРдың карамағына өтиуйине байланыслы 1930-31-жылларда ол Москвада Қарақалпақстанның РСФСР дағы турақлы ўекили, 1932-34-жыллары ҚҚАССР Халық комиссарлар советинің председатели болады.

1935-36-жыллары және РСФСР Орайлық Атқаруу комитети қасындағы Қарақалпақстанның турақлы ўекили лауазымына өтеди. 1936-37-жыллары ҚҚАССР Халық комиссарлар совети қасындағы көркем өнер басқармасының баслығы лауазымында ислейди. 1938-жылы Совет хукимети оны «халық душпаны» сыпатында қамап, атып өлтиредиди.

Қасым Әўезов 1921-жылдан баслап өмиринің ақырына шекем ол өз халқының халық болып жасауының, оның басқа халықлардай хәмме тәрәптен раўажланыуы ушын жан күйдирип хызмет қылған инсанлардан болды. Мәселен, Орта Азияда жасаушы халықлардың миллий шегараларын белгилеу дәўирлеринде өз халқының өз алдына өз тәғдирлерин еркин өзлери шешиу хәм басқа халықлардай өз алдына миллет болып жасауы ушын Қарақалпақстан Автономиялық областының дүзилиуйине ерискен азаматлардан бири болды. Ол хәмме ұақытларда миллетшилер менен тынбай гүрести. Өз халқының тили, әдебияты, мәдениаты тарийхының жан күйерлеринің бири болды. Қарақалпақ халқы өз алдына миллет болыуына, өз ана тилинде билим алыуына, миллий баспа сезине ийелик етиуйине, онда илимий мәкемелердин ашылыуына үлкен хызмет еткен азаматлардан бири болды.

Әсиресе, өз халқының миллий әдебияты хәм мәдениатының қәлип-лесиуйине күш салды. Өзи де сиясий мәмлекетлик ислер менен бирге жазыушылық хызметти де атқарды. Ол әдебиятта, поэзияда, драматургияда 1924-30-жылларда қарақалпақ әдебиятын жаңа советлик деп аталған дәўирлерде баслаушы жазыушылардан бири болды. Оның көп санлы лирикалық шығармалары менен «Қуяш», «Бес жап» поэмалары, «Тилек жолында» атлы пьесасы, Қарақалпақлар хаққында очеркleri

халқымызға кеңнен белгили. Ол, соның менен бирге, қоңсы халықтар әдебиятынан көркем аудармалар да иследи. Мәселен, ол А.С.Пушкиннің «Евгений Онегин» романын, Мольердің «Скапеннің хийлесі» комедиясын орыс тилинен қарақалпақ тилине аударды. Әсиресе, ол сиясий темаларда, миллий әдебияттың раўажланыў мәселелери жөнинде жәмийетшиликте көп мәртебе баянатлар жасады. Жәнеде 20-30-жылларда миллий әдебият хәм оның раўажланыў мәселелери хаққында баспа сөзде өз пикирлерин билдирип турған ең саўатлы зыялылардан болды.

Қ.Әўезовтың «Тилек жолында» пьесасы 1924-жылы жазылды. Автор өзиниң еске түсириўлериниң биринде «мен бул биринши вариантын 1924-жылы жазып едим» деп еске түсиреди. Бул растан да қарақалпақ әдебиятындағы биринши үлкен хәм табыслы жазылған драмалық шығарма болды. Әдебияттағы жаңа типтеги бундай драмалық шығарманың табыслы дөрелиўи ол жыллардағы жаңа хуқиметтиң көркем әдебият туўралы сиясатының емес, ал узақ жыллар қарақалпақ халқының өзлериниң көркем әдебият тараўындағы излениўлери хәм көркемлик раўажланыў дәстүрлериниң жемиси болған еди.

Қарақалпақ әдебиятында бул жылларда драмалық шығарма жоқ жерден бирден пайда болған жоқ. Бул жанрдың бай хәм хәр түрли түрлериниң элементлери халық аўызеки әдебиятында қашшаннан-ақ өмир сүрип келген еди. Тек оны өз алдына жанр етип шығаруў ушын миллий әдебиятта излениў бар еди. Бул жанрды биринши мәртебе 20-жыллардың ақырларында Қ.Әўезов әдебият майданына алып шықты.

Қ.Әўезов бул «Тилек жолында» пьесасына ХХ әсирдиң басында қарақалпақлар өмирлеринде болған 1916-жылдағы Шымбай оязының патшалық Россияны қорғау ушын орыс-герман урысына Шымбай озынан мәрдикарлыққа адам алады. Сондағы әдалатсызлыққа қарсы ел наразы болып, халықлық көтерилис жасайды. Усы үлкен ўақыя шығармаға өзек қылып алынады.

Бул драмалық шығарма дәслеппен-ақ автор қәлеминен табыслы шығып, сол жылларда Төрткүл, Қоңырат қалаларында талай рет сахналастырылып, халықтың арасында үлкен куўатлауға ериседи. Сол себепли бул драмалық шығарма 20-30-жылларда жаңадан дүзилген қарақалпақ әдебиятында драмалық шығармалардың пайда болыўында үлкен хызмет атқарады.

Драмада гейпара қахарманлардың роллери жүдә жетилискен образ дәрежесинде атқарылады. Былайынша қарағанда, буннан бурын қарақалпақ әдебиятында драма жанры болмады дегенге исениў де қыйын турады. Мәселен, 1916-жылғы Шымбайдағы көтерилистин басшысы Сәйеке роли спектакль даўамында тамашагөйлерди жүдә қызықтырған хәм таң қалдырған образлардан болған. Қарақалпақ әдебияты тарий-

хындағы гейпара изертлеушілердің көрсетіуінше, ондағы бас ролди (Сәйеке ролин) дәслепки жылларда автордың өзи атқарып жүрген.

1930-жылларда Қ.Әуезов жаңа хукиметтин қандай жууапкерли лауазымларында ислеп жүриуине карамастан, зорабанлық заманлардағы карақалпақ халкының тарийхын, әдебиятын, мәдениатын гүллендириу ушын хызмет етти. Әдебият тарийхында бул кисини көрнекли жәмийетлик искер, биринши журналист, педагог, үлкен дилмаш, дәслепки жана карақалпақ әдебиятын шөлкемлестириушілердин бири—деп белгилейди. Бирак, совет хукимети оны 1937-жылы «халық душпаны» деп нахақтан қамап, 1938-жылы атып таслайды. Ол соң ғана хақланды.

Әбдираман Өтепов (1904-1934) 1904-жылы Қоңырат беглигине караслы Соркөл елатында тууылады. Ауыллық мектепте оқып сауатын ашқан. Жас уақытларынан әдебиятқа қызыққан оны Аяпберген шайыр Мууа улының поэзиясы көп қызықтырады. Және ержете келе көркем өнер мәселесинде Аяпберген шайыр менен жақыннан танысады. Оннан бул мәселелерде көп нәрселер үйренеди.

Ол 1927-жылы Қарақалпақстанның сол уақытлардағы орайы Төрткүлге шақыртып алдырылып, ол сол жерде областлық атқаруу комитетинде мәдениат бөлиминде жұмысқа орналастырылады. Ә.Өтепов бул жерде ислеп жүрген жыллары Педагогикалық хәм ауыл хожалығы техникумлары қасларынан шөлкемлестирилген «Таң нуры» труппасында ислейди. Ол дөгереклердеги пьесалық шығармалардағы баслы ролди Әбдираман Өтеповтың өзи атқарып жүреди. Ол бул жылларда көркем өнер мәселесине қызығыушылығы, шеберликлери менен адамларды хайран қалдырады. Усы «Таң нуры» труппасының абыройлы болып жұмыс ислеулеринде Әбдираман Өтеповтың үлкен хызметлери болады. Усы жыллары бул труппа жүдә абыройлы жұмыс ислегени себепли Областьлық атқаруу комитетиниң руксаты менен 1927-1928-жыллары республиканың арқа районларына барып, ауылларда, халықтың арасында қысқа бир актли пьесалар қойып көреди. Халық бул труппаның ислерине қызығып қарайды. Қоллап кууатлайды. Хәтте, кешелерде бул труппа бир пьеса қояды екен деп еситсе, ауылдың ғаррысынан жасына шекем қалмай келип көреди. Және бул пьесаның жақсылығына таңланып тарқасатуғын болады. Пьеса қойылып питкеннен, адамлар Әбдираман Өтеповтан, бундай пьесаңыз ертең де бола ма, ертең де келейик?!—деп сорасатуғын болады. Усы жылларда областлық көлемде көркем өнер тарауында да жазыушы драматург сыпатында Әбдираман Өтеповтың абыройы арта баслайды.

Бул жыллардағы Ә.Өтеповтың және бир айрықша хызмети—ол қайсы районға барса да, ол жерде әдебий дөгереклер шөлкемлестирип жүреди. Өзи қысқа пьесалар жазып, қосықлар жазып көрсетеди. Ал, кейин

бул әдебий дөгереклерге де, труппаға да өзи басшылық етеди. Ол режиссорлық хәм актерлық хызметлерди де өзи атқарады.

1920-жылларда көркем өнер тараўындағы ең талантлы жаслардан бири Ә.Өтепов болады. Бул жылларда Қ.Әўезовтың «Тилек жолында» пьесасы (1925), С.Мажитовтың «Ерназар Алакөз» (1926), «Сабак» пьесасы (1927) әдебиат майданындағы жүдә табыслы жазылған драмалық шығармалардан болды. Қ.Әўезов пенен С.Мажитовтың бул пьесалары Хожелиде, Қоңыратта бир нешше күнлеп қойылып, оған халық күн де ағылып келип турды. Ә.Өтепов Қоңыратта жасаған ўақытлары бул еки пьесаға да бир нешше сапар қатнасады. Пьесалық шығармаларға хақыйқаттан да халықтың хәўес екенлигин көрип, Ә.Өтеповтың да сахналық шығармалар жазыўға қумарлығы артады. Нәтийжеде ол Төрткүлге жумысқа келгеннен кейин, әсиресе, ол «Таң нуры» труппасында ислеген жыллары жүдә көп бир актли пьесалар, қысқа тамаша инценировкалар жазыў менен қатар «Теңин тапқан қыз» драмалық шығармасын жазыўға кириседи. Бул пьесаның дәслепки вариантлары сол жыллардағы «Таң нуры» труппасында қойылып жүреди. Соң барып ол жетилискен драмалық шығармаға айланады. Бул пьеса хәзирге шекем театр сахнасынан түспей киятыр. Драмада ладан Шәлеке бай өз хаялының үстине және хаял алмақшы болады. Сөйтип, Султамурат дегеннің жас қызын жаўшы жиберип айттырады. Дәслепки ўақытларда қыздың анасы ғарры адамға қызын берийге қарсылық қылады. Соң хәр қыйлы ўақыялардан соң ол қайыл болады. Бул зорлыққа қыз да қатты қыйланады. Шәлекебай қызды зорлық пенен хаяллыққа алады. Той болады. Тойда халық дәстүрлери бериледи. Ең ақырында ол қыз Шәлеке байдан қутылып, өзиниң ең жақсы көрген жигити Сәлменге қосылады.

Бул жыллардағы Ә.Өтеповтың пьесаларындағы ең баслы машқалар 20-30-жыллардағы советлик хукимет баслап берген класслық деп аталған гүрес, әсиресе, сол жыллардағы совет сиясатында былғасық, елде бир-бирейге исенимсизлик, бир бирейди алдаў усаған мәселелер өз сәўлесин табады. Мәселен, шығармаларда бул жылларда елдеги совет хукиметин беккемлеў ушынғы гүрес мәселелери көп гәп болады. Бирақ, адамлардағы олардың психологиясындағы шын мәнисиндеги советлик сиясатты қоллап-қуўатлаўшылық көринбейди. Усындай психологиялық натуўрылық себепли елде айтылған мәселелердин дурыс орынланбаўы, қолайсыз жаңа сиясат пенен халықтың ишки психологиялық гүреслери, әсиресе, аўыллардағы усандай былғасықлар сүүретленеди. Оның пьесалары сол дәўирдеги усандай өмирде бар реаллықлар дурыс берилиўи, дурыс көрсетилиўи жағынан бахалы. Мәселен, «Ашлық зары» пьесасында, елди колхозластырыў керек. Совет хукиметине колхозға белсене кирисетуғын адамлар керек. Колхозға кириў ерикли, деп дағазаланғаны

менен, адамлар колхозға ериксиз тартылады. Сол себептен олар колхозда ислегиси келмейди. Оларды белсендилер: жалқаулар, жатып ишерлер деп ғәреметлейди. Олардың гейпараларын, хәтте, колхозда жақсы жұмыс ислемегенлиги ушын судлатпақшы да болады. Адамларды хукимет корқытып көреді. Бирак, адамлар қорықпайды. Қайта адамлар бурынғыдан бетер жұмыс ислеуден бас тартады. Колхоз белсендилери, енди бул адамларды өлтире алмайсаң, деп сарсаң кесекликке түседі. Ол жыллардағы елдеги усындай былғасық, елде зорлық пенен өз сиясий үстемлигин беккемлеу ушын алып барылып атырған сиясий гүреслер менен миллий халық мәпи арасындағы келиспеушилик усаған сол жыллардағы турмыста болып атырған психологиялық гүреслер бериледи. Солай етип, Ә.Өтеповтың бул жыллардағы драмалары усы жыллары әдебиятта усындай бир характерли жақлары менен бахалы. Усындай бағдарда жүдө қысқа, күлкили «Ашлық зары», «Бояўшы ўәкил», «Еки баслы суўқабак», «Гүман», «Сейтмурат жалқаў», «Әне қалас», «Одеколон» хәм тағы басқа да бир неше пьесалық шығармалар халыққа көрсетиледи. Буларға халықтың қызығыўында да үлкен мәни бар. Себеби онда ел, халық мәпи, олардың ойлары, қыяллары, турмыс тәшўишлери жазылып көрсетиледи.

«Тоғыз жүз грамм», «Сейтмурат жалқаў» деген пьесаларында да совет хызметкерлигине тартылған жигитлер жана сиясатты елде жүргизе алмай, олар жатып ишер, жалқаў болып шығады. Усындайлықтан елде совет сиясаты хеш дурыслы бир иске аспайды. Ал, буларды совет хукимети барып турған бюрократлар деп атайды. Оның драмалық шығармаларында 20-30-жылларда усындай совет сиясатындағы үлкен бир былғасықлар критикаға алынады. Оның усындай шығармаларының қатарына «Одеколон», «Бояўшы ўәкил», «Әне қалас», «Еки баслы суўқабак» хәм т.б. шығармалары киреди.

Ә.Өтепов 1920-жыллардың ақырларында 30-жыллардың басларында әдебият, көркем өнер, мәдениет мәселелеринде елге, халыққа үлкен драматург сыпатында абыройлы болып кең таралып кетиўиндеги тийкарғы себеплер ол аз дәўириниң хақыйқатлықларын дурыс түсинип жазған драматург екенлигинде болды. Ол дәўирлерде совет сиясатын бир тәреплеме, тек оны жақсы деп мақтаўшылар, адамларды айыплаўшылар көп еди. Ал, Ә.Өтеповта совет хызметкерлериниң өзлериниң былғасығы дурыс көрсетилди. Усы жыллары Ә.Өтепов хақыйқаттан да, елде совет хукиметин беккемлеу ушын елде мәдений фронттағы өткир хызметкер сыпатында да көрингени менен, ол екінши тәрептен сол жыллардағы қызыл империяның елдеги зорабанлық сиясатының ел-халық мүддаҳасы менен үйлеспей турғанлығы бул жыллардағы қатты қасарысқан психологиялық гүреслердиң елде өмир сүрип турғанлығын

көрсетіуіші өз заманының реалист шахсы, драматурги сыпатында көзге тасланады. Өз дәуірінде халықлар Ә.Өтеповты өз кеуіллеринен шыққан жазыушы деп қабыл еткенлиги рас.

Бизиң бүгинги ғәрезсизлик заманымызда да, 20-30-жыллардағы әдебиятты үйренгенимизде де сол жыллардағы қызыл империя сиясатын, дәуір былғасығын сол замандағы жазылған усындай фактлик шығармалар менен дәллилеу ушын ол үлкен хызмет атқарады. Қарасак, бир жағынан әдебиятта бул жылларда драматургия усаған жаңа бир жанр пайда болады, рауажланып атады. Екинши жағынан, онда жаңа хуқимет пенен халықлық гүрес хақыйқатлықларын да дурыс көрсетип атыр. Расында да, халық бул жылларда жаңа курылып атырған жәмийетте күни-түни гүреслер менен жасайды. Және де қызғын гүреслер дауам етилип атырғанлықлардын да гууасы боламыз. Халық әдебиятындағы жаңа пайда болып атырған әдебий жанрларды өзиниң идеологиялық гүрес куралы сыпатында пайдаланып атырғанлығы да көринип атады.

Ә.Өтепов шығармаларында тәбияты бойынша юмор хәм сатиралық характер басым болды. Автор әдебиятта бул усылы менен жаңа орнап атырған хуқиметти де қанаатландырды. Жаңа әдебиятты күтиушилерди де қанаатландырды. Буны уақтында әдебият изертлеушилерди де 20-30-жыллардағы әдебиятта актуал темаларды дурыс тауып жазған, қарақалпақ әдебиятында драматургия жанрының дәслепки гербишлерин қаласқан жазыушылардан деп бахалап келди. Бул дурыс. Бирак, бахалаудағы жиберилип киятырған бир кемшилик—оны жаңа курылып атырған хуқиметти қанаатландырғаннан да бетер, ол жыллардағы совет сиясатындағы былғасықты көрсетіу жағынан барлығынан бетер өз халқына унаған жазыушы болды деп атап көрсетилмеди. Ал, сол жыллардың сиясаттағы реаллығы хақыйқаттаңда Ә.Өтеповтиң дәретпелеринде анық көринетуғын еди. Сол себепли оны халық өз уақтында жоқары бахалады.

Артық Шамуратов (1915-1942) ХХ әсирдиң 30-жыллары миллий қарақалпақ әдебиятының хәр тәреплеме рауажланыуға бет бурған дәуири болды. Себеби, 1930-жылы қарақалпақ халқы Россия федерациясының курамына өтип, 1932-жылы Автономиялы Уәлаяттан Автономиялы Республикаға айланды. Бул жыллар қарақалпақлардың өз мәмлекетшилигине ийе болған жыллары да еди. Сиясий хуқыққа ийе болды. Өз баспа сөзине, илим изертлеу институтына, өз миллий газета-журналларына ийе болып, елдиң буның алдындағы жоқ қылынған миллий рууэхый байлығын қайта тиклеу, миллет сыпатында өз халқының тарийхын жыйнау хәм жазыуға кирискен жыллары болып тарийхқа кирди. Бул мәселелер, әлбетте, елдиң, халықтың рууэхый өмирине үлкен тәсир жасады. Бул рууэхый рауажланыу, әлбетте, биринши дәрежеде

жас кадрлардың тез өсіп жетісіуінде миллий мәдениатында көринди. Мәселен, бұрыннан жазып қиятырған А.Муўсаев, С.Мәжитов, Қ.Әўезов, Ж.Аймурзаев, А.Бегимов, М.Дәрибаев, И.Фазыловлардың қатары С.Қурбаниязов, А.Шамуратов, Ж.Әбийбуллаев, Д.Назбергенов усаған талантлы жазыўшылар менен толысты.

Усылардың ишинде Артық Шамуратов 30-жыллардағы әдебиат майданындағы ең талантлы жаслардан бири еди. Ол 1915-жылы Қараөзек районында туўылған. 1929-1933-жыллары Шымбайда колхоз жаслары мектебинде, соң 1934-1936-жыллары Төрткүлдеги педагогикалық техникумды оқып питкереди. 1936-1938-жыллары Қараөзек районында мектепте муғаллим болып ислеиди. 1938-1941-жыллары Қарақалпақ мәмлекетлик баспасында көркем әдебиат бойынша редактор болып ислеген. 1941-1942-жыллары мектеп директоры, соң Қараөзек райкомы инструкторы лаўазымларында ислеген. 1942-жылы өз ерки менен фронтқа кетип, сол жылы Ленинград камалында душпан менен қатты қасарысқан қанлы саўашта қайтыс болған.

А.Шамуратов жас ўақтынан аўылда тәрбияланған, халық турмысын жетик билген, халық миллий мәдениатын жанындай сүйген, әсиресе, жас ўақтынан жыраў, бақсы, қыссаханларды көп тыңлаған, көркем сөз шайдасы болып өскен инсан болған. А.Шамуратовтың қосықлары, гүрринлери, интермедиялары 1930-жылларда районлық газеталарда тынбай басылып турған. 1934-жылдан баслап оның шығармалары республикалық баспа сөзлерде: «Жеткиншек», «Жас Ленинши», «Қызыл Қарақалпақстан» газеталарында, Қарақалпақстан Жазыўшылар аўқамының органы болған «Қарақалпақстан әдебиаты хәм искусствосы» журналында жийи-жийи басылып турады. Сол себепли ол 1939-жылдан баслап СССР жазыўшылар аўқамының ағзалығына қабыл етилген.

1930-жылдың орталарында-ақ Артық Шамуратов Республикамызда өсіп қиятырған жас талантлардың ишинде өзиниң дөретиўшилик өзгешелиги, шеберлиги, көркемлик дүньясы, жаңа көзқараслары менен өрлеп қиятырған дөретиўши адам екенлиги менен көзге көрине баслады. Ол баспа сөзде талантлы шайыр да, прозаик те, сыншы да болып көринер еди. Биринши мәртебе оның «Сый» (1940) деп аталатуғын қосықлар топламы баспадан шықты.

Артық Шамуратовтың 1938-жылдан баслап Республикамыздың орайына көшип келиўи, баспа сөзге жақынласыўи, әсиресе, дөретиўши хызметкерлер менен бирге ислесиўи оның өмирине үлкен тәсир көрсетеди. Ол усы жылы Қарақалпақ мәмлекетлик баспасында жұмыс ислеп хәм сол жерде әдебиат бөлимин басқарады.

Шайырдың 30-жылларда баспада жәрияланған «Мәдениат әскерлерине», «Бақшада», «Елдиң көрки бизлермиз», «Тәрбия бер», «Атызға»,

«Әмиўдәрья», «Мийнеткешлерге», «Бизлер таяр», «Қымбатлы өмир», «Оның сүрени», «Керек мийнет еткенім» шығармалары мазмунлық жақтан да, көркемлик жақтан да, өз дәуіринің актуаллығын жырлауы жағынан да оқыўшылар жәмийетшилигиниң кеўиллерин өзине тартқан шығармалар болды.

Шайыр аз ғана өмиринде көп жерлерди көрди. Көп халықлардың өмирлери менен танысты. 1939-жылы халық шайырлары Аббаз, Садық шайырлар менен бирге Москвада, Ташкентте, Алма-Атада болды. Үлкен-үлкен санаат орайлары менен, уллы көркем сөз ийелери менен танысты. Ол Балтық бойы республикалары болған Латвия, Литва, Эстония еллерине саяхатқа шықты. Кавказда болды. Т.Г.Шевченконың Украинада өткерилген улыўма аўқамлық 125 жыллық салтанатлы юбилейине қатнасты. Бул саяхат сапарлары шайырдың дөретиўшилиқ өмирине күшли тәсир жасады. Бул сапарларында Артық Шамуратов «Бизиң Москва», «Ядтан шықпас бир күн», «Кремельди көргенде», «Кавказ», «Кавказ хәм Лермонтов», «Бир тилегим сол еди», «Каспий», «Украинаға шағлап кетип барамыз» усаған шығармалар жазып баспа сөзде жәриялады.

Оның дөретпеси 1940-жылға шекем поэмалық, прозалық, пьесалық шығармалар менен де байыған еди. 1936-1937-жыллары «Душпан сыры», «Сүйиў жыры» атлы поэмаларын жазып питкерген еди. 1941-жылы «Қахарманның анасы» атлы урыс темасынан еки актли, төрт картиналы музыкалы драмасын жазып питкерди. Усы жыллары «Бахыт» атлы повестин жазып атыр еди. Автордың бул шығармалары өзи өлгеннен кейин, көп жыллардан соң, 1987-жылы «Қарақалпақстан» бспасы тәрәпинен Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалы Н.Дәўқараев атындағы тарийх, тил хәм әдебият институты хызметкерлериниң баспаға таярлаўында жәрияланды.

СЕЙФУЛҒӘБИТ МӘЖИТОВТЫҢ өмири хәм дөретиўшилиги (1869-1938)

XX әсирдиң 20-жылларында орнаған Кеңес хукиметиниң хуким-ранлық еткен идеологиялық сиясатының нәтийжесинде жаңаша типтеги әдебият келип шықты. Усы дәўирге дейинги қарақалпақ әдебиятының жетекшилери болған халық шайырлары тек поэзия жанры менен шуғылланса, Кеңес хукиметиниң жаңа әдебиятының шөлкемлестириўшилери, тиклеўшилери хәм алып жүриўшилери болған жас жазыўшылардың жуўапкершилигинде жаңа дәўир талабына жуўап берерлик мазмуны да жаңа, формасы да жаңа әдебият жаратыў зәрүрлиги турды. Себеби, олар жаңа хукимет мектебинде оқып, билим хәм тәрбия алғанлықтан, жаңа идеологиялық сиясатқа сай жаңа мазмундағы әдебият жаратыў менен бирге, жаңа заман әдебияты руўхына жуўап берерлик жаңа әдебий формаларды да әдебиятқа ендириўи керек еди. Сол ушын да олар дәслепки газета-журналлар хабаршысы, журналистлер, дәслепки сабақлық, оқыў қолланбаларының авторлары болып қоймастан, халық ағартыўы менен театр өнерине тийисли хызметлерди де, сондай-ақ илим изертлеў жумысларын да орынлаўшы қәнигелер болып жетилисти. Енди олар бурынлары тек поэзиядан туратуғын қарақалпақ әдебиятын мазмуны бай, проза, драматургия, әдебий сыннан ибарат болған көп түрли, көп жанрлы, көп салалы үлкен әдебиятқа айландырыўи керек еди. Сол ушын да XX әсирдиң 20-жылларында әдебиятымыздың көп ғана ўәкиллери хәм шайыр, хәм жазыўшы, хәм драматург, хәм сыншы, хәм әдебият изертлеўшиси, хәм педагог-методист алым, хәм аўдармашы, хәм актер, хәм режиссер сыпатында әдебиятымызда дөретиўшилик мийнет етти.

XX әсир қарақалпақ әдебиятының көрнекли ўәкиллериниң бири Сейфулғәбийт Мәжитов та усындай типтеги бир сырлы, көп қырлы талант ийелериниң бири болды.

Көрнекли сөз шебериниң талантының бул қырлары менен сырларын атма-ат айтып өтетугын болсақ, С.Мәжитов дөретиўшилиги, илимпаз Қ.Байниязовтың дурыс көрсеткениндей, ең биринши гезекте, аўыз-еки халық дөретпеси хәм классикалық поэзиямыздың ең жақсы дәстүрлерин XX әсирдиң жаңа типтеги қарақалпақ әдебиятына алып келип тутастырыўшы көпир¹ сыпатында бахаланыўи керек. Жазыўшының өмири хәм дөретиўшилиги хаққындағы мағлыўматлар бул пикири-миздиң толық дәлили бола алады.

¹ Байниязов Қ. Сейфулғәбит Мәжитовтың өмири хәм дөретиўшилик хызметлери. / Сейфулғәбийт Мәжитов.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.—20-бет.

С.Мәжитовтың өмири хәм дөретиўшилиги бойынша монографиялық жобадағы, яки кандидатлық диссертация сыпатындағы арнаўлы илим изертлеў жумысы жүргизилмегени менен, ғәрезсизликке дейин бул бағдарда бир қатар әмелий хәм илимий жумыслар жүргизилгенлиги анық. Оның пьесалары, прозалық шығармалары, дүнья әдебияты классиклеринен аўдармалары өз ўақтында «Еркин Қарақалпақ» газетасында, «Қарақалпақ жас шайырларының қосықлар жыйнағы»нда (Төрткүл, 1930), «Жеңис хаўазы» әдебий альманахта (№4. 1934), Казан хәм Хийўа қалаларынан шығып турған «Шора» хәм «Югурмия» усаған журнал, әдебий альманахларда жәрияланып турды. Сондай-ақ оның бир қатар көркем шығармалары 1925-1926-жыллары Ташкент, Төрткүл қалаларында басылып шыққан «Қарақалпақ тилинде әлипбе», әлипбеден соң оқыйтуғын «Егеделер саўаты», «Қарақалпақ әдебиятының жыйынтығы» сабақлықларында да әдебиат үлгилери сыпатында дағазаланып барылды. С.Мәжитовтың көркем-әдебий шығармалары өз алдына бөлек китап сыпатында 1965-жылы қарақалпақ тилинде «Таңламалы шығармалары», 1970-жылы «Әкеси хәм баласы» атлы гүрринлер топламы, 1973-жылы рус тилинде қосықлар жыйнағы, 1992-жылы қарақалпақ тилинде «Шығармалары» басылып шықты.

С.Мәжитов шығармаларының өз ўақтында өз алдына китап болып арнаўлы шықпағанындай, оның өмири хәм дөретиўшилиги де өз ўақтында жеткиликли дәрежеде бахалаў таппады. Оның дөретиўшилиги бойынша өз ўақтында жазылған сын пикирлер көбирек субъектив сыпат ийеледи. Мәселен, А.Бегимовтың «С.Мәжитовтың әдебиат жыйынтығына сын»¹ рецензиясында бир жақлама айыплаў бағыты күшли орын алды, рецензия авторы С.Мәжитовтың бул жыйынтықты дүзген үлкен үлгили мийнетине негедур итибар бермей, китапқа тийкарсыздан тийкарсыз «жәмийетке пайда берерлик жағы жоқтың қасында» деп унамсыз баға береді.

Дурыс, С.Мәжитов шығармалары кемшиликтен куры алақан болған жоқ. Ол дөреткен шығармалардың көпшилиги, әсиресе, прозалық, драмалық көркем шығармалары, әдебиат сабақлықлары әдебиаттағы дәслепки адым, дәслепки тәжирийбелер болғанлықтан, бул дөретпелердің тилинде, композициялық курылысында мәлим дәрежеде кемшиликлер кеткен болыўы мүмкин. Ўақтында Н.Дәўқараевтың С.Мәжитов шығармаларының тили хаққында әдил сын айтқаны да рас². Хақыйкатында да, С.Мәжитов ески мектеп, медреседе оқып билим алған адам

¹ «Жаңа әдебиат» журналы, №8, 1930.

² Дәўқараев Н. Бизің әдебиятымыз хәм тилимиз өсип қиятыр. /«Қызыл Қарақалпақстан»

болғанлықтан оның шығармаларының тилинде араб, парсы, өзбек, татар тиллеринен кирген сөзлер жийи ушырасып туратуғын еді¹.

Деген менен, бул майда-шүйде кемшиликлер оның пүткил дөретиўшилик бағытындағы жетискенликлерди жоққа шығаратуғын дереклер болмаўы керек. Ол өзиниң көп ғана идеялық-көркемлик сапасы күшли қосықлары, прозалық, драмалық шығармалары, көркем аўдармалары, қарақалпақ тили хәм әдебиятынан дүзген дәслепки сабақлықлары менен ХХ әсир қарақалпақ әдебиятының көрнекли ўәкиллеринин бири, талантлы шайыр, дәслепки прозаик, драматург хәм аўдармашылардың бири, тил-әдебият сабақлықларының тунғыш авторы сыпатында ХХ әсирдиң биринши шерегиндеги жаңа қарақалпақ әдебиятының пайда болыў хәм қәлиплесиўине үлкен хызмет етти. Мәселен, Қ.Әўезов сол 30-жыллардың орталарында-ақ С.Мәжитовты қарақалпақ драматургиясының баслаўшыларының бири сыпатында бахалады².

Үлкен тарийхый тулға С.Мәжитовтың өмири хәм дөретиўшилигине усылайынша объектив тәризде баха бериўлер қарақалпақ әдебияттануў илиминде әсиресе 50-жыллардың ақырларынан кейин орын ала баслағанлығын көремиз. Атап айтсақ, Қ.Айымбетов³, Ж.Орынбаев⁴, М.Нурмухамедов⁵, С.Ахметов⁶, Т.Алланазаров⁷, Қ.Камалов⁸, Қ.Байниязовлардың⁹ мийнетлери менен ХХ әсирдиң 70-90-жылларында жарық көрген улыўма, жоқары хәм орта арнаўлы билим беретуғын мектеп оқыўшы жаслары менен талабаларына арналған әдебият сабақлықларында¹⁰, сондай-ақ ӨзР Илимлер Академиясы Қарақалпақ филиалының Н.Дәўқараев атындағы тарийх, тил хәм әдебият институты илимий

¹ Байниязов Қ. Н.Дәўқараевтиң сын хәм илимий макалалары. /Қарақалпақ илиминин тунғыш жулдызы (Илимий-теориялық конференция материаллары).—Нөкис, 2005, 84-бет

² Қараныз: «Қызыл Қарақалпақстан» газетасы, 1935-жыл, 15-март.

³ Айымбетов Қ., Сайдов М. Сейфулғәбит Мәжитов хаққында. // «Өмиўдәрья» журналы, 1962, №6.

⁴ Урымбаев Ж. История советской школы Каракалпакии.—Нукус: ККГИ, 1966.—С.248-250.

⁵ Нурмухамедов М. Шығармаларының еки томлығы. II-том.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985.—26-б.

⁶ Ахметов С. Қарақалпақ совет поэзиясы.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.—34-48-бетлер.

⁷ Алланазаров Т. Театр хәм драматургия.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.—60-71-бетлер.

⁸ Камалов Қ. Қарақалпақ повести.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1978.—27-28-бетлер.

⁹ Байниязов Қ. Сейфулғәбит Мәжитовтың өмир хәм дөретиўшилик хызметлери. / Сейфулғәбит Мәжитов. Шығармалары.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.—3-20-бетлер.

¹⁰ Ахметов С., Камалов Қ. хәм т.б. Қарақалпақ әдебияты. Орта мектеплердиң ХІ классы ушын сабақлық.—Нөкис: «Билим», 1997.—29-35-бетлер.; Курбанбаев И. Қарақалпақ балалар әдебияты. Педагогикалық оқыў орынларының талабаларына арналған сабақлық.—Нөкис: «Билим», 1992.—97-104-бетлер.; Ахметов С., Камалов Қ., Нарымбетов Ж., Пахратдинов Ә. Қарақалпақ совет әдебияты. Жоқары оқыў орынлары талабаларына арналған сабақлық.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984.—100-117-бетлер.

хызметкерлери тәрәпинен таярланылған каракалпак әдебияты тарийхы очерклериниң Н.Жапақов жазған бөлимлеринде¹⁰ С.Мәжитов өмири хәм дөретиўшилиги объектив илимий көзқарастан ҳақыйқый сәўлененийн тапты.

Усы тайнетлердиң ишинде К.Байниязовтың «Сейфулғәбит Мәжитовтың өмири хәм дөретиўшилиги» деп аталатуғын С.Мәжитовтың 1992-жылы жәрияланған шығармалар топламына енгизилген алғы сөз мақаласы оның өмири хәм дөретиўшилиги ҳаққында бир қанша кең хәм толық мағлыўматлар береди.

Бул мағлыўматларға қарағанда, С.Мәжитов бурынғы патша Россиясының Казан губерниясының Аршан районына қараслы Ортем аўылында әпиўайы дийқан Мәжит Абдулрақиб татар шаңарағында дүньяға келеди. Сейфулғәбит сегиз жаслар шамасына келгенде, яғный, 1877-жылы оның үй-иши турмыс қыйыншылықлары себепли туўылған жерин таслап, Түркстан (бурынғы Түркстан генерал-губернаторлығы аймағы) тәрәплерге көшип кетиўге мәжбүр болады. Оренбург, Ақтөбе елатларында еки-үш жыл оңысық еткен бул шаңарақ 1880-жылы саўдагерлердиң кәрўанына илесип, хәзирги Қаракалпакстан аймағындағы Таллық дәрьяның бойындағы Кулен болыс аўылына көшип келеди. Мине, усы жыллардан баслап болажақ сөз шебери қаракалпак балалары менен ойнап-өсип, қаракалпак тилин, салт-дәстүрлерин, тарийхын, мәденияты хәм әдебиятын, әсиресе, халықтың көркем аўызеки дөретиўшилиги менен ХХ әсирдиң 20-30-жылларына дейинги жазба әдебиятының бай үлгилерин тереңирек үйрене баслайды хәм усы дәўирлерде ақ оның көркем шығармалар жазыўға деген қызығыўшылығы басланады.

С.Мәжитовтың көркем дөретиўшилик пенен шуғылланыўға деген қызығыўшылығы, әсиресе, оның Кулен болыстың хатшысы болып ислеген жылларында күшли ояныў хәм руўхланыў табады. Ол 1889-жылы ХІХ әсир қаракалпак әдебиятының үлкен байтереги Бердақ шайыр менен ушырасыў хәм сәўбетлесиў бахтына миясар болады. Бул ушырасыў С.Мәжитовтың жәмийетлик хәм дөретиўшилик көзқарасларының қәлиплесиўине айрықша тәсир тийгизеди.

С.Мәжитов, мине, усы дәўирлерден баслап қаракалпак халық аўызеки дөретиўшилиги үлгилери менен бирге классик шайырларымыздың шығармаларын да жазып алып, жыйнаў ислерине кириседи. Екинши жағынан, ол туўылған топырағының мәдениятынан да мудама хабардар болып турады, Казан қаласынан хәр қыйлы әдебиятларды алдырып оқып, қаракалпақлар арасында рус, татар әдебиятының ең жақсы үлгилерин үгит-нәсият қыла баслайды.

¹ Қаракалпак совет әдебияты.—Нөкис: «Қаракалпакстан», 1979.—244-264-бетлер.; История каракалпакской советской литературы.—Ташкент: «Фан», 1981.—С.168-182.

1912-жылы С.Мәжитов шаңарағының сол Ұақытлардағы каракалпаклардың үлкен мәдени ошақтарының бири болған Қоңырат қаласына көшип келиуі оның бул ағартыушылық хәрекетлериниң және де жеделлесе түсиуине үлкен мүмкиншилик туўғызады. Ол бул жердеги бары-жоғы жигирмалаған шаңарақтан туратуғын «Ноғай көшеси»ниң татар жигитлери менен биргеликте хәр қыйлы мәдени ағартыушылық ислерин алып барады: Ғ.Тоқайдың қосықлары менен поэмаларын, Ғ.Ибрагимовтың реалистлик гүрринлери менен романларын, Ғ.Камалдың драмалары менен комедияларын, сондай-ақ рус жазыушыларынан Л.Н.Толстойдың гүрринлерин, И.А.Крыловтың тымсалларын каракалпакшалап, халық арасына кеңнен таратады хәм нәсиятлайды, татар драматурглериниң кишигирим пьесаларын сахналас-тырып, халыққа көрсетеди¹.

Бул мағлыұматлар, бириншиден, С.Мәжитовты Батыс хәм Шығыс халықлары мәдениатын бир-бири менен байланыстырған мәдени елши сыпатында танытып турса, екиншиден, оның халықтың саўат, билим дәрежесиниң раўажланыуына мәлим дәрежеде үлес қосқан үлкен ағартыушы болғанлығынан да дәрек берип турады.

Хақыйкатында да, С.Мәжитов ХХ әсирдиң дәслепки он жыллық-ларында жәдидлик хәрекетке белсене араласты. Буны биз сөз шебериниң Қазы Мәўлик пенен Шымбай уездиниң болысы Иниятқа Шымбайдан жәдид мектеплерин көплеп ашыу зәрүрлигин айтып жазған хат-қосық-ларынан айқын сеземиз. Мәселен, ол 1907-жылы жазған «Иният болыс-қа» деген хат-қосығында халықты саўатландырыудың бирден-бир жолы жанаша жәдидлик билимлендириуе өтиу екенлигин қайта-қайта зинхарлайды:

*Шымбайдың жери кең, сууы пәрауан,
Лекин билимнен жоқ ҳеш намыў-нышан,
Жигирма мың үй, жүз жигирма мың жан,
Бир мектеп жоқ оқып сабақ алмаға...*

*Ең аңсат жол-бүгин усылы жәдид,
Қабыл етсең, жайдық алдыңа кәрит,*

*Ақыл айтпақ Сизге кәмине Мәжит,
Қыял етер тек ядыңа салмаға².*

¹ Байниязов Қ. Сейфулғәбит Мәжитовтың өмир хәм дәретіушилик хызметлери. / Сейфулғәбит Мәжитов. Шығармалары.—Нөкис: «Қаракалпакстан», 1992.—5-б.

² Сейфулғәбит Мәжитов. Шығармалары.—Нөкис: «Қаракалпакстан», 1992.—30-б.

С.Мәжитовтың ұсылайынша жәдидлик көзқарастағы шайыр болып кәлиплесіуі, бир жағынан, тәбийий хәм занлы да кубылыс еди. Себеби, бул дәуірде қарақалпақ жәмийетшилиги миллий хәм мәдений ояныу дәуирин бастан кеширип, пүткіл Түркстан жәдидлик хәрекетиниң бөлинбес бир бөлегине айланып атыр еди. Әсиресе, С.Мәжитов жасап, дәретиушилик мийнет етип атырған Қоңырат мәдений орталығы бул дәуірде ұсындай жәдидлик көзқарасларды бириншилерден болып қабыл еткен хәм үгит-нәсият қылған мөкан болды. Бул мәдений орталықтың жәдидлик хәрекетлердиң орайларының бирине айланыуында усы хәрекеттиң Орайлық Азиядағы белгили ўәкиллеринен есапланған Мухаммад Шарип Суфызада менен Хамза Хәкимзада Ниязийдиң Қоңыратта жәдидлик мектеплерин ашып, сабақ беріулериниң әлбетте, үлкен тәсир жасағанлығы рас. 1910-1916-жылларда Сейфулғәбит Мәжитов, мине, усы жәдидлик көзқарастағы сөз шеберлери менен дәретиушилик байланыс жасау мүмкиншиликлерине еристи. С.Мәжитовтың ХХ әсирдиң дәслепки он жыллықларында ұсындай жәдидлик көзқарастағы жәмийетлик искер хәм шайыр болыуы оған Кенес хуқимети орнағаннан кейинги 20-30-жылларда да жаңа хуқимет ушын жаңаша жұмыс исләуине үлкен мүмкиншиликлер жаратып берди. Әзелден жаңалыққа жаны кумар С.Мәжитов кенес хуқиметиниң мәденият, билимлендириу тарауындағы алып барған сиясатын жақсы жаңалықлар сыпатында қабыл етти. Сол ушында ол Кенес хуқиметиниң бул тараулардағы жұмысларына белсене араласты.

1920-жылы Хийўада муғаллимлер таярлау курсың оқып келип Кенес хуқиметин басқарған партия қатарына ағзалыққа да өтип, сол жылы Қоңырат районлық атқаруу комитетиниң хаткери лаўазымында ислейди. Ал, 1921-24-жылларда Қоңырат округинде халық ағартуу шақабының баслығы лаўазымында ислеп, дәслепки мектеплер менен интернатларды шөлкемлестириуе, бул оқыу-тәрбия орынларын қәнигелер менен тәмийинлеуе үлкен үлес қосты.

Ол бул хызметлери ушын 1924-жылы Хорезм халық республикасының «Қызыл байрақ» ордени менен сыйлықланады. 1932-34-жылларда болса аз ғана ўақыт Қыпшақ районындағы суу хожалығы мекемеси менен Төрткүлдеги үлкетаныу музейинде де жуўапкерли хызметлерде ислейди. Лекин, оның 20-30-жыллардағы хызметлериниң көпшилик бөлеги мәденият, билимлендириу, көркем дәретиушилик, журналистика салалары менен тығыз байланыста болады. Әсиресе, 20-жыллардың биринши ярымындағы өмириниң көпшилик бөлеги Ташкентте мәмлкетлик баспаның Шығыс әдебиятлары бөлиминде қарақалпақ тилинде сабақлық, оқыу колланбаларын бастырып шығаруу ислери менен бөнт болып өтеди. С.Мәжитов Ташкентте болған жылларында белгили

башқурт алымы, фольклоршы Әбиүбәкир Дибәев хәм көрнекли казак жазыушысы Мухтар Әүезовлар менен танысуу бахтына миясар болады.

С.Мәжитов, мине, усы жылларда (1924-1928-жылларда) сабақлык, оқыу колланбаларын жазып, бастырып шығаруу жумысларына қумбыл араласады. Атап айтқанда, «Қарақалпақ тилинде әлипбе», «Егеделер сауаты», «Оқыу китабы» сабақлыкларын жеке өзиниң авторлығында дүзип, 1925-жылы Ташкентте бастырып шығарады. 1928-жылы оның «Қарақалпақ әдебиятының жыйынтығы» атлы нәўбеттеги сабақлығы шығарылады.

С.Мәжитов 1927-29-жылларда журналист-жазыушы сыпатында «Еркин Қарақалпақ» газетасының жууаплы хаткери ўазыйпасын да атқарады.

С.Мажитов Кеңес ҳүкиметине қаншелли шын берилип хызмет еткени менен, бәрибир жаңа ҳүкимет оны ақырына дейин коллап-қуўатламады. Себеби, карақалпақ халқының еркинлиги, миллий ғәрезсизлиги усаған идеяларды өз мазмунының тийкарғы өзеге еткен оның көп ғана шығармалары жекке адамға сыйыныушылыққа тийкарланған тоталитар дүзимниң ҳүкимранлық еткен большевиклик идеологиясына онша жаға бермейтуғын еди. Сонлықтан да ол 1937-жылы «халық душпаны» сыпатында наҳактан айыпланып, 1938-жылы 69 жасында Төрткүл тюрьмасында қамақта қайтыс болады. Арадан 20 жыл өткеннен кейин ғана (1958-жылы 29-сентябрьде) С.Мәжитов Қарақалпақстан АССРы прокурорының бийлиги менен ақланып, бул жаладан биротала тазартылады.

С.Мәжитов бул жылларда жәмийетлик искер сыпатында қандай жууапкерли хызметлер атқармасын, ол биринши гезекте, карақалпақ мәдениаты тарийхында ХХ әсирдиң 20-жылларында пайда болған реалистлик жаңа жазба әдебияттың баслаушыларының бири, көрнекли шайыр, жазыушы, драматург хәм белгили аўдармашы сыпатында баҳаланыуға хақылы. Буны шайырдың ХІХ әсирдиң 80-жылларының еккинши ярымынан ХХ әсирдиң 30-жылларының ақырына дейинги аралықларда жазған «Иният болысқа», «Жасларға», «Хаяллар күнине», «Қыз-келиншеклерге», «Жерди бежер», «Харма, дийқан», «Қарақалпақ», «Қарақалпаққа», «Бәхәр паслы», «Наўрыз—таза жыл», «Гүз», «Әмиўдәрья», «Сайра, бүлбүл», «Екинши қуралтайға», «Өнер-билим», «Оқыуға кел», «Ерлик дәркар», «Мәрт жақсы», «Тири қорқак», «Туўрылық хәм қалпаллық», «Төрт мәўсим» усаған косықлары, жәрияланбай қалған «Сүйин хәм Сара», «Кулмурат», «Он тоғыз» романлары менен жәрияланған көп санлы гүрриндери, «Бағдағұл», «Ерназар алакөз», «Соңғы селтең», «Жигит болдык», «Сабақ», «Гүлим - Тайман» пьесалары, сондай-ақ рус жазыушылары И.А.Крылов, Л.Н.Толстой дәретиўшилигинен ислеген аўдарма гүрриндери менен тымсаллары толық тастыйықлап турады.

ПОЭЗИЯСЫ. Поэзия ХХ ғасырдың 20-30-жылларында да қарақалпақ әдебиетінің жетекші жанры болып келгеніндей, С.Мәжитов дәретіуішілігінде де белгили орынды ийелейди. Ол әдебиетқа ең алды менен шайыр сыпатында кирип келди.

С.Мәжитов Аяпберген Муўсев сыяқлы еки дәўирде жасап, дәретіуішлик еткен сөз шебери. Оның ХХ ғасырдың 20-жылларына дейин «Бәхәр паслы», «Гүз», «Қыс келди», «Наўрыз—таза жыл», «Өзек», «Сайра, бүлбүл», «Жалқаў дийқанға», «Өнер-билим», «Даў болмасын», «Тири қорқақ», «Қарт пенен әжел», «Төрт мәўсим» сыяқлы бир қатар қосықларында адамларды жақсы қәсийетлерге шақырыўшы ағартыўшылық-демократиялық идеялар жыр етилди. Мәселен, ол «Оқыўға кел», «Инан мәккам», «Өнер-билим» қосықларында саўатлылықтың, билимликтиң әхмийетин улығлап, жасларды оқыўға, өнер, билим ийелеўге шақырса, «Жерди бежер», «Харма дийқан», «Жалқаў дийқанға» қосықларында жер—халықтың ырысқы, гәзийнеси екенлигин, ал ўақтында исленген саналы, ҳадал мийнет, қолы гүл, маман дийқан—оның гилти екенлигин тәрийплейди. Пикиримиздің дәлийли ретинде бул қосықлардан мысаллар келтирейик:

*Хәй, яранлар, биз бундамыз,
Қосылайық, оқыўға кел,
Бар билимди оқып уғып,
Кеўилге әбден тоқыўға кел¹.*

(«Оқыўға кел»)

*Сол жол менен жүрмегеннен,
Билимлиге ермегеннен,
Жән-жосақты билмегеннен,
Келетуғын зыян мәккам.*

*Айықпастай жерден жол сал,
Қандай болып турар аўхал,
Билимли елден өрнек ал,
Жән-жағыңа қараң мәккам².*

(«Инан мәккам»)

*Елиң қалды бираз артта,
Тур, жол басла, қарап жатпа,
Елдің намыс, арын сақла,
Жол көрсет, елге илим шам³.*

(«Жасларға»)

¹ Мәжитов С. Шығармалары.—Нөкис: «Қарақалпақстан», -1992.—99-б.

² Мәжитов С. Шығармалары.—Нөкис: «Қарақалпақстан», -1992.—98-б.

³ Мәжитов С. Шығармалары.—Нөкис: «Қарақалпақстан», -1992.—71-б.

*Егин әсбабын тақлап қой,
Гүндең түскенше баппап қой,
Бәрин тайынлап сақлап қой,
Жыл өтсе, шық, болсаң тири¹.*

(«Наурыз—таза жыл»)

*Дуньяда жасаған жанлы-жәниұар,
Жерден өнген менен тирилик қылар,
Тамақ-кийим—бәри сол жерден өнер,
Жерди бежер, сени жериң тойдырар².*

(«Жерди бежер»)

Шайырдың «Қыз келиншеклерге», «Хаяллар күнине», «Қызларға» қосықтары темаларынан көринип турғанындай, хаял-қызлар теңлигин, олардың гөззаллығын, әдеп-иқрамын жырлауға бағыш етилген. Ал, «Не жаман», «Дослық пайдасы», «Иният болысқа», «Гүзде шарұа», «Дәркар», «Жигит», «Қыс», «Бәхәр паслы» сыяқлы шығармаларында болса, шайыр қарақалпақ мийнеткешлеринің күнделикли турмысы, тәбият сырлары, тәлим-тәрбия мәселелери, өмирдің мәніси, әдеп-иқрамлылық, дослық туұралы ойларын ортаға салса, «Мәрт жақсы», «Инан мәккам», «Өнербилим» сыяқлы қосықтары философиялық руұхтың күшлилиги, тәрбиялық сыпатының басымлығы менен адамды өзине тартады.

«Мәрт жақсы» қосығынан үзинди келтирейик:

*Тил—бир гилтдур ақыл ғазнасын ашар,
Алтын, мыс сандықта не барын шашар,
Көп сөз пайда бермес, мазасы қашар,
Сөз сөйлесең, өзи қысқа, шорт жақсы.*

*Жигит жаннан кешер елдің арына,
Ел арқайын сондай мәрттиң барында,
Хәр ким өз елинде, өскен жеринде,
Тилеулес қалың ел, туұған журт жақсы³.*

Шайыр «Төрт мәўсим» қосығында тәбияттың сулуұлығы, әлұан сырларын образлы сұұретлеген. Шайыр бул шығармада хәр бир мәўсимнің өзине тән өзгешелигин тәрийплеуи арқалы тәбият хәм адам өмиринің бир тутаслығын көрсетпекши болады:

¹ Мәжитов С. Шығармалары.—Нөкис: «Қарақалпақстан»,-1992.—64-б.

² Мәжитов С. Шығармалары.—Нөкис: «Қарақалпақстан»,-1992.—44-б.

³ Мәжитов С. Шығармалары.—Нөкис: «Қарақалпақстан»,-1992.—77-б.

*Төрт мәүсимнің алды бәхәр,
Жан хәз етер бәхәр келсе,
Жасыл дөһнип гия өнер,
Жерге жылы бәхәр келсе.*

*Екинши мәүсим жаз болар,
Бунда тыныслық аз болар,
Бир жылдың ғамы сөз болар,
Дийқанда ис үдер келсе.*

*Үшинши мәүсим гүз дейди,
Жаздан үмитиң үз дейди,
Исиңди сазла дүз дейди,
Алда қыс бар, есер келсе.*

*Төртинши мәүсимиң қысың,
Қыс деген бир аўыр исти,
Қардан талып жердиң үсти,
Үйди үргин көмер келсе¹.*

«Қарақалпақ», «Таза арнаға», «Харма, дийқан», «Жерди бежер», «Қыз-келиндерге», «Ерлик дәркар», «Жасларға», «Балалар», «Оқыўға кел» сыяқлы көп санлы поэзиялық дөретпелерінде С.Мәжитовтың карақалпақ халқының бахытлы тәғдири, хаял-қызлар теңлиги жыр етиледі. Бул қосықлардың айырымларында дийқанларда жигерли мийнетке шақырыў, жасларды оқып билим алыўға, өнер кәсип тийкарларын ийелеўге нәсиятлаў идеялары айқын көзге тасланады.

Соның менен бирге, шайыр поэзиясында жоқары адамгершилик сыпатлар, жүрис-турыс нормалары туўралы да ой жүритиледи, турмысқа жат айрым унамсыз кубылыслар өткир сынға алынады.

Шайырдың «Үш балық», «Соқыр тышқан менен бақа», «Бирлик пайдасы», «Түлки менен қаплан», «Мақтанғандай дәне жоқ», «Надан молла» сыяқлы шығармалары оның тымсал жанры үстінде де табыслы дөретиўшилик мийнет еткенлигинен дерек берип турады. Оның бул тымсаллары бирликке, дослыққа, ақыл-парасатлы, кишипейил болыўға, турмыстағы гейпара наданлық, менменлик, хийлекерлик, ашкөзлик сыяқлы жарамсыз әдетлерден жырақ жүриўге шақырыўшы шығармалар болып табылады.

Улыўма, С.Мәжитов поэзиясының көпшилик бөлеги өнер-билим, мийнет, тәбият, әдеп икрам, хаял-қызлар, халықтың тарийхий тәғдири темаларына бағышланған реалистлик-дидактикалық, сиясий-публицистикалық бағыттағы лирикадан ибарат болды.

¹ Мәжитов С. Шығармалары.—Нөкис: «Қарақалпақстан»,-1992.—105-б.

ПРОЗАСЫ. С.Мәжитов XX әсир карақалпақ әдебиятында тек ғана шайыр сыпатында емес, проза жанрының қәлиплесіуі хәм раўажланыуына үлкен үлес қосқан прозаик жазыушы сыпатында да көзге түсти. Жазыушының қысқа хәм ықшам, қурылысы жеңил, сөйлемлери келте, түсиникли, көркем жазылған гүрриндеринин көпшилиги оқыушы бала-ларға арналған. Бул шығармалар мектеп оқыушыларының жағдайы хәм талабы есапқа алынған халда сабақлыққа ылайық мазмун хәм формада жазылған. Сонлықтан бул шығармалар тәлим-тәрбия темасына арналған болып, оларда көбирек хадал мийнет, шын дослық, әдеп-иқрам мәселелери сөз етиледі. Мысалы, мийнет темасына арналған «Еки пазна» гүрринде бир темирши уста еки пазна соғып шығарады, пазнаның бири қарыйдарға сатылып, бири сатылмай дүканда зәң басық, көп ўақытқа дейин турып қалады. Сатылып, дийқанның қолында жер сүрип жүрген пазна жерге терең енип, иске түскен сайын, жарқырап жүзи ашылыуға қарайды. Бир күнлери еки пазна ушырасып қалып, бир-биринен аўхал сорасып, зәң басыу хәм жарқыраудың себеплерин билиуге қызығады. «Сен ис қылмай, бир жерде жата бергеннен сон, тотығып қалыпсан, мен күнде ислеген себептен татым кетип жарқырағанман» деп жуўап береді жүзи жарқын пазна зәң басқан пазнаға. Жазыушы хақыйқый турмыс факти менен мийнет етиудин уллылығын көрсетип отыр.

Жазыушының «Азан менен» гүрринде оқыушы баланың оқыуға бахасы, тәртиби, жолдасларына дослық көзқарасы сүүретленсе, «Дослық» гүрринде дослық сөзде емес, ис жүзинде, деген идея ортаға тасланады. Ал, «Мийрас» гүрринде жаслар турмысы мысалында өзиниң хадал мийнети менен өмир қызығын көриу идеясы нәсиятланады. Гүррин мазмунында бир әкениң еки улы хаққында сөз барады. Шығармада автор бала әкеден мал дүнья, мол байлықты мийрас етип алыуы шәрт емес, адамгершиликти, мийнет сүйгишликти, хөнер-билимди мийрас етип алса болады, себеби әке дәўлеті балаға дәўлет болмайды, хәр ким өз мийнети менен күн көриуі керек, деген идеяны жанлы турмыс ўақыялары арқалы көркем етип көрсетип береді. Гүрринде бул идея еки баласын тең көрип тәрбиялаған ана, тек үлкен улына дыққат аударған әке, әке мийрасына исенип өмирден өз орнын таба алмаған үлкен ул, мийрасқа исенбай өз мийнети менен күн көрип, бахытқа ерискен кишкене перзент образлары арқалы ашып бериледі. Мысалы, гүррин қахарманы—ана еки баласын тең көрип тәрбияласа, әке тек ғана үлкен баласын жақсы көрип, мийрасты да соған қалдырмақшы болады. Ол бул ойын хаялына айтады. күйеуинин бул пикирине қапа болған хаялы, оннан екеуин де тең көриуди өтиниш етеди. Әке бул усынысқа келиспегенликтен, ана киши балаға бул жөнинде айтпауды сорайды. Бирақ, ана бул пикирди ишине сыйдыра алмай, қоңсысы менен мәсләхәтлеседи. Қоңсысы, балаға бул аўхалды билдириу керек, ол мийрасқа исенбесин, усы бастан өз бетинше күнелтиудин

гамын жесин, деп кенес береді. Хаялға бул ақыл макул түседі хәм балаға барлық жағдайды баян етеді. Сол-сол екен, бала өз алдына күн көрийүге, өмир сүрийүге, мийнетте шынығып, өнерли болыўға талпынады. Оның бул ислери нәтийжесин де береді. Мийрасты ийелеген үлкен бала болса, ата мүлкине, мийрасына ийек сүйеп бийғам, ис жақпас, жалқаў, мийнет етиўди сүймейтуғын өнерсиз, епсиз болып өтеді. Ақыры мийрас таўсылғаннан соң күн көре алмай хор болады. Мийрастан үмит етпей, өз гамын өзи ойлаған, өнерли, мийнет сүйгиш киши бала өмирден сүрникпей өз орнын таўып, бахытлы жасаўға ериседи.

Проза жанрының ири повесть, роман тараўында да шығармалар дөретиўге умтылған С.Мәжитов «Сүйин хәм Сара», «Кулмурат», «Он тоғыз» атлы романлар жазған. Бирак, бул қосық пенен қара сөз аралас формада жазылған бай сюжетли шығармалар жазыўшының репрессияға ушыраўына байланыслы баспа жүзин көрмей-ақ жоғалып кеткен.

ДРАМАСЫ. Драматург С.Мәжитов 1926-1936-жыллар аралығында «Сабак», «Жигит болдык», «Соңғы селтен», «Ерназар алакөз», «Бағдагүл», «Гүлим-Тайман» атлы пьесалар жазып, қарақалпақ драматургиясының тырнақ тасын қалаўға салмақлы үлес қосты.

Оның 1926-жылы жазылған «Ерназар алакөз» атлы еки сериялы, он еки перделі пьесасы бизиң миллий драматургиямыз тарийхында пайда болған биринши трагедия есапланады. Бул пьеса жазылған жылы-ақ Қоныратта, Төрткүлде, Шымбайда сахналарға қойыла баслады. Бул пьесада тийкарынан 1856-жыллардағы Ерназар алакөз басшылығындағы Хийўа ханына қарсы бас көтерген қарақалпақ мийнеткешлериниң халық азатлық гүреси ўақыялары сәўлелениў тапқан.

Пьесаның бас қахарманы—өз алдына фәрезсиз қарақалпақ мәмлекетшилигин дүзиў ушын халық азатлық гүресиниң басында турған халық батыры, уллы сәркарда, үлкен ел басшысы Ерназар алакөз. Ол халқының азатлығы ушын күшли хәм кураллы душпан менен соңғы деми қалғанша мәртлерше гүрес алып барады, елим-халқым деп күйип жанады, хәттеки, саўаш пайытларында да халықтың бирлиги ушын ақыллы ис-хәрекетлер ислейди. Бирак, халық арасындағы алаўызлық, руўлық жиклениўшилиқ көтерилистиң қан менен аяўсыз бастырылып, Ерназардың трагедиялық өлимге гириптар болыўына себепши болады.

Бирак, бул трагедия халықты үмитсизликке емес, ал батырлыққа, мәртликке шақырыўшы, ел-халық мәпи ушын аянбай гүресийүге руўландырыўшы оптимистлик трагедия болып шығады.

Пьесада тарийхты жекке батырлар, даналар дөретеди. «Мың қойды бир серке баслар» деген халықлық түсиник Ерназар алакөз образы арқалы берилген¹.

¹ Алланазаров Т. Театр хәм драматургия.—Нөкис: «Қарақалпақстан», -1979.—65-б.

Сейфулғәбит Мәжитов 1928-жылы бул трагедиядан баска «Жигит болдык» («Сабақ»), «Соңғы селтен» драмаларын жазды.

Автордың «Жигит болдык» пьесасы тек ғана дәстүрлік драма болып қоймастан, белгили мәниде сиясий-жәмийетлик бағдарды сәўлелендириўге бағышланған социаллық драма да есапланады. Онда жигит ағасы, қыз жеңгеси, қызлар, жигитлер, етикши жигит образлары арқалы қарақалпақ халқының аянышлы аўыр турмысы, бирақ, «ат өлсе де, қәде өлмес» деген қатаң принципке тийкарланған салт-санасы, үрп-әдет дәстүрлери, миллий менталитети, дәўир картинасы исенимли бояўлар менен көркем етип ашып берилген. Пьесадағы, әсиресе, қыз-жигитлердин сол дәўирдеги отырыспа-гештеклери, ондағы чайнек айдаспа, қант көпир, кесе алыспа, баскыласыў усаған дәстүрлери оғада шеберлик пенен сәўлелендирип берилген. Автор пьесада аўзына биз тислеген етикши жигит, ақпашаға қарсы көтерилис, бир-бирин сүйген ашықларды дарға асқанлығы хаққын-дағы ўақыяны айтқан Хийўадан базарлап келген үй ийеси жигиттин гәпи деталарын қолланыў арқалы дәўир картинасын, сол дәўирге тән турмыс қыйыншылықларын ашып бериўде мәлим дәрежеде жетискен-ликлерге ерискен.

С.Мәжитовтың «Соңғы селтен» пьесасы 1928-30-жылларда Қарақалпақ мәмлекетлик театрының репертуарында барлық районларда тамашаланады. Пьесада Кеңес хўкимети тусындағы Ханмақсым, Барлықбайлар басшылығындағы көтерилислер сөз етиледі. Бирақ, онда Ханмақсым, Барлықбай образларына унамсыз баға берилген. Биз билемиз, бүгинги ғәрезсизлик дәўиринде Барлықбай басшылығындағы Тахтакөпир көтерилиси баспашылық хәрекет сыпатында емес, ал Кеңес хўкиметиниң алып барған айырым кертартпа сиясатына халықлық наразылықлар нышаны сыпатында баҳаланып отыр. Деген менен, биз бул фактты сол дәўирдеги жәмийетлик дүзим идеологиясының жеке дәретиўшилер санасына ислеген ақылый хўжиминиң салқыны деп баҳалаўымыз керек.

С.Мәжитов 1935-жылы «Бағдагүл» атлы бес актли, алты картиналы музыкалық драма менен бирге «Айгүл-Тайман» («Гүлим-Тайман») деген тарийхый драмасын да дәретеді. Әсиресе, оның «Бағдагүл» пьесасы тамашагөйлер тәрәпинен қызғын күтип алынып, сол жылларда 40 мәртебеден аслам сахнаға қойылады.

Пьесада Бағдагүл хәм Хожан образлары арқалы қарақалпақ халқының 1916-19-жыллардағы өз азатлығы ушын алып барған машақатлы гүреслери сәўлелениў табады.

Биринши пердеде жарлы Мәтирзаның турмысы сүүретленип, оның хақ кеўилли улы Самекениң минез-құлқы, адамгершилик сыпатлары ашып көрсетиледи. Самеке жарлы жигит болса да, әдилсизлик хәм адамды хорлаўға көнбейтуғын минез-қулықтағы әдалатлық тәрәпдары, ақ көкирек инсан. Ол сол ушын да қарындасы Бағдагүлдин хәм жарлы

жигит Хожанның таза пәк мухаббатын қоллап-қууатлайды. Нәзигүл, Шәмшет болыс, Аймереке, Қанназар образлары да драмадағы сәтлі шыққан образлардан есапланады.

С.Мәжитовтың «Гүлим-Тайман» трагедиясы 4 пердеден ибарат. Биринши перденің мазмунында жарлы дийқан қызы Гүлим менен жарлы жигит Тайманның шын мухаббаты, бир-биреуін сүйіу, бирге өмир сүріу әрманлары, Гүлимнің әкеси Турекенің Жайлыбек пенен қудалығы, байдың өз адамлары арқалы жарлыға жаушы жиберип, есауан баласына Гүлимди айттырып болып, хақыйқатында өзи алмақшы болған ҳарам нийетлери сәуелелениу табады.

Пьесаның бас қахарманы Гүлим сүймеген адамға қосылып, өмир сүргеннен гөре, бир күн болса да сүйгенине қосылып, өлип кеткенин артық санайды. Мухаббаттағы хәм жәмийеттеги теңсизликке көнгиси келмейди. Бул әрманын иске асырыуды ойлаған ол сүйген жигити Тайман менен той қызған ўақытта қашып кетеди. Бул исте оларға Гүлимнің туўысқан сиңлиси Айым жәрдем береді. Олардың бул хәрекетин неке қыйдырар мәхәлде сезген Жайлыбек тойдың изин топалаңға айландырып, бундай хорлық ушын Турекеден өш алып, кишкене қызы Айымды зорлық пенен Гүлимнің орнына алып кетеди. Турекенің бир қыз орнына еки қыз жоғалтыу ўақыясы кем-кем усылайынша трагедиялық сыпат ийелеп, қос қызын заманның қасқырларына алдырған қызлардың анасы Анар баўыры қан жылап зар қақсайды.

Бундай көринисти өзине хорлық көрген Жайлыбек бай Тайманға пышақ урмақшы болады, Тайман пышақты зорлық етип тартып алады. Бирақ, бәрибир Жайлыбектиң адамы Берди байдың бақырған даўысынан сетем алып келип, Тайманға сыртынан пышақ урады. Тайман жығылып, жан тапсырады.

Тайман Гүлимнің алдына оған шын берилгенлик, хақ сүйіу менен мухаббат қурбаны болып баратырғанлығын сезеди. Бирақ, буған өкинбейди. «Мен сениң ушын жан берсем, әрманым жоқ, сениң бахтың ашылсын» дейди өлип баратырып. Басқа илажы қалмаған Гүлим де «Тек сениң тирилигин, маған қосылыу ўмити мениң жанымды сақлап жүрип еди. Сенсиз бул жердің үстиниң кереги жоқ, жаныңнан жай бер» деп, Тайманның үстиндеги пышақтың уш жағын жүрегине қаратып, бар күши менен соған өзи тасланады. Еки жастың бир-бирин сүйіу жолында трагедиялық опат болыуы әдалатсызлыққа, зулымлыққа тийкарланған адамгершиликти аяқ астына басқан сол ўақыттағы әдилсиз жәмийетлик дүзимге қатты наразылық пенен қарсылықты көрсетеди.

Мухаббат темасына жазылған бул драмалық шығарма қарақалпақ халқының мәдениаты менен әдебиятының тарийхында белгили орын тутыу мене бирге, сол ўақыттағы қарақалпақ драматургиясының өсиўшилик дәрежесинен де дерек берип турады.

АЯПБЕРГЕН МУҰСАЕВ тың өмири хәм дөретиўшилиги*
(1880-1936)

XX әсир қарақалпақ әдебиятының көрнекли ўәкиллериниң бири А.Муўсаев 1880-жылы Қоңырат беглигине қараслы Соркөл деген жерде туўылған. Шайырдың әкеси гедей дийқан қатламының ўәкили болыўына қарамастан, аздап ескише саўатлы болғанлықтан халық арасында «Молла Муўса» деп аталған. Буны шайырдың өзи де шығармаларында «Атам молла Муўса, жоқдүр ғардашым, кемликтен ағарды сақалыў-шашым» деп билдиреди.

Аяпберген шайырдың өзи де ескише саўат ашқан, шығыс әдебиетларын, ески қол жазбаларды еркин оқып, хат жаза алатуғын дәрежеге ийе болған. Ол шығыс халықлары әдебияты үлгилерин жақсы билгенликтен олардың айырымларын аўылларда қысса қылып оқып жүрген. Аяпберген шайырдың шығармаларында «Ғәрип ашық», «Гөрүғлы», «Юсип-Ахмед», «Юсип-Зулейха», «Саятхан-Хамра» дәстанларының бас қахарманларының атлары жийи-жийи тилге алыныўы да усыған байланысly. Айрықша, Аяпберген шайырда Наўайы, Мақтумқулы, Күнхожа, Әжинияз, Бердақлардың шығармалары менен жақынлық жақсы сезиледи. Аяпберген халықтың аўызеки дөретпесин жақсы өзлестирген шайыр. Оның қосықларында нақыл-мақаллар, афоризмлер жийи-жийи ушырасады хәм шығармаларында шеберлик пенен пайдаланылады. Қарақалпақ әдебиетшылары Аяпберген шайырдың үйинде болып, оннан көп ғана ертеқлер, нақыл-мақаллар, қосықларды жазып алады. Ал, өзиниң заманласлары Құлмурат шайыр, Сыдық шайыр, Жаңабай шайыр, сондай-ақ С.Мәжитовлар менен дөретиўшилиқ қатнаста болған.

Халық арасында А.Мусаевты «төқпе шайыр», «суўырып салмай, ақпа шайыр», «кәтип, қыссахан», «қыссахан шайыр» деп бақалаўлар кең тарқалып кеткен. Сөз дизбеклериниң мәнисине тереңирек үңилип қарасак, бул халықтың көркем дөретиўши адамларына, соның ишинде Аяпбергенге берген жоқары бақасы екенлиги сезиледи.

Әлбетте, халық хәмме шайырларды усылайынша атай бермеген. Тек сөзге шешен, талантлы тапқыр, көзи көргенин тез сезип, дәрхәл кеўилге түйип, қосық етип таслайтуғын өткир сезимтал шайырлар ғана усындай жоқары атақты жеңип алыўға миясар болған. Бирак, булайынша қосық шығарыў өзи-өзинен пайда болатуғын қубылыс емес, бул да шайырдың излениўине, дүнья танымына, бурыннан киятырған әдебий дәстүрлерди қалайынша өзлестиргенлигине, сол дәстүр тийқарында жатлығып, төселиўине байланысly келип шығатуғын шайырлық үлкен өнер.

* Бул әдебий портрет проф. Ә.Пахратдинов пенен соавторлықта жазылды.

Әдебиятымыз тарихына сер салсақ, бұл өнердің сағасы жүдә ертеден басланатуғынлығын көреміз. Мысалы, XVIII әсирдегі атаклы шайырымыз Жийен Аманлық улы өзіннің «Посқан ел» поэмасын усындай импровизациялық талант пенен шығарған, яғнай, шығармадағы сүүретленіп атырған ўақыялар сол мәўритінде шайырдың көзи менен көрилип, кеўли менен сезилип, сол пайыттың өзінде жуўмақтастырылып барылады. Буған қосымша шайырлардың импровизатор екенлигин анықлайтуғын бир белги—оның саз әспабы (сол моментінде шығарып, сол моментінде сазға салып айтып кетиўи) десек, Жийен бұл ўақыялардың барлығын жол бойында кетип баратырып-ақ қобыз бенен толғап берип отырады:

*Посқан елдің ишинде,
Қобызымды қолға алып,
Қайғылы нама шаламан,
Неге қапа болмайын,
Қобызымды не ушын,
Қайғылы етип шалмайын¹.*

Жийен тутқан бұл дәстүр XIX әсирге келип жүдә жоқары басқышқа көтерилди. Усы дәўирдеги белгили шайырларымыз болған Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Сарыбай, Өтеш, Омар шайырлар бұл дәстүрди импровизацияның жоқарғы формасы—шайырлар айтысына дейин раўажландырды. Буны Күнхожаның қазақ шайыры Күдери, Шерниязлар менен айтысы, Әжинияз бенен Қыз-Меңештиң айтысы, Бердақ пенен Өтештиң айтысы, Сарыбай менен Гүлмураттың айтысы, Омар менен Ермағамбет шайырдың айтысы, Омар менен Мамық қыздың айтысы усаған дәстүрлик айтыслар толық дәлиллейди. Бұл айтыслардың көпшилиги импровизациялық өнердің талабына сай алдын-ала ойлап шешилместен, турған жерде, сол моментінде бетпе-бет сөйлесиў, айтысыў арқалы болып өткен. Себеби, айтыс-импровизатор шайырлардың сынға түсетуғын майданы есапланған.

Әлбетте, хәр қандай илгери әдебий дәстүрлердің өмири де узақ, ол мийрас эстафета сыпатында әўладтан-әўладқа берилип отырады. Хәр бир әўлад оны өзінше қабыллап, жаңаша белгилер менен толықтырыў арқалы және де алға илгерилетеди.

Әдебиятымызда ертеден өмир сүрип киятырған усындай унамлы дәстүрлер XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басына келип, бурынғыға қарағанда да масштаблы раўажланыўға кең мүмкиншилик алды. Жаңа

¹ Жийен жыраў. Посқан ел. — Нөкис: ҚҚМБ.—1959.—34-бет.

әсир әдебиятының дәслепки ўәкиллери болған Аяпберген, Аббаз, Садык, Рамберген усаған халық шайырлары өз дәрәтпелерин аўызеки хәм классик поэзиямыздың ең жақсы дәстүрлери тийкарында раўажландырды. Бул, әсиресе, ХХ әсир карақалпақ поэзиясының баслаўшыларынан есапланатуғын Аяпберген Муўсаевтың дәрәтпелеринде сезилерлик дәрәжеде болды.

Көпшилик талантлы шайырлар сыяқлы А.Муўсаев та бул, импровизаторлық қәсийетти бирден өзлестирип алған жоқ. Бул шайырлық жоқары уқыпқа ерисиўде оның шайырлық саўаты менен турмыс тәжирийбесиниң белгили дәрәжеде роли болды.

А.Муўсаев дәрәтиўшилигин изертлеўши көпшилик илимпазлардың пикирине қарағанда, ол ескише жазыў-сызыўдан әдеўир хабары бар саўатлы адам болған. Хат оқып, хат танығаннан кейин «Ғәрип ашық», «Юсип-Зулейха», «Гөрүғлы» сыяқлы дәстанларды қысса дәптерлеринен, гейде ядынан-ақ айтатуғын, оқыйтуғын болады. Шығыс классиклеринен, әсиресе Науайы, Мақтумкулы усаған атақлы шайырлардың шығармаларын көбирек оқыйды. Соның менен бирге, карақалпақ аўыз әдебиятының бай нускаларын, өткен дәўирдеги карақалпақ шайырларының, әсиресе, Әжинияз хәм Бердақтың шығармаларын сүйип оқыйды, қатықулақ шешен адамлардың гүрринлерин еситип, олардан тәлим алады. Тойларда беташар, айтым айтып жүреди¹.

Әдебият тарийхшысы Қ.Байниязовтың көрсетиўине қарағанда, Аяпберген ХІХ әсирде Әжинияздан басланған қыссахан шайырлар мектебиниң даўамшысы болған. Оны (Аяпбергенди) қыссаханлық мектебиндеги Әжинияздың шәкирти Қыят молла, Искендер шайыр қыссахан етип тәрбиялап шығарған. Өз нәўбетинде Аяпберген де бул өнерин аталы-балалы Хожамурат хәм Жумамурат Зуўлабий, молла Камал, Досберген ахун, Бердибек Ешнияз улы усаған шәкиртлерине үйреткен².

Бул пикирлерге қарап, Аяпбергенниң шайырлық импровизация өнериниң жетилисиўинде оның қыссаханлық уқыбы, тойларда айтым айтып жүриўи, классик шайырлардың шығармаларын күнт пенен үйреніўлери тийкаргы себеплерден болды дей аламыз. Себеби, тек усындай мол таярлыққа ийе, көп көнликпелерден өткен шайыр ғана сезимтал, тез тәсирленгиш, тәсирин сол моментте иркилмей, қосық етип төгип таслауығын оператив шайыр болыўи мүмкин.

Аяпберген дәрәтиўшилигиндеги импровизациялық бул қәсийетти, ең алды менен, шығармаларының өзи тастыйықлайды. Н.Жапақовтың

¹ Нурмухамедов М.К. Аяпберген Муўса улы. Аяпберген шығармалары. —Нөкис: ҚКМБ. 1960. —9-бет.

² Байниязов Қ. Карақалпақстанда қыссаханлық хәм кәтиплик қашан басланған? / »Мәдениет хәм спорт». —25-апрель 2007-жыл.—№16-17.

информаторлардан жазып алған мағлыұматларына карағанда, Аяпберген көбирек қыз-жигитлерге, жора-жолдасларына арнап қосық шығара берген, яғнай төкпе шайыр болған.¹ Сонлықтан оның шығармаларының «Аман бол», «Берегөрмен», «Санкибайға», «Бийбихажарға», «Досан бала», «Көлге қаш», «Яранлар», «Молла Искендерге», «Салыйға», «Оразгүлге», «Есенбай», «Мәтен шайыр» деп биргеликли формада аталыұлары да тосыннан болған қубылыслар деп қаралмаұы керек. Мысалы, «Көлге қаш» деген қосығын Аяпберген өзиниң жорасы Мақтумқулыға арнаған. Оның, яұмыт шабады, деген хабарды шала-шарпы еситип, «көлге қашың» деп ұй ишин пәтенге келтирип атырған хәрекетин көрип, өзиниң жорасын хәм сол арқалы қорқак адамларды күлкеге алады².

Аяпберген дөрөтпесинде бундай болған фактлерге тийкарланып хәзир жуұаплық талант пенен жазылған шығармаларды көплеп гезлестирйге болады. Оның «Берегөрмен», «Қазақбайға», «Рейим», «Нуржанға», «Мәдирейимге» қосықлары тийкарынан усындай шығармалар.

«Аяпберген Муұсаев импровизатор-шайыр сыпатында кең көлемде, кең полотнода сұұретлейтуғын көлемли шығармалардың авторы,— дейди Қ.Байниязов оның поэзиясындағы усы өзгешеликлерге тоқтай келип,—ол гез келген характерли турмыс фактлери туұралы аз ғана қатарлар арқалы иркилместен шығаратуғын төкпе шайыр иретинде танылды³». Ал, академик М.Нурмухамедовтың көрсетиұинше, шайырдың көпшилик шығармаларының усылайынша эпизодлық, хәзир жуұаплық характерге ийе болыұы, оның импровизатор (ақпа, суұырып алмай) шайыр болғанлығынан дәрөк береди. Усы импровизаторлық талант шайырға гез келген қубылысларды емес, ал характерли фактлерди сол турған жеринде сайлап, белгилеп алыұға кең мүмкиншилик берген.⁴

Аяпберген дөрөтиұшилигиндеги бул кәсийет (характерли қубылысларды таңлап алыұы), оның ХХ әсирдин 20-30-жылларында дөрөген шығармаларында айқын сезиледи. Себеби, бул дәұирдеги халықлық қуұатлаұлар оның импровизациялық талантын бурынғыдан да тастырып жиберди. Оны турмыстың хәр қандай проблемаларына белсене, қызғын араласыұға шақырды, изли-изинен, күн санап болып атырған уллы өзгерислер, еле де болса халық жеткиликли түсинип жете алмай атырған жәмийетлик карама-қарсылықлар Аяпбергеннен усындай қысқа көлемли, тез «дүньяға келетуғын» оператив шығармаларды талап етти.

¹ Жапақов Н. А. Муұсаевтың творчествосы.—Нөкис: ҚҚМБ.—1964.—44-бет.

² Нурмухамедов М.К. Аяпберген Муұса улы. /Аяпберген. Шығармалары.—Нөкис: ҚҚМБ, 1960.—10-11-бетлер.

³ Байниязов Қ. А. Муұсаевтың шайырлық стилиниң өзгешеликлери.—Нөкис: «Қарақалпақстан». 1972.—48-бет.

⁴ Нурмухамедов М.К. Аяпберген Муұса улы. Аяпберген. Шығармалары. Нөкис« ҚҚМБ. 1960.—11-бет.

Аяпберген бул шығармаларында нәкас адамлардың терис нийетлерин аяўсыз әшкаралаў менен қатар, пайда болып қиятырған жаңа дүзимниң қандай күш екенин тастыйықлап отырады. Шайырдың «Қазақбай», «Берегөрмен» қосықлары, мине, усындай руўх пенен жазылған шығармалар. Шайыр «Қазақбайға» қосығында пара алыўдан аўлақ жүриўди, ҳақыйқатшыл болыўды талап етип, жат иллетлерге қарсы гүресиўге шақырады.

Улыўма, шайыр дәретиўшилигиндеги бундай қәсийетлер оның импровизатор, төкпе шайыр болғанлығынан дәрек берип турады.

Бул, әлбетте, импровизация ушын шығарма көлеминиң қысқалығы болған фактлерге тийкарланған болып, эпизодлық характер ийелеўи тийкарғы өлшем болады деген пикир емес. Аяпбергенниң импровизациялық таланты тек усындай қысқа көлемли эпизодлық характердеги шығармалар менен ғана шекленип қалмаған. Ол өзіндеги булақ көзи—бул талантты импровизациялық өнердиң ең бийик шыңы—шайырлар айтысына дейин раўажландырыў мүмкиншилигине еристи.

Дурыс, бизде Аяпбергенниң Айжамал, Тилләхан деген қызлары менен айтысынан басқа аўызеки қандай шайырлық айтысларға қатнасканлығы ҳаққында толық мағлыўмат жоқ. Деген менен, оның «Мәтен шайыр» атлы бир ғана шығармасының өзи-ақ оны айтыс жанрының үлкен шебери сыпатында танытады.

Изертлеўлерге қарағанда, бул айтыс Кенес хұкиметиниң дәслепки жылларында болып өтсе керек. Шығармадағы гейпара қатарлар да усы пикирдиң дурыслығын тастыйықлайды:

*Хәр ким бас-басына заман хұррият,
Жығылған аўғанға күлген емес пе¹?*

Бирақ, айтыс аўызша, яки жазба формада өтти ме—бул ҳаққында анық мағлыўмат жоқ. Шайырдың өз қолжазбасының бар болыўына қарағанда, айтыс жазба түрде болып өткен болыўы мүмкин. Айтыс шайырдың 1960-жылғы топламына усы қолжазба тийкарында жибериледи.

Айтыстың жазба түрде болып өткенин Т.Жумамуратовтың «Шайыр оған қарсы қосық жазғаннан кейин Мәтен араға адам салып, Аяпбергеннен кеширим сораған. Бирақ, қосық аўыздан-аўызға тарап кеткен²» деген еске түсириўлери де тастыйықлап турады.

Айтыстың қашан болып, қашан жазылғанлығы ҳаққында анық мағлыўматтың жоқ екенлиги сыяқлы, тап хәзирге дейин бул шығарманы айтыс жанрының мысалында таллаған бирде-бир изертлеў де жоқ. Шығарма барлық изертлеўлерде «қосық» деп улыўма аталынып жүрипти.

¹ Аяпберген. Шығармалары.—Нөкис: ҚКМБ.—1960.—67-бет.

² Жумамуратов Т. Шайырды көргенимде. /Аяпберген. Биринши май. —Нөкис: «Қарақалпақстан», 1980.—212-бет.

Шығарманың характери хәм гейпара мағлыұматлар буның айтыс екенлигин толық дәлиллейди.

Шығармада XX әсирге дейинги көпшилик айтысларға тән руўлық сыпаттың айырым белгилери сақланып отырады. Айтыс ашамайлы-қыят урыўындағы бир қыздың бурыннан биреўге атастырылып қойылуына қарамастан, ески феодаллық тәртиптерди бузып, өз сүйгени менен қашып кеткенлиги хаққындағы ўақыяны сөз етиўден басланса керек. «Буған екінши урыўдың жигити Мәтен қосық шығарады. Аяпберген оған жуўап қайтарады¹».

Аяпбергеннің жуўабына қарағанда, Мәтен қыздың басқа биреў менен қашып кетиўин Аяпбергеннің бетине басып, урыўының адамлары «туўры жолдан шашты, көп хәддинен асты», -деп оның үстинен күлмекши болған көринеди. Бирақ, Мәтен бул сөзлери менен Аяпбергенди жеңип кете алмайды. Керисинше шығарма Аяпбергеннің жеңиси менен аяқланады. Аяпбергеннің пикиринше, қызлардың өз теңи менен кетиўи бул айып емес, ал оны айып деп отырған Мәтеннің көзқарасы урыўлық жиклениўшиликтен басқа хеш нәрсе емес:

*Жигит болсаң жаман деме елатты,
Сен билмейсең әдеп пенен уятты,
Жаманлапсаң ашамайлы-қыятты,
Хаслымыз бир қарақалпақ емес пе?²*

Сонлықтан да шайыр Мәтеннің бул шонтық шайыршылығының үстинен күлип оны қатты сынға алады:

*Бұлген елге бүкир бала табылып,
Атқа ерип бәдхасыл ябы шабылып,
Аспаныў-зәминнің асты қапылып,
Мәтен жыртық шайыр болған емес пе?³*

Оған «Журтқа тил тийгизбе болсаң билимдар» дейди. Соның менен қатар, бул кемшиликлер Мәтеннің жеке басының кемшилиги екенин қатты ескертеди: «Мен жаман демеймен сениң елинди».

Көрип отырғанымыздай, шығармада шайырдың қандай позицияда екенлиги жүдә айқын. Ол хаял - қызлардың хуқықын қорғаўшы ғамхор адам сыпатында болыў менен бирге, ел бирлигиниң төрепдары. Айтыста

² Нурмухамедов М.К. Аяпберген Муўса улы. Аяпберген. Шығармалары.—Нөкис: ҚКМБ.—1960.—18-бет.

³ Аяпберген. Шығармалары.—Нөкис: ҚКМБ.—1960.—65-бет.

⁴ Аяпберген. Шығармалары.—Нөкис: ҚКМБ.—1960.—65-бет.

шайырды жеңиске еристирип турған да оның усындай прогрессив бағытта турғанлығы.

Бул, сөзсиз, А.Муўсаевтың импровизация дәстүринің жоқарғы басқышы—айтыс жанрының үлкен шебери екенлигинен дерек береді.

Ғәрезсизлик дәуирине дейинги қарақалпақ әдебиаттаныў илиминде А.Муўсаев өмири хәм дәретиўшилиги жеткиликли дәрежеде изертлеў объекти болғанлығы анық. А.Муўсаев дәретиўшилиги бойынша көбирек хәм теренирек изертлеўлер алып барған Қ.Байниязовтың пикирине қарағанда, А.Муўсаев дәретпелериниң халық массасына таралыўында қыссаханлар, қосықшылар, бақсылар, жыраўлар, қатықулақ адамлар айрықша хызмет атқарады. Оның шығармалары халық жыршыларының турақлы репертуарларына айланған. Гейпара қыссаханлар тийкарынан Аяпберген шайырдың шығармаларын атқарыў менен шекленген. Әсиресе, Жумамурат Хожамурат улы—Зуўлабий Аяпбергенниң сол ўақыттағы «газетасы» болған. Ол Аяпберген қосық жазып питкерийден-ақ ядлап алып, халық арасында қыссаханлық ҳаўазы менен тынбай атқарып жүрген. Бул газета архивинде Аяпбергенниң барлық қолжазбалары сақланып турған¹.

Аяпберген шығармаларының аўызша таралыўының бир мысалы сыпатында Қ.Байниязов хәм Х.Үббиниязовлардың халық арасынан жазып алған «Қудайберген» дәстанын келтирип кетиўдиң өзи жеткиликли. Дәстан бул авторлардың баспаға таярлаўында 1973-жылы «Әмиўдәрья» журналының №2 санында жәрияланды (сол журнал, 119-123-бетлер).

А.Муўсаев шығармаларының жазба түрде таралыўы ХХ әсирдиң 20-жылларынан басланады. 1929-жылы А.Л.Мелков, 1930-жылы С.Е.Малов басшылығындағы илимий экспедициялар буның айқын дәлили. Биринши экспедицияда Қ.Айымбетов төрт күн, екінши экспедицияда Т.Беқимбетов он бес күн даўамында Аяпберген шайыр менен сәўбетте болып, оннан көп ғана шығармаларын жазып алады. Олар жазып алған шығармалардың айырымлары 1951-жылы Н.А.Баскаковтың Москвада басып шығарған «Қарақалпақский язык» мийнетиниң I томында тиллик материаллар сыпатында бериледи².

¹ Байниязов Қ. Аяпберген Муўсаевтың шайырлық стилиниң өзгешеликтери.—Нөкис: «Қарақалпақстан».—1972.—6-бет.

² Бул да сонда.

«Көлге каш» косығы оның дәслепки жарық көрген шығармаларының бири¹. Аяпберген шайырдың шығармаларын жыйнап, бастырып шығаруы ислери 30-жыллардың екінши ярымында жобалы хәм жүйели түрде даўам еттирилди. 1954-1955-1956-1960-жыллары шайырдың көп косықлары, өмири хәм шайырлығы жөнинде бираз материаллар жазып алынды². 1941, 1956, 1960, 1980-жыллары шайырдың шығармалары өз алдына топлам болып төрт рет баспа көрди. 1960 хәм 1980-жыллардағы топламлары шайырдың бир қанша толықтырылған хәм текстологиялық жумыслар жүргизилип таярланылған топламларынан есапланады.

Улыўма, бул жылларда А.Муўсаевтың шығармаларын жыйнап, бастырып шығаруы ислеринде Х.Ахметов, Қ.Айымбетов, Т.Бекимбетов, А.Бегимов, К.Убайдуллаев, С.Е.Малов, Хамза Хәкимзада, Н.А.Баскаков, Н.Дәўқараев, О.Кожуров хәм т.б лар үлкен үлеслерин қосты.

А.Муўсаев өмири хәм дөретиўшилиги бойынша ХХ әсирдің 30-жылларының екінши ярымынан баслап жекке-жарым илимий пикирлер де билдириле баслады. Мәселен, К.Суняев «Қарақалпақ көркем әдебияты» («Советское краеведение». — №1. — 1936.) мақаласында А.Муўсаевтың дөрөтпесин жоқары бахалап, оны көпшилиқ қарақалпақ шайырларының устазы сыпатында таныса, Қ.Айымбетов «Буннан он жети жыл бурын» («Қызыл Қарақалпақстан», 6-ноябрь 1946-жыл, №220 (4381)) мақаласында шайырдың шешенлик хәм шайырлық уқыбына айрықшы дыққат аўдарып, оның әдебиятка (шайырлық жолға) он төрт жасларында келип киргенлиги хакқындағы мағлыўматты келтиреді.

А.Муўсаевтың өмири хәм дөретиўшилиги хакқында бир қанша толығырақ мағлыўматлар Н.Дәўқараев, Н.Жапақов, М.Нурмухамедов, А.Каримов, Қ.Максетов, Ә.Насруллаев, Қ.Байниязовлардың арнаулы мақалаларында, сондай-ақ С.Ахметов, Қ.Камалов, Ж.Нарымбетов, Ә.Пахратдиновлардың орта мектеп хәм жоқары оқыў орынларының оқыўшы-талаба жаслары ушын арнап жазылған сабақлықларында бериледи. Атап айтсақ, М.Нурмухамедов өзиниң 1959-1960-жыллары жәриялаған мақалаларында А.Муўсаев дөретиўшилиги бойынша жаңа мағлыўматлар жәрияласа, 1980-жылы Ташкенттеги «Фан» баспасы тәрәпинен бастырып шығарылған «Аяпберген Муса улы—зачинатель каракалпакской советской литературы» мийнетинде, сол мийнеттин «Аяпберген Муўса улы—қарақалпақ совет әдебиятының тийкарын салыўшы» (Нөкис: «Қарақалпақстан», 1981) деп аталатуғын қарақалпақ тилиндеги басылымында да, көрип отырғанымыздай, шайырды ХХ әсир қарақалпақ әдебиятының баслаўшысы сыпатында таныўға умтылады.

² Қараңыз «Қызыл муғаллим» журналы, 1930. №1 (10).

³ Нурмухамедов М.К. Аяпберген Муўса улы.—Нөкис: «Қарақалпақстан».—1981.—4-бет.

Бир жағынан карағанда, бул пикирлер коммунистлик идеология хуким сүрип турған совет дәуиринде А.Муўсаевтың өмири хәм дөретиўшилигин қорғап хәм сақлап қалыў ушын хәдден тыс идеализацияланып айтылған бағадай болып туйылады. Сол ушын да илимпаз Аяпберген шайырды «Октябрь революциясының жеңислерин, партияның сиясатын хеш қандай тартынбастан қабыл алды¹»—деп бағалап, карақалпақ совет әдебиятының тийкарын салыўшы деген пикирлерин тартынбастан тастыйықлаўға умтылады.

Ҳақыйқатына келгенде, А.Муўсаев карақалпақ совет әдебиятының емес, ХХ әсирдеги миллий жаңа карақалпақ әдебиятының тийкарын салыўшылардың бири болды. Шайыр 20-жыллардың ақыры 30-жыллардың басларында жаңа заман, жаңа жәмийетлик дүзим, жаңа хукимет хәм оның көсемлери хәккында қоллап-қуўатлап бирли-жарым қосықлар жазғаны менен, бул шығармалар оның дөретиўшилигиниң тийкарғы мазмунын қурамады. Әдебият тарийхшысы Қ.Байниязовтың дурыс көрсеткениндей, ол жаңа заман руўхында қандай қосық, дәстан дөрөтпесин, бул шығармаларда «оның дөрөтпесиниң еки дәуирин, еки этапын тутастыратуғын гейпара белгилери: шайырдың жекке хәўазы, оригинал характери, баянлаў усылы, сүүретлеў кураллары сақланып қалады²», былайынша айтқанда, шайыр шығармалары миллийлик хәм замангөйлик сыпатларының уйғынлығы, күшлилиги менен ажыралып турды. Бир сөз бенен айтқанда, А.Мусаевтың көпшилик қосықлары фольклорлық хәм реалистлик әдебияттың сүүретлеў усылларының синтези сыпатында дүньяға келди. А.Муўсаев өз дөретиўшилигиниң жаңа этапында да усы дәстүрлерге садық қалған шайыр болды. Бул сыпат оның қосықларындағы миллий руўхтан күшли аңласылып турды.

Дурыс, А.Муўсаев дөретиўшилигин усы бағытта изертлеў М.Нурмухамедовтың жоқарыда атап өткен мийнетлеринде де тийкарғы өзекти курайды.

Булардан тысқары С.Ахметовтың «Қарақалпақ совет әдебияты тарийхының очерклери» (Нөкис: ҚҚМБ, 1961), Ә.Пахратдиновтың «ХІХ әсирдиң ақыры ХХ әсирдиң басындағы қарақалпақ әдебияты» (Нөкис: «Билим», 1996) мийнетлеринде Аяпберген Муўсаев дөретиўшилиги арнаўлы бағлар ажыратылып изертленілген. Бул мийнетлерде С.Ахметов тәрпинен А.Муўсаев дөретиўшилигиниң совет дәуири кеңирек талқы исленсе, Ә.Пахратдинов тәрпинен оның ХІХ әсирдиң ақыры ХХ

¹ Нурмухамедов М.К. Аяпберген Муўса улы—қарақалпақ совет әдебиятының тийкарын салыўшы.—Нөкис: «Қарақалпақстан».—1981.—4-бет.

² Байниязов Қ. Аяпберген Муўсаевтың шайырлық стилиниң өзгешеликлери.—Нөкис: «Қарақалпақстан».—1972.—91-бет.

әсирдің басында дөреген шығармалары миллий ғәрезсизлик дәўири идеологиясы көзқарасынан жаңаша үйренилди.

XX әсирдің 60-70-жылларында А.Муўсаев дөретиўшилиги монографиялық жобадағы арнаўлы изертлеўлер объекти бола баслады. Атап айтсақ, Н.Жапақовтың «Аяпберген Муўсаевтың творчествосы» (Нөкис: ҚКМБ, 1964), Қ.Байниязовтың «Аяпберген Муўсаевтың шайырлық стилиниң өзгешеликтери» (Нөкис: «Қарақалпақстан», 1972) мийнетлери усындай сыпаттағы арнаўлы илимий изертлеўлер.

Жуўмакластырып айтқанда, биз жоқарыда атап өткен мақалалар менен арнаўлы изертлеўлерде А.Муўсаев еки дәўирди көрген шайыр сыпатында баҳаланады хәм усы еки дәўирге тийисли шығармалары таллаў жасалынады.

Дурыс, А.Муўсаев өз өмириниң 40 жылға шамалас ўақтың Кеңес хўкиметине дейинги дәўирде жасап, дөретиўшилик мийнет еткени менен, 20 жылға жуўық дөретиўшилик өмири Кеңес хўкимети орнатқан жәмийетлик дүзим тусына туўра келди.

Қарақалпақ әдебияты тарийхынан белгили болғанындай, бул дәўирде Қарақалпақстанда хәмме халық шайырлары В.И.Ленинди, Октябрь революциясын, елде орнаған пролетар хўкиметин мақтады. Бул сиясатты қоллап-қуўатлады. Себеби, большевиклер елге революцияны үгитлеўде, баслаўда, жаңа хўкиметти елде орнатарда, елге, халыққа хўкимет өзлериңиздики, хәкимликти өзлериңиз жүргизесиз, өз тағдириңизди өзлериңиз шешесиз деп ўәде қылған еди. Соң пролетар хўкимети халыққа берген бул ўәдесин орынламады. Барлық халық шайырлары өзлери қоллап-қуўатлаған хўкиметинен алданды. Аяпберген кеңес хўкиметине қанша хызмет қылса да, қанша ол хўкиметтиң идеологиялық сиясатын үгит-нәсиятласа да бәрибир оны қуўдалады. Ең ақырында ол хўкиметтен қашып қутылды. Бул қайғылы ўақия 20-жылларда Қарақалпақстанда бир Аяпберген Муўсаевтың басында емес, хәмме халық шайырларының басына түскен муссаллат болды.

Ҳақыйқый көркем сөз устасының өмирбойына барлық нийети, барлық мақсети елине, халқына миллий мәденият тараўында хызмет етиў еди. Ол революцияға дейин де, революциядан кейин де бул нийетин орынлады. Бирақ, Советлик дәўирде өз хўкиметиниң ўақытша жалған сиясатынан алданғанлығын билди. Соның ушын да Аяпберген Муўса улының барлық дөретиўшилик өмири ел, халыққа хақыйқый дөретиўшилик мийнет пенен хызмет етиўдиң әжайып үлгиси деп белгилеймиз.

Аяпберген Муўса улының өсип жетискен дөретиўшилик талантының тийқарғы мектеби XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басындағы қарақалпақлардағы ояныў дәўири мәдениятының қүдиретлиги еди. Ол бул дәўирди, бул дәўирде жасаған халқын, оның тарийхын, мәде-

ниятын жанындай кәдірлейтуғын еди. Соның ушын да Аяпберген шайыр шығармаларында өз заманы мәдениатының дәстүри, көринислери кең көлемде көринетуғынлығы тәбыйий заңлы кубылыс болып қалды.

Бұл гәплеримиздің дәлили етип, оның көп санлы тәрип қосықларынан мысаллар келтирейик. Мәселен, «Тәрип» қосығы. Бұл шығарма бурынғы баспаларында «Қарақалпақта» деп аталатуғын еди. Соң 1960-жылғы шайырдың шығармалары тийкарында алынды деп, оны «Тәрип» деп атап көрсетти. Қосықтың аты тийкарында тәрип емес, ал, «Қарақалпақтады» болыуы керек, қосық поэзияның тәрип түрінде жазылған. Буған бәсекилесип айтысыудың кереги де жоқ.

Шайыр бұл шығармасында өз халқының пайтақ-пайтақ болып бөлинип жатқан еллери, шаруалары көшип-қонып, бие сауып қатар қулын байлап атырған дәстүрлерин, белли-белли жигитлерден адам ертип, ат шауып, құс салып, тазы жүгирткен белгили беглериниң барлығын, Рустем хайбатлы жигитлериниң, қыя қаслы, ийинлерин өрим-өрим шашлары жапқан перизатлары, Мир Әлийшер Науайыға тақаббил шайырларының барлығы тәрипленеди. Өз елиниң дәстүрлерин, сән-салтанатын жырлайды. Бунда ел бирлиги, дослық, татыулық елдің еллигине жарасықлы екенлиги, өз халқының, қарақалпақлардың, қандай халық екенликлери басқа халықлар алдында мақтаныш етиледи.

Қосықтың хәр бир қатарында шайырдағы миллий сезим хәм патриотизм идеялары жаңлап еситиледи. Бұл гәпимизди дәлиллеу ушын қосықтан бир нешше мысаллар келтирейик:

*Аржақ-бержақ болып еки сан болған,
Бөлим-бөлим еллер Қарақалпақтады,
Ғарқылдасып үйрек ушып, ғаз қонған,
Айдын-айдын көллер Қарақалпақтады.*

*Шаруалары көшип атау жайлаған,
Бие сауып, қатар қулын байлаған,
Қулан-кийиклери секирип ойнаған,
Қыя-қыя шөллер Қарақалпақтады.*

*Беглери бар таудан атын секирткен,
Жолдас еткен белли-белли жигиттен,
Ат шауып, құс салып, тазы йугирткен,
Уллы-уллы беглер Қарақалпақтады.*

*Даньшманд, хош сөзли, фақим-идирикли,
Урыста бир өзи мыңға дерекли,*

*Горуғлы Һайбатлы, Рустем йүрекли,
Белли-белли жигит Қарақалпақтады.*

*Қызлары бар қыя-қыя қаслары,
Ийнин жабар өрим-өрим шашлары,
Шашбауында гәүхәр алтын таслары,
Хүр перизат қызлар Қарақалпақтады.*

*Фәрип айтар өтти нешише жәхәнгер,
Хәрким елин жаман демес жақсы дер,
Мир Әлийшер Жийреншеге тақаббил,
Атақлы шайырлар Қарақалпақтады,—*

деп тәриплейди.

Бунда ел-халыққа деген қанша мұхаббат жатыр, шексиз адамгер-шиликли түйғы бар. Буны Аяпберген шайыр өзи жазып, өзи халқына қысса қылып оқып береді. Ол адамлар менен бул ой-пикирин, ортақ-ласады. Бул шайырдың тууылған, елге-халыққа мұхаббаты тек шайырдың ғана мұхаббаты емес, бул барлық қарақалпақлардағы өз елине, өз халқына, оның сән-салтанатына, үрп-әдетине, жерине, тәбиятына болған шексиз сулығу меһир-мұхаббаты. Соның ушын шайыр өз шығармасында ел-халқының кеуилиндеги ой-пикирлерин қосыққа салып жырлайды. Бул елдің елигин, халықтың бирлигин де көрсететуғын белгилерден болып есапланады. Аяпберген шайырдың уллылығы да оның өз поэзиясы арқалы халық кеуилиндеги хәдийселерди анық нақма-нақ айта билиуінде. Шынында да, шайыр жазды ма, демек, ол тек жазылған қосық болып қалмастан, ол адамлар көз алдында ким тәрәпинен болса да оқылады. Ким тәрәпинен болса да жырланады. Солай етип, ол пүткил халықтың мәдений мүлкине айланып қалады. Сол себептен де биз Аяпберген шайырдың бул ХХ әсирдің басындағы жазған қосығын бүгин ХХ әсирдің ақырына келсек те өз уақтында халық арзыу-әрманын жырлаған қунлы поэзия ретінде үйренемиз. Бизди хеш ким оны оқыуға, ядлауға, үйрениуге мәжбүрлемейди. Биз өзимиз оны әсирдің басындағы жазылған әдебиат тарийхымыздың бөлинбес бир бөлеги, халқымыздың ең жақсы идеалларынан дөреген мәдений байлығымыз ретінде көрип, оқып үйренемиз.

Поэзияның қунлылығы да сонда, мейли, жазылғанына қанша жыллар, нешише әсирлер болып өтпесин, мейли, халықтар тарийхында қандай жәмийетлик жағдайлар орнамасын, мейли, әдебиатқа, мәдениетке қандай талаптар қойылмасын, халық кеуилиндеги арзыу-әрманын, мақсет-тилегин жырлаған, халық кеуиллерине мәңги мөр болып басылып,

жазылып қалған үлкен бір тарийхый естеликтей болып қалған қосық, ол өзінің мәңги құнлылығын жоғалтпайды. Халық мәдениеті тарийхынан түсіп қалмайды. Қайта нешше жыллар, нешше әсірлер өткен сайын, халық кеуіллерінде жаңғырады. Оны оқыған сайын оқығың, тыңлаған сайын тыңлағың келеді. Мине, шайыр дөреткен жақсы шығармалар, халық қолланған мәдени мийрастың ұллылығы усында болады. Бундай дөретпелерди *халық меңир-мухаббатының нуры менен дөреген дөретпелер* деп атаймыз. Аяпберген шайырдың ұллылығы да, қосықтың құнлылығы да усында.

Тәрип қосықтардың құдиретлиги онда бираз еркинлик хәм фантазия құким сүреди. Бирак, фантазия хәдден тысқары фантастикадан аўлақ. Онда қыялый көринислер менен дәллик бир-бири менен мас келеді. Мәселен: адам әрман етеди, әрманлар адамды үлкен қыялларға алып уштырады. Адам қанша қыялларға берилсе де, ол, қыялларға жетиў мүмкин емеслигине түсинеди. Демек, адам өзи аўыр қыялларын талқылап көрип, оны анық дәлликке жеңдиреди. Бирак, қандай болса да адам кеуилинде толып атырған еркин ойлар, еркин қыяллар, хәр түрли әрман бар екенлиги, адам дүньяда әрманлар менен қыяллар менен жасамаса, жасай алмайтуғынлығы көринеди. Усы ойын, усы фантазияны Аяпберген шайыр қосыққа салады.

Мәселен: Аяпбергеннің «Қайда» қосығынан мысаллар келтирейик:

*Кеулим айтар журт сорасам, бий болсам,
Маған өйтип бойсынғандай ел қайда,
Қарун киби журттан озған бий болсам,
Алтын, гумис, дүнья менен мал қайда?*

*Журттан озған шайыр болсам мен өзим,
Мың-мыңнан келтирсем хәр аўыз сөзим,
Сәйир етсем жәхәнди, дүньяның жүзин,
Кеулим тилер, баратуғын хал қайда?*

*Қустай қанат қағып, аспанға ушсам,
Жер жүзине түсіп гөззалар қушсам,
Кесе алысып, шай орнына пал ишсем,
Суў табылмас, енди бизге пал қайда?—*

деп жазады. Мине, адамдағы әрман, фантазия. Ол қандай қыялларға бериледи. Қандай машқалаларды әрман етеди.

Шайырдың даналығы сонда, ол адамның хеш бир нәрсе көре алмайтуғын еркин дүньясын сөйлетеди. Көркем әдебияттың басқа пәнлерден

де айырмасы усында. Көркем әдебиат адамның ишкі дүньясын ашады. Оның менен сөйлеседи. Оның менен сырласады. Қулласы, адам организмнің техникалық пәнлерди қолланыўға болмайтуғын ой-санасына, қыялына көркем әдебиат кирип барады.

Шайырдың бул «Қайда» атлы тәриплик шығармасы тек, қыялдан, қыял менен дәлликтиң биригиўинен ғана жасалып қоймастан, өмирди талқылаўға бейимлик, келешекти болжаўға да көп орын берилген. Бәри бир буларда да қыял, әрманлар хүкимлик сүреди.

Мәселен:

*Досларың көп болар дәўлетиң болса,
Жаманын жасырып жақсыңды жайса,
Бир күни дәўлетиң басыңнан тайса,
Қол ушын бергендей жанажан қайда?*

*Жаман шулдур жолын таўып жүрмесе,
Мийман күтип, кисиге нан бермесе,
Сөз сөйлесе, сездиң парқын билмесе,
Бундай жаман ладанларға сан қайда?*

*Жигит ат көтермес, мийман сыйламай,
Сөз сөйлеме истиң парқын ойламай,
Маңлайдан тер төгип, жанын қыйнамай,
Мийнет шекпей табылғандай нан қайда?*

*Ақыл керек, сөз мәнисин билмеге,
Рахбар керек, туўры жолдан жүрмеге,
Бай, жарлыны бир көз бенен көрмеге,
Ғәрип айтар, өдәлатлы хан қайда?—*

деп көрсетеди.

Мине, шайырдағы адам өмирин сүүретлеў усылы. Бунда ушқыр қыял да бар, бунда әрман да бар, бунда келешек өмирди талқылаў да бар, бунда адамлар менен пикирлесий де бар.

Усы тәрип буннан бұрынғы «Қарақалпақтады» деген шығармасының даўамы сыпатында көринеди. Себеби, «Қарақалпақтады» деген шығармада кең пайтақлы жердеги еркин халықтың өмири берилсе, «Қайда» қосығында бул еркин өмир кушағындағы жасаған хәр бир инсанның әрман, қыяллары жырланғандай болып көринеди.

Аяпберген шайырдың және бир тәрип қосығы «Яранлар» деп аталады. Бунда қыялпаз жигитлердиң тәрипи жырланады. Қутлымурат деген жигит хаялы турып Соркөл деген жерде бир сулыў қыздың хабарын

еситип, оны хаяллыққа алмақшы болып, сол қыздың аўылына атланып кетеди. Буннан үйинде хаялы хабарсыз қалады. Қутлымурат Соркөлге жетип, қыздың үйин сорап жүрип, оның менен суў бойында ушырасып, ол тийермен, бул алып қашарман болып ўәдени бир жерге қояды. Қутлымурат қызды таңның алдында алып қашыўға ўәде береді. Анық мәселе тисип жеткенде, Қутлымурат бул исти хаялына айтпағанлығы ядына түсип, қорқып, ўәделескен күни бармай қалады. Қыз бийшара ўәде бойынша түни менен Қутлымуратты күтип, келмегеннен соң үйине қайтады. Қутлымурат та бул қызды үйине апарыўдан қорқып үйине қайтады. Үйине келсе, хаялы күйеўиниң қыз алып келиўге кеткенин еситип, қурыжға минип отырғанлығының үстине келеди. Үйге кириўден, хаялы Қутлымураттың жағасынан услап өл деп сабайды. Шайыр шығармада бул психологиялық пайытларды жүдә қызық береді.

Мәселен:

*Қутлымурат бир күн Соркөлден кетип,
Блғал етип барды үйине жетип,
Барғанда қатыны жағадан тутып,
Мәккем жағасынан алды, яранлар.*

*Тутып жағасынан қатын сөзледі,
Шаппат пенен, мине, саған қыз деді,
Халыңды бил, қыздан үмит үз деді,
Хош болғай деп қуллық қылды, яранлар.*

*Сөгип, сөзлеп шаппат урды Саятхан,
Хош жигиттиң иси питти таяқтан,
Бул бәлеге ушырадым деп қаяқтан,
Дийип зар йығлайып турды, яранлар.*

*Қыз аламысаң енди мениң үстиме,
Қараймысаң өзиң бәлент-пәстиңе,
Нетсем болур сениң қылған қастыңа,
Дийип аны жерге урды, яранлар.*

*Қутлымурат налыс етип бақырды,
Қайдасаң, Қурбан, кел, деп шақырды,
Айырып алсаңшы мына кәпирди,
Деген халда Қурбан келди, яранлар.*

*Қурбан турып Саятханға сөзледі,
Бир есаптан еки көзин ой деді,*

*Бир сапарға тилек еттик, қой, деди,
Сениң ушын қойдым, деди, яранлар.*

*Хәр иске алладан болурлар себен,
Жигитке керекдур илим билән әдеп,
Қутлымурат қатынынан таяқ жеп,
Аяғына басын урды, яранлар,—*

деп жазады.

Тәрип қосықлары көп жағдайларда қыссаханлардың репертуарларынан кең орын алатуғын қосықлар. Сол себепли, Аяпберген бул қосықты арнаұлы дәреткен болыұы керек. Себеби, елде гейде-гейде хаялы турып қыз алып қашыұ усаған ерси хәрекетлер ушырасып турады. Айырым адамлар тәрeпинен турмыста жүз беретуғын усындай хәдийселерди елхалық алдында әшкәралап адамларға айтып жүриұди мақул тапқан болыұы керек. Әсиресе, бундай юмор-сатиралық қызык ұақияларды жазған қосықлар қыссаханлар тәрeпинен елде қызғын оқылатуғын кубылыс. Шығарманың тийкарғы максети, елди әдеп-икрамлылыққа шақырыұ. Қосық өткир юмор-сатиралық сыпат ийелейди.

Аяпберген шайыр XIX әсирдин акыры XX әсирдин басындағы әдебияттың дәстүри менен жасаған хәм тәрбияланған шайыр. Сол себепли бул дәўирдеги әдебиятта, мәдениятта үлкен дәстүр болған тәриплик шығармалардың шебери. Оның және бир үлкен тәриплик шығармаларының бири—«Молла Аманқул» хәм «Аманқул» шығармалары болып есапланады. «Молла Аманқул» шығармасында қарақалпақлардағы үлкен дәстүрдин бири айтта, тойда ылақ ойнаұға, байраққа ат жиберийге ат саклаұ, ол ушын елден, халықтан хасыл жүйрик атлар сайлап алыұ дәстүрлери тәрипленеди. Бул қосықта сондай мәселелер менен машкы қылатуғын «Молла Аманқул» деген адамның мысалында тәрипленеди. Шайырдың тәрипте көрсетиұинше, ол байраққа ат жиберетуғын, ылаққа ат шабатуғын адам болады. Оның Ақжал ат деген аты өледи. Ол буннан кейин қапа болып, өзиниң Ақжал атындай ат излеп Шахсәнем-Фәрипке, Ақша, Текше деген әўлиелерге зыярат қылады. Өзине жақсы ат излейди. Мәдемин хан топ атқан «хантөбесине» барады. Хорезмниң отыз еки қаласын аралайды. Дәўлетияр шәшмесинен суұ ишеди. Кесарқашқа, Закарья пайғамбардың мақбарасына барады. Оннан Иран, Туранға, Андижан, Марғулан, Курди, Ажарды аралайды. Қызыл баштың ханы Шахы Музаппарға сәлемге барады. Сол қызыл баштың елинен өзиниң бурынғы шубар атындай ат таұып Хорезмге қайтады. Аманқул сөйтип максет-мурадына жетеди.

Мине, қарақалпақларда жақсы ат излеп усындай қыйыншылықлар көретуғынлықлары тәрипленеди. Бунда шайыр айырым ұақытларда

халық дәстүрінің де жүдә аўырға түсетуғынлығын да көрсетеди. «Аманқұл» тәрипинде де «Молла Аманқұл» тәрипине усап қарақалпақларда ат услап, ат таплап, ылақ шаўып үйренген қарақалпақ адамының атсыз жүре алмайтуғынлығы хаққында гәп айтады. Булардан басқа Аяпберген шайырдың хаял-қызларға арналған көп тәриплик шығармалары бар. Мәселен: «Мақсымжан қыз», «Шул қыздың», «Мазлум жанан», «Мастана», «Келди» хәм т.б. лар.

Аяпберген шайыр шығармаларының көп бөлими өз заманластары менен бир идеяда, бир бағытта, бир әдебий дәстүрге садық екенлиги менен айрылып турады. Сол себепли, оның көп шығармалары юмор-сатиралық қосықлардан ибарат. Онда сатира улыўма халықлық көзқарастан қарап гәп етиледі. Мәселен «Аяпбергеннің «Таймасбек» деген бир қосығы бар. Онда елдеги бар бираз ерсилеў ески дәстүрлердің үстинен күледі. Қыят урыўынан Таймасбек деген жигит өз сүйген қызын алмақшы болады. Бирак, Қоңыраттың жигитлери қызды Таймасбекке бергиси келмейди. Себеби, Таймасбек жүдә жарлы жигит болады. Усы мәселенің үстинде еки урыўдың арасында даў-жәнжел, басланып, изи үлкен төбелеске айланады. Буны төбелессиз-ақ шешиў ушын елде адамлар руўханыларға өтиниш етеди. Олар да даўды әдил шешпейтуғын болады. Сол себепли, Таймасбек үлкен төбелесте қыяттың жигитлериниң жәрдеминде женип, өз сүйген қызына үйленеди.

Усы ўақыяны шайыр жазады. Қосыққа салады. Шайырдың баян етиўи бойынша ол жеңген тәрәптин де, жеңилген тәрәптин де тәрәпдары емес. Бул болған ўақыяның елдің еллигине ерси, уят ис болғанлығын баянлайды. Қуласы, шайыр елдің бирлигин қорғағысы келеди. Бундай ерси ислердің қайтып елде болмаўын тилейди. Ол үлкен адамгершиликли пикир жүритеди.

«Кәтқуда» деген қосығында бий, байларға жаранып, жағымпазланып, еплеп-сеплеп елге кәтқуда болғандай болған Шылымбеттин үстинен күледі. Шайырдың айтыўы бойынша, ол қанша зәңгиге ширенсе де, муртын таўласа да, елге кәтқуда бола алмайды. Себеби, оның кеўилинде ел, халық жоқ. Ол тек өзи болғанды ғана жақсы көреді. Адам үстинен хұкимлик сүриў-оның бас мурады болады. Соның ушын шайыр тәрәпинен Шылымбеттеги барлық ерсиліклер ашшы күлкіге алынады. Және де Аяпбергеннің «Көлге қаш», «Көлге қаш, Қалжан, көлге қаш», «Суўшы бала», «Сәўдегердің сыйлығы», «Сениң», «Ышқыпаз» хәм т.б көп ғана юмор-сатиралық шығармалары бар.

Шайырдың «Көлге қаш» қосығы туўралы автордың 1960-жылғы топламының баспаға таярланған вариантында мынадай түсиник гәплер берилген: «Бул қосықты шайыр өзиниң жорасы Мақтымқулыға арнаған. Оның яўмыт шабады деген хабарды шала-пула еситип, көлге қаш деп

үй-ишин пәтенге келтирип атырған хәрекетин көрип, өзинин жорасын хәм сол арқалы қорқақ адамларды күлкіге алады. Ұақыя түркмен баспашыларының шапқан жылларына туўра келеди»¹ «Көлге қаш, Қалжан, көлге қаш» қосығы да тап «Көлге қаш» қосығының екінши варианты. Бунда да яўмыт киятыр деген хабарды есите сала аўыл-елге дәбдебе салатуғын адамлар үстинен күледі.

Мәселен:

*Бир шоқ атлы бери қарап өтипти,
Елдің алды Бозатаўға жетипти,
Байлепесиң Қансулыўы кетипти,
Көлге қаш, Қалжан, көлге қаш?*

*Хәр кимсе көңлине келгенин етер,
Буныңдай заманда әрманлы кетер,
Сизлердің жамалың қызлардан бетер,
Көлге қаш, Қалжан, көлге қаш?!*

*Пәндим алсаң, тезирек көлге кетегөр,
Адам бармас бир атаўға өтегөр,
Ажар бир ол турған қуры сатегөр,
Көлге қаш, Қалжан, көлге қаш?!—*

деп жазады.

Бунда, әлбетте, еки түрли мәселе үстинен күлиў бар: Бириншиси, қарап жүрип елде сумхабар табатуғын ойсыз адамлар үстинен күледі. Екиншиси, егер елге жаў шаўып мусаллат түссе, оған қахарманларша қарсы тура алмай, қара басы қашып қутылыўдың жолларын ойлайтуғын, елде саны бар да сапасы жоқ қорқақ адамлар үстинен күледі. Шайыр бул адамлар арасындағы еки кубылыс та ел-халыққа пайда бермейтуғын бәлелер екенлигин адамларға билдиреди. Шайыр халықтың үлкен ўәкили сыпатында бул мәселелерди адамлар кеўилине қайта-қайта салып турады. «Суўшы бала» деген қосығы да шайырдың жүдә қызық юмор қосығы болып табылады. Бунда Султамурат, Төребай, Алламурат, деген жигитлер Соркөлге келип шығыр қурып тары егеди. Тарысы жүдә питик болады. Булар еткен ислерине кеўиллери толып, олар өз-ара гезеклесип тарысын бағады. Суўшы бала тутыўды ойласады. Аўылма-аўыл излеп жүрип бир суўшы бала табады. Суўшы баланы зордан жалынып алып келеди. Бала өз нан, тақаны менен келеди. Келгеннен

¹ Аяпберген Муўса улы. Шығармалары. —Нөкис: КҚМБ. 1960.—131-бет.

кейин оған тамақ бериўдин орнына қайта жалынып алып келген баланың азықларын жеп қояды. Бала аштан-аш бес-алты күн жүргеннен кейин, хақысына қарамай қашып кетеди. Адамлардың залымлықтарын шайыр былай береді:

*Быйылғы жыл арпа көпти,
Ол балаға салып епти,
Азық сөгін өзи жепти,
Бала жылап жүрген екен.*

*Еки мезгил берип жарма,
Өлер болды суўшы бала,
Журт тоқшылық, пейли тар ма?,
Шундай қысым еткен екен.*

*Бес-алты күн шыдап бақты,
Өлшеп берди быламықты.
Бир күнлери қашып шықты,
Бала қашып кеткен екен,—*

деп көрсетеди.

Бул бала шыдамай кеткеннен соң Султамуратлар бираз қыйыншылықтарға ушырап, және бир суўшы бала зордан излеп табады. Бирақ, зулымның аты зулым, олар бул балаға да қатты азап берип, нан-тамақ бермегенликтен екінши бала да қашып кетеди. Шығырдың басында қара баслары қалады. Мине, усындай мийримсиз, аш көз адамлардың елдеги ерси хәрекетлерин келемешлеў—шайыр дәретпелериниң тийкарғы бағыт-бағдары болып табылады. Бундай хақыйқатлықларды жырлаў, улыўма, ХІХ әсирдин ақыры ХХ әсирдин басындағы қарақалпақ демократиялық әдебиаттың тийкарғы ўазыйпаларынан болды.

Аяпберген Муўса улының бул әсирдеги тағы бир айрықшалығы— ол қырқ жылға шамалас әдебиат тарийхында қанша дәретиўшилиик жақтан жемисли мийнет еткен болса, қыссаханлықта да сонша табыслы мийнет етти. Ол өзиниң жазған шығармаларын, басқа да халық мәдениатын қыссаханлық мектеп арқалы елге кең таратты, кең үгитледи, кең нәсиятлады. Сол себепли ол хақыйқый өз заманының халық шайыры хәм өз заманының атақлы қыссаханы болды.

Аяпбергенниң қыссаханлық өнери хаққында белгили фольклорист профессор Қ.Айымбетов былай деп жазады: «Аяпберген халық алдында қосық, қысса оқыўын жаслайынан-ақ баслаған. Ел гезип қосық айтыў, үлкен тойларда, келиншек түскен жерлерде бет ашар қосықларын айтыў,

қысса оқып, той атқарыу—оның кәсиби болған. Аяпбергенге узақ жерлерден ат жиберип, шақыртып алып, тойларда қысса оқытқан. Бір тойдан соң екінші тойларды атқарып, Аяпбергенге көп ұақытларға шекем үйіне келиуге мүмкіншилик болмайды екен.

...Ол дәслеп қысса оқыуды кәсип қылады. Қысса оқыуды кәсип қылғаны соншелли «Санаўбер», «Зийнел әреп», «Хұрли запыран» қысса-ларын көп заманлар оқыу арқалы яд болып қалады. Қыссаның ишин ашпай, оның сыртына қарап, қолына кесе алып, кесе менен бетин желпип, қыссаның басынан баслап аяғына дейин ядынан айтады екен»¹

Қыссаханлық, оны жетилистириу, әдебиятта халық көркем өнеринде халыққа қыссаханлық пенен хызмет етиу—Аяпберген заманының талабы болды. Сонлықтан да шайыр халқының зәрүрлигинен келип шыға отырып шайыршылық пенен бирге қыссаханшылықты да атқарады. Ол халық талап еткен қосықты, қыссаны оқыды. Халық талап еткен шығарманы шығарды, жазды. Солай етип, ол өз заманының халық қысса-ханы, өз заманының халық шайыры дәрежесинде жәмийетте халық кеуили-нен беккем орын алды. Сол ушын да қарақалпақ әдебияты тарийхына белгили дәрежеде шайыр хәм қыссахан болып орын алып киятыр.

XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басындағы халық шайырларының көбиси дәстан жанрына қол урды. Дәстан жазыу халық шайырыман деген хәр бир сөз шебериниң бас ұазыйпасы болды. Себеби, ояныу дәуири хәр бир раўажланған миллеттиң руўхый хәм мәдений раўажланыуы дәстан жанры арқалы көринетуғынына түсинген еди. Ал, өзлери басқа халықлардың үлкен эпикалық шығармаларын қарақалпақ тилине аўдарыу себебли дәстанлық шығарма дөретиудин баслы мақсет хәм усыл-ларын үйренип жетисти. Сол себебли хәр бир халық шайырыман деген талант ийеси өз мәдениатын да дәстан жанрын дөретип бериу менен үлкен дөретиушилик жөнелиске үлес қосатуғынлығын түсинип жетисти. Әдебияттағы усы дәстүр хәм ұазыйпаны өз халқы алдында орынлау ушын Аяпберген шайыр да дәстан жанрына қол урды. Ол шайырдың «Қудайберген» дәстаны болды. Бул дәстаннан үзинди биринши мәртебе 1960-жылғы баспасында дағазаланды. 1960-жылғы Аяпберген шайырдың шығармаларын баспаға таярлаушылар усы дәстан хаққында мынадай деп китапта ескерткен: «Аяпберген «Қудайберген» деген дәстан жазған. Бирақ та, ол дәстан хат жүзинде қалмағанлықтан, толық емес. Халық аўзында қалғанын ғана топламға жиберип атырмыз»² Демек, бул дәстаннан үзинди жәриялаушылардың берген мағлыұматына

¹ Айымбетов.К. «Халық даналығы».—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1968.—211-212-бетлер.

² Аяпберген Муўса улы. Шығармалары.—Нөкис: ҚҚМБ. 1960.—187-188-бетлер.

карағанда, Аяпбергеннің жазған дәстаны ел, халыққа да тараған. Себеби, авторлар дәстанның «Халық аўзында қалғанын ғана топламға жиберип отырмыз. Дәстаннан пәршелер қалған болса, әлбетте, дәстан жаман дәстан болмаса керек. Дәстан шама менен 1905-1908-жыллар да жазылған» деп¹ ескертеди.

Хәзирги китаптағы дағазаланған үзинди бойынша шайырдың «Қудайберген» дәстаны ХХ әсирдин басларындағы жазба дәстанларға киреди. Бул сол дәўирдеги миллий әдебияттың үлкен жетискенлигин көрсетеди. Екиншиден, барлық қурылысы бойынша дәстүрий халық дәстанлары үлгисинде жазылғанлығы көринип турады. Бул гәпимиздин дәлили ретинде бар үзиндиден кишкене мысал да келтирейик: «Қыят этирапында бир қыз бар еди. Ол қызның хүсни жамалыны баян етсек: Кара көзли, шийрин сөзли, қәддинде далы, ләбинде палы, гаўхар перисине мегзеген қәддиниң далы, шунындай назы кәмалына келген қыз еди. Ол қызға Қудайберген мақсым деген ашқы-машкуў болып қатнасып юра бердилар. Бир күни мал берген яры алып кетип Қудайберген хабарсыз қалды. Бир молла жорасы ярының кеткенлигин ешиттирейин деп айтты. Қудайберген мақсым ярының кеткенлигин ешитип «Мениң о не барым, о не йоқым» дейип киши билән сөзлашмай, бағрыны суўык йерге қойып ятмақ билән болдылар. Бир молла жорасы келип: «Әй, мақсым, ятмағын, турғыл, ашықлық сениң бир башына келгендур» деди. Мине, Аяпберген жаңа дәстанының жасалыў стили.

Биз хәзир дәстанның идеялық мазмуны, ондағы характер, конфликт, бас қахарманлар ҳаққында гәп ете алмаймыз. Себеби, бизиң қолымызда пүтин дәстан жок. Бирақ, халықта, Аяпберген ХХ әсирдин басында дәстан жазып еди, деген гәптиң барының өзи әҳмийетли. Себеби, Аяпберген шайырдың барлық дәрәтпелери бизге келип жеткен жок.

Бул жерде және бир әҳмийетли мәселе бар. Биз ХІХ әсирдин ақыры ХХ әсирдин басындағы қарақалпақ әдебияты тарийхының ўактын ояныў дәўири деп атаймыз. Солай етип, бул дәўирдин басқа әдебий, мәдений дәстүрлерден өзгешелигин көремиз. Биз усы мәселеде және бир әҳмийетли өзгешелик көремиз. Ол да болса, ХХ әсир ояныў дәўириниң мәденияты басқа түркий халықлар ямаса араб, фарсы халықларының дәстанларын қарақалпақ тилине аўдарыў менен бирге қарақалпақлардың өзлериниң өмир турмысынан алып миллий жазба дәстанлық шығармалар жазыўға қол урғанлығының да гүўасы боламыз. Мәселен: усы Аяпберген шайырдың «Қудайберген» дәстанында усы мәселе бар. Хәзир бар үзинди де бастан-ақ жергиликли жер, руў, аймақлық жасаў, ҳәкимлик характерлер гәп бола баслайды. Мысалы: Қудайбергеннин

¹ Аяпберген Муўса улы. Шығармалары.—Нөкис: ҚКМБ. 1960.—187-бет.

алайын деп жүрген кызын мал берген адамы алып кетип қалады. Сондағы Қудайбергеннің оның ізлеп шыққандағы жеринен мысал келтирейік: «Қудайберген мақсым ел, халқы менен хошласып, Қоңырат тәрәпинен баратыр еди. Қыят бийлери алдынан шығып: —Әй Мақсымжан, қайда баратырсаң?»—деди. Мақсым ярының кеткенлигин буларға баян етип «ярымды ізлеп баратырман» деди.

Қыят бийлери айтты:—«Әй Мақсымжан бул сапардан қайт енди» деди.

*«Аржақ-бержақ деген еки юрт болар,
Болыс, ақсақалы яман гурт болар,
Босқа қайтсаң, дәрт үстине дәрт болар,
Мақсымжаным, бул сапардан қайт енди.*

—Бул сапардан қайтпайман,—деди. Егер сәхәр кетпектен Сибир кетсем хәм қайтпаспан»—деди. Сөйтип, Қудайберген Қоңырат тәрәпке кетеберди»¹—деп көрсетеди. Мине, XX әсирдің басындағы бизің халық шайырларымыз тәрәпинен дөрелип атырған миллий дәстанларымыздың гуғанамасы. Булар бизің дәуиримізге келип жетпеди. Бизге халқымыз бул мәдений мийраслардан пәршелерди ғана жеткере алды. Бул шығармалардың жақсылығы себепли, халықлығы, миллийлиги себепли ол мийрасларды нешше жыллар, нешше аласатлы заманлар болса хәм ядларында сақлады.

1900-жыллардың басынан басланған большевиклик революциялық кейипте жасаған халықлар менен бирликте Қарақалпақстандағы барлық халық шайырлары усап Аяпберген шайыр да Октябрь революциясын жақсы күтип алды. Ол өз ауылында кеңес хукіметинің орнауына хәм оның беккемлениуине белсендилик пенен қатнасты. Ауылдағы сауатлы адамлардың бири сыпатында Соркөл болыс кеңесинің хатшысы лауазымында турды. Соңынан колхозласыу исине белсене қатнасты. Колхозға баслық болды². Ол Кеңес хукімети орнап, барлық гедей-дийқанлардың әрманы орынланды деп есаплап, барлық шайыршылық талантын кеңес хукіметин жырлауға жумсады. Сол себептен де «Ленин», «Сталин», «Бола баслады», «Партияның ураны бар», «Биринши май», «Шөлкем» хәм т.б. көп қосықларын дөретти. Бирак, көп узамай ол ески мектепте оқыған, ески интеллигенцияның үәкили сыпатында қуудалауға ушырады. Өзинің көп жыллар күткен, кеңес хукіметинің орнауын қоллап-қууаталаған, беккемлениуи үшін гүрескен, қолынан келгенинше дөретиушилик

¹ Аяпберген Муўса улы. Шығармалары.—Нөкис: ҚКМБ. 1960.—187-бет.

² Айымбетов.Қ. Халық даналығы. Нөкисх« «Қарақалпақстан», 1968.—212-бет.

жақтан оған хызмет еткен хукиметинен алданды. Ең ақырында сол жыллардағы көп халық шайырлары усап өзи мақтаған хәм хызметин қылған хукиметинен жасырынып, қашып жүрип қайтыс болды.

Халық шайыры өлериниң алдында қашып жүрип, 1933-жылы енди өзиниң хәм өзиндей досларының кеңес хукиметинен алданғанлығын сезип, өткен дәуирлерин хәуес етип былай деп жазған еди«

*Қулақ сал, қуп тыңла, Тилеўмухаммед,
Сизге, бизге өткен дәўран табылмас,
Хәркимниң басына келген бир нәўбет,
Бийпәрўа гезбеге мәкан табылмас.*

*Бийпаян дуньяны етпеңиз әрман,
Файры ис болмас, ҳақтан бийпәрман,
Истесең табылмас бурынғы дәўран,
Қәдирин билер бир қәдирдан табылмас.*

*Иззет жоқ, хұрмет жоқ хожса, моллада,
Мөхмин қуллар тәўбе қылар аллаға,
Жәмәәт жәм болып сәжде қылмаға,
Меҳраблы мешитлер саған табылмас.*

*Өтти арамыздан нешише мың жанлар,
Жақсыдан қалмады намыў-нышанлар,
Муршийди муҳаббил әзийз ийшанлар,
Жоқ болды, олардан нышан табылмас.*

*Уламалар қалды аяқ астында,
Китап жоқ, куран жоқ оның дәстинде,
Шаҳийдатлар жоқ қылмақтың қәстинде,
Жоқ болды булардан нышан табылмас.*

*Билмедим« Не болар заманның кейни,
Жыл-жылдан пәсентдур исламның дини,
Кешеден қараңғы адамның кеўили,
Бир күн өлсең, жақты жәхән табылмас.»¹*

Иләж қанша, бул халық шайырының соңғы өз өмирине өкинишли де, кеңес хукиметине қарсы да қосығы еди.

¹ «Еркин Қарақалпақстан» газетасы.—12-март 1992-жылxxx, №48 (15967).

Жуўмаклап айтканда, Аяпберген Муўса улы XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басында жасап, өз елине, өз халқына дәретиўшилиқ жақтан белсендилик пенеп хызмет еткен шайырлардан болды. Ол елге, халыққа халық шайыры, халық қыссаханы сыпатында даңқы таралған адам. Шайырдың алған билими, үйренген мәденияты, жасаған тарийхый, сиясий, социаллық, жәмийетлик, мәдений орталығы революцияға шекемги дәўир болды. Себеби, қырқ жылға шамалас тәрбияланған өмири 1917-жылдан бурын өтті. Сол себепли оның барлық өмир тарийхы XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басындағы мәдений орталық пенен ажыралмас байланыста болды. Сонлықтан да, оның шығармаларының да көп бөлимин революцияға шекемги қосықлары қурайды. Қандай мәдениятта, дәстүрде жасаса, әдебий мийрасының характери соны көрсететуғын еди, оның көп қосықлары өз заманластарына усап арнаў-тәриплик қосықлардан хәм социал ортаны белгилейтуғын юмор-сатиралық шығармалардан ибарат болды.

Советлик дәўирде изертлеўшилер тәрөпинен Аяпбергенниң дәрөтпеси хәдден тысқары сиясатластырылған еди. Ол бәринен де бурын советлик жәмийеттиң шайыры деп белгиленди. Бирақ, жақынға шекем Кенес заманында Аяпберген шайырдың қуўдаланғанлығы хаққында гәплер айтылмай келди. Әдиллик ушын изертлеўлерде «Аяпберген еки дәўирдиң де (ески дәўирдиң де, Советлик дәўирдиң де) шайыры еди» деген гәплердиң болғанлығын да айтыўымыз керек. Бул сөзлерде бираз шынлық бар. Шайырдың бизге қалдырған әдебий мийрасы халқымыз ушын бийбаха байлық. Оны изертлеў, оның объективлик тәрөплерин дурыс көриў, дурыс ашыў илимниң хәмме ўақытларда баслы ўазыйпасы болып қалды. Аяпберген шайыр өмириниң ақырында кенес хуқимети тәрөпинен қатты қуўдалаўға ушырады. Себеби, ол ески интеллигенцияның ўәкили болғанлығы себепли пролетар әдебиятының талабына жуўап бермейтуғын адам болып қалды. Ол советлик сиясатқа қанша хызмет қылса да, оны жаңа хуқимет өз шайыры есапламады. Қуўдалаў ўақытларында ол өзи жасаған хәм шайыр болып тәрөбияланған ели ишине қашып қутылды. Халық оны өлгенше (1929-жылдан 1936-жылға шекем) өзлери жаңа хуқиметке билдирмей жасырып, хуқметлеп сақлады. Бул гәп, хақыйқатлық тек соңғы фәрөзсизлик еркин заманда ғана айтылып атыр. Және де шайыр дәрөтпелери әдил бахаланып, әдил изертленбекте.

ҚАЗЫ МӘҰЛИК БЕКМУХАМЕД УЛЫНЫҢ
өмири хәм дөретиўшилиги
(1885-1950)

XX әсир карақалпақ әдебиятының ең ири ўәкиллериниң бири Қазы Мәўлик Бекмухамед улы болды. Ол Шымбай уездиниң Жаңа базар болыслығында Ақтуба деген жерде руўханий шаңарақта дүньяға келди. Әкеси де саўатлы адам болған. Ол Қарақум ийшанның медресесин питкерген. Соң Бухарада Көкалташ медресесин питкерген. Оннан соң көп жыллар Шымбайдағы Хан мешитиниң бас имамы болып ислеген. Әкеси баласы Қазы Мәўликти де әдеп Қарақум ийшан медресесинде оқытып питкерттирген. Соң Бухараға және оқыўға жиберген. Қазы Мәўлик жас ўақытларынан әкесиниң жәрдеми менен көп тиллерди билген. Ол карақалпақларда толық ислам мәдениятын ийлеген адам болған. Ол жас ўақытларынан қосық жазған, қысса оқыған. Халық, миллет мәдениятын жүдә улығлаған адам болған. Ондағы саўатлылық, талантлылық XX әсирдеги миллет мәдениятын қорғаўшы хәм баслаўшылардан бири болып жетисиўине себеплер болған.

Бул уллы инсан әжайып бир дәўирде тарийх сахнасына шыққан. Оның өмири де карақалпақлардың XX әсирдиң биринши шерегиндеги тарийхый тәғдирлер менен тиккелей ажралмас байланыста өтеди. XX әсирдиң биринши шереги негедур карақалпақ халқының тарийхында, әсиресе, көбирек карақалпақлардың Россия патшалығының колониаллық сиясатын басынан кеширип атырған бөлегинде, тынбай орыс колонизаторларының елдеги жүргизип атырған жаўызлықларына, олардың сиясатын қоллап-қуўатлаиуғын жергиликли феодалларға да тынбай қарсы халық азатлық хәрекетлериниң күшейген дәўирлери, карақалпақ халқының ғәрезсизлик, еркинлик ушын гүреслерге ашықтан-ашық бел байлап шыққан жыллары болып тарийхқа киреди.

XX әсирдиң биринши шерегинде карақалпақ халқының хақыйкый миллий ояныў дәўирлери басланды.

1917-1918-жыллары Европа және де Азия континентиниң бир бөлегинде совет хукиметиниң орнаўы менен бул еллердеги халық азатлық хәрекетлериниң күшлери шынжырланып байланып, оларды баслаған инсанлар аяўсыз жазалаўларға тап болды. Бул еллердеги халықлардың арзыў-әрманлары менен куўанышлары набыт болды. Енди елде мешит, медреселерди бузыў, саўатлы инсанларды репрессия қылыў, миллий жазба естеликлерди жоқ қылыў усаған қайғылы дәўирлери басланды. Мине тарийхтың усындай бир қыян кести заманларында Қазы Мәўлик өмири хәм дөретиўшилик хызметлери басланды. Расында да тәғдир Қазы Мәўликти усындай бир аласапыранлы дәўирлерде тарийх сахнасына алып шықты.

Ал Қазы Мәўлик Бекмухамед улы да Түркстан хәм Бухара жадидлериниң ислерин қарақалпақ жеринде даўам еттириўшилердиң ең ири ўәкиллеринен бири болды. Қазы Мәўликтің әкеси де қарақалпақларда илимли прогрессивлик көзқарастағы зыялылардан болып есапланатуғын еди. Ол баласы Қазы Мәўликті Қарақум ийшан медресесин питкерткен менен оны әкеси және Бухара медреселеринде оқыўын даўам етиўге бийкарға жибермеген еди. Оның үстине Қазы Мәўлик жаслайынан талантлы, және де ол көп тиллерди билетуғын еди. Оның үстине 1900-1915-жыллары Бухара жәдидлериниң хәўижге минип турған ўақытлары болды. Қазы Мәўликтің әкеси де, өзи де Қарақалпақстанда жәдидлик хәрекетлердиң прогрессивлик роллерин түсинген зыялылардан болды. Қазы Мәўлик Бухара медресесин питкерип қарақалпаққа келиўи менен бул орында ол Түркстан жәдидлериниң бағдарламасын толық иске асырыўға хәрекет етти. Оның ең баслы мақсети өз елин, өз халқын саўатландырыў, халықты прогресске қарай жетелеў болды. Ол ХХ әсирдиң басында Шымбай қаласында «саўатлы, талантлы қыссахан шайырлар» мектебин шөлкемлестирди. Ондағы мақсет өз халқын дүньядағы илим, пән жетискенликлерин қарақалпақ тилине аўдарып, елге таратыў болды. Бул қыссахан шайырлар мектебиниң қасынан аўдармашылар, кәтиблер (хаткерлер), китап түплеўшилер таярлады. Елден халыққа қандай шығармалар кереклигин үйренди. Өзи де шығармалар жазды. Оның үстине қыссахан шайырлар мектеби усаған дәретиўшилик шөлкемлердиң халықтың руўхый күш күдиретлиликлерин шөлкемлестиреўде үлкен роллери болатуғынлығын ол буннан алдын көрген еди.

Оның елде алдыңғы идеяларды таратыўда ең саўатлы қыссаханлардан пайдаланыўды мақсет етти. Қыссаханлықты өз дәўиринде әдебиятты хәм көркем өнерди халық ишинде ең жоқары дәрежесине жеткерди. Қыссаханлар арқалы елдиң хәмме жерлерине дәўир жаңалықларын жеткерейди мақсет етти.

Қыссаханлық мектептин жақсы жери ол өз заманында ең саўатлы халық шайырларын өз дөгерегине жәмледи. Олар арқалы елде хәмме жаңалықты халыққа жеткерей мүмкиншилигине көзи жетти. Ал, Қазы Мәўликте бул жылларда Шымбай қаласынан өзи китап дүканын ашты. Ол Россияға, Туркияға, Арабияға, Мысырға, Қытайға, Хиндистанға баратуғын саўдагерлерге өз қасынан пул қосып, китап алдырып өз дүканында хәр қыйлы тиллерде китаптар сатты. Оның китап дүканында арабша, парсыша, түркше, татарша, орысша китаптар сатылды. Және де қыссаханлар мектебинде көширилген, китап қылып түпленген қол жазбалар да сатылып турды.

Қазы Мәўлик «Жас Бухарашылар» атлы жәдидлик шөлкемниң ағзасы болды. Өз ўақтында жадидлердиң «Жас Бухарашылар» шөлкеми

жүдә абыройлы шөлкем болды. Оған Бехбудий, Фитрат, Файзулла Хожаев, Садратдин Айнийлар ағза болған. Сонлықтан да Қазы Мәүлик тек Қарақалпақстанда ғана емес, ал улыўма Орта Азияда жәдидлик хәрекетлерди баслаўшы хәм раўажландырыўшылардың қатарында турады. Соның ушын 1940-жыллары Н.Дәўқараев Қазы Мәүликти қашып жүрген жеринен елге алып келиў ушын қаншадан қанша ғайрат салды. Ол пединститутта оқыған лекцияларында «ХХ әсир қарақалпақ әдебияты тарийхын Қазы Мәүликсиз көз алдыға келтириў қыйын» дейтуғын еди.

ХХ әсирдиң басында тарийх сахнасына Қазы Мәүлик ең әўели миллет еркинлиги, азатлық хәм ғәрезсизлик ушын гүресшең қахарман мысалына айланған шахс болды. Қазы Мәүликтің және бир жәмийетлик хәм әдебиат тарийхындағы, хәтте, инсанийлықтағы әжайып орны ол қарақалпақ әдебиятында миллий лирикаға жаңа жоллар, жаңа бағдарлар менен кирип келди.

ХХ әсирдиң басында елде миллий идеологияны күшейтиў, миллеттиң тарийхый тәғдирлерин жырлайтуғын, миллет мәдениятының тарийхын дүзетуғын, миллеттиң өзине тән миллий әдебиятын раўажландырыў ушын жаңа жоллар қарастырды. Ол бурыннан шығыс халықлары ушын қәлиплесип қалған әдебиатлардағы фольклорлық хәм классикалық дәстүрлерди бийкарламады. Ал, сол тарийхый негизде жаңа жәмийетлик раўажланыўға мас келетуғын миллий әдебий жолларды қарастырды. Не ушын биз Қазы Мәүлик дәрәтпесинде бурынғыларға усамайтуғын жаңа жоллар пайда болды деймиз? Себеби, ол дәўир талабы, ол әдебиаттағы, мәденияттағы жәдидлик излениўлердиң қарақалпақ әдебиятындағы бир көриниси болды.

Түркстан жәдидлериниң көбиси 1920-30 жылларда неге совет хукиметине жақпады. Олар неси менен жақпады? дегенде, олар Қызыл империяның бул жыллардағы миллий әдебиатта өзине ылайық жаңа жолларды излеў хәм даўам еттириўшилиги менен жақпады. Қараңыз? Сол дәўирлерде жасаған Әбдулхәмит Чолпан, Батыў, Файратый, Алтай, Айбек, Жулқынбайлардың шығармаларын оқып, оларға қуғанса да, олар өзине керекли жол, жаңа бағдарлар тапқанлығын айтады. Соның ушын ол туўысқан халықлар әдебиатларына қарағанлығын, олардан үмит еткенликлерин айтады. Чолпан татар, Әзербайжан, Османлы түрк әдебиатларының ўәкиллериниң әдебиаттағы жолларына қарайман. Робиндранат Тагорға шекем оқыйман. Олардан мен қандай да жаңалық жоллар ізлеймен—деп жазады. Және де кеўлим қалтыраса да, жүрегим қысылса да күдретим жетпесе де сол шығыс хәм батыс арасындағы алтын көпирди елиме танытқым келеди¹—деп жазды.

¹ Абдулхамит Чолпан. «Гөззал Түркстан». Маънавият.—Тошкент: 1997-жыл. 7-бет.

Ал Абдулла Қәдирий: «Биз жаңа дәуирге кәдем бастық. Енди усы жаңа дәуирдин жаңалықларының изи менен жүремиз. Усында жаңа гүррин, жаңа роман, жаңа дәстанлар жаратамыз. Усы заманның «Тахир-Зухраларын», «Чар дәричлерин» дөретемиз¹—деп жазады.

Мине, устазлардың болмаса заманлас жаңалық излеуши Түркстан жәдидлериниң миллий әдебиятта гә шығыс, гә батыс әдебиятларынан жаңа жоллар қарастырыуы. Қазы Мәўликке де өз миллий әдебияты болған қарақалпақ әдебиятында, әсиресе, поэзияда жаңалаықлар, жаңа усыллар қарастырыуына, миллий әдебияттың жаңаша бағдарда раўажлануына күш салыуына алып келди.

Әлбетте, дөретиушилиқ жолда бундай бахыт хәммеге несип ете бермесе де керек. Қазы Мәўлик әдебият майданында буған расында да узақ излениу, узақ үйрениу нәтийжесинде келген инсан.

Ҳақыйқаттанда Қазы Мәўлик ХХ әсир қарақалпақ миллий әдебиятына жаңа миллий бағдарлар алып келди. Ол қандай бағдар, ол қандай жоллар? Бириншиден, ол ХХ әсирдин басынан-ақ өз дөгерегине талантлы дөретиуши хызметкерлерди жыйнады. Оларға қосық жазыудың жаңаша жолларын үйретти. Ол арқалы әдебиятқа жаңа поэтик усыл алып кирди. Ол қолланған поэтик усыл дөретиуши хызметкерлердин қарақалпақ әдебиятында: поэзияда еле өзине шекем қолланбаған усыллар болды. Ол еле әдебият практикасында көринбеген, үйренилмеген поэтикалық хәдийсе болды.

Қазы Мәўлик халықтың әдебий, мәдений мүлкиниң, елдиң руўхый қүдретлиги болғанлығы себепли, ол зорабанлыққа көнбейтуғын адам. Соның ушын шайырдың бул зорабанлық пенен келиспейтуғын жаңа бағдардағы қосықлары совет заманында ол поэзия емес, символика деп критикаланды. Сол себепли ол «миллетшил», «халық душпаны», «жадидизмниң ең үлкен ўәкиллеринен бири» деп 1929-жылы қамаўға хүким етилди. Бирақ ел, халық ядларынан Қазы Мәўликти умыттыра алмады. Дәуирлер өтти. Зорлық зорабанлық заманлар өзинен-өзи қыйрады. Қазы Мәўликтей затышәрийиптиң ХХ әсир басларындағы миллий әдебият, мәденият ушын күш салыулары хәзир дурыслыққа айланды. Оның исми халық арасында Қазы Мәўлик деген ат пенен кең таралған. Рас аты Мәўдит. Ол шығыс еллеринде «алғыр», «билимдан» деген мәнилерди аңлатқан. Қазы Мәўлик араб тилин, парсы тилин, оның үстине барлық түркий халықлар тиллерин жақсы билген.

Ол 1915-жылы Бухара медресесин питкерип аўылға келгенде Шымбайда, улыўма Қарақалпақстанда, патша Россиясының аўыр елдеги колониялық сиясатына қарсы халық азатлық хәрекетлериниң елде

¹ Абдулхамит Чолпан. «Гөззал Түркстан». Маънавият. —Тошкент: 1997-жыл. 7-бет.

жүдә хәуижге шығып атырған ўақытлары болды. Шымбай бул халық азат етиўшилиқ хәрәкетлердиң ең қайнаған орайларынан бири болып турған жер еди. Өз елиндеги бул тарийхый, сиясий жағдай жас оқымыслы алымға тәсир етпеўи мүмкин емес еди. Оның үстине Қазы Мәўлик жәдидлик хәрәкетлерди елге кең таратыўшылардың бири болды, сол себепли ол Шымбайдағы халық көтерлисиниң белсенди қатнасыўшыларының бири болды.

Ол халқы менен, халық идеалы менен жасаўды мурат билетуғын адам еди. Соның ушын ол барлық өмирин барлық қолынан келген илажларының барлығын халық хызметине жумсады. Қазы Мәўлик лирик шайыр болды. Ол 18-20 жасларынан ақ лирик шығармалардың шебери, оның үстине жаслайынан атақлы қыссахан екенлиги менен әдеп Шымбай қаласына, соң барлық қарақалпақ халқының арасына шайыр, қыссахан деп аты хаўазасы кең тарала баслады. Расында да, халықта оның қосықларына қызығыўшылық күшейе баслады. Оның шығармаларының әпиўайылылығы, бирақ көркемлиги адамның ишки сезимлерин түсиниўи, оны сөйлетиўи, жан сезимлеринди қозғап адамға бир ләззет бағышлайтуғын оның лирикалары адамлар кеўиллерин ийелей баслады. Сонлықтан да оған хәр қыйлы ўақыяларға арнап қосық жазып бериўге өтиниш етип адамлар көп келетуғын болды.

1916-жылғы мәрдиқарға адам алыў халықтың кеўиллерин қайғы ғамға толтырды. Адамлар кеўиллерине умытылмастай жара салады. Көп жас келиншеклер өз сүйген адамларынан айрылып узақ хәм әрманлы сағыныш сезимлерине бөленеди. Олардың көбиси өзлериниң бул қайғыларын бөлисиўге, сағыныш қосықларын жазып бериўге өтиниш етип Қазы Мәўликке келеди. Қазы Мәўлик буларға тилеклес инсан сыпатында олардың тилеклерин орынлайды. Шайырдың бул тарийхый ўақыяларға арналған «Мәрдиқар» деген қосығы ол жыллардағы халыққа ең көп таралған шығармалардан болды.

*Кегейли бойына ақ гүл питипти,
Бизиң ярлар мәрдиқарға кетипти,
Яш ғана ярыны хәйран етипти,
Кеше кеткен сәўдигимди сағындым.*

*Елден айра түсип кетти нешиелер,
Камбағал қашаққа әрман еттилер,
Хабар йоқ билмеймен қайда кеттилер,
Кеше кеткен сәўдигимди сағындым.*

*Сарқырайды аққан суудың сағасы,
Менің ярым дұйым журттың ағасы,
Йығлап қалды туұған ялғыз анасы,
Кеше кеткен сәудигимди сағындым-деп жазады.*

Бұл қосықтар қыздар қосығы деген ат пенен хаял-қыздардың өз сүйген адамларына болған шексіз сағыныш сезімлерін жырлаған қосық болып, қарақалпақ елинің барлық жерлеріне тараған ең жақсы, ең гөззал, адамдардың жүрек сезімлерін тербеткен қосықтардан болды. Соның ушында бұл шығарма өз заманында қыссаханлардың репертуарларынан кең орын ийеледі. Халықтар арасында кең таралады.

Қосық жүдә әпиұайылығы, бірақ терең мәнилилиги хәм көркем-лиги менен адамдардың кеуіл күйлерін сайратқан, адамның жан сезімлерін тербететуғын құдретлилиги менен күшли болды. Соның ушын бұл шығарма хәмме жерде адамдардың сүйіп айтатуғын, қунығып тыңлайтуғын қосығына айланды. Тез арада бұл қосық халық қосықтарының қатарына өтті. Бұл шайырдың хақыйқый халықлық шығармаларды, әсиресе, лирикалық қосықтарды дәретиұдин шебери, устасы екенлигин көрсетті.

Усындай шебер жазылған лирикалық шығармалар Қазы Мәуликти жас ұақытларынан-ақ ел, халыққа атақлы шайыр деп танытыұға себепши болды.

Қазы Мәуликтеги жас ұақыттардан поэзиялық излениұ оны миллий лирикалық шығармалардың шебери етип жетистирди. Ол жаслай-ақ лирикада адамның ишки сезімлерін сөйлетті. Поэзияны адамның жан сезиміне апарып қосты. Сол себепли оның жас ұақытларындағы шығарған көп қосықтарын аұылларда адамлар хәзирге шекем халық қосықтары деп айтып жүреді.

Мәселен: *Кегейли бойына барғым келеди,
Өткенди кеткенди көргим келеди,
Садағаң кетейин гүл юзли ярым,
Салланып алдыңда турғым келеди.*

*Кегейли бойына ақ гүл питипти,
Ақ гүлди аралап ярым кетипти,
Яман екен ашықлықтың дәртлери,
Яш ғана ярымды хайран етипти.*

*Жаұын жаұса, сайлар толар жап толар,
Ярым келсе, қапа кеулим шад болар,*

*Сәўгели яр үәдесине келмесе,
Қара көзим толып турған яш болар,—деп жазады.*

Қазы Мәүликтің жас ұақытларындағы дәреткен «Көнлим», «Қурбан хайыт», «Көкнаршы достыма», «Шымбай» атлы көп қосықлар цикилине киретуғын лирикалық, юмор хәм сатирашыл шығармалары бар. Шайырдың «Қурбан хайыт» деген қосығында елдеги халықтың хәр жылғы Қурбан хайытқа байланыслы өткеретуғын байрамына арнап шығарады. Қурбан хайытта мусылман халықларында дәстүрге айланған бир той. Қурбан хайыт хәмме елдерде, халықларда бар. Бул улыўма мусылман еллеринен келген дәстүр. Буған Қазы Мәүлик миллийлик липас кийдиреди. Қурбан хайытта бай да, аш та байрамлайды. Бирак, бар адамлар жыйналып қарамал сойып, сыратта қыл көпирден өтемиз деп соймастан алдын оның қуйрығына асылып және де байрамда гөш жейтуғынлығына қуўанысып атырса, аш адамлардың жармасына лобия салып ақ ишип, гешир сықпан ишип-ақ өз халына тәўбе етип, оларда өзлеринше сыраттан өтип бийишке барыўға қудайталадан тилек тилеп, ұақытларын кошлап, бала-шағаларын тойдырып атырғанлықларын айтады.

Мәселен:

*Айды қурбан келди деп, бар адамлар қурбан етер,
Таппаған бийшаралар, лобия салып сықман етер,
Басқа илажы болмағаннан соң, хош ұақ болып кеўил етер,
Басқа жақтан мийман келсе, кел қонағым ишип же дер.*

*Болмаса, ол бийшара қурбанлыққа несин сойсын,
Ахун менен молланың алдына ал деп несин қойсын,
Әй қудая мен де сениң бендеңмен деп зар-зар йығлап,
Айтар ол ғәрийип: сықманға бала-шағам тойсын,—*

деп жазады.

Автор тәрәпинен бул қосық шығыс халықлар поэзиясындағы ғаззел формасында жазылған. Бул қурбан хайыт хәққындағы қосық хәқыйқат-танда ғаззел формасында жазылыўы керек. Қурбан хайытларда адамлар Қурбан хайыт хәққындағы қосықларды ғаззел қосық формасында айтқан. Қурбан хайыттың дәстүри бойынша қурбан хайыт хәққында қосықлар усылай айтылыў керек болған. Қосықтың бул формалары буған шекем әдебиятларда көринбейди. Усы ұақытларға шекем адамлар Қурбан хайытта Наўайының, Бедилдин, Молла Непестин, Хожа Хапыздын, молла Мәшрептин қурбан хайыт хәққындағы қосықларын

айтқан. Ал, Қазы Мәулік болса, өз еліндегі хәр жылы халқы өткеретуғын хайыт байрамына арнап құрбан хайыт ғаззелін ислеп шыққан. Соның ушында оны ғаззелге миллий липас кийдирди деймиз. Бул бурынғы қосықларға қарағанда бираз аңсат хәм айтыўға онай болған. Адамлар буны өзиниң күнделикли өмир тиришилигине киргизген. Қазы Мәулик миллий әдебиятқа усындай жаңалықлар енгизиўге умтылған адам.

Қазы Мәуликтин ғаззели өз миллий той тамашаларына арнап жазылғанлықтан онда классик әдебияттың дәстүрлери өмир сүрди. Ол миллий юморға бай. Автордың өзи бул ғаззелин тойханаларда адамлар алдында талай оқыған. Әсиресе, қосықтың ғаззел түринде жазылғанында емес, онда миллий жәмийетлик характерлер бар. Онда үлкен социаллық мәни бар. Ол халық әдебияты, мәденияты дәстүрлерин басшылыққа алып жазғаны себепли ең қызығы, онда хәр қыйлы өмир бар, хәр қыйлы күнкөрис бар екенлиги жазылған. Қосықтың халықтың өмирлерин қосықтың хәр түрли формаларында жазыў мүмкин екенликлерин көрсеткен. Мәселен, бай адамлар мал сойып, гөш жеп бейишке баратуғын болып атырса, жарлы бийшаралар жарма сықпан ишип-ақ бейишке баратуғын болып атады. Автор ХХ әсирдин басындағы жәмийетлик қурылыстың усындай характерлерин көз алдына келтиреді.

Қазы Мәулик тәриплик шығармалардың шебери. Бунда Әжинияз дәстүри басым. Шайырдың тәриплери оның «Шымбай» атлы шығармаларында анық көринеди. ХХ әсирдин басындағы миллий демократиялық әдебиятта тәрип қосықлар жазыўда Қазы Мәулик бул әсирдеги жасаған көп шайырлардың ұстазы болған адам. Хәқыйқатында да, бул әсирде Қазы Мәулик миллий поэзияны мазмунлық және де формалық жақтан да байытқан адам.

Шайырдың лирикаларының ишинде, әсиресе, тәриплик лирикаларында «Шымбай» атлы шығармалары айрықша орын ийелейди. Онда автор лириканың шын шебери екенлигин көрсетиўден тысқары ол, өз халқының шын патриот перзенти екенлиги де дәлилленеди. Онда туўып өскен елине мухаббат, өзин тәрбиялап өсирген халқына шексиз миннетдарлық сезимлер жаңлап еситиледи. Оның бул тәриплеринде туўылған жер тәбияты, онда жасап атырған халқы, ол халықтың жақсы-жақсы үрп-әдетлери, небир ғошжақ ақыллы, мийнеткеш жигитлери, не бир сулыў қызлары, елдеги адамлардағы бир-биреўге меҳрибанлық, иззет-хүрметлилик шайыр тәрәпинен оның бул қосықларының барлығында зор йош пенен жырланады.

Мысалы: *Шарпты узатар тәзимни әйлеп,
Әдеп-иқрам менен жигитти тыңлап,
Хош тәкуллум билән булбулдек сайрап,
Шийрин сөзли қызлары бар Шымбайдың.*

*Бәрше елден ағла Шымбайдың ели,
Қызларының қылдан жиңишке бели,
Сөзлесе, ярқырар дүньяның юзи,
Хош қылықлы қызлары бар Шымбайдың.*

Болмаса: *Сауаш күни минер бедеу белейгә,
Тилладан қамшыны алып дәстийгә,
Жанын қыяр ылақ шаппақ қәситийгә,
Шабандоздур йигитлери Шымбайдың.*

*Мысырдан яқшыдур Шымбай қаласы,
Жорға жүрмел минер қызыў-баласы,
Ат шаппаға көндур аның даласы,
Шуныңдайын жерлери бар Шымбайдың.*

*Бир ели Бақанлы, Бир ели Аршан,
Келсе, тамашаны көрер нешише жан,
Иззет, хұрмет пенен қылады мийман,
Шуныңдай мәс болур ели Шымбайдың—деп жазады.*

Бұларда көбірек қосықтың мазмұнынан гөри шайырдың шығыс халықтарының әдебиаттағы хәм мәдениеттағы дәстүрлерин көбірек өзлестирген сауатлы адам екенлигинен де дерек береді. Биз классик әдебиат шығыс халықтары әдебиатларының дәстүрлерин көбірек Әжиниязда көрсек, буны ХІХ әсирдің ақыры ХХ әсирдің басындағы әдебиат тарийхында Қазы Мәүликте де көреміз. Әлбетте, биз қарақалпақ әдебиатында шығыс халықтары мәдениатының дәстүри еки шайырда ғана болған деген пикирлерден аўлақбыз. Себеби, шығыс халықтары мәдениаты хәмме ўақытларда бир-бирлери менен байланыста жасаған, бир-бирлерин байытқан, раўажландырған әдебиатлар болғанлығы сөзсиз. Әжинияз, Қазы Мәүлик дәретпелеринин дөрелиў стили, тили бойынша бир қанша хәмме түркий халықлар ушын ортақ принциптерди нәзерде тутып жазылған шығармалар болды.

Қазы Мәүликте тәриплик шығармалардың көплиги, оған автордың шайыршылық шеберлиги ол тосыннан болған кубылыс емес. Тәриплик шығармалар поэзияның ең қыйын да түрлеринен болып есапланалды. Ондағы жаңалықта, шайыршылықтағы алдына автордың қойған принципи де поэзия менен адамды, жәмийеттеги адам өмирлерин жазыўда олардағы ең реал аўыр кубылысларды сүүретлеп жеткере алыў мүмкиншиликлерине ийе лирик қосықлардың түрлерин таңлағанлығында болып отыр.

Өткен узақ әсирлердеги түркий халықлардағы сөз шеберлериниң дөретиўшилик өмирлерин үйренгенимизде хәммеси адам ушын, қандай жоллар менен болмасын адамның өмириниң, оның руўхый дүньясын еркин шадлы, узақ жасаўын көргиси келген, барлық өз өмирлерин соларды жырлаўға бағышлаганын көремиз. Биреўлер адамның бул дүньяда хан, патша, ўәзир, бай болып жасағанлығын көргиси келген. Бирақ, дүньяға шыққан адамлардың хәммеси патша, хәммеси хан, хәммеси ўәзир болып жасай бериўи мүмкин емес. Сонда пуқара ким болады. Оларға бул мәселе үстинде бас қатырған. Сонын ушын халыққа әдиллик, теңлик әпериўши патшалар, ханлар деп түсинген. Сонлықтанда солар өмирлерин, солар салтанатын жырлаўға қосықларын бағышлаган. Ал, гейпаралар адам болып дүньяға келгеннен кейин өмирде тек жақсы жасаў ушын, гүресип жасаў керек екенлигин, әпиўайы адам өмири үлкен дүнья екенлигин, дүньяның барлық гилти руўхый байлықта екенлигин түсинип, сол себепли адам өмирин жырлаў керек болса, онда адамның гөззал жаратылысын, салтанатын жырлаўға бағышланған болыўи керек деп түсинип барлық өзиниң дөретиўшилик өмирлерин адамның руўхый дүньясын жырлаўға бағышлаган мақул деп шешкен. Қазы Мәўлик те тап усындай адамлардан болған. Ол өзиниң барлық шайыршылық өмирин қарақалпақ халқының руўхый дүньясының сулыўлығын жырлаўға бағышлаган. Ол өмиринде өзине буннан артық бахыт жоқ деп түсинген. Сонын ушында барлық қарақалпақ халқының руўхый сулыўлығы оның дөрөтпесинде руўхланыўшылық күдиретлиликлериниң дерегин қураған. Ол миллий поэзияға усындай жаңалықлары менен кирип келген шайыр болды. Буған ол усы жолдағы узақ излениўлери, үйрениўлери арқалы жетисти. Оның әдебияттағы күдиретлилиги де усында болды.

Шайырдың жасаў тәбиятындағы, дүньяны таныў тәбиятындағы сулыўлық, халық, ел сулыўлығы менен биригип кеткен. Ол адамның руўхый дүньясының сулыўлығынан артық хеш қандай сулыўлықты көрмейди. Ол адамның руўхый дүньясын биринши орынға қойып жазады. Сонын ушын оған өз халқы, өз халқының жасаған жери сулыў, туўылып өскен Шымбайы сулыў, шайырдың халқы қандай жәмийетте жасамасын, елде қандай қыйыншылықтар болмасын бәри бир оған хәммесинен өз халқы артық. Шайыр дүньяда буннан артық хеш нәрсени мойынламайды да. Бул принцип оның дөретиўшилигиниң бас ураны, бас машқаласы болған. Қазы Мәўлик ХХ әсирдиң басындағы қарақалпақ демократиялық әдебиятында усындай жаңа бир дөретиўшилик күдиретлиликлер менен әдебиятқа кирип келген адам. Оның барлық дөретиўшилик мийнети де усындай өзине тән өзгешеликлери менен өз заманласларынан айрылып турады.

Шайырдың усындай әжайып лирик қәсийетине, тәриплик дәрәтпелериндеги шеберликлерине, қарақалпақ әдебиятына қосқан поэзиядағы үлкен хызметлерине түсинбей көп әдебиятшылар Қазы Мәўликти бириншиден, диний идеологияның ири ўәкиллериниң бири деп есаплап, екиншиден, оның дәрәтпелерин хеш қандай мазмунсыз, мәниссиз сарай поэзиясындағы қуры мылжындай мақтаўларға толы реалистлик сүүретлеўлерден шетлеп кеткен поэзия деп қарәметлеп, оның дәрәтпелерин үйрениўге, болмайды деп келди. Оның поэзиялық байлықларын халықтан жасырып келди.

Хайран қаларлық бир нәрсе, не себептен Қазы Мәўликтің өз халқын, жигитлерин, елдиң қызларын, елиниң тәбиятын мақтаған поэзиясы адамларға түсиниксиз, мазмунсыз, мәниссиз поэзия екен?!

Шайырдың «Шымбай» атлы циклдеги көп қосықларын оқып қарасан, қосықтың көркемлиги, мазмунлығы жағынан әдебиятта буннан артық поэзия болыўы мүмкин емес деген жуўмаққа келесен!

Онда не деген гөззаллық, не деген образлы тенеўлер, көркем тил байлықлары жумсалған. Ол жәмийетлик өмирдеги жасаған адамлардың руўхый дүньясының гөззаллығын жырлаған поэзия. Қазы Мәўлик өзиниң дәрәтиўшилик тәжирийбесинде дүньяда адамның руўхый дүньясынан күшли хеш нәрсе болмайтуғынлығын түсинип жырлаған шайыр. Сол себепли ол адамның руўхый дүньясының байлығы, сулыўлығы хәмме нәрсени шешетуғынлығын баянлаған шайыр. ХХ әсирдиң басында ол бундай поэзияны өзи ғана жазып қойған жоқ, хәрбир заманлас шайырларынан әдебиятта усындай жақсы идеяларды жазыўды талап етти. Себеби, бул әсирдеги миллеттиң раўажланыўы усыны талап ететуғын еди. Себеби, ХХ әсир Қазы Мәўликтің өз миллетиниң ояныў дәўири болды. Советлик дәўирдеги әдебияттаныў илиминин тийқарғы мақсети өткен дәўирлерде адамлардың хор болып қалған моментлериниң әдебиятта гәп болған жерлерин таўып изертлеў болды. Бул арқалы «советлик жәмийеттиң артықмашлығын» көрсетиўди мақсет етти. Бурынғы халық шайырлары жазған реаллық әдебияттың гейпара жемислерин таңлап алып елдеги қайғы-қәсиретли, думанлы, азап-ақыретлерди жазған поэзияларды мәселен: Күнхожаның «Шопанлар», Әжинияздың «Бозатаў», Бердақтың «Заманда», Омар шайырдың «Не пайда» шығармаларын поэзияның шыңы деп мақтады. Ал, турмыстың майда шүйдесине шекем жазылған, халық қайғыларын бөлискен, ортақласқан, жаўызлықларды әшқаралаған поэзияларды басқасын қоя берип соларды мақтаўға берилди. Ал, бул халықлық әдебиятты бир тәрәплеме талқылаў екенликлерин мойынламады. Сонлықтан да өз заманында ел, халық гөззаллықларын жырлаған Қазы Мәўлик шығармаларын халыққа көрсеткиси келмеді.

Соңғы әсірлердегі эстетикалық илимлердің шығарған жууамақлары бойынша дүньяда адамның руўхый дүньясынан күшли хеш нәрсе болмайтуғынлығын дәллиледі. Адамның руўхый дүньясы мазмунлы, бай болмай турып хеш нәрсени түсине алмайсан! Адам баласы хеш қандай мақсетлерине де жете алмауы мүмкін! Хәтте, ойлаған жобаларың да иске аспайды. Соның ушын Қазы Мәўлик поэзиясы қарақалпақ халқының руўхый дүньясының күшлилигин, сулыўлығын, гөзаллығын жырлыўға бағышланған поэзия болды. Бул бириншиден, автордың илим менен таланттылықты бириктиргенлигинің жуўмағынан дөреген жетискенликлер болды. Сол себептенде ХХ әсірдің басындағы қарақалпақ әдебияты хәм көркем өнеринің ең жоқары шыңға жетип раўажланыўының көриниси еді. Себеби, бундай ел, халық кеўлиндеги гөзаллық байлықларды тек ғана оқымыслы Фарабий, Фердаўсий, Низамий, Физулий, Наўайы, Мақтумқулы бизиң жеримизде Әжинияз, Қазы Мәўлик усаған ғана шайырлар жетерли дәрежеде жырлай алыўы мүмкін еді.

1910-15-жыллардан баслап Қазы Мәўлик Шымбай қаласындағы үлкен мешитлерде, бурын хан мешити деп аталған орында жетик алым сыпатында талабаларға сабақ береді. Бул жылларда оның үлкен жәмийет пенен ушырасыў, жәдидлик хәрекетлерди кең ел ишинде үгит-нәсиятлаў, адамлар кеўлиндеги бурыннан киятырған үлкен-үлкен әрман хәм мүддаҳаларын үйрениў және де оған жуўап бериўди баслаған жыллары болды.

1910-15-жыллардан баслап Қазы Мәўлик халықтың хақыйкый миллий әдебият хәм көркем өнерге руўхый талабының күшейгенин сезип Шымбай Уездиндеги хәм Шымбай қаласындағы илимли, талантлы адамларды өз дөгеригине топлай баслады. Биринши гезекте Қарақалпақ халқын түркий халықлар тарийхы, мәденияты тарийхы, жадидлик прогрессивлик хәрекетлердің тийкарғы мақсетлери, бурыннан бирге ислеп киятырған шығыс хәм орта шығыс халықлары мәденияты тарийхлары, дәўир талап етип турған хәдийселер менен таныстырыўды нийет еткен, өзинің үлкен жобасына айландырған жыллары болды. Ол биринши гезекте араб халық ертеклерин, «Мың бир түн», «Шығыс сайкалы», «Хәмийри Хамза», «Хәзирети Әлий» хаққында дәстанларды «Тил сәне» (порханлар кітабын) «Түс жорыў» хәм т.б. усыған усаған көп кітапларды қарақалпақ тилине аўдарады. Ол Фарсы тилинен Фердаўсийдің шығармаларын, «Шахнаманы», Низамий Генжаўийдің көп шығармаларын, өзбек тилинен Әлийшер Наўайының шығармаларын, түркмен тилинен Мақтумқулы хәм т.б. көп шайырлардың шығармаларын қарақалпақ тилине аўдарады.

Ол бул жылларда Шымбай қаласында биринши мәртебе қарақалпақ мәденияты тарийхында хәр қыйлы халықлар тиллеринен илим, пән,

әдебиет, мәдениетке байланысly зәрүр әдебиетларды қарақалпақ тилине аўдарыў ушын аўдармашылар жәмәәтин дүзеди. Қазы Мәўлик басқарған бул жәмәәт сол жылларда халықтың талабына байланысly басқа халықлар мәдений мийрасларынан әдебий шығармаларды сайлап алып қарақалпақ тилине аўдарады. Және де ол аўдармаларды қолдан көширип көбейтип елдеги оған қарыйдарларға сатыў ислерин де шөлкемлестирди.

XX әсирдин басындағы өзи шөлкемлестирген «саўатлы қыссаханлар мектеплерин» Қазы Мәўлик жаңа қосық хәм дәстанлар менен байытты. Соңғы гезлердеги елдеги атақлы бақсы, қыссаханлардың талап етиўлери бойынша Қазы Мәўлик түркий халықларға ортақ болған, әсиресе, Хорезм оазисине кең таралған «Гөрүғлы», «Хилалай пери», «Юсип-Ахмет», «Фәрип-Ашық» дәстанларын парсышадан қарақалпақшалады. Халықтан жазып алынған мағлыўматларға қарағанда, Қазы Мәўлик аўдарған «Фәрип-Ашық», «Гөрүғлы» дәстанларын адамлар сатып алыў ушын оларды хаткерлер аўдарып болғанша нешше айлап гезек күтип турған. Бул жылларда атақлы аўдармашы, шайыр, қыссахан сыпатында Қазы Мәўликтің аты қарақалпақ халқында елден елге таралады.

Шымбайдағы 1916-жылғы патша хәкимлериниң хәдден зият зулым-лықларына қарсы халық көтерлислеринен кейин Шымбайдың халқы Мәўдитти Шымбай қаласына қазы қылып сайлайды. Бул соңғы жыллардағы халықтың сайлап қойған қазысы болады. Және де сол қазы аты оның мәңги жолдасы болып қалады. Ол соннан баслап елде қазы Мәўлик атанады.

Қазы Мәўлик бул жылларда халықты саўатландырыўды нәзерде тутып көп санда дүнья халықларының классиклериниң мәдений мийрасларын қарақалпақ тилине аўдарып, өз халқын дүнья халықларының мәдений мүлклери менен таныстырыўды баслайды. Елге жадидлик идеяларды кеңнен таратады. Өзи де жүдә көп жаңаша қосықлар жазады. Бул жылларда ол тынбай излениў жолында болды. Бул жыллардағы оның «Ол неге дәркар», «Гөззаллар», «Перизат», «Кушайды», «Недур?», «Хеш сөзим йоқдур», «Недур гунайым», «Гриптар едим» хәм т.б. қосықлары халықтың арасында кеңнен белгили шығармалар болды. Бул қосықлар қыссаханлар тәрәпинен ең сүйип оқыйтуғын шығармаларынан болды.

Шайырдың «Ол неге дәркар» қосығы терең социаллық философиялық ойлар дизбегинен дүзилген. Автор жуўмағы бойынша «сен бай бол, байлығың асып тасып төгилип ақ атсын, елге бий, қәдкуда, болыс, ақсақал болып, елге, халыққа пәрман шығарып атырсаңда, хан, патша болып дүньяның жүзин сорап атырсаң да, үйли, жайлы, шанарақлы бир хожалық болмасан, булардың хешқандай жарасығы жоқ». Себеби,

хәр бир шаңарақ бул жәмийеттиң ағзасы. Бир нешше шаңарақлардан ел, халық боласаң. Ал, жәмийетте қара басынның жасағанлығының қызығы жоқ, Шаңарақ қурып, үй, Ұатан дүзип адам болған ғана ел, халық тәғдийирин ойлай алады. Хәр бир адамның өмири ел, халық тәғдийирлерин ойлаудан басланады деген философиялық ойларды елдин, халықтың алдына таслайды. Адамзатқа өмирдин барлық қызығын, жарасығы шаңарақ болыудан ибарат деп жуўмақ шығарады. Бул жақсы қосық ғана емес, бул ХХ әсирдеги халық ойларының поэзия менен Қазы Мәўлик арқалы сыртқа шығыўы, бизиң әдебиятымыздың, мәдениятымыздың ел халықты тәрбиялаўға өткен көринислери болды.

Мәселен: *Қаршыға суңқарға кийик алдырсаң,
Арғымақ ат минип дүнья қыдырсаң,
Минаққашлы көшки сарай салдырсаң,
Бир сәўгели ярсыз ол неге дәркар?!*

*Фархад киби таўға урсаң ташыны,
Дүньяның сен хәм бир болсаң раўшаны,
Бағлы сархаўызлы, гүлли-гүлшанлы,
Бир сәўгели ярсыз ол неге дәркар?!*

*Әлемди шад етсең жекке бир өзиң,
Дүри гәўҳар болса, хәр айтқан сөзиң,
Қараңғы көшени яқты етсе хәм юзиң,
Бир сәўгели ярсыз ол неге дәркар?!*

*Бай болып дүньяға шөмип ятқаның,
Мамықлы темир тор қәдте ятқаның,
Тахта бөнт дүканда таўар сатқаның,
Бир сәўгели ярсыз ол неге дәркар?!*

*Арық ақсақал боп арна қаздырсаң,
Аты ҳаўазаңды юрттан оздырсаң,
Ақсақал, болысқа хәм пәрман яздырсаң,
Бир сәўгели ярсыз ол неге дәркар?!*

*Шунтаг қойның қағаз ақшаға толса хәм,
Белки толып ашып-ташып төгилсе хәм,
Ишкениң хәмийше қант, набат болса хәм,
Бир сәўгели ярсыз ол неге дәркар?!—деп жазады.*

Бул куры жазылган нәсиятлық шығарма да емес, оның үлкен себеп-лери бар еди. Бул жылларда Қазы Мәўликтің хаял-қызлардың жәмийет-теги орнын улығлап көрсетиўи Түркстан жадидлериниң де көтерген сол жыллардағы бас ураны болды. Себеби, Түркстан жадидлери де узак әсирлерден киятырған ел, халық дәстүрлери негизинде елди раўажландырыўды мақсет етти. Бул бир жағы болса, екінши улыўма хаял-қызларды улығлаў шығыс халықларындағы уллы пазыйлетлерден еди. Усыны миллий әдебиятта күшейтиў зәрүрлиги туўылған бир пайытлар еди. Бул, әлбетте, Қазы Мәўликтің әжайып талантлылығының көри-ниси болса, екінши жағынан жадидлердиң көтерип атырған уранының карақалпақ жеринде Қазы Мәўлик арқалы иске асып атырғанлығының гүўасы болды. Бул, әлбетте, уллы нәрсе еди, себеби, Қазы Мәўлик пүтин бир миллет әдебиятының басында тур еди, саўатлы қыссахан мектеп-лерин басқарыўшы еди. Және Қазы Мәўлик баслаған идея бул жылларда карақалпақ әдебиятында оның шәкиртлери тәрепинен раўажландыры-латуғын еди. Бул жыллардағы Қазы Мәўликтің уллылығы усында болды. Ол әдебиятқа усындай жаңа бағдар, жаңа усыллар, жаңа стиллер алып келиў менен бул әсир әдебиятында көринген инсанлардан болды.

XX әсирдиң басында карақалпақ әдебиятына Қазы Мәўлик қосық-тың ғаззелий тәўсийип ямаса баяз, болмаса, ол дәўирдиң шайырлары тәўсип деп те атаған түрлерин киргизди. Қазы Мәўликтің өзи де бул жылларғы шығармаларында қосық жаздым демейди, ал баяз яздым дейди. Демек, ол дәўирлерде шайырлар карақалпақша жазған қосық-ларын ески түркий тилдеги көп қолланған қосықтың тәриплик түрле-рин я баяз, я тәўсип деп атаса керек. Шайырда биз усы форманы көп ушыратамыз.

Мәселен: «Не сөздур» деген шығармасында»

*Баяз яздым халық ишине тартып,
Кеше күндиз аның исмин яд етип,
...Бир баяз языпман енди мен аңа,
Минасуфдур бир сарнай хәм маңа—деп жазады.*

Болмаса «Ақлым хайрандур» деген шығармасында:

*Бир баяз айтайын десем шул яра,
Хатим имласына ақлым хайрандур—деп жазады.*

Демек, бул XX әсирде Қазы Мәўлик жасаған дәўирлерде жазба әдебиятлық дәстүр болса керек.

Және бир мәселе, Қазы Мәулік өз дәретпесинде түрк тилин көп қолланған. Бул бириншиден, ол ески түркий тилди жақсы билетуғынлығынан дерек берсе, екіншиден сол дәуірдеги түркий халықлар ушын ортақ болған әдебий тилде қосық жазуы ол мақсет етсе керек. Фольклорист Қ.Айымбетов өзиниң «Халық даналығы» деген кітабында «Қазы Мәулік сол ўақытларда кітабий яки түркий деп аталатуғын ески өзбек тилинде қосық жазған»—деп те көрсетеди. («Халық даналығы» 1968 жыл. 177 бет.)

Қазы Мәулік биринши гезекте өз шығармаларында қарақалпақ әдебиятында ғаззел, баяз ямаса тәўсийип, ямаса баязий тәўсийипти раўажландырған. Бул әлбетте өз дәўирине қарағанда жаналық еди. Қосықтың бул түрлери тәрип деп аталады. Болмаса, арнаў түриндеги лирикалық шығармалар болған. Бул жағынан Қазы Мәулік заманында тәриплик шығармалардың шебери болған шайыр. Бул тәриплик шығармаларда Қазы Мәулік қарақалпақ хаял-қызларының ақыл парасатлылығын, ҳақыйқый инсаныйлық уллылығын, олар арқалы адамның адамға қәдирли екенликлерин, елдеги бир-биреўге болған иззет-хүрметлиликлерди жырлаған.

Қазы Мәулік дәреткен баязларда хаял-қызлар сондай бир тилсимли дүнья, олардың жүриси, күлиси түсинген адамға ол өз алдына бир дүнья деп танийды. Хаял-қызлардағы бул тилсимли дүнья адамларға бир руўх бағышлайтуғын ўақья. Адам олардың алдында қолы, тили лал болып байланған бенде болып қалады—деп көрсетеди.

Мәселен: *Узақ жолдан көрмек ушын келгеним,
Ярым қашан келер дейип турғаным,
Бир тақуллум әйлеп қақа күлгениң,
Тоты киби даўсыңа бендемен.*

*Сен бир махрур болып шықсаң шөллерә,
Лашын болып қонсаң таза гүллерә,
Каспий етип баяз язсам тиллерә,
Ширин тилли зибаныңа бендемен!*—деп жазады.

Шайырдың баязлары барлығы бир мақсетти гөзлеген болып хаял-қызлар гөззаллығын, олардың өз алдына бир жасаў нызамлықларын тәриплеўге бағышланған болып келеди. Әсиресе, сүўретлеўде қосықтағы лиризмнің күшлилиги адамның ишки дүньясын сөйлетиўлери адамның руўхий сезимлерин қозғайды. Адамның адамға мухаббатын оятады. Адамның адамға үлкен хүрметин көрсетеди. Дүньяда адамның уллығын, адамды ҳәмме нәрседен жоқары қылып көрсетиўи бар. Оның «Кимге тапсырдың?» деген қосығына бир қарайық:

*Ая дилбар ешит мениң гәпимди,
Сен мениң ярымды кимге тапсырдың,
Алып кетип сарғайтмағыл юзимди,
Арзыў әрманымды кимге тапсырдың?*

*Мениң ярым алма еди, нар еди,
Бағларда ашылған лалазар еди,
Қайсы дилбар шул ярымдек бар еди?
Шәмши қамарымды кимге тапсырдың?*

Ямаса «Мегзеттим» қосығында:

*Тәрийпиңди айтай гүл юзли ярим,
Лалы киби бахшана мегзеттим!
Зултына тағармыш бақасыз гәўхәр,
Ғоя мехрин Зарафшана мегзеттим!*

*Адам нәслиймусаң яки перизат,
Ақылымды аларсаң рақкимди барбад,
Қасларың қыйылмыш, көзлериң жәллад,
Сөзлериңди шекер пала мегзеттим.*

*Билегиңде бардур алтын билезик,
Бармақларда бардур тилладан юзик,
Қашларың қәлемдур, беллериң нәзик,
Бойларыңды Шәхсәнемге мегзеттим.*

—деп тәриплейди.

Шайырдың бундай баязый тәўсийипи қосықларындағы бирин-бири толықтырыўшы адамның руўхый дүньясындағы күшли сезимлерди баян етиўши қатарлар оның «Недур гүнайым», «Перийзат», «Ядыма түшти», «Сағыйда» хәм т.б да көп қосықларына минәсип.

Және де Қазы Мәўлик ески Хорезм мәдениятында кең орын алған хәр бир хәдийсени сүўретлеўде оның мазмунын сулыў шығарыў мақсетинде оның атамасын әлипбе тәртибине салып көркем лирикалық шығарма дәретиў дәстүрлерин өз дәретпелеринде кең қолланғанлығын көремиз.

Мәселен «Ол «Хеш сөзим юкдур» деген шығармасында елдің сулыў қызларын тәриплеўде қосықтың усы лирикалық усылын шебер қолланады.

Мысалы: *Бир хәрипи «К» ерур камала еткен,
Көрсә, хәр ким ақыл хүшийден кеткен,*

*Аты җаўазы пәлектен өткен,
Малыў ашнасына җеш сөзим юқдур*—деп келтиреди.

«Ақлым хайрандур» деген қосығында:

*Бир җәрипи «Я» ерур яндырды бизни,
Җәр ким ықлас етер көрмеге сени,
Яш яна туғмады шул яңлы қызны,
Көңлим саўдасына ақлым хайрандур*—деп келтиреди.

Қазы Мәўликтің баязый тәўсийип қосықларының өзинің жазылуының техникалық усылы бар. Булар бириншиден, шығыс поэзиясындағы стиллик өзгешеликлер миллий әдебияттың нызамлылықтарына бағындырылған. Миллий поэзия жасалған. Бундай лирикалар әдебиятымызда бурын да болған я болмаған деп айтыўға мүмкин емес. Әдебиятта бурыннан бар поэзиялық дәстүрлердей жағдайларда бериледи. Екиншиден, шайырдың шеберлиги менен қосықты оқып отырсаң бир куплеттеги қосықтың мәниси екинши куплеттеги айтылажақ пикирлерди қайталамайды. Шығармадағы Һәр бир айтылған гәп, Һәр бир пикир ямаса қосықтағы адамға берилип атырған баҺа Һәр куплеттің қатарында кем-кем толықтырылып, раўажландырылып барады. Солай етип, шеберлик пенен адамның ишки мазмуны, сыртқы формасы оның адамшылық жәмийетке қатнасы толық ашылып барады. Соның ушын бундай лирикаларда адамның сулыўлығы, ақыллығы, адамгершиликли, дүньяны қолы менен жаратыўшы, тиришилик ушын гүресшен, өмирде жасаўға уқыплы адам дүньядағы ең жоқары санадағы тиришиликтің ийеси екенлиги қосықларда берилип барады. Сонлықтан да Қазы Мәўликтің бундай шығармаларын хәмме оқығысы келеди. Бундай адамды ҳақыйқый сүўретлеген поэзия көриўге, оқыўға адам интизар болады. Қазы Мәўлик поэзиясының гөззаллығы адам-адамды таныўдың сырларын саған ашып береди. ХХ әсирде Қазы Мәўлик усындай поэзияны әдебиятымызға алып кирди. Егер поэзия адамды түсиниў ушын, оның гөззаллықларын көриў ушын жаратылатуғын илим болса, бизге буның қандай болатуғынлығын ол көрсетеди.

Қазы Мәўлик поэзиялары адамды қуры мақтаў емес, Адамның дүньядағы уллылығын, дүньяның адам менен дүнья екенлигин таний билиў, оны басқаларға көрсете билиў, хәтте, бул уллылықты сөз таўып айта алыў, жырлай билиў керек деген идеяларды алға қояды. Қазы Мәўликтің әдебиятымыздағы уллылығы да оны совет хуқимети қанша қуўдаласа да оның әдебият, мәденият майданындағы оның хызметлерин адамлар кеўилинен умыттыра алмады. Ол өз ўақтында әдебиятымызда ең жақсы, сапасы бойынша да, көркемлиги бойынша да ең жоқары поэзияны дөреткен адам болды. ХХ әсирде миллий әдебиятымызға үлкен жаңа-

лықтар менен кирип келген инсан болды. Сол себепли де Қазы Мәуликтің адам, жәмийет хаққындағы лирикалары ХХ әсирдің басларында қыссаханлар репертуарларынан кең орын алды. Қазы Мәулик шығармалары ХХ әсир басындағы халқымыздың ең сүйіп оқытуғын шығармаларынан болып қалды.

ХХ әсирдің басы, әлбетте, Қарақалпақ мийнеткешлери ушын аўыр жыллар болды. Орыс колониялық сиясатына карсы гүрес жыллары болып қалды. Бул жылларда халық шайырлары өзлериниң шығармалары менен гәрезсизлик идеяларды жырлаған, елиниң халқының руўхый құдиретлиликлерин жырлаған, ел бирлигин қорғаған жыллар болды. Усы дәуирлерде қыссаханлар ел алдында қосықларды оқығанымызда дейди халық шайыры Аббаз Дабылов елде адамлар Қазы Мәулик шығармаларын Мақтумкулы шығармаларынан бетер жақсы көрип оқытар еди деп ядка түсиреди. Әлбетте, бул тәбийий нызамлылық еди. Себеби, халық күни мененги аўыр жұмысларынан кейин өзлериниң руўхый дүньясын, руўхый күш құдретлиликлерин қыссаханлар оқыған лирикалық қосықларында, бақсы, жыраўлар жырлаған дәстанлық шығармаларда көретуғын еди. Олар дийканның ертеңги өмирлерине күш-заўық бағышлайтуғынлығы сөзсиз. Сол себепли, Мақтумкулы, Әжинияз, Бердақ, Қазы Мәулик усаған үлкен талант ийелериниң дәрәтпелерин еситиўге халық қумартатуғын болды. Олар арқалы халық үлкен мақтаньшқа да еристи. Сонлықтанда өткендеги бизин халқымыздың руўхый байлығын бизлер олардың өз қоллары менен жазып қалдырған ямаса узак жыллар умытылмастай қылып халқымыздың кеўиллерине қуйып салып кеткен мәденият тарийхларына да қараймыз, мәденият тарийхында көремиз. Булар тек әдебий шығармалар ғана емес, бул өз дәуирлериниң сиясаты да, социаллық көринислери де, халқымызға экономикалық, педагогикалық қалдырған тәлим тәрбиясы да, сол заманлардағы жәмийетлик тарийхтың көринислери де, қулласы, қарақалпақ усаған бир пүтин халықтың миллий мәдениаты тарийхының алтын қоры да болып есапланады.

ХХ әсирдің басында жасаған Қазы Мәулик дәрәтпелеринде Қарақалпақ демократиялық әдебиятында үлкен дәрәтиўшилиқ хызмет еткенлигин мойынлаў менен қатар оның шығармаларының көп санлы өзине тән өзгешеликке ийе дәрәтпе екенлигин де мойынлаўымыз керек. Ондағы ең үлкен өзгешелиқ миллий қарақалпақ әдебиятын түркий халықлар әдебиятындағы мәдений бирлик пенен тутастыра алғанлығында.

Мәселен, өзинен бурын болған халықлық мәдениятқа ямаса уллы адамларды мойынлаў, оларға хұрмет пенен қараў, өз дәрәтиўшилиқ мийнетлеринде оларды устаз деп улығлаў дәстүри бар. Сол себепли ол дүньялық илимий, мәдений жетискенликлердин негизинде миллий мәдениятты жетилистириўге ғайрат салған адамлардан бири болды.

1914-20-жыллар Қазы Мәўлик дәретиўшилигиниң ең толып тасқан жыллары болды. Бул жылларда Қазы Мәўлик шайыр, аўдармашы, қыссахан сыпатында халыққа кең таралған ўақытлары болды. Әсиресе, мәдениетта ол Түркстан жәдидлериниң прогрессивлик хәрекетлерин кең үгит-нәсиятлады хәм оны карақалпақ жеринде шөлкемлестириўшилерден бири болды. Бундай миллий әдебияттағы хәдден зыят хызметлери себепли оның аты елден елге таралды. Сол себепли шайыршылықта, қыссаханлықта елден адамлар оннан жол жобалар сорап хатлар жазды. Бул жылларда Сәпиўраның Қазы Мәўликке жазған хаты, оған жуўаплары миллий әдебияттағы үлкен бир үлги сыпатында елден елге тарады.

1914-16-жыллары Қазы Мәўликтің елде ағартыўшылық хәрекетлери күшли болды. Ол бул жылларда елге мәдениетты, илим билимди таратыўдың бирден бир жолы қыссаханлық мектеплер арқалы деп билди. Сол себепли бул жылларда өзи шөлкемлестирген қыссаханлар мектебине айрықша қарады. Өз қыссаханлар мектебинде ол талантлы қыссахан шайырларды тәрбиялап шығарды.

1917-18-жыллары шайырдың Ыатанында зорлық пенен совет хукимети орнады. Жаңа хукимет бурынғы мешит, медиреселерди тоқтатып жаңа мектеплер шөлкемлестирген ўақытларда ол мектептерде араб графикасында жәдидлик усылларды шөлкемлестириўдин жолларын қарастырды. Қ.Әўезов, С.Мажитовлар менен бирге араб графикасын реконструкторлаўға қатнасты. Жәдидлик төтеше оқыўды шөлкемлестириўшилердин бири болды.

Совет хукимети орнаған ўақытларда жаңа хукиметтин руқсаты менен Шымбайда ол қыссаханлар ансамблин шөлкемлестирди. Аўылларда атақлы халық шайырларының күши менен қысса оқыўды шөлкемлестирди. Қазы Мәўлик саўатлы болғанлығы себепли 1926-жылы Шымбай қалалық кеңесиниң хаткери, соң Шымбай районлық атқарыў бөлиминиң хаткери лаўазымларында иследи. Қазы Мәўлик шығысы бойынша да, соңғы ийелеген лаўазымлары, елдеги ислеген хызметлери бойынша да совет хукиметине жат адам болып есапланады. Оның үстине 1929-жылы Қазы Мәўлик «Жас Бухарашылар» шөлкеминиң ағзасы болып Қарақалпақстанда жәдидлик хәрекеттерди раўажландырғанлығы себепли оны қамаўға хуким етилди. Сол күни өз туўған елинен қашып 1949-жылға шекем Түркменстанда жасады. 1950-жылы Қарақалпақстанға көшип келгеннен соң сол жылы қайтыс болды. XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басындағы карақалпақ демократик әдебиятында Қазы Мәўлик уллы жазыўшы, журналист, ағартыўшы, аўдармашы, қыссахан халқымыздың өз дәўиринде жүрегинен кең орын ийелеген адам сыпатында оның аты карақалпақ әдебияты, мәдениетты тарийхында мәңги қалды.

МЫРЗАҒАЛИЙ ДӘРИБАЕВтың өмири хәм дөретиўшилиги (1909-1942)

М.Дәрибаев ХХ әсир қарақалпақ әдебиятының қәлиплесиўине, оның идеялық-тематикалық хәм формалық жақтан хәр тәрәплеме байып толысыўына, көркемлик дәрежесиниң өсиўине салмақлы үлес қосқан усы дәўир әдебиятының көрнекли ўәкиллериниң бири.

Болажақ жазыўшы М.Дәрибаев 1909-жылы Қоңырат районының бесинши аўылында шарўа-дийқан шанарағында дүньяға келеди. Дәслеп 16 жасларында басланғыш аўыллық мектепти, соң 1929-жылы 9 айлық муғаллимлер курсын питкереди. 1935-жылы Ташкенттеги Орта Азиялық жоқары аўыл хожалық мектебин тамамлағаннан соң мийнет жолын Қоңырат районында муғаллим болып ислеўден баслайды.

Жазыўшының буннан соңғы жыллардағы хызметлери баспа сөз хәм дөретиўшилик мекемелери тараўындағы жумыслар менен байланыслы болады. «Қызыл Қарақалпақстан» газетасының мәденият бөлиминиң баслығы, Қарақалпақстан Жазыўшылар аўқамы басқармасының жуўаплы хаткери, «Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы» журналының әдебий хызметкери лаўазымларында ислейди хәм бул жумыслар оның жазыўшылық, журналистлик шеберлигин жетилистириў устаханасына айланады.

М.Дәрибаев әдебиятқа 30-жыллардың басында шайыр сыпатында кирип келеди. Ол 30-жыллардың басларынан 1942-жыллар аралығында «Айда турмыс тулпарын!», «Пахта ек», «Жийенбай», «Дослардан хат», «Қырық қыз», «Гүреске», «Қашқын» сыяқлы көп санлы қосықлар, балладалар менен бир қатарда «Қалжан», «Бийбижамал», «Айпара», «Айымжамал», «Шегарада», «Қоңыратты қорғаў» атлы поэмалар жазды.

М.Дәрибаев 30-жыллардың ақырында жазылған «Мыңлардың бири» повести менен қарақалпақ прозасында повесть жанрының пайда болыў хәм қәлиплесиўине салмақлы үлес қосты.

30-жыллардың екінши ярымынан драма жанрында да қәлем сынап көре баслаған ол «Көклен батыр» (1937), «Жаңа адамлар», «Фәрип ашық» (1938) пьесалары менен 30-жыллар қарақалпақ драматургиясында үлкен из қалдырды.

М.Дәрибаевтың Низамийден, А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, Алишер Науайыдан, Иван Франкодан, Байроннан, Тоқтағулдан ислеген аўдармалары¹ менен Бердак², Т.Г.Шевченко³, Маяковский⁴

¹ Мырзағалий Дәрибаев. Қәлбийке. — Нөкис: «Қарақалпақстан». — 1980. — 142-176-бетлер.

² Дәрибаев М. Бердактың қосықлары. / «Қызыл Қарақалпақстан». — 1940. — №287, 290, 291.

³ Дәрибаев М. Т.Г.Шевченко хакқында. / «Қызыл Қарақалпақстан». — 1938, 9-март.

⁴ Сол газета. — 1938, 21-июль.

туұралы, екінші жер жүзлік урыстың дәслепки жылларындағы қарақалпақ әдебиятының раўажланыў бағдарлары¹ хаққындағы мақалалары оны белгили дәрежеде көркем аўдармашы хәм өз дәўириниң әдебият сыншысы сыпатында да танытты.

М.Дәрибаев поэзия, проза, драма жанрлары бойынша көп ғана кітаптар бастырып шығарды. Оның «Қосықлар» (1937), «Жениўшилер» (1940), «Гүреске» (1942) топламлары өзи тири гезинде-ақ баспа көрди. Соңғы жылларда болса жазыўшының «Қосықлар хәм поэмалар» (1954), «Шығармалары» (1958), «Таңламалы шығармалары» (1963), «Қәлбийке» (1980), «Мыңлардың бири» (1989) деген атамаларда хәр қыйлы жанрдағы топламлары жәрияланды.

XX әсирдиң 30-жылларының ақыры 40-жыллардың басы М.Дәрибаевтиң дәретиўшилилик күшке толысып турған дәўири еди. Бул жылларда жазыўшы Ташкент, Москва, Баку, Тбилиси қалаларында дәретиўшилилик сапарларда болып, өз дәретиўшилигин идеялық-тематикалық, формалық, көркемлик жақтан хәр тәрәплеме байытты. Поэзия, проза, драма жанрлары бойынша «Айпара», «Шегарада», «Мыңлардың бири», «Көклен батыр», «Ғәрип-ашық» сыяқлы ири сүйекли поэма, повесть, драмалар дәретти.

1940-1941-жылларда «Дәўлетияр», «Алтын жүзик», «Бозатаў» деген атамаларда таза пьесалар жазыўды, «Мыңлардың бири» повестин жуўмақтастырыўды да жобаластырып қойды. Лекин, сум әжел М.Дәрибаевты әдебият майданынан ерте алып кетти, ол 1942-жылы қәлемлес досты Дәли Назбергенов пенен бирге самолет апатшылығынан мезгилсиз қайтыс болды.

* * *

М.Дәрибаевтың дәретиўшилиги өзи тири гезлеринде оғада кем изертленди. Мәселен, 30-40-жылларда И.Сагитовтың «Қарақалпақ әдебияты хәм оның жас жазыўшылары хаққында»², Н.Жапақовтың «М.Дәрибаевтың қосықлары хаққында»³, Ә.Шамуратовтың «Мырзағалийдиң гейпара қосықлары туұралы»⁴ мақалаларында ғана оның дәретиўшилиги азы-кем сөз болғанлығын көремиз. Бул авторлардың ишинде И.Сагитов өз мақаласында М.Дәрибаевтың «Айымжамал» поэмасына сын пикир билдирип, онда турмыс ўақыяларын сүүретлеўде, қахарманлар образын жасаўда жасалмалыққа жол қойылғанлығы айтылады.

¹ Қараныз «Шайырлар Уллы Ұатандарлық урыс күнлеринде». («Қызыл Қарақалпақстан», 1941, 23-июль), «Сапалы әдебият ушын» («Қызыл Қарақалпақстан», 1942, 7-январь) мақалалары.

² «Қызыл Қарақалпақстан», №295, 296, 1935.

³ «Қызыл Қарақалпақстан», 16-январь, 1941.

⁴ «Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы», №2, 1941.

М.Дәрибаев дөретиўшилиги шын мәнисинде 50-жыллардан баслап арнаўлы изертлеў объекти бола баслады. Атап айтсақ, Қ.Айымбетов, М.Нурмухамедов, С.Ахметовлар усы жылларда ислеген өзлериниң кандидатлық диссертациялары менен сол диссертациялық жумысларына байланыслы жәриялаған изертлеўлеринде¹ оның поэзиясы, прозасы, драмасы хаққында мәлим дәрежеде илимий-теориялық пикирлер билдирди. 60-70-жылларда болса усындай сыпаттағы пикирлер Т.Алланазаров, Қ.Камаловлардың изертлеўлеринен де² орын алды.

Ал, илимпаз С.Аллаяров 1971-жылы М.Дәрибаевтың өмири хәм дөретиўшилиги бойынша кандидатлық диссертация жақлап шықты хәм усы жумыс тийкарында 1978-жылы «Мырзағалий Дәрибаевтың творчествосы» атлы монография жәриялады.

М.Дәрибаев өмири хәм дөретиўшилиги улыўма билим беретугын мектеплер менен жоқары оқыў орынларының әдебият сабақлықларында³ әдебий портрет сыпатында кеңнен сәўлелениў тапқан.

Бул мийнетлердин бәринде де М.Дәрибаевқа ХХ әсир қарақалпақ әдебиятының ең ири ўәкиллериниң бири, 30-40-жылларда әдебиятымызда поэзия, проза, драматургия жанрларын раўажландырыўға салмақлы үлес қосқан талантлы сөз шебери сыпатында баға берилди.

ПОЭЗИЯСЫ. М.Дәрибаевтың өмир баянына қарағанда, оның хәўес етип поэзия бағына кириўи 1926-жылға туўра келеди. Ол усы жылы өз аўылының «патриоты» сыпатында «Чай қайнатып бермедин» деп аўылының қызларының үстинен күлген басқа аўылдың жигитлерине қарап жуўап ретинде шығарған қосығын жазады. Оның бул жылда жазылған қосықларынан «Талабым», «Жас жазыўшылардың жыйнағында» (Ташкент, 1934) жәрияланды.

Шайыр 1933-жылы Қарақалпақ жазыўшыларының биринши пленумында «Таяр күшим» деген қосығын оқыйды. Қосық мазмуны жағынан бүгинги фәрезсизлик дәўири талапларына толық жуўап бермейтуғын болғаны менен, ондағы жаңа форма, тәсиршен эмоциональ ырғақ, көтеринки шайырлық пафос әдебиятқа өз хаўазы бар талантлы және бир шайырдың келгенлигинен дерек берип турды.

¹ Қараныз« Нурмухамедов М. Қарақалпақ совет әдебияты тарийхының қысқаша очерки.—Нөкис: ҚКМБ, 1959.; Айымбетов Қ. Қарақалпақ драматургиясы тарийхының очерктери.—Нөкис: ҚКМБ, 1963.; Ахметов С. Улы Уатандарлық урысқа шекемги дәўирде қарақалпақ совет поэзиясы.—Нөкис: ҚКМБ, 1959.

² Алланазаров Т. Театр хәм драматургия.—Нөкис: «Қарақалпақстан»,-1979.—137-157-бетлер.; Камалов Қ. Қарақалпақ повести.—Нөкис: «Қарақалпақстан»,-1978.—33-38-бетлер.

³ Қараныз« Ахметов С., Камалов Қ., Алымов Ә., Әбдиреймов Ж. Қарақалпақ әдебияты. ХІ класс ушын сабақлық.—Нөкис: «Билим», 1997.—48-55-бетлер.; Ахметов С., Камалов Қ., Нарымбетов Ж., Пахратдинов Ә. Қарақалпақ совет әдебияты.—Нөкис: «Қарақалпақстан»,-1984.—100-117-бетлер.

Хақыйқатында, шайыр бул жылларда өз үстинде көп изленип, көп үйренди, сол жыллардағы аўқамлық әдебиятта жетекшилик еткен рус әдебиятының алдыңғы қатар үлгилерин өз дәретиўшилик устахана-сында пухталық пенен сынап көрди, А.Пушкиннің «Ангар», «Ағайинли карақшылар», «Арман», М.Лерментовтың «Байрон емес, баскаман мен», «Тутқын», «Өлгеннің мухаббаты», «Қамыс», «Нәсият», Байронның «Бурынғылардай қыдыра алмаспан», «Испан кызы», «Сүйгенде сен мени өзиңе тартып» сыяқлы шығармалары менен Низамий, Наўайы, Жамбыл, Тоқтағұллардың көп санлы қосықларын аўдарып шайырлық шеберлигин арттырды. Нәтийжеде поэзияға Мояковский стилиндеги, бирак, миллийлик липасы сақланған дәрибаевлық жаңа лирик формаларын енгизди. Бул сыпатты биз, әсиресе, оның «Бизин стан—Қарақалпақстан», «Таяр күшим», «Беккем блок», «Халық жыры», «Күн сайын» усаған публицистикалық лирикасынан айқын сезиўимизге болады.

М.Дәрибаевтың бул шығармаларында М.Горький, В.Маяковский дәретиўшилигиниң тәсири күшли сезилип турды. Ол В.Маяковскийден халық турмысын көтеринки рух, үлкен лапыз—жалынлы шақырық пенен жырлаўды үйренсе, М.Горькийден поэзияны ўақыт пенен байланыстырыў уқыбын өзлестирди.¹

Усындай үйрениў, излениўлер нәтийжесинде бул жылларда М.Дәрибаев поэзиясы тек формалық жақтан ғана емес, мазмун хәм тематикалық жақтан да байып барды. Ол енди «Тазагүл», «Қәлбийке», «Қанатлы қахарман», «Гүлим» сыяқлы тәрип-арнаў қосықларын жазыў менен бирге, сиясий-публицистикалық, пейзажлық лирикаларда да әжайып қосықлар дәрете баслады. Хаял-қызлар еркинлиги, халқымыздың өтмиши менен бүгини, дослық, Ытан, мийнет темалары оның поэзиясы мазмунының тийкаргы өзегин курады. Атап айтсақ, шайырдың «Қашқын» балладасы менен «Қәлбийке» қосығы хаял-қызлар еркинлиги мәселесин сөз етиўге бағышланған. Шайыр бул шығармаларында контрастлық салыстырып сүүретлеў усылларынан шебер пайдаланған.

Шайыр өзиниң «Кавказ», «Көк көл», «Теңизде» қосықлары менен пейзажлық лириканың шебери сыпатында да көзге тасланады. Мысалы, оның «Көк көл» қосығындағы картина жасаў шеберлигине бир сер салайық:

*Өркеш-өркеш айнала таў жағасы,
Құлты дөнген жипек жапырақ ағашы,
Таўы, тасы, ағаш, булты—қас-кирпик,
Мөлдир суўы мысал көздиң қарасы,*

¹ Қарақалпақ совет әдебияты.—Нөкис: «Қарақалпақстан», -1984.—12-бет.

*Көз жасындай мөлдір сууы жарқырап,
Қозғалады, шайқалады қалтырап.*

Шайыр поэзиясында ел қорғау, патриотизм темалары, әсіресе, урыс жылларында жетекші орынға шықты. Оның «Жана адам», «Қанатлы қахарман», «Гүреске», «Алғыс саған» сыяқлы қосықтарында ел қорғау, әскерий миннет, басқыншыларға қарсы гүрес, урыс жылларындағы тылдағы пидәкерлі мийнет усаған мәселелер айрықша бир поэтикалық шеберлікте реаль сәўлелениўин тапты.

М.Дәрибаев балаларға арналған «Алтын жүзик», «Анқаў мерген» шығармаларында фольклорлық сюжетлерге дыккат аўдарып, поэзиямызда жаңа реалистлик ертеқ, тымсаллар дөретти.

Мийнет темасы 30-жыллардағы қарақалпақ поэзиясында тийкарғы тематикалардың бири болғанындай, усы жылларда М.Дәрибаев та көпшилиқ қосықларын мийнет темасына бағышлады. Ол өзиниң «Не пайда», «Айда турмыс тулпарын» (1933), «Ылғаллы бол, апажан», «Тазагүл» (1935), «Қосылған қос той» (1936), «Бәхәр» қосықтарында мийнеттиң дөретиўшилиқ күшин улығлап, мийнетти әдиўлеўши, барлық бахтын мийнеттен тапқан алдыңғы қатар, үлгили мийнет адамларының лирикалық образларын жаратты. Мәселен, шайырдың «Айда турмыс тулпарын» қосығында техниканың тилин билетуғын, техника менен қуралланған мийнет адамының жаңа келбети темир қанат, алмас тобықлы сунқар сыпатында тәрийипленеди:

*Темир қанат, алмас тобық,
Алға қарап мойын созып,
Қатарынан жүрген озып,
Озған сунқар—тракторшы¹.*

Ал, «Тазагүл» қосығында болса «адам мийнети менен гөззал хәм уллы, мийнет адамды улығлайды, бахытқа бөлейди» деген идея Тазагүлдиң сыртқы портрети менен шадланған сап жүрек ишки дүньясынан руўхланып жәўлан урған мийнет жеңисин теңдей қойып салыстырып сүўретлеў арқалы бериледи. Мысалы:

*Тислери маржандай қап-қара қасы,
Төгилген бөксеге жипектей шашы,
Қубылған күн менен сулыў липасы,
Сүйкимли сулыў қыз бизиң Тазагүл.*

¹ Мырзағалий Дәрибаев. «Кәлбийке». — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1980. — 8-бет.

*Шыныққан ис пенен тоқпақтай билек,
Шадланған жигерли хош ұақ жүрек,
Шалықлап Ғайраты күн сайын үдеп,
Шағлаған ударник бизиң Тазагүл¹.*

М.Дәрибаевтың мұхаббат темасында жазылған қосықтарында да мийнет темасы негізгі мәселе менен тығыз байланыста жұпкерлесіп берилетуғынын көреміз. Мәселен, М.Дәрибаев 1936-жылы жазылған «Қосылған қос той» қосығында Сайымбет хәм Тазагүл атлы бір-бирін шын берилип сүйген екі жастың бахытлы мұхаббатын сұўретлемекши болады. Лекин, шайыр бул мұхаббатты әпиұайы ашық-машықлық, сүйдим-күйдим, бийкарға көз жас төгетуғын жалаң мұхаббат сыпатында емес, адамның адамгершилигине, ел-халық алдындағы парызына, мийнетке деген қатнасына тийкарланған тамыры терең хадал, саналы мұхаббат сыпатында көрсетеди. Сонлықтан да шайыр өз қахарманлары Тазагүлдің де, Сайымбеттің де сыртқы дүньясы менен ишки дүньясы бір-бирине сай келетуғын қахарманлар сыпатында тәриплейди. Қосықтағы:

*Сом билеги жас сүйриктәй көлдеги,
Сүмбил шашы тал жипектәй шөлдеги,
Күннен көркем,
Елден ерек,
Бир сулыў
Хеш бир сулыў тең келмейди елдеги²,—*

деп сұўретленген, күннен көркем, айдан артық Тазагүлдің ишки дүньясы оннан да гөззал. Ол ушын ел халық ийгилиги ушын хызмет етиў-ең баслы бахыт.

*Күшли билек,
Батыр жүрек
Ерлерин
Бириктирип бәрин иске жабайын³,—*

деп ойлайды сонлықтан да ол, Сайымбетти унатқанда да оны усындай сөзи менен иси бир, «күшли билек, батыр жүрек ер» болғаны ушын

¹ Мырзағалий Дәрибаев. «Қалбийке».—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1980.—9-бет.

² Мырзағалий Дәрибаев. «Қалбийке».—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1980.—14-бет.

³ Мырзағалий Дәрибаев. «Қалбийке».—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1980.—15-бет.

унатады. Сайымбет минезіндегі бул устамлылық, мийнет сүйгишлик, ел-халық алдындағы парызына садықлылық қәсіяттер оның Тазагүлге жазған жуап хатынан айқын сезилип турады:

*— Тазагүлжан, көп оқыдым сөзиңди,
Менлик етип бағышлапсаң өзиңди,
Емес бурьыс,
Сөзиң дурыс,
Сүйген қыз!
Мен де саған бағышлайман өзимди.
Күним, гүлим, тыңла бирақ мынаны,
Толсын мына ақ алтынның планы,
Ашық болмай,
Күйип жанбай,
Шолпаным,
Белди бууып иске таяр туралы¹.*

Усындай жақсы ой-тилектердің бирлиги, ел-халық алдындағы азаматлық парызға садықлық Тазагүл менен Сайымбетти бахытқа бөлейди. Ел телегиниң толған күнин нышанлаған зүрәәт байрамы күни олардың бир-бирине қосылған бахыт тойы да бирге өтеди.

Көрип отырғанымыздай, қосықта тек нәзик лирик-күйиниш-сүйиниш сезимлери ғана емес, қахарманлардың көп ойланып, кең толғаныулары, уақыялардың избе-из рауажланып отыруы, яғнай, ири эпикалық шығармаларға тән айырым белгилер де орын алған.

Бундай эпикалық сыпатты шайырдың усы жыллары жазылған «Кәлбийке», «Қырық қыз», «Қоңырат» қосықтарынан да көриуимизге болады. Бул факт, бириншиден, шайырдың 30-жыллар қарақалпақ поэзиясына сюжетли қосықтарды алып кире баслағанлығын көрсетсе, екиншиден, шайыр дәретиушилигинде эпикалық поэзия жөнелисиниң басланғанлығынан да дәрек береди. Хақыйқатында да, шайыр 30-жыллардың орталарынан поэма жанрына қол ура баслады.

Шайырдың «Айымжамал» (1935) поэмасында адам хәм халық, жеке адам хәм жәмийет араларындағы қатнасықлар тийкарғы мәселе етип қойылады. Поэма сюжети сырттан қарағанда, класслық гүрес мәселесине қурылгандай болып көрингени менен, 30-жыллардағы жәмийет өмирине тән хақыйқый турмыс шынлығы.

Шығарма әпиуайы ғана турмыслық сюжетке қурылған. Қалың малсыз, өз ықтыялары менен бир-бирине қосылып исеним хәм

¹ Мырзағалий Дәрибаев. «Кәлбийке».—Нөкис: «Қарақалпақстан»,—1980.—18-бет.

сыйласықта жасап атырған Айымжамал хәм Әүезмураттың шаңарағы шадлы турмыс кеширеди. Себеби, олар жаңа түсиниктеги адамлар болады. Жәмийетлик исте мийнет үлгисин көрсетип жүрген Айымжамал бир күни халық мүлкин талан-таражға түсирип жүрген душпанның бар екенлигин байқас етеди. Айжамал бул ипластың ким екенлигин дәлиллеп, халық алдында оның бет пердесин ашып таслаған ўактында, Қалназар бай кек тутып, оған пышақ урады. Әүезмурат халық душпанын қызғын саўашта қолға түсирип, бет-пердесин биротала ашып таслайды.

Поэманың бас қахарманы Айымжамал образында қарақалпақ хаял-қызларына тән ҳасыл сезимлер жәмлесийү тапқан. Әпиўайылық, Ўатанға хәм доска сезиминиң тазалығы, мийнет сүйийүшилиқ—оның образының ең жақсы сыпатлы белгилери. Бул сыпатлы белгилерди басқаларды да бахалаў тәрезисиниң өлшеми етип алған ол Әүезмуратқа мийнетке қалай қарайтуғынлығын айтып:

*Жалғыз ғана мийнет жаным,
Тамыр қуўып аққан қаным,
Керек емес ақша малың,
Мийнет керек,—деди Жамал,*

—деп оны да мийнетте үлги көрсетиўге руўхландырады. Айымжамалдың мухаббат қатнасы да оның руўхый өсийүшилигинен дерек берип турады. Айымжамалдың түсиниги бойынша, мухаббат адамның жеке мәпине емес, ал оның жәмийет алдындағы ўазыйпасына бағдарланыўы хәм соған әмел етийи керек. Сонлықтан оның идеалы өзин халық мүлкиниң жанкүйери сыпатында сезген, ел-халқын өзиниң дәретиўшилиқ мийнети менен гүллениўге таяр адам болып есапланады:

*Өзим менен бирге жүрип,
Өмир сүрсең ойнап-күлип,
Мийнет етсең ылғал урып,
Сүйер едим, Әүезмурат...*

Поэмада автор Әүезмураттың Айымжамалға болған мухаббатын, оның мийнеттеги қахарманлығын, душпанға қарсы гүресин сүүретлеў арқалы ашып көрсетеди. Айымжамал унатқан мийнеткешлик, батырлық хәм Ўатанға садықлық бәри-бәри Әүезмураттың бойынан табылады. Сол ушын да Айымжамал оны жақсы көреді. Улыўма, Әүезмурат бул поэмадағы ең утымлы жасалған образлардың бири.

М.Дәрибаевтың «Айпара», «Шегарада» да поэмалары сәтли жазылған эпикалық дәретпелери болып табылады. Қарақалпақ хаял-қызларының

бурынғы хәм 30-жыллардағы турмысы көркемлеп сүүретленген «Айпара» поэмасында баспашылардың карақалпақ аўылын тонаў ўақыясы көрсетиледи. Усындай қыйын-қыстаў пайытларда бес-алты қыздың бири болып Айпара да туркмен феодалларының қолына түседи. Бирақ, Ытан сағынышы, айралық қыз жүрегин жегидей жейди. Бенделикке көнгиси келмеген Айпара дәслкепки күнлерден-ақ тәғдирлеси Қарабайды үгитлеп, оның менен Қоңыратқа қашып келеди. Жолда бираз қыйыншылықларды бастан кеширеди. Өмирдеги қалған қыйыншылықларды да оның менен бөлискиси келип екеўи шаңарақ та қурады. Бирақ, Қарабайдың мәрдикарға алыныўы шаңарақтың бузылыўына себепши болады. Бекман деген ғарры байдың тоқалына айланған Айпараны және хорлықлы өмир күтип алады.

Айпара шығармада мийнетке төзимли, қыйын мәхәлде досқа жыллы сөз айта билетуғын ғамхор, кеўилшек, әпиўайы қыз сыпатында көрсетиледи. Оның дос-жолдасқа садықлық, адамгершилиқ сыпатлары Қарабайға болған қатнасында айқын сезилип турады. Мәселен, Қарабай тутқынлық тәғдирине муңын шағып, аўыр аўхалына көз жасын төккенде, Айпара тутқыннан қашыў жобасын ойлап таўып, жол азабын мәртлерше жеңип шығады. Зорлық зомбылыққа қаншама ушыраған сайын, өз мақсетине исениминин соншама артыўы, еркинликке деген қуштарлығы Айпараның және бир унамлы қәсийетлеринин бири болып табылады. Бирақ, Айпара өзинин бундай талпыныўы-жемиссиз екенлигин, оны екинши зиндан—Бекман байдың нурсыз хәўлиси күтип турғанлығын, оннан шығыўдың қандай илажы бар екенлигин билмейди. Сонлықтан да Айпара Қарабайдан айырылып, Бекман байдың тоқалына айланады. Автор Айпара тәғдири арқалы сол гездеги айырым хаял-қызлардың шарасыз қыйын хәм қурамалы өмирин көрсетпекши болған.

Деген менен, бул поэма карақалпақ хаял-қызларының ески дәўирдеги аўыр турмысын, еркинлик хәм бахыт ушын гүресийге болған умтылысларын көрсетип бериўи менен бахалы.

Шайырдың 1938-жылы жазылған «Шегарада» поэмасы шегарашылардың Хасан көлиндеги япон самурайларына қарсы урысы хәм олардың саўаштағы қахарманлығын сөз етийге бағышланған:

*...Ўатан ушын бәри таяр турады,
Шегараның шәртин бузса кимде-ким,
Аямайды, тумсығына урады,*

—деп сүүретленингениндей, Ытан қорғаў идеясы—поэманың баслы идеясы.

Поэмада жанлы хәрекет етийши Багус образы—батыр шегарашы сыпатында геўделений табады. Өзинин өмиринин, жаўынгерлик

жылларының пүткіл мазмунын Ұатан қорғау иси деп түсінген ол барлық мәпи хәм күнделикли исин де толығы менен Ұатан қорғау ұазыйпасына бағышлайды.

Адам дүньясының байлығы, дос хәм душпанға қатнасығы, Ұатан сүйіушилиги, ар-намысы, хужданы аұыр сынақларда билингениндей, Бағустың да ең жақсы қәсийетлери ең қыйын мәұритлерде, Ұатан өмирине кәуип тууған пайытларда анығырақ айкынланады:

*Өлгенимше Ұатанымды қорғайман,
Өзим өлмей душпанға жол қоймайман,
Ұатан ушын, мейли, өлемен, өлмесем,
Ұатан жауын қууып сыртқа айдайман,—*

дейди сонлықтан да қызғын сауаш мәхәлинде ер жүрекли ер Бағус Афанасьев.

«Шегарада» поэмасында Мария хәм Виливагин сыяқлы басқа да образлар ушырасқаны менен, олар өз тұлғаларына толық ийе болмай қалған. Бул, әлбетте, поэманың толық питпей қалғанлығынан болса керек.

ПРОЗАСЫ. М.Дәрибаев 30-жыллардың биринши ярымынан баслап баспа сөз бетлерінде «Өмирдің саулаты билим» (1932), «Ғайратлы қахарман» публицистикалық очерклери, «Алланың сыры» (1934), «16-жылдың ойраны», «Азербайжан ауылында» (1935), «Қарындасымның хаты» (1940), «Алтын жүзик» (1939) сыяқлы гүрринлер дағазалады. Оның усы 30-жыллардағы қарақалпақ прозасының үлкен табысларының бири есапланатуғын «Мыңлардың бири» повести—тамамланбаған шығарма. Ерполат, Мийригүл, Хүрзия, т.б. шығарманың бас қахарманлары. Феодаллық жәмийеттиң әдилсизлиги хәм қарама-қарсылығы баян етилген Ерполаттың образында, езиушилердің қол астындағы халықтың көрген азаплары, қарақалпақ халқының санасының ояныуы көрсетиледи. Қахарманның минезлемесиндеги авторлық мағлыу-матларды есапқа алмай, тутас алып қарағанда Ерполаттың образы өзінде ұақыттың, дәуирдің баслы хәдийселерин, сыпатлы белгилерин улыұмаластырып көрсете алатуғын улыұмалық хәм даралық белгилерге ийе сәтли жасалынған образлардан болып табылады. Ерполаттың пикирлери менен ислери, характериниң өсиу-өзгериуи, логикалық рауажланыуы, жазыушының айтажақ ойлары оқыушыны әдеуир исендиреди.

Тилекке қарсы, повесть бас қахарманларының бири Мийригүлдің хәрекетлери бираз шекленген. Оның образы ақырына дейин рауажланыу таппай, мухабаты ушын азапқа түскен бийшара қыз

халында ғана қалып қойған. Бірақ, оның образы повестьтің композициясында әхмийетли орын тұтады. Ерполат пенен Ержан сыйпаңның арасындағы көплеген қарама-қарсылықтар Мийригүлге байланысты келип шығып, бір қанша хәрекеттер оның образы этирапында раўажланады. Мийригүл, соның менен бирге, мал-мүлкли жаўыз адамлардың зулымлығының қурбаны сыпатында да көзге тасланады. Улыўма, Мийригүл образы арқалы феодаллық жәмийеттің ипласлықтары ашып көрсетиледи.

Ержан сыйпаң, Хәкимбай ақсақал образлары да повестьтеги ең сәтти шыққан образлардан есапланады. Ержан сыйпаңның жуўха хаялы Айсулыў, байдың хәмелпараз шабарманлары Қазакбай хәм Тилеўмуратқа берилген минезлемелер де әдеўир шебер берилген, бул персонаждардың хәрекеттери баслы қахарманлар образларын толықтырып турыўы менен әхмийетли.

ДРАМАСЫ. М.Дәрибаевтың «Көклен», «Әрман», «Жаңа адамлар», «Ғәрип ашық», «Дәўлетияр», «Едиге», «Биз женемиз», «Еки той», «Бозатаў», «Алтын жүзик» атлы пьесалары 30-жыллардағы қарақалпақ драматургиясында белгили орын тұтады.

М.Дәрибаевтың драмалық шығармалары арасында көпшиликтиң дыққатын өзине көбирек аўдарған «Көклен» трагедиясының ўақыясы Көкленнің сүйиклиси Айпараға ашықлығынан басланады. Пьесада Көкленнің дийқанлардың көтерилисин басқарыў дәрежесине дейинги басып өткен жолы анық сәўлелениў тапқан. Көклен бул дәрежеге әдеп Шанияз байдан өз хақысын, соң жолдасларының ис хақысын алып бериў усаған батыл хәрекеттери арқалы өсип жетиледи. Шанияз байдың Айпараны хаял үстине алмақшы болған хәрекеттери Көкленде әдалатсыз езиўшилерге деген ғәзеп отын және де күшейтеди. Шанияз байдың зулымлығы менен зорлығына көнбеген Көклен өзиниң қарсылық гүреслерин Айпараға үйлениў хәрекеттери менен тоқтатып қалмай, Шанияз байдың қараўынан шығып кетип, Қаратаўдың етегиндеги шопанлар аўылына жайласып, жарлы дийқанларды көтерилиске таярлаў менен даўам етеди. Көкленнің атын еситкен басқа аўыл адамлары да бул көтерилиске қосыла баслайды.

Орта Азия халықларының арасында кең тарқалған усы аттағы дәстанның тийкарында жазылған «Ғәрип-ашық» драмасы сол дәстанның идеясын реалистлик жобада көрсетип бериўи менен бақалы. Бірақ, пьеса дәстанды тиккелей тәкирарламайды. Автор оған жаңа драмалық конфликт, жаңа сюжетлик мотивлер, персонаждар образларын қосады. Пьеса Ғәриптің өз сүйиклиси Шасәнемнен айра түсип, қосық айтып отырған жеринен баслануўының өзи-ақ дәстан ўақыясының реалистлик жобада жаңаша мотивировқаланғанлығын көрсетип турады.

Шасәнемди Ғәрипке қосыу үшін Шахаббаз хәр нәрсе ислеуге таяр болса да, Ғәрипти өлтире алмайды, дослары Ғәрипти өлимнен қутқарады. Жауыз нийетлери иске аспаған Шахаббаз хан ақырында қызынан ұз кешиуге мәжбүр болады.

Шахаббаздың киши хаялы Жууғагүлдің Ғәрипке ашықлығы мақсегине ерисиуи үшін исленген жууғхалық хәрекетлери пьеса конфликтин әдеуир шийленистиреди. Бул хәрекетлер арқалы оның жат психологиясы ашылады. Пьеса Жууғагүлдің ойлаған нийетиниң иске аспай, Ғәрип пенен Шасәнем қосылуу, Жууғагүл канғырып далада қалыуу ықкыясы менен жуумакланады.

М.Дәрибаев талантлы шайыр, жазыушы, драматург болыуы менен бирге 30-40-жыллар әдебияттаныу илими хәм әдебий сын тарийхында белгили орны бар әдебият сыншысы да еди. Бул жылларда әдебият изертлеуши қәнигелердин еле толық жетилесип шықпағанынан болса керек, әдебий жөнелеске баха берийудей әдебияттаныу илими хәм әдебий сынның ұазыйпаларын орынлауға көбирек жазыушылардың өзлери араласты. Сол дәуирдин белсенди жазыушылары есапланған А.Бегимов, Ж.Аймурзаев, М.Дәрибаев хәм т.б. лар бир-бириниң шығармаларына баха берип, жетискенлик, кемшилик тәреплерин көрсетип барды. Олар тек усындай сын пикирлер менен шекленбей, улыуа әдебиятқа бағытбағдар беретугын салмақлы мақалалар да жазды.

Бул бағытта М.Дәрибаев басқа жазыушыларға қарағанда көбирек хәм сапалы қәлем тербеткенин көремиз. Ол 30-жыллары қарақалпақ классик әдебияты хәм өзи жасап турған дәуир әдебиятының машқалалары бойынша бир қатар мақалалар жазды. Әсиресе, оның «Бул ким?» рецензиясы менен «Бердақтың қосықлары хәккында», «Драматургия хәккында» мақалалары 30-жыллар әдебияттаныу илими хәм әдебий сынының әжайып үлгилеринен есапланды. Ол «Бул ким?» рецензиясында А.Бегимовтың усы атамадағы пьесасына сын пикирлер билдирсе, жаңа әсир қарақалпақ әдебияты хәккында жазған мақаласында бул әсир әдебиятының ауызеки хәм Кеңес хуқимети орнағанға дейинги әдебият пенен байланысы, жаңа әсир әдебиятында өзине дейинги әдебият тарийхындағы демократиялық дәстүрлердин дауам еттирилиуи мәселелерине тоқтап, жаңа ХХ әсир әдебиятының басламалары сыпатында Ж.Аймурзаев, А.Матякупов дәретпелерине таллау жасайды.

М.Дәрибаевтың драматургия хәккындағы мақаласында драматургияның жанға тәсир етиуши жан «азығы» әдебияттың үлкен бир тарауы екенлигине шолыу жасалынып, драматургиямыздың нәубеттеги

ұазыйпалары белгиленип бериледи. Мақалада жаңа дәуір қахарманлары — жаңа адам образын жасау мәселесі тийкарғы ұазыйпалардың бири етип қойылады. Бул пикирлер Ж.Аймурзаевтың «Той», А.Бегимовтың «Хорлықтан азат» пьесаларына объектив таллау жасау арқалы бериледи.

М.Дәрибаев өзиниң сын мақалаларында Бердақ дөретиўшилигине үлкен хұрмет хәм жуўапкершилик пенен бахалар береді. Оның «Бердақтың қосықлары¹» мақаласындағы Бердақтың шығармаларының халық поэзиясы менен байланысы, көркемлігі хаққында айтылған пикирлер дыққатқа ылайық.

М.Дәрибаев 30-жылларда булардан басқа «Т.Г.Шевченко хаққында²», «Маяковский туўралы³» мақалаларын да жазып, әдебиятлар байланысы хаққында да өз пикирлерин ортаға салды.

М.Дәрибаев әдебияттаныу илими хәм әдебий сын тараўындағы бул хызметлерин 40-жыллардың басларында да даўам етти. Оның «Шайырлар Уллы Ұатандарлық урыс күнлеринде» («Қызыл Қарақалпақстан», 23-июль, 1941), «Сапалы әдебият ушын» («Қызыл Қарақалпақстан», 7-январь, 1942) мақалалары бул пикиримиздиң айқын дәлили. Ол бул мақалаларында екінши жер жүзлик урыс дәўириндегі қарақалпақ әдебиятының алдында турған ұазыйпаларға кең түрде тоқтап өтті. Ал, 1942-жылы жазылған «Қарақалпақ шайырларының даўысы» мақаласында поэзияның ўақыт талабына қалайынша жуўап берип атырғанлығын көрсетиў менен бирге, проза хәм әдебий критиканы жанландыруу зәрүрлігі хаққындағы пикирлерин де билдирди.

Улыўма, М.Дәрибаев 30-40-жыллар қарақалпақ әдебиятын әмелде дөреткен көрнекли сөз шеберлериниң бири есапланып қоймастан, әдебиятқа илимий-теориялық жақтан бағдар бериўши талантлы сыншы да болып табылады.

¹ «Қызыл Қарақалпақстан». — №287, 290, 291. 1941.

² «Қызыл Қарақалпақстан». — 1938, 9-март.

³ «Қызыл Қарақалпақстан». — 1938, 21-июль.

ҮШИНШИ БАП

40-50-ЖЫЛЛАРДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫ

ЕКИНШИ ЖЕР ЖҮЗЛИК УРЫС ДӘҰИРИНДЕГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫ (1941-1945)

1941-жылғы 22-июньдағы екінші жер жүзлік урыстың басланыуы, фашистлик Германияның бұрынғы СССР аймағына қыянетшилик пенен басып кириуі пүткіл адамзатты үлкен тәшүишке салды. Елде тынышлық тұрмыс бузылды. Сол жылларда тис-тырнағына шекем куралланған душпан менен айқасыу ушын хәмме халық Ұатан қорғау исине атланыуға мәжбүр болды. Душпанды жеңиу ушын елдің өмирин қайта қурып урыс жағдайларына ылайыкластырып шығыу зәрүрлиги де түүды. Барлық нәрсени фронтқа, душпанды жеңиу ушын урыс мәпине жумсау керек болып қалды. Елдің тынышлық пенен өмир сүрип киятырған жағдайларын урыс бирден өзгертти.

Бундай аұхалларда әдебияттың алдына да үлкен ұазыйпалар жүкленди. Бириншиден, халық массасын душпанға қарсы мобилизациялауда жазыушы, шайырлар да көркем сөз кураллары менен жууап бериуі керек еди. Себеби, душпанға қарсы сауашка атланып баратырған жауынгерлердің руұхын көтериу, олардың патриотлық сезимлерин оятыу хәм азаматлық ислерин кууатлау, душпанның хәмме ұақытларда мийримсиз екенликлерин халыққа түсиндириу, фронтқа атланған азаматларға жеңис пенен қайтыу минәсип екенлигин түсиндириу керек болды.

Екінші жер жүзлік урыстың биринши күнлеринен баслап-ақ фашизмнің жауызлығын қаралайтуғын, тезден елди, Ұатанды қорғау ушын ел азаматларының фронтқа атланыуы кереклигине арнап өткерилген аұыл, қала, Республика орайындағы көп адамлық митинглеринде жазыушы, шайырлар өз публицистикалық шығармалары, қосықлары менен шығып сөйледи.

Үлкен халық жыйналған митинглерде адамлар өз ықтыярлары менен фронтқа жөнep кетиуге жазылып атырғанда, қарақалпақ жазыушы шайырларының көпшилиги өз арзалары менен фронтқа атланды. Олардан: Қ.Айымбетов, Ж.Аймурзаев, А.Бегимов, Ә.Турымбетов, Т.Нәжимов, Б.Қайыпназаров, Ж.Сейтназаров хәм т.б. ларды атап өтсек болады. Урыс жылларындағы жағдай халықты хәмме тәрeптен үлкен қыйыншылыққа ушыратты. Егер фронтта қарақалпақ жауынгери душпан менен бетпе-

бет бир табан жер ушын жан берип, жан алып атырған болса, тылда турып халқымыз фронттағы жаўынгерлерди курал-жарақ пенен, азық-аўқат пенен, кийим-кеншек, дәри-дәрмақлар менен тәмийин етип турыўға туўра келди. Халық қыйыншылыққа қарамай күни-түни ислеўге мәжбүр болды. Хакыйкатында да, елде массалық қахарманлық басланды. Бул аўхал халықтың көркем сөз куралы болған әдебияттың алдына да ең жуўапкерли ұазыйпаларды жүкледі. Урыс көркем әдебиятқа жана жаўынгерлик темаларды сәўлелендириў зәрүрлигин келтирип шығарды. Мәселен, усы қыйыншылық жыллардағы халық турмысындағы бирлик хәм жуўапкершилик, душпанды жеңиўге адамлардағы исеним, сол ушын тарийхый оптимизм, урыс дәўирлериндеги халықлар бирлиги хәм дослығы усаған ең характерли өзгешеликлер тез күнлердин ишинде көркем әдебиятта күшли хәм айрықша хәрекетке келди. Тылдағы жекке пидәкерлик мийнетлер менен елдеги үлкен массалық күшлердин топланыўы, әсиресе, хәр адамдағы потриотизм әдебияттың бас темасына айланды.

Урыс елде хәмме нәрсени өзгертти. Себеби, халық хәмме мүмкиншиликтен пайдаланып, душпан үстинен жеңиске арнаў керек еди. Көркем әдебияттың барлық руўхы хәм бағыты әскерий темаға бағдарланды. Әдебиятта енди тек тема, идея ғана емес, қахарман образлары да өзгерди. Бул жағдай әдебияттың жаңа дәўир, хәзирги күн талабына жақынласыў кереклигин көрсетти. Және де әдебият тек дәўир проблемалары менен жасайтуғын әдебий қубылыс екенлигин дәлилледі. Екинши жағынан, әдебиятта өз ўақтына байланыслы жаңа мүмкиншиликлер менен адамзатқа хызмет қылыў зәрүрликлериниң де туўылғанлығын көрди. Көркем әдебият халықтың екинши бир тосаттан пайда болып қалған проблемалары менен гүресиў керек екенлиги көринди. Көркем әдебият бул жылларда халық деми менен дем алыўға, фронтта хәм тылда халық қахарманлықлары менен жасаўға өтті. Расында да, тез күнниң ишинде тылда хәм фронтта массалық қахарманлық, тарийхый жеңисти жақынлатыў, Ытан, халық мәпине хәмме сапалы қатнасыў, хәр бир адамның тылда хәм фронттағы орны хәм ұазыйпасын көрсетиў мәселелери көркем әдебиятта өз сәўлелениўин тапты. Урыстың дәслепки күнлеринен, айларынан баслап-ақ урыстың ел-халық ушын апатшылық екенлигин, соның ушын душпанды қыйратыўға тез атланыў керек екенлигин көрсетип жазыўшылардан Ж.Аймурзаев «Ўақыт келди, славян», «Жаўды жексен етемиз», «Фронттан хат», «Оқ жаўады, өледі», «Гитлер-ақмақ», «Тынлаңызлар» деген, халық шайыры Аббаз шайырдын «Биз жеңемиз», «Жеңимпаз халық», С.Нурымбетовтың «Перзентим» шығармалары баспа сөзде жәрияланды.

Көркем әдебият елде ўақыт зәрүрлигине байланыслы усындай үлкен руўхый күшке айланды. Урыс жыллары Ж.Аймурзаевтың «Тынлаңыз-

лар», Аббаз шайырдың «Биз жеңеміз», Садық шайырдың «Перзентим» шығармалары душпанды жеңіу үшін аяұсыз құдиретли күш талап етилетуғынлығын айтып, адамларды Ұатанды қорғауға, халықты үлкен патриотизмге шақырды.

Мәселен, халық шайыры Аббаз шайыр урыста фашизм адамзаттын қас душпаны, хақықатлықты, парахатшылықты сезбейтуғын, инсаныйлық дегенди билмейтуғын бир бөле деп жазады. Сол себепли оны аяұдың кереги жоқ, олар ақылдан адасқан адамлар болыуы керек, деп хайран қалады. Сонлықтан да халық шайыры өзиниң «Биз жеңеміз» деген шығармасында өзиниң бул ойларын былай береди:

*Сәхәр уақта уйқы бузып,
Бизиң елге қолын созып,
Қарап жүрип қаны қызып,
Ес ақылдан аұысқан ба?*

*Шайтанлардың изин басып,
Жолдан шығып қара басып,
Патшасының ақылы шасып,
Мыйына бөле жабысқан ба?*

*Өз жеринде күн көре алмай,
Ашлықтан дәуран суре алмай,
Халқына аұқат бере алмай,
Напақасын таұысқан ба?*

*Фашистлердиң өмири зая,
Бизлер-кетпен, олар-пая,
Қоймайды бизиң Армия,
Қушақласып алысқанда.*

Бул қосықта тыныш елге урыс ашқанлығына хайран қалыу да бар. Жеккөриушилиқ хәм бар. Және де бундай жаұызлықлардың халық кәхәрине өзинен-өзи ушырайтуғынлығына исеним де бар. Фашизм деген усындай болатуғын болса, оны құртыу керек деген халыққа тасланған үлкен шақырық та бар.

Урыстың дәслепки күнлеринен-ақ көп жазыушылар фронтқа атланса, көплери тылда турып-ақ қәлемлерин найзаға теңеп, душпанның жаұызлығын, бизиң исимиздиң хақ ис екенлигин айтып, душпан менен ашықтан ашық гүреске өтті.

Екинши жәхән урысы усылайынша әдебияттын стилине, бағытына, мазмунына өзгерис киргизди. Бурын тынышлық турмысты, елдеги

мийнеткешлердің халқы, ели ушын ислеп атырған қахарманлықтарын жырлап келген әдебиат енди негизги гәп ететуғын баслы темасы бизиң халқымыздың фашист басқыншыларына қарсы жүргизип атырған қахарманлық гүреслерин жырлаудан ибарат болды. Сонлықтан да бул жыллардағы әдебиатымыздың баслы қахарманлары тылдағы фронтты жеңис пенен тәмийин етиұ ушын ислеп атырған әпиұайы мийнеткеш адамлар менен, фронттағы душпан менен ел-халық атынан я жүрим, я өлим ушын гүресип атырған жаўынгерлер болып қалды. Көркем әдебиатта әдебий қахарман сыпаты жағынан бирден усындай үлкен өзгерислерге ушырап қалды.

Бул жылларда жазыұшылар өз шығармалары менен урыс хақыйқатларын, оның хақыйқый қыйыншылықтарын, азабын, тәшүишлерин өз халқына дурыс жеткерип турды. Әсиресе, олар фашизм басып алған аўыллар менен қалалардағы олардың ислеп атырған хайұаншылық хәрекетлерин, душпанның аўылларды, қалаларды өртеп, жазықсыз адамларды қырып, атып, асып өлтирип, нешше мың адамлар концлагерлерде қыйналып, улыұма жазықсыз жанлардың азаптан қыйланып өлип атырғанлықтарын жасырмай дурыс жазып турды. Соның ушын да халықты фронтта душпан менен аяұсыз гүреске шақырды. Бул кәхәрли хәўаз урыстың дәслепки күнлериндеги жазылған Жолмурза Аймурзаевтың «Тыңлаңызлар!» деген шығармасында жаңлап еситилди. Онда халқымыздың көрип атырған азап-ақыретлери ашық айтылып жазылды.

*Тынышлықты сүйген болсаң, азатлықтың дәмин татып,
Уўыз емген бала сести шырқырады, тыңлаңызлар?!
Аўыр күнлер келди, мине, қорға енди қәхәрленип,
Жерде, суўда, таўда қанлар бурқырады, тыңлаңызлар?!*

*Бағы бостан ҳасыл жерди көп батырып қоймаң қанға,
Қан ушын қан, жан ушын жан жаўдан алың, тыңлаңызлар?!
Жеги қуртты биротала қуртыў ушын, туўысқанлар,
Ана-Ұатан буйрықтарын шийрин жаннан, тыңлаңызлар?!*

—деп уран таслады шайыр.

Шайырдың бул шығармасы республикалық баспа сөзде қайта-қайта дағазаланды. Қарақалпақ радиосының хәр күнги еситтириўлери жазыұшының усы шығармасы менен басланатуғын болды. Және де фронтқа атланып баратырған жаўынгерлердің алдында автор өзи бул шығармасын бир нешше мәртебе оқыды. Қосық, расында да, қыйыншылық дәўирдеги халықтың айтатуғын жаўынгерлик гимнине айланды. Шығарманың аңғартқан мәниси, мазмуну, көркемлилиги, тили хәр бир

адамның жүрегинен кең орын алып кетти. Және де хәр бир адамның душпанға деген жеккөрийушилик кегин қайнатты. Ҳақыйқаттан да, бул қосық қарақалпақ әдебиятында өз уақтында дөреген хәр бир адамға жауынгерлик руўх бағыш еткен поэзия болды. Бунда халық өз миллий әдебиятының руўхый құдиретлигин көрди.

Екинши жәхән урысы жылларындағы қарақалпақ әдебиятының баслы жанры поэзия болды. Қарақалпақ халқы бурыннан поэзияны жақсы көретуғын, поэзия менен сөйлейтуғын халық еди. Соның ушын бул жыллардағы әдебиятта поэзия бурынғы жылларға қарағанда да күш-құдиретлигин айрықша көрсетти. Бул тараўда, әсиресе, халық шайырларынан Аббаз Дабылов, Садық шайыр Нурымбетовлар жүдә белсендилик, шайырлық шеберлик көрсетти.

Урыс жылларында хәмме шайырлар урыс темасында әдебияттын алдына қойған ўазыйпаларын орынады. Баспа сөз, республикалық радио арқалы олардың жазған шығармалары халық массасына тез жеткерилип турылды. Мысалы, Н.Жапақовтың «Фашистлер, тарт қолыңды», «Гвардия байрағы», «Күн нурына урынба» шығармалары арқалы фашизмди қара-лап, қыйын жыллардағы халықлардың батырлық руўхын жырлады. Ә.Шамуратовтың «Алға өтти», «Жоқ етемиз», «Бар, балам, бар!» атлы шығармаларында жазыўшы фронттағы хәм тылдағы адамлардың қахарманлықтарын жазды.

М.Дәрибаевтың душпанның жаўызлығына мәртлик пенен жуўап берип, елин қорғаған жаўынгерлердин қахарманлығын көрсететуғын «Бес батыр» поэмасы, «Партизан», «Қанатлы қахарман», «Зояжан», «Төрт сөз» атлы шығармалары, Д.Назбергеновтың «Еки батыр» поэмасы, Ә.Турымбетовтың «Атлан, халқым», «Жасап берің қылышын», «Жаўынгер сөзи», «Еле гүрес питкен жоқ» шығармалары, мине, усындай сыпатларға ийе болды.

Бул жылларда Аббаз шайырдың «Гүзеп кел», «Нәмәрт жигит неге дәркар», «Жеңген жақсы» фронттағы халық қахарманлықтарын жырлайтуғын «Жаўды кейин ысырыпты», «Халық айланды сени туўған анадан», «Шаниязовтың ғайраты» атлы шығармалары, халық шайыры Садық Нурымбетовтың «Жаўынгердин анасы», «Жеңимпаз халық», «Перзентим», «Қахарман халқымыздың балаларына», «Фронттың мәртлери», «Батыр жигитсең!», «Ўатан ушын», «Халқым қәхәр қылды бүгин», «Ерлерге сәлем», «Батырлық» усаған шығармалары урыс жылларындағы фашизмди әшқаралаўшы, елди-халықты қахарманлыққа мобилизациялаўшы, ерлик хәм патриотизмди жырлаған, халықты қыйыншылық ўақытларда аўызбиршиликке, мийнетке шақырған, халыққа руўхый күш, жигер бағышлаған шығармалар болды.

Әсиресе, еки халық шайыры қарақалпақ әдебиятында шайыршылықта хәмме шайырлардың алдына шығып алды. Бул еки халық

шайыры усындай сынамалы бир аўыр күнлерде тынбай қосық жазып, халықтың қахарманлық руўхын көтеріў ушын да бар күш-жигерлери менен гүрести. Олар атыз басларында, адамлар алдында, пахтакешлердин районлық ямаса республикалық слетларында хәм қуралтайларында адамларды мийнетке руўландырыўшы қосықларын тынбай оқыды. Халық жыйналған жерлерде олар хәмме ўақытларда фронтта жеңистің тез болыўын аўылларда, хәмме жерлерде қахарманлық мийнет керек екенликлерин тынбай үгит-нәсиятлады.

Расында да, урыс жылларының екінши жылы-ақ ел азаматларының әжайып мәртликлери себепли фронтта үлкен-үлкен унамлы өзгерислер пайда болды. Массалық қахарманлықлар менен бирге жекке қахарманлықлар да айырылып шыға баслады. Мәселен, бул хаққында халық шайыры Аббаз шайырдың «Жаўды кейин ысырыпты», өз жерлеси Советлер Союзының қахарманы дәрежесине ерискен Оразбай Жуманиязовқа арнап «Халық айланды сени туўған анадан», «Шаниязовтың ғайраты», «Гүзеп кел», халық шайыры Садық Нурымбетовтың «Жеңимпаз халық», «Фронттың мәртлери», «Батыр жигитсен», «Инимнің хаты», «Халқым қәхәр қылды бүгин», «Батырлық», «Данқлы күн» усаған шығармаларын дәретти.

Еки халық шайыры урыс жылларында өзлериниң бар дәретиўшилиқ талантларын халықтың душпан үстинен жеңиске ерисиўлери ушын бар болған мүмкиншилиқлерин жумсаў керек екенликлерин үгит-нәсиятлаўға жумсады. Әдебияттың халықтың руўхый күш-қүдирети болғаны ушын халық шайырлары оны қалай пайдаланыў кереклиги хаққында басқа шайырларға үлкен үлги көрсетти. Олар өз дәретиўшилиқ мийнетлерин тек фронттағы қахарманлықларды ғана жырлаўға арнап қоймастан, өз мийнетлери менен тылда турып үлкен қахарманлық қылған мийнет ерлерин де елге, халыққа үлги етип жырлады. Мысалы, халық шайыры Аббаз Дабылов «Шаўгүл», «Оразгүл», «Бес қыз», халық шайыры Садық Нурымбетов та «Жаўынгердин анасы», «Сәлийма», «Атланды қызлар», «Дәўлетбийке» хәм т.б. шығармалары менен тылдағы мийнет адамларының пидәкерли мийнетлерин жырлаў темасына үлкен үлес қосты. Ал, халықтың фашизмди қыйратыў ушын тылда хәм фронтта жан-тәнин аямай жүрген ул хәм қызларын бул жыллары шайырлар шынтлап тилге алды.

Урыс дәўирлери халқымыздың ең қыйын жыллары болды. Көп адамлар Ыатанды жаўдан қутқарыў ушын, елде тезирек тынышлық өмир орнатыў ушын фронтта жан берип, жан алып, қан төгип қатты қыйыншылықлар көрип атырған бир жылларда гейпара адамлар фронтқа барыўдан қашып, душпаннан қорқып халқының ар-намысын қорғаўдан бас тартқан намыссыз жигитлер де елде табылып қалды. Хәтте, фронттан, тап урыс болып атырған жерлерден қашып келгенлер де болды. Бул

арсыздық, бул ел намысын жерге көмгөн нәмәртлер деп буларға қарсы халық шайырлары ел аралап поэзия менен атланысқа шықты. 1942-43-жыллары халық шайырлары, әсиресе, Қоңырат, Мойнақ районының аймақтарындағы аўылларда қысса оқып жүріп, қашқынларды урысқа мобилизациялады. Буларға қарсы усы жылларда халық шайыры Аббаз шайырдың «Халық ғарғысы», «Нәмәрт жигит неге дәркар», «Жеңген жақсы» деген әжайып шығармалары жазылды. Шайыр бул шығармаларын ел аралап, халық арасында тынбай оқыды. Урыс жылларында халық шайырларының қыссаханлық хөнерлери үлкен хәуижге минди. Халық шайыры Аббаз Дабылов аўылларда халықтың арасында болып өзиниң «Халық ғарғысы», «Нәмәрт жигит неге дәркар», «Жеңген жақсы» деген шығармаларын күни-түни қысса қылып оқыды.

Мәселен: *Сүйикли Ұатанға қыянат қылған,
Қарақалпақта қашқан жигит ким еди?
Әдиўли халқымның ғарғысын алған,
Қандай жигит ақыл-хушы кем еди?!*

*Қоблан, Алпамыстың жүрген жеринде,
Оқысаң китапта, ертеклеринде,
Мәртлер өткен қарақалпақтың елинде,
Халықтың абройын төккен ким еди?!*

*Шалғайынан тартқан баратқан бақтың,
Бизге кереги жоқ ондай шатақтың,
Жүзин төмен қылып қарақалпақтың,
Аяғынан тартып жүрген ким еди?!*

(«Халық ғарғысы»).

Болмаса:

*Халық ушын белин буўмаса,
Жигитте намыс болмаса,
Ұатан ушын туўылмаса,
Ондай жигит неге дәркар?!*

*Өзине жаман ат тағып,
Қашып жүрген басын бағып,
Өз бетине күйе жағып,
Жүрген жигит неге дәркар?!*

*Алмастан қайтқан полаттай,
Порсаң аяқ жаман аттай,*

*Жарықтағы жарғанаттай,
Болған жигит неге дәркар?!*

*Ұатан ушын ойланбаған,
Халқы ушын қыйланбаған,
Жарақ алып сайланбаған,
Нәмәрт жигит неге дәркар?!*

(«Нәмәрт жигит неге дәркар»).

Ауылларда айырым адамлардың айтыуына карағанда, Аббаз шайырдың бул қосықларын қисса қылып оқыған районларында хәр күни он-он бес адам районлық военкоматқа өз еркери менен барып, бизлер фронттан қашып жүрип едик, енди бизлерди урысқа жиберинлер, деп өзлери военкоматқа арзалар жазып, фронтқа атланғанлар көп болған. Халық, әсиресе, урыс жыллары көркем әдебияттың құдиретли күш екенлигин көрди.

Урыс жылларында қарақалпақ әдебиятының басқа халықлар әдебиятлары менен байланыслары да күшейди. Халық жауын қалай куртыу керек, жеңисти қалай тезлетіу керек екенлиги тууралы қонсы халықларда қандай шығармалар бар, олар қосық па, очерк пе, публицистикалық мақалалар ма, соларды тауып өзлери оқып үйреніп үлги алды. Әсиресе, жүдә актуаль шығармалар болса, оларды тез қарақалпақ тилине аударып, адамларға жеткеріудің де илажларын иследи. Мәселен, Г.Фуламның «Сен жетим емессен», орыс тилинен М.Шолоховтың «Душпанды өшпенлилик пенен жеккөріу илими» атлы очеркин, Лебедев Кумачтың «Көтерил, халқым», К.Симоновтың «Фронт хакыйқатлығы» очеркleri бизиң жазыушыларымыз тәрeпинен қарақалпақ тилине аударылып халыққа жеткерилди.

Солай етип, урыс жыллары ауқамлас халықлардың душпанға қарсы болған руухый күшлери де бириктирилди. Бул жылларда әдебиятта басқа жылларға карағанда халықлар тәғдирлери жүдә көбирек жырланды. Көркем әдебият дәуір тарийхы, қыйыншылық жыллардағы халықлар тәғдирлери реаллығының, қахарманлықларының аянышлы өмирлериниң үлкен бир тутас шежиресин дүзип, үлкен бир идеялық хәм халықтың тәрбиялық қуралы екенлигин жүдә анық көрсетти. Хакыйқатында, көп жылларда бирлескен халықлар күшлери фашизмниң күшин қайтарды. Енди халықлар фашизмди биротала жер жүзинен куртыу кереклигин түсинди. Екинши жер жүзлик урыста бирлескен халықлар күшлери дүньядағы еллерди, халықларды фашизм тырнағынан азат етиу кереклигин шешти. Растан да халықлардың бул азат етиушилик гүреси екинши жәхән урысы дәуірлеринде тек бизиң елимизде ғана емес, ал

пүткіл Европа цивилизациясын фашизмнен азат етті. Бул урыска баска еллер, халықлар перзентлери менен бирге каракалпак жигитлери де белсене катнасты. Бул уранды халық шайырлары да:

*Ядыңнан шықпасын душпанның пәнти,
Азатлық дүньяның болыңыз мәрти,*—деп қоллап-қуўатлады.

Урыс жылларында да әдебият өзиниң мудары раўажланыўда болатуғын жанлы жөнелис екенлигин көрсетти. Миллий каракалпак әдебияты жанрлық жақтан да раўажланды, бул жылларда каракалпак әдебиятында драмалық шығармалар да пайда болды. Мәселен, Ж.Аймурзаевтың 1941-жылы «Перзентим» атлы пьесасы пайда болды. Жазыўшы онда урыс темасын хәр тәрәплеме сәўлелендириўге хәрәкет етті. Пьеса қахарманы каракалпак жигити Марат урыста үлкен ерлик көрсетеди. Және Ж.Аймурзаев «Коля» атлы пьесасын жазды. Оны сол жылы жас тамашагөйлер театры сахналастырды. Әсиресе, жазыўшының «Лейтенант Елмуратов» пьесасы бул жыллардағы табыслы жазылған шығармалардан болды. Драматургтин бул «Лейтенант Елмуратов» пьесасында урыс жылларында болып атырған аўыр хақыйқатлық сүўретленеди. Онда Батырбек Елмуратов урыста қахарманларша қаза табады.

Драматург Сапар Хожаниязовтың 1944-жылы «Бизиң Бахадыр» пьесасы бир неше рет тамашагөйлерге көрсетилди. Онда каракалпак халқының тылдағы хәм фронттағы қахарманлықлары гәп етиледди.

Урыс жылларында каракалпак әдебиятының көп жанрлары мәселен проза, критика жанрлары аз да болса өз раўажланыўын тапты. Бул жанрлардың көп раўажланбаў себеплери, бириншиден урыс жыллары проза хәм сын жазатуғын көп жазыўшы, шайырларымыз фронтқа кетти. Екиншиден, урыс жыллары республикалық масштабтағы ири-ири көп баспа сөз органлары, әсиресе, республикалық «Жас Ленинши», «Жеткиншек», «Совет муғаллими» газеталары жабылып қалды. «Қызыл Каракалпакстан», «Советская Каракалпакия» газеталарының көлеми киширейип шығарылды. Көп журналлар биротала жабылды. Соған қарамастан фронт турмысларынан алып жазылған қосықлар топламлары, жазыўшылардың поэмалары баспа сөзде басылып турған ўақытлар да болды. Мәселен, Ж.Аймурзаевтың «Мениң жолдастарым», Д.Назбергеновтин «Еки батыр» және Ж.Аймурзаевтың «Ербай батыр» поэмалары жарық көрди. Және де халық шайырларынан С.Нурымбетовтың қосықлар топламлары, Ж.Аймурзаевтың «Қахарманлық гүрес» топламы баспадан шықты.

Урыс жыллары очерк, гүррин, критика жанрлары жағдайға байланыслы баспа сөзде аз муғдарда көзге түсти. Сонда да усы жыллары каракалпак әдебиятында эпикалық жанрдың киши формалары болған очерк

хәм гүрриндик шығармалар аз да болса болды. Очерк жанрында Ж.Аймурзаев, М.Дәрибаев, Р.Мәжитов, Н.Дәўқараев, Н.Жапақов, Ө.Турымбетов усаған жазыўшылардың жумыс ислегенлигин көремиз.

Усы жыллардағы талантлы жазыўшы Ж.Аймурзаев «Жеңис», «Тағы да алға», «Германияның гүржилери», «Атландық Берлин үстине», усаған үлкен, киши публицистикалық мақалалар жазды. Оларда улыўма фашизмнің адамзатқа келтирип турған азаплы хәрекетлери әшқараланды.

М.Дәрибаевтың «Үш батырдың анасы», «Ис үстинде», «Тракторшы», «Атыздағы әңгеме», «Тасыған ғайрат» усаған очерклеринде урыс жылларындағы тылдағы халықтың үлкен қахарманлық мийнетлери сүўретленеди. Буларда урысты жеңис пенен тамамлаў ушын адамлардың пидәкерлик ғажжа-ғаж тылдағы қахарманлық мийнетлерин көресен.

Р.Мажитов «Жемисли мийнет», «Көз ашып жумғанша», «Сағынып күткенде», «Шешилген сыр», «Даңқ ийеси», «Жигиттиң арысланы» атлы очерклерин дөретти. Буларда урыс қыйыншылықлары, урыс жылларындағы миллетлер дослығы нәтийжесинде душпанды биригип жеңиў усаған мәселелер сүўретленген.

Н.Жапақовтың «Намуна» очеркинде Намуна колхозының колхозшыларының тылда турып, үлкен шөлкемлескенлик пенен жумыс қылып, фронтқа жәрдем берип атырғанлықлары жазылған.

Н.Дәўқараевтың «Батырлық» гүрринде қарақалпақ жигити Сапарбайдың душпанға қарсы фронттағы мәртликлери, оның саналы гүреси, әсиресе, ел, халық ғамы ушын гүрескенликлери, саўаштағы мәртликлери, бул мәртликлердин дереклери жүдә шебер жазылған. Ал, усы автордың «Өлимди писент етпеўшилер» гүрриңи де душпан менен саўаштағы летчиклердин мәртликлери сүўретленеди. Бунда батырлық, қырағылық ел-халық ушын мәртлерше гүреслер жазылған.

Улыўма, Н.Дәўқараев гүрриндик шығармалардың шебери екенлиги менен көзге түсти. Онда басқа жазыўшыларға қарағанда урыс дәўириниң хақыйқатлықлары реал хәм исенимли жазылды.

Бирақ, бул жылларда эпикалық жанрлардың ири түрлери болған повесть, романлық шығармалар жазылмады. Оның үлкен себеплери болды. Себеби, көп жазыўшылар фронтта болды. Оған, әлбетте, ўақыт та керек еди.

Жуўмақлап айтқанда, урыс жылларында қандай қыйыншылық жағдайлар болса да, қарақалпақ жазыўшылары халықтың руўхый құдиретлиликлерин қолдан келгенше орынлады. Бул жылларда көркем әдебият та халықтың миллий руўхый күш-құдиретлиликлерин жырлайтуғын миллий әдебият сыпатында раўажланыўын тапты. Расын айтқанда, көркем әдебият аз ўақыттың ишинде болса да халықтың бул жыллардағы тийкарғы талабын толық қанаатландырды.

ЕКИНШИ ЖЕР ЖҮЗЛИК УРЫСТАН КЕЙИНГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫ (1946-1960)

Халқымыздың тарихында екінші жер жүзлік урыстан кейінгі бес жылдықтар дәуірлері 1946-1960-жылдар деп белгіленіп, ұлыма бұрынғы бизің елимизде урыстан қыйраған халық хожалығын қайта тиклеу жыллары сыпатында тарихқа кирди. Бул жылдар урыстан соңғы тынышлық дәуірлердегі халық хожалығын қайта тиклеудегі халық қахарманлықтарының екінші дәуірі деп те аталады.

Екінші жер жүзлік урыс жылдары қанша қыйыншылық жылдар болып есапланса да, СССР дағы жасаушы барлық халықтар ушын бул дәуірлер үлкен сынақ жылдары болды. XX әсирде пүткіл елди қызыл империя басып алып, өз зорлық, үстемликтері менен елди, халықты басқарса да, хәтте, қарақалпақ усаған кишкене халықтардың бұрыннан бекемленип қалған динин, миллий үрп-әдетин, әдебиятын хәм мәдениатын жоқ қылмақшы болып, елдің мешит, медреселерин бузып, жазба миллий мийрасларын жоқ қылып, өткендегі тарихларын умыттыраман деп қанша хәрекет етсе де, халықтың, миллеттің хеш жоқ болмайтұғынлығын, олардың өз салт-санасын сақлайтұғынлығын, бул аұхалдын урысқа шекем хәмме, халықтардың басында болғанлықтарын, бирақ, қыйын жағдайлар болса да, елдердің, халықтардың бир-биреулерине жақынласатуғынлықтарын, қыйыншылық жағдайларда қайта бир-биреулерине жәрдем қолларын созатуғынлығын көреді. Халықтар қайта социализимнің тусында да өз өмир тиришиликлерин, өз турмысларын өз қоллары менен қуратуғынлығына көзлери жетти. Демек, бул зорабанлық сиясатқа масластырған халда хәр бир халық өз экономикасын, руұхый өмири болған әдебиятын, мәдениатын жана бағдарларда, жаңаша халықлық характерлерде қайта қурып алыу, жасау мүмкин екенликлерине қарақалпақтардың да көзлери жетти.

Ғақыйқаттан да, урыстан кейінгі жылдары барлық халықтар да урыс жылларында барлық тәрәптен өззиленип қалған еди. Соның ушын биринши гезекте, халық экономикалық қыйыншылықтардан шығыу жолларын қарастырды. Урыс жылдары хәм оннан кейин, жасырарлығы жоқ, экономикалық қыйыншылықтардан тысқары, елде көп жылдар ашлық, аұырыушылық хұким сүрди. Әсиресе, Россияның көп жерлеринде, Украина, Белоруссия, Балтық бойы елдеринде душпаннан қыйраған аұылларды, районларды, үлкен-үлкен санаат орайлары жайласқан ири қалаларды қайта тиклеп алыу ушын үлкен қәрежет хәм адам күшлери керек болды. Урыс болмаған Өзбекстан, Қарақалпақстан усаған халықтар фронтта душпан үстинен жеңисти тезлетіу ушын қолындағы

бар малларын, көрпе-төсек, кийим-кеңшеклерине шекем берип, экономикалық жақтан әзизелеп қалған еді. Оның үстине, бес жыл дауам еткен урыста хәмме халықлар ақыл хәм физикалық жақтан, әсиресе, экономикалық жақтан жүдә шаршаған еді. Ел тынышлық турмысқа өткеннен соң бул қыйыншылықтарды тиклеп алыу керек болды. Ол да аңсат болмады. Себеби, оған ұақыт та керек болды. Әсиресе, урыстан кейин мийнетке жарамлы адамлар да қалмаған еді. Сонлықтан да бул да аңсатқа түспеди. Бирақ, елдеги бундай қыйыншылықтарға карамастан, хәмме халықлар, соның ишинде қарақалпақ халқы да бул ахуаллардан қутылыу ушын жақын жылларда халық хожалығын тиклеп алыуға бар күш-ғайратларын салды. Халықтың хәмме ұақытларда рухый күдретин болған көркем әдебият бул экономикалық қыйыншылық жылларында да халық идеалы менен жасауға қарады. Фронт жыллары көркем әдебияттың бас темасы халықтың рухый күш-күдиретин арттырыу, елдің патриотлық сезимлерин оятыу, мийримсиз душпанға қарсы атланысқа адамларды мобилизациялау болып қалған болса, енди ел душпанды қуртып, тыныш өмирди баслаған ұақытларда да әдебият халық рухын, усы жыллардағы халық кейпин жырлауды өзине бас мақсет етти. Сонлықтан да урыстан кейинги бес жыллықлар, халық хожалығын қайта тиклеу, тынышлық турмыс пенен мийнет жеделлигин арттырыу, халықлардың парахат қурылыс жолындағы тарийхый табыслары, халық хожалығының тарауларын үзликсиз рауажландырыу, елдің бул жолдағы қахарманлықларын, халықтың күннен күнге абаданлығын арттырыу, елдің материаллық хәм техникалық базасы ушын болған характерли гүреслери енди көркем әдебияттың гәп ететуғын баслы темасына айланды.

Ғақыйқаттан да, халық хожалығын қайта тиклеуге хәмме халықлар сыяқлы қарақалпақлар да жумыла киристи. Елде тынышлық турмыс деми менен жумыс етилди. Ең баслы мәселе—урыстан кейин халық аралық жағдайлар да жүдә жақсыланды. Фашизм тырнағынан азат болған Европа хәм Азия континентиндеги көп еллер өзлери демократиялық жол менен рауажланыуға киристи. Мәселен, Польша, Германияның бир бөлеги Германия демократиялық республикасы болып қайта дүзилди. Чехословакияда, Венгрияда, Румынияда, Болгарияда, Албанияда, Қытайда, Арқа Кореяда, Арқа Вьетнамда, Монголияда, Кубада демократиялық дүзим жүзеге келди. Америка материгинде де Куба халқы өзинше еркин рауажланыу жолын жеңип алды.

Екинши жер жүзлик урыстан кейинги дүньяда көп мәмлекетлердин гәрезсиз демократиялық жоллар менен еркин рауажланыуы енди өзинен-өзи дүньяда парахатшылық толық орнағанлығын, енди оны сақлау керек екенлинин көрсетти. Усы себепли бул жылларда қарақал-

пақ халқы да паракхатшылық вахтасында турып, урыста қатты хэлсиреген халық хожалығын қайта тиклеп алыўға белсене киристи. Халық өмирлеринде урыстан кейинги жыллары усындай бир жаңа дәўир басланды. Бундай ўақытларда көркем әдебият та әмелий жақтан иске асып атырған прогрессивлик ўақыяларды, жанлы раўажланыўшы процесслерди жырлаўға шынтлап бағдар алды. Халықтың руўхый дүньясы да усы дәўирлердеги әдебияттан усыны талап етти. Өйткени, әдебият жанлы процесс болғанлықтан ол жоқ жерден, және де тосаттан пайда болмайды, ол елдеги болып атырған тарийхий шараятлардан, сиясаттан, социаллық жағдайлардан азықланып дөреледи. Сонлықтан бул жылларда көркем әдебияттың да ўазыйпасы жаңа жағдайларға, жаңа шараятларға байланыслы нызамлы рәўиште өзгериў кереклиги нызамлы кубылыс болып қалды.

Бул жылларда, хақыйқаттан да көркем әдебият ушын жақсы жағдайлар да пайда болды. Қарақалпақстанның көп жазыўшылары, мәселен, Ж.Аймурзаев, А.Бегимов, Қ.Айымбетов, Ө.Турымбетов, Т.Нәжимовлар фронттан елге қайтып келди. Қарақалпақстан жазыўшылар аўқамының ағзалары да көбейди. Енди елде көркем әдебият урыс жылларындағыларға қарағанда бираз жаңаша раўажланыў жолына да түсти. Бирақ, бурынғыша Қызыл империяға көркем әдебияттағы дөретиўшиликтеги еркин хәм демократия жақпады. Бул жылларда әдебиятты бақлаўды партия және қолына алды. Буны партия әдебият исине партиялық гамхорлық деп түсиндирди.

Солай етип, 1946-жылы, 14-августа «Звезда» хәм «Ленинград» журналлары, сол жылы 26-августта «Драма театрларының репертуарлары хәм оларды жақсылаў илажлары хаққында», 4-сентябрьде «Үлкен өмир» кинофильми хаққында ВКП(б) Орайлық Комитетиниң қарарлары шықты. 1949-жылы январьда «Правда» газетасының бетлеринде жәрияланған «Театр критиклериниң антипатриотлық бир топарлары хаққында»ғы қарары болса, илимниң айрым тараўларында, әдебиятта, көркем өнерде дөретиўшилик мийнет етип атырған советлик қурылысқа жат бир топар «космополитлер» қатты сынға алынды. Әсиресе, Орайлық баспа сөзлердеги «Конфликсизлик теориясы» хаққындағы мақалаларда көп дөретиўши хызметкерлер сынға алынды.

Бул партиялық қарарлардың СССР да бир елде, бир мәмлекетте жасап атырған хәмме әдебиятлардың, көркем өнердин еркин раўажланыўына үлкен зыяны болғанлығы сыяқлы, бул жыллардағы қарақалпақ әдебиятаныў илимине де, көркем әдебиятына да, көркем өнерине де үлкен зыянлы тәсирлери болды.

Бул қарарлардың бир тәрәплемелилиги, бириншиден, дөретиўшилик еркинлик хәм оларда миллий әдебиятлардың өзине тән раўажланыў

өзгешеликтери есапка алынбаған. Екиншиден, илим хәм дөретиўшилиик жумыслар бурынғыша тек партияның баклаўы астында раўажланыў керек деген сиясат толық ҳүким сүреди. Сол себепли, бизде де карақалпақ әдебиятында бул қарарлар тийкарында илимди, оны изертлейтуғын көркем әдебиятты, көркем өнерди қайта қарап шығыў керек деген гәплер көбейди. Жоқ та болса, усы идеясызлыкка жуўап бериў керек деп бизде де көп жолдаслар «гейпара жазыўшыларымыздың шығармаларында идеясызлык, орта әсирге тән сарай жазыўшыларының, шайырларының үлгисинде бизде бираз шығармалар жазылып баспада басылып шығып кеткен» деп гейпара үлкен жазыўшылармызды, мысалы, Ж.Аймурзаев, Ә.Шамуратов, А.Бегимовларды сиясатка жараныў ушын критикалаў, қысқыға алыў басланды.

Ал, илимде 1948-жылы «қарақалпақ халқының дәстанлары болған «Алпамыс», «Қоблан», «Мәспатша» дәстанлары жыраўлар тәрәпинен халық алдында жырланады. Олар оқыў бағдарламаларына киргизилип мектептерде оқытылып атыр. Буларды тоқтататуғын ўақыт келди. Себеби, булар халыққа қарсы шығармалар, адамларды совет патриотизми руўхында тәрбиялай алмайды. Қайта миллетшиликке, шовинизмге тәрбиялайды деп үлкен орынларда, Орайлық Комитет баянатларында, Өзбекстан Коммунистлер партиясы Орайлық Комитетиниң биринши секретары Ниязовтың баянатларында қатты критикаланады. Ал, буған ерип гейпара жергиликли жердеги миллетшилер «Н.Дәўқараев миллетшиликти жырлаған, ислам динин үгит нәсиятлаған, Бердақ шайырдың «Хорезм», «Шежире», «Кулен болыс» хәм т.б. усыларға усаған шығармаларын мақтап жазып, илимий изертлеў алып барып, Қаракум ийшанның суўпысы болған Бердақты «үлкен шайыр» деп докторлық диссертациясына киргизген. Булар хәзирги ўақытларда қандай уят. Бул совет идеологиясына жат ислер менен шуғылланыўшы усындай адамлар соңғы жыллары көбейип кетти»,—деп баспа сөзлерде шаўқым шығарды. Айрым Савицкий, И.Ефимов, Мурадов, Нарынов, К.Ирманов усағанлардың миллий әдебиятларға хәм илимпазларға жаласы пүткил аўқамлық үлкен шаўқымға айланып кетти. Булардың пикирлери өз қәтеликлери менен турмай, буның карақалпақ илим, әдебияты, мәдениятының өсиўинде, раўажланыўында бул жылларда үлкен зыянын тийгизди.

Қызыл империяның усындай қорқытыў, миллетлердин өзине тән раўажланыў бағдарларын байлаў, хәмме нәрсени сиясат пенен услап турыў усаған зорлықлары екинши жер жүзлик урыстан кейин де болып турды.

Бирақ, соған қарамастан, халық өзиниң енди бул зорабанлық сиясат дәўирлеринде де өзлерин өзлери қалай басқарыў, қалай раўажландырыў жолларына түсинип жеткен еди. Мәселен, үстемлик етип турған ҳүки-

метти де мактау керек, бирак, сол аркалы бул зорлықларға кул болып қала бермей, өз миллий өзгешеликлерин де раўажландырыу, усындай жоллар аркалы олар менен ишки гүрести жүргизиуди халық түсинип жетискен еди. Сол себепли, халық хәмме ўақытларда миллийликти сақлап жасаудың жолларын бәрхә карастырып келди. Урыстан кейинги дәуир оннан бурынғы жыллардағы халықтың езилип, қорқып, қорланып әбден кул болып жасауынан өзгеше жоллар тапқанлығы менен парық қылады. Солай етип урыстан кейинги жыллар өзин-өзи басқарыу, өзин-өзи раўажландырыу мүмкиншиликлерине анық жоллар тауып кирискен жыллар болды. Бул жыллар буннан бурынғы өткен жылларға қарағанда усындай үлкен өзгешеликлери менен парқ етип турды.

1947-жыллардан баслап қарақалпақ жазыушыларының шығармаларын дағазалайтуғын хәр түрли атамадағы әдебий альманахлар шығарыу дәстүрге айланды. 1950-жыллардан баслап жабылып қалған «Жас Ленинши» газетасы, 1951-жылдан баслап «Қызыл Қарақалпақстан», «Советская Карақалпакия» газеталары, 1958-жылдан баслап «Жеткиншек», 1955-жылдан баслап урыс жыллары жабылып қалған Қарақалпақстан жазыушылар аўқамының органы болған «Қарақалпақ әдебияты хәм искусствосы» журналы және қайта шыға баслады. 1958-жылдан баслап бул журнал «Әмиўдәрья» деген ат пенен айына бир рет шығатуғын болды. Республикамыздағы баспа сөз органларының усындай болып кенейиўлери миллий дәретиўши хызметкерлердиң өз шығармаларын баспа сөзде еркин дағазалауына жаратылған мүмкиншиликлер еди.

1954-жылы 15-26-декабрь күнлери СССР жазыушылар аўқамының екинши съезди болып өтти. Бул СССР жазыушылар аўқамының жигирма жылдан кейинги шақырылған съезди еди. Бул съездде ең тийкарғы баслы гәп етилген мәселелер: Әдебиятқа партиялық басшылық, әдебиятта әдебий қахарман, социалистлик реализм әдебиятында көркем форманың байлығы, көркем аўдарма, конфликтсизликке, иллюстративликке, турмысты жалған қылып бояп көрсетиўшилерге жол қоймау кереклиги усаған көп-көп әхмийетли мәселелер талқыланды. Және де бул съездде партия буннан кейинги дәуирлерде де көркем әдебияттың раўажланыу жолларын көрсетип берди.

Бул жыллардағы бир өзгешелик, урыстан кейинги дәуирлерде туўысқан халықлар әдебияты бир-биреўлериниң жетискенликлерине қарады. Бурынғы жылларға қарағанда олар бир-биреўлеринен дәретиўшилик шеберликлерди үйренди. Көркем әдебият та инсанийлық құдиретликлерге түсинип жетисти. Соның ушын қайсы халықтың дәретпелери болса да ол улыўма дүньялық мәдений қорды байытып атырған байлықлардан, деп қаралды. Сол себептен де, урыстан соңғы жыллардағы Б.Полевойдың «Хақыйқат адам хаққында повесть», А.Фадеевтиң «Жас

гвардия», Ә.Казаковичтің «Жұлдыз», М.Ибрагимовтың «Сондай күн келеди», В.Лицистің шығармалары, Ғ.Мустафиннің «Қарағанда», Т.Сыдықбековтың «Бүгінгі күннің адамлары», Берди Кербабаевтің «Шешиўши адым», А.Қаххардың «Жаңа жер» хәм т.б. усыларға усаған шығармалары қарақалпақ халқы ушын да дәўир жаңалығы, үлкен хұрметли итибар аларлық шығармалар болды. Себеби, буларда урыс темасы да, урыстан соңғы елдеги экономикалық кыйыншылықлар да шебер сүүретленип берилген. Булар тек өз елиндеги жазыўшылар ғана емес, ал қарақалпақ жазыўшыларының да дөретиўшилик шеберликлерин жетилистириўге үлкен жәрдем ететуғын дөретпелер болғанлығы даўсыз.

Бул жылларда қарақалпақ халқының өмирлеринде де үлкен-үлкен өзгерислер болып турды. Мәселен, жаңадан Такыятас қаласы салынды. Әмиўдәрья жүенленип, оған ГЭС қурылысы басланды. 1947-жылы Чарджоў-Қоңырат темир жолы салынды. Аўылларда, колхоз, совхозлардың мийнет майданларында қызғын ислер хәўиж алды. Усындай бир өмирдиң қайнаған ўақытларында 1954-жылы Қарақалпақстан Жазыўшылар аўқамының үшінши съезди болып өгти. Бул съездге СССР жазыўшылар аўқамынан, Өзбекстан, Қазақстан, Түркменстан жазыўшылар аўқамларынан да көп жазыўшылар катнасып, бир-биреўдиң жетискен хәм кемшиликлери талқыланады. Съездде хәқыйкаттан да, соңғы 20 жыл ишиндеги қарақалпақ әдебиятының жетискенликлери, әдебияттың раўажланыў жөнелислери, перспективалары, тийкарғы дөретиўшилик бағдарлары белгиленип алынды. Съезд Қарақалпақстан жазыўшыларының өмиринде үлкен ўақия болды. Буннан кейинги дәўирлерде дөретиўши хызметкерлердиң халық өмирлери менен байланыслары күшейди.

Бул жылларда (1946-1960) Қарақалпақстан Жазыўшылар аўқамына жаңа жазыўшылар кирип келе баслады. Мәселен, Х.Сейтов, Б.Қайыпназаров, И.Юсупов, Б.Исмайылов, К.Султанов, Х.Турымбетов, Т.Жумамуратов, Ғ.Сейтназаров, Т.Қайыпбергенов, Ө.Айжанов, М.Сейтниязов хәм т.б. да талантлы жазыўшылар менен толысты.

Екинши жер жүзлик урыстан кейинги он-он бес жылдың ишинде 40 тан аслам профессионал шайыр хәм жазыўшыларды, прозаик, драматург хәм балалар жазыўшыларын, критиклерин өз дөгерегине жәмлеген республикада үлкен бир миллий әдебият хәм мәденият ғайраткерлериниң дөретиўшилик жәмәәти дүзилип жетилисти.

Поэзияда, прозада, драматургияда үлкен раўажланыў дәўирлери басланғанлығы белгили болып турды. Дурасын айтқанда, бул жылларда Қарақалпақстан жазыўшыларында жазыўшылық шеберликти жетилистириўге, тематикалық, идеялық хәм көркемлик жақтан көркем шығарма-

ларды жетистириуге талап та күшейди, жазыушылардың өзлери тәрәпинен бул мәселеге айрықша жууапкершилик те артты. Әсиресе, әдебиятта хәр бир жазыушы шайыр өз стилине ийе болыуға, дәретиушиликти новаторлыққа ерисиуге умтылды. Әсиресе, әдебиятта бурыннан кәлем тербетип киятырған кексе жазыушылар, мәселен, халық шайыры А.Дабылов, С.Нурымбетов, Ж.Аймурзаев, Н.Дәукараев усаған жазыушы шайырлар табыслы кәлем тербетти. А.Дабыловтың 1950-жылы «Бахадыр» дәстанының биринши китабы, Ж.Аймурзаевтың «Айгүл хәм Абат» драмасы, С.Хожаниязовтың «Сүймегенге сүйкенбе» пьесасы, Ә.Шамуратовтың «Айшолпан-Палман», И.Юсуповтың «Жолдас муғаллим» усаған ири кең полотнодағы шығармалары пайда болды.

Урыстан кейинги дәуирлерде поэзия әдебиятта тийкарғы орынларды ийеледи. 1950-жылдың ақырларында прозада үлкен-үлкен романлық шығармалар да көрине баслады. Бул миллий әдебияттың усы жылларда белгили дәрежеде рауажланыуға бет алғанлығын көрсетер еди. Мысалы, Ж.Аймурзаевтың «Әмиүдәрья бойында», А.Бегимовтың «Балықшының кызы», Х.Сейтовтың «Машакатлы бахыт» романлары баспадан шықты.

1958-жылы Қарақалпақстан жазыушылар аўқамының IV съезди болып өтті. Съезде урыстан кейинги дәуирлерде қарақалпақ әдебияты жоқары идеялы хәм жоқары көркемликке ийе көп-көп талантлы шығармалар менен байығанлығы белгиленип өтилди. Кейинги 1940-60-жыллар аралығында қарақалпақ әдебияты барлық жанрлар бойынша, әсиресе, критика жанры бойынша да бираз өзиниң өсип киятырғанлығын көрсетти. Бул жылларда жер жүзлик әдебияттың, әсиресе, тууысқан түркий халықлар әдебиятының жетискенликлерин көрсетиу хәм өзінде де шеберликлерди жетилистириу, аўдарма мәселелеринде бираз рауажланғанлығы белгили болып турды. Мәселен, Нәзим Хикметтин, А.С.Пушкинниң, Абайдың, Науайының, Мақтумқулының, Ч.Айтматовтың, Ш.Рашидовтың, А.Қаххардың, С.Муқановтың, Муўса Жәлилдин шығармалары қарақалпақ тилине усы жыллары аўдарылды. Қарақалпақ әдебиятында бул жылларда бурыннан үлкен тәжирийбеге, дәстүрге хәм үлкен базаға ийе поэзия жетекши жанр болып қалды.

П О Э З И Я

Поэзия түркий халықларда, соның ишинде қарақалпақларда да дүнья жаралғалы халықтың руўхый өмири болып келген кубылыс болды. Халық өзиниң куўанышын да, қайғысын да хәмме ўақытларда усы поэзия арқалы бөлискен. Қарақалпақлар ХХ әсирдин хәр бир он жыллығында қанша қыйын жәмийетлик өмирлер кеширсе, оның поэзиясы да сонша ўақ өз халқының жанлы өмирлериниң жыршысы болып хызмет етті.

Екинши жәхән урысы жеңис пенен тамамланып, халық өмирлери тынышлық дүньяға биринши кәдем басқан күни-ақ, поэзия бул шадлықты эфир арқалы дүнья бойлап жаңғыртты. Ж.Аймурзаев «Тыңлаңызлар?!», «Келди күткен күнимиз», халық шайыры А.Дабыловтың «9-май», халық шайыры С.Нурымбетовтың «Даңқлы күн» қосықлары республикалық радиодан халқымызғы қуғанышлы хабарларды жеткерди. Олар урыстың тоқтаған күни-ақ елде тынышлық өмирдің басланғанлығын хабарлады. Әсиресе, Жолмурза Аймурзаевтың «Тыңлаңызлар?!» қосығында тек инсаныйлық қуғаныш, шадлы хабарлар емес, ал пүткіл жәхән халықлары күткен әрманларының орынланғанлығы йошлы жырланды.

Онда: *Тыңлаңызлар, ата-ана-мехрибан,
Тыңлаңызлар, шошжақ жигит, қыз-жауан,
Тыңлаңызлар тасқын күштиң қауазын,
Тыңлаңызлар, аға, үке, тууысқан.*

*Москвадан келди елге бир хабар,
Бул хабарда гүллән халықтың үни бар,
Урыс питти, келди күткен күнимиз,
Жеңис күни бақытларға болды яр,¹—деп шайыр жар*

салды.

Бул адамларға шайырдың жекке қауазы емес, ал пүткіл жәхән халықларының қуғанышындай сезилер еди. Расында да, бес жыл дауамында фашизм менен қайтпай гүресип атырған дүньядағы тынышлық сүйер халықлар қуғанышы екенлиги де даўсыз еди. Бул сол күнги хәр бир адамның, хәр бир үйдин, хәр бир халықтың күткен әрманларының орынланған қуғанышы да болды.

Буннан кейинги бир хәптениң ишинде республикалық баспа сөзлерде шайырлар изли-изинен урыстың жеңис пенен тамаманғанлығы хаккында хош хабарларды жазып, халық қуғанышларын және де көклерге көтерди. Олар поэзия арқалы елине тек ғана шадлы хабарлар емес, йош, заўықлар бағышлады. Кулласы, бул арқалы поэзияның өзи хәмме ўақытларда, хәмме демлерде инсан өмири менен бирге жасайтуғын бир әжайып кубылыс екенлигин де көрсетти. Соның ушын да бизиң халқымыз поэзияны хәмме дәўирлерде де адам өмириниң раўшаны деп бақалайды.

Енди поэзия басқаша сүўретлеў усылына өгти, адамлардың жан дүньясына тез кирип, реал хәм көркем сүўретлеўлер арқалы урыстан жеңис пенен қайтқан қахарманлар образларын жырлай баслады. Хакый-

¹ Ж.Аймурзаев. Шығармалары. —Нөкис: «Қарақалпақстан», 1961.—105-б.

каттан да, уллы жеңистен кейинги шайырларымыздың әдебиеттағы ендиги жобасы усылай басланды. Бул әдебиетта нызамлы да кубылыс еди. Сонлықтан да халық шайыры А.Дабыловтың «Палўанларың кия-тыр», Ж.Аймурзаевтың «Батырың—жанажан досларың келди», Ә.Шамуратовтың «Саўаштан келди» хәм т.б. усындай сыпаттағы шығармалар дөреди. Буларда жеңимпаз мәрт қахарманлар образлары геўделенди.

Урыстан кейинги әдебиетта шайыр-жазыўшыларымыз тәрәпинен урыстағы қахарманлықларды жырлаў мәселелери де бирден тоқтап қалған жоқ. Себеби, урыс дәўирлери халықтың ядынан мәңги умытылмастай тарийхый из қалдырған ўақыялардан болды. Соның ушын да урыстан соңғы лирикада Ытан образы, қахарманлық ўақыялар, мәрт, қахарман жаўынгерлер образы узақ ўақытлар жырланды. Буның мысалы етип, шайыр Байнияз Қайыпназаровтың «Көк емен» қосығын көрсетиўдиң өзи жеткилики. Қосықта орыс жерине терең тамыр урған, көп жыллар ол жерде өскен көк еменниң хәр бир шакасы урыс дәўириндеги бир жаўынгердей болып көринеди. Оның қанша шақаларын оқ, снарядлар жулып кетсе де, ол тик кәддинде турыўын даўам етеди. бунда урыс дәўириндеги қахарман халқымыздың жуўмақлаўшы символлық образы жасалады. Мәселен,

*Ол еле тур ашыўлы,
Жаў алдында ийилген емес,
Оны зорлап күш пенен хәрғиз,
Ийилдириў ҳеш мүмкин емес,*

—деген қатарлардан бул мәнини айқын сезиўге болады.

Урыс дәўири пүткил дүньядағы жасаўшы барлық халықларға паракатшылық өмирдиң суў менен ҳаўадай зәрүрли екенлигин көрсетти. Соның ушын урыстан кейинги дәўирлерде бизиң жазыўшы, шайырларымыз әдебиетта жеңис темасын, урыс дәўириниң қахарманлықларын жырлағанда әсиресе, енди паракатшылық темаларын адамзат ушын бир-биреўлери менен ажыратыўға болмайтуғын кубылыс сыпатында қосып жырлады. Ҳақыйқаттан да, бул жыллардағы поэзияда жеңисти хәм паракатшылықты қосып жырлаў, бул ҳаққындағы халқымыздың ой-сезимлерин терең хәм анық дурыс сүўретлеў машқалалары биригип кетти.

Қарақалпақ халқының урыстан кейинги ой-сезимлери менен жасаўшы хәр бир шайыр дөрәтпесинде паракатшылық, халық хожалығын қайта тиклеў, халық хожалығын қайта тиклеўдеги қахарманлық мийнет темалары хәр күни, хәр ай сайын жаңғырды. Дәўирдин талап еткен әҳмийетли мәселелерин шайырларымыз дурыс түсинди. Мәселен,

халық шайыры Аббаз Дабыловтың «Тынышлықты сүйемен», «Тынышлық хаққында ойлар», халық шайыры Садық Нурымбетовтың «Парахатшылық», «Қолынды тарт арабтан», шайыр И.Юсуповтың «Хеш қашан» шығармалары усы биз гәп еткен әһмийетли мәселелерди жырлады.

Ал, қызғын мийнет темасын жырлау хәр бир жазыушы шайырдың да баслы ұазыйпасына, нызамлы тәдирине айланды. Халықтың уллы жеңисти қолға киргизген күнлеринен кейин онша көп кешикпей-ақ ел, халық массалық түрде халық хожалығын қайта тиклеуге жумыла киристи. Себеби, көп жыллық болып өткен ауыр урыс халықты экономикалық жақтан жүдә төменлетип хәм хәлсиретип таслаған еди. Өйткени, жеңисти тезлетіу үшін фронтты халық тек адам күшлери менен тәмийинлеп ғана қоймастан, жауынгерлерди азық-ауқат, кийим-кеншек, оқ дәри хәм т.б. лар менен тынбай тәмийинлеп турды. Бул ахуаллар халықтың экономикасын төменлетип жиберди. Сол себепли елде халық хожалығын қайта бир тиклеп алыу бас мәселелерге айланды.

1948-жылы 8-июльда Қарақалпақстан АССР Жоқарғы советиниң 6-сессиясы болды. Буған хәмме жазыушы шайырлар да қатнасты. Сессияда халық хожалығын қайта тиклеу, ендиги қахарманлық жумыслар елде егин, пахта хәм шаруашылықты рауажландырыу мәселелери қаралды. Сонда Қарақалпақстан жазыушылар ауқамының халық шайырлары атынан С.Нурымбетов шығып сөйлеп, енди барлық күшлерди республикада халық хожалығын рауажландырыуға жумсауға шақырды.

Онда шайыр:

*Жеңис дәрьясынан маржанлар себиң,
Турмысқа сарып еттиң табыстың көбин,
Фронт үшін барлық күшлер деген сөз,
Хожалық жағына айланды бүгин,—деп жар салды.*

Жеңимпаз халықтың өз елинде тынышлық дәуірлерде мийнет етиуи қыйын емес еди. Бул да көп күшти талап етти. Бирақ хәр жылы елимизге бәхәрдин келиуи адамларға қууаныш бағышлап, оларда мийнет жәуланларын қыздырар еди. Мийнет адамларының кеуил-күйлери бәхәрди көрип, бәхәрдей болар еди. Халық хәр жылы бәхәрди қызғын мийнеттиң басламасы деп түсинип, оны қууаныш менен қарсы алды. Бул халық қууанышларын шайырлар да хәр сапары йошлы жырлауға таяр еди. Солай етип, енди әдебият қууанышлы мийнет темасын жырлауға өтти.

Мәселен, А.Дабыловтың бәхәр хаққындағы қосығындағы:

*Өкшеңди көтер деп қысқы тоқсанға,
Енди нәубет бер деп еркин бостанға,*

*Нур шашаман деген жәхән аспанға,
Қулаққа келип тур үни бәхәрдин,—*

деген қатарларда шайыр зор поэтикалық шеберліклер менен тәбиятқа жан ендиреди. Солай етип, бәхәрди халықты жаңа мийнет шынларына шақырыушы символлық образ дәрежесине көтереди. Қосықты оқып отырғанда бәхәрдин құдіретлиги де, гөззалығы да, оның сақыйлығы да, оның қууанышы да адам жүрегіне жыллы тийгендей болады. Бул халық шайырының поэзиядағы айрықша шеберлигин де көрсетеди.

Тәбият кубылыстарын жырлаудағы бундай шеберлік сыпатлар Ж.Аймурзаевтың «Бәхәр сүйген яр», Т.Сейтжановтың «Сүйикли бәхәр» атлы қосықтарында да көринеди.

Шайырларымыздың бул жыллардағы көркемлік ойларында, оннан пайда болған лирикаларында айта қаларлықтай жаңалықтар сезиле бастады. Ол жаңалықтар хәр бир адамның тыныш өмиріндегі өз Ұатаны, өз халқы ушын пидәкерлік мийнет жоллары, қахарманлық нийетлери шайырларымыздың биринши жобаға қойып сүүретлеу керек екенлигине түсингенликлеринде көринип турды. Және де бул сыпат олардың, усындай дәуірлерде көркем шығарманы қалай жазыу керек, не ушын жазыу керек, биринши жобаға қандай машқалаларды шығару керек, деген мәселелерди толық түсинип жетискенлеринде сезилер еди. Әсиресе, мийнет темасында ели, халқы ушын, ондағы адамлардың арзыу-әрманлары, кеуил-күйлери, тийкарғы идеаллары лирика менен толық баянланды. Солай етип, бул жылларда қарақалпақ әдебиятында миллий лирика адамлардың жан дүньясын тербетерлік бай кубылыстар менен өмирдегі хәдийселерди сөйлетиуі арқалы байып хәм рауажланып барды.

Урыстан кейинги жыллардағы поэзия қарақалпақ әдебиятында өзиниң тематикалық жақтан байлығы менен ажыралып турды. Ол халық турмысының хәмме тәрәплерине араласты. Себеби, шайыр жазыушылар өз дөретиушилик хужданы менен өмирге саналы араласты. Хәқыйқаттан да, поэзия қай жерде қайнаған мийнет болса, тап соған барды. Соны көрди. Соның ушын да ол пахта атызындағы мийнетти, Қарақумды қақ айырып салынып атырған темир жолларда, Арал балықшылары менен ушы қыйыры жоқ көк теңизде, үстиртти жайлаған шаруалар арасында жасап рауажланды. Булардың мысалы етип Аббаз шайырдың «Арал қызы Аксүйрик», «Халықты темир жолға шақырыу», «Ақбөгет», «Бийбисәнем», «Тақиятас», «Механизация», «Жарыста озған жасларға», С.Нурымбетовтың «Күш салын», «Даңқ алыу керек қурылыстан», «Баратырыппан», «Поезд келгенде», «Пахтакеш қыз қосығы», «Шаруаларға», Ж.Аймурзаевтың «Ұатан», И.Юсуповтың «Қаратениз тәсирлеринен», «Кавказ» т.б. шығармаларды да келтириу мүмкин.

Қарақалпақ поэзиясының екінші жер жүзлік урыстан кейін бұрынғы он жылдықтарға қарағанда үлкен бір рауажланыу дәуірлері басланды. Оның тийкарығы себеплериниң бири, бириншиден, жазыушылар әдебиатты жаңа заманда халық муддахасына қалай жумсау кереклигиниң сырларын үйренип жетисти. Екиншиден, бул жылларда олар халықлық фольклордан хәм классикалық әдебиат дәстүрлерин еркин өзлестирди. Олар миллий поэзия дәретиудиң тийкарығы дереклери қайда екенликлерин излеп тапты. Үшиншиден, 30-жыллардың орталарынан кейинги дәуір тууысқан халықлар әдебиатты байланысларының күшейген жыллары болды. Соның менен бирге, бизиң жазыушыларымыз жәхән әдебиатты халықларының көркем сөз шеберлериниң миллий әдебиатты рауажландырыудағы метод хәм усылларын да түсинип жетисти. Олардан да көп өрнек алды. Сол себепли екінші жәхән урысы дәуиринен кейинги қарақалпақ поэзиясы өз ишинде поэзияның түр хәм жанрлық мәселелери жағынан да өсип байыды хәм рауажланды. Ең дәслеп өз ишинде миллий лирика тематикалық жақтан рауажланды хәм байыды. Мысалы, пейзажлық лирика, сиясий лирика, гражданлық лирика, сүйиушилик ямаса мухаббат хақкында лирика хәм т.б. лар әдебиатта миллий лириканың байығанлығын көрсетти.

Оннан соң хәр қыйлы түрлерде лирикалық шығармалар өзиниң ишки рауажланыуын тапты. Мәселен, әдебиатта лирика формасында жаратылған юмор-сатиралық шығармалар да көбейди. Бул жылларда әдебиатта көп ғана шайырлар сатирик сыпатында танылды. Мәселен, халық шайырларынан С.Нурымбетов, Т.Жумамуратовлар қарақалпақ әдебиатында сатиралық формалардағы қосықлардың шебери екенлиги менен көзге тасланды. С.Нурымбетовтың «Шуғылларға», «Әүере» шығармалары дәуирдиң өзине тән болған типик моментлерин қатты сынға алған шығармалар болды. Әсиресе, халық шайырының тымсаллық шығармалары дәуір, заманы талап еткен дәретпелер дәрежесине көтерилди. Мәселен, «Наўқан курт хәм жылан дастық», «Май хәм торта», «Дийқан хәм жалғызак», «Таўық хәм торғай», «Уста хәм шайыр», «Өжет өгиз», «Гүжим хәм қаратал» хәм т.б. да көплеген тымсаллары сиясий мазмуны хәм олардың аңғартқан мәнилери, поэтикалық қурылысы, көркемлик тили жағынан әдебиаттағы хәр қандай шебер деп аталынған сатириклердиң дәретпелеринен артық болса артық, кемис емес шығармалар екенлигинде даў болмады.

Халық шайыры Т.Жумамуратов та лирикада айрықша сатирик шайыр сыпатында көзге тасланды. Мысалы, «Критикашыл баслық», «Тон менен төбелес», «Мәспамбеттин түси», «Трактор хәм кетпен» хәм т.б. усыларға усаған көплеген шығармалары өз дәуириниң жоқары көркемликте хәм сиясий мазмунлықта жазылған сатиралық, тымсаллық шығармалары болды.

Бул жылларда лирика хәм оның жүдә бай түрлери карақалпақ әдебиятында хәмме шайырларда болды. Миллий карақалпақ әдебиятындағы әсиресе, поэзиядағы бул табысларға бизиң шайырларымыз узақ үйрениўлердиң хәм излениўлердиң нәтийжесинде жетисти. Бир ўақытларында үлкен халық поэзиясының шебери халық шайыры Аббаз Дабыл улы өзиниң әдебиятта бул табысларға жетисиўлери ушын узақ аўыр жолларды басып өткенлигин, узақ излениў, үйрениўлерди басынан кеширгенлигин жасырмай былай деп мойынлаған еди:

*Шайыр болып шықтым саўатсыз елден,
Не шықсын гүрмеўге келмеген тилден,
Қараңғы, қайғылы, қапа кеўилден,
Табалмай көп жүрдим сөздиң булағын.*

*...Көп өмир өткердим жазалмай босқа,
Илаж таппай шар тәрепке қарадым.
...Талай мийнетлерден қутқардым басты,
Түсинбей отыздан өткердим жасты.
...Шерик болдым сизлер менен заманға,
Өкинбеймен бурынғы өткен әрманға,
Жәрдем бер деп кейинлеген шабанға,
Жазыўшылық жолына деп сорадым.*

Енди:

*Дәстанлар жазыўға ўәде етемен,
Питкеннен соң алдыңыздан өтемен,
Опа қылып сол ўәдеме жетемен,
Тутылмаса тилим менен қулағым,¹—деп жазған еди.*

Әлбетте, халық шайыры буны реалистлик әдебияты деп есаплаған әдебияттың барлық сырларына түсинискеннен кейин барып айтқан гәплери еди. Расында да, бул халық шайыры тәрепинен айтылған гәплер хақ гәп еди.

Бул дәўирлерде карақалпақ әдебиятында әжайып бир миллий әдебияттың раўажланыў дәўирлери басланды. Усы дәўирлерде карақалпақ әдебиятында айрықша халық мойынлаған лирикалық шығармалардың шеберлери көбейди. Мәселен, Ж.Аймурзаев, Б.Қайыпназаров, И.Юсупов, Х.Турымбетов, Ф.Сейтназаров хәм т.б. лар. Әдебиятта жас әўладты тәрбиялаў, жаслар өмирлеринен шығармалар жазыў ўазыйпасы да турды. Бул жолда да әдебиятта лирика жанры айрықша роль атқарды. Әсиресе,

¹ А.Дабылов. Шығармалары, 3-том. Нөкис «Қарақалпақстан», 1972.—24-25-б.

көп ғана балаларға арналған қосықтар топтамалары баспадан шықты. Солардан Ж.Аймурзаевтың «Жас әўладларға» (1951), С.Нурымбетовтың «Фархад» поэмасы (1955), М.Сейтаниязовтың «Кәрим матрос» (1955) хәм т.б. бир қатар қосықтар топтамаларын көрсетиў мүмкин.

Бул жылларда поэзияда сол дәуир ушын бир қанша кемшиликлери болса да үлкен-үлкен поэмалық шығармалар да жарық көрди. Мәселен, Чарджоў-Қоңырат темир жолы қурылысындағы халық қахарманлықларын жырлаған Ж.Аймурзаевтың «Айдын жол» поэмасы. Бул шығарма адамлардың асаў тәбиятты бағындырыў, еспе қумларды жарып темир жол салтыў усаған қахарманлығын, дәуир ҳақыйқатлықларын жырлаған поэма болғанлығы менен оқыўшылар жәмийетшилигине қәдирили болды. И.Юсуповтың бурыннан куўрап қалған шәлистанлықты гүлистанлыққа айландырған әжайып қахарманлықларын жырлаўшы «Акация гүллеген жерде» поэмасы, Н.Жапақов пенен Х. Сейтовтың «Гүлленген аўыл» поэмасы, Б.Қайыпназаровтың «Палўанбек», Ж.Аймурзаевтың «Ербай батыр», Х. Сейтовтың «Жарысқан жаслар», Ә.Шамуратовтың «Ақшолпан-Палман» поэмасы, С.Бекназаровтың «Таня» поэмасы, Х.Сейтовтың «Елимиздиң ерлери», Ә.Хожаниязовтың «Ерлик» поэмалары дәреди. Бул поэмалар ВКП(б) Орайлық комитетиниң «Звезда» хәм «Ленинград» журналларындағы жиберилген мәселелерден кейин, әсиресе әдебиятта конфликтсизлик теориясы ҳақкындағы гәплерден соң өмирде турмысты сүүретлеўде аңсат жол тапқан, өмирде қахарманлар хеш қандай қыйыншылықсыз-ақ табысқа ересе береди деген гәплер менен сынға алынса да, булар өз дәуиринде дөреген қарақалпақ әдебиятының үлкен табысларынан болғанлығына даў жоқ.

Әсиресе, екінши жер жүзлик урыстан кейинги жыллары дөреген Ж.Аймурзаевтың «Айдын жол» поэмасы, Ә.Шамуратовтың «Ақшолпан-Палман», С.Бекназаровтың «Таня» поэмалары бул жыллардағы поэзиядағы қарақалпақ әдебиятының үлкен табыслары болды.

Әдебиятта шайырларымыздың тынбай излениўлери нәтийжесинде халқымыздың басып өткен жолларын реалистлик шеберликлер менен көрсететуғын халық шайырлары А.Дабыловтың «Бахадыр» дәстанының биринши китабы, И.Юсуповтың «Жолдас муғаллим» усаған үлкен полотнодағы кескин конфликтли шығармалары пайда болды. 1950-жылларда қарақалпақ миллий әдебиятында «Бахадыр» дәстанының пайда болыўы көркемлик тәжирийбеде жүдә үлкен әжайып қубылыс болды. Себеби, фольклор менен жазба әдебияттың байланысларынан дөреген бул әдебий қубылыс әдебияттың миллийлик характерде жаңаша жетилисип атырғанлығын дәллилеп турды. Және де миллий поэзияның қурғақ уйқасық, декларативлик риторикалық шақырықлардан еле артып кете алмай атырғанлықларын бийкарлаўшы да қубылыс еди. Демек,

талант бар жерде халык кеўлиндеги хэмме ойлар, хэмме әрманлар иске асатуғынлығы және бир мәртебе миллий әдебиятта дәлилленди. Миллий әдебияттың кем-кем конкретлилик, адамның руўхый дүньясына кирип барыў, әсиресе, адамның руўхый дүньясын биринши жобағы койып сүүретлеў басым орын алып киятырғанлығы бул шығарма арқалы дәлилленип турды. Солай етип, 40-50-жылларда халык шайырлары А.Дабылов, С.Нурымбетов, жаңа типтеги жазыўшылардан Ж.Аймурзаев, Х.Сейтов, Б.Қайыпназаров, И.Юсупов, Т.Қайыпбергенов, Х.Турымбетов, К.Султановлар арқалы бир тутас пүтин, бир миллий қарақалпак әдебияты жүзеге келди.

П Р О З А

Урыстан кейинги дәўирлерде қарақалпак әдебиятында проза жанры тез пәт пенен раўажланыў жолына түсти. Бул жөнелис улыўма миллий әдебияттың раўажланыў дәўирлерин басынан кеширип атырғанлығын көрсетер еди. Көркем әдебият халык өмириниң руўхый күш-қүдирети болғанлықтан дәўирге характерли болған ўақыялар әдебий жанрлардың барлығында көриниўи тәбийий қубылыс еди. Мәселен, екинши жер жүзлик урыстың жеңис пенен тамамланыўы, бул ўақыяларға болған халықлар қуўанышы, өткен урыстағы қахарманлықлар, енди тынышлық өмирлердеги қахарманлықлар да поэзияда қалай көринген болса, ол хәдийселер прозада да солай гәп болыўы, сәўлелениўи тәбийий қубылыс еди. Себеби, өткен урыс жыллары ҳақыйқатлықлары, халықтың хәзирги тынышлық турмысқа көшиўи халықлар өмирлериндеги ең бир әжайып умытылмас ўақыялар болғанлығы сөзсиз. Бул ўақыялар да проза жанрының тийкарғы гәп ететуғын ўақыялары болып қалды. Өйткени, хэмме дәўирлердегидей ХХ әсирдиң 40-50-жылларында халқымыздың өмирлери тарийхый ўақыяларға толы хәм бай болды. Бул хәдийселерди жазыў, халык қуўанышларын, ел халык мәртликлерин жырлаў, әсиресе, бул жылларда адамлар кеўиллерине жол табыў, олардың жан дүньясы менен сырласыў, олардағы жаңа сезимлерди, жаңа эстетикалық байлықларды, гөззаллықларды таўып гәп етиў прозаның пайына тийисли болатуғынлығы нызамлы қубылыс екенлиги даўсыз. Соның ушын ең әўели бул ўазыйпаларды прозаның оператив жанрлары баслады. Ең дәслепп бул очерк жанрының ўазыйпасы болды. Ҳақыйқаттан да, солай болыўы, солай көриниўи нызамлы қубылыс еди. Оның да себеби бар. Өйткени, очеркте көбирек жанлы, хәр күни ел, халык өмирлеринде болып атырған жанлы фактлер сюжетлик тийкар етип алынып, оларды миллий әдебий образлар арқалы исенимли, адам хәўес еткендей қылып жанлы сүүретлеп көрсетиў прозада бул жанрдың

тийкарғы характерли белгиси еди. Расында да, урыстан кейинги дәуірлерде халқымыз өмирлери бундай жанлы фактлерге бай болды. Сол себепли очерк жанрының бул мәселелерге дыққат аударыуы ызыамлы кубылыс болды. Сол себепли, бул жылларда каракалпак прозасында очерк ең баслы жанр болғанлығы менен ажыралып турды.

Бул жыллардағы әдебияттағы очерк жанрында Қ.Айымбетовтың «Қазақ корпусының маршы», «Югославияда» атлы жол очеркleri, И.Юсуповтың «Өрнекшилер», А.Бегимовтың «Ол неге сүйди», «Ол Ұатан ушын гүрести», С.Хожаниязовтың «Намыс», К.Султановтың «Толқынлы теңизде», Р.Мәжитовтың «Қутлы бәхәр», «Женер мийнет» атлы очеркleri әдебиятымызда көп дыққатқа ылайық шығармалар болғанлығы сөзсиз. Булардың ишиндеги адамның кеуиллерин өзине тартарлықлары А.Бегимовтың «Ол неге сүйди», К.Султановтың «Толқынлы теңизде» очеркlerini көрсетиу мүмкин.

Мәселен, А.Бегимовтың «Ол неге сүйди» деген очеркинде Чарджоу-Қонырат темир жол қурылысы дәуірлериндеги Хорезм—Қаракалпак халықларының дослығы, еки халықтың ауыр тәбиятты бойсындырыуы. Бул мийнет ерликлерине СССР халық артисти Тамараханымның келип концерт қойыуы, ауыр сахраның қосықлы, сазлы, гүлистанлы меканға айланып баратырғанлығы исенимли жазылған. Ал, К.Султановтың «Толқынлы теңизде» очеркинде қайнауытлаған асау теңизде ерлер менен тендей каракалпак хаял-қызларының қахарманлықлары сүүретленген.

Бас Түркмен каналы қурылысының басланыуы да ол жылларда халқымыз тарийхында әжайып уақыялардан бири болғанлығы сөзсиз. Онда жаңа жоллар салыныуы, жаңа қалалардың бой көтериулері, Әмиүдәрьяны жүенлеуі ушын мәмлекетлик қәули-қарарлар бул тек бир каракалпак халқын емес, пүткил дүньяны ҳайран қалдырған уақыялардан болғанлығы сөзсиз. Усыған байланыслы Ж.Аймурзаев, С.Нурымбетов, И.Юсупов усаған үлкен шайырларымыз көп-көп очерклер, публицистикалық шығармалар жазды. Булар да бул жылларда әдебиятымызды жаңа темалар менен байытты.

Тынышлық мийнет халық хожалығының хәмме тарауларында қызып кеткен бир мәхәллерде жазыушыларымыз мудама мийнет қахарманларының арасында болды. Мийнеткеш халықтың ойларын, жобаларын, мақсет идеалларын, табысларын тынбай жазды. Мәселен, Ж.Аймурзаев, Т.Жумамуратов, Қ.Досанов, Т.Нәжимов, Ж.Сейтназаров, Ә.Шамуратов, Х.Сейтов, Ө.Хожаниязов, Ф.Сейтназаров усаған талантлы жазыушыларымыздың қәлемлеринен баспа сөз бетлеринде өмир шынлықларын жырлаған очерклер изли-изинен пайда болды. Әдебиятымызда очерк жанры бул жылларда прозаның жетилискен жанры сыпатында көзге тасланды.

Екинши жер жүзлик урыстан кейинги дәуірлерде каракалпак әдебиятында очерк жанры менен гүрринлик шығармалар да тендей жазылды. Әдебиятымызда гүррин жанрының пайда болыуына, әсиресе, жазылуы усылларына көп жазыушыларымыз бурыннан-ақ қанық еди. Себеби, проза бурыннан әдебиятымызда жүдә рауажланбаған менен, 20-жыллардың ақырларында, 30-жылларда жаңа советлик дәуір уақыяларына өз көзқарасларын берген, болмаса өткен халық өмирлерин қаралап жазған гейпара гүрринлик шығармалар миллий әдебиятымызда пайда бола баслаған еди. Мәселен, М.Дәрибаевтиң «Алланың сыры» (1934), Р.Мажитовтың «Душпан сыры ашылды» (1935), Х.Сейтовтың «Мийнет ерлери» (1940), Ә.Шамуратовтың «Ана қууанышы» (1940), және де Р.Мажитовтың «Хүрмет хәм даңқ!», «Рахмет саған», «Өкиниш» (1941), С.Хожаниязовтың «Шайыр Ширикбай» (1941) хәм т.б. әдебиятымыздағы усы жанрдың үлгилери болды. Бирақ, булар миллий әдебиятта еле хақыйқый мәнисиндеги гүрринлик қәсийетлерди аңлата алмайтуғын шығармалар еди. Себеби, булардың көби очерклик шығармаларға усап кетеди. Ал, көбиси уақыялардан қурғақ баянлап бериулер менен шекленетуғын шығармалар болды. Сол себепли ол гүрринлик шығармаларды ол дәуірдеги әдебиятта жаңа пайда болып киятырған миллий әдебияттың хақыйқый жемиси деп қарамадық.

Әдебиятта хақыйқый гүрринлик шығармалар каракалпак әдебиятында 40-50-жылларда пайда болды. Оның баслы себеплери бул жылларға келип каракалпак халқының жазыушылары басқа халықлардың проза жанрындағы, соның ишинде, әсиресе, гүрринлик шығармаларды дөретиуедеги шеберликлерин өзлестире баслады. Әдебиятта гүрринлик шығармалардың тийкарғы атқаратуғын функциясына да түсине баслады.

Н.Дәукараевтиң «Батырлық» гүррини бул жыллардағы каракалпак әдебиятындағы гүрринлик шығармалар арасында өзиниң көркемлиги, мазмунлылығы хәм жанрлық қәсийети жағынан үлкен парық қылатуғын еди. Онда екинши жер жүзлик урыс жылларында Сталинград сауашында болған Сабырбайдың душпан менен алысулары, оның қыйын шараятлардағы ерликлери исенимли хәм шебер жазылған. Баслы мәселеге гүрриндеги урыс шынлығы, қахармандағы индивидуал өзгешеликлер, оның не ушын гүресип атырғанлығына өзиниң түсинип ислеулері жақсы бериледи. Және де жазыушы Ж.Аймурзаевтиң «Келин» гүррини, Р.Мажитовтиң «Сағынып күткен», И.Юсуповтың «Естен шықпас еки түн», Ф.Сейтназаровтың «Қызыл кум новелласы» усаған гүрринлик шығармалары дәуір хақыйқаттықларын дурыс ашып берген шығармалардан болды.

Урыс жылларынан кейинги прозада гүррин жанрының әдебиятымызда хәр тәреплеме өзиниң рауажланып киятырғанлығын көрсете-

туғын Ә.Шамуратовтың «Мениң жолбарыслар менен ушырасыўларым» атлы гүрриндер дүркими де мысал бола алады. Бул шығарманың урыстан кейинги миллий әдебиеттағы прозаның, әсиресе, гүрринлик шығармалардың раўажлануы бағытын белгилеулерде үлкен орны бар шығарма екенлигинде дау жоқ. Ондағы ең баслы мәселе, әдебиетта улыўма гүрринлик шығармаларда гүррин жанрының мүмкиншилигинен пайдаланып жазыўшыларымыздың бул жанрда да әжайып ўақыялар ҳаққында жазыў мүмкиншиликлерине ийе екенликлерин көрсетти.

Әсиресе, гүрриннің әдебиетта еркин жазылғанлығын оның үстине көркем хәм масштаблы проза екенлигин көрсеткен Әмет Шамуратов болды. Буну көп китап оқыўшыларымыз балалар ушын жазылған шығармалар деп те белгилеп жүрди. Бул да бираз шынлықка келеди. Бирак, бул қурылысы бойынша прозаның оқыўшыларға кең масштаблы характердеги шығарма болатуғынлығын да көрсетер еди.

Бул жыллардағы прозада Ә.Шамуратовтың «Ески мектепте» повести де жүдә дыққатқа ылайық шығарма. Себеби, ески мектепте оқыўдың мәмлекет тәрәпинен қадағаланбауы, хәр ким өзінше, өз қәлеўинше мектепте оқыта бериўи, оның үстине повестьте қызық та эпизодлар бериледи.

Урыстан кейин қарақалпақ әдебиятында бир қанша повестьлик шығармалар да пайда болды. Мәселен, А.Оразовтың «Аўыр күнлерде», «Абадан», Х.Сейтовтың «Агроном председатель», С.Хожаниязовтың «Ақ алтынлы атыздың азаматлары», Т.Нәжимовтың «Жер үстиндеги байрақ», «Қызлар косығы» повестлеринде халқымыздың парахатшылық жол менен халық хожалығындағы қахарманлық мийнетлери сүўретленеди.

Бұлардың ишинде жазыўшылардан Ж.Аймурзаевтиң «Абадан», Х.Сейтовтың «Агроном председатель», С.Хожаниязовтың «Ақ алтынлы атыздың азаматлары» повестьлери прозаның көркемлик талапларына жуўап берерлик повестьлер болғанлығы рас. Ж.Аймурзаевтиң «Абадан» повестинде жазыўшы урыстан соңғы дәўирлердеги тынышлық өмирлердеги мийнеткешлердиң еркин жасап атырған демлери менен мийнет вахтасындағы қахарманлықлары әжайып адам образлары арқалы исенимли берилген. Повесть адамды барлық ўақыяларға шарықлатады. Повестьтиң шынлық өмирди дурыс көркемлик пенен сүўретлегенине исенимиң артады. Мәселен, урыстан қайтқан Мақсетти Абаданның күтип алыўы, екеўиниң тынышлық өмирлерде қуўанышлы түрде жасаўы, олардың бағдағы қыдырыўы, кемеде жүзиўи, Мақсеттиң ана туўралы ойлары жүдә көркем хәм исенимли сүўретленеди. Повесть автордың берген мағлыўматлары бойынша питпей қалған повесть.

Ал, Х.Сейтовтиң «Агроном председатель» повести баспа сөзде автордың өзи тәрәпинен онланып қайта басылды. Повестьтеги бас қахарман-

лардың мақсети елде тынышлық пайытларында қахарманлық мийнет-ти раўажландырыў. Бас қахарманлар Айнахан, Абат, Султанов хәм басқалар. Олардың ойлары партаў жерлерди өзлестириў, аўылдың мәдениатын көтериў, аўылларда электр станциялар салыў, пахтаны жана агротехникалық усылларда егиў усаған дәўирге байланыслы актуаль мақсетлерди ойлап жүреди. Сол дәўирлер ушын бул ўақыялар үлкен жаңалық еди. Олар бул мақсетлерине ериседи де. Егер, көркем шығарманың қунлылығы өмир шынлықларының көркем образлар арқалы ашылыўлары болса, әсиресе, өмирди жазыўшының дурыс терең талқылай алыўлары, оқығанда бул жағынан оқыўшыларды эстетикалық сезимлер менен оятыў болса, «Агроном председатель» повести бул критерияларға толық жуўап береді. Бул шығарманың және бир қунлы повесть екенлигиниң дәлили автордың жана заманагөй темаларды, идеяларды таўып жазыўында болып отыр. Бул повестьте автор тәрәпинен ислетилген көркем шеберлик сол қахарманларда индивидуал тил, характерлер бар. Бул жағынан қахарманлар, персонажлар характерлери, психологиялық өзгешеликлери менен ажыралып турады. Сол себепли, бул жыллардағы карақалпақ әдебиятындағы прозада Х.Сейтовтың «Агроном председатель» повести жақсы шығармалардан болды деп айта аламыз. Бирақ, соған қарамастан көп сыншылар тәрәпинен өз ўақтында бираз сынға да алынды. Бул бир жағынан жақсы да еди. Себеби, ўақтында «Агроном председатель» шығармасы оқыўшылар жәмийетшилигиниң кеўлин өзине аударған шығарма екенлигин билеміз. Екиншиден, критиклеримизде де қандай шығарма болса да сынап-минеп көриўлери критика жанрының да өсип жетисип қиятырған белгилерден екенлигин көрсетер еди.

Урыстан кейинги он бес жылдың ишинде әдебиятымызға көп ғана жас жазыўшылар кирип келе баслады. Ж.Аймурзаев, А.Бегимов, Ө.Айжанов усаған тәжирийбели жазыўшыларымыз болса, романлық шығармалар жазыўға батыл түрде қол ура баслады. Нәтийжеде 50-жыллардың ақырларына келип карақалпақ прозасында «Балықшының қызы», «Әмиўдәрья бойында», «Арал қушағында» сыяқлы дәслепки романлар пайда болды.

Д Р А М А Т У Р Г И Я

Драматургия жанры карақалпақ әдебиятында поэзия жанрындай хәр бир дәўирде өз раўажланыўын таўып қиятырған жанрлардан болды. Әсиресе, бул жанрға халқымыздың қызығыўшылығы да артты. Соның себебинен болыўы керек, урыстан соңғы жыллардағы дәўирлерде театр көркем өнериниң табыслы раўажланыўына да себепши жағдайларды келтирип шығарды. Республикамыздың районларында да

халық театрлары көбейіп елге, халыққа драмалық шығармаларды табысы көрсете бастады. Сол себепті бұл жылдарда бизің миллий театрымызда қонсы халықтар драматурглері тәрәпинен шеберлік пенен жаратылған сахналық шығармалар қарақалпақ тилине аударылып халыққа көрсетиле бастады. Мәселен, Бұл жылдарда А.Қаххардың «Жана жер», «Ауырыу тислер», К.Яшиннің «Афтабхан», Уйғынның «Алтын көл», К.Яшин хәм М.Муғамедовтиң «Гулсара», орыс жазыушыларынан К.Симоновтың «Рус мәселеси», А.Н.Островскийдің «Жарлылық айып емес», Ф.Мусреповтың «Қозы Көрпеш-Баян сулыу» атлы пьесалық шығармалары Қарақалпақстан театры сахнасында үлкен табыслар менен көрсетиле бастады.

Халқымыздың сахналық шығармаларға қумарлылығы, әлбетте, миллий әдебиятта өзлеримиздің драматург жазыушыларымызға да көп-көп ұазыйпалар жүклегенлиги белгили. Хақыйқаттан да, көп узамай қарақалпақ әдебиятында Ж.Аймурзаевтиң «Әмиүдәрәя бойында», «Айгүл-Абат», Ж.Аймурзаев пенен Ә.Шамуратовтың «Арал қызы», П.Тилегеновтың «Жас жүреклер», «Биринши гудок», С.Хожаниязовтың «Зыяда», «Сүймегенге сүйкенбе», А.Бегимов пенен Т.Алланазаровтың «Фәрип-Ашық» пьесалары жазылып театр сахналарында қойыла бастады. Булар усы жылдардағы әдебиятымыздағы үлкен табыслардан болды.

Ж.Аймурзаевтиң «Әмиүдәрәя бойында» пьесасы урыс дәуириниң хақыйқатлықларын ашыуға арналған шығарма болды. Пьесаның бас қахарманы Парахат фронтта душпанға қарсы айрықша қахарманлық көрсетеди. Урыста өзи ауыр жарадар болып атырса да, үш немец офицерин өлтиреди. Буннан да басқа ол фронтта көп қахарманлықлар қылады. Пьесада Парахатқа байланыслы усындай қарақалпақ жигитиниң үлкен бир патриотизми гәп болады.

Бунда жазыушы фронт пенен тылды байланыстырмақшы болады. Бұл жерде Ұтан ушын қыянет, өз ели ушын зыян ислерин көрип Палұан ата өз баласын аяусыз әшкәралайды. Пьесадағы барлық ұақыялар исенимли бериледи.

Ж.Аймурзаев пенен Ә.Шамуратовтың «Арал қызы» пьесасы Арал балықшыларының әжайып табысларын көрсетиуге арналған шығарма. Ж.Аймурзаевтиң «Айгүл-Абат» пьесасы 1940-1950-жылдардағы қарақалпақ миллий драматургиясында әжайып кубылыс болды. Бунда қарақалпақлар турмысындағы типик шараятлар, әсиресе, Айгүл менен Абат арасындағы мухаббат, оған қарсы турған жауызлықлар турмыста болатуғын хақыйқый исенимли ұақыялар екенлигине хеш ким гүманланбайды. Пьесада Айгүл, Абат, Палымбет паллак, Серман образлары пьесадағы жетерли дәрежеде ашылған образлардан екенлиги даусыз. Сол себепті 1940-

жыллардағы қарақалпақ әдебиятындағы, әсіресе, драматургия тарауындағы үлкен жетіскенлік болғанлығына дау жоқ.

Урыстан кейінгі 1940-жыллардағы миллий драматургиямызда ХХ ғасырдың бірінші шерегінде шекемді қарақалпақ халқының өмірлері кең жобала сұретленген сахналық шығармалар табысты жазылды. Мәселен, С.Хожаниязовтың «Сүймегенге сүйкенбе», А.Бегимов пенен Т.Алланазаровтың «Ғәрип-Ашық» музыкалы драмалары усындай шығармалардан болғанлығына сөз жоқ. Бул шығармаларда драмалық конфликтлердің күшлі хәм оның үстінде адам исенерлі сұретленіуі және де қахарманлар образының толық ашылуы, қахарманлардағы түрлі-түрлі психология, көзқарасларды халық тили менен шебер беріуі жағынан бул дәуірлердегі әдебияттағы драма жанрының әдебиятта толық жанр сыпатында миллий әдебиятта жетіскенлігін хәм олардың рауажланыу жолында екенлігін көрсетіуші дәлилдер менен толы.

Драматург С.Хожаниязовтың «Жас жүреклер», «Зыяда» пьесалары да әдебият тарихында белгілі орынларды ийелейді. Буларда пьесаның мазмұны менен биригіп кеткен майда эпизодлар көп. Турмыслық уақыяларға да толы. Әсіресе, адамға исенім керек екенлігі, адамның пәк мухаббатлы болуы кереклігі исенімлі жазылады. Авторда бул өз алдына қойылған әхмийетлі машқалаларды табысты шешиу үшін көп күш жұмсағанлығы көриніп тұр. Бунда драматургтің шеберлігі, пьесада уақыяларды қуруу, сахнада тамашағөйлерді исендириулері менен бахалы. Соның үшін миллий әдебиятымызда С.Хожаниязов усындай бахытқа ерискен жазыушы драматург болды.

Қарақалпақ әдебиятында драматургияның бул жыллардағы жетіскенлігін белгілейтуғын белгілер көп. Біріншіден, драматургия адам өмірінің хәмме жақларын толық гәп ете алатуғын мүмкиншилікке ерискен, жетіліскен жанр дәрежесінде ересе алды. Екіншіден, бизің драматурглериміз қоңсылас халық драматургиясындағы жетіскенліклерден шеберлік пенен пайдаланады. Драматургиядағы шеберлікті тез жетілістірді. Сол себептен де бул жылларда жазыушыларымыз бурсында әдебиятымызда аз ушырасатуғын балалар өмірлеринен де алып драмалық шығармалар дәретиу менен қарақалпақ әдебиятын байытты. Буған Ж.Аймурзаев «Ул-қызым», П.Тилегеновтың «Айып кимде», «Анасының баласы» атлы жазылған пьесалары мысал бола алады.

Жуумақлап айтқанда, урыстан кейінгі жылларда қарақалпақ әдебиятында миллий драма жанрының рауажланған дәуірі болды. Себебі, жазыушыларымыз дәреткен бул жыллардағы сахналық шығармалар, әсіресе, театрдың өзі бул жылларда халқымыздың руухый байлығының мәңгі ажыралмас бир бөлігі болып та қалды.

Нәжим Дәўқараев (1905-1953) ХХ ғасырдың биринши ярымындағы қарақалпақ халқының белгилі илимпазы, мәмлөкетлик хәм жәмийетлик ғайраткери, жазыўшысы болған адам. Н.Дәўқараев 1930-1940-жылларда қарақалпақ әдебият таныў илиминин тийкарын салыўшылардың бири, және де миллий әдебияттың хәр тәрөплеме раўажланыўында хәм миллий әдебият болып қәлиплесийинде белгилі орны бар инсан.

Ол 1905-жылы Қоңырат бөглигиндеги белгилі курғын шаңарақта дүньяға келеди. Жасынан аўыллық мектепте оқыған, халық мәдений мүлкине қызыққан. Адамлардың үйлериндеги халық китаплары, әсиресе, Фердаўсийдин «Шахнама» дәстаны, ондағы жыр болған тарийхый ўақыяларға көп қызығатуғын болған. Өз үйиндеги Қоразбек қыссаханлар мектебинде қарақалпақшаға аўдарылған «Пайғамбарлар қыссасы» араб, парсы халық ертеклери хәм дәстанлары, Низамий Генжаўийдин шығармалары, Жәмий, Наўайы, Мақтүмқұлы дөрөтпелери, Әжинияз, Бердақ шайырлардың лирикалары оның жас ўақытларындағы ең қызығып оқытуғын шығармаларынан болған.

Әсиресе, қарақалпақ халық ертеклери, халық қосықлары, халық дәстанлары жас Нәжимнің ең сүйип тыңлауығын мәдений руўхый мүлки болған. Ал, Қоңырат қаласы да қарақалпақ халқының Туран топырағындағы бес қаланың бири болып атанған, ол әййем заманлардан тарийхый-сиясий, мәдений ўақыяларға бай орынлардың бири болған жер. Әсиресе, бул жер Түркстан жәдидлик хәрөкетлеринен руўхланған ХХ ғасырдың басында Түркстан жәдидлеринин гөйпаралары усы Қоңырат қаласына келип жаңа мектеп шөлкөмлөстирген. Мәселен, 1914-1919-жыллары Суфызада Қоңыратта муғаллим болып ислөген. Оның үстине, Қоңырат Түркстан генерал губернаторлығындағы Әмиўдөрья бөлимине тиккелей қарағанлықтан сол жыллардағы әскерий гарнизонлардағы хәўескерлер дөгереклери, әскерий театр труппалары бул жерге келип, жийи-жийи концертлер қойып кетип турған. Оның үстине, Қоңырат бөглиги өзине ылайық қарақалпақларға тарийхый, сиясий, жәмийетлик жақтан да тәсирли мөкан, ол тарихий ўақыяларға, әдебий мәдений мәселелерге де көп әсирлерден берли бай да жер. Сол себепли Нәжим Дәўқараевтың жасаған орталығында жас ўақытларынан-ақ оған хәр тәрөплеме прогрессивлик жақтан тәсир жасайтуғын қарақалпақлардағы тарийхый мөканлардан бири болғанлығы сөзсиз.

Н.Дәўқараев өз миллетинин тарийхын, үрип-әдетин, психологиясын, әдебиятын, миллий мәдениятын өз заманласларынан кем билмеген адам. Н.Дәўқараевтың өзи ол, мейли, Қоңырат қаласында болсын, болмаса қалаға жақын аўылларда болсын, той-мерекелер болып онда жыраў, баксы айтылатуғын болса, оған жеткенше асығатуғын едим деп еске түсиреди.

1917-18-жыллары Н.Дәўқараевтың Ұатанын да Қызыл империя басып алды. Елде үлкен өзгерістер пайда болды. Халық дәстүрлеріне қарсы жаңа дүзілген совет хукіметі көп илажлар ісledi. Әсіресе, ески интелегенцияны қуудалауы Н.Дәўқараевты көп ойландырған уақылардан болды. Себеби, шығысы бойынша ол да жаңа хукіметтің жақсы көрмейтуғын адамы екенлігін түсінди. Бирақ, ол қандай заман, қандай жағдайлар болса да, өзи ушын, ели, халқы ушын жақсы өмирлерди қарастыруу керек деген түсиникке келди. Оған Аллияр Досназаровтың, Қасым Әўезовтың хәм соларға усаған өз заманластарының өмирлери эжайып үлги болды.

Ол совет мектебине кирип оқыды. 1924-жылы Қазакстанға кетип Оренбург қаласына барып оқыуға киреди. Соң Алма-Ата қаласына барып оқыуға түседи. 1930-жылы қазақ халық билимлендириу институтын питкерип шыққаннан соң Н.Дәўқараевты Қостанайдағы педагогикалық техникумға муғаллим қылып жибереди. 1934-жылы Н.Дәўқараев Қарақалпақстанға шақыртылады. Себеби, ол сол 1930-жыллардағы сауатлы адамлардың бири болды. Оның Қарақалпақстанға келиуи миллий әдебият хәм мәденият ушын үлкен жеңис болғанлығы сөзсиз. Себеби, ол келиу менен қарақалпақ әдебиятын шөлкемлестириу, системаластыруу хәм изертлеу мәселелерине ол өз өмирин бағышлады. 1930-жылдың өзінде ол баслауыш класслар ушын «Әлипбе», толық емес орта мектеплер ушын қарақалпақ тили сабақлықларын, және де қарақалпақ әдебияты бойынша бағдарламалар хәм оқыулықлар жазды.

Қарақалпақстанда 1930-жыллары усындай педагогикалық системаны жөнлеу мәселелери менен ол қызған бәнт болады. Соның менен қатар, ол мәмлекетлик хәм жәмийетлик жұмысларды да іслейди. Қарақалпақстан Министрлиги қасындағы әдебият хәм көркем өнер бөлимин басқарады. Қарақалпақ мәмлекетлик театрдың директоры, Қарақалпақстан жазыушылар шөлкеминин председатели лауазымларында іслейди. Қарақалпақстан комплексли илим изертлеу институтының директоры лауазымында ол турақлы іслейди. Және де қарақалпақ мәмлекетлик институтында қарақалпақ әдебияты тарийхынан сабақ береди.

1930-40-жылларда Н.Дәўқараев Қарақалпақстанды илимли индустрияллы елге айландыруу ушын айрықша хызмет етти. Солардан ең баслысы Қарақалпақ жигит-қызларын Ташкенттеги, Алма-Атадағы, Москва хәм Ленинград қалаларындағы хәр қыйлы оқыу орынларына барып оқыуға мүмкиншиликлер жаратып береди. Бул жылларда Қарақалпақстандағы жас илимпазларды өзбек, қазақ, орыс илимпазлары менен байланыстырады. Елде жүдә көп жоқары қәнигели кадрлар тәрбиялауға 1940-50-жыллары ол өз өмирин бағышлады. Өзи де 1946-жылы филология илимлеринин кандидаты, 1951-жылы филология илимлеринин докторы болыу дәрежесине жетисти.

Ал, ол қандай исте, қандай лауазымда ислесе де, жазыушылық оның мәңгі жолдасы болып қалды. Себеби, миллий қарақалпақ әдебиятын хәр тәрәплеме рауажландырыу, өз халқын басқа халықлар дәрежесине жеткеріу оның баслы мақсети болды. Н.Дәуқараевтың дәслепки шығармалары 1929-жылларда баспа сөзде көринген. Сол 1929-жылы «Көп күнлердің бири» деген оның гүрриңи Алма-Атада «Жаңа мектеп» деп аталатуғын журналда басылып шығады. Сол жылы «Кешегі бир күнлерде» атлы қосығында халықтың садалығы, күн көристин қыйыншылығы, белгили үйи, жери, сууы жоқлығы себепли көп адамлардың хорланыуларын жазған еди.

Мәселен,

*Өмир емес өмирдей,
Өмири қара көмирдей,
Азыулылар жайлаған,
Ол бир күнлер күнбеди.
Тек қараңғы түн еди,—деп жазады.*

Халқының тарийхый тәғдирлери оның дөретиушилигиниң баслы мақсети болды. Және де көркем әдебиятты қалай жазыу керек екенлигин де ол басқаларға көрсеткен еди.

1934-жылы «Ким билмейди Айшаны», «Өткеллерден өткенде» жазыушы Н.Жапаков, М.Дәрибаевлар менен биргеликте хат жанрындағы қосық пенен жазылған «Сүуенли каналында» шығармалары бул жыллардағы жүдә дыққатқа ылайық шығармалардан болды. Н.Дәуқараевта сауатлылықтан болса да, талантлылықтан болса да халық өмирлериниң хақыйқатлықларын дурыс жазып көрсетиу шеберликлери басым. Бул арқалы ол көркем әдебиятта қарақалпақ әдебиятындағы жаңа қәлем тербетип қиятырған жазыушы шайырларға үлкен үлги көрсеткен жазыушы дәрежесине көтерилди.

Н.Дәуқараев «Ким билмейди Айшаны» деген шығармасында Айшаның хорлықлы өмирлерин көрген жазыушы оны аяйды.

Мәселен ол:

*Жетим қалып анадан,
Ашлық пенен сандалып,
Үйме-үйге тентиреп,
Жылап жүрген күнлерде
Кимлер көрди Айшаны?!*

*Ерте турып, кеш жатып,
Кирин жууар байлардың,
Кели, кепшик, дигирман,*

*Жолдас болған күнлерде,
Кимлер көрди Айшаны,—деп жазады.*

Жазыушы Айшаның балалар үйине алынғанлығын, оның оқығанын, тәрбияланғанлығын көріп қуанады. Адам болғаннан соң қандай болса да оның өмірлеринің жақсыланғанлығына ол қуанады. Бұнда автор тәрәпинен совет хуқиметин мақтау жок. Қосықта Айшаға болған ел, халық ғамхорлығын көрсетеди. Ел, ел болып еллингін еткенлигин айтады. Жетим жесирге болған ғамхорлыққа ол қуаныш сезимлерин билдиреди.

Енди ол адам болып:

*Көпшиликтің айшасы,
Жаңа турмыс айнасы,
Биреу емес, бул күнде,
Миллионнан асқан топарын,
Ким билмейди Айшаны,—деп көрсетеди.*

Н.Дәукараев өз дәуір сиясатын түсинген адам болды. Сонлықтан да ол Айшаның турмысы жақсыланыуын, болмаса Сүүенли жап каналы қазылып, шөлистанлық гүлистанлыққа айланып атырғанлығын қызыл империяның жақсылығынан демейди. Ал, бул табысларды келтирип атырған халықлардың мийрим-шәпәәти, елдің күши, елдің ауыз бирлиги, күдирети деп билдиреди. Бул орынларда жазыушыда Түркстан жәдидлеринің баслы идеялары күшли сезилип турады. Себеби, Түркстан жәдидлеринің бул жыллардағы баслы ураны сен мийрим-шәпәәтликти кисиден излеме, оны өз халқыңның дәстүрлеринен изле. Саған сырттан келип хеш ким қахарманлық қылмайды. Сол ушын сен ең әуели өз халқыңның қахарманлықларын көр, себеби, халқың хәмме нәрсеге укыплы. Бул халықты соның ушын прогресслерге қарай жетелей бил, жол көрсет, деген уранлар менен жасаған еди. Турмысқа қарасан, хақыйкаттан да, өз жериндеги Сүүенли ямаса Қызкеткен каналын партия совет белсендилери келип қазбайды. Халық өзлери саналы рәуиште бирлесип өз елин абад етиуге жәмленгенлигинің гууасы деп таныйды.

Өткен тоталитарлық жәмийетте жасаса да, халықлар бирлигин өз ели, халқының бахты ушын каналлар қазып, елин, жерин, халқын гүллендириу ушын умтылып атырғанлықларына шайыр шын кеуилден қуанады.

Мәселен: *Көзим салып тарийхыңа қарасам,
Толып атыр ашылмаған сырларың,
Қара түнлер қайғы менен ашылмай,
Суу орнына қан боп аққан Қыз кеткен,—деп жазады.*

Н.Дәўқараев өзи «жазыўшылық исиме 1933-жылдан баслап шынлап киригим. Усы жыллары «Партизанлар» деген роман, «Агроном» деген повесть жазып жүрмен. Быйыл екеўин де жазып питиремен», деп жазады еске тусириўлеринде (Н.Дәўқараев, I том, 18-бет).

Ол 1952-жылы «Бозатаў» деген романымды питирдим, деп те айтты («Әмиўдәрәя» журналы, 1999-жыл, №4).

Н.Дәўқараев 1930-жыллары көп ғана очерклик, гүрринлик шығармалар жазды. Мысалы, «Тойға барғанда» очерки, «Бақытлы мийнет», «Бағман», «Интернатта», «Батырлық», «Орынланған тилек», «Өлимди писент етпеўшилер» гүрринлерин дөретти.

Н.Дәўқараев «Тойға барғанда» очеркинде Қызкеткен каналының сағасында халық ушын исленген қурылысларды көрип бул халқымның қахарманлық мийнети, деп мақтаньш етеди. Ал, «Бийбихан» гүррининде мийнет адамларының келбетин, олардың хәмме жердеги саналы мийнетлерин, «Бағман» гүррининде тәбият сырларын ийелеген бағман ислери, «Өлимди писент етпеўшилер» гүррининде екинши жер жүзлик урыс жыллары урыс далаларынан алып жазылған әжайып жаўынгерлик ўақыялар гәп болады. Автордың бул шығармалары 30-40-жылларда қарақалпақ әдебиятында проза жанрының кәлиплесиўинде белгили дәрежеде орны бар шығармалар болғанлығы сөзсиз.

Н.Дәўқараев өз заманында драмалық шығармалар жазыўға да белсене кирискен жазыўшы. Оннан қалған мийрасларда халық дәстаны «Алпамыс» дәстанының тийқарында ол «Алпамыс» пьесасын, пуқаралық урыс жыллары темасынан «Рәўшан» пьесасын, екинши жәхан урысы ўақыяларынан алып «Рабочийлар жүреги» атлы да пьесалық шығармалар дөретти.

Автордың «Алпамыс» атлы драмалық шығармасы бизиң республикамыздың театр сахналарында көп жыллар қойылды. 1940-50-жыллардағы қарақалпақ әдебиятындағы ең табыслы шыққан сахналық шығармалардан да болды. Пьеса жақсы болғанлығы себепли өз ўақытларында орыс хәм өзбек халықлары тиллерине де аўдарылды. Қулласы, Н.Дәўқараев қарақалпақ әдебиятына 1930-жылларда келген әўладлардың ең талантлы ўәкиллеринен болды. Ол әдебияттың хәмме жанрларында табыслы қәлем тербетти. Әсиресе, 30-40-жылларда әдебиятта критика жанрының пайда болыўында хәм қәлиплесиўинде әсиресе, оның улыўма әдебият таныў илиминде де айрықша роли болды. 1930-40-жыллардың ишинде-ақ миллий қарақалпақ фольклоры, классикалық әдебияты хәм бул дәўир ишиндеги совет әдебияты тарийхын дүзип, дәслепки системасын берген әдебият таныў илиминдеги дәслепки илимпазлардан бири бири болды.

Асан Бегимов (1907-1958) Мойнақта дийқан шаңарағында туўылған. ХХ әсир қарақалпақ әдебиятында 1920-жыллардың орталарынан баслап әдебиятқа келип қосылған талантлы жаслардан бири болып есапланды.

Оның дәслепки жыллардағы қарақалпақ әдебиятындағы хызметі қарақалпақ әдебиятында 30–40-жылларда әдебиетте үлкен шөлкемлестіріушілік хызметін атқарды. Әдебиеттің поэзия, проза, драматургия тарауларында да ұақытқа байланыслы дәретілген шығармалары болды. Ол 30 жылдан асламырақ әдебиет майданында хызмет атқарды. Соның нәтийжесінде усы жыллар ишинде жазыушыдан төмендегидей мийнет-лер қарақалпақ миллий әдебияты қорына келип қосылды.

Мәселен, «Женистен жеңиске» (Москва 1935), «Женис хаўазы» (Төрткүлде 1936), «Сүйиңиз» (Нөкис-Мойнақ 1949), «Туўылған жер» (Нөкис-Шымбай 1955), «Сәпиўра» (Нөкис 1956), «Таңламалы шығармалар жыйнағы» (Нөкис 1957), «Жаңғырған үлке» (Нөкис 1960), А.Бегимов «Шығармаларының толық жыйнағы», I том (1972), «Шығармаларының жыйнағы» II том (1980), атамадағы шығармалар топламалары баспадан шықты. А.Бегимовтың булардан басқа көп шығармалары орыс, өзбек, қазақ, қырғыз халықлары тиллерине де аударылып басылды. Республикалық хәтте, бурынғы пүткил аўқамлық халықлар жазыушыларының колларына жетисти.

А.Бегимов әдебиетте өзиниң дәслепки дәретиўшілік кәдемин поэзиядан баслады. Оның дәслепки шығармасы 1927-жылы Қызыл Орда қаласында қазақ тилинде шығатуғын «Жаңа мектеп» деп аталатуғын журналда жәрияланады. Онда сол дәўирдиң поэзиясына дәстүр болған жаңа қурылып атырған советлик турмыс пенен ески турмысты салыстырып сүўретлеў усылларында жазылған. Булардан басқа усы жылларда А.Бегимов «Бизиң сүрен усы болсын», «Атлан, иним», «Қыздыр гүрес» хәм т.б. усындай қосықлар оның дәретиўшилигиниң басламасы болғаны сыр емес.

1929-жылы «Бизиң сүрен усы болсын» деген шығармасында:

*Жастың көби оқымаған,
Саўатсыз боп артта қалған,
Он жыллықта бизиң сүрен,
Оқымаған жас қалмасын!*

*Бас егиниң пахта болсын,
Атызға суў лыққа толсын,
Тегис қаллаш жебдиллесин
Мине, сүрен усы болсын!—*деп жазды.

1930-жылларға кирип А.Бегимов қарақалпақ әдебиятын шөлкемлестіріушілердиң бири болды. Бул жыллардағы оның үлкен хызметлериниң бири—ол 1934-жылы Қарақалпақстан жазыушыларының биринши

съездин өткерийүге үлкен таярлық жумысларын алып барды. 1934-жылы шақырылған Қарақалпақстан жазыушыларының I съездинде «Қарақалпақстан совет әдебиятының жағдайлары тууралы» баянат жасады. Сол жылы Москва қаласында шақырылған СССР жазыушылар аўқамының I съездине жазыушы Ж.Аймурзаев, И.Фазыловлар менен бирге Қарақалпақстан жазыушыларының атынан делегат болып қатнасты. Сол съездде қысқаша Қарақалпақстан жазыушыларының хәзирги күндеги аўхаллары жөнинде билдирийү жасады.

А.Бегимов СССР Жазыушылар аўқамының I съезддинде Қарақалпақстан жазыушыларының атынан елимиздин көп жазыушылары менен ушрасыу өткерди. Әсиресе, сол съездде М.Горький менен бир неше сапар ушырасып оннан көп кеңеслер алды. Ол бул хакқында соңғы ўақытлардағы жазған «Мениң М.Горький менен ушрасыуларым» деген очеркинде толық жазды.

А.Бегимов съездден келгеннен соң қарақалпақ әдебиятында әдебияттың теориялық хәм практикалық мәселелери менен көп шуғыланды. Өзи де газета, журнал бетлерине көп критикалық мақалалар жазды. Әсиресе, сол дәуір әдебиятына халық фольклорының пайдасы хакқында, елдеги талантлыларды сақлау хәм кәдирилеу мәселелерине айрықша кеуил бөлди. Және де Қарақалпақстандағы жас жазыушыларды жазыушылар аўқамына тартыу хәм оларды тәрбиялау мәселелери менен де жумыслар иследи. Ол қарақалпақ фольклорын елден халық аўызынан жыйнауға белсене қатнасты. Ол «Қырық кыз» дәстанын жазып алыушылардың хәм ол дәстанды баспада жәриялауға қатнасыушылардың бири болды. Ол Бердақ шайыр дөрөтпесиниң жыйналыу, басып шығарылыу мәселелерине де белсене араласты.

Бул жылларда А.Бегимов «Шинель», «Ленинград дәптерлеринен» қосықлары менен бирге, «Өмир—тууылған жер» атлы поэмалар да жазды. 1930-жыллардың ишинде қарақалпақ әдебиятында шайыр, драматург, жазыушы сыпатында да көринди. Оның көп шығармалары «Дәслепки адым», «Толқында», «Қызыл кәрўан» шығармалары, және де «Туйғын», «Ол Ұатан ушын гүрести», «Бир күн» хәм т.б. прозалық шығармалары 30-жылларда «Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы» журналының бетлеринде дағазаланып турды.

А.Бегимов екінши жер жүзлик урыс жылларында фашизмге қарсы урысқа қатнасты. Урыс жылларында ол Иранда болды. А.Бегимов Қарақалпақ әдебиятында драматург сыпатында да көринди. Гейпара мағлыұматларға қарағанда ол 1929-жыл «Балықшылар», 1928-29-жыллары «Хатира», 1932-жылы «Бул ким», 1932-33-жыллары «Табанлы тартыс», 1943-жылы «Қоян», 1947-жылы «Төртеу түүл болса, төбедегини алады», 1949-54-жыллары «Ғәрип-Ашық», 1957-58-жыллары «Бозатау» пьеса-

ларын жазған. Солардың ишинде оның «Хорлықтан азат» деген ат пенен дағазаланып жүрген, және де драматург Т.Алланазаров пенен биргеликте жазған халық дәстанларының үлгисиндеги «Фәрип-Ашық» пьесалары әдебиятымыздағы жақсы жазылған драмалық шығармалардан екенлиги дауысыз.

А.Бегимов 1920-58-жыллары аралығында әдебиятымыздың барлық жанрларында кәлем тербетіуі менен бирге қарақалпақ оқыушыларын қоңсылас тууысқан орыс, украин, өзбек, қазақ, қырғыз хәм т.б халықлардың дәретпелери менен таныстырды. Мәселен, ол А.С.Пушкиннің «Поп хәм оның хызметкери Балада хакқында ертеқ», «Қарындасы менен ағалары», «Ауыл», «Еркинлик», «Гүз», М.Ю.Лермонтовтың «Бородино», «Патша Иван Васильевич хәм оның жас хызметкери саудагер Қалашников хакқында қосық», Т.Г.Шевченконьң «Өтеди күнлер», «Байуұлы», «Кавказ», Г.Гейнениң «Германия», Э.Потьениң «Интернациональ», Ә.Науайының «Фархад хәм Шийрин» дәстанынан үзіндилер, П.П.Ершовтың «Бүкир тай», М.Горькийдиң «Егер жау берилмесе, оны қуртуу керек» хәм т.б. дағы жазушы шайырлардың көп шығармаларын қарақалпақ тилине аударып баспадан шығарды.

А.Бегимов 1930-50-жылларда көп жыллар «Балықшының қызы» романын жазып жүрди. Роман 1958-жылы баспадан шықты. Жазушының өз изинде усындай мийраслар қалды.

Избасар Фазылов (1908-1961) 1920-30-жыллардағы қарақалпақ әдебиятына келип қосылған жас дәретіуши талант ийелеринен бири. Ол үлкен өмир мектебинде тәрбияланған жаслардан болды.

Избасар Фазылов 1908-жылы хәзирги Қараөзек районының Нурым түбек ауылында, хәзирги Мәденият ижаралық хожалығында жарлы дийқан шаңарағында дүньяға келди. Жети жасында ата-анасынан айырылып жетим қалған. Ата-анасы өлгеннен кейин жас Избасарды сақлағандай кәуендери болмай бир неше жыллар ауылларда, әсиресе, көбирек Тахтакөпир қаласының көшелеринде тентиреп, үйме-үй хақлап жүрип күн көрди.

Ол 1920-24-жыллары Тахтакөпир районы аймағында байлар қолларында жалланып жұмыс ислеген. 1924-жылы елден жетим балаларды хукімет интернатта сақлауға жыйнап атырғанда, Избасар Фазыловты да адамлар Шымбай қаласындағы интернатқа алып келип тапсырды. Ол усы интернатта тәрбияланып хәм оқып жүрип, 1925-26-жыллары Оренбург қаласындағы Қазақстан Атқаруу Комитети қасындағы әскерий мектепке оқыуға барып түседи. Оны питкерип келип, 1926-жылы Төрткүлдеги ауыл хожалығы техникумына кирип, оны 1931-жылы питкерип шығады.

1931-жылы Қарақалпақстандағы дәслепки орта мағлыұматлы сауатлы жаслардан болғанлығы себепли, областлық партия комитети хәм сол

ұақытлардағы комсомол органлардың жолнамасы менен И.Фазылов баспа сөзге жибериледи. Сол себепли, И.Фазылов 1931-жылдан 1937-жылға шекем «Жас Ленинши» газетасының жуўаплы редакторы лаўазымында ислейди. И.Фазылов өз дәўири ушын талантлы, саўатлы адам болғанлығы себепли усы «Жас Ленинши» газетасында ислеп жүрген 1931-1937-жыллар аралығында Қарақалпақстан областлық комсомол комитетиниң екінши секратары, Москвадағы театр институтының карақалпақ студиясында комсомол шөлкеминиң турақлы ўәкили лаўазымын атқарады.

1934-жылғы 14-августағы Москвадағы ашылған жазыўшылар аўкамының биринши съездине Қарақалпақстан жазыўшылар аўкамының атынан И.Фазылов сол съездин делегаты болып қатнасады. 1934-жылдан ол Қарақалпақстан областлық атқарыў комитетиниң де ағзасы.

1937-жылы И.Фазылов дөхметтен «миллетшил» хәм «халық душпаны» деп жала жабылып, 1958-жылға шекем қамақта болды. 1958-жылы аўыр хәм узак камалыўдан келип, сол 1958-жылдың өзинде «Әмиў-дәрья» журналының поэзия бөлимин басқарды.

И.Фазылов 1920-30-жыллардағы жүдә талантлы дөретиўшилик хызметкерлерден бири болды. 1930-жыллары жергиликли баспа сөзде И.Фазыловтың жана заман хаққында қосықлары, мақалалары, публицистикалық дөретпелери тынбай жәрияланып турды. И.Фазылов бул жыллары көбинесе, халыққа шайыр сыпатында танылды. 1934-жылы Төрткүлде оның «Жеңис жолында» атлы биринши қосықлар топلامы баспадан шықты. 1936-жылы Москвада «Қосықлар» атлы топلامы баспадан шықты. Және де узак камалыўдан қутылып келгеннен кейин 1959-жылы және «Қосықлар» деген ат пенен шайырдың үшінши топلامы баспадан шықты. И.Фазылов қайтыс болғаннан кейин 1968-жылы Қарақалпақстан хўкимети оның Қарақалпақ халқы ушын дөретиўшилик жол менен ислеген көп мийнетлерин есапқа алып шайырдың бар мийрасын жыйнап, толық шығармалар жыйнағын баспадан шығарыўға қарар етти. Соған байланыслы 1975-жылы шайыр И.Фазыловтың «Аўыл бәхәри» атлы қосықлар топلامы жарық көрди.

1920-жылларда И.Фазылов елге, халыққа белгили қосықшы сыпатында да танылды. Себеби, оның жас ўақытларынан киси есигинде жалланып ислеўи, әсиресе, аўылдың малын бағып шопан болыўи, аўылды аралап үйме-үй қоныўи, жеккешилик, жетимликте жүргенде-ақ оны халық көркем-өнери қызықтыратуғын еди. Ол жүдә көп халық қосықларын, халық дөстанларын ядлап алады. Көпшилик жыйналған жерлерде саз даўысқа салып қосық айтыўлары адамларды хайран қалдырған. Оның соң балалар үйинде тәрбияланыўи, аўыл хожалығы техникумын питкерийи, әскерий курсларда оқыўи, әсиресе, ержете келе баспа сөзде

ислеуі талантлы Избасарды жазба әдебиетке жетелеп алып келген жоллар болды.

Ол елге белгили қосықшы ұақытларында-ақ онда айрықша шайыршылық талант барлығы адамларға белгили еді. Расында да, ол өзиниң жас ұақытларындағы шығарған «Қара қой» атлы қосығы менен шайыршылыққа араласты. Ол бала гезлеринде аўылдың қой, ешкилерин бағып шопан болады. Бир күни қойларға қасқыр шаўып, оның бағып жүрген қойларын қырып кетеди. Сонда аўылда Қаллибек дегенниң бир қойын қасқыр тартып өлтиреді. Сол сапары бул бағып жүрген көп қой, ешкилер харам өледі. Ол кеште аўылға келгеннен соң Қаллибек оннан қойдың қунын талап етеді. Избасардың оның қойын төлеўге қәрежети болмайды. Соннан сол Избасарды сабап хәм оны аўылдың малын бағатуғын шопанлығынан да босатып қаңғыртып жибереди. Бул оған үлкен азап болады. Усы ұақыяларға арнап ол өзиниң «Қара қой» деген қосығын жазды. Бул қосық оның өмирлеринен бир эпизод емес, онда шайыр өз өмир тарийхы хәккында толық мағлыұмат береди.

Мысалы: *Көрип жүрмен турмыстың мен қыйынын,
Өзим жалаң аяқ, жыртық кийимим,
Жетимликтен бир шықпады бүйирим,
Шад болып шарық урып жазбадым бир бой.*

*Ойында өтпеди балалық ұақтым,
Жетим қалдым, тамақ излеп қой бақтым,
Қосық айтып, айдалада зар қақтым,
Қосығым болып жүр менің қара қой.*

*Қолдаўлы Қаллибек қойың қара қой,
Мен бир жетим қолыңдағы бала ғой,
Алған менен байымассаң, тоймассаң,
Керек болса, жарты хәқымды ала ғой?!—деп жазады.*

1920-жылы бул «Қара қой» қосығы сол заманлардағы өзиниң мазмунлылығы, типик өмирди дурыс хәм шебер сүүретлеуі жағынан, көркемлиги және де тилиниң әпиұайлылығы хәм миллийлиги жағынан сол жыллардағы елге, халыққа халық қосығы сыпатында кең таралыуы жағынан 20-жыллардағы елдеги халыққа ең кең таралған «Ақсүңгүл», «Қазы ийшан», «Қанымның азары», «Бегдин көк аты» усаған шығармалардан кем болмады.

И.Фазылов 20–30-жылларда қарақалпақ әдебиятына өзиниң шайыр сыпатында араласыуына жүдә ырза болды. Оның шайыршылығынын

дәслепки дереклери поэзия сырларын үйрениў мектеби ХХ әсирдин басындағы өз қарақалпақ халқындағы миллий поэзия, халықлық фольклордан басланған еди. Ол сол базада, сол дереклерде оны елде даўам еттириўши сыпатында әдебиятта ғайрат салды. Ол хақыйқаттан да, бул жылларда әдебият шайдасы болды. Себеби, поэзия бул өмир екенлигин, онда халық мәденияты да, халық тарийхы да, халық үрп-әдетлери де жырланатуғынлығын жаслайынан көрип, билип түсинген инсан болды. Оны бул жылларда раўажландырыўға мүмкиншилик табылғанлығына қуўанды.

Ол бир қосығында:

*Кеше ладан, бүгин көрсең,
Октябрьдың қурдасы,
Кеше қойшы, бүгин билсең,
Жас жүректің сырласы,—деп жазады.*

Әсиресе, 30-жылларда халықлар өмирлерин жырлайтуғын қарақалпақ әдебиятының тийкарғы фигурасы¹, —деп те оны өз заманласлары баспа сөзде жийи-жийи тилге алатуғын еди.

И.Фазылов 1920-жылларда қарақалпақ әдебиятын баслаўшылардан бири болды. Оның «Қара қой» (1924), «Сәнем қарындас» (1928), «Иним» (1928), «Таярман» (1929) хәм т.б қосықлары оны қарақалпақ әдебиятының талантлы ўәкиллеринен бири болатуғынлығына сол жыллардағы адамларда үлкен исенимлер пайда етти.

1930-жылларда шайыр өзи, халқы жасап турған өмирлерин көрип халықтың кеўил күйлерин, жан сезимлерин тынышландыратуғын, оларды поэзия шәменлери менен суўғарыў кереклигин түсинди. Адамларды дәўир талап етип турған ўақыяларға ашықтан-ашық қарсы шықпаўға, хәр бир турмыстағы аўыр, жеңил мәселелерге инсаныйлық пенен қараўға шақырды. Қандай қыйыншылықта да өз халқының ол аўыз бирлигине қуўанды. Ол 1930-жыллары жазған бир қосығында:

*Рабочий хәм дийқан,
Биреў арқаў,
Биреў ерис,
Бирлигин мен сүйемен,—деп жазды.*

1930-жылларда И.Фазылов поэзиясы өз халқының күнделикли өмирлерин жырлаў менен айрылып турды. Мәселен, «Артель» (1930), «Колхоз

¹ «Қызыл Қарақалпақстан» газ., 12-ноябрь 1936-жыл, № 259.

өседі», «Ауыл», «Егиске хәзирлен», «Жәмийетлик ис жолында», «Колхоз бәхәри» (1930), «Жоллама», «Ылғаллы мийнет» (1930), «Алға жүрдик» (1930) хәм т.б шығармалары да дийкан өмири, дийкан ойлары, дийкан қыяллары, олардың мийнетке қатнасы, өмир тәшүишлери, дийкан көзқараслары хәм психологиялары шебер бериледи. Бул шығармаларды анық оқып отырсаң шайырда коммунистлик идеяға көз жумып қул болып жүргенликти жырлаудан гөри, дийканның тиришилигине хәм олардың шыдамлылығына қуўаныў сезимлери басым көринер еди.

1930-жыллар халыққа аўыр жыллар болды. Себеби, жана хукимет еркинше өзиниң зорлығын ислеп атты. Ел зыялыларына аўыр репрессия басланды. Ертедеги миллий жазба естеликлер елден жыйнап алынып жоқ етилип атты. Елде бул жылларда аўыр ашлық, аўыр кеселликлер басланды. Халық кеўиллери аўыр қайғы ғамға толы болды. Бул елдеги басланған тарийхый трагедиялық ўақыяларды әдебиятта жазыўға жазыўшыларға хукимет дәретиўшилик еркинлик бермеди. Шайыр өз кәсибинде қатты қыйыншылықларға дус болды. Ретсиз көз жумып бул жәмийетти мақтай бериўге шайырға оның адамгершилик хұжданы рухсат етпеди. Сол себебли де «Қарақалпақ совет әдебияты тарийхының очеркинде»¹ шайыр И.Фазыловтың бул жылларғы өмирлеринде шайыр хеш нәрсе жазбай... өз шайыршылық кәсибин сөндириў алдында турды²—деп көрсетиледи.

Бул дурыс еди. Себеби, И.Фазылов ХХ әсирдиң 20-жылларынан баслап советлик дәўирдеги миллий қарақалпақ әдебиятын баслаўшылардың бири болды. Сол жыллардағы пролетар әдебиятының да талабына жуўап беретуғын адам еди. Және де ол 30-жылларға келип советлик жәмийеттиң мәмлекетлик ғайраткерлериниң бири, миллий әдебиятты шөлкемлестириўшилердиң бири, сол жыллардағы жуўаплы баспа сөз хызметкерлериниң ўәкили, соған қарамастан, мәмлекетте ҳақыйқатлықтың жоқлығы, әсиресе, дәретиўшилик кәсип ийесине еркинликтиң болмаўы, оның үстине сол жылларда биреў-биреўге гүман менен қараў, жала жабыўлар шайыр И.Фазыловты түңилдирип жиберди. Нәтийжеде ол сол жылларда зорбанлықтың қурбаны да болды. Ол узақ аўыр Сибирь қамақханаларында жүргенде де поэзия оның жолдасы болды. Ол аўыр жағдайларда миллий поэзиядағы аўыр халықлар тәғдирлерин ядлап өзін-өзи жубатты. Оның «Қара қой» қосығы бул аўыр тәғдирлердеги көп айтылатуғын қосығы болып қалды. Шайыр 20 жылдан аслам жалалар қурбаны болып келген соң да ол қайта баспа сөзге келди. Шайыршылыққа араласты.

¹ Қарақалпақ совет әдебияты тарийхының очерки. —Нөкис: «Қарақалпақстан», 1968.—89-б.

² Қарақалпақ совет әдебияты тарийхының очерки. —Нөкис: «Қарақалпақстан», 1968.—89-б.

Шайыр И.Фазылов камактан хақланып келгеннен кейин де 50-60-жылларда миллий карақалпақ поэзиясын раўажландырыўға белсене қатнасты. Бул жылларда, мәселен, «Даңқың шыға берсин туўысқан үлкем» (1958), «Бүгин аўылды аралап жүрмен» (1958), «Уллы план» (1958), «Ана» (1958), «Жаңа жыл» (1958), «Жерден айға» (1958), «Бүлбил хәм қурбақа» (1958) тымсаллық шығармалары кең оқыўшылар жәмийетине барып жетти. Хәмме шайыр поэзиясының қайта тирилгенлигин көрди.

Бул жылларда ол аўдарма иси менен де шуғылланды. Ол бул жылларда А.С.Пушкиннің «Терезеге», «Сен хәм сиз», «Сизди сүйген сүйиў еле бизде бар» қосықларын орыс тилинен карақалпақ тилине аўдарды.

1959-жылы «Қайыпқа» деген ўәсият қосығы, «Бир хәмелдарға», Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халық артисткасы Айымхан Шамура-товаға арнап «Хаўазың сениң», «Айым» атлы поэмасын, «Сизлерге даңқ» атлы қосықлардың авторы болды.

Шайыр узақ азапланыўлардан кейин елин, халқын көрип олардың сонша қыйын тарийхый жолларды басып өткенлигин, шыдам берген, төтепки берген мәртликлерин көрип мақтаныш етесен. 1958-жылы жазған «Даңқың шыға берсин туўысқан үлкем» деген шығармасында:

*Көп рахмет мениң батыр халқыма,
Уллы табыс пенен алға өрлеген,
Мақтанаман мен елимнің даңқына,
Қуўаты да күн-күн сайын өрлеген.*

*Даңқың шыға берсин, туўысқан үлкем,
Гүллене бер табысларың молайып,
Ийгиликли ислер алдыңда үлкен,
Даңқ берерге, мақтанарға ылайық,—деп жазады.*

Ал, ол узақ Сибирь камақханаларында аўылын сағынады. Елин, халқын сағынады. Өзи барда жалаларды, репрессияны көрди, елдеги болған ашлық, аўырыўшылықты көрди. Сол себепли ол узақ Сибирь камақханаларында үйин сағынады, өсип өнген аўылын сағынады, Қарақалпақстан атлы өз Ұатанын сағынады. Өзи қыйланып жүрсе де, ол өз елинің аманлығын тиледи. Ол көп жыллардан кейин елин, аўылын көрип, олардың ислеген мәртликлерин көрип, тарийхын еситип, өзінде жаңа бир поэзиялық йош пайда болып мынандай деп жазған еди.

*О, кеўлим! Сабыр ет, тақат ет, жаным,
О көзгенем енди қайтып төкпе жас,
Бүгин қайта атып бахытлы таңым,
Күтип алды аға, уни-қарындас.*

*Ауылымды көріп кеуилим болды шад,
Умыттым күнлерди узақта жүрген,
Халқым тоқ, құрғынлы, еллерим абад,
Бүгин ауылымды аралап жүрмен,—*

деп қуаныш пенен жазды.

Белгили жазыушы, уллы талант ийеси И.Фазыловтың дөрөтпеси 1920-30 хәм 1950-жыллардағы миллий қарақалпақ әдебиятының хәмме уақытларда мақтанышы сыпатында әдебият тарийхымыздың алтын фондынан нызамлы орын алды.

Қарақалпақ әдебиятының қыркыншы, елиуінши жыллардағы көрнекли ўәкили, белгили шайыр, жазыушы, драматург, дилмаш, жәмийетлик хәм мәмлекетлик ғайраткер **Әмет Шамуратов** (1912-1953) 1912-жылы Хожели районының аймағындағы дийқан шаңарағында дүньяға келди. Шымбай хәм Оренбург қалаларының мектеплеринде тәлим алды. Мийнет жолын 1930-жылы баслауыш мектеп муғаллими болыудан баслаған ол 1939-жылға шекем РайОНО инспекторы, Хожели районлық атқарыу комитетиниң хаткери, Халық билимлендириу Комиссариаты жууаплы хызметкерлери лаўазымларында иследи.

Әмет Шамуратов 1938-жылдан өз мийнет жолын дөретиушилик тарауларында дауам етип, 1940-жылға шекем Қарақалпақстан мәмлекетлик баспасының көркем әдебият бөлимин басқарды. Ал, 1940-1941-жылларда болса Ташкент қаласындағы Мәмлекетлик көркем әдебият баспасының директоры лаўазымын атқарды.

Шөлкемлестириу уқыбы менен халыққа кеңнен танылған Әмет Шамуратов 1941-1944-жылларда Қарақалпақстан Автономиялы Республикасы Халық Комиссарлары Кеңеси баслығының орынбасары болып ислеп, мәдениет, илим, дөретиушилик шөлкемлериниң халық билимлендириу тарауы ислерине жақыннан жәрдем етти.

1945-1950-жыллар Ә.Шамуратовтың әдебий-жәмийетлик искерлигиниң айрықша көзге көринген жыллары болды, ол бул жылларда әдебият илим-изертлеу институты директорының орынбасары, Министрлер Кеңеси жанындағы искусство ислери бойынша басқармасының баслығы болып иследи, Москва қаласындағы Жоқары партия мектебиниң тыңлаушысы болды.

Ол 1950-жылдан баслап өмириниң ақырына дейин Қарақалпақстан Автономиялы Республикасы Министрлер Кеңеси Баслығы орынбасары, Республика Жазыушылар Ауқамының Баслығы хәм Нөкис қалалық партия комитетиниң хаткери ўазыйпаларында инабатлы искерлик көрсетти.

Әмет Шамуратов 1939-жылдан баслап Жазыушылар Ауқамының ағзасы. Оның шығармалары тек Қарақалпақстанда ғана емес, көпшилик тууысқан халықлар китап оқыушыларына кеңнен таныс.

Ә.Шамуратов қәлеминен дөреген көплеген қосық хәм прозалық китаплар, атап айтқанда «Саўға» (1940), «Ески мектепте» (1940), «Ұатан хакқында қосық» (1943), «Бахыт» (1949), «Таңламалы шығармалары» (1954-1963) усаған әжайып дөрөтпелер баспадан жарық көрди.

Оның «Сүйемен» атлы қосықлар топламы 1966-жылы Ташкент қаласындағы Көркем әдебиат баспасында өз алдына китап болып басылып шықты.

Ә.Шамуратов әдебиат майданына ХХ әсирдің 30-жылларының орталарында шайыр сыпатында кирип келди. Усы жылларда дөрөткен оның «Жаз көрки», «Колхоз қызы», «Билимди гөзле» қосықларында өз дәуири адамларының илим-билимге умтылыслары, мийнеттеги табыслары көтеринкилик пенен жырланды.

Ә.Шамуратов усылар менен қатар эпикалық поэзия тараўында «Бахытлы заман», «Ақшолпан-Палман» сыяқлы көлемли поэмалар да дөрөтти.

Әмет Шамуратовтың урыс жылларындағы поэзиясының тийқарғы идеялық бағыты—халқымыз улларының саўаштағы ерлиги, тылдағы пидәкерлик мийнети, олардың мийтиндей беккем бирлиги, жоқары патриотлық ой-сезимлери, фашизм үстинен жеңиске терең исеними болды. «Бар, балам, бар», «Өш ал», «Жоқ етемиз», «Сәлем», «Көрисемиз» сыяқлы шығармалары оның усы жыллардағы дөрөтиўшилиқ мийнетинин жемиси болып табылады.

Республика халқының парахат дөрөтиўшилиқ мийнети шайырдың урыстан кейинги жылларда жазылған «Пахта», «Бәхәр келди», «Тракторшы», «Ақ алтын», «Қызсын жарыс» сыяқлы лирикалық дөрөтпелеринде терең мазмун менен сәўлеленди.

Чаржаў-Қоңырат темир жолының, Бас Түркмен каналының, Тақыятас қаласының қурылыслары, Шоманайдың мың-мың гектар тың жерлерин өзлестириў, жаңа магистраль, хаўа жолларын ашыў жумыслары усы дәуирдеги шайыр поэзиясының тийқарғы идеялық мазмунын қурады. «Шад хабар», «Дәрья сыры», «Тақыятас», «Шоманай бойы», «Тулпар қус» хәм басқа бир қатар қосықлары, мине, усы темалардағы қосықлар еди.

Шайыр бул қосықларында сүўретленген уллы машқалаларды өз туўған елинин, халқының кең-айдын келешегин, ертеңги гүлленген, бахытлы турмысын көреди хәм оның менен мақтанады:

*Биз көрген бурынғы шөлистан жерлер,
Хәзир кеўип атқан бурынғы көллер,
Каналлардан суў ишеди-жайнайды,
Бағы-бостан болып бүлбил сайрайды.*

*Дөрья суўын каналларға бурамыз,
Және оған қуўатлы ГЭС қурамыз,
Тың жерлер ашамыз, егемиз пахта,
Пахтакеш ел болып шығамыз атқа.*

Ал, оның қәлеминен бул жыллары дөреген «Ўатаным», «Әмиўдөрья», «Туўылған жер хаққында», «Тынышлық қосығы», «Жаслар тилеги», балаларға арналған «Қызыма», «Шөжелер» сыяқлы лирикалық қосықларында болса бүгинги азат хәм абат заманның, Ана-Ўатан, туўылып өскен жердиң уллылығы, гөззаллығы, бай тәбияты менен хәр қыйлы тәбийий байлықлары, онда жасап атырған халықлардың беккем аўыз-биршилиги, халықлар дослығы, парахатшылық ушын гүрес мәселелери зор илхам-йош пенен жырланады.

Ә.Шамуратов драматург сыпатында да жемисли дөретиўшилик мийнет етти. Ол «Бизиң бахыт», «Туўысқан Украина» сыяқлы қысқа көлемли инсценировкалар менен бир қатарда, карақалпақ драматургиясының қәлиплесип раўажланыўында салмақлы үлеси бар көп актли «Қырық қыз», «Арал қызы» пьесаларының авторы болды. Оның «Қырық қыз» эпосы тийкарында жазылған усы атамадағы пьесасы патриотлық темаға арналған болып, халқымыздың миллий гәрезсизлик ушын гүрес идеяларын ортаға таслайды, мәрт бахадыр қызлар сәркардалары Гүлайым, Сәрбиназ, Хорезмли жигит Арыслан, халық батыры Отбасқан образларын реалистлик жобада қайта сәўлелендириў арқалы азат хәм абат Ўатан ушын, гәрезсизлик, теңлик ушын гүрескен халық батырларының тутқан жолының уллылығын сәўлелендиреди.

«Арал қызы» пьесасы Қубла Арал балықшыларының, дөретиўшилик мийнет заўқына бөленген парахат турмысын, аўыл жасларының теңиздеги ерлик ислерин, таза мухаббатын, Ўатанға, елге болған терең сүйиўшилигин кең жобада сәўлелендириўге бағышланған. Пьеса өзи дөреген ўақыттың (Екинши жер жүзилик урыс алдындағы) әхмийетли машқаласына қурылғанлығы, идеялық-тәрбиялық тәсириниң күшшилиги менен ажыралып турады.

Әмет Шамуратов әдебият майданында жазыўшы-прозаик, дәслепки реалистлик повестьлер авторларының бири сыпатында кеңнен белгили.

«Мениң жолбарыслар менен жолығысыўларым» карақалпақ прозасындағы гүрриндер дүркининиң әжайып үлгиси болды десек қәтелеспеймиз. Шығарма бир-бири менен беккем хәм избе-из байланысқан 11 гүрриннен ибарат. Онда сөз етилген ўақыялар ой-өрисе кең, зийрек хәм тәўекелшил жас қахарманның тилинен түсиникли хәм қызыклы етип исенимли баян етиледі. Гүрриндерде турмыста ўақты-ўақты ушырасып туратуғын әжайып хәдийселердиң бири—оғада жыртқыш хайўан

жолбарыс пенен тосаттан бетпе-бет ушырасыулар, жанталасып айкасыулар, тапқырлық, епшилик усаған жақсы пазыйлетлер, ақырында адам ақылының уллылығы, инсан менен тәбият арасындағы бекем бирлик мәселелери тийкарғы сюжетлик өзек етип алынған.

Гүрринлердің тийкарғы идеясы-жас әуладты тапқырлыққа, епшиликке, батырлыққа, адамгершиликке, дослыққа, садақлыққа, шыдамлылыққа шақырыу болып есапланады.

Әмет Шамуратовтың «Ески мектепте» повестиниң дәрегенине 70 жылдан аслам ўақыт болды. Соған қарамастан, повесть елеге шекем оқыўшылар жәмийетшилигиниң дыққатын өзине тартып киятыр.

Повестьте ХХ әсирдің 30-жылларына дейинги оқыў системасы-ески мектептиң айырым унамсыз иллетлери өткир сынға алынады. Бирак, онда бул оқытыў системасы дүзим биротала әшкараланбайды, тек айырым саўатсыз, нәпсиқаў, хошжақпас моллалардың минез-қулқындағы унамсыз иллетлердің ақыбети көрсетиледи.

Бул ўақыялар повесть қахарманлары Нызам хәм молла образларында шебер ашып бериледи. Ески мектептеги олқылықлар, молланың саўатсызлығы, жанға тийип кететуғын курғақ ядлаўлар жаңалыққа жаны қумар Нызамды әбден түнилдиреди, ақыр-аяғында Нызам ески мектепти таслап, өзінше еркин жасаўға жол алады.

Повесть жуўмағындағы Нызамның бул шешиминен биз жас әулад тәрбиясына оғада ықтыятлылық керек деген шақырықты айқын сезиўимизге болады.

Ә.Шамуратов талантлы дилмаш та еди. Қарақалпақ оқыўшылары оның аўдармасында Пушкин, Лермонтов, Крылов, Чехов, Шевченко шығармаларын сүйип оқыў бахтына миясар болды.

ТӨРТИНШИ БАП

60-80-ЖЫЛЛАРДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫ

ДӘҰИРДИҢ ҚЫСҚАША СЫПАТЛАМАСЫ

XX әсирдің 60-80-жыллары қарақалпақ әдебиятының идеялық-көркемлік дәрежесінің жоқары шеклерді ийелеген, жанрлық, формалық жақтан байып толысқан, жаңадан-жаңа әдебий кубылыстар жаратылған, жаңа реалисттік қахарманлар образының рәнбәрең дәретілген, әдебиятқа жаңа көркем сөз шеберлерінің көплек кирип келген дәуири болды.

Әдебий өмирдеги бул өзгерислер, әлбетте, 50-жыллардың екінши ярымындағы сиясий-экономикалық хәм мәдений турмыс шараятларындағы азғантай да болса алға илгерилеушилик тәсирлеринен келип шығып отырған өсиушилик еди. Бул жылларда аз да болса демократиялық жөнелислерге жол ашылып, мәлим дәрежеде еркинлик самалы есе баслап, 50-жыллардың екінши ярымында жәмийеттеги прогрессив күшлер тәрәпинен репрессия, зорабанлық сиясатына қарсы гүрес жөнелиси хәкыйқый түс алды. Соның себебинен, нахақтан жала жабылып, халық душпаны сыпатында бийгүна қамалып кеткен гейпара әдебият, мәденият ғайраткерлери ақланып, олардың дәретпелери қайта тиклениуге мүмкиншилик алды. Мысалы, қарақалпақ әдебиятында 1956-жыллардан кейин усындай нахақтан жала жабылған С.Мәжитов, К.Әўезовлардың дәретпелери миллий әдебиятымыздың байлығы сыпатында көркем сөз дүньямызға қайта келип қосылды.

60-жыллардағы әдебияттың тез пәт пенен раўажланыуына 50-жыллардағы қарақалпақ әдебиятының қолға киргизген табыслары да мәлим дәрежеде тәсир етиуши эстетикалық-руўхый дерек болды. Себеби, бул жылларда әдебияттың байып-толысқанлығынан дәрек бериуши хәм буннан былай раўажланыуына тийкар салыушы Ж.Аймурзаевтың «Әмиўдәрья бойында» (1958), А.Бегимовтың «Балықшының қызы» (1958) сыяқлы дәслепки романлар пайда болған еди. Сондай-ақ 1950-57-жылларда А.Дабыловтың «Бахадыр» дәстанының әдебиятта пайда болыуы да поэзияға үлкен көтеринкилик руўх бағыш етти.

Улыўма, 1956-жыллардан кейинги жәмийетте пайда болған демократиялық епкинлер әдебий-көркем дәретпелердің буннан былай раўажланыуына аз да болса жол ашып берди. Екинши дүнья жүзлик урыс ақыбетлеринен жабылып қалған республикамыздағы бирден-бир әдебий-көркем журнал «Әмиўдәрья» жазыушыларымыз ушын жаңадан хызмет қыла баслады. Республикалық балалар газетасы «Жеткиншек» те қайтадан өз искерлигине киристи.

60-жыллар хэм оннан соңғы дәўирдеги әдебияттың өсип раўажланыўына, тематикалық жақтан байыўына, әсиресе, онда халықлар дослығы темасының жоқары көтеринкилик пенен тәсиршең жоқары идеялық - көркемлик сапада жырланыўында, миллий әдебиятлардың бир-бирин байытыўында 1957-жылы Өзбекстанда биринши мәртебе Қарақалпақ көркем өнери хэм әдебияты декадасының, 1958-жылы Ташкентте Азия хэм Африка жазыўшылары конференциясының, 1962-жылы Ташкентте Қарақалпақ әдебияты хәптелигиниң өтиўи хэм усыларға байланыслы өзбек тилинде шығарылған жаңа қосықлар топламының, 1968-жылы шыққан «Қарақалпақ поэзиясы антологиясының», қарақалпақ халық дәстанлары «Қырк қыз», «Шарьяр»дың А.Тарковский, С.Северцев аўдармаларында орыс тилинде жарық көриўиниң атқарған хызмети айрықша әхмийетке ийе болды.

60-80-жыллар әдебияттың тез пәт пенен раўажланыўына руўхландырыўшы күш болып хызмет еткен және бир әдебий кубылыс-1967-жылы Қарақалпақстанда ең жақсы әдебий шығармалар ушын Республикалық Бердақ атындағы сыйлықтың белгилениўи болып табылады.

Әдебияттың раўажланыўына унамлы тәсир етиўши усындай әдебий кубылыслар 70-80 -жыллар аралығында да жүз бериўин тоқтатқан жоқ. Атап айтқанда, Татарстан, Башқуртстан, Дағыстандағы Қарақалпақстан мәденияты күнлери усы аралықларда өткерилди. Буннан басқа да Өзбекстан хэм Қарақалпақстан жазыўшыларының съездлери, Ташкентте өткерилген Қарақалпақстан әдебияты күнлери, Нөкиссте өткерилген Ташкент мәденияты күнлери буның айқын мысалы бола алады. Әсиресе, Қарақалпақстан жазыўшыларының 1980, 1985, 1990-жыллары өткерилген VIII, IX, X съездлери, 1985, 1990-жылларда Ташкентте болып өткен Өзбекстан Жазыўшыларының IX, X съездлери қарақалпақ әдебиятының басып өткен жолын анықлаў менен келешек раўажланыў жолларын белгилеп бериўде үлкен бағдарламалық хызмет атқарды.

Жас жазыўшыларға ғамхорлық мәселесинде Нөкис, Ташкент, Москвада 70-80-жылларда избе-из рәўиште өткерилип турған Жас жазыўшылардың семинар-кеңеслериниң хызмети айрықша болды. 1985-жылдан Қарақалпақстан Жазыўшылар аўқамы жанында иске түсириле баслаған Жаслар күни мәжилислериниң өткерилип барылыўы да әдебияттың раўажланыўына унамлы тәсир етиўши кубылыслар қатарына кирди.

1987-жылы 18-20-октябрь аралығында Ташкент қаласында қарақалпақ мәденияты күнлери өткерилди. Бул күнлерге Қарақалпақстаннан 14 жазыўшы қатнасты. Олардан Т.Жумамуратов, И.Юсупов, К.Алламбергенов, Н.Төрешовалар әдебий кешелерде шығып сөйлеў мүмкиншиликлерине еристи.

Усындай қолайлы шараятларға байланысly 60-80-жыллар әдебиятында идеялық-тематикалық өсиўшилик, жанрлық, формалық көп түрлилик, турмыс шынлығын сүүретлеўге бурынғыға карағанда жақыннан жантасыў, яғный турмыс ўақыяларын майда-шўйдесине дейин сүүретлей бериўден, курғақ шақырық-сүренлерден кашыўшылық, типикликке умтылыў, қахарманлар характериндеги реалистлик сыпатларды теренлестириў, сөз таңлаў, сүүретлеў усылларында шеберликти арттырыў, әдебий саўатлылықты күшейтиў, жоқары көркемлик сапаларға умтылыў, мазмун менен форманың бирлигине ерисиў усаған унамлы кубылыслар күшейе баслады. Бул кубылыс, әсиресе, әдебияттың әййемнен киятырған жанры поэзияда айкынырақ көзге тасланды: лирикада реалистлик сыпат теренлести, формалық көп түрлиликке ерисилди, эпикалық поэзия кең кулаш жайып раўажланды, ХХ әсир карақалпақ поэзиясының мактанышы боларлық көплеген поэма хәм дәстанлар дөретилди. И.Юсупов, Т.Жумамуратов, Б.Қайыпназаров, Т.Мәтмуратов, У.Хожаназаров, К.Рахманов, Т.Сәрсенбаев, Ж.Избасқановлардың қосықлары хәм поэмалары пикиримиз дәлийли. Бул шайырлар поэзиясында философиялық тужырымлар, терең ой-толғаньслары, образлылық айқын көзге тасланды.

30-жылларда дәслепки повестьлери, 50-жылларда дәслепки романлары пайда бола баслаған карақалпақ прозасы 60-80-жылларда әдебияттың жетекши жанрына айланып, алдынғы қатарға шығып алды. Прозада тарийхый романшылық кең кулаш жайып раўажланды, дәслепки тарийхый роман-эпопея пайда болды, сатиралық, фантастикалық проза ўәкиллери өсип шықты, бурын тәжирийбеде сынап көрилмеген мемуарлық проза, сондай-ақ эссе, эпифания жанрларындағы шығармалар жарық көрди. Усы жылларда пайда болған гүррин, повесть, романларда заманагөйлик сыпат күшейди.

Т.Қайыпбергенов, К.Султанов, Ш.Сейтов, У.Пиржанов, О.Бекбаўлов, А.Әлиев, Ф.Сейтназаров, Г.Есемуратова сыяқлы жазыўшылар карақалпақ прозасын жана шеклерге көтерди, проза саннан сапа өзгерисине өтти, карақалпақ прозасының миллий дәстүри усы жазыўшылар арқалы туўысқан халықлар хәм жәхән әдебияты прозасының унамлы дәстүрлери менен байып толысты. Дүньялық әдебият алтын фонды гәзийнесиниң есигин ашыўға соқпақ салды. Себеби, ХХ әсирдиң 60-80-жыллар прозасы заманласларымыз турмысын сүүретлейтуғын шығармалар менен бир қатарда тутас бир халықтың тарийхый тәғдирин сәўлелендиретуғын салдамлы көркем дөретпелер берди.

60-80-жылларда карақалпақ драматургиясы ҳақыйқый профессионаллық дәрежеге өсип өтти. Жазыўшы-шайырлар арасынан драматургия менен шынтлап шуғылланыўшы Ж.Аймурзаев, Т.Сейтжанов, П.Тилегенов,

Д.Айтмуратов, Т.Алланазаров, К.Рахманов сыяклы белгили драматург-лердің қатарына О.Әбдирахманов, М.Нызанов, Қ.Мәтмуратов, С.Жумағұлов сыяклы талантлы жаслар келип қосылды. Бул жылларда журтшылыққа әлле қашан шайыр, прозаик сыпатында танылып кеткен Т.Жумамуратов, И.Юсупов, Т.Қайыпбергенов сыяклы шайыр-жазыушылар да бир қатар пьесалар жазып, өзлерин драматургияда да сынап көре басады. Улыұма, драма жанры қарақалпақ әдебиятында барлық формалық өзгешеликери менен толық көринис тапты.

60-80-жыллар қарақалпақ әдебиятында әдебияттануу илиминин гүллеп раўажланған дәуири болды. Әдебий изертлеулер менен әдебий сын көркем әдебият пенен теңбе-тең аяқ қосып, әдебий жөнелистин салмақлы күшине айланды. 60-жылларда хәм 70-жыллардың басында И.Сағитов, А.Пахратдинов, Б.Исмайылов, А.Каримов сыяклы әдебият тарийхшылары тәрәпинен жеке шайырлардың өмири хәм дәретиушлигин изертлеуге бағдар алған әдебияттануу илими 80-жылларға келип тутас бир әдебий жөнелислер менен кубылысларды яки тутас бир дәуирди, сол дәуирлердеги белгили бир әдебий машқалаларды яки бол-маса тутас бир жанр хәм оның формаларын изертлеу машқалаларына бет бурды.

Нәтийжеде 60-жыллардың басында қарақалпақ әдебиятының жазба әдебиятлық сыпаты хаққындағы әдебий пикир алысуу Б.Исмайлов, А.Пахратдинов, А.Каримов усаған илимпазларымыз тәрәпинен табыслы жуўмақланған болса, 60-жыллардың ақырында 70-жыллардың басла-рында қарақалпақ әдебиятының сағаларын қайсы дәуирлерден баслау кереклиги хаққындағы мәселе М.Нурмухамедов, И.Сағитов, К.Мәмбетов сыяклы әдебият изертлеушилер тәрәпинен унамлы шешилиуе бағдар алды. Усы жылларда ХХ әсир қарақалпақ поэзиясының тарийхы С.Ахметов, проза тарийхы М.Нурмухамедов, Қ.Султанов, драматургия тарийхы Т.Алланазаров, усы жанрлардың айырым формалары, мысалы, гүрринлер С.Бахадырова, повестьлер Қ.Камалов, романлар Ж.Нарымбетов тәрәпинен арнаулы изертленилди. Қарақалпақ эпослары хәм фольклордың басқа да жанрлары бойынша Қ.Айымбетов, Қ.Мақсетов, И.Сағитов, Ә.Алымов, К.Мәмбетназаров, Ю.Пахратдинов, К.Алламбергеновлардың салмақлы изертлеулер пайда болды. Ал, айырым изертлеулерде (К.Худайбергенов, Қ.Муратбаев) әдебияттын теориялық мәселелери қарақалпақ поэзиясының қосық қурылысы, поэзияда лирик қахарман образы хәм т.б.) ортаға қойылды. Улыұма, 60-80-жыллардағы әдебият изертлеулер менен әдебий сын талантлы шығармалардың пайда болыуына, шығармалардың көркемлик сапасы-ның артыуына мәлим дәрежеде тәсийрин тийгизди.

Тутас алғанда қарақалпақ әдебияты ХХ әсирдин 60-80-жылларына келгенде жоқары идеялық-көркемлик шеклерди ийелеп, жер жүзиндеги

миллий әдебиетлар менен қатар тура алатуғын дәрежеге дейин өсип өтті. Сол ушын да қарақалпақ фольклорының үлгилери менен бир қатарда Т.Қайыпбергенов, И.Юсупов шығармалары ФМДА халықлары тиллеринен тысқары жәхән халықлары тиллерине аударыла баслады.

Соның менен бирге, қарақалпақ сөз зергерлери өз гезегинде туўысқан хәм жәхән халықлары әдебиятындағы унамлы шығармалар менен қарақалпақ оқыўшыларын да таныстырып барды. Мысалы, шайыр аўдармашылардан И.Юсупов Пушкин, Лермонтов, Гете, Шекспирдиң айырым шығармаларын, Т.Мәтмуратов Дантениң «Иләхий комедиясы»н, Д.Айтмуратов Хапыз бенен Наўайының ғәззеллерин, И.А.Крыловтың тымсалларын, Эскилдиң «Бәндиўан етилген Прометей» трагедиясын, Э.Роттердамскийдиң «Ақмақлықты мактаў» прозасын, Х.Сейтов Миртемирдиң «Қарақалпақ дәптери» косықлар дүркими менен поэмаларын, Т.Сейтжанов Р.Гамзатовтың «Таўларда мениң жүрегим» қосықлары топламын, Ш.Аяпов Фердаўсийдий «Шахнама» дәтанының айырым бөлимлери менен А.Арипов, Э.Вахидовтың лирикалары менен поэма, драмаларын, С.Ибрагимов Низамийдиң ғәззеллерин, Я.Әжимов, З.Ишманова Д.Депоның «Робинзон Крузо» романын, жазыўшылардан Ш.Сейтов Абайдын қосықлары менен қара сөзлерин, У.Пиржанов Ш.Айтматовтың повестылерин менен романларын, К.Алламбергенов Ги де Мопассанның «Әзийзим» романын О.Абдирахманов Н.Думбазениң «Мәнгилик нызамы» романларын қарақалпақ тилине сапалы аударды.

ПРОЗА

50-жыллардың екинши ярымындағы прозаның романшылығында ерисилген табыслар 60-жыллар прозасының раўажланыўына түртки болып хызмет етті. Усы жылларда «Әмиўдәрәя бойында» тунғыш романы менен сатиралық прозаны байытқан Ж.Аймурзаев 1967-жылы «Жетимниң жүреги» автобиографиялық повестин дағазалап, қарақалпақ повестиниң формалық жақтан байыўына және бир салмақлы үлес қосты. Повестыте автор турмыс шынлығын бурынғы «Әмиўдәрәя бойында» романына салыстырып қарағанда исенимлирек сүүретлеп бериўи менен көзге тасланады. Автор повестыте өз өмириниң жети жасынан жигирма бес жасына дейинги дәўирин, басып өткен турмыслық ўақыяларын заман, дәўир көринислери менен байланыста, жәмийеттеги адамлар қарым-қатнасы мысалында шебер ашып береді.

50-жыллардағы дәслепки романшылардың бири, «Арал қушағында» (1958) романы авторы Ө.Айтжанов та 1969-жылы «Устаз хәм шәкирт» повестин дәретти.

60-жылларда Қ.Айымбетов өзінің «Өткен күнлерден елеслер» кітабы менен мемуарлық прозаға тийкар салыу менен бир қатарда очерк, көркем публицистика, сатира-юмор жанрының раужланыуына да мәлим дәрежеде өз үлесін қосты. Мысалы, оның 1960-жылы «Қарақалпақстан» баспасында жарық көрген «Қыйлы-қыйлы қылғалар» кітабына енгізілген гүрриндери 60-жыллардағы юмор-сатиралық прозаның әжайып үлгілері болды. Жазыушы «Денгене», «Квартира дауы», «Сүйінші», «Доңыз дузақ», «Қыз айттыруй», «Сауда дослар» усаған көпшілік гүрриндерінде жеке адам психологиясындағы жалатайлық, ойсызлық, пайдакүнемлік, жеке меншікшілік, хаял-қызларға болған ескі көзқарас қусаған ерси әдетлерди әжиуалап сүүретлейди.

Оның «Шиллехана», «Ойыннан оймақ шықты» гүрриндерінде зат көлеу, палау асатыу усаған ескі үрп-әдетлердің зыянлы ақыбеттері сатиралық юморлық планда шебер ашып берілген. Бул гүрриндердегі шиллеханадағы зат көлеу дәстүрлеріне байланыслы қолдан-қолға өтіп жүрген Токжановтың ешек арбасы менен, палау асатыу дәстүрінің қурбаны болып, тамағына сүйек кетіп, өліп қала жазлаған Жуманиязға қатты күлкің келсе де, жаныңды ашытпай тура алмайсан...

Қ.Айымбетовтың бул юмор-сатиралық гүрриндерінің объективінен иішіушілікке беріліп кетіп, ас орнына жууыңды иішіп атырған («Дәмсіз сорпа»), ойыннан оймақ шығарып, ет қызыу менен биреудің қулағын кесіп алып атырған («Қулақ кескен») тақыр жерден шаң шығарып, анлаусыздан қонсының баласын урып атырған («Апаңның май дегені торақ шықты»), лекция оқыйман деп барып, микрофон алдында «галгалай» деп қосық айтып атырған («Өлімнен уят күшли») пиянкеслер тәғдири де шетте қалмаған. Бизің пикиримізіше, Қ.Айымбетовтың юмор-сатиралық гүрриндерінде сүүретленген бул машқалалар өз уақтыңда батыл ортаға қойылған мәселелер болып табылады. Айтайық, оның «Трактордың галгалайы сынды» гүрриніндегі күнлік нормасын артығы менен орынлап, дем алып атырған Нурымбет деген тракторшының мәселесін қаратыу үшін жазықсыздан жыйналысқа салған, сөздің парқын түсінбейтуғын уәкіл Есимов, «Уақытсыз жумыс» гүрриніндегі өзім билеменлікке салып, жүн қырқу мапазына ерте буйрық беріп ешкілерди буршақ-жауынның астында қалдырып өлтірген баслық Генжалиевтың хәрекеттері кешегі зорабанлық дәуіріндегі хожалық басқаруындағы бюрократизмнің, бир тәреллемеліктің, хожасызлықтың көрініслері емес пе?

Қ.Айымбетов бул гүрриндерінде усындай өткір социаллық мәселелерди ортаға қойып ғана қалмастан, оларды сүүретлеуде жақсы усыл, шебер көркемлік шешім тауып, адамның ядында қаларлық жетіліскен типлер, характерлер жарата алды. Мысалы, оның «Квартира дауы»

гүрриңдеги Нағметуллаев пенен Рахметов Гогольдың Иван Иванович пенен Иван Никифировичин еслетсе, «Үйдегі есапты базардағы нырқ бузады» гүрриңдегі саратанның ыссысында қалпақ хәм галош кийип, қолына иймек таяқ алып еңкейип жүретуғын, тек консерва қутыларды жыйнап сатып байыұды ойлайтуғын Тынышбаев Чеховтың қаплаұлы адамы менен Гогольдың Плюшкинин көз алдына келтиреді.

Бул, демек, Қ.Айымбетов өзиниң сатира-юморлық гүрриндерінде халықтың аұыз еки проза традициясын раўажландырыұ менен қатар, рус хәм басқа да прогрессив әдебиятлардың бай реалистлик тәжирий-бесинен терең үйренген де жазыұшы.

Прозадағы бул үйрениұ, изленислер, акыр аяғында оны 70-жыллардың басында «Өткен күнлерден елеслер» (Нөкис, 1972) атлы көлемли мемуарлық шығарма жазыұға алып келди...

Еске түсириұ формасындағы бул шығарма үлкен сегиз бөлимнен ибарат болып, онда қарақалпақ халқының революциядан алдыңғы жыллардан баслап тап Екинши жер жүзлик урыстан кейинги жылларға дейинги әхмийетли ўақыялар дәўир хәм адам фонында кең жобада сұўретленеди. Автордың сұўретлеұ усылы еске түсириұ болғаны менен, не болса, соны көширип жаза бермейди, дәўир ушын, ўақыт ушын, халық ушын әхмийетли болған нәрселерди ғана тандап алып жазады. Мәселен, «Қарақалпақ аұыллары» деген бөлимінде қарақалпақ халқының күн-көрис, турмыс тәризине, дәстүр-салтына тән болған қыслаұ-жазлаұ, суўға талас, акқула, питир, кеўсен, үсир, түгин пулы, қудалық, қалың мал, күйеў кәде, неке қыйыұ, қыз узатыұ саған әхмийетли турмыслық-халықлық этнографиялық миллий дәстүрлер хаққында түсиник бериледи. «Шымбай қаласында», «Түрли кәсип адамлары», «Кәсипсиз адамлар» бөлимлерінде болса, қарақалпақ халқының кәсип-өнерлери хаққында қызықлы мағлыұматлар келтириледи. Ал, «Алағат заман» бөлими тиккелей халқымыз тарийхында белгили из қалдырған ашаршылық жыллар тарийхына бағышланған. Мемуардың буннан кейинги баплары ХХ әсирдин 20-30-жылларындағы илим, әдебият, мәденият тарийхындағы жаңа бет бурылысларға, халқымыздың мәденият тарийхында елеұли орны бар илим-билим, мәденият ғайраткерлеринин өмирин, ислеген хызметлерин сұўретлеұге арналады.

Мемуардың барлық баплары тарийхый-хронологиялық байланысқа түскен. Автор әхмийетли тарийхый ўақыяларды, белгили тарийхый адамлардың өмирин сұўретлеұ арқалы, тутас бир халықтың ярым әсирлик өмир картинасын, басып өткен узақ өмир жолын исенимли көрсетип береді. Бундағы тийкарғы образлар—халық образы менен автор образы. Автор шығармада ўақыяларды жай баянлаұшы ғана болып қоймастан, қарақалпақ мәдениятының, илим-билиминин, баксы-жыраұлар тәғдининин үлкен жан ашыры сыпатында көзге тасланады.

Қ.Айымбетовтың очерк-гүрриндеріндегі бұл турмыс шынлығын сұретлеуге жақынласуы бағыты ұсы жылларда дөреген Қ.Султановтың, Ө.Хожаниязовтың, Ғ.Сейтназаровтың, Ж.Сапаровтың, А.Алиевтың, Ө.Тәжимуратовтың, С.Салиевтың киши көлемлі прозалық шығармаларында еле де айқынырақ көзге тасланады.

Усы жерде айта кететуғын және бир нәрсе 60-жыллар киши эпикалық прозасы булардан да басқа Ғ.Есемуратова, Ө.Атажанов, Қ.Камалов, Қ.Мәмбетов, С.Бахадырова усаған жана авторлар менен толысты. Қ.Жуманиязов «Қызыл қум қоңыраулары» (1969), Ө.Хожаниязов «Қыс балладасы» (1970) топламлары менен шаруалар турмысын жетик билетуғын жазушылар екенлигин көрсетти. Усындай тематикалық рәнбәренлик 20-30-жыллардың тарийхый уақыяларына бағышланған, заман хәм адам тәғдиринің бирлиги сәўлеленетуғын А.Алиевтың «Күткен күн» (1961), Қ.Султановтың «Ағалардың әнгимеси» (1968), А.Бекимбетовтың «Сырлы излер изинен» (1961), Б.Бекниязованың «Қызлар тәғдири» (1964), Ш.Сейтовтың «Қашқын» (1969), таза тарийхый темаға бағыш етилген, тарийхый тулғалардың өмирин сәўлелендириуге арналған О.Бекбауловтың «Тарас Аралда» (1964), урыс дәуиріндеги балалар хәм жаслар турмысының сыпатлы белгилери менен урыс ақыбетлеринин адам тәғдиріндеги қорқынышлы, сууық танбаларын сәўлелендиретуғын Т.Қайыпбергеновтың «Сууық тамшы» (1964), «Уйқысыз түнлер» (1965), Ш.Сейтовтың «Көп еди кеткен тырнарлар» (1966), Т.Нәжимовтың «Жауынгерлик жылларда» (1968), хәм жана, хәм гөне тема болған мәңгилик мухаббат темасы сөз етилген И.Қурбанбаевтың «Бир ауыз сөз» (1968), заманагөй тема-қурылысшылар, Үстиртти өзлестириушилер турмысын сәўлелендиретуғын С.Салиевтың «Кәрўан мәнзилди гөзлер» (1968), Ж.Сапаровтың «Үстиртке хұжим» (1962) повестьлеринде хәр қыйлы қырлары менен көринис таба баслады.

60-жыллар повестьлеринде тематикалық өсиушиликке қарағанда формалық жаңашыллық көбирек көзге тасланады. Повестьлердеги формалық бұл сыпатларды дәслепки автобиографиялық, мемуарлық, тарийхый повестьлердің пайда болуы, лиро-эпикалық, лиро-психологиялық сыпатлардың кирип келиуи деп қысқаша бақаласақ болады. Мысалы, О.Бекбауловтың «Тарас Аралда» повести дәслепки тарийхый-биографиялық повестьтин үлгиси болса, Т.Қайыпбергенов, Ш.Сейтов өз повестьлери менен прозаға лиро-эпикалық, лиро-психологиялық сыпатлар бағыш етти.

60-жыллар повестьлериндеги бұл хәр тәреплеме өсиушилик қубылысы роман жанрында және де айқынырақ көринис тапты. Дурыс, бұл жылларда дөрелген айырым романлар (Т.Қайыпбергенов «Соңғы хұжим» (1960), А.Бекимбетов «Гүрес» (1970) 20-30- жыллардың тарийхый уақыяларын

сәулелендириуде зорабанлық етип турған тоталитар-бюрократлық жәмийет, мәмлекет саясаты тәсірлеринен жеткиликли дәрежеде шығып кете алмады. Деген менен, тарийхый темаларда жазылған романлар хақыйкый халықлық, миллий гәрезсизлик идеялары руўхында жазылды. К.Султановтың «Әжинияз» (1967) романы, мине, усындай көзқараслар нәтийжеси болып дөреди. К.Султановтың «Ақ дәрәя» (1962) романы урыс дәўириндеги урыс хәм тылдағы халықлық бирликти сәулелендирген қарақалпақ романшылығының ең әжайып үлгиси болып дуньяға келди.

Т.Қайыпбергенов қарақалпақ прозасында бириншилерден болып еки китаплы роман-дилогия «Қарақалпақ қызы» (1963-1965) пайда етти хәм оның айырым повесть, романларының өзбек, рус, эстон тиллерине аударылыуы 60-жыллар әдебияты ушын үлкен әдебий кубылыс болды. Жазыушы 1968-жылы «Қарақалпақ дәстаны» тарийхый трилогиясының «Маман бий әпсанасы» биринши китабын жәриялады.

Улыўма, 60-жыллар прозасында романшылық қарақалпақ миллий көркем ойының жаңа басқышқа көтерилгенлигин көрсетип бере ала-туғын дәрежеге жетти. Усы жылларда дөрелген тарийхый романлар бул пикирдиң айқын гүәсы болып хызмет етти.

70-жыллар әдебиятында проза тараўы және де кең қулаш жайып раўажланыў жолына түсти. Повестьлер дүркин-дүркин болып дөрәй баслады. Изли-изинен Ә.Атажановтың «Ата мәкан», А.Әлиевтиң «Шынлық шежиреси», «Мениң Гүлжамалым», Ө.Хожаниязовтың «Жайнаған жазира», С.Баҳадырованың «Хаяллар», Қ.Жуманиязовтың «Қос булақ қыссасы», М.Қайыповтың «Ушырасыў», К.Мәмбетовтың «Бахтың болсын, Арыўхан», «Москвадан келген қыз», У.Пиржановтың «Сүүрет», С.Салиевтың «Үстирт» повести, Ж.Сапаровтың «Баспашылар арасында», Ф.Сейтназаровтың «Даўыллар арасында», Ә.Тәжимуратовтың «Мақсет», Т.Халмуратовтың «Еле де көп мәлим емес булақлар», Қ.Камаловтың «Маржангүл», К.Алламбергеновтың «Қуслар қайтқан күн», А.Садықовтың «Хош, Дилбарым, хош қылықлы қыз един», Д.Шерниязованың «Жүрек сырлары», Б.Аймухамедованың «Шофер қыздың дәптери» повестьлери басылып шықты.

Бул дәўир прозасында очерк хәм гүрриншиликте де өсиўшилик көзге тасланды. Очерк, гүрриншиликте әдеўир көзге көринген С.Салиев, Ә.Атажанов, А.Халмуратов, Г.Есемуратова, С.Баҳадыровалар қатары А.Садықов, А.Султанов, К.Алламбергенов, О.Абдирахманов, Г.Турсынова, М.Нызанов, С.Жумағулов, Ө.Өтеўлиев усаған жас авторлар менен толысты. Жас жазыушылардың гүрриндеринде қахарман характерин жаратыўдағы реалистлик сыпат терендести.

Қуласы, 70-жыллар қарақалпақ прозасы ушын үлкен өсиў-өркенлеў жыллары болды. Проза бурын көрилмеген дәрежеде жаңа жанрлар менен

байып-толысты, прозада тарихый роман жазыу тәжирийбеси роман-эпопеяға дейин барып жетти. Повестьлер массалық түс алып раўажлана баслады. Повесть жанрының шеберлери жаңа жас жазыушылар менен кем-кемнен толысып, олар өзлеринин дәретиушилик күшин прозаның бурын көрилмеген тың тараўларына қарай бағдарлады. Нәтийжеде 70-жыллардың орталарына қарай бурын айырым элементлери ғана бар сатиралық, фантастикалық прозаға қарай күшли бет бурыс көрине баслады. Повестлик тенденциясы бар сатиралық гүрринлер дүркими (О.Әбдирахманов «Қоңсы қобалар»), дәслепки фантастикалық повесть (А.Халмуратов «Сырлы океан») пайда болды.

Повестьлердеги бундай өсиушилик, әсиресе, оның тематикалық жақтан раўажланыуында көринди. «Қарақалпақ повести» монографиясының авторы Қ.Камалов повестьлердеги бул тематикалық кеңликке тоқтай келип, оны төмендегише қарастырады: «Өткендеги тарихый өмиримиз, Екинши жер жүзилик урыс дәуириндеги жаўынгерлеримиздиң фашизмге қарсы гүреси, урыс дәуириндеги тылдағы жас қызлар тәғдири, урыстан қайтқан жаралы жаўынгерлердиң тәғдири, бүгинги заманласларымыз турмысы, шынлықты түсинбей турмыстың көп қырлы тар жолларынан алжасып қәдем басқан адамлар тәғдири, бүгинги әскер турмысы, урысқа қатнаспаса да қайғысын шегип атырган жаслардың өмири, туўысқан халықлар жасларының мухаббаты, жаслық мухаббатының жалынлы дәрти, саўашта набыт болған әкесиниң қәбирин қарастырыушы жаслар турмысы¹».

Көрип отырғанымыздай, 70-жыллар повестьлери тематикалық жақтан ҳәр қыйлы. Бирақ, бул дәуир әдебий жөнелисинде олардың сөз етилиу масшатабы бир қыйлы болған емес. Олардың бир қаншалары жүдә аз сөз етилиуин тапса, бир қаншалары бүгинги прозамыздың да баслы бағдарларына айланып баратыр.

Деген менен, бул тенденциялардың барлығын дерлик қуўатлай бериуге де болмайды. Бул жерде жаслық мухаббатының «жалынлы дәрти» темасына айрықша дыққат аўдарғымыз келип отыр. Изертлеуши (Қ.Камалов) темаға усылайынша дурыс ат қойып, У.Пиржановтың «Ақ тал астындағы ақшам» повестин мысалға келтирип кетеди. Повестьтиң жақсы табылған конфликттиң дурыс шешилмегенлигин айтып повестьте Мырзабайды сүйген Амангүлдиң қудыққа жығылып, аўырыуға шатылып өлиуи менен жуўмақланыуы қуўатлауға турарлық қубылыс емес екенлигин көрсетеди.

Тап усындай кемшилик 70-жыллар прозасына киретуғын Гүлайша Төрееваның «Дийдар» повестинде де ушырасады. Автор «Ақ тал астын-

¹ Камалов Қ. Қарақалпақ повести. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1978.—91-б.

дағы ақшам» повестиндегидей жақсы конфликт те таба алмаған. Баслы қахарман Зулайханың характеринің өсиуі тарихы исенимлі дәрежеде көринбейди. Қахарман пассив, гүресіуіге уқыпсыз. Онда әри-берини кең ойлау, толғанис жоқ. Сонлықтан гез келген жерде автордың дегенине көнип кете береді. Автор оны бир қанша булағайларға араластырып, ап-аңсат-ақ басқа күйеуіге турмысқа шығарады, атасынан, баласынан айра түсиреди, Бийбияша кемпирдің қысымына ушыратады, соның арасында жоқ жерден аўырыулы етеди, ақыр-аяғы бурынғы күйеуі Ерлепестің үйине әкелип, оның дийдарын бир көрсетип өлтиреди.

Оқыушы, бәрибир, оның өлимине онша қыйнала қоймайды, автордың «буның бәрине урыс себепши болады» дегенине исенгиси келмейди. Автор буның менен де турмай, Ерлепести қурылысқа араластырып, сюжетти орынсыз алға илгерлетеди де, оқыушыны және ренжитип алады.

Өмирде өз бахты, өз мухаббаты ушын гүресіуіге болған әззилик жазыушы А.Садықовтың «Хош, Дилбарым, хош қылықлы қыз един» повестинің қахарманларында да ушырасады. Үмит сауатлы, жоқары оқыу орнының талабасы болыуына қарамастан, өзін алып кетип баратырғанлардың (Жумамурат, Турсынбайлардың) алдаушылық, хийле-хәрекетлерине түсинип жетсе де, оларға қарсы тура алмайды. Хә дегеннен олардың ырқына көнип, «қарсылық етип, яки жалынып берекет таппайтуғынын пәмлей қояды». Хәттеки, «қудай салса биз көндик» деп, Жумамураттың усыңған рюмкасын алып та жибереди.

Автор буған аңсат жол тауып, оны үш күннен кейин жаслар тойында «гүрес майданына» алып келеди. Дәлили мыклы болыу ушын бул жерге жаслар шөлкеминің басшысын араластырып, қахарманды соның жәрдемінде үйине «азат етип» жибереди. Енди оның тәғдирине мухаббаттан пәнт жеп жүрген Пирназар араластырылады. Пирназардың Дилбарға деген талпыныслары сәтти шыға бермейди. Нәтийжеде Дилбар Бахадыр менен қашып кетеди де, Пирназар да Үмит сыяқлы «жарты жүрек» болып қалады. Автордың ойы менен еки жарты бир пүтин болады да, көп узамай Үмит пенен Пирназар татыу шаңарақ қурып кетеди. Шығарманың ақыр-аяғында Дилбар Бахадыр менен оңысық ете алмай ажырасқан болады...

Деген менен, буннан 70-жыллардағы мухаббат темасында жазылған повестьлердің барлығы дерлик сәтсиз мухаббатты сәтсиз сәулендириуіге қурылған деген жуумақ шықпауы тийис. С.Бахадырова усы сәтсиз мухаббат темасын сәулендирип-ақ 70-жыллар прозасында «Хаяллар» (1973) сәтти жазылған повесть дәретти. Повестьте мухаббаттың құдирети, оның турақлылығы, аўыл қызы Зийұардың образында ашылады. Зийұар қаладан келген хабаршы жигит Яқыпты сүйип қалады.

Бирак, екеўиниң қосылмақшы нийети менен арадағы келисимди жеңил тәбиятлы Ханзада бузады.

Ханзаданың күйеуи урыста қайтыс болған. Ол енди бийкешиниң пәтия оқылып, атастырылып қойған сүйиклиси Яқып пенен қашып кетеди. Бул ўақыяға Зийўардың исенгиси келмейди. Себеби, ол Яқыпты шын жүректен сүйеди, енди қыздың жүрегінде бир түйин пайда болады. Бул Яқыптың оны сүйгенлиги, ямаса оны алдап кеткенлиги. Қыз қандай жағдайда да сүйген жигити Яқыпты ұмыта алмайды. Ҳақыйқатында да, Яқып Зийўарды алдамаған екен. Ол қызға қайтып келеди. «Мен сенсиз жасай алмайман. Мейли, мени ислеген жынаятым ушын ур, өлтир, енди кетпеймен!» Мине, бул Зийўарды бир ўақытлары шын жүрегинен сүйген Яқыптың сөзи.

Усы ўақыядан соң ғана «Мени хеш ким жақсы көрмегей, мен де хеш кимди сүймегеймен» деп муҳаббат дегенниң бар екенлигине гүман келтирип жүрген Зийўар адам баласында бул сезимниң бар екенлигине исенеди. Бирақ, қайтқан кеўил жибимейди. Ол енди Яқыпты сүйе алмас еди.

Автор бул арқалы ҳадал муҳаббатты, жоқары адамгершиликти, мораллық хәм руўхый тазалықты тастыйықлайды.

Шайыр И.Юсупов повестьтиң бул сыпатлары ҳаққында «...оқыўшыға өз сырын бүкпей айта алатуғын лирик қаҳарманы бар. Бул шығарманы оқығанымда, Ш.Айтматов дөреткен «Жамила» повестин Луй Арогонның «Бул муҳаббат поэмасы» деп мақтағаны есиме түсти» деп жазады. Ҳақыйқатында да, бизди шығармадағы лирик қаҳарманның сезимлери, муҳаббаты, турмыс туўралы жақсы толғаныслары қызықтырады.

«Сүйесең бе деп сорай гөрме. Бул мениң муҳаббатымның намысына тийеди. Қосықшыдан қосық айта аласаң ба, деп сорама, бул олардың арына тийеди».

Бул, әлбетте, хәр бир шын муҳаббат ийесиниң сөзи. С.Баҳадырова өз қаҳарманларындағы, мине, усындай сезимлерди оқыўшыға тәсирли түрде хәм лирик планда жеткерип бере алады. Ыақыя Зийўардың тилинен бериледи.

Повестьте урыстан соңғы дәўирдеги халқымыздың турмысы, үрп-әдети реаль сәўлелениўин табады. Солардың бири - халқымыздың тойларда бақсы айттырыў, нама алысыў дәстүри. Бул көп ўақытлардан берли қиятырған унамлы дәстүрлердиң бири. Бирақ, тилекке қарсы, дәстүрлердиң бәрин унамлы деп қабыл ете бериўте болмайды. Усыған байланыслы шығармада және бир машқала ортаға қойылады. Бул ескиликтин қалдығы-урыўшылықты әшқара етиў мәселеси.

Повестьте «Бригадир күтә урыўшыл, аршыл адам еди» деп көрсетиледи. Оның тойда жигитлер менен нама алысқан аўылының қыз-келин-

шеклерин аттын алдына салып айдап кетиуі де, Ханзадаға урыудың абройын түсирдің деп урысыуы да бригадирдің шекленгенлик қәсийетлеринен келип шығады. Бир жағынан Ханзаданың Яқып пенен қашып кетип, конфликттің шийеленисиуінде де бригадирдің усы сөзлери, оның усы қәсийетлери себепши болады.

С.Бахадырованың «Кешиккен солдат» («Әмиүдәрья», №3. 1977) повестинде мухаббат темасы урыс дәуириниң хақыйқатлығын көрсетиуі арқалы ашылады.

Повестьердеги тематикалық анықлылық, алынған теманың заман, ұақыт талабы менен қоса көркем әдебияттың гөззаллық жаратыуы талап-ларына сай жоқары идеялық сапада көркем етип ашып берилиуі Ә.Атажановтың аўыл адамлары турмысынан алып жазылған «Ата мөкан» (1971) повестинде де унамлы шешилиуі тапқан.

Повестье автор әке образында туўылған жерге садақлықты, миллий қәдириятларды қорғауға болған унамлы умтылысты көрсетиуди нийет еткен болса, бала образы арқалы жаңа әўладтың жаңа турмыс тәризин дөретиуідеги қыйын хәм қарама-қарсылықлы гүрес жолларын ашып бериуди мақсет тутқан.

Әлбетте, хәр қандай гүресшен идея - өтқир социаллық конфликттен келип шығады. Буны жақсы түсинген автор шығарма сюжетиниң тийкарына әкели-балалылардың жай ғана шаңарақтағы тартысын емес, ал турмыс талапларынан келип шыққан, жәмийетлик әхмийетли қарама-қарсылықларды алады. Мысал ушын шығармадағы мына эпизодқа бир сер салайық: «Қалий ғаррының аўылы—«аўыл» деп аўыз толтырып, көкирек керип айтқанда, алты шаңарақ түгин түтетип, бала-шаға бағып күнин көрип отыр. Сол үйлердің арасы да ат шаптырым... Ара алыс болғанлықтан бир-бирине кешлетип барыу әлле қашан дәстүрден қалған. Изейдің жүрекке атқан ийиси мүңкийди»...

«Усы жердің несине қаны қатып қалған адамлардың, мына көмирдей қурымына ма, я жерге жабысып атырған жайына ма? Болмаса усы кәрада ата-бабасының көзин көрип қалған гөмме бар ма екен?» деп ойланады бес жыл илим-хикмет пенен алысып, қала тәрбиясын көрип келген жас жигит Қасым.

Көрип отырғанымыздай, еки түрли сана еки түрли характерди келтирип шығарып отыр. Бири-оқыған, саўатлы, өз заманына ылайық өскен, бирак, миллий қәдириятлардың парқына жеткиликли дәрежеде түсинип жетпеген, қызыу қанлы жас жигит, бири-«буйығып жатқанды күсейтуғын», өзиниң гүнгирт түсинигиниң тар шеңберинен шығып кетиуди онша қәлемейтуғын, лекин ата-мөканына, миллий психологияға садақ салқын қанлы, айтқанынан қайтпайтуғын өжет ғарры. Бири-баласы, бири-әкеси. Ғарры жәмийеттиң келешектеги уллы ислерине, қәдемлерине онша көз жибере алмайды. Лекин, туўылған жерине, ұатанына садақ...

Бул ушын оны айыплау да қыйын. Оның хужданы, ары таза. Ол елхалық ушын исленетуғын хәр қандай ийгиликли ислерге де таяр! Буған оның сауаты жетисе бермейди. Ал, оқыған сауатлы, мәдениятлы, заманагөй алдыңғы қатар жаслардың бири Қасым ушын өз әкесине «сеники қәте» деу де ансат емес...

Автор өз қахарманы Қасымды бул қыйыншылықтан жүдә сәтли шығара алған. Қасым-искер жас жигит. Ол өзиниң теориялық билимин ис жүзинде шебер қоллана алады. Оның адамлар менен болған мүнәсибети де усыған ылайық. Ол үлкен-киши менен қалай ислесиуди билетуғын, шебер шөлкемлестириуши. Халыққа дурыс басшылық етип, жәмийетлик мүлкти көздиң қарашығындай сақлау хәм ауыл мәденияттын көтериу-оның баслы идеясы. Сонлықтан да Тауман сыяқлылардың жағымпазлық, ағайинпазлық «сиясатына» көнгиси келмей, оның келисимпазлығын өз уақтында әшкаралайды. Усындай қәбилетлер оның өз әкеси Қалий ғарры менен болған қатнасында да пайдалы нәтийже береді. Қасым хәм оның дослары төрепинен ирге тасы қаланып атырған жаңа турмыс ғаррының санасына тәсир етип, бара-бара оны биротала жеңип алады...

Дурыс, Қасымның Қалий ғаррының санасын тәрбиялауы, ғаррының таза қонысқа көшип қонысланыуы узақ дауам етеди. Деген менен, бул солай болыуы тәбийий жөнелис. Себеби, сананы тәрбиялау бир ай, яки бир жылдың иси емес, бул узақ мүддетти талап етеди. Ал, адамларды жоқары саналылыққа тәрбияламай турып, ауыл мәденияттын көтериу де мүмкин емес.

Бул жерде автордың тутқан көзқарасы қууатлауға турарлық, жазыушы мәселени әкели-балалылардың жай ғана тартысына қурып отырған жоқ. Ғаррының узақ дауам еткен көшип-қонысланыуы бул әпиуайы қубылыс емес. Бул-аграрлық елден санаатлы елге айланып атырған ХХ әсирдеги Қарақалпақстан - ата-мәқан келбети. Автор повестыте ески мәқаннан жаңа мәқанға көшип қонысланыу деталына поэтикалық мәни жүклеп, усы идеяны алға сүрген.

70-80-жылларға келип романшылық және де бир қәдем алға илгериледи. Бул жылларда роман жанры 50-60-жыллардағыдай жекке-жарым авторлардың қәлемине тийис қубылыс дәрежесинде емес, массалық түс алып рауажланыу жолына түсти. Ж.Аймурзаевтың 30-жыллардағы Қызкеткен каналының қазылыу уақыяларын сүүретлейтуғын «Қызкеткен», милиция хызметкерлериниң өз кәсиплерине пидайылығын хәм кәсиплик искерликлерин сөз ететуғын «Мухаббатым адамлар», О.Бекбауловтың уллы бабамыз, жерлесимиз Әбиу Райхан Берунидин әмирин сүүретлейтуғын «Беруний», ХХ әсирдиң 20-30-жылларындағы тарийхый уақыяларға байланыслы жазылған Қ.Ермановтың «Ояныу»,

Х.Сейтовтың «Хәўирли самал», И.Курбанбаевтың салыкешлер турмысына бағышланған «Алтын масак», тың жер өзлестиреушилердин пидөкерли мийнетин сөз ететуғын А.Бекимбетовтың «Әжайып әўладлар», шарўалар хәм шарўа жасларының өмиринен өз орнын излеў темасына арналған Т.Нәжимовтың «Қызылқум қойнында», Ш.Сейтовтың «Ығбал сокпақлары», мәмлекетлик қәўипсизлигимизди қорғаўшылар турмысынан алып жазылған дәслепки детектив шығарма А.Пахратдиновтың «Қырағы көзлер» романлары усы дәўирдин романшылығының өсиў дәрежесинен дәрек берип тур.

Бул жылларда романшылықта тарийхый тема тийкарғы дыққат орайында болды. Т.Қайыпбергенов «Қарақалпақ дәстаны» роман трилогиясының екінши, үшінши китаплары «Бахытсызлар» (1971) менен «Түсиниксизлер» (1976) романларын журтшылыққа уснды.

Солай етип, 70-жыллар қарақалпақ әдебиятында биринши роман-эпопеяның дәрелиў дәўирине айланды. Т.Қайыпбергенов бул роман-эпопеяны прогрессив миллий дәстүрлерди терең өзлестиреу, ФМДА халықлары романшылығы менен жәхән романшылығының жетискенликлерин өзиниң жазыўшылық устаханасында тығыз жәмlestире алған шебер новаторлық хәрекетлери арқалы дәретти.

Т.Қайыпбергенов өз романында роман-эпопея жанрының нызамлықларына бойсынған халда қахарман образының жана типин-тийкарғы қахарманлар образы менен бекем байланыстағы XVIII-XIX әсирлердеги қарақалпақ халық массасының образын, яғный усы әсирлердеги қарақалпақ халқының турмыс тәризиниң образын жаратып берди.

Т.Қайыпбергенов роман-эпопеясы тарийхый дәўирди сәўлелендириўдеги эпикалық кең қамтымлылығы, халық бахты, азатлығы ушын гүрескен қарама-қарсылықларға толы халық батырларының образын жаратыў мәселелери бойынша тек ғана тарийхый романшылыққа ғана емес, ал роман-эпопея жанрының өзине үлкен формалық жаңалық-жаңа белгилер киргизди.

Турмыстың тазалығы ушын гүрес 80-жыллардағы ФМДА халықлары прозасының бас мақсети болды. Прогрессив бағыттағы жазыўшылар бизиң елимиздин турмысында соңғы ўақытлары айырым унамсыз кубылыслар хәўиж алған пайытта да «турмыстың тазалығы ушын гүрес» талабына садық қатнас жасады. Бурынғы аўқам көлеминде массалық түрде болмаса да, негатив кубылысларға қарсы гүреске шақыратуғын Шыңғыс Айтматовтың «Бир күним бир әсирдей», Нодар Думбадзенин «Мәңгилик заңы», Юрий Бондаревтың «Ойын» романлары руўхында бир нешше онлаған эпик полотнодағы, идеялық-көркемлик жақтан жетилскен, қунлы шығармалар пайда болды. Егер, бул мағлыўматларды қарақалпақ әдебиятының мысаллары менен толықтыратуғын болсақ,

каракалпак жазыушыларының да өз турмысымызда жүз берген унамсыз тенденцияларға карсы гүресте куры кол қалмағанлығын көремиз. Бул тараўда, әсиресе, Т.Қайыпбергеновтың «Көздиң қарашығы» (1986) романы каракалпак әдебиятындағы дәслепки дәстиярлы шығармалардан болды, десек қәтелеспеген болар едик. Жазыушы бул шығармасында халықлық көзқарасқа сүйене отырып, республикамыз турмысында бираз ўақытлардан берли орын алып киятырған, сол тоталитар дәўирде кең көлемде ен жайған халық мүлклерин талан-тараж қылыў, бюрократизм, парахорлық, ағайинпазлық, жырып жеўшилиқ, көз бояўшылық усаған иллетлерди аяўсыз әшкара етеди. Автор, соның менен бирге, романда бүгинги күнниң ең актуаль машқалалары болған жер, сүү, тәбият мәселелерин де батыл түрде ортаға таслады.

Әлбетте, хәр қандай шығарма тек ортаға қойған машқаласы менен ғана баҳаланып қоймастан, сол мәселелерди автордың қалайынша көркем ой жәрдеминде шешип бергенлиги менен де пикирленеди. Бул ушын, биринши гезекте, автордың өмир қубылысларына реалистлик көзқарастан баҳа бериўи көркем шығарма ушын ҳаўа менен сүүдай зәрүр. «Көздиң қарашығы» романының табысы да автордың, мине, усы өмир шынлығын боямастан тәбийий ҳалатында шынлық пенен сүүретлеў шеберлигинен келип шыққан. Себеби, жазыушы шығармада унамсыз хәдийселерди өткир сынға алыў менен бир қатарда, сол хәдийселерге карсы гүресиўши, аз болса да саз, тетик ядро-прогрессив күшлерге үлкен поэтикалык мәни жүклеген. Бул болса шығармада оптимистлик руўхтың күшли ҳүким сүриўине алып келген. Мине, бүгинги күнде бул оптимистлик руўх пенен ортаға қойылған машқалалар өзиниң жақсы тәрәпине қарай шешимин таўып отыр. Дурыс, бул роман дәслепки жәрияланған ўақтына қарай 80-жыллардың екинши ярымында дәрәтилген романлар дизимине киргизилмесе де болады. Деген менен, роман бүгинги күнниң көзқарасы тийкарында түпкиликли қайта исленип шыққан, көп орынларға бир қатар өзгерислер енгизилген. Мысалы, гидролог қыз Шәрийпа менен Дәўлетовтың арасындағы болған муҳаббат сезимлери, дүкан баслығы Парийданың Светланаға пара апарып беретугын эпизодлары 80-жыллардың басындағы журнал вариантына қарағанда әдеўир исенимли берилген. Усындай пикирлерди Дәўлетовтың Светланаға жазған хатлары менен Арал ҳаққында илимий пикирлерин сүүретлейтуғын сөйлесиклердеги өзгерислер ҳаққында да айтыўға болады.

Улыўма, роман бурынғы журнал вариантына қарағанда көркемлик жақтан әдеўир жетилискен. Автор романда әсиресе метафоралық сүүретлеўге үлкен әҳмийет береди. Бул сүүретлеў шығармада, бир жағынан, автордың өзине тән жазыушылық қолтаңбасын (почеркин), стилин

аңлатып турса, екінші тәрәптен қахарманлар характеріндеги психологизмди әдеуір теренлестіріуіге жәрдем беріп турады. Буның айқын мысалы сыпатында «Жаңалық» совхозының бурынғы директоры Ержан Сержанов пенен жаңадан келген директор Жақсылық Дәулетовтың арасындағы психологиялық соқлығысыуларды келтирип кетиу мүмкин.

Романдағы бул еки типик қахарман арасындағы болған конфликт санадағы ески менен жаңаның гүреси дәрежесине дейин көтеріле алған. Мысал ушын совхозға жаңа директор тайынланар алдындағы жыйналыс пайытындағы адамлардың психологиясына нәзер аударайық:

«Бурынғы директор»... Бул түсиник хәммени және де толқынландырады. Расында да, Сержановты «бурынғы директор» деп айтыуға хеш кимнің тили айланбайтуғын сыяқлы, өйткени жигирма бес жылдан берли хәмме оны «директор, директор аға!» деп, егер, өз-ара сөйлессе «Директорымыз Сержанов олай деди, былай деди» деп те үйренген. Оның үстине, Сержанов олар ушын мәнгилик басшы сыяқлы болып қалған еди. Әуелги колхоз совхозға өзгертилгеннен баслап Сержанов бар еди, соннан совхозлар ириленип, еки-үшеуи бирикти. Сонда да усы Сержанов директор болып қалған еди. Енди Сержанов қайда кетеди? Бул сорауларға жууап таппай хәмме хайран. («Көздин қарашығы», 5-б.).

Лекин, Сержановтың басшы ұақтындағы қәте-кемшиликлерден айырым адамлардың хабары да бар. Олар буны батынып айта алмады, екінши жағынан, «жақсы» директорды қаралайтуғын қолға ұслап, көзге көрсетерлик дәлийл жок. Бирақ, усы жыйналыста Худайберген ғарры хәм бригадир Аралбаевлар Сержановқа деген өзлериниң гүманлы ойларын сездиреди. Деген менен, Сержанов жүдә сумлықлы, адамлардың минезлерине қанық, әззи тәрәплерин билип, өзине аұдырып алыуға шебер адам. Ол ретли жеринде оғада «қайырқом», ретли жеринде қатал да. Ол буйрығының тәрк етилиуин, бетине бир адамның келиуин қәлемейди, айтқаны нызам болып орынланыуы тийис. Ол, соның менен бирге, өзиниң Дәулетовқа қарсы ол басқарған хожалықтың ыдырап кетиуине хәрекет еткен нийетин шеберлик пенен бүркемелей де биледи. Ол өзиниң директордың орынбасары хамалынан пайдаланып, адамларды өз тәрәпине аударыуға тырысады. Оларға мехрибан әке болып көрингиси келеди. Оның Дәулетов жоқ ұақытлары арза менен келген адамларды қабыллауын алып қарайық: Адамлардың мүтәжин тез питкерип жибереди. Совхозға көшип келмекши болған жас балықшыларды «қолынан ис келмейди» деген бәне менен көшип келиу нийетинен қайтарады. Ол бул жерде «ел үстине ел келсе, бул да ердиң дәулеті» деген даналықты биле турып, совхозға жаңа адамлардың көшип келиуине қарсы шығады. Соның менен бирге, бул жерде оның Жақсылық Дәулетовтың абройының өсип кетиуин қәлемегени анық көринип тур.

Бизин пикиримизше, бул еки образ 80-жыллардағы каракалпак прозасының образлар системасына енгизилген үлкен жаңалық болып табылады. Автор бул жана образлар арқалы бурын бизин әдебиятымызда түпкиликли сөз болмаған қосып жазыу, көз бояушылық, паракорлық, хожалықты басқарыуда бир тәреплемелик, демократиялық бағыттан шетлеу усаған иллетлерди көркем сүүретлеп бере алған.

Романда автордың айтажақ болған нийети айқын. Буны биз шығармадағы мына қатарлар арқалы-ақ толық түсиниуимизге болады.

«Пәк хұждан-әлемнің көзқарашығы, әлемнің көзқарашығын қорғау хәр бир инсанның парызы хәм қарызы» («Көздің қарашығы». 303-б.).

Роман өзиниң усы идеялық бағдары бойынша ФМДА аўқамындағы Н.Думбадениң «Мәңгилик заңы», Ю.Бондаревтың «Ойын» шығармалары менен бир сабақлас жатады, шығарманың орыс, өзбек тиллерине тез аударылып басылып шығыуының паркы да, мине, усында болса керек.

Жазыушының «Қаракалпақнама» роман-эссеси* де 80-жыллар каракалпак прозасына үлкен әдебий қубылыс болып енип, романшылығымызды формалық, көркемлик жақтан және де жоқары шеклерге көтерди. Роман, хақыйқатында да, каракалпак прозасына формалық жақтан үлкен жаңалық алып келди.

Т.Қайыпбергеновтың «Қаракалпақнама» роман-эссесин усы көзқарастан шыға отырып бақаласак, бул шығарманың тек гана фольклор менен жазба әдебият дәстүрлериниң синтезинен турмайтуғынын көремиз. Себеби, роман-эсседә тарийхий уақыялар да, бүгинги күн уақыялары да, хәр қыйлы аңыз-әнгимелер де, әпсаналар да, илимий-публицистикалық материаллар да, жазыушының жеке философиялық ойлары да кеңнен пайдаланылады.

Усы тәреплерин есапқа алып, бул роман-эсседен төмендегише синтезлик схеманы келтирип шығарыуға болады:

1. Тарийхий уақыялар менен бүгинги күн уақыяларының синтези;
2. Публицистика менен көркем әдебият синтези;
3. Фольклорлық дәстүрлер менен жазба әдебият дәстүрлериниң синтези;
4. Шығарманың көркемлик қурылысындағы объектив-эпикалық хәм субъектив-лирикалық сыпатлардың синтези.

Әлбетте, буларды бир-биринен ажыратып қарастыруу да онша ақылға мууапық келе бермейди. Бул синтез түрлериниң қайсы бири хаққында

* Роман миллий гөрезсизлик идеялары рууында қайта исленип, 1998-жылы толықтырылған халда қайта бастырылып шықты. Биз усы сонғы басылым тийкарында талқылап отырмыз.

сөз етпейік, ең дәслеп роман-эсседегі көркем-эстетикалық бір пүтінлікті дәллілдеуіге туура келеді. Себеби, «Қарақалпақнама»да хәр қыйлы формалар әпсаналар, диалог, монолог, күнделіклер бір пүтін көркем қыйылма дене сыпатында жүйи билинбеслік дәрежеде бириктирилип берілгенліктен, олардың бирде-бирин бөліп алыу ямаса қосыу мүмкін емес. Шығарма «дәнешелерине» бундай мийтиндей бирлікті ендирип турған нәрсе-турақлы авторлық позиция, жазыушыдағы үлкен шеберлік.

Сырттан қарағанда, бул автор-илимпаздың (анығырақ айтқанда, философ-илимпаздың) трактатларына усайды. Илимпаз өз тилинде белгили бир машқала хаққында пикир жүргизип атырғандай, әпсаналар, сөйлесиклер, тарийхый дереклер, интервьюлер, монологлар болса оның пикирин дәллілдеуі ушын келтирилип атырған дәлил-мысаллардай... Бул, әлбетте, эссе жанрының тәбиятынан дейік, автор әдебиат хаққында пикир жүргизиуді мақсет еткен дейік. Бирак, буны бир ғана әдебиат хаққында пикирлер деп қарауға бола ма? Биринши бөлімде халықтың хәр қыйлы миллийлік сыпатлары гүрриң етилмей ме? Неге биринши бөлім тиккелей халық тарийхы хаққында, неге екінши бөлім тутасы менен әдебиат хаққында? Бул өмир хаққында пикир жүргизиуі емес пе?

Дәслепки қойылған еки сорау да орынсыз дей отырып, биз буны әлбетте, өмир хаққында дер едик. Себеби, әдебиат пенен халық тарийхын бөліп қарау хеш мүмкін емес... Әдебиат халықтың рухый азығы болатуғын болса, сол рухый азық хаққында сөз етиуден алдын оны келтирип шығарған жағдай, тарийхый шараят, сол шараятта өмир сүрип атырған халық хаққында гүрриң етиу керек емес пе? Буларды бир-биринен ажыралған халда алып сүүретлеуі, әлбетте, әнтеклик болар еди.

Бизиңше, автор әдебиат хаққында пикир жүрите отырып халық хаққында, халық хаққында пикир жүрите отырып әдебиат хаққында гүрриң етип жүдә дурьс ислеген. Буннан шығатуғын жуумақ, автор қандай ұақья хаққында пикир жүритпесин, көркем синтезлестириуі усылынан пухта пайдаланып, барлық ұақьяларды улыума бир мақсетке бағдарлап, логикалық жақтан беккем байланысқан халда алып сүүретлейди.

Бул шығарма стили, композициялық формасы жағынан эссе болғаны менен, сүүретлеген дәуири, образлар системасы, эпикалық кең масштаблы хәм тағы басқа өзгешеликери бойынша роман, хақыйкый көркем шығарма. Себеби, бунда бир халықтың пайда болған дәуиринен баслап тап бүгинги күнге дейинги узак өмир жолы сүүретленеди. Ал, бундай кең масштаблылық, көп машқалалық синтезлестириуі өнерисиз берилиуі мүмкін емес.

Усы жерде роман-эссе тутасы менен өтмиш хаққындағы әпсаналардан, тарийхый дереклерден ибарат екен, соған қарағанда, бул тарийхый роман болмай ма, набада роман-әпсана емес пе, деген сорау тууылыуы мүмкін. Биз буған «жок» дей отырып, бул жууап пенен дәслепки қойылған сорауымызды толығырақ шешіуі ушын да хәрекет етеміз.

Романда тийкарынан еки образ-халық образы менен автор образы шешиўши роль атқарады. Әпсаналар болса усы халықлық характерди хәр қырынан көрсетиў ушын қолланылады, яғный фольклорлық мотивлерден, фольклорлық сюжетлерден (әпсана хәм тағы басқа формасындағы) пайдаланыў, пайдаланыў болғанда да поэтикалық мақсет ушын пайдаланыў фольклорға жақынласыўдан емес, керисинше оннан узақласыўдан, жаңа реалистлик эстетикалық система - роман-эссе пайда болғанлығынан дерек береді.

Екиншиден, роман-эсседеги қолланылған хәр бир әпсана жай әпиўайы айтыла бермейди, автор хәр бир әпсанаға өзиниң позициясын синдиреди, оннан конкрет жуўмақ жасайды, яғный хәр бир әпсана баянлаўшы қахарманның сана-сезиминиң раўажланыўына белгили дәрежеде тәсирин тийгизеди. Әпсаналар арқалы автордың характериниң өсиў-өзгериў логикасы анықланып барады. Автор образы бунда белгили бир халықтың жәмийетлик келбетин көрсетиўши дара тип, халықтың алдыңғы қатар ўәкили жеке адам сыпатында көзге тасланады.

Усы жерде әпсаналар хаққында және орынлы еки сораў туўады. Дурыс, көпшилик әпсаналар халықтың жақсы сыпатларын көрсетиў ушын хызмет еткен, бирақ булардың көпшилиги қудай, Адам-ата атлары менен байланыслы болып келеди ғой. Булар шығармаға диний-мистикалық сыпат бағыш етип турған жоқ па екен?

Екиншиден, гейпара әпсаналар (мысалы, алааўызлықты көрсетиўши) халықтың намысына тийиўшилик, оны жерге урыўшылық белгилери сыпатында көзге тасланбай ма?

Биз бул еки сораўға да «жок» деп жуўап беремиз. Биринши дәлил, романда Мухаммедтиң қалай пайғамбар болғанлығы хәм т.б. усыған усаған динге байланыслы әпсаналар қолланылғанда, жеке адамның да, халықтың да уллылыққа жетиў жолының тийкары - руўхый тазалық, кеңпейиллик, хақғөйлик усаған сыпатларды дәлиллеп көрсетиў ушын мақсетли пайдаланылады. Автор усындай әпсаналар мысалында қарақалпақ халқының руўхый таза, пәк нийетли, гүресшең халық екенлигин көрсеткен.

Екиншиден, автор халықтың саўатсызлығын, аўызбиршилиги болмағанлығын көрсетиўши әпсаналарды қолланғанда, халықтың намысына тийиўди емес, ал, керисинше намысын қорғаўды нәзерде тутқан. Автор бул арқалы халықты аўызбиршиликке, саўатлылыққа шақырмақшы болған. Буны еле де айқынырақ түсиндириў ушын Гаврово хәзиллерин ядқа түсирейик. Сырттан қарасаң, бул хәзиллерде Гавроволыларды сықмарлығы ушын жерге урып қойғандай. Хақыйқатында да, солай ма? Яқ, керисинше усы сықмарлықты мазақ етиў арқалы ысырапгерликке қатты соққы берилип турған жоқ па?!

Улыўма, Т.Қайыпбергенов бул роман-эсседе не хаққында жазбасын, биринши гезекте өз халқын шын сүйген патриот сыпатында көзге тасланады. Роман-эссе патриотизм идеялары менен терең суўғарылған, автор өз халқы, өз әдебияты хаққында сөз еткенде, оны улыўма адамзат тарийхы, улыўма жер жүзлик әдебиат тарийхы менен тығыз байланыста алып сүүретлейди. Ал, өтмиш ўақыяларына болса, бурынғы тарийхый романлардағыдай усыллар менен қатнас жасап, олардың бүгинги адамзатқа дәнекер болатуғын «пайдалы қазылмаларын» ғана таңлап алады, оларды бүгинги күннің ўақыялары менен жүйи билинбестей дәрежеде бириктирип жибереди.

Т.Қайыпбергеновтың 1990-жылы «Әмиўдәрәя» журналында жәрияланған «Қарақалпақтың өз қалпағы менен сырласыўы» романы идеялық бағдары бойынша «Қарақалпақнама» романында ортаға қойылған мәселелерди және де толықтырады. Бул роман «Қарақалпақнама»ның заңлы жалғасы сыяқлы. Мейли, бул шығармалардағы сүүретленген ўақыялардың хронологиялық тәртиби ме, мейли, тематикалық жақынлық па - бәри усы избе-из заңлылықты дәлиллеп турады. Булай дегенимиздің себеби, бул еки шығарманы да тиккелей бир нәрсе - халық тәғдири хаққында философиялық пикир жүритиў үнлес етип турады. Биринде халықтың әййем заманлардан тартып 50-60-жылларға дейинги өмирин ой елегинен өткериў ҳүким сүрсе, екиншисинде жақын өтмишимиздеги тубалаў деп аталатуғын дәўир менен қайта қурыў заманының орын алмасқан ўақтындағы аласатлы дүньяға философиялық пикир жүргизиў тийкарғы лейтмотивти курайды. Буны биз романның баслы қаҳарманы Оспан Әмировтың өз қалпағы менен сырласыўларынан, яғный өткен өмир менен оның өзи мағызын шағыўға хәрекет етип атырған ол ушын тосыннан болғандай қайта қурыў дәўирин салыстырып, «Заман қандай заман болды?» деп үзликсиз толғаныўларынан романның басқа да қаҳарманларының заман, ел, сиясат, мәмлекетлик көлемдеги басшылар хәм басшылық хаққындағы пикир жүргизиўлеринен анық сезиўимизге болады. Романда автор да усы мәселе хаққында пикир жүргизиўди тийкарғы мақсет етеди. Бирак, жазыўшы бул мәселелерде романның гейпара қаҳарманлары тутқан позициядан бармайды, ал, барлық (жекке хәм жәмийетлик) пикирлерди өзинше жуўмақтастырып, қайта қурыў сиясатына, қайта қурыў дәўирине өзинше сынлы пикирин билдиреди.

Романда қайта қурыў дәўириниң драмасы философиялық пикирлеў дәрежесине көтерилип сүүретленип берилген. Автор қайта қурыў дәўири мысалында жәмийетте қандай социаллық қатламлардың бар екенлигин хәм олардың арасындағы қарама-қарсылықларды ашып береді. Романда усы социаллық қатламлардың өмирге көзқараслары, тутқан позициясы

образлы түрде көркем сәулеленіуін табады. Усы жағынан алып қарағанда, биз бул романды дәуірдің сиясий келбетін сәулелендіріуіңдің улгисін көрсететуғын новаторлық шығарма деп есаплайға хақылымыз.

Бул романның еки бас қахарманы бар. Биреуі Оспан Өмиров болса, екіншиси бул усы Оспан Өмировка қарсы исленип атырған хәрекетлер... Усы қарсы хәрекетлер Оспан Өмировты өзиниң өткен өмирин ой тәрезисине салып, «мен ким болып жасадым?» деген саўалға жуўап излетеди. Оспан Өмиров - өз дәуіриниң перзенти. Дәуіри менен бирге жылады хәм бирге қуўанды, бирге алжасты хәм демократия самалы көкирегін қаққанда, дәуіри менен бирге дурыс жолды излеп атырған адам. Усы өзиниң өмирин ой тәрезисине салған саатлар Оспан Өмировтың көп нәрселерге көзин ашады. Соның менен бирге, бул драмалық ўақыяларды Оспан Өмиров пенен бирге басынан кеширип атырған адамлардың да өмирге көзқарасында көп өзгерислер жүз береді, яғный өмирдің тәбийий қарама-қарсылықлардың тийқарында раўажланып баратуғын драмалық процесс, қубылыс екенлиги романда философиялық жуўмақ сыпатында бериледи.

Романда хәр бир персонаждың психологиялық портретиниң исенли ашып берилгенлигин атап өтиўимиз керек. Олардың хәр бир хәрекеті, пикири исендирерли.

Ўақыялардың избе-излиги шеберлик пенен берилген. Жазыўшы хәр бир эпизодты өзиниң өлшеминде, кем қалдырмай яки зыят жибермей бере алған.

Бизиңше, автордың тийқарғы айтажақ пикири мыналар: өмир-тәбийий қарама-қарсылықлар гүреси, «хәр заманға бир заман», «бийқарлаўды-бийқарлаў» диалектикасы бойынша бир дәуірди бир дәуір бийқарлап, толықтырып барады, усыған сай хәр бир дәуірдің өз адамы болады, оған сол дәуірдің көзи менен баха бериў керек, адамның өмиринин узақ болыўы да, қысқа болыўы да өзине байланысly. Омар Мухамедовтың сөзи менен айтқанда, ким тарийхтың бахасын кемситкиси келсе, ол өзиниң бахасын кемитеди, жасаў мүмкиншилигин әззилетеди, кешегисине сүйенбеген, бүгинниң өмири аз, ондай бүгин ертеңге тырнақ бола алмайды, яғный «кисиге гәр қазба, өзін түсесен», адамның өмири соншелли қысқа, бирақ хәр бир инсан өлгеннен кейинги өмирин де ойлап, яғный қандайда бир нәрсеге исенип, үмитленип жасаў керек. Таяныш сүгинин, идеялық бағытын жоғалтқан өмир-мазмунсыз, ертеңи жоқ өмир.

Романдағы бул идея баслы қахарман Оспан Өмиров пенен оған қарсы күшлер образларында жүдә шебер, көркемлик пенен әмелге асырылған. Алып қарайық, Омар Мухамедов, Жәлмен Қәлменов, Оспан Өмиров үшеуі үш дәуірдин, үш түсиниктиң адамы. Бирақ, хәр қайсысы

өз дәуірінің адамы. Олардың соңғы екеуінің, әсіресе, Жәлмен Қәлменовтың бойында өз дәуірінің қара танбалары баршылық... Жәлмен Қәлменов жәмәеттің өзінен бұрынғы халықлық идеалға берік, өз идеалына зәрре де болса гүманланып қарамаған кристалдай тап-таза хақ жүрек басшысын-Омар Мұхамедовты халық душпаны сыпатында жазықсыз қаматып жибереди. Ал, Мұхамедовтың баласы Оспан Әмиров болса өз әкесін қаматқан адам Жәлмен Қәлменовтың басына гүмбез салдырған. «Қайта қурыудың белсендиси» Сәлмен Қәлменов (Жәлмен Қәлменовтың баласы) жәриялылық пердесін жамылып, Оспан Әмировтан өш алмақшы... Әкесінен батпан кем туылған Қоспан Оспанов өз хәрекетлеріне өзі түсінбеген халда әкесін душпанға жығып беріуге хызмет етип атыр...

Минекей, хақыйкый хәм тәбийий өмир драмасы! Минекей, қарама-қарсылық! Минекей, түсинип болмайтуғын түсиниксизлик!

Бұларды жүрегине сыйдыра алмай, өз қалпағы менен сырласып атырған Оспан Әмировтың халатын көрің. Ол дәуірдеги адамлар санасындағы өзгерістерди дурыс уғынып, көзі ашылып, өзін-өзі судлауға, яғный демократияны өзінен баслауға хәрекет етип атырған адам. Демократия оның кеуіл көзине көп түрткі салса да, тубалаудың батпағынан өзін биротала аршып алалмай атыр... Бірақ, өз кәтесін өзі түсинеди, өз дәуірінің адамы болғанлығын да биледи. Бир заманларда әкеси де өз заманының адамы болған еди... «Мен усыны түсинип жасадым, пәк жасадым» дейди ол сонлықтан да өз дәуіріне үн қосқан халда дурыс жолды излестиріп. Оның өз дәуірінің аласапыран уақыяларына наразышылығы да жоқ емес: «Бир пәкти қутқаруы жолында мың гәззапты бостанлыққа шығаруы-жәмийетти қайтадан патаслыққа былғау... Лекин, тутас жәмийет қараланса, адамзат тарийхының көшерін жаңа өреге қойды деп есапланған бир әсир толығы менен қара бояу астында мантиғады». Бизіңше, Оспан Әмировтың бұл ойлары реалы турмыс хақыйқатлығы. Себеби, сол дәуірде қайта қурыуды жүзеки көзгир тутқан айырым адамлардың демократияны демографияға айландыруы ушын урынғанлығы-өмир шынлығы. Бул, демек, романның бир қахарманы айтқандай, «революцияның ишинде революция болып атырған бир уақытта революция сыпырғышы дәуірдің айыбы ушын ақ-қарасына қарамай, хәммени тендей сыпырып кетпеуі керек, яғный рауажланыудың тутас бир этапына толығы менен қара күйе жағып болмайды!»

Романда дәуір хәм жәмийет арасындағы, жәмийеттеги социаллық қатламлар арасындағы қарама-қарсылықтар міне, усылайынша образлы сәулеленуін тапқан.

Қуллаасы, романда хәр бир қахарманның психологиялық портрети, характери сайрам-сайрам болып көзге тасланады.

Қахарманлардың өмірге көзқараслары, тутқан позициясы автор тәрәпинен берилиўи жағынан бул шығарманы сиясий-философиялық деп бағаласақ та болады. Романдағы жаңашыллық та, мине, усында, яғный автордың өз дәўириниң ўақыяларына сиясий-философиялық жуўмақ жасай билиўинде. Бул жаңалық роман ўақыяларын сўўретлеўде автордың қысқа ўақыт өлшемин алыўы менен қалпақ менен сырласыў деталы арқалы дәўирдин характерин аша билиўинде де көзге тасланады. Буннан тысқары, романдағы ең унамлы моментлер деп драматизмниң күшлилигин, кескин конфликтли ситуациялардың берилиўин, ўақыялардың шеберлик пенен өз орнында избе-из қолланылыўын айтса болады. Ал, «Ийтли жигит» Узакбайға байланыслы детектив ўақыялардың сюжеттин бастан ақырында тамызықланып берилиўи дәўир гаммасын ашыўға да, шығарманың ширели оқылыўына да айтарлықтай үлес қосып турыпты. Енди романның ақырына келетуғын болсақ, онда оқыўшы күтпеген жуўмақ бар. Бул романның Оспан Өмировтың өлими менен питиўи, баласының тойына асылып атырған астың Оспан Өмировтын өзиниң қарасына буйырыўы. Бул жерде усындай ўақыяның «Тәнха өзиме мәлим сыр» («Әмиўдәрья», 1978, №10) повестинде де сўўретленип өткенин атап кетиў орынлы болады. Биз буның менен авторға өзін-өзи тәкирарлады, деп гүна тақпақшы емеспиз. Оспан Өмировтын өмир ўақыяларының раўажланыў логикасының өзи ақыр-аяғында оны усы хәдийсеге алып келетуғынлығы романда автор тәрәпинен исенимли сўўретленген.

Жуўмақлап айтқанда, ХХ әсирдин 80-жыллары Т.Қайыпбергенов прозасының жанрлық, көркемлик жақтан ең бийик шокқыға көтерилген шыңланыў дәўири болды. Ол бул жылларда «Көздин қарашығы» романы менен ўақыялары бас қахарман этирапында болып өлетуғын дәстүрий романның классикалық үлгисин жаратқан болса, «Қарақалпақнама» дәслепки роман-эссеси, «Қарақалпақтың өз қалпағы менен сырласыўы» туңғыш сиясий-философиялық романлары менен қарақалпақ прозасы тарийхына жаңа көркемлик бет ашып берди.

Усындай унамлы пикирлерди бүгинги күн темасына бағышланған Ш.Сейтовтың «Жынаяты исине қосып тигилсин», Ж.Муратбаевтың «Парасат», Ю.Леонтичевтың «Хызмет бабындағы тапсырма», повесть-лері ҳаққында да айтыўға болады. Бул шығармалар да жоқарыда айтып өтилген унамсыз қубылысларға қарсы гүрес мәселесине белгили дәрежеде өз үлеслерин қосты. Мысалы, Ю.Леонтичевтың «Хызмет бабындағы тапсырма», Ш.Сейтовтың «Жынаяты исине қосып тигилсин» повестлеринде негатив қубылысларға қарсы гүрес орган хызметкерлериниң турмысына байланыслы шебер ашып бериледи. Ж.Муратбаевтың «Парасат» повестинде шарўалар турмысындағы унамсыз хәдий-

селер хужжетли турмыс материаллары тийкарында исенимли дәлилленген. Әсиресе, автор повестьте өзи сүүретлеген ўақыяларды терең билетуғынлығы, бай турмыслық тәжирийбеге ийе екенлиги менен көзге тасланады.

Әлбетте, Ж.Муратбаевтың турмыс материалын жақсы билиўи-шығарманың жақсы шығыўының тийкаргы өлшеми деп қараўға болмайды. Бул ушын биринши гезекте жазыўшыдан көркем шеберлик талап етиледі. Егер, бүгинги күн темасындағы повестьлерге усы көзқарастан нәзер аўдаратуғын болсақ, онда жоқарыда аты аталған шығармалардың ишинде, әсиресе, Ш.Сейтовтың повестиниң идеялық-көркемлик жақтан жоқары туратуғынын көремиз.

80-жыллар прозасында екинши жер жүзлик урыс темасын жаңаша көзқараста сәўлелендиретуғын А.Пахратдиновтың «Жаў төриндеги айқас», «Разведчик» сыяқлы повестьлери пайда болды.

80-жыллардың биринши ярымында дөреген К.Мәмбетовтың «Имтихан», С.Салиевтың «Тырнақ», И.Қурбанбаевтың «Исеним» повесть-романлары да өз дәўириниң ўақыяларын исенимли сәўлелендирген эпик полотнолардан есапланады.

Деген менен, биз бул шығармаларға қарап 80-жылдың прозасындағы бүгинги күн темасы тек негатив хәдийселерди сүүретлеўден ибарат деген жуўмақ шығармаўымыз керек. Прозамыз республикамыздың социал-экономикалық, мәдений турмысындағы жетискенликлерди, аўыл хожалығындағы, қурылыс участкаларындағы, завод, фабрикалардағы, шарўа хожалықларындағы жұмысшы, дийқанлардың турмысын, олардың ел ийгилиги ушын алып барған пидәкерли мийнетлерин, адамлар арасындағы меҳир-муҳаббат, бир-биреўге болған жолдаслық сезимди, жаслардың өмирге болған туңғыш қәдемлери усаған темаларды сүүретлеўден де қуры алақан қалған жоқ. Атап айтсақ, С.Салиевтың «Душпан», Ә.Атажановтың «Хәмме үйине асығады», Ө.Өтеўлиевтиң «Ханымның айнасы», Қ.Жуманиязовтың «Ата жолы» гүрриңлери, Ф.Сейтназаровтың «Мәўсимлер муқамы» романы, У.Пиржановтың «Қызыл кендирдиң гүли», Ю.Алимбетовтың «Жолда», «Қайтыў» повестьлери, мине, усы темаларға бағышланған шығармалар. Булардың ишинде К.Жуманиязовтың «Ата жолы» деген гүрриңи өзиниң ортаға қойған машқаласы менен айрықша характерленип турады. Гүрриңде шарўалар арасындағы устаз-шәкиртлик хәрекетлер Әбдигәний деген тәжирийбели шарўа ғарры менен оның балалары Жүгинис, Жумағалийлердин турмысын сүүретлеў арқалы исенимли сүүретленген. Гүрриң қолы ушы талап ушын қалалы болып кеткен балаларына шарўа ғарры Әбдигәнийдиң «мен өлсем, мына таяққа ким ийелик етеди, бул қыя майдан Қызыл қумға ким келип ислейди?» деген орынлы тәшиўишинен басланады. Ғарры

усы мәселени шешиў ушын жоқары басшылардан жан күйдирип жәрдем сорады. «Еки улымның биреўин әкелип беринлер» дейди. Бирак, балалары Жүгинис те, Жумағалий де еки ойлы, әўере-сарсаң... Келейин десе, шараят аўыр. Қызыл кумда адамлардың материаллық, мәдений талаптарын қанаатландыратуғын мүмкиншилик жоқ: электр жарығы барып жетпеген, шаруалар еле сол орта әсирлик қара үйлерде турмыс кеширип атыр...

«Жағдайды жақсылаўдың жолы жоқ па екен? Жағдай жақсыланса қыслаў ушын арнаулы жайлар салып берилсе, движоклар орнатылса, барар едим...» деп бас қатырады Әбдигәнийдің үлкен баласы. Жумағалий ақыр-аяғында усы нәрселерди әмелге асырыў ушын совхоз басшылары-ның жәрдемінде өзи гүреске шығады.

Тематикалық жақтан Ғ.Сейтназаровтың «Мәўсимлер муқамы» романы да бүгинги күннің актуаль мәселелерине бағышланған. Романның «Сәўир самаллары», «Машақатлы мәўсим» деген бөлимлерин оқып отырып, биз автордың республикамыздағы пахташылық хожалықтарының турмысын хожалықтың басқа да тараўлары менен тығыз байланыста бир тутас, хәр тәрәплеме алып барыў хәкқиндағы илгери нийетин анық сеземиз.

Әдеп-иқрам мәселелерин сөз еткен шығармалардың ишинде У.Пиржановтың «Қызыл кендирдин гүли» повести бир қанша дыққатқа ылайық екенлигин айтып кетиўге туўра келеди. Шығарманың ең баслы жетискенлиги сыпатында ондағы жыллы лиризмди, шайрана шийрин тилди көрсетип өтиў керек. Повесть автордың 1981-жылы «Ағыс» топламында дағазаланған «Сүйрик» гүррицинің тийқарында жазылған. Бирак гүррицнің сол турысында шығармаға ендирилип жиберилиўи онша қуўатлаўға турарлық қубылыс емес.

Повестьте жазыўшы көбинесе Ш.Айтматовтың «Қызыл шалғышлы дилбарым», «Бир күним бир әсирдей» шығармаларына жүгинетуғынлығы көзге тасланады. Деген менен, бул жүгиниўлер автордың өз оригиналлығына ерисиўине дәретиўшилик түртки хызметин толық атқара алмай қалған. Автор жан күйерлик пенен дәлиллеген Анаргүлдин тәғдирине оқыўшы жан ашытса да, онша исене қоймайды. Дәслепп ол Базарбай деген «оңбаған»ның дузағына түсип қалады, повестьтиң ақырында оны да қоя берип, бир көриўден Асаматдин деген эксковаторшы жигиттиң будкасында қалып қояды. Жуўмағында болса олардың үйлениў тойы өткерилип атырғанын көремиз.

Өзи сүүретлеп отырған ўақыяларға итибарлы қараў, салқын қанлылық пенен бир бап шыншыл шығарма дәретиў қолтаңбасы 80-жыллардағы тарийхый темаларға бағышланған романларда айқынырақ көзге тасланады. 1986-жылы А.Әлиевтың «Парыз», К.Мәмбетовтың «Зобалан»

романлары дөрөтилди. Әсиресе, А.Әлиевтың роман үстінде асықпай, тынымсыз мийнет ислегенлиги сезилип турады. Автор романның биринши китабында Мурат доктордың образы аркалы республикамызда миллий интеллигенциямыздың пайда болыуы, қәлиплесиуи хаққындағы мәселелерди ортаға таслайды. Романның бир утымлы жери-онда ХХ әсирдин 20-30-жылларында республикамыз турмысында жүз берген социаль-экономикалык, мәдений ўақыялардың хроникасы баслы қахарман характерин қәлиплестириуи объектив жағдайлар сыпатында исенимли сүүретлениуин табады, бул өз гезегинде шығарманың композициялық жактан бир тутас болыуына алып келди. Романның, әсиресе, «Жетимлик» деп аталатуғын биринши бөлими айрықша бир заўықланыу менен оқылады. Романда бас қахарман Мураттың характериниң эволюциялық жолы исенимли фактлер менен көрсетилген. Оның үстине, шығарманың публицистикалык сыпаты да оның турмысқа бир ата жақын екенлигин дәлиллеп турады.

Бизин пикиримизше, роман соңғы жылларда дөреген биографиялык шығармалардың ишиндеги көркемлик тәрептен ең қунлыларының бири.

К.Мәмбетов «Посқан ел» романында тарийхый материалды терең өзлестиргенлиги менен көзге тасланады. Жазыушының романында қахарманлар характерин жаратыу бойынша да бурынғы шығармаларына карағанда әдеуір өсиушилик бар. Әсиресе, ағайинли еки султан Юсуп пенен Ысмайылдың образлары адамның ядында қаларлық дәрежеде хәр тәреплеме толық сүүретлениуин тапқан.

80-жыллар прозасындағы жанрлық, формалық изленислер, әсиресе, жаслар прозасында көбирек көзге тасланады. Бул жыллардағы жаслар прозасына сер салсақ, әдебиятымызға С.Исмаилов, А.Абдиев, Е.Өтепбергенов, М.Таўмуратов сыяқлы келешегинен үмит қүттирерлик талантлы жаслардың көплеп кирип атырғанлығы менен бирге, сол жаслар тәрепинен сатиралық прозаның байып-толысып атырғанлығын, фантастикалык прозаның қәлиплесиу басқышында екенлигин, эпифания жанрының элементлери пайда болып атырғанлығын, эссе жанрына болған умтылыстың күшейгенлигин көремиз.

Фантастика әдебиятымыздың ең бир генжелеп келген жанрларының бири еди. Бул жанрда жас жазыушы Сәдирбай Исмаилов жемисли қәлем тербетти. 1986-жылы оның «Парахатшылық-мәңгилик» атлы фантастикалык повесть хәм гүрриндлер топلامы «Қарақалпақстан» баспасынан китап болып шықты. Топламға «Абайландар адамлар», «Фазтон трагедиясь», «Узақ ўйқыдан сон...» гүрриндеринен тысқары «Парахатшылық-мәңгилик» атлы повесть киргизилген.

С.Исмаиловтың бул «Парахатшылық-мәңгилик» повестинде өзи барқулла садық болып келген пүткил әлемлик парахатшылықты қорғау

темасы тағы бір мәрте алға сүриледі. Бұнда жас өспірімлер Асан менен Асқар исимли балалар Марс планетасында мөкан басқан Жердин ең соңғы жаўыз күшлериниң уясын таўып, оларды әшкаралаўға қатнасады. Планетада «айдархалар мөканының» сырын ашады. Жер илимпазларының экспедиция ағзаларын кәўиптен қутқарып, душпанларды қолға түсириўде үлкен көмек көрсетеди. Бул ийгиликли жолда Асан исимли жас бала пүткил адамзатты өлимнен қутқарыўда өзин қурбан етеди. Жер планетасындағы ең соңғы душпанлар тутқынға алынып, мәңгилик парахатшылыққа тийкар салынады. Автордың бул фантастикалық шешими тез арада шынлыққа айланып, планетамызда мәңгилик тынышлық орнайтуғынына, урыс-қағыс дегенди келешек әўлад билейтуғынына, урыс деген нәрсе мәзи бир ертекке айланып қалатуғынлығына исенемиз. Өйткени, бул пүткил адамзаттың тилеги, нағыз шынлық.

Жуўмақлап айтқанда, 80-жылларға келип қарақалпақ прозасы Т.Қайыпбергеновтың «Көздиң қарашығы», «Қарақалпақнама», Қ.Ермановтың «Шымбай», Т.Халмуратовтың «Питне», С.Бахадырованың «Тәғдийр», А.Әлиевтың «Парыз», И.Қурбанбаевтың «Исеним», «Алтын масақ», Ш.Сейтовтың «Халкабад» (3-4-кітап), «Шырашылар», «Жаман шығанақтағы Ақтуба», К.Мәмбетовтың «Посқан ел», «Бозатаў», «Хүждан», К.Алламбергеновтың «Дәрбент», «Өмир мәўритлери», Ф.Сейтназаровтың «Мәўсимлер мукамы», С.Салиевтың «Тырнақ», Қ.Жуманиязовтың «Дәслепки кәдем», А.Пахратдиновтың «Өмир соқпақлары», А.Садықовтың «Бостансыз бүлбил», М.Қайыповтың «Қара чемодан», О.Әбдирахмановтың «Босаға», А.Садықовтың «Бостансыз бүлбил», «Таста да гүллейди» сыяқлы романлары менен байыған болса, повесть-гүрришиликте Ә.Атажановтың «Жети хат», «Қос каникул», «Сапалақ палўан», «Соңғы қар», «Пикассоның ақ кептери», А.Әлиевтың «Өмир тәшўишлери», «Көрмегенимиз көп екен», С.Салиевтың «Жер менен тиллескенлер», С.Бахадырованың «Турмыс сабағы», Қ.Камаловтың «Өмир», К.Алламбергеновтың «Қуслар қайтқан күн», «Қыйын өткел», Г.Есемуратованың «Айдай қыз», «Жийрен», «Қызым саған айтаман», Ә.Тәжимуратовтың «Сұлыўхан», Ж.Муратбаевтың «Жесир», «Дығырық», У.Пиржановтың «Ағыс», «Гүзги жапырақлар», А.Султановтың «Мәрмар тастағы жазыўлар», Е.Өтепбергеновтың «Қумар», Ө.Өтеўлиевтың «Қолыңа қус қонсын», «Уялы терек», Г.Турсынованың «Минез», Д.Шерниязованың «Мүсин» повесть, гүрриңлер топламын пайда етти. Солай етип, проза тематикалық, жанрлық, формаллық жақтан және де байып толысты, жазыўшылардың образ, характерлер жаратыўдағы, турмыс шынлығын сүўретлеўдеги шеберлиги артты. Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақнама» роман-эссеси әдебиятымызда өмир шынлығын сүўретлеўдеги прозалық жаңа кубылыс сыпатында қабыл етилди.

Прозамыз гәрезсизлик алған 1991-жылға шекем де усундай бағытта раўажланыўын даўам етти.

Улыўма, бул дәўир прозасында Т.Қайыпбергенов, К.Султанов, Ш.Сейтов сыяклы көрнекли жазыўшылар менен бир қатарда Х.Сейтов, А.Бекимбетов, Ө.Хожаниязов, И.Қурбанбаев, Г.Есемуратова, Ө.Пахратдинов, К.Мәмбетов, К.Алламбергенов, С.Баҳадырова, А.Садықов, О.Әбдирахманов, М.Нызанов, А.Әбдиев усаған жазыўшылар да жемисли дәретиўшилиқ мийнет етип, прозамыздың раўажланыўына мәлим дәрежеде өз үлеслерин қосты.

Хожабек Сейтов (1917-2000) - Қарақалпақстан халық жазыўшысы 1917-жылы Қараөзек районының Қарабуға аўылында туўылды. Төрткүлдеги муғаллимлер институтын питкергеннен кейин (1941) мийнет жолын билимлендириў тараўында басшы хызметлерден баслайды. Соң көп жыллар даўамында ғалаба хабар қураллары мекемелери менен жазыўшылар аўкамында жуўапкерли жұмысларда ислейди.

Х.Сейтов тийкарынан өз дәретиўшилигин 40-жыллардың басларында шайыр сыпатында баслаған жазыўшылардың бири. Оның жигирмаға жақын поэзиялық, прозалық шығармалар жыйнағының ишинде «Женис ушын алға» (1944), «Толкын» (1956), «Бизиң аўылдың адамлары» (1953), «Әмиў қызы» (1966), «Бәхәрде Әмиў бойында» (1966), «Таң жулдызы» (1977), «Узақ жол» (1986) сыяклы қосықлар топламы буның айқын гүясы сыпатында көзге тасланады. Шайыр бул топламларда өзиниң қанатлы қосықлары менен оқыўшы жүрегинде терең уялап қала алды.

Деген менен, шайыр 50-жылларда поэзия менен бир қатарда прозаны да теңбе-тең алып барған талантлы жазыўшы сыпатында көпшилиқ китап оқыўшыларына кеңнен таныла баслады. Жазыўшының 1954-жылы жазылған «Агроном-председатель» повести оның бул тараўда айтарлықтай ийкемлилиги бар екенлигин көрсетти. Повесть автор тәрәпинен бир неше мәртебе қайта исленип, роман дәрежесине дейин көтерилиўге мүмкиншилиқ тапты. «Машақатлы бахыт» деген ат пенен қайта исленген оның бул романы Москвада болып өткен (1959) Өзбекстан әдебияты хәм искусствосының декадасында көпшилиқ әдебиятшы илимпазларымыз тәрәпинен жоқары баға алды. Сол жылы көп мыңлаған тираж бенен рус, өзбек тиллеринде китап болып басылып шықты. Роман өз ўақтында көпшилиқ сыншы илимпазларымыздың изертлеў объектине айланды. Белгили әдебиятшы Ф.Уразалиев өзиниң «Литературная газета»да (№4, 28-январь, 1976) жәрияланған «Современник: грани характери» деген мақаласында Х.Сейтовтың бул романдағы қахарман образын жасаўдағы шеберлигин Орта Азия хәм Қазақстан әдебиятындағы талантлы жазыўшылар болған Ш.Айтматовтың «Бразы бол

Гүлсара!», А.Қаххардың «Синчалак», Б.Кербабаетын «Нефть-даг», Г.Мустафиннің «Миллионер» шығармалары менен салыстырып тилге алады.

Жазыушының проза тарауындағы усындай сәтти кәдемлери оны жаңа прозалық шығармалар үстінде ислеуге және де ийтермеледи. Көп жыллар изленис хәм толғаныслардың гүўасы сыпатында 1973-жылы жазыушының жаңа романы «Хәўирли самал» келип шықты.

Бул роман китап оқыушылары тәрәпинен жыллы жүзлилик пенен қабылланды. Романды оқып отырып илгери жыллары («Әмиўдәрья») өзлери сүйип оқыған «Жалынлы жыллар» повестин шеберлик пенен қайта ислегенлигин түсинип бурынғыдан да бетер сүйсине түсти. Роман сол жыллары «Звезда Востока» журналында белгили дилмаш А.Эрбенов тәрәпинен аударылып рус тилинде жарық көрди. Сол жылы Ташкенттеги Фафур Ғулам баспасы оны «Поклонись холму у дороги» деген ат пенен өз алдына китап етип басып шығарды. Шығарма белгили сыншылардың баянат, мақалаларында тилден түспей мақталды. 1974-жылы «Звезда Востока» журналының творчестволық есабы тынланғанда, роман белгили әдебиятшылар В.Озеров, З.Кедриналар тәрәпинен соңғы жыллардағы Орта Азия хәм Қазақстан әдебиятларының жетискенликлерин көрсететуғын шығармалар болған үлкен эпикалық полотнодағы әхмийетли социаллық, әдеп-иқрамлық машқалаларға қурылған романлардың қатарында атап өтилди. («Литературная газета», №41, 9-октябрь, 1974).

Ғақыйкатында да, Х.Сейтовтың прозалық шығармаларының сол жылларда аўқамлық көлемде тилге алыныуы тосыннан болған кубылыс емес. Роман өзиниң көтерген машқаласы бойынша да, мәселени шешип берийге болған автордың дәрәтиўшилиқ қатнасы бойынша да буған толық жуўап береди.

Романда тийкарынан ХХ әсирдиң 20-жылларында жәмийетлик дүзимде ала сапыран өзгерислер болып атырған дәўирдеги халық массасының қыйын тәғдирли өмири сөз етиледи.

Романда автордың шеберлиги бирден-ақ көзге тасланады. Автор шығарманы дәўирге ылайық характерли деталь таңлау менен жүдә сәтти баслайды. «Хәўирли самал»дың (ХХ әсирдиң 30-жылларының) алдындағы соңғы қыраулы қысты сөз етиу ушын боран пейзажлық деталынан утымлы пайдаланады. Автор боранды символикалық образ дәрәжесине дейин көтерип, бул боран да талайлардың манлайын қыршып кеткен, бирок, күн шығар алдындағы соңғы боран екенлигин көрсетеди. Турмыста болғанындай шығармада да боран бурқасыны бирден басыла қоймайды. Еркин өмир ушын Еримбет, Серимбет, Ажар усаған талай-талай ҳақ адамлардың бийгүнә қанлары төгиледи. Халық кеги, нәкас

адамларға болған жек көриўшилик Хожан, Бектемир, Кумархан сыяклы жасларды да қызғын гүреслерге араластырады.

Улыўма, шығармадағы қахарманлар бир-бирине усамайтуғын, баска шығармаларда да ушыраспайтуғын өз алдына жаратылған жазыўшының жеке творчестволық жемиси, дараланған индивидуаль сыпатларға ийе қахарманлар. Олардың ис-хәрекеті де шекленбеген. Гейпара шығармалардағыдай шәртлі түрде ақ-қараға бөлинип те тасланбайды. Ол унамсыз қахарман Жәрлепесті гейпара жаман әдетлери ушын әшкараласа да, оның әкеси Турдымурат сықмарға қарағанда пүткіллей баска психологиялық көзқарастағы адам екенлигин реалы көрсетеди. Бул романларымыздың фольклорлық сүүретлеў принциплеринен узақласып, реалистлик әдебияттың кең гүзарына тутасып атырғанлығынан дәрек береді.

Романда буннан басқа да утымлы моментлер деп автордың қахарман психологиясын ашыўдағы түс көриў, елеслетіў усаған психикалық процесслер формасындағы усылларды шебер пайдаланыўын атап өтиўге болады. Ең баслысы-автор қахарман характерин жаратыўда жеке қахарманды емес, тәбият, жәмийет кушағына бөленген, адамлар арасындағы тутас бир қахарманды береді.

Х.Сейтов проза тараўында усындай табысларды қолға киргизиў менен бирге шебер аўдармашы да болды. Уллы өзбек шайыры Миртемирдің «Қарақалпақ дәптери» қосықлар хәм поэмалар топламын, сондай-ақ көрнекли рус шайыры А.Твардовскийдің «Василий Теркин» поэмасын карақалпақ тилине аўдарды.

Жазыўшы өмириниң ақырына шекем әдебиятқа келген туңғыш сокпағы поэзияға садық болып қалып, бир неше қосықлар топламын дәретти. Әсиресе, 80-жыллары басылып шыққан «Айға ушып барған бала», «Узақ жол» топламлары оның шайырлық талантының әдеўир ашылысқанлығын көрсетеди. Шайыр бул жылларда бахытлы балалық, туўылған жердің тәбияты, сөз кәдири, өмир, адамгершилиқ, хұждан, мийнет заўқы, адамлар минезиндеги айырым кемшилиқлерди сынға алыў усаған мәселелерге көбирек кеўил бөледі. Атап айтсақ, шайырдың «Сырлы қыңыр тәбият», «Дер едим», «Алтын гүз», «Гүзги жаўын», «Салыкеш», «Дийқан баласы», «Аўылымның азаматы», «Қарақалпақ қаўыны», «Есире берме, Есберген», «Гейбиреўлер», «Биймазалар», «Жағымпаз», «Мақтаншақ» қосықлары, мине, усы тематикаларға бағышланып жазылған шығармалары.

Шайырдың 90-жыллардың басында жазылған қосықлары болса тийкарынан Ғәрезсизлик тематикасына бағышланды. Ол усы темаға бағышлап, «Айдынлы ығбал жолымыз» сыяклы бир нешше қосықлар дәретти. Шайыр бул қосықларында Ғәрезсизлик жолының айдынлы ығбал жолы екенлигин қайта-қайта тастыйықлайды:

*Өзбек-қарақалпақ егиз халықпыз.
Сыр сандықта не барына қанықпыз.
Ғәрезсизлик жаңа өмир жаратты,
Кеуил саярасын ашып сайратты.*

Айтбай Бекимбетов (1919-1979) ХХ ғасыр қарақалпақ әдебиатына усы миллий әдебиаттың ең бир раўажланған дәўирлеринде 1950-1970-жылларында, әсиресе, проза жанрының қарақалпақ әдебиатында бираз кең қулаш жайып, идеялық-тематикалық, формалық жақтан раўажланған жылларында әдебиатқа келип қосылған жазыўшылардан бири болды. Ол бул жылларда қарақалпақ әдебиатында бир нешше гүрринлер, очерклер жазыў менен қатар «Аўыр тәғдирди жеңиўшилер» (1957), «Сырлы излер изинен» (1963), «Өмир жолында» (1964), «Аўыр сынақлар» (1966), «Қәбир басында» (1969), «Сунқарлар» (1969) повестлери, «Гүрес» (1961), «Әжайып әўладлар» (1967) романлары менен жәмийетшилигимизге талантлы жазыўшы сыпатында танылды. Ол 1919-жылы Төрткүл районында жарлы дийқан шаңарағында дүньяға келген. Мектепте толық емес орта мектепти питкерип, Төрткүлдеги медицина техникумына кирип оқып, орта мағлыўматлы медицина хызметкери кәнигелигин алады. Ол өз ерки менен Армия қатарына кетеди. Армияда ол ушқышлар (лётное) училищесине кирип, оны 1942-жылы табыслы питкерип шығады. Сол жылы өз ерки менен фронтқа кетеди. Ол фашизмге қарсы гүресте 400 ден аслам рет душпан үстине қарсы баклаўға ушады. Бул жылларда, әсиресе, Украина, Белоруссия еллери халықлары оккупацияда азап шегип атырғанда, бул еллер үстинде баклаў жұмысларын жүргизип, ол жүдә көп бақалы мағлыўматлар менен авиабазаға аман келип турады. Бул қахарманлықлары ушын ол фронт жыллары көп мәмлекетлик наградалар менен сыйлықланады. Урыс тамам болғаннан кейин 1946-жылы өз Уатанына қайтып келеди. Өмириниң соңғы жыллары Нөкиске келип жұмыс ислейди.

Ол жас ўақытларынан әдебиатқа қызығады. Оның жазған қосықлары «Жеткиншек», «Жас ленинши» газеталарында жарық көреді. Ол көп очерклер, гүрринлер жазады. 1950-жыллардан баслап А.Бекимбетов өсип киятырған жас талант сыпатында халықтың көзине түсті.

1957-жылда «Аўыр тәғдирди жеңиўшилер» атлы биринши повести оның атын жазыўшы сыпатында көклерге көтерди. Оқыўшылар жәмийетшилигиниң итибарын өзине қаратты. А.Бекимбетов бул повестинде аўыр тәғдирлерди жеңиўши, руўхый жақтан күшли адамлардың образларын жаратты. Повесттеги шопан Темир Фаниев, инженер қурылысшы Александр Правиткин, профессор Александр Тишина, жаўынгерлер Фардос Набибулин, Найденов, Красавкин хәм т.б. лар образлары жүдә жақсы, исенимли жаратылған образлар.

Повестытеги бул қахарманлар жасы бойынша да, характерлери бойынша да хәр қыйлы адамлар, бирак, буларды өлим менен жекке гүреслер, айқасларда жеңиў қахарманлық тәғдирлери ғана бирлестиреди.

Повестыте жазыўшы, әсиресе, ақ көкирек, хадал мийнет ийелери болған профессор Тишинаның, ассисент Махсудовтың, врач Турғановтың образларын жетилистириўде көп ғайрат салған, жазыўшы биринши шығармасы болғанлығы ушын ба, бар жазыўшылық шеберлигин жумсаған. Әлбетте, үлкен шығарма жүдә кемшиликлерден қалыс емес, мәлим ўақыяларды оқыўшыларға толық жеткерийў ушын болған болыўы керек, жүдә көп созып жибереди. Әсиресе, диалоглар хәдден тысқары созылады. Повесть жақсы оқылады. Оның пайда болыўы бир жылларда миллий қарақалпақ прозасында талантлы жазыўшының пайда болып қиятырғанлығын көрсететуғын еди.

50-жылларда А.Бекимбетовтың республикалық газеталар бетлеринде, «Әмиўдәрә» журналында урыс жылларының қахарманларын гәп еткен, милиция хызметкерлериниң ислерин, урыстан қыйраған халық жожалығын қайта тиклеўлердеги қахарманлықларды жазған гүррин, очерклери көп басылды. Жазыўшының дәретиўшилигине адамлардың қызығыўшылығы арта баслады.

60-жылларда А.Бекимбетов миллий прозаның үлкен тараўларында табыслы мийнет етти. Оның «Сырлы излер изинен», «Өмир жолында», «Аўыр сынақлар», «Суңқарлар» повестылери бизиң заманластарымыз-милиция хызметкерлериниң пидәкерлик мийнетлерине, екинши жер жүзилик урыстың қахарманлық ислерине арналған.

Жазыўшының прозадағы үлкен шығармалары «Гүрес», «Әжайып әўладлар» романлары болды. Бул көркем полотноларда, мәселен, «Гүрес» романында 1915-1916-жыллардағы қарақалпақлардың тарийхый социаллық турмысларында болған ўақыялар сүүретленеди. Бунда социаллық жақтан бул жыллардағы үстем топарлар, халықтың езилиўи, сиясий теңсизлик, булар арасындағы хеш келисимге келмейтуғын гүреслер тарийхы хаққындағы реаллық ўақыялар гәп болады. Бул романда дәўир ўақтына байланыслы характерлери бир-бирине усамайтуғын қахарманлар хәрекетлери көринеди.

Ал, «Әжайып әўладлар» романында «Қырық қыз» массивин өзлестириў ушын болған гүреслер, жаңа көзқараслар, жаңа адамлар образы, адамларда жаңа қәлиплесип қиятырған көзқараслар, принциплер хаққында гәп болады. Бул жаңа әўлад ўәкиллери: бағман Нарбай, оның балалары Оразбай, Мақсым, Жәмийла, Баймурат уста, Турсын, Арыўхан, Салийма, Айдаровлар бир мәпте, бир көзқарастағы адамлар.

Романның мазмунында бизиң жеримизде екинши жер жүзлик урыстан бурын басланған «Қырық қыз»дың тың жерлерин өзлестириў ушын

нийет еткен урыс жыллары, урыстан кейинги дәўирде де даўам еткен қахарманлықлар образы сүүретленеди.

А.Бекимбетовтың шығармалары орыс, өзбек тиллерине аударылды.

Белгили шайыр, жазыўшы хәм журналист **Өсербай Хожаниязов** (1926-1977) 1926-жылы Тахтакөпир районында туўылған. Мийнет жолын 1942-жылы мектепте муғаллим, кейин районлық газетада жуўаплы хаткер лаўазымларынан баслайды. 1949-жылы Муғаллимлер институтын тамамлаған. 1956-жылы Москва қаласында әдебият институтын питкерген. 1956-1977-жыллар аралығында республиканың баспасөз тараўларында жуўаплы хызметлерде ислейди.

50-жыллардағы қарақалпақ әдәбиятының көркемлик дәрежесинин жетилисиўи, тематикалық диапозонының кеңейиўи, жаңа шығармалар, жаңа әдебий жанрларының пайда болыўы менен белгиленеди. Бул жыллары тәжирийбели көркем сөз шеберлери А.Дабылов, С.Нурымбетов, Ж.Аймурзаев, А.Бегимов, Ә.Шамуратов, Б.Қайыпназаров, Т.Жумамуратовлар қатарына И.Юсупов, Т.Сейтжанов, Т.Қайыпбергенев сыяқлы жаңа әдебий күшлер келип қосылады.

Өсербай Хожаниязов, мине, усы жыллары әдебиятқа келип кирген жас талантлардын бири еди. Ө.Хожаниязов өз дәретиўшилигин поэзия жанрынан баслаған. Оның дөслепки қосықлары студентлик дәўиринде әдебий альманах хәм газеталарда шығады. Шайырдың «Шын жүректен» (1952), «Өмир маржанлары» (1959), «Пәрўаз» (1956) атлы қосықлар топламы жәрияланған. Бул лирикалық қосықларында шайыр Ұтан, туўған жердин тәбияты, халықлар дослығы, мийнет, муҳаббат хәм т.б. темаларды жырлаған. Шайырдың сатиралық характерде жазылған қосықларында турмыста ушырасатуғын, жағымпазлық, ағайыншилиқ хәм т.б. жат иллетлерди өтқир сынға алады.

Ө.Хожаниязов өз дәретиўшилигин поэзиядан басласа да, әдебиятта ол көбирек жазыўшы сыпатында тән алынды. Оның прозалық дәретпелеринен «Бахыт босағасында» (1956), «Бир совхозда» (1960), «Қыс балладасы» (1970), «Айдана» (1972), «Жайнаған жәзийра» (1975) хәм т.б. очерклер, гүрриң хәм повестьлер топламлары баспадан шықты. Ө.Хожаниязовтың бир қатар гүрриңлери, қосықлары өзбек, қазақ, қырғыз, рус тиллерине аударылды. «Айдана» повести өзбек тилине аударылып, өз алдына китап болып шықты. Соның менен бирге, Ө.Хожаниязовтың өзи де көркем аударма менен шуғылланды.

Ол бир қатар рус жазыўшыларының шығармаларын қарақалпақ тилине аударды. Англияның уллы драматурги В.Шекспирдин «Отелло» трагедиясын шайыр Т.Сейтжанов пенен бирге қарақалпақ тилине аударды.

Ө.Хожаниязов өзиниң жазыўшылық талантын прозаның киши формасы болған очерк тараўларынан баслаған. 50-жыллардың ақырында

қарақалпақ публицистикасында заманның белгилі адамларына арналған очерктер жазыла бастады.

Ө.Хожаниязовтың очерктері турмыстың әхмийетлі мәселелерін сөз етті.

Заман талабына ылайық мийнет адамларының қахарманлық істерін, ағыл хожалығындағы, өндірістеги турмысқа енген жаңалықтарды сүүретледі. Ө.Хожаниязовтың «Мийнет жұлдызы», «Шопан Самбай Хошмуратов», «Бір совхозда», «Мәнзилден мәнзилге» атлы очерктері заманлас қахарманлар образын жаратыўға арналған.

Очерк Ө.Хожаниязовтың көркем сүүретлеў тәжірийбесин арттырып, келешекте гүррин, повестьлер дәретиўине көркемлик тийкар салады. Атап айтсақ, «Бір совхозда», «Кең қоныс» атлы очерктері кейининен «Айдана», «Жайнаған жазийра» атлы повестьлерине материал болып, жазыўшының қәлемин ысылдырды.

Ө.Хожаниязов «Орынсыз өкпе», «Мийнет даңқ иси», «Шын мухаббат», «Бахыт жолы», «Ақтуаль тема», «Сақаллы сағыйра» сыяқлы көп ғана гүрринлердің авторы. Жазыўшының бул шығармаларында да тийкарғы орында турмыс мәселелері турады. «Шын мухаббат» гүрринінде тийкарғы идея-өмирлик жолдасынды хұрметлеў, турмыс жолында оған таяныш болыў. Гүрриннің бас қахарманы Мехрибан образы усы көзқарастан сүүретленген.

«Айдана» Ө.Хожаниязовтың биринши повести. Повестьтин сюжети ағыл турмысы, колхозда пахташылықты раўажландырған, ағыл жасларын изине ерткен звено басшы Айдананың өмири курайды. Бул повестьте 50-60-жыллары көркем әдебияттағы жүдә көп сүүретленген ағыл хожалығындағы алдыңғы қатарда жүрген мийнеткеш хаял-қызлардың типик образлары жаратылады. Бул сол ўақыттағы прозадағы тарийхый типик кубылыс та еди.

Бул тема жазыўшының биринши жазылған гүрринлеринин бири «Орынсыз өкпе» де сөз болған еди. Айдананың қахарманлық істері, кеўил руўхының ҳадаллығы, жумысқа уқыплығы автор тәрәпинен шебер сүүретленген.

Ө.Хожаниязовтың «Қыс балладасы», «Жезтырнақ ҳикаясы» атлы повестьлері халық турмысын салыстырмалы формада сүүретлеўге қурылған.

«Қыс балладасы» повести шопанлардың турмысына арналған. Шелпекли даласына келген қатты суўық, көмбе үргин қар Асқар, Хамийда хәм басқа да шопанлардың турмысын аўырластырады. Жазыўшы повестьке киргизген эпизодларында қахарманлардың бурынғы өмирин еске түсириўи арқалы олардың хәзирги басына түскен қыйыншылықтарын жеңип шығыўын баянлайды.

«Жезтырнақ хикаясы» повестінде Айжамал хәм оның қызы Раўшанның тәғдири тийкаргы мазмунды курайды. Айжамал тенсизлик акыбетинен көп қыйыншылықларды басынан кеширген ана образы. Ол өзиниң қызы Раўшанның бахытлы болыуы ушын гүреседи. Айжамалдың образы искерлиги, қайсарлығы менен характерленеди.

Жазыушының «Жалынлы жыллар» повести Екинши жер жүзилик урыс темасына арналған. Бул повестьте урыстан бир аяқтан айырылып қайтқан Мәдеттиң тәғдири хаққында сөз етиледи. Мәдеттиң майып болып келгенине оның тууысқанлары, әсиресе, жауынгердиң әкеси Айман жүдә ашынып қыйналады. Бирақ, Мәдеттиң өзи турмысқа араласып, өмир қыйыншылықтарын мийнетте де мәрдана жеңип шығады. Повестьте фронттағы урыс көринислери, урыс жылларындағы аўылдың турмысы, қахарманлар тәғдири шеберлик пенен сүүретленген. Әсиресе, Мәдеттиң қыйыншылықты жеңип шығыуына, характериниң қәлипле-сиўине Мийриханнның мухаббаты жәрдем ететуғын эпизодлар жүдә қызықлы оқылады.

1961-жылы жазылған «Жайнаған жәзийра» повести тың жерди өзлестиріу темасын сөз етеди. Бас қахарманлар Жәдигер хәм Гүлзийра. Автор көбирек Гүлзийраның образын айкынластырған. Бул романтикалық типтеги образ. Гүлзийра аўылдан өсип шыққан қыз. Өз тууылған жерин жүдә жақсы көреди хәм өз аўылын абаданластырыу ушын күш-ғайратын аямай жұмыс етиўди ойлайды. Жоқары оқыу орнын питкергеннен кейин де өмирин усы иске бағышламақшы болады. Усы романтикалық сезим-лери менен Гүлзийра тың жерге жұмысқа барады. Гүлзийраның максети - жәзийраны гүллентип, қала қурыуға үлес қосыу. Жәдигер дәслеп оның бул нийетлерин түсинбейди. Бирақ, Гүлзийрасыз көп қыйналады хәм мухаббатсыз өмир де өмир емес деген шешимге келеди.

Повестьте тийкаргы тема толық ашылмайды. Тың жерди өзлестиріу процесси менен биз таныса алмаймыз. Бирақ, жаслардың арасындағы қарым-қатнас жақсы сүүретлениўин табады.

Жуўмақластырып айтқанда, Ө.Хожаниязов әдебиат тарийхында усы прозалық шығармалары менен 60-70-жыллардағы қарақалпақ прозасының хәр тәреплеме байып раўажланыуына салмақты үлес қосқан жазыушылардың бири болып қалды.

Қарақалпақстан халық жазыушысы **Исмайыл Курбанбаев** (1929-2008) 1929-жылы Шымбай районының Кеңес аўыл Кеңесиндеги «Қанжығалы» аўылында тууылады. Аўыллық мектепте 9-классқа шекем оқыйды.

1945-1947-жыллары Шымбайдағы педучилищеде оқыйды. 1947-1951-жылы қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институттың тарийх хәм филология факультетин оқып питкереди. 1951-1953-жыллары

пединститутта муғаллим, 1957-1962-жыллары «Жас Ленинши» газетасында бөлім баслығы болып истейди. 1966-1971-жыллары «Әмиўдәрья» журналының бас редакторы, 1971-1974-жыллары Н.Дәўқараев атындағы тил, әдебиат институтының илимий хызметкери, 1982-1991-жыллары «Қарақалпақстан» баспасының бөлім баслығы, соң директоры лаўазымында ислеген. 1991-1994-жыллары Қарақалпақстан Жазыўшылар аўқамының көркем әдебиатты нәсиятлаў бюросының баслығы.

1950-жыллардан баслап И.Қурбанбаевтың қосықлары, гүрринлери, республикалық баспа сөзде жәриялана баслайды. 1954-жылы «Қосықлар» атлы биринши топلامы баспадан шықты. 1959-жылы «Жүрек хәмири менен», 1965-жылы «Бир жигит бар бизин аўылда» қосықлар топلامы, 1966-жылы «Жумагүл мерген», 1968-жылы «Бир аўыз сөз» повестьлер жыйнағы, 1978-жылы «Жоллар» қосықлар топلامы, 1979-жылы «Алтын масак» романы, 1982-жылы «Ырғалыслар» қосықлар топلامы, 1983-жылы «Исеним» романын, 1985-жылы «Мискин» атлы повесть хәм гүрринлер жыйнағын баспадан шығарды. Жазыўшының көп гүрринлери, гейпара повесть, романлары туўысқан халықлар тиллерине аўдарылды.

Жазыўшының дәретиўшилигинде жәмийетшиликке кеннен белгили болған шығармалары 1966-жылғы жазған Арал балықшысы Жумагүлдин өмиринен алып жазылған балаларға арналған ертеклик дәретпеси, оннан соң 1968-жылғы «Бир аўыз сөз» шығармалар жыйнағы, оған автордың «Тирилиў», «Бир аўыз сөз» хәм «Келин киятыр» повестьлери киргизилген. «Тирилиў» повести репрессия қурбанларының өмирлеринен алып жазылған. Онда Бердимурат қызыл империя тәрәпинен репрессияға ушырайды, қамалып кетеди. Изинде оның хаялы Айжамал, баласы Азат, бир қызы қалады. Олардың тәғдийрлери өмир ушын гүреслери, қыйыншылықлары повестьте исенимли сүўретленеди. Әсиресе, Айжамал, Азат образлары повестьте жақсы ашылады. Ал, «Бир аўыз сөз» повестинде 60-70-жыллардағы елдеги жаңа сиясат, мәселен, орта мектепти питирген аўыл жасларының өз алдына бригада дүзип жұмыс ислеўлери, сол турмыста жүрип олардың шаңарақ қурыўлары, өмир тәшўишлери, қыйыншылықлары, олардың усы турмыста жасаў мүмкиншиликлери көрсетиледи. Автор өз заманына ылайық искер жаслар образын береді. Повестьте жазыўшы, белгили әсирдин белгили жылларындағы жаслардың жасаўының типик шараятларын жаратады.

«Келин киятыр» повести де жаслар өмирлеринен алып жазылған шығарма. Жаслар арасында болатуғын турмыс, дәстүр шәриятлар исенимли жазылған.

Жазыўшының повестьлериниң ишинде ең жақсысы «Таныслар» атлы сатиралық повести. Бунда тубалаўшылық дәўириндеги хәр түрли себеплер менен мәскүнемликке берилген жаслар гәп етиледі. Автор

мәскүнемликтің, гиябентликтің адамды жаман ақыбетлерге алып келетуғынлығын, буған тап болған жаслардың қор болып жасауын, ондай жасларға ел-халықтың жеркенишли қарайтуғынлықтарын повестьте исенимли сүүретлеп береді. Жуўмағында жаслардың жаман нәрселерге өш болмауы, қайта ондай иллетлерге өзлери гүресіуи кереклиги үгит-нәсиятланады. Бул повесть хәзирги дәўир ушын да әхмийетли.

Автордың салыкешлер турмысынан алып жазылған «Алтын масақ» романы дийқан өмирлеринен алып жазылған «Исеним» романы да жақсы жазылған. Бул романлардың жетискенлиги сонда - автор 50-60-жылларда дийқаншылықта, аграр сиясатта орын алған буйрықпазлықты, барлығын бир орайдан басқарыушылықты, көз боямашылықты, қосып жазыуларды қатты сынға алады. Хақыйқатында да, бул жыллары сырттан адамлар келип, оны исле, буны исле, деп дийқанларға мәтибийлик ететуғын еди, жергиликли жер-суў шараятлары, миллий дийқаншылық тәжирийбелери менен есапласпайтуғын еди. Бирақ, бул сиясат елдиң де, жердиң де көркин қашырып, жердиң мелиоратив жағдайының бузылығуына, экологиялық дағдарысларға алып келди. Соңғы гезлерде дийқанлар дийқаншылықта сырттан келип айтылған гәплерди тыңламай, узак әсирлер өз ата-бабаларынан берли киятырған дийқаншылықтағы тәжирийбелери бойынша пахта, салы, жоңышқа хәм басқа егинлерди егеди. Мол өним алады.

Романда бул хақыйқатлық өз исиниң маманы, искер қәниге хәм соның менен бирге, ел-халық хызмети ушын жанын да аямайтуғын мәрт, бахадыр қахарманлар образын жасау арқалы шебер ашып бериледи.

Улыўма, И.Курбанбаев 40-жыллардың еккинши ярымынан баслап 60 жыл даўамында көркем дәретиўшилиқ мийнет пенен тынбай шуғыл-ланып киятыр. «Жүрек хәмири менен» (1959), «Гүл жайнатыўшылары» (1961) топламлары оны журтшылыққа талантлы журналист етип таныстырса, «Жоллар» (1971) қосықлар хәм поэма топламы менен бир қатар нама қосықлары оның шайырлықтан да қуры алақан емес екенлигин көрсетти.

Деген менен, И.Курбанбаев, қандай жанрда дәретиўшилиқ мийнет етпесин, өзиниң тийқарғы жанры-прозаға садық болып қалды. 50-жыллардың ақыры менен 60-жылларда дөреген «Бир аўыз сөз», «Тирилиў», «Таныслар» повестлери оны журтшылыққа жазыушы сыпатында тән алдырған шығармалар болды. Оның бул шығармалары идеялық-көркемлик дәрежеси бойынша бүгинги күнде де өз әхмийетин жоғалтқан жоқ.

Хәр қандай жазыушының сүйикли темасы болатуғыны сыяқлы, И.Курбанбаев дәретиўшилигинде аўыл темасы - ең баслы тема болып қәлиплексен. Буны биз жазыушының «Алтын масақ» (1979) роман-диологиясы менен «Исеним» романының 1-2 китабында сөз етилген

машқалалардан айқын сеземіз. «Мискин ұақыялары» (1985) повесть-гүрриндери топламы жазыушының бүгинги заманластарымыз образын жаратыуда да қарақалпақ прозасына салмақлы үлес қосып атырғанын дәлиллейди.

Кулласы, жазыушының бүгинги күнге дейин жигирмадан аслам көркем шығармалар топламы жарық көрди. Оның балалар әдебиятына бағышланған илимий мийнетлери болса, бүгинги күнде орта арнаулы хәм жоқары оқыу орынлары талабаларының ең жақын жәрдемшилерине айланбақта.

Әлбетте, оның мийнетлери көркем сапасы бойынша да «Қарақалпақ прозасы» деген үлкен түсиникти қәлиплестириуде мәлим дәрежеде әхмийетли орын тутады.

Оның үстине, И.Курбанбаев өзиниң жеке искерлиги бойынша да қарақалпақ прозасының раўажланыуына салмақлы үлес қосқан жәмийетлик ғайраткер. Себеби, ол «Әмиўдөрья» журналына редактор болған жылларда (1966-1971-жылларда) Т.Қайыпбергенев, Қ.Султанов, Ш.Сейтов, У.Пиржанов сыяқлы жазыушыларымыздың ең жақсы прозалық туўындылары көплек жарық көрди.

Жазыушы, әлбетте, бул табыслар менен шекленип қалған жоқ. Ғәрезсизлик жылларында да жемисли мийнет етип, бир қатар прозалық, поэзиялық шығармаларын журтшылыққа усынды.

Белгили прозаик-жазыушы, журналист **Гүлайша Есемуратова** (1930) 1930-жылы 18-февральда Шымбай районының хәзирги Қасым Әўезов атындағы колхозы аймағында қарақалпақ халқының тарийхында аты белгили Жәлий мақсым Исметулла ахун улының шақарағында дүньяға келди.

Әкеси «халық душпаны» болып сүргинге айдалғаннан соң, Гүлайша апа үш айлығынан тоғыз айлығына шекем дайы атасы Есемураттың қолында, соңынан дайы ағасы, белгили тилши-алым Айтжан Есемуратовтың шаңарағында қыз апасы Рәўия менен бирге тәрбияланды. Айтжан Есемуратовтың бай китапханасы болажақ жазыушының көркем әдебиятка деген қызығыушылығын оятады.

Төрткүл хәм Нөкис мектеплеринде билим алғаннан соң, Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтына оқыуға киреди. Бул жоқары оқыу орнын 1951-жылы питкерип, Гүлайша Есемуратова журналист кәсибин таңлап алады. «Жас Ленинши» хәзирги «Қарақалпақстан жаслары» газетасының көркем әдебият хәм искусство бөлиминиң баслығы болып мийнет жолын баслайды. Соннан бүгинги күнге шекем бул машақатлы кәсиптиң маманы болып, елиў жылдан аслам ұақыттан бери хызмет етип киятыр. 1958-60-жыллары «Әмиўдөрья» журналында бөлим баслық болып иследи. 1991-жылдан баслап «Арал қызлары» журналының бас редакторы болып ислеп киятыр.

Г.Есемуратова «Кесте» (1969), «Халмурат жүргиш», «Айдай кыз», «Қызым, саған айтаман, келиним, сен тыңла», «Мыңда бир кеширим», «Гөнерген сүренлер», «Ким тыңлайды муңымды», «Көзсиз гүбелек», «Қауын пискенде», «Қарақалпақ қызларының кестеге түскен романлары», «Дуудендегі дәптер», «Ана сезими» хәм т.б. көплеген гүррин, повесть, роман хәм очерклердин авторы.

Г.Есемуратова бүгинги карақалпақ миллий прозасындағы хаял-қыз жазыушылардың ўәкиллерининң бири, карақалпақ хаял-қызларының жырын жырлайтуғын ғамхоршысы, ақылғөйи, жасүлкени.

Жазыушының «Қызым, саған айтаман, келиним, сен тыңла» повесть-лери терең социаллық мәниге ийе психологизми күшли тәсирли шығарма.

Биринши бөлиминде бир шаңарақ ағзаларының қарым-қатнаслары, еки туўысқан қыздың меҳир-мухаббаты, туўысқанлық сезими сөз етилсе, екинши бөлиминде ерли-зайыплылардың арасындағы қарым-қатнаслар сүүретленеди.

Ұақыя Шынардың Нөкиске келип, Нөкис көшелерин аралап жүрип көшеде театрдың афишасынан Дәригүл Әширбаеваның фамилиясын оқыуынан басланады. Соң повесть қахраманлары менен, Шынардың еске түсириўлери, Шынардың Дәригүлге жазған хатлары арқалы танысамыз. Буларда қыз апасы Ақсулыўдың Дәригүлге болған туўысқанлық мийирманлығы сүүретленеди.

Анасы, қызы, баласы хәм келини төрт адам турады. Бул шығармада үш-төрт адамның бир-бири менен қарым-қатнасы бериледи. Қәйин ене менен келин, ерли-зайыплылар, жеңгеси менен бийкеш. Бул шығармада тек ғана апалы-синдилер арасындағы туўысқанлық қатнасықлардан басқа, жеңгеси менен бийкеши арасындағы бир-бирине сүйиспеншилик пенен хұрметти Ақсулыў менен Шынардың айтыўы арқалы уғынамыз. Синлиси Дәригүлдин сонша узаққа кеткени Ақсулыўға психологиялық жақтан тәсир жасайды. Ол аўырып қалады.

Ақсулыў-кең минезли хаял. Ол енеси хәм өмирлик жолдасы менен сыйласықлы турады. Әсиресе, бул Шынар екеўининң арасындағы бир-бирине болған қатнасларында көзге тасланады. Ақсулыў аўырып емлеўханаға түседи. Енеси менен күйеўи оның изинен хабар алмайды. Тек ғана бийкеши Шынар ол хаққында ойлап, тәшўишленип қалаға, оның изинен емлеўханаға барады. Оны бийперзент деп емлеўханадан төркинине апарып таслағысы келгенде, Шынар оны жибергиси келмей, көзи қыймай қыйланады хәм жалғаннан оны еки қабат деп айтады. Жас тилеги қабыл дегендей Шынардың тилегине бола, кишеси хақыйқаттан да еки қабат болып үйинде қалады.

Повестьте миллий үрп-әдетлер, дәстүрлер берилиў арқалы миллий характерлер ашылады. Ата-бабадан киятырған дәстүр бойынша жеңгеси

бийкешиниң атын айтпайды. Оған басқа ат қойып, Ақмамық деп атайды. Усы Ақмамық дегеннің өзнен-ақ қанша поэтикалық образлылықты көриўге болады. Ол повестьте Екинши жер жүзилик урыстан кейинги карақалпақ халқының турмысы, халық хожалығын қайта тиклеў дәўири сўретленеди. Әжағасы урыстан бир қолы жоқ, майып болып келеди. Соған карамастан, совхозда ислеиди, егин егеди, жер сүреди.

Дәригүл Ташкентте оқып, тарығып жүргенинде, әжапасы Ақсулыў өзиниң жалғыз қымбатлы көйлегин сатып, пул жибереди. Тийкарынан бул шығармада орайлық фигура-Ақсулыўдың образы. Ақсулыў менен Дәригүл апалы-синди. Ақсулыў менен Шынардың анасы, қәйин ене менен келин, Шынар менен Ақсулыў, жеңгеси менен бийкеши арасындағы қарым-қатнастар шебер сўретленген. Қайсы бир турмыслық қыйын жағдайлар болыўына карамастан, қәйин ененин, ериниң түсинбеўшилиги, синдисиниң артист болыўы хаққындағы әрманлары, жыллар өткен соң Шынардың ер жетип, оқыўға түсиўди әрман еткенде апасының қарсы шығып, ал жеңгеси Ақсулыў жесир болыўына карамас-тан, «хеш нәрседен айбынба, өзим саў турсам, тумсықлыға шоқытпай, канатлыға кактырмайман, қәрежеттен тарықтырмайман»-деп оны оқыўға шығарып салады.

Г.Есемуратованың бул шығармасындағы қахарманлары хақыйқый турмыс сынақларынан өтеди. Бул Дәригүл менен Айдар хәм Арзыў арасындағы болып өткен ўақыялар. Шын дослық, мухаббатқа садықлық Дәригүлдин басына ис түскенде, Айдар менен Арзыўдың ким екенлиги айырылып шығады. Дәригүл бармағынан айырылып емлеўханада жатқанында, Айдар қызды шоләк болды деп оннан қашады. Арзыў болса, шын мәнисинде қызды сүйетуғын жигит, оның қайғысын ортақласып, өзи менен аўылына алып кетеди. Усылай етип, олар бахытлы шаңарак курады.

«Келиним, сен тыңла» бөлиминде Шынардың тәғдири сўретленеди. Ол да турмыстың қыйын соқпақларынан өтеди. Әдил менен қосылып, турмыс курағаны менен, Шынар бахытлы бола алмайды. Әдил жеңил, хуждансыз, опасыз, нәмәрт болып шығады. Бирақ, Шынар көп қыйыншылықларды басынан өткерсе де, ата-бабадан киятырған «ериң-пирин», - деген даналық сөзди ядында тутады хәм соның менен бирге, карақалпақ қызларына тән миллий дәстүрге садық болып қалады. Бул повестьтин идеясы - хожалық, үй бузылып, бала әкесиз өспесин, деген мәнисти аңлатады.

Қарақалпақ әдебиятында екинши жер жүзилик урыс темасына арналған шығармалар урыс дәўрлеринде де, оннан соңғы дәўирлерде де жазылып киятыр.

Т.Қайыпбергеновтың «Секретарь» атлы повестинде урыс күнлериндеги мектеп оқыўшыларының турмысы сәўленсе, Ш.Сейтовтың «Көп

еди кеткен тырналар» повестинде урыс дәүириндеги халыклардың дослыгы хақында, С.Бахадырованың «Хаяллар», «Кешиккен солдат» повестьлеринде аўылдағы хаяллардың тәғдирлери хақында сөз болады. Ә.Пахратдиновтың «Разведчик», «Душпан төриндеги айқас», «Отлы жоллар» повестьлеринде фронттағы карақалпақ жаўынгерлериниң қахарманлығы, ерлиги сәўлеленген.

Г.Есемуратованың «Жийрен» атлы повести карақалпақ прозасындағы усы теманы өзінше ашыўға қосқан үлеси болады. «Жийрен» повести тек ғана жазыўшы дөретиўшилигинде ғана емес, карақалпақ прозасының соңғы дәўирдеги жетискенликлериниң бири десек болады.

Повесть 1983-жылы бурынғы аўқамның Жазыўшылар аўқамында талқылаўға қойылып, Москва жазыўшылары төрепинен де жоқары баха алды.

Повестьте урыс хақықатлығы сөз етиледі. Урыстың адамзат тарийхында, адам жүрегине салған жарасы, урыста қурбан болған ел азаматларын жоғалтыў қайғысын, жазыўшы тили жоқ хайўанаттың образы арқалы берген. Повестьтиң орайында сүйгенинен айырылған қыз Айсултан менен ийесинен айырылған Жийрен аттың образы турады. Айсултан ушын сүйгениниң жүрген жерлери, сүйгениниң минген аты ең қәдирли болса, ал, ат ушын ийесиниң сүйген қызы қәдирли. Ат қызды көргенде, ийесиниң шексиз бахытлы екенлигин, қыздың ийеси ушын ең қәдирли адам екенлигин түсинеди. Енди сол аттың адамдай қызды айланшықлаўы, жигиттиң өлимин сезиўи, адамның басындағы қайғынын, аттың да көзинен жас шығарыўы, оқыўшыны таңландырады. Жазыўшының тилсиз хайўанның психологиясын билиўи, оның қапаланыўы, сағыныўын бериўи де автордың шеберлиги.

Повесть ўақыялары жазыўшының жеке дөретиўшилигине көбирек тән болған еске түсириў формасында, яғный қарындасының ағасы хақында еске түсириўлери түринде сўўретлениўин табады.

«Жийрен» повестинде аттың тәғдири... аўылдағы адамлардың тәғдири менен бирге сўўретленеди. Адамлардың басына түскен қыйыншылық аттың басына да түседі. Ийесин излеп Жийрен Айсултан менен ушырасатуғын баққа көп барады. Жийрен Гүлханға қарап былай деп налыш етип сөйлеп турғандай болады... «Мениң ғамхорым қайда кетти? Усынша қысыўмет көргендей не айып иследим, түсиндирсең-о!?». Бул жерде бас машқала садықлық, аттың ийесине садықлығы, қыздың сүйген ярына садықлығы. Әлбетте, ана ушын перзент хәмме ўақытта перзент. Урысқа кеткен улын келеди деген үмит пенен ана Турдымуратын күтеди хәм усы үмит пенен дүньядан көз жумып өтеди.

Бирақ, Айсултан Турдымуратқа садық болып қала алмайды. Ол басқа биреўге узатылып кетеди. Сюжеттиң усылайынша тамамланыўы, урыстың

трагедиясын көрсетеди. Ашықлар бир-бирине қосыла алмаса, олардың әрманлары пуш болса, бул турмыс шынлығынан алынған инсан драмасы.

«Жийрен» повестинде фронттағы қырғыншылық, қан төгиспелер, жаўызлықлар, жаўынгердердин саўаш майданында қурбан болған ўақыялары тиккелей сўўретленбеген менен, фронттан алыстағы аўылдағы усы нәлетий урыстың ақыбетлери, адамның тәғдирлери менен тығыз байланыста бериледи.

Ким баласынан, ким әкесинен, ким әжағасынан, инисинен, сўйген ярынан мәнғиге айырылады. Урыста белгисиз жоғалғанлар келеди деген үмитин, жыллар өтсе де үзбейди. Биз жоқарыда айтып өткендей Гүлайша Есемуратованың прозасында турмыстың тарийхый шынлығы, адамлардың тәғдириниң өзгерийине тийгизген тәсирлери менен қоса бериледи.

Көркем әдебиятта 30-жыллардағы репрессия темасы ашылмаған тың темалардан болып табылады. Қарақалпақ прозасында «Мында бир кеширим» повестин жаңалық деп есаплаўға болады.

«Мында бир кеширим» повестинде 30-жыллардағы сиясий репрессияның қанлы пәнжеси астында адамлардың басына қандай мүсийбетлер түскени, повестьтиң бас қахарманы Айнагүлдин тәғдири арқалы образлы сўўретленген.

Мухаббат-бул инсанның ең жоқары хәм нәзик сезимлери. Көркем әдебиятта мухаббаттың қудиретиниң күши адамларды үлкен-үлкен ислерге ийтермелегени ямаса мухаббат ушын адамлар қурбан болғаны, Шекспирдин «Ромео хәм Джульеттасы»ндай шығармаларда да берилген. Сырттан қарағанда, мухаббатты булайынша сўўретлеў онша жаңалық еместей. Бирақ, солай болса да мухаббатта кимди ким жақсы көрий керек? Сўйген қызың ямаса сўйген ярың усы мухаббатқа садық па? Мине, жазыўшы «Көзсиз гүбелек» повестинде усы идеяны береди. Заретдин ата-анасының үлкен баласы. Мектепте жақсы оқыйды, ата-анасына жәрдемши, ғамхор, мийримли болып өседи. Ата-анасының мақтанышы болады. Өз күши менен Ташкентке оқыўға түседи. Ташкентте де өз күши менен оқыйды, ата-анасына мусаллат болмайын деп қосымша жұмыс ислейди. Заретдин Пердегүл менен танысқаннан кейин басқа жаққа бурьылады. Биринши мухаббат оған күшли тәсир етеди. Ол қудиретли ышқы толқынының астында қалып, дүньядағы хәмме затты умытып кетеди. Мухаббаттың қулы болады. Бирақ, оның сўйиклиси Пердегүл Заретдин менен есапласпайды. Оның ата-анасын, туўысқанларын хұрметлемейди, оларға хызмет етпейди. Гүбелек сыяқлы мухаббат отында күйген Заретдин перзентлик хәм туўысқанлық миннетлемелерин умытады.

Гүлайша Есемуратованың прозасында әдеп-икрамлылық, тәлим-тәрбия, ҳадаллық мәселелерине арналған повестьлери, гүрринлери, очерклери бар.

«Гөнерген сүренлер» повестинде бас қахарманлар Санаўар хәм Султан. Олар бир-бирин сүйеди. Бирак, олардың еркинен тыс күшлер қосылыўына кери тәсир жасайды. Санаўар - Жумахан деген тәкаббир хаялдың синлиси. Жумахан дүнья десе, тамнан бойын таслайтуғын қыйлысынан. Күйеўи Наўрызбайдың хәмелинен пайдаланып, не билгениниң бәрин ислейди. Синлиси Санаўарды оқыўға киргизип үйинде сақлайды. Оның сулыўлығынан пайдаланбақшы болады, яғный мол дүньялы биреўге берип жибермекши болады. Санаўардың сүйген жигити Султанды адам есабына да алмайды. Себеби, Султан әпиўайы мектеп директорының баласы. Повесть Санаўардың қундыз малақайлы биреўден жүкли болып туўыў үйине түсиўи менен басланады хәм баласын өлтиргени ушын оның судланыўы менен тамам болады.

«Ким тыңлайды муңымды» повестинде бас қахарманлары Атаназар хәм Назлы. Олар сүйип қосылады. Атаназар әскерликке кеткенде, Назлы оның жоқлығын билдирмей, ата-енесине қолынан келген хызметиниң барлығын ислейди. Бирак, Атаназар әскерликтен келгеннен кейин негедур өзгерип кетеди. Орталық, айырым нәкас адамлар оны бузады. Атаназардың келиншеги Назлы бул қыянет аўырманлықларды көтере алмай, көз жумады. Бул Атаназарға оң түсип үйленеди.

80-жыллары жазылған Г.Есемуратованың «Қәллигүл» атлы гүрринде аналитикалық сүўретлеўге итибар бериўшилиқ байқалады. Жазыўшы бул гүрринде қахарманның қуўанышы, ой-пикирлери ишки сезимлерин сүўретлеў арқалы ашылады. Булар арқалы жазыўшы қахарман характерлерин көркем психологизм принципінде ашыўға ериседи.

Улыўма, Г.Есемуратованың бул шығармалары оқыўшының ядында қалатуғын, оны ойландыратуғын, толғандыратуғын турмыс сабақларының көркем сәўлелениўи, деп бағаласақ болады.

Әбдисайыт Пахратдинов (1932) - 1932-жылы Тахтакөпир районының Қарай аўыллық кеңесинде руўханий шаңарағында дүньяға келген. Балалығын аўылда өткерген. 1940-47-жыллары аўылда 8-классты, 1947-1950-жыллары Шымбай районындағы педагогикалық училищесин питкерген. 1950-1954-жыллары Нөкистеги Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтын питкерип, сол институттың өзінде муғаллим болып ислеп қалған.

1954-1957-жыллары Армия қатарында хызмет еткен. 1957-жылы Калининград қаласында жаўынгерлик офицерлик училищени питкерген.

1957-1959-жыллары Өзбекстан Илимлер академиясының Қарақалпақстан комплексли илим-изертлеў институтында, 1959-1961-жылларда Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалының Н.Дәўқараев атындағы тарийх, тил хәм әдебият институтында илимий

хызметлерде ислейди. 40 жылдан аслам ўақыттан берли жокары оқыў орынларында доцент, кафедра баслығы, профессор лаўазымларында ислеп киятыр.

1966-жылы «Садық Нурымбетовтың творчестволық жолы» деген темада кандидатлық диссертация қорғаған, филология илимлериниң кандидаты илимий дәрежесин алған.

1989-жылы «Қарақалпақ совет әдебиятының пайда болыўында, раўажланыўында хәм кәлиплесиўинде халық шайырларының роллери» деген темада докторлық диссертация қорғап филология илимлериниң докторы илимий дәрежесин алған. Қарақалпақстан Республикасына мийнети синген илим ғайраткери.

Ә.Пахратдинов көркем әдебиятқа аўылда мектепте оқып жүрген жылларында-ақ қызыққан. Әсиресе, Қараой деген жер бақсы, жыраў хәм қыссаханлардың көп топланған жери болып, жас талантқа тәсир етпей қоймайды.

Шымбай педучилищесинде оқыўы, оннан жәнә оқыўын даўам етип, Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институттың қарақалпақ тили хәм әдебияты факультетине оқыўға түскен оның көркем әдебиятқа араласыўына бирден-бир мүмкиншиликлер жаратты.

Ә.Пахратдиновтың дәслепки қосықлары, гүрринлери 1950-жыллардан баслап «Жас Ленинши», «Қызыл Қарақалпақстан» газеталарының бетлеринде дағазаланады.

Ол 1951-жылдан 1954-жыллар аралығында Қарақалпақстан Республикалық радиосында диктор болып иследи. Сол жыллары ол радиода Ж.Аймурзаев, Т.Жумамуратов, К.Султанов, А.Алиев усаған жазыўшылар менен бирге ислести. Олардың Ә.Пахратдиновқа үлкен тәсирлери болғанлығы сөзсиз. Бул жылларда ол жүдә көп қосық хәм публицистикалық материаллар жазып радиодан оқыды.

Ол 1957-жылы Армия қатарында хызмет етип жүрген жыллары «Қырағы көзлер» романын жазып питкерди. 1966-жылы «Душпан төриндеги айқас» повестин жазды, 1990-жылы «Разведчик» атлы повестин, 1993-жылы «Өмир соқпақлары» атлы үлкен романын оқыўшыларға усынды. 1995-жылы «Жүректе қалған излер» атлы публицистикалық шығармасын хәм «Отлы жоллар», 2000-жылы «Айдос бий хаққында әпсана» повестьлерин, 1996-жылы «Сөйленбеген тарийх» атлы тарийхий романын республикамыздың оқыўшыларына усынды.

Автордың баспа сөзде жәрияланған барлық повестьлик хәм романлық дәрәтпелери республикамыздың оқыўшылар жәмийетшилиги тәрәпинен хәмме ўақытларда қызғын қуўатлаўға ерисип киятыр. Ә.Пахратдинов жазыўшыларымыздың ишинде жаўынгерлик өмирден алып көп шығармалар жазған жазыўшы. Өйткени, ол өзи жаўынгерлик

өмірді жақсы биледи. Сол себепті оның дәрежелері бұл темада табыссыз, сенімсіз және шебер жазылып кетті. Әсіресе жауынгерлік өмірден, өткен ұрыс ұақыяларынан алып жазылған повестьлерінің ішінде «Разведчик» повести болған ұақыя тийкарында жазылған шығарма. Повесть Қараөзекті жерлесіміз, үш Даңқ орденлі азамат, қахарман Тилеұмурат Өтемуратовтың өмірінен алып жазылған. Шығарманың тийкарғы мазмұнын фронт жылларындағы болған жауынгерлік ұақыялар қурап тұрады. Фронттың ауыр күндерінде қарны жарылып, бірақ тири жатқан немец солдатын Тилеұмурат басқарып жүрген разведчиктер топары тауып алып, оны дала госпиталына тапсырады. Онда жатып сауалып, ұрыс тоқтағаннан соң немец солдаты үйіне қайтады. Ол елінде өткен ұрыстың ауыр ақыбеттері хакқында кең ойланады. Ол Европадағы халықтардың тынышлықты қорғау шөлкеміне ағза болады. Ол тынышлық жылдарда дүньяда ұрыс отын тұтандырушыларға қарсы күрескен адам болып шығады. Әсіресе, өзін өлімнен аман алып қалған екінші жәхән ұрысындағы жауынгерлерді көп ізлейді, біраз жерлерге хатлар жазып соранады. Ең ақырында ол оны Қарақалпақстаннан Қараөзек районынан табады. Ол Тилеұмурат Өтемуратов болып шығады. Оны ізлеп Қараөзекке келеді. Ол Тилеұмураттың да Европадағы дүньядағы тынышлықты қорғау комитетіне ағза болыуға келісімін алады. Повесть ұсындай әхмийетлі мәселелерді гәп етіуі жағынан бақалы.

Автордың дәретіуішілігіндегі және бир әхмийетлі шығармалары «Сөйленбеген тарих» романы менен «Айдосбий хакқында әпсана» повестьлері.

«Сөйленбеген тарих» романы бұл авторға берілген гәрезсізлік дәуірдің жемісі болды. Өйткени, бұл советтік дәуірде жазыуға қадаған етилген тема еді. Романда Абдулла ахунның басшылығындағы халықты диний сауатландыру іслері, қарақалпақ жигит, қызларының Бухара, Хийұа медреселеріне өзлері барып, билим алыулары, сауаттылық, көп тиллерді билиуі, елді, халықты сауатландыру үшін айырым адамлардың өткен хызметтері гәп болады. Бірақ, халықтың бұл еркинлігін қызыл империяның басып алыуы менен халықтың ески илим-хикметтен, миллий қәдриятларынан айырылуы, ийшан уламалардың куудаланыуы, мешит, медреселердің қыйралуы, халықтың нешше әсірлік жазба естеликтерінің аяқ асты болыуы ұсаған әжайып хакыйқатлықтар шеберлік пенен сүүретленеді.

Романда шығарманың бас қахарманы Нурылла ахун образы жақсы ашылады. Оның сауаттылығы, Хийұа медреселерінің бирінде бас иймам болып іслеуі, Хорезм тили, Хорезм жазыуларын, ески Туран, Түркістан, Мауерауннахрда жасаушы халықтар тарихын үйрениуі,

медреседе оқытыў ушын хан менен айтыслары, карақалпақлар тарийхын жазыўы мәселелери исенимли сўўретленеди.

Ә.Пахратдиновтың ғәрезсизлик жылларында жазылған «Айдос бий хаққында әпсана» повестинде Айдос бий образына миллий ғәрезсизлик идеялары көзқарасынан жаңаша баға бериледи. Ал, оның 2008-жылы жәрияланған «Шейитлер тәғдири» романында ХХ әсирдиң биринши шерегиндеги және бир хақыйкатлық - усы әсирдеги кызыл империяның езиўшилиқ сиясатына қарсы алып барылған халық азатлық гүреслери қурбанларының аянышлы тәғдирлери сөз етиледи. Автор 2009-жылы өткен әсир әўладлары тарийхына бағышланған мемуарлық шығармасын да «Әмиўдәрәя» журналында дағазалады. 2010-жылы болса жазыўшы «Қарақалпақстан» баспасынан «Ләззетли гүрринлер» топламын бастырып шығарды.

Қарақалпақстан халық жазыўшысы **Камал Мәмбетов** (1940-2002) 1940-жылы 14-майда Кегейли районының М.Жуманазаров атындағы совхозында туўылған. Ол 1963-жылы Ташкент мәмлекетлик университетин питкерип, «Совет Қарақалпақстаны» газетасында әдебий хызметкер (1963-64), пединститутта оқытыўшы (1967-72), «Өзбеккинохроника» студиясының Қарақалпақстан бөлиминиң директоры (1972-74), Қарақалпақстан телевидениеси хәм радио еситтириў Комитети баслығының орынбасары (1974-76), Нөкис мәмлекетлик университетиниң доценти, кафедра баслығы, факультет деканы (1976-86), усы оқыў орнының ректоры (1986-88) болып иследи. Әмириниң соңғы жылларында болса ҚР Жоқарғы Кенеси Комитети баслығы, Университетте кафедра баслығы лаўазымларын атқарды.

К.Мәмбетов 1969-жылы «Қарақалпақ жазба поэзиясында Шығыс классиклериниң дәстүри» деген темада филология илимлериниң кандидаты, 1984-жылы «Қарақалпақ әдебиятының пайда болыў хәм қәлиплесиў дәреклери» деген темада докторлық илимий дәрежесин алыў ушын диссертация жақлады. К.Мәмбетов 1982-жылдан Жазыўшылар аўқамының ағзасы.

Жазыўшының көркем дәрәтпелери 60-жыллардың басларында жарық көрди. Оның «Гөжек» (1965), «Тырнарлар» (1975), «Бахтың болсын Арыўхан» (1976), «Шақасында емес, тамырында» (1976), «Аўыл таңлары» (1977), «Көкшийел» (1977), «Имтихан» (1978), «Москвадан келген қыз» (1979) сыяқлы повестылері жәрияланған. Соңғы жыллары ол прозаның көлемли саласында «Бозатаў» (1986), «Посқан ел» (1988), «Хұждан» (1989) романларын дәрәтти. «Посқан ел» романы ушын жазыўшы Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлығының лауреаты болды (1991).

Камал Мәмбетов көркем әдебиятқа 60-жыллардың орталарында балалар жазыўшысы сыпатында кирип келди, оның 1965-жылы жарық

көрген «Гөжек» атлы туңғыш топламы, мине, усы балаларға бағышланған көркем дүнья болды.

К.Мәмбетовтың «Гөжек»тен басланған кәдеми 70-жыллардың орталарына дейин прозаның киши жанрында тынымсыз өз соқпағын излеуге ийтермеледи. Хақыйкатында да, К.Мәмбетов бул жыллары гүрриң жанрының сырын терең меңгерип те еди. Буның айкын мысалы сыпатында оның 1974-жылы «Қарақалпақстан» баспасынан басылып шыққан «Тырналар» гүрриңлер топламын айтып кетиуимиз мүмкин. Бул топламға енгизилген гүрриңлерде жазыушы тийкарынан романтикаға толы әрманшыл жаслықтағы қызыклы демлерин шебер сүүретлеп бере билди. Киши жанрдағы жазыушының бул шеберлиги оның соңғы жыллары жазылған «Сәдеп» атлы гүрриңинде де айкын сезиледи. Бул гүрриңинде К.Мәмбетов Чехов стилине тән үлкен социаллық машқаланы ортаға қойып, баслықларының тапсырмасы менен бири клубника, бири сәдеп излеп келип, Ташкент базарында ушырасқан еки шофердың диалогы аркалы тубалаушылық дәуириндеги бюрократ басшылардың келбетин исенимли турмыс бояулары менен геўделеп бере алған.

Оның киши прозасында ортаға қойылған усындай ири социаллық машқалалар 70-жыллардың орталарынан баслап жарық көре баслаған, 1982-жылы болса «Қарақалпақстан» баспасынан өз алдына китап болып басылып шыққан «Меруерт моншақлар», «Бахтың болсын, Арыўхан», «Шақасында емес, тамырында», «Имтихан», «Аўыл таңлары», «Москвадан келген қыз», «Мен оны сүйетуғын едим» сыяклы повестлеринде анагурлым кеңирек хәм тереңирек сәўлелениў тапты. Әсиресе, «Меруерт моншақлар» менен «Имтихан» повести дәуирге хәзир жуўаплығы менен, яғный өз дәуири—тубалаушылық жылларындағы саўда хәм жоқары билим орынларындағы тубалау көринислерин исенимли сүүретлеп бериўи менен характерли. Жазыушының 1989-жылы «Әмиўдәрья» журналында жәрияланған «Хўждан» романы болса бул теманы әдеўир тереңлеткен хәм тубалау дәуири иллетлерине қалыс таллау жасаған роман болды. Әлбетте, роман формалық жақтан бир қатар жазыушылардың шығармалары менен үнлес келсе де, материалының өзіншеллиги бойынша, ортаға қойған мәселеси бойынша хеш кимди тәкирарламайды, автор хәзирги турмыс материалы менен тарийхты қатар сүүретлей отырып, илимпаз-жазыушы Қасымның образы мысалында хўждан тазалығы ушын гүрес идеясын алға сүреди.

Камал Мәмбетов сексенинши жыллардың ярымынан тарийхый романлардың шебери сыпатында да таныла баслады. Оның тарийхый темадағы «Бозатаў» (1986), «Посқан ел» (1988) романлары халықтың сүйип оқыйтуғын китапларына айланды.

К. Мәмбетов тарихты жақсы билетугын болғаны ушын да тарихый ўақыяны турмыс пенен терең байланыстыра алады. Образ жасаў, сўўретлеў усыллары кеўилге қонымлы. Сөз таңлаў усылы, көркемлеў кураллары хэм стили жағынан өзине тән болған өзгешелиги бар. Шығармаларында форма менен мазмунды тең сақлаған халда тарихый дәўир менен хәзирги күн машқалаларын терең байланыстыра алады.

Белгили жазыўшының «Бозатаў» романы карақалпақ халқының тарихындағы ең бир характерли дәўир болған 1858-1859-жыллардағы Қоңырат көтерилиси хэм бул жолда халық бахты ушын аянбай гүрескен Әжинияз шайырдың образын ашып берийге арналған болса, «Посқан ел» романы көпшилик китап оқыўшылары ушын еле белгисиз дәўир болған XIV-XVI әсирдин тарихый қахарманлары бабаларымыз Исмайыл, Тынахмет хэм Орманбет трагедиясы аркалы сол дәўирдеги халық массасының драматизмге толы трагик өмирин сўўретлеўге бағышланған.

Автор бул шығармасында өзи сўўретлеп отырған тарихый материалды терең өзлестиргенлиги менен көзге тасланады. Жазыўшының романында қахарманлар характерин жаратыў мәселесинде де бурынғы шығармаларына карағанда әдеўир өсиўшилик сезиледи. Әсиресе, ағайинли еки султан Юсип пенен Исмайылдың образлары адамның ядында қаларлықтай дәрежеде хәр төреплеме толық сўўретлениўин тапқан. Автордың жәнә бир жетискенлиги шығармада тарихый ўақыяларды сўўретлеў ушын ылайықлы форма да таба билген.

Дурыс, сырттан карағанда «Сарайшық сапары», «Аразласқан ағайин», «Ноғайлы ели» дегенге усаған киши-киши темаларға бөлип роман жазыў 50-жыллардағы Ж.Аймурзаевтың «Әмиўдәрья бойында» романынан баслап даўам етип киятырған ең ески форма. Автор усы шығармада бул дәстүрди форманы таңлап алған. Себеби, «Ноғайлы ели», «Иван Грозныйдың жарлығы», «Халық қозғалаңы», «Казан от ишинде» деген баплардағы рус, башқурт, татар, Кавказ халықларының тарихына байланыслы хәр қайсысы бир роман боларлық фактлерди ықшам етип ноғайлы елинің тарихы менен тығыз байланыста берийдин ең утымлы жолы-усы форма.

Романның екынши китабы «Топалаң» да болса биринши китаптағы негизги мәселе бурынғыдан да бетер ықшамырақ ашып берилген.

Бунда да сол биринши китаптағы форма, сол биринши китаптағы ырғақ, темп толық сақланған. Автордың айтажақ болған ойы, идеясы анық, яғный, романда жазыўшының авторлық позициясы айқын. Негизги мәселеде тийкаргы бағыттан шетлеўшилик, жөн алды қарабарак ылағып кетиўшилик дерлик сезилмейди, романның барлық баплары композициялық жақтан мазмун хэм форманың бирлигине бекем

байланыстырылған. Автор кітаптан кітапқа ашылысып киятырғандай... Романда сөз үнлеслігіне қурылған синтаксислік параллелизм менен метафоралық сүүретлеуі усылларынан утымлы пайдаланған. Буннан тысқары, шығармада бурынлы соң әдебиятымызда қолланылмаған шырайлы тенеулер менен хайран қаларлық дәрежеде сүүретленген портретлер де бар. Мысалы, «пүткіл сахраны ақ басқурдай айланып орайды», «көгершиннің қанатындай пыр-пырлап ушқан қирпиклер» сөз тиркеслеріндегі тенеулер менен Сарбиназдың портрети кітаптағы ең сәтлі сүүретленген моментлердің бири десек болады.

Екинши кітаптағы усындай характерлі моментлердің бири - сауаш картиналарының сүүретленіуі. Романда сауаш картиналарына соншама көп орын бериледи. Бул бир жағынан тарийхый шынлық, оны бийкарлай алмайсаң. Сол сыяқлы автордың бул сауашларды көркем шынлыққа айландырыуын да бийкарлап болмайды. Хәр бир сауаш өз өзгешелигі менен реаль сәуелеленіуін тапқаны соншеллі, сол сауашларға өзин қатнаскандай пүткіл қанлы майдан көз алдында жанланып турады...

Романда айрықша атап өтетуғын моментлердің және бири, биринши кітаптағы ағайин-қарындас адамлардың арасындағы дау-жәнжеллердің бул кітапта өткір социаллық конфликтке, руулар арасындағы тартысқа өсип-өтиуі. Бул, әлбетте, феодаллық жәмийеттің ең ауыр кеселлігі хәм бирден-бир кемшилигі. Автор, мине, усы мәселеге халықлық позициядан, жәмийеттің рауажланыу заңдылығынан келип шыға отырып реаль қатнас жасай билген. Сонлықтан, роман негизин қураған конфликт аға-инили султанлар Тынахмет, Орысбек, Ормамбет арасындағы жәнжеллер, сондай-ақ руулық жикленіушиликлер сол дәуир хакыйқатлығына сай келетуғын өмиршең конфликтлер.

Бирақ, автор бул талас-тартысларды көрсетиуді бас мақсет тутпаған. Автордың мақсети-усы талас-тартыслар менен сыртқы душпанларға қарсы гүрес фонында қәлиплескен руу-қәуимлердің бир аўқамға биригіуі, ең ақырында «қарақалпақ» деген халықты келтирип шығаруу процесин көрсетиу. Романда бул процесс-халықлық процесстің толық қәлиплесіу жағдайы оғада исенимлі көрсетілген. Автор бул процессти жалаң халда сүүретлемейди, ал халықлар дослығының мысалында көрсетеди. Мысал ушын, рус халқы менен болған әййемнен киятырған дослық қарым-қатнасықлар бул кітаптың да тийкарғы өзегин қурайды. Биринши кітаптағы Исмайыл алып барған ислерди екинши кітапта оның баласы Тынахмет пенен Орманбет дауам еттиреді. Тынахметтің қазақ ханы Хакназар менен дипломатиялық қатнасынан да қарақалпақлардың дослыққа болған жүрек дүрсилин көриуге болады. Усындай дослық сезимлери өз гезегинде басқа халықлардың бойына да тән кәсийет екенлігін автор романда реаль сәуелелендірген.

Мысалы, Жем бойындағы қырғыннан кейін қазақ бийинің карақалпақтарға болған қәуендерлиги усының бир дәлийли.

Автор романда усы дослық қарым-қатнастарды басқыншылық урыстарға қарсы қойып сүүретлеген, солай етип, дослықтың терең тамырларын, оның мәңгилик уллы сезим екенлигин көрсеткен.

Қулласы, роман оғада көп машқалалы, кең жобалы. Бунда автор халықлық процессти келтирип шығарған социаль-экономикалық турмысты, жәмийетлик-сиясий дүзимди, руу-қәуимлер бирлигин де хеш нәзерден тыс қалдырмаған. Буның айқын мысалы сыпатында романдағы халық деген түсиникти келтирип шығаратуғын негизги ядро-карақалпақ этник топарларының турмыс тиришилиги, үрп-әдетлери, өнер билими, әдебияты, мәденияты сүүретленген орынларды айтып кетиуге болады.

Романда бул машқалалардың бәри тийкарғы қахарманлар-Тынахмет, Орысбек, Орманбет, Тағаймурат образларының әтирапында тығыз жәмлескен. Бул үш образ романдағы типиклик дәрежесине дейин барып жеткен образлар.

Буннан тысқары, романда Орысбектин, Худайназардың, Елмурат шешеннің образлары да исенимли жасалынған. Булар айқын шараятларға сай дәретилген анық образлар.

К.Мәмбетов ІХ әсирдің 90-жылларының басында «Посқан ел» эпопеясының үшінши, төртинши китаптарын да оқыўшы журтшылыққа усынды. Эпопеяның «Түркстан» атлы үшінши китабында карақалпақлардың үлкен бир бөлегинің Түркстанға көшип келгеннен кейинги (1663-жылдан 1723-жыллар аралығындағы) турмысы тарийхый ўақыяларға сәйкес сүүретлениўин табады.

Бул китап дәслепки «Зобалаң» хәм «Топалаң» деп аталған еки китаптың даўамы болып, Тағаймураттың ақлығы Аманлықтың 1723-жылы бәхәрде Бухараға елши болып барған жеринен басланады хәм ол жерде жунгар басқыншыларының карақалпақтарға хұжим жасап, посқынлыққа ушыратқанын еситип, өз елине қайтқан жери ўақыясы менен тамамланады.

Романдағы ўақыялар елинен айырылған Аманлықтың өзинің хәм әкеси Хәким бийдің халық турмысы менен байланысқан өмирин еске түсириўлери арқалы бир әсирлик Түркстандағы ўақыялар ашып көрсетиледи.

Ал төртинши китап «Сергиздан»да болса жунгар басқыншыларынан аман қалған жалғыз улы Жийен жыраўдың өмири Жаңадәрья бойындағы халық турмысы менен терең байланыстырылып, соңынан Әбилқайыр хан басқыншылығы нәтийжесинде 1743-жылы халық пенен бирге посқыншылыққа ушырағаны хәм бул халық трагедиясына шайырдың болған көзқарастары тийкарында көркем сүүретленген.

Бул еки романда да халықты сүйиў, патриотизм ең баслы орынға көтерилген. Халық трагедиясы оғада аянышлы сүүретленеди.

Жазыўшы хэм илимпаз **Сарыгүл Баҳадырова** 1944-жылы Қараөзек районында туўылған. Аўыллық орта мектепти 1962-жылы тамамлап, Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтына оқыўға киреди.

1967-70-жыллары Ташкентте Өзбекстан Илимлер Академиясының аспирантурасында оқыды хэм 1970-жылы «Хәзирги қарақалпақ гүрринлери» деген темада кандидатлық диссертациясын жақлады. Соннан баслап ол Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң Н.Дәўқараев атындағы тил хэм әдебият институтында илимий хызметкер, бөлим баслығы лаўазымларында иследи.

Сарыгүл Баҳадырова 1985-жылы «Фольклор хэм қарақалпақ совет прозасы» деген темада докторлық диссертация жумысын жақлады. 1991-жылдан 2009-жылға шекем Н.Дәўқараев атындағы тил хэм әдебият институтының директоры лаўазымында иследи, хәзир хұрметли дем алыста.

Ол 1996-жылдан баслап Қарақалпақстан Жазыўшылар аўқамының ағзасы.

Сарыгүл Баҳадырова «Хаяллар» (1973), «Өмир сабағы» (1980), «Тәғдир» (1981-1989), «Кешиккен солдат» повесть хэм романлардың, сондай-ақ бир қатар «Анама хат», «Бала—белдиң димары», «Ағайин» хэм т.б. гүрринлердиң авторы. Ол Қарақалпақстан Жаслар аўқамы сыйлығының лауреаты.

С.Баҳадырованың «Роман хэм дәўир» (1978), «Фольклор хэм қарақалпақ совет прозасы» (1984), «Китаби дедем қорқыт», «Қоблан», «Едиге» хэм «Хәзирги әдебият хаккында ойлар» (1992) атлы илимий мийнетлери бар.

Сарыгүл Баҳадырова Беруний атындағы Өзбекстан Республикасының мәмлекетлик сыйлығының лауреаты.

XX әсирдиң 60-70-жыллары қарақалпақ әдебиятында көркем шығармалар жазатуғын хэм соның менен бирге, илимий-изертлеў жумысларын алып баратуғын көркем сөз шеберлери дөретиўшилиқ майданға келди. Сарыгүл Баҳадырованы солардың бири сыпатында атап көрсетиўге болады. Бул қубылыс қарақалпақ миллий әдебиятындағы жеке өзине тән өзгешелик болып есапланады. Усы өзгешеликке ийе С.Баҳадырова қарақалпақ прозасында әхмийетли мәселелерди көтерип, қурамалы образларды жасап, миллий әдебиятты айтарлықтай жетискенликлерге еристирди.

Жазыўшы Сарыгүл Баҳадырова өз дөретиўшилигин дәслеп гүрринлерден баслады. Автордың гүрринлери турмыстағы әпиўайы ўақыялардан үлкен идеялық жуўмақ шығарыўы менен ажыралып турады.

Оның «Анама хат» гүррининде (1965) коллективизация дәўиринин трагедиялық ақыбетлери сүүретленеди.

Бул гүрринде кыздын анасы менен сырласыуы формасында, яғный оның анасынан кеширим сорап жазған хаты аркалы бир шаңарақтың тәғдири баян етиледі. Қыздың әкеси жала менен қамалып кетеді, қыз анасы менен екеуі қалады.

Мине, усы ўақытта көрген қыйыншылықтарын, өзиниң жүрек сезимлерин қыз анасына хат формасында жазып сырласады. Қыз өзи ер жеткеннен кейин анасын түсинип, оннан кеширим сорады.

С.Баҳадырованың шығармаларында қахарманлардың руўхый дүньясы оғада бай болып келеді. Бул кубылыс сол дәўирдеги қарақалпақ прозасындағы көп шығармаларға тән болды. Қырғыз жазыушысы Шынғыс Айтматовтың прозасындағы ана образлары бул хәр бир оқыушыны ойландыратуғын хәм тәрбиялайтуғын әдебиат үлгилери. Бул образлар қахарман образын жасаудын жаңа формасын келтирип шығарды. Бизин миллий қарақалпақ прозасында да анаға арналған шығармалар, әжайып ана образлары жазыушыларымыз тәрәпинен сүүретленген К.Султановтың «Ақ дәрья» романында Назлы кемпир, Г.Есемуратованың «Жийрен» повестиндеги аналар образлары буған мысал бола алады. С.Баҳадырованың гүрринлериндеги ана образының жасалыуы да усы жазыушылар қәлеми менен бир үнлес келеді.

Шаңарақ, ана хәм перзент арасындағы қарым-қатнастар жазыушының «Бала—белдиң димары» гүрринде қойылған мәселе. Бул гүрринде психологизм жүдә күшли. Турмыс қурып, бардамлы жерге келин болып түскен нашар өз тәрқинине қыдырып келеді. Тәрқининен үйине қайтып баратырған ол жолда изинен биреудиң бақырып-шақырғанын еситти. Токтап қараса, шенгеллердиң арасынан жер қуртындай қыбырлаған бир баланы көреді. Топыраққа бөленген баланы ол танымады. Бала оған келип «Мени туўған сен бе?» деп сорады хәм Айша лал болып қалды.

Баланы еплеп алдап қайтарса да, оның адымы атылмай, тап изге жүрип баратырғандай сезилди¹.

Гүррин қөлеми бойынша қысқа болыуына қарамастан, мазмуны терең, турмыстағы әхмийетли мәселелер—көркем әдебиаттағы орайлық темалардың бири—әдеп-икрамлылық машқаласын сүүретлейди.

Бала ата-анасыз өспеў керек, деген идея жазыушының «Рәўшан» атлы гүрринде де даўам еттириледі. Мухаббат хәм бала, бир-биреуді түсинип жасаў—бул шаңарақтың хақыйқый бахыты, деген жуўмақ жасалынады бул гүрринде.

Мухаббат, сүйген ярына садықлықты сақлап қалыў—С.Баҳадырованың «Кешиккен солдат» повестиниң өзегі.

Сондай-ақ сатқынлық, еки жүзлилиқ турмысымызда ушырасып туратуғын хәдийселер де оның прозасында сәўлелениўин тапты.

¹ Баҳадырова С. Турмыс сабағы.—Нөкис, «Қарақалпақстан», 1982.—14-бет.

Мине, усы турмыслық ўақия С.Бахадырованың «Ағайин» атлы гүррининиң темасы. Нарымбет ғарры инисиниң басшы болыўын еситкеннен, оны келеди деп бир қойды сойып, таярлық көреді. Тап усы ўақытта мәжилис келеси хәптеге қалдырылғанлығы, Насырдың жумыстан шыққанлығы хаққында гәп тарайды.

—Пах, тәўир болған екен шыққаны, атаңа нәлеттиң баласынан күйип едим,—дейди тисленип.

—Ағайин емес пе?—деген биреўдиң сораўы да оны өзине келтирмейди.

—Қаяқтың ағайини, ол болса қыпшақ, мен болсам қарамоён, үш қайнатқанда сорпамыз қосылмайды. Қанғып жүрген жеринен мен едим әкелген, бизиң үйдиң жуўындысы менен адам болды. Сол жақсылықты билди ме, тойдырғанның сакалына, деп кетти!...

—Өзим де бир нәрсени билемен-аў, ақыйрын берсин деп жүр едим, мине, айтқаным келди,—деп билгишсинип мардыйыңқырап қойды. Буннан кейин де ол көп нәрселерди айтып ишиндеги дебдиўин шығармақшы болып еди, жағдайдан пайдаланып хабаршы жигит өзиниң бөлинип қалған сөзиниң изин жалғады.

—Биротала жумыстан босаған емес, бұрынғы орнынан көтерілипти,—барлық гелле Нарымбетке бурылды. Нарымбеттин есине үйиндеги таярлық түсти ме, я қараған көзлерден тартынды ма, көпшиликтен сытылып сыртқа қарай адым атты.

—Бул рет келмесе, ендиги рет келер,—өзинше әлле бир нәрселерди гүбирлениўи менен далаға шығып кетти. Оның бул гүбирлениўи енди, әлбетте, жаманлаў емес екенлиги хәммеге түсиникли еди»¹.

Бул мысалдан көринип турғанындай, пайдасы тиймеген ағайинди, тап туўысқан иниси болыўына қарамастан жаманлайтуғын унамсыз тип—сатиралық образ Нарымбет жетерли дәрежеде исенимли жасалған.

Жазыўшы С.Бахадырованың дәретиўшилиги тематикалық кенлиги менен де өзгешеленип турады. Автордың гүрринлери, повесть хәм романларында хәзирги дәўир адамларының қурамалы өмирден алжаспаўы мәселелери де өзекли тема етип алынады.

Жазыўшы, шайыр, драматург, киносценарист **Алпысбай Султанов** 1947-жылы 15-мартта Қарақалпақстан Республикасының Мойнақ районында туўылған. Орта мектепти тамамлағаннан кейин 1969-жылы Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтының орыс тили хәм әдебияты факультетин, 1987-жылы Ташкент жоқары партия мектебин питкерген.

А.Султанов мийнет жолын 1969-жылы республикалық «Жеткиншек» газетасында әдебий хызметкер болып ислеуден баслаған, кейин редакция

¹ Бахадырова С. Турмыс сабағы.—Нөкис, «Қарақалпақстан», 1982.—19-бет.

бөлімін басқарған. 1976-жылдан «Өзкинохроника» киностудиясының Қарақалпақстан филиалында («Қарақалпақфильм» киностудиясында) редактор, бас редактор, «Қарақалпақстан» мәмлекетлик акционерлик компаниясында бас қәниге болып ислеген хәм 40 қа жақын хұжетли фильмлердиң сценарий авторы болған, 50 ден аслам көркем фильмлерди карақалпақ тилине аўдарған. 1977-1989-жыллары Қарақалпақстан теле-радиокомпаниясында редактор, бас редактор, баслықтың орынбасары, Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңеси Баслығының жәрдемшиси, Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңесиниң мәдениет бөліминиң баслығы, Өзбекстан Компартиясы Қарақалпақстан обкомының идеология бөліминиң инструкторы болып ислеген. Хәзир Әжинияз атындағы НМПИ ниң миллий ғәрезсизлик идеясы, руўхыйлық тийкарлары хәм хұқық тәлими кафедрасында аға оқытыўшы болып ислейди.

Өзбекстан жазыўшылар, журналистлер аўқамының, киноғайраткерлери бирлеспесиниң ағзасы, «Болар бала бес жасынан», «Аквариум», «Назыбайгүл», «Мәрмер тастағы жазыў», «Лунная ночь», «Бесинши аўыл балалары» атлы бир нешше топлам, 4 аўдарма китап, 50 ге жақын нама қосықларының, Қарақалпақстан мәмлекетлик жаслар театрында қойылған «Нахақтан төгилген қан» тарийхый драмасының, «Дөхмет» кинороманының авторы. Ол 1981-жылы «Болар бала бес жасынан», «Назыбайгүл» прозалық топламлары ушын Қарақалпақстан Жаслар аўқамы сыйлығының лауреаты атағына миясар болған, 1982-жылы Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесиниң Хұрмет жарлығы менен сыйлықланған.

Хәқыйкатында да, өзиниң бир топламына атама бергениндей «Болар бала бес жасынан» болып, 60-жыллардың ақырында балалар жазыўшысы сыпатында әдебиятқа кирип келген А.Султанов 70-жыллардың орталарында прозада новелланың шебери сыпатында көзге тасланады. Оның прозаның киши формасындағы бул шеберлик мектеби 1978-жылы баспа көрген «Аквариум» юмор-сатиралық гүрриндер топламынан басланды десек қәтелеспеген болыр едик.

Топламға тийкарынан жазыўшының «Сыйпаң», «Ебетейсиз ерин», «Қызғаншақ» сыяклы онлаған сатиралық гүрриндери енгизилген. Хәр қандай шығарма аңсатлық пенен дәремей, оның көз майын тамызып жумсаған күш-жигери—азап хәм сүйиништен туўатуғынын есапқа алсақ, «Аквариум»дағы көпшилик гүрриндер жазыўшының алтын балықлары екенине толық қосыламыз.

Гүрриндер өзиниң тематикалық рәнбәрәнлиги, күнделикли турмысымызда биз көрсек те, сезбей жүрген елеспесиз ерсиліклерди езиў тартқандай етип «сөйлеп бере алыўы» менен характерли. Автор бул қубылысларды (кисиниң үстинен күлиўши айырым жаслардағы жеңилтеклик, жас деген атына жайғаспайтуғын «кишкене адамлардағы» қалты-

ратпа қорқақлық, хәмелге сыйыныў, жағымпазлық, шама-шарқсыз ишиў-шилиқ, ерли-зайыпшылар арасындағы жубайлық қарым-қатнас, қызғаныш, келте пәмлилиқ, менменлиқ, өз пайдасын ойлаўшылық хәм т.б.) тек көрип-сезип, оны әпиўайы айта салмастан, оған оқыўшыны қарсы қойып та биледи.

Жазыўшының «Аквариум» гүррини, мине, усындай шеберлиқ пенен жазылған шығармалардың бири. Гүрринде айтажақ идея анық.

...Жай алған үй ийеси «сойдаўылдай үш еркекти» қоныс жайлыға алып келеди. Келгенде қойдан жуўас болып келген қонақлар ишип алғаннан соң, үйдиң ишин пәтенге келтириўге қарайды. Олар қурдас пенен қағыстырыўды сылтаўлап, үй ийесиниң зайыбы Есенбийкеге де бир-еки тартып жибериўин усынады. Хызмет бабы менен жүрип Есенбийке арақ толы кесени аквариум турған столдың үстинде умыт қалдырады. Түнде суў ишиўге оянған Бектемир оны «не қылған ашшы» деп алтын балықлар жүзип турған аквариумға аўдарады...

Туўры, бунда ишек-силемиз қатып күлгендей ўақыя жоқ. Биз тек ўақыяның жуўмағына ашынамыз. Ақыры, усындай ишиўшилиқтиң салдарынан өзлери бақалай билмеген «алтын балықларынан» айырылып атырған адамлар аз ба?!

Жазыўшының «Сыйпаң», «Ебетейсиз ерин» гүрринлерин де, мине, усындай шығармалардың қатарына жатқарыўға болады.

«Әмиўдәрья» журналында жарық көрген «Жаўыннан соң» атлы шығармасы оны новеллист сыпатында жәмийетшиликке кеңнен мәлим етти. Өзиниң қәлемин прозаның гүррин, новелла сыяқлы киши жанрларында сынап көрген ол сексенинши жыллардың ортасына келип, ири сүйекли шығармалары менен белгили болды.

А.Султанов бул жыллары «Инсан бахыты», «Өмир өткеллери», «Некесиз мухаббат», «Жаслықта берген кеўил» повестьлерин жазып питкерди, жигирмаға жақын гүррин, новеллаларды баспа сөз бетинлеринде жәриялады, тоқсаныншы жылларға келип «Дөхмет» атлы кинороман жазды.

Новелла хәм гүрриң жанрының жетик шебери болған жазыўшы өз шығармаларын көбинесе өмирден алып жазады, онда халқымыздың барлық социаллық қатламларының, бизиң жасларымыздың турмысын сәўлелендиреди, сонлықтан ол заман руўхына сай, өз оқыўшысына ийе дөретпелер болып шығады.

Ол турмыстан ўақыя таңлаўға оғада шебер. Гейде олар қойылған темасы менен-ақ оқыўшыда үлкен қызығушылық оятады. Мәселен, оның «Қайдасан, Клара», «Ушырасыў», «Ашық қалған күнделик», «Қыз күлкиси», «Кеўил қартаймайды», «Ақ тал айыплы ма», «Гүнам не менин», «Өкиниш», «Сулыўлық қудайына хат, ямаса шашсызлардың Афродитаға арзасы», «Адамның аяғы» гүрринлерине бир нәзер аўдарын. Бул темалар

талғампаз оқыушыны бір көріуден-ақ өзине тартып, оларда шығармаға деген қызығушылық пайда ететугынына гүман жоқ.

Қарақалпақстан халық жазыушысы **Оразбай Әбдирахманов** 1949-жылы Кегейли районында тууылған. 1973-жылы ТашМУның журналистика факультетин питкергеннен кейин, дөретиушлик мийнет жолын «Жеткиншек» газетасында әдебий хызметкер болып ислеуден баслайды.

Жазыушы, драматург, аудармашы сыпатында көпшиликке таныс. Проза тарауында «Бир мухаббат тарийхы» (1978), «Қоңсы-қобалар» (1981) сатиралық гүрринлер топламын, сондай-ақ «Босаға» (1989) романын баспадан шығарды.

Оразбай Әбдирахмановтың журналистикаға, улыуа әдебият-көркем өнерге болған ықласы—бул тәбийий, шын ықлас болып басланды. Бул хаққында Оразбайдың өзи «Орынлы өтинишлерим» деген сатиралық гүрринде: «...мектепти питкергенде, апам—илимпаз, ағам—врач бол деди, А.П.Чехов болса, илимде де, медицинада да бурмалауға болады, ал әдебиятты алдауға, бурмалауға болмайды, деди» деп көрсетеди усы алдауға, бурмалауға болмаитуғын хақыйқат жолды таңлап алғанлығын айтып.

О. Абдрахмановтың «Жеткиншек» газетасы бетлеринде шөлкемлестирип, алып барған викторина, әдебий мүйешлери бир канша табыслы шықты. Оқыушыларды өзи шөлкемлестирген «Светофор» викторина конкурсының, «Сырласуу» клубынан басқа да «Кимнің партасы бос тур?», «Бос уақытты Ким қалай пайдаланады?», «Куралбайға пул керек емес!» дегенге усаған ири-ири машқалалық мәселелерди этирапына жәмлеп, олар менен шебер тил табысып барды. 1975-жылы жазылған «Устирт Устирт ғой...» очерки болса ондағы бул шеберликти және де бир мәртебе дәлиллейди.

Очерк балаларды Қарақалпақстанның нефть-газ ошағы Устирт пенен таныстыратуғын дәслепки прозалық көркем шығармалардың бири еди. Соған карамастан, автор бул уазыйпаны жүдә сәтли орынлап шыға алды. Ол Устирттиң өзине тән барлық белгилерин, бай тәбиятын келбетин, адамларын, бүгингиси менен ертеңин балалардың пикирдүньясына ылайықлы етип, шеберлик пенен избе-из сүүретлеп береди.

...Көз алдымызда көксинде темир рельслер созылған бүгинги Устирт. «Тақа-тук, тақа-тук, дүк-дүк!» Бул сести әсиресе, Устирттиң кийиклери менен шопан балалары жақсы еситеди. Өйткени, бул Устирттиң үйреншикли хауазы емес...» Автор Устирт хаққында еле де анығырақ мағлуу-матлар бериуи ушын бала болып хәр қыйлы гипотезалар жасайды, бала болып оның келешеги хаққында ойлайды, жауынлы бултларды басқаруушы, бултларды соғуушы илимийликке жақын қыяльий аппаратлардан пайдаланады...

Усындай илимийлик тенденциясы Оразбайдың Мийнет Қахарманы Ерполат Бекбаулиевтың мийнет жолын сүүретлейтуғын «Адамның ықласы»

очеркинде де көринеди. Очерктеги ортаға қойылған машқала—хәзирги илимий-техникалық прогресстин жоқары жетискенликлерин Ерполат сыяклы мийнет адамларындағы баслама көтериўшилиқ, ойлап табыўшылық қәсийетлери менен шебер жупластыра алыўында ашылады.

Автор қахармандағы бул қәсийетлерди базы бир очерклердегидей тек авторлық баянлаўлар арқалы ғана емес, лирикалық шегинислер, характерли көркем детальлар, орнында пайдаланылған ишки монологлар арқалы тәсирли көркем формада береди.

Оразбайдың бул дәрәтпесиниң және бир утымлы жери—оның қысқалығы хәм тәсиршенлиги. Бул жолға ол өз қахарманының өмириндеги характерли пайытларын таңлап алып, оны көркем детальларға айландырыў арқалы жетискен.

Әлбетте, детальлар хәр қыйлы болады. Көркем деталь—сөз шебериниң йошлы мийнетиниң нәтийжеси, сийрек ушырасатуғын талантлы, сәтли табысы. Детальды қабыллаў ушын оқыўшыларға да белгили дәрәжеде таярлық керек. Оған әпиўайы оқыўшы түсине бермеўи мүмкин. Бирақ, оннан руўхый ләззет алады. О.Әбдирахманов бул очеркте өз ойын усындай көркем детальлар арқалы конкрет хәм исенимли түрде бере алған.

О.Әбдирахманов 70-жыллардың басында сатиралық гүрринлердиң шебери сыпатында да таныла баслады. Оның «Бир мухаббат тарийхы» топламына енгизилген «Ботинка», «Әзәзүл», «Өгиздин мийи», «Өжет», «Соқыр ишек» гүрринлери буның айқын дәлили сыпатында көзге тасланады. О.Әбдирахманов бул гүрринлеринде өзинен бурынғы сатирик жазыўшыларға усамаўдың жолларын излеп, жаңалыққа, жаңа сүўретлеў формаларын табыўға, қахарманлар характериниң жаңа қырларын жаратыўға умтылады.

О.Әбдирахмановтың дәрәтиўшиликтеги бул нийети оны жаңа изленислерге 80-жыллардың басында повестьлик тенденциясы бар «Қоңсықобалар» сатиралық гүрринлер дүркинин жаратыўға алып келди.

О.Әбдирахманов гүрриң жанрында қаншелли мийнет етпесин, ол хәмме ўақыт өзиниң сүйикли жанры көркем публицистика менен машқы етиўин тоқтатпады. Ол 80-жылларда усы дәўирдиң экология машқаласына бағышланған «Аралым—дәртим мениң» публицистикасын, сол дәўирдеги унамсыз хәдийселерди паш етиўге арнап «Мырзаның изи» усаған эсселерин дәретти.

О.Әбдирахманов бул жылларда аўдарма тараўында да сәтли қәлем тербетти. Гогольдин, Ә.Несинниң, А.Қаххардың, Н.Думбадзениң бир қатар шығармаларын қарақалпақ тилине аўдарды.

Жазыўшы соңғы жылларда драматургия жанрында да өз талантын сынап көрип атыр. Оның «Өжет» комедиясы театр сахналарында өз көринисин таба баслады.

О.Әбдирахманов 80-жыллардың орталарына келип «Босаға» романы менен романшылықта да өз қәлемин сынап көрді.

Белгилі сатирик жазыушы **Муратбай Нызанов** 1951-жылы Кегейлі районында тууылған. Ол орта мектепти тамамлағаннан соң Қарақалпақ мәмлкетлик пединститутын сырттан оқып питкерген (1967). Мийнет жолын өзи тууылған райондағы М.Жуманазаров атындағы совхозда жұмысшы болып ислеуден баслаған, «Ленин жолы», «Жеткиншек», «Совет Қарақалпақстаны» газеталарында әдебий хызметкер, «Арал» журналында, «Қарақалпақстан» баспасында бас редактор, директор, Қарақалпақстан телевидениеси хәм радио еситтириу комитетинде жетекши редактор, бас редактор лауазымларында хәм Қарақалпақстан Республикасы теле-радиокомпаниясында басшы жұмысларда ислеген (1976-2003). Соңғы жылларда болса «Өзбеккинохроника» студиясының Қарақалпақстан бөлиминин директоры лауазымында ислеп атыр.

М.Нызанов 1991-жылдан Жазыушылар Аұқамының ағзасы. Ол 2007-жылы ең жақсы драмалық шығармалары ушын Бердақ атындағы мәмлкетлик сыйлықтын лауреаты болды.

Сатириктин «Усындай да болады» (1979), «Күлким келеди» (1987), «Нышана» (1984), «Сизге болмайды» (1990), «Жат журттағы жети күн» (1992), «Адам күлдиргени ушын... ямаса «айыпкер»диң алты хаты» (1992), «Ишек-силем қатты мениң» (1993), «Ырасын айтсаң урады» (1993), «Еки канхор» (1994) деген юмор-сатиралық шығармалары, «Ақшагүл» (2004) повести басылып шықты.

М.Нызанов прозада сатиралық гүрриңлер шебери сыпатында көзге тасланады. «Бизлер директорды сайладық» атлы гүрриңинде бир аұылда совхоз директорын сайлау жыйналысы болады. Район хәм совхоз басшылары Турдыев дегенди усынады, ал аұылдағы Айтбай усаған хәм оның тәрепдарлары аұылдың инженери Бердимуратовты усынады. Тартыс еки күнге созылады. Гүрриңнің қахарманы Зиятдиннің өз пикири жок. Көпшилик мақтаған Турдыевка оны танымаса да дауыс береді. Гүрриңнің қысқаша сюжети усындай. Усы бир эпизод арқалы автор өткен тоталитарлық жәмийеттеги сайлау практикасының «демократиялық» деп аталғанын, ал, хақыйқатында «жоқарыдан» тәртіплестирилетуғын хуқықы шекленген сайлаулар болғанлығын әшкаралайды.

«Заманның гәрдиши» атлы гүрриңинде журналист семинарға барады. Бул семинарда профессорлар өзлериниң лекцияларында Американы, Италия, Швейцария мәмлкетлериниң бизлерден артықмашлығы хаққында бир күн лекция оқыйды. Екинши күни келген лектор Японияны мақтап, үшінши күни Германияны мақтайды. Қахарман 20 күнлик семинардың тек 15 күнине шыдап оқыуынан қайтып кетеді. Бул гүрриңде автор гейбир мазмунсыз, пайдасыз оқыулардың зыянлы тәреплерин айта келип, оларды сатиралық сынға алады.

Ал, «Шойын труба» гүрриңінде болса қаладағы жұқпалы ишек кесел-ликлери емлеуханасына 800 метрлік шойын труба керек болады. Бул мәселе 5 жыл дауамында бир-бирине ысырып, хәр түрли сылтау тауылып шешилмей келеди. Ең ақырында емлеухананың бас шыпакери өзиниң айлықтарын жыйнап, шембилик шөлкемлестирип, шойын трубаны тауып, орайлық канализация трассасына жалғайды. Бул гүрриңде гейбир қала басшыларының бюрократлық қәсийетлериниң үстинен күледі.

«Жойтылған жети сом» гүрриңінде журт бир исти жети өлшеп, бир кессе, он төрт мәртебе өлшейтуғын пүтинше Жеткербай хаққында сөз болады. Бир күнлери ол жети сомын жойтып алады. Автор майда, сықмар адам—пулдың бендеси образын жасаған. Сол жойтылған бир беслик пенен еки бирликти басына қара ууайым түсип, ат салып тынбастан излейди. Автобазаның директорына қоңырау етип, минип келген КаМАЗдың номерин, шофердың атын излеп ГАИге шекем баражақ болады. Шофердың үйине де қоңырау етеди. Қасындағы жолдасы оның үскининиң қуйылып отырғанын көрип, өзи қалтасынан 7 сомды билдирмей столдың қасына таслайды. Жеткербай бул пулды алса да, кеули тыншымайды. Машинаның шоферы да жети сом әкелип, таслап кетеди. Ең ақырында Жеткербайдың жойтылған ақшасы үйинен табылады. Сатирик бул образды еки ауыз сөз бенен бахалайды: «ол ес-ақылын жойтарлық дәрежеде шад еди».

М.Нызановтың гүрриңлери қысқаша, бир кишкене турмыс эпизо-дына қурылады. Бирак, усы кишкене гүрриң формасында үлкен жәмийетлик мәселелер, социаллық типлер көринеди.

М.Нызанов өзиниң кишкене гүрриңлеринде күлкили жағдайларды астарлы, жасырын мәниде, яки болмаса тымсал формасында сүүретлейди. Мәселен, «Тәбияттың қырсығы» гүрриңин алып қарайық. Бул гүрриң ертек формасында жазылған. Қатнасыушы қахарманлар: бултлар патшасы Гүлдирмама, бултлар хәм жер адамлары. Гүрриңниң идеясы тәбиятты жеңиуге болмайды, тәбияттағы хәр бир кубылыс тәбийий заңлы гармониядан болады, деген мәнини аңлатады. Бултлардың патшасы Гүлдирмама жер менен бурыннан дос болады. Жердің көпшилик бөлегиниң кебир ашып кеткенин көрип, бултлардың ең душшы суулысынан он екисин бөлип шақырады. Оларға хәзирден баслап азанға шекем жерге жауып, ашшы кебирлерди жууыуды тапсырады. Буған кишкене бир булт—адамлар, егинди егип таслады, жауын қайтадан жауса, қалай болады, деп таң қалып сорайды. Буған Гүлдирмама, адамлар өз басшыларына жақсы көриниу ушын жер қызбай турып туқым таслаған. Хәзирги турысында жер бетине хеш нәрсе көгерип шықпайды. Сонлықтан ғалаба қайта егис болғаны жөн. Жердеги адамлар бул тәбияттың кубылысын қалай қабыл алды екен деп тыңлап келиуге кишкентай бултты жибереди.

Хауадағы радио толқынларында мәрт дийқанлардың өжет тәбиатты жеңгени хақында айтылып атыр екен. Сонда Гүлдирмама, бултлар кеширимли болыуы керек деп, бултларға кеңес береді. Арадан айлар өтеді. Фауашалар гөрекке отырған пайытлар келеді. Және радио толқынларында адамлардың өзлерін мақтағаны еситиледі. Гүзде Гүлдирмама адамларды өз қулағы менен еситкиси келеді. Үшінші рет хәм адамлар тәбиатты жаманлап, оны жеңгени хақында айтып атырған екен. Енди Гүлдирмама бултларға жерге нәрсе тамбай өтиуді буйырады. Сонда да радиода тәбиаттың қырсығын жеңген адамлармыз деп мақтанады.

Бул гүрринде жәмийетлик тип яки характер сүүретленбегени менен, айырым басшылардағы тәбиатқа болған көзқарас, адамлардың санасына сиңип қалған тәбиатты жеңиу ураны күлкіге алынған.

М.Нысановтың дөретиушилигинде сатира жанрында жазатуғын жазыушылардың шығармаларынан аударма да ушырасады. Сергей Зуевтан, Азиз Несиннен, Г.Габибовтан, Немат Аминовтан, Хысрау Шаханидан, Фархад Мусажановтан, Саид Ахмадтан, Насыр Фазылдан аудармалары бар.

Муратбай Нысановтың прозасы юморлық, сатиралық болып екиге бөлинеді. Оның гейпара сатиралық шығармаларында қыялй фантастикалық сүүретлеу элементлери де ушырасады. «Жат журттағы жети күн», «Нәпси халал бенделер», «Тәбиаттың қырсығы» шығармалары усындай фантастикалық формаларға ийе. Астарлы мәнисте ирониялық сүүретлеу формасында жазылған шығармаларынан «Жойтылған жети сом», «Мен болмақ қайда», «Биз де директор сайладық», «Заманның гәрдиши», «Шойын труба» хәм т.б. сатиралық гүрриндерин мысал келтирсе болады. Муратбай Нысановтың сатиралық прозасының айырмашылығы—оның сатиралық усылларды шебер пайдаланыуда типиклик шараятларды сатиралық өткир тил менен қызықлы етип сүүретлеп бериулеринде көринеді. Оның жаратқан типлери, мәскүнем, саудагер, паракор, жырып жеуши хәм т.б.

Автор шеберлик пенен турмыстағы ушырасатуғын күлкили эпизодларды таңлап алған. Бул өмир шынлығындағы тәбийий қарама-қарсылықлар. «Жат журттағы жети күн» повестинде жазыушы фантастикалық сүүретлеуден пайдаланып, XX әсирдеги қарақалпақ халқының хақықатлығында ушырасатуғын жарамсыз кубылыслар, күлкили ислер, улыу-маластырылған типик жағдайларды фантастикалық орталыққа синдирип сүүретлейди. Жазыушының дөрөтпесинде юмор, ирония, гротеск, гипербола, сарказм шеберлик пенен қолланылған. Сатира-фантастикалық шығармаларында жазыушының паракатшылық, экологияны сақлау, халықтың турмысын экономикалық жақтан жоқары көтериу идеясы айқын сезиледі. Басқа планеталық фантастикалық образлар менен жер

адамларының турмысын салыстырыў усылы аркалы сатириктиң тий-карғы идеясы ашып бериледи. Соның менен бирге, Муратбай Нызановтың сатиралық прозасында сатиралық типизациялаў принципери көзге тасланады, сатирик өзини гүрриндеринде турмыстың унамсыз моментлерин, жарамсыз кубылысларын тема етип алады. Персонажлардың ишки дүньясын ой-сезимлерин ашып береді. Оның гүрринлериниң көпшилигинде дөретилген образлар ирониялық характерге ийе, гейде күшли сарказм хәм ушырасады. М.Нызанов талантлы драматург сыпатында да көзге түскен жазыўшы. Оның «Еки дүньяның әўереси» пьесасы менен «Танк» көркем фильми бул пикиримиздин айкын дәлили.

Кенесбай Алламбергенов* 1954-жылы Қараөзек районында туўылған.

Алламбергенов Кенесбай 1976-жылы пединституты питкергеннен кейин «Жеткиншек» газетасында әдебий хызметкер, соң училищедә, университетте оқытыўшы, филология факультети деканы орынбасары, декан ўазыйпасын атқарыўшы, пединститута кафедра баслығы, оқыў ислери бойынша проректор лаўазымларында ислеген. 2001-жылдан Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтында Қарақалпақ тили хәм әдебияты факультети деканы, кафедра баслығы, кафедра профессоры лаўазымларында ислеп киятыр.

Ол 1989-1991-жылларда «Әмиўдөрья» журналына бас редакторлық еткен. 1992-жылдан баслап 2003-жылға шекем тийкарғы жумысына қосымша жаңадан ашылған «Қарақалпақстан муғаллими» журналының редакторы ўазыйпасын атқарды.

К.Алламбергенов 1985-жылы кандидатлық, 1997-жылы докторлық диссертация жақлаған. 1994-жылы доцент, 1998-жылы профессор илимий атағын алыўға ерискен. 1993-жылы «Дөрья тартылған жыллар» романы ушын ҚР Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлығының лауреаты болған. Ол «Қыйын өткел» (повесть хәм гүрринлер 1983), «Дәрбент» (роман, 1985), «Өмир мәўритлери» (роман, 1987), «Дөрья тартылған жыллар» (романлар, 1992), «Қуслар қайтқан күн» (повесть хәм гүрринлер, 1995) сыяқлы прозалық топламлардың авторы.

Кенесбай Алламбергенов 1980-жыллардың басында жазылған «Қуслар қайтқан күн», «Қыйын өткел» атлы повестьлер хәм гүрринлер топламлары менен Жас жазыўшылардың Ташкент, Москва семинарларының жеңимпазы, Қарақалпақстан Жаслары аўқамы сыйлығының лауреаты атағын алған. 1983-жылы «Дәрбент» атлы туңғыш романы менен Қарақалпақстан Жазыўшылар аўқамы, Кәсиплик аўқамлар шөлкеми хәм жаслар аўқамы бирликте жәриялаған «Мийнет эстафе-

* Бул портрет Қарақалпақстан халық жазыўшылары Ш.Сейтов, И.Курбанбаевлардың айырым пикирлеринен пайдаланған халда филология илимлериниң кандидаты Б.Курбанбаев пенен қөлемшерикликте жазылды.

тасы» конкурсының лауреатлығын жеңип алды. К.Алламбергеновтың бир қатар повесть, гүрринлери өзбек, казак, ноғай, орыс тиллеринде басылып шыққан. «Дәрья тартылған жыллар» романы 2003-жылы Туркияда жәрияланған «Қарақалпақ әдебиятының антологиясы»нда түрк тилинде де жарық көрди.

Кенесбай Аллаамбергенов 1971-жылы өзиниң «Дәслепки бес» гүррини менен балалар жазыўшысы сыпатында әдебиятқа кирип келди. Бул гүрриң 1972-жылы өзбек тилине аўдарылып, «Гүлхан» журналында жәрияланды. Жазыўшы усы 70-жыллардан балаларға арнап «Жер монологи», «Бир хасыл ийт еди өзи», «Еки тайыншақ», «Шөлде де суў болады», «Сағыныш», «Мылтық», «Өшпейтуғын от», «Күшик хәм бала», «Ақшамдағы айқас», «Және бәхәр келди», «Сары сыйыр, қасқырлар, және кишкене Бердибай ҳаққында бир ўақыя», «Қағаздағы қала», «Саз шерткен бала» сыяқлы бир қатар гүрринлери менен бирге «Қуслар қайтқан күн» (1979) повестин республикалық газета бетлеринде дағазалады.

Хәр кимниң өзи таңлаған кәсибине маман болатуғыны сыяқлы, хәр бир қәлем ийесиниң де дәретиўшилиқ мийнетинде өзи жақсы көретуғын, өзи терең билетуғын темасы болады.

Тәбият, экология проблемасы Кенесбайдың дәретиўшилиқ көркем мийнетлеринде сол 1970-жыллардан берли-ақ өзи сүйип жырлаған баслы темалардың бирине айланып киятыр. Мәселен, оның қарақалпақ, өзбек тилинде жәрияланған «Жер монологы», «Күшик хәм бала», «Қуслар қайтқан күн» (1979) повесть-гүрринлери усы тематикаға бағышланған шығармалар.

Жазыўшының «Жер монологы» (1974) гүррининде инсан хәм тәбият арасындағы қурамалы хәм сырлы қатнасықтың нәзик тәрәплери ашып бериледи. Гүрриңдеги Ана-жер (Ақ төбе), Ақ қозы, Хожабай образлары арқалы жазыўшы адам хәм тәбият бирлигиниң, уйғынлығының күдиретли күшин көрсетиўге хәрәкет еткен. Ал, «Күшик хәм бала» (1976) гүррининде болса бул бирликтиң бузылыў ақыбетлери, трагедиясы көрсетилген.

Гүрринниң сюжетлик тийкарын қурап турған ўақыя әпиўайы: Таң қараңғылығында кешеги жеген таяқтың зарпынан сай-сүйеги сырқырап оянған күшик өзиниң таў-таў үйинди затлардың арасында жатырғанын көреди. Бирақ, ол еле өзиниң усы тасланды затлардай ылақтырылып тасланған, адамлардың рехимсизлигинен, бийпарықлығынан азап шегип атырған тәбият бөлешкесине айланып қалғанлығын сезбейди. Тек ғана бир нәрсе—ол да болса үй ийесиниң кешеги жөнсиз урған таяқлары ядынан шығар емес...

Кем-кем күшик оны да умытып, тасланды затлардың арасында жасаўға көнлигип кетеди. Бирақ, арадан көп өтпей күшик өзи күтпеген бахытқа да тап болады. Азанда шелек толы тасландыларды төгип кетип баратырған бала қәпелимде күшикти тор-қақпанға түсирип алады. Бирақ,

бул бала бурынғы хожасындай мийримсиз емес екен, күшик оның менен сол күннен баслап-ақ досласып кетеди.

Тилекке қарсы, күшиктің бул шадлығы да узаққа созылмайды. Күтилмегенде бала да аўырып қайтыс болып қалады... Гүррин соңында биз «Күшик бир түп пута түбинде үшінши хожасын күтер еди» деген сөзлерди ғана оқыймыз.

Сырт көзге бул хеш нәрсе еместей. Бирақ, дыққат қойып, күшик не, бала ким, ол неге өлип кетти, дегендей сораўлар қойып оқысаң, автордың айтажақ болған ойының хаслы мәнисин түсинесең. Бундағы күшик-тәбияттың тымсалы болса, адам—оның туўындысы болыўы менен қатар хакыйкый хожасы да. Ал, бала—кристалдай сап тазалықтың, мийирманлықтың, хакыйқатлықтың символы. Күшиктің биринши хожасы оған, яғный, тәбиятқа хазар келтиреди. Оған бийпарық қатнас жасады. Мине, усы бийпарық қатнастың ақыбети екинши әўладқа—балаға, ол қаншелли мийирманларша қатнас жасамасын, үлкен кесирин тийгизип атыр... Сол ушын Ана-тәбиятқа ықтыят болыўымыз керек, егер олай болмаған жағдайда тәбият бизден «өш» алары сөзсиз. Күшик—тәбият күткен үшінши әўладтың алдында, мине, усы ўазыйпалар тур.

«Қуслар қайтқан күн» повестинде стихиялы түрде тәбияттың қас жаўы болып алған броконьер Парахат деген баланың образын жасаў арқалы жазыўшы инсан хәм тәбияттың өз-ара қатнас мәселесин улыўма халықлық, улыўма инсаныйлық парахатшылықты қорғаў мәселеси менен шебер ушластырып билген.

«Қуслар қайтқан күн» повестиниң бас қахарманы Парахат. Ол мектеп оқыўшысы. Жақсы оқытуғын бала еди. Алдыңғы қатар оқыўшы еди. Бирақ, ол күтилмегенде аўыр иске басын шатып ала қояды. Буған әкесиниң аўырыўға шатылып, үй ишиниң албырап қалыўы себепши болады. Тап усындай аўхалдың үстине танысы Шегир мерген деген бир ашкөз мерген кеўил сорап келип, емге қырғаўылдың таза сорпасын ишиўди мәсләхәт етеди. Ашкөз мергенниң бул гәпи Парахатқа хат пенен қәлем болады. Ағам тәўир болып кететуғын болса, ертең-ақ қырғаўыл атыўға кетемен деп, Парахат нағыз қас аңшы болып шығады. Ол, хәтте, қурық басып атырған мәкийен қырғаўылларды да ата береди. Сөйтип, өзи қоршаған орталықтың, тәбияттың нағыз қастиян душпаны болғанын өзи де сезбей қалады.

Парахаттың ата-анасы баласының хәрекетлерине нарийза болып, оны надурис жолдан қайтарыўдың ғамын ислесе, жасыл қорықшылар Шегир мерген усағанларға қарсы гүрес алып барады. Бир-еки рет Парахатты да қолға түсирийге талпынады. Парахат зордан қашып қутылады. Оны дурыс жолға қайтарыў ушын жасыл қорықшы балалар көп жумыслар ислейди.

Олар Ана тәбиәткә қарсы оқ атқан қуралды жоқ етиў ушын гүреседи. Олардың бул хәрәкетлери Парахаттың санасына шешиўши өзгерис киргизеди. Ол «Адамның өзиниң ойлап тапқан қуралы өзине қарсы жумсалса, онда оны өзи жоқ ете алады» деген турақлы бир уғымға келеди. Солай етип, бул повестыте парахатшылықты қорғаў идеясы тәбиәтты қорғаў ўақыялары мысалында шеберлик пенен ашып бериледи.

Автор бул идеяны жеткерип бериўде хәр бир детальды саналы ислетеди. Солай етип, қурал-жарактан санасыз түрде пайдаланыў адамзат ушын үлкен апат алып келетуғынын, тәбиәтты қорғаў—парахатшылық исиниң ажыралмас бир бөлеги екенлигин көрсетеди.

К.Алламбергенов 70-жылларда балалар әдебиятында усындай шығармалар дәретиў менен бир қатарда үлкенлерге бағышланған проза менен де машқы ете баслады. 1975-1979-жыллар аралығында «Әмиўдәрья» журналы менен «Жас Ленинши» газетасының бетлеринде оның «Ақ басқур», «Шуғла», «Ала сыйыр», «Нурлы шын», «Нәзик нурлар», «Мәўсимсиз неке», «Убыжық», «Ески нама» «Ыза» усаған бир қатар гүрринлери жарық көрди. Бул гүрринлер жазыўшы дәрәтпесиниң тек ғана сан жағынан байып баратырғанлығын көрсетип қоймастан, шеберлик хәм талапшанлық дәрәжесиниң артып, шығармаларында болса психологиялық сүүретлеў усылларының тереңлесип атырғанлығын жәнә бир мәртебе тастыйықлады. Мысал ушын оның «Ақ басқур» (1977) гүрринин алып қарайық.

Бул гүрринниң идеялық-көркемлик дәрәжесиниң жоқарылығын «Әмиўдәрья» журналы (1977), «Жаслык» (1978) топламы менен «Ўзбекистон адабиёти» (№15, 13-апрель 1984) газетасында, «Жалын» (№6, 1990) журналында өзбек, қазақ тиллеринде, сондай-ақ автордың жеке топламы менен XI класс оқыўшылары ушын арналған «Қарақалпақ әдебияты» хрестоматиясында қайта-қайта жарық көриўи менен бир қатарда, Т.Қайыпбергенов, Ш.Сейтов, И.Қурбанбаев, Ә.Атажанов, С.Бахадырова, Қ.Камалов, И.Өтеўлиев, К.Қурамбаев усаған жазыўшы, илимпазлардың газета-журналларда жәрияланған унамлы пикирлери де дәлиллеп турады.

Гүррин әдебиятымызда кең түрде сүүретленип атырған екінши жер жүзлик урыс хәм оның ақыбетлери хаққында. Шығарманың мазмуны тартымлы. Онда фашизмге қарсы урысқа улын атландырып салған Ана өмириниң соңғы демлери сөз етиледи. Перзентиниң келешекте үйли-жайлы болыўын, келин түсирип, ақлық сүйиўин ойлаған Ана жақсы нийет пенен басқур тоқыўға кириседи. Жазыўшы урыс дәўириниң қыйын шараятында түнди таңға уластырып басқур тоқып отырған Ана характерин, оның ишки кеширимлерин, психологиясын зор илхам менен сүүретлеп береди. Гүрринде автор Ананың шийрин

эрманларын қахарманлар тилинің индивидуаллылығында оғада шебер хәм исенимли етип сәўлелендирип бере алған.

Гүрриң соңында Ананың жалғыз улынан басқур пите келген күнлерде «қара қағаз» келеди. Бул хабарды еситкен интизар Ана да бул дүньяны тәрк етеди, бирақ, ол тоқыған үмит жиплери оқыўшының ядында мәнги сақланып қалады. Шығарма оқыўшының жан-дүньясына тәсир етерлик күшли руўх пенен жазылған. Бул гүрриң заманластарымызды урысқа ғәзеп хәм жеккөриўшилиқ сезимлерине тәрбиялайды.

Балаларға бағышланған шығармаларын таллап өткенде көрсеткенимиздей, К.Алламбергеновтың үлкен прозаның гүрриңшилигиндеги машқы да табыслы нәтийжелер менен жуўмақланды, автор кең оқыўшылар кәўимине екинши ири көлемли туўындысы «Қыйын өткел» (1980) повесть-новелласын усынды.

Повесть заманагөй жаслар—студентлер турмысынан алып жазылған. Шығарма қахарманлары онша көп емес. Назар, Ораз, Зульфия, Сапаргүл, Базаргүл... Автор, әне, усы жаслардың студентлик жылларындағы турмысы хәм оқыў жөнелисиндеги жүз берген елеўли бурылыс пайытларын сүўретлеп берген. Шығарма ўақиялар шешиминен басланады. Института оқып атырған Назар исимли жигит тосаттан Сапаргүл деген қыз бенен танысады, жеңилтеклик хәрекетлери менен «өзи қазған орға өзи түсип», ақыры аяғында қызға үйлениўге мәжбүр болады.

Әлбетте, жаңа келин үйге қуўаныш алып келиўи керек еди. Бирақ, Айсәнем шешейдің ошағы басында жүз берген бул хәдийседен я ана, я қонсы қобалар болып шады-қоррам болмайды. Хәтте, жаңа қосылған жас жубайлардың өзлери де... Буның себеби неде?

Автор повестьти китап оқыўшыларының дыққатын өзине тартатуғын усы қызығарлы ўақияны сүўретлеўден баслайды. Соң Айсәнем шешейдің үйинде жүз берген жағдайдың себеплерин, яғнай, оның түп дәреклерин баянлаўға өтеди. Бул арқалы биз шығармадағы Назар, Зульфия хәм Оразлардың бир аўылдың жас өспиримлери екенлигин билемиз. Олар бирге оқыған, бирге өсип ержеткен. Хәтте, Назар менен Зульфия арасында мухаббат деп аталатуғын әдиўли бир сезим де пайда болған. Жыллар өтеди. Тәғдийрге қаран, Назар менен Ораз бир оқыў орнына кирип оқыйды, ал Зульфия олардан әлле қайда алыстағы оқыў орнында тәлим алады.

Хақыйқат мухаббаттың күши араның алыслығында сыналады. Бирақ, бундай айралыққа Назар шыдам бере алмайды. Сонлықтан да ол өз мухаббатына опасызлық етип қояды, ақырында бул исиниң жазасын да алады. Жазыўшы Назардың жеке минез-қулқыннан келип шыққан турмыс трагедиясы арқалы заманластарымызды мухаббат хәм семья-турмыс мәселелерине жеңил-желпи қарамаслыққа, устамлы, садық, пәк

жүрек ийеси болып жетилісіүге шақырады. Повестьте Назар образынан келип шығатуғын тийкарғы жуўмақ усы.

Повестьте Назар образының антиподы сыпатында Ораз образы жаратылған. Ол оқыўда зейинли, турмыста әдеп-икрамлы, былайынша айтқанда идеал адам. Повестьтеги ўақыялардың раўажланыў барысында Ораз өсип-өзгерип барады, жоқары әдеп-икрам пазыйлетлериниң ийеси болып жетиліседі. Ол басқалардың, әсиресе, дослары Назар, Зулфия хәм Базаргүллердиң бахты ушын гүреседі. Ойлап қарасақ, ҳақыйқаттан да турмыста Назарлар кем, Оразлар көп болғанлығы ушын өмиримиз гөззал хәм абадан.

К.Алламбергенов әдебий саўатын арттырып атырған, не айтажағын билетуғын, конкретликке умтылып атырған жазыўшы. «Қыйын өткел» повестинде де усы нәрсе айқын сезиледі. Повестьтиң баслы идеясында «арыңды жастан сакла!» деген сүрен жанлайды. Бул сүрен, әлбетте, жас өспирим, жаңа жигит болып, жаңа қыз болып қиятырған он алты-он жетиниң есерсоқларына айтылған сүрен. Бул дәўирде есерсоқ емес адам аз. Шиллердиң балладасындағыдай мәртликти көрсетиў ушын ақырған арысланның алдынан қыздың қолғабын алып беретуғын рыцарлар да усы дәўирден табылады. Повестьте, мине, усы жаслық өткелі—қыйын өткел сүўретленген.

Бул әдебият әдебият болғалы айтылып қиятырған гөне тема. Соның менен бирге, мұдамы жаңа тема. Буның гөнелиги соннан ибарат—қосықта болсын, прозада болсын, қай дәўирде де бул темаға сер салмаған шайыр-жазыўшыны табыў қыйын. Буның тазалығы соннан ибарат—сонша дәўирлерден берли сонша жазыўшы бул темаға өзиниң көзқарасынан қарайды, мәселени шешеді. Солай етип, хәмме жазыўшыда да «бул қыйын өткел, усынан майырылсаң, оңбайсаң, аяғыңды аңлап бас»,—деген бир сүрен шыққан менен, «хәр ким өзінше жилли болады» дегениндей, айралықлар, алжасыўлар қыйлы-қыйлы болып атады да, қыйын өткелдиң биз билмеген былғасықлы бир жағы ашылып атады.

Мәселен, Ш.Айтматовтың «Сәрўи бойлы нигарым»ында прицеп пенен, яғный бала-шаға менен жаслықтың асырымынан асырылыў сүўретленсе, «Қыйын өткел»де оннан бурынғы, қызлар еле бир мүшесинен айырылып қалмастан бурынғы дәўирдиң трагедиясы сүўретленеді. Бул көпшиликтиң басынан өткен саўда, сонлықтан да повесть оқыўшыны өзине бирден тартады, сонлықтан да ўақыя типлик сыпатқа ийе. Бул жас өспиримлердиң басынан буннан былайда өте беретуғын саўда, сонлықтан да көтерілип отырған машқала—өмири бар, қунлы мәселе. Буган повесть түўе роман жазсаң да арзыйды.

Повесть тәсиршен, ықшам етип жазылған. Сонлықтан да оқыўшы оны бир отырғанда оқып шыққысы келеді. Хәдийседен де бетер

оқыўшының ядында Назар менен Ораздың образы қалады. Булар бир-бирине усамайтуғын, жеккеленген образлар, бир-бирине карама-қарсы образлар. Бири жеке басының трагедиясын көтере алмайтуғын, өмирге немқурайды қарайтуғын Назар болса, бири шынайы дос, адамларды мудамы бахытлы етиўге талпынатуғын, қыйын өткелде дос-яранға қол созыўға тайын турақлы адам—Ораз образы.

Повестытеги автордың жетискенлиги соннан ибарат—повесть ўақыялары әпиўайыдан қурамалылығы әсте өсип барып, ўақыя шийеленисип, шарықлаў шокқысына жеткен жерде бирден тынып қалады, деген менен, қулағымызда сол наманың жаңғырығы, кеўлимизде астан-кестен көшкен бултлар...

Бул әдебиятқа жасап атырған киноның тәсири дер едик, бирак, бул сўўретлеў Мериме қусаған атақлы жазыўшыларда да бурыннан бар усыл. Усы бар нәрсениң өзине де оқымасақ ересе алмайсаң. Баянлаўдың бул новелла формасы көпшилик жағдайда утымлы шығады, утымлылығы соннан ибарат—адамның көкирегине жеңил яки аўыр қайғы қалдырып, жақсы тәсиршең сезим пайда етеди, бетинди белдей етип қалдырмайды, оқып болып ойланыўға, өзинше жуўмақ шығарыўға мәжбүрлейди, эмоцияның күши де усиннан ибарат, повестьтиң эмоциональ күши де усиннан ибарат. Усы нәрседе, темаға садықлықта, атқан оғын нышанаға дәл тийгизе билиўде, алынған эпизодлардың тийкарғы мақсеттиң сферасынан шығып кетпеўинде автор көп жетискенликке ерискен. Сондай-ақ автор повестьте жыйнақлы композиция дүзиўи менен де көзге түседи.

Кеңесбай Алламбергенов роман жанрына усылайынша үлкен таярлық хәм көп көнликпелер менен кирип келди. Оның жоқарыда биз таллап өткен «Қыйын өткел» повесть хәм гүрринлер топламы усы пикиримиздиң гүўасы сыпатында көзге тасланады, яғный, автор туңғыш романы «Дәрбент»ке «Қыйын өткел»лерден өтип, прозаның кең гүзар дәрбентине келди.

Бир айта кететуғын нәрсе - К.Алламбергенов сол дәслепки повесть, гүрринлеринен баслап-ақ кең тематикалық диапазонға, ири социаллық проблемаларды сөз етиўге, жоқары идеялық-көркемлик сапалылықты ийелеўге умтылды. Жазыўшының алға талпыныўы, дәретиўшилик излениўи оны ири жәмийетлик мәселелерди қозғайтуғын, кең планлы, хәр түрли тәғдирдеги қахарманлардың көркем образларын сўўретлеп беретуғын «Дәрбент» (1984), «Өмир мәўритлери» (1987), халқымыз турмысының рәмзий мағанасы болған «Дәрья тартылған жыллар» (1991) романларының дәретилиўине алып келди.

Жазыўшының ең дәслепки романы «Дәрбент» деп аталады. Хәқыйкатында да, бул кәсип-техникалық тәлимниң бир сөз бенен айтылған

образлы бахасы, яғный, жазыушы роман темасының өзине-ақ үлкен поэтикалық мәни жүклеген. Бул мәнини биз Азаматтың ағасы Таўмураттың ўәсиятларындағы мына пикирден анық биле аламыз: «Сениң кәсибиң—халқыңның мақтанышы. Сен енди билим менен тәжирийбениң беккем түйсип, хақыйқый өмирге тармак-тармак жолларды салып ататуғын кең гүзар дәрбенти—кәсип-техникалық тәлимнің хызметкери болғаның менен мақтансаң арзыйды!».

Романда бул идея, яғный, кәсип-техникалық тәлимнің халқымыздың сиясий-жәмийетлик, тарийхый, мәдений, экономикалық раўажлануы өмиринде үлкен дәрбент жолларды анализлеп, синтезлеп, дурыс бағдар силтеп жиберетуғын тийкарғы өндирис орайы болып хызмет атқаратуғынлығы Азамат образы арқалы исенимли дәлиллелген.

Шығарманы оқып отырып, дәрбенттиң тек профтехқа берилген баха емес екенлигине, ал роман хәрекет етиўши қахарманлардың жеке өмир жолына да тийисли атама екенлигине көзиң жетеди. Мысалы« романның бас қахарманы Азаматтың минезиндеги жақсылық хәм жаманлық түсиниклериниң жиги айырылысар жери, дәслеп шайыр боламан деп жүрген Азаматтың профтехқа келип өмирден өз орнын табыўы, мухаббат мәселесинде Нигархан менен Турғангүлдиң қайсысына кеўил қоярын билмей жүрип, ақыр-аяғында Турғангүлди таңлаўы, сондай-ақ тосаттан қылмыслы ислерге араласып қалған жас өспирим Алпысбайдың Азамат хәм милиция хызметкерлериниң жәрдеминде жақсы жол таңлап кетиўи-булардың бәри адам өмир жолларындағы дәрбент ситуациялар емес пе? Улыўма, романда «дәрбент» түсиниги астарлы мәниде жақсы нийетлердиң биригип, жақсылықтың жаманлықты турмыстан ысырып шығаратуғын айырылысар ноқаты етип алынған.

Буның айқын мысалы ретинде романдағы Азамат пенен Жолдасов арасындағы конфликтке көз таслаўдың өзи жеткилики.

Шығарманың ортасында бас қахарман Азамат кәсип-техникалық училищелердиң бирине өз қәлеўи менен, анығырағы, жоллама менен оқытыўшы болып келеди. Оның курсласы хәм жақсы көретуғын қызы Турғангүл де тәрбияшы болып жумысқа орналасады.

Оқыў бөлиминиң баслығы Елмурат Жолдасов оларға келиўден-ақ «қызығып» қалып, дәрхал «тәрәпдары» етип алмақшы болады. Оның қызға қызыққандағы себеби—Турғангүлдиң сулыўлығынан, оны өзине хаяллыққа алыў нийетинен келип шыққан болса, Азаматқа қызыққандағы себеби—оның көркем дәретиўшилик пенен шуғылланатуғынлығы. Жолдасов оның бул қәбилетин өз мәпине пайдаланып, Азаматты өзиниң «конкурентлери» Жапбаров пенен Аметовқа қарсы қоймақшы. «Усындай хақыйқатшыл екенинди билетуғын едим, қарағым,—дейди ол Азаматқа Жапбаровтың жумысларының кемшилик тәрәплерин

«арнаўлы түрде» көрсетип киятырып. —...Сениң жазатуғын материалың бул... Қатқан фельетон! Хә, үстинен түсирдим бе! Қалай йошың тасып, арқан қозып кеткен шығар. Сеземен, сеземен... Бир оқлаўлы мылтық екенсең, энди сени атып қалайын. Әлбетте, хәзир емес... Бирақ «атылған оқ» хо анаў УПР* ды қалпақтай ушыратуғын болсын!»

Бирақ, Азамат та, Турғангүл де Жолдасовтың бундай терис пикирдеги—өз мәпин ойлаўшы «шекленген» адам екенлигин хә дегеннен сезбейди. Тек жумысқа араласып, барлық жағдайлар менен кеңнен танысып шыққаннан кейин ғана өз-өзине төмендегише саўал қоя баслайды:

«Бул қалай болғаны? Училище сондай-ақ «убыжық» нәрсе ме екен? Оны убыжық етип көрсетип турған не?!».

Азамат Жолдасовтың қылғаларын түсине келе, бул сораўына да жуўап табады. Ойлап қараса, училищедегі гейпара кери тартпа былғасық ислер Жолдасов сыяқлы жеке мәпин, абыройының артыўын гөзлеўши, турмыстан артта қалған адамлардың надурис ис жүргизиўиниң ақыбети екен (Азаматтың бул хәқыйқатлықты түсинип жетиўинде, әлбетте, Әдилбеков, Жапбаров, Нурнияз аға сыяқлы ар-хужданлы басшы хызметкерлердин де тәсири бар). Азамат, мине, усыннан баслап Жолдасовтың хәрекетлерине қарсы гүресийди, солай етип, курсантларға дурыс тәрбия бериўди бас мақсет етип қояды.

Жолдасов оның хәқыйқатшыл екенин сезгеннен соң, анығырақ айтқанда, дегенине жүргизе алмағаннан соң, жумысынан кемшилик табыўды нәзерде тутады, ақыр-аяғында бул «жазбай кеткирдиң баласы бир күни өзимди жалпағына салып жүрер», мен жасырып жүрген «өли жан»лардың сырын ашып қояр, деген гүман менен оны биротала училищеден шығарып жиберийд исине кириседи. Лекин, Азамат өзиниң шыдамлы хәрекетлери, излениўшилиги, өжетлиги, принципиаллығы, туўрылығы менен Жолдасовтың бул сырларын паш етеди. Автор Азаматтың Жолдасовқа қарсы гүреси арқалы жеңил-желпи жоллар менен күн көрийди ойлап, устаз деген уллы атқа дақ түсиретуғын Жолдасов сыяқлы гейпара керитартпа адамлар менен маўасасыз гүресийд зәрүрлигин дәлиллейди.

Ең баслысы—жазыўшы бул романда Азамат, Әдилбеков, Турғангүл, Жапбаров сыяқлы адамлардың жәмийетлик хәм жеке турмысын сүүретлеў арқалы кәсип-техникалық тәлимниң техникалық әсирдин жаңа адамын тәрбиялаўда тутқан орнын анық көрсете алған. Солай етип, кәсип-техникалық оқыў орынлары хеш қандай «убыжық» емес екенлигин, жасларға кәсип-өнер көнликпелерин беретуғын әжайып оқыў орны—илим менен практиканың түйискен дәрбенти екенлигин усындай исенимли материаллар менен дәлиллеген.

* директордың оқыў-әндириллик ислер бойынша орынбасары мәнисинде.

Жазыушының роман жанрына болған батыл қәдемин дәлиллейтуғын және бір мысал—оның 1987-жылы «Қарақалпақстан» баспасынан шыққан «Өмир мәүритлери» романы болып табылады. Роман лирико-психологиялық планда жазылған. Себеби, ол шығарма өз материалының жаңалығы менен, өзине тән сүүретлеу усылы менен, бүгинги заманластарымыздың қарама-қарсылықты турмысын қызығарлы сүүретлеп бериуи менен әдебий жәмийетшиликке хәр қыйлы пикирлерди келтирип шығармақта, хәттеки айырым әдебиетшылар (қараңыз: К.Султановтың «Әмиүдәрья» журналының 1988-жыл №1 санында жәрияланған мақаласы) роман хәкқында бир жаклама пикирлер билдирди, оның бул хәрекетти тырнақ астынан кир излеуге усап кеткендей болады.

Романның биринши бөлими «Сезимлер сағымы» деп аталады. Бул бөлимде жас илимпаз Султан Сапаровтың аспирантлық жыллары сөз етиледи. Бас қахарманның характери де бул дәуир жанлы бақлау пайыты екенлигин, яғнай, хәр қандай исте, мейли, ол илим тарауы ма, мейли, санаат па, ең дәслепп түсиниклер ғана қәлиплесетуғынын, бирак, ол түсиниклердиң ақ-қара екенлигин бул дәуирде адам жетерли түсинбейтуғынын, адам, айрықша жаслар, дәслеппки түсиниктиң қурбаны, қулы болып қалатуғынлығын автор шығармада символикалық образ—Лиара қалы ашып береди.

Бул бөлимде идеал қахарман Лираның сыртқы портрети менен жас илимпаз Султанның ишки кеширмелерине айрықша итибар берилген. Жазыушы бул бөлимде де идеяның еле турмыс шынлығына айланбаған тек қыялда ғана жасап атырған дәуирин тастыйқлап көрсеткен.

Романның екінши бөлими «Дығырык» деп аталынған. Бул, бириншиден, қахарман характериниң эволюциясындағы, жас илимпаз жазыушының жеке өмиринде дығырык болса, екіншиден, жәмийетлик өмирдеги дығырык. Бул дығырык еки тәреплеме де Султан образы арқалы ашып берилген. Себеби, өмир—гөззаллық, онда өз ойынды емин-еркин иске асыра бериу мүмкин, деп ойлап жүрген Султан бул бөлимде үлкен қарсылықларға ушырайды, идеяның турмысқа ениуи ол ойлағандай аңсат ис болмайды, қыялында оның ақ деген нәрселери турмыста қара болып шығады. Сол ушын тек көриу, сезиу ғана жеткиликсиз. Ал, көргенбилгенлериң хәкқында кең ойланып, терең толғаныу керек, деген жуу-мақ шығарады, бул бөлимнен автор.

Тилекке қарсы, барлық адамлар ондай емес... хәттеки, өзиниң идеалы деп билип жүрген Лирасы да оның күткениндей болмай шығады, ол тек өзиниң қыялын ғана жақсы көрип жүрген екен. Лира жаман қыз болмағаны менен, пүткиллей басқа адам қусайды, Султан хәкқында қыялына да келтирмейди екен... Лира ғой Лира, оның дос билип жүрген ең жақын адамлары да басқаша қусайды, қараса, олар рауажланыудың аяғына тусау болып жүрген екен. Мысалы, кафедра баслығы Қурбанбай,

оның садық досты Хожан, совхоз директоры Қойлыбай, өзіннің жигит ағасы Хәкімбай, Аймалақ хәм т.б. адамлар. Усылар себепли илим де, халық хожалығы да дығырыққа таялып қалған. Олардың усындай хәрекетлери айырым хужданлы адамлардың дығырыққа таялыуына да себепши болып атыр. Султан бул нәрсени басы тасқа тийген шешиўши пайыпта анық сезеди. Анық сезиниў оның характерине үлкен бурылыс жасап жибереди.

Автор қахарман характериндеги усы бурылыс пайытты, яғный, аққараның не екенлигин анық түсингеннен кейинги хақыйқатлықтың турмысқа реаль ениў пайытын романның «Бурылыс» деп аталатуғын үшінши бөлимінде кең түрде сүүретлеп береді. Жас илимпаз хақыйқатлық дегеннің не екенлигин түсинип жеткени менен, оны әмелге асырыў ушын әдеўир қыйыншылықларды бастан кеширеди, бирак, онда кәлиплескен актив турмыслық позиция бул қыйыншылықлар үстинен жеңип шығыуына себепши болады.

Улыўма, К.Алламбергенов бул романында басқа қарақалпақ сөз шеберлеринен өзине тән почерки, көркем усыллары менен өзгешеленип турады, яғный автор, бизиңше, жаңа дәретиўшилик эксперимент жолы менен баратырғандай көринеди.

К.Алламбергеновтың «Өмир мәўритлери» романында тырнақ тасы қалана баслаған тәбият хәм инсан экологиясы машқаласы 1991-жылы жарық көрген «Дәрья тартылған жыллар» романында арнаўлы түрде сәулелениў тапты. Романда ғәрезсизлик дәўиринен алдыңғы он жыллықларда республикамызда жүз берген экологиялық апатшылық трагедиясы заң хызметкерлери турмысы фонында шебер ашып берилген. Автордың айтажақ пикири айкын. Жазыўшы, адам—тәбияттың айырылмас бир бөлеги, ең жоқары дәрежеде раўажланған материя болар екен, тәбият адамсыз, адам тәбиятсыз жасай алмайды. Демек, тәбият экологиясы менен адамның руўхый экологиясы бузылған жерде тәбияттағы тең салмақлық та бузылады, адамның хәр қандай ақылай алжасығы-тәбиятқа қарсы атылған оқ, тәбияттың бузылыуы адамлардың, тутас бир халықтың этникалық ыдырауына, руўхый жарлыланыуына, хәтте жоқ болып кетиўине алып келеди. Сол ушын автор романда бир-биримизге, ана-тәбиятымызға абайлап қатнас жасайық, деген үлкен гуманистлик шақырықты ортаға таслайды.

Алланазар Әбдиев 1963-жылдың 28-сентябринде Тахтакөпир районы «Шалжұыт» аўылында туўылған. Район орайындағы №1 орта мектепти табыслы тамамлағаннан соң 1981-1983-жыллары армия қатарында хызмет етті. Буннан соң район орайындағы «Өзсельхозтехника» бир-леспесинде слесарь болып ислейди.

1985-1990-жыллары Нөкис мәмлекетлик университетин қарақалпақ тили хәм әдебияты муғаллими кәнигелиги бойынша табыслы питкерип шықты. Буннан соң аз ғана ўақыт Қарақалпақстан телерадиокомитетинде

редактор болып ислегеннен кейин 1991-жылы январьдан баслап университетке оқытыушы болып орналасты.

1992-1995-жыллары 10.01.02 - миллий әдебият (қарақалпақ әдебияты) кәнигелиги бойынша аспирантураның толық курсың питкерди. «Қарақалпақ әдебиятында илимий-фантастика жанрының пайда болыуы хәм қәлиплесиуи» деген тың хәм әхмийетли тема бойынша илимий жұмыс алып барып, кандидатлық диссертациясын аспирантура мүддетинде жақлап шықты.

Буннан кейинги ўақытлары (1997-2002-жыллары) ол университетте оқытыушы, декан орынбасары, «Еркин Қарақалпақстан» газетасында әдебий хызметкер, ҚР Министрлер Кеңесинде жетекши кәниге, «Әмиўдәрья» журналында бас редактор болып хызмет атқарды. 2003-жылдан баслап НМПИ да оқытыушы хәм 2004-жылы апрельден «Мәденият хәм спорт» газетасының бас редакторы лаўазымында ислеп киятыр.

Оның «Бизлер бахытлы боламыз» (1992), «Қызыл қошантай» (1995) хәм басқа оннан аслам роман, повесть, гүрринлер топламы «Қарақалпақстан» баспасында жәрияланған.

А.Әбдиевтиң шығармалары республикалық «Әмиўдәрья», «Арал қызлары», «Фумша», «Жайхун», «Ғунча», «Гулхан», «Ёшлик» «Шарқ юлдузи», «Дала» (Қазакстан) сыяқлы журналлар менен республикалық газеталарда турақлы жәрияланып келмекте.

А.Әбдиевтиң хәўескер жазыушы сыпатында таныла баслауы 1985-жылы Университетке оқыуға түсип, пайтахтқа келип, әдебий орталыққа жақыннан араласыуы менен байланысly. Усы дәўирлерде көплеген гүрринлери баспасөзде көринип, әдебиятқа бир талантлы жастың кирип киятырғанынан дәрек берди. Әсиресе, оны жәмийетшиликтиң мойынлауына студент жылларында дәреткен «Эрен сәхий» атлы туңғыш повестиниң («Әмиўдәрья» журналы, 1989. №4) басылыуы тийкар болды.

Қарақалпақ әдебиятының жақсы дәретпелериниң бири болған бул повесть сонғылығында белгили өзбек жазыушысы Рахимжан Атаевтың аўдармасында «Ёшлик» журналында өзбек тилинде басылып, жақсы қабыл етилди.

Дәретпе өзиниң тың хәм үлкен теманы көтерип шыққанлығы, сюжетиниң жүдә қызықлығы, композициялық қурылысының өзгешелиги, идеялық мазмунының күшшилиги менен бирден айрықшаланып турады.

Повестьте автор ески кәўимлик дәўирдеги адамлар тәғдирин сүўретлесе де, хәзирги күн менен байланысly, бүгинги күнги адамлар арасындағы мәселелер көтериледи. Жазыушының шеберлиги улыўма инсаныйлық характерди бере алыуы, машқалаларды сүўретлеуи шығарманың өлмеслигин тәмийинлеуде көринеди. Автордың көрсетиуинше, улыўма инсаныйлық характерлер, машқалалар, дәўирлер өзгерсе де, кәўимлик дәўирде де, бүгинги заманда да, келешекте де бирдей бола береди.

«Эрен сәхий» ески түркий тилде «Эрен»-батыр, қахарман, «сәхий»-хадал, хақыйқат, шын деген мәнилерди билдиргениндей, повестьте де Эрен—хақыйқатшыл, инсап-ийманлы, ақ көкирек, нағыз дос, мухаббатка садық, адамларға меҳрибан, тәрбиялы, батыр, яғный, жоқары адамгершиликке тән қасиетлерди өзінде жәмлеген инсан образы сыпатында көзге тасланады. Мәселен, Эрен өзін қәўимнен шетлетиў туўралы айтысып (билегәре емес), надурис шешим шығарған көсем менен айттыспайды. Себеби, қәўимнің дәстүри сондай болғанлықтан, өзиниң хақ екенлигин билсе де, сонша қыйыншылыққа көнеди, лекин көсемге қарсы сөз қатпайды. Буның мәниси—қәўимнің басшысы менен айттысып, кейингилерге өрнек көрсетпейин, адамлар бузылып кетпесин, деген жақсы нийетте сондай етеди, яғный Эрен де, оның сәхий қәўими де адамларды хақыйқый инсанлар болып қалдырыў ушын гүреседи. Мәселен, бир заманларда оларға жақын әтираптарда ашырқаса биринбири жей беретугын адамлар қәўими болады. Сәхийлар оларды бундай жаўыз, хайўаншылық қасиетлери басқа қәўим, сондай-ақ өзлериниң қәўимлеслерине жуқпаўы ушын биротала туқымқурт етип жибереди.

Дүньяда ең жаман нәрсе—хақтан жаныў, яғный нахақтан жалаға гириптар болыў. Эрен өзиниң шыдам-сабырлығы, мәртлиги, қәўимлеслерине, мухаббатына садықлығы себепли бундай азапқа төтепки бередиде, хақыйқатлық майысса да сынбайтуғынлығы сыяқлы, ең кейинде жеңип шығады.

А.П.Чеховтың «Қысқалық—таланттың әжапасы» (сынары, белгиси-А.К.) деп көрсеткениндей А.Әбдиевтиң бир өзгешелиги—дәретпелериниң бәри қысқа болып келеди. Сол қысқа бир шығармасы арқалы-ақ айтпақшы идеясын анық, дәл, көркем, шеберлик пенен жеткерип бере алады. Кишкене көлемли шығармаларына үлкен мәни жүклейди. Сонлықтан да оның шығармаларына бир сөзди қосыў яки алып таслаў қыйын. Шахмат тасларындай мазмун өзгерип кетиўи мүмкин. Мәселен, «Эрен сәхий» повести 24 машинка беттен ибарат. Оның бираз гүрринлери бар, ярым бетлик, бир бетлик, еки бетлик. Бул жағынан ол А.Чехов, А.Қаххар дәстүрлерин еслетеди.

Жазыўшы А.Әбдиевтиң қәлеминен бүгинги күнге шекем жүзден аслам гүрринлер, новеллалар, ертеклер, тымсаллар, көтерген жүги аўыр этюдлар дөредиде. Булардың ишинде балаларға арналғаны да, юмор-сатира, фантастика, детектив жанрларында жазылғанлары да бар.

Жазыўшы гүрринлеринде киши ўақия, деталардан, әпиўайы нәрселерден турмыслық үлкен жуўмақлар жасаўға шебер.

«Ана сүти» әпсанасында Ана сүти, меҳриниң хәр қандай да нәрселерден артық екенлигин, оның бийбахалығы, қүдиретлиги ашып бериледи, улығланады.

«Аккус» гүрриңінде жөнсиз урғаны ушын Аккус Баймурза ағаны көрген жерде қаўып, шабаланып жини түседі. Баймурза аға ийтти еркелетип, нан, гөш берип, оннан «кеширим» сорағандай мүнәсибетте болғаннан кейин ғана бул әдетин қояды.

«Ашықлар, мәжнун тал хәм қуяш» атлы тымсаллық этюдиндеги қушақласып турған ашықлардың биреўиниң кеўлиниң дүзиў емеслиги, көзи менен жолда кетип баратырған жигитлерди «тинтип» турғанын, оның жалғаншылығын сезген Қуяш адамлардың бир-биреўин қас пенен көздиң арасында алдағанына шыдамай қәхәрге минеди: Аспанды қара бултлар тодасы ийелеп, шахмақлар шағылады. Гүлдирмамалар қорқынышлы гүркирейди, даўыл турады.

Балаларға арналған «Бадырайған еки» атлы гүрриңіндеги тапсырманы жүзекилик пенен орынлаған оқыўшыға алдын билмей «бес» қойса да, ол оқыўшының жүзекилигин еситип болып, «бести» бир сызып бадырайтып «еки» қойған муғаллимниң ис-хәрекеті, сөзлери оқыўшыларды жарамас ислер ислеўге қол ұрмаўға шақырып турады.

«Жылтыр моншақлы шаршы»дағы Айбек деген баланың ақ көкиреклиги, ата-анаға деген мехир-мухаббаты жүдә исенимли, балалар тили менен әпиўайы сүўретленген.

«Өмирде не болмайды дейсең?» атлы гүрриңлер дүркиниңде өмирдиң жазылмаған бетлерин қолға алады. Ҳақыйқый өмирде адам исенбестей, лекин сол ўақыттағы шараятқа, ситуацияға, сол адамлар психологиясына, ҳалатына муўапық, сәйкес, анық болатуғын хәдийсе, қубылыс, ўақыялар гезлеседі. Бундай сүўретлеўлердиң шебери С.Цвейгтиң 40 жасар хеш турмысқа шықпаған қыздың өмирден түнилген 20 дан жаңа асқан танымайтуғын қумарпаз бир жигитти аман сақлап қалыў ушын өз қәлеўи менен оған өзін бир түнге бағыш етиўи адамды исендирмеўи мүмкин, лекин асқан шеберлик пенен сүўретлеп береди, барлығы исенимли.

«Өмирде не болмайды дейсең?» атлы гүрриңлер дүркини, мине, усындай бағдарда жазылған. Мәселен, дүркинде бир әскер урыс пайытында өзине тийисли нанын тартып алып жеп қойған қуралласын атады. Бул хәдийсе жүдә исенимли шыққан, яғный ол әскердиң қуралласын атып қойыўы нызамлы, тәбийий деп ойлайсан. Себеби, онда урыс пайыты, қоршаў, ашлық, сұўық сүўретленеди. Азық-аўқат түўесилген, аз ғана нан бериледи. Адам сол ертеңги нанға зорға жеттим бе деп, алып атырса, оны биреў тартып алса, ертеңге шекем және аш жүрсе адамның ашыў-ызасы келмей ме? Оның үстине, ол әскердиң қуралласына деген ашыў-кеги пәсеймей турып, урыс басланады, яғный және бир шараят жүзеге келеди. Нәтийжеде саўаш майданында өз адамын атады.

Усы дүркіндеги «Урыста не болмайды?!» деп аталған гүрринінде және бир әскердің өзи менен бирге барған аўыллас достын атыўы да, ямаса «Эльза ханым» дағы совет әскериниң өзи менен күни менен атысқан ата душпаны—немец қызын атпай қалыўының себеплери де жүдә исенимли, тәбийий сүүретленген, оқыўшы бул хәрекетлердин өмирдин өз нызамы екенлигине хаслан шубха келтирмейди.

А.Әбдиев соңғы ўақытлары аўдарма ислери менен де шуғылланбақта. Мәселен дүньяға белгили жазыўшылардан Эдгар Поның «Алтын қоңыз», Ф.Вольтердин «Задиг хәм тәғдир» повестьерин, Ж.Сименонның «Мегра хәм бала» Р. Гамзатовтың «Мениң Дағыстаным» сыяклы көлемли шығармалары менен бирге А.Грин, А.Доде, Х.Л.Борхес, А.Азимов, сыяклы бир қатар сөз зергерлериниң гүрринлерин көркем аўдарып, карақалпақ оқыўшыларына инам етти.

А.Әбдиев Ғәрезсизлик жылларында да жемисли қәлем тербетип атыр. «Жын-жыпырлар» романы оның бул жыллардағы ең ири табысларынан есапланады.

П О Э З И Я

60-80-жыллар карақалпақ поэзиясының идеялық-тематикалық, жанрлық-формалық жақтан хәр тәрәплеме жетилискен, көркемлик изленислерге қарай нық қәдем таслаған, миллий поэзиялық дәстүрлерди меңгерийде бай тәжирийбелер топлаған, дүньялық поэзияның прогрессив дәстүрлери менен усылларын үйрениўге умтылыслары күшейген, гражданлық пафосы, рухы жоқарылаған, философиялық ой-толғынысларына қарай бет бурған, бир сөз бенен айтқанда хәр тәрәплеме байып толысқан басқышы болды.

Сөз жоқ, поэзиядағы бул табыслардың қолға киритилиўинде сол дәўирдеги поэзиямыздың байтереклери дәрежесине көтерилген А.Дабылов, С.Нурымбетовлар өзлериниң салмақлы үлеслерин қосты. А.Дабылов 60-жыллардың ақырларында «Баҳадыр» дәстаны менен аўыз әдебиятындағы дәстан дәретиў дәстүрин жазба реалистлик поэзияға алып кирип, дәстаншылықты жаңа сыпатлы белгилер менен байытқан болса, С.Нурымбетов «Ханаласлар» (1968) дәстаны менен бул дәстүрдин өмир сүрий мүмкиншилигин және бир мәртебе дәлиллеп берди. Усы жылларда жарық көрген «Қосықлары» (1962), «Жүрекке жақын адамлар» (1965) сыяклы А.Дабыловтың заман талабын, ўақыт шынлығын, халқымыздың жүрек дүрсилин сәўлелендиретуғын гуманистлик сезимлерге толы шығармалары оның лирикалық поэзияда да жыллардан жылларға лириканың шебери сыпатында жетилисип баратырғанлығын көрсетсе, С.Нурымбетовтың «Жаңа заман жырлары» (1962), «Шығармаларының»

(1960) биринши томына енгизилген тымсаллары оны сатира-юморлық поэзияға да әдеуір уқыплы шайыр сыпатында танытты.

Турмыс түсинигин халық түсинигине жақын етип сәўлелендириў, азаматлық, гуманистлик шақырық, философиялық ойшыллық, афористлик пикирлер билдириўге умтылыўшылық Аббаз, Садықлардың изи менен поэзиямыздың аўыр жүгин көтерип қиятырған Т.Жумамуратов, И.Юсупов, Т.Сейтжанов, Б.Қайыпназаров, Х.Турымбетов, Х.Сейтов, Н.Жапақов, Ф.Сейтназаров, М.Сейтаниязов поэзияларында айқын көзге тасланды.

Хожамурат Турымбетов 60-жыллар поэзиясында әдеуір жемисли мийнет етип, хақыйқат шайырлық таланттың ең бийик шокқысын ийеләўге ғайрат салып атыр еди. Оның қосықлары менен поэмаларында сап мухаббат, өмирге қуштарлық, пәк адамгершилиқ сезимлер сезилип турады. Ол өмириниң ақырына шекем хақыйқатлықты, сап хұжданлықты, бир сөзликти, ҳадал мийнетти, адамлар арасындағы қылқыймас хақыйқый дослықты, туўысканлықты жырлап кетти. Шайырдың поэзиядағы бул талўаслары 1962-жылы «Талўас» топламында мәлим дәрежеде көринис тапты. Әсиресе, «Және бәхәр келди», «Музлы таўлар емес», «Гүлдин ашығыман», «Айға», «Сезбей жүрмен ойынды», «Қалай тынышланарман», «Аңладың ба?», «Еки тилек», «Жаўанлар қызлар», «Балалығым өтти урыс ўақтында» қосықлары поэзиямызға нәзик гөззал сезимли, кем сөзли, бирақ мазмунлы, қысқа, ықшам форманы данышпанлық ой-пикир менен шебер жупкерлестирип жибере алатуғын және бир талантлы лирик шайырдың шын мәнисинде қәлиплескенлигинен дерек берип турды.

Улыўма И.Юсупов айтқанындай Х.Турымбетов 60-жыллар поэзиясында өзине пайлы соқпақ салған шайыр еди. Ол бул соқпақты «Еки дос», «Май гүллери» поэмалары менен поэзия гүзарына да ушластырып үлгерди. Мысал ушын «Май гүллери» поэмасына бир нәзер таслап өтейик. Поэма сюжети жүдә әпиўайы. Поэма қахарманы Қарақалпақстанлы жигит. Екинши жер жүзлик урыс ўақтында фашизмге қарсы гүреслерде мәртлик көрсетип, Берлинди алыў ушын болған саўашларға дейин барып қатнасады. Урыстың соңғы саатларында болса мийирбийке Ларахан деген қыз бенен танысып, оған ашық та болып қалады. Лараханнан унамлы мухаббат жуўабын алған жигит жеңис ушын гүреске және де жигерлирек араласады. Лекин, оның мухаббаты—Ларахан саўаштын қызғын бир пайытларында бомба жарылыўынан набыт болады. Душпаннан өш алыў сезими жаўынгер жигитте енди бурынғыдан да бетер күшейе түседи. Жигит мухаббаты әпиўайы емес, жеңиске, өмирге руўландырыўшы жалынлы мухаббатқа айланады.

Шайыр бул қысқа сюжет арқалы урыс қырғын етиўши қаншелли қорқынышлы күш болмасын, жаратыўшылық, дәретиўшилиқ күшке ийе

шын мухаббат оннан жоқары турады, деген идеяны өмір хәм гүл хәққындағы лирикалық сезимлер толғанысында шебер етип сәўлелендирип береді.

60-80-жыллар поэзиясында әдеўир жемисли мийет еткен шайыр Тилеўберген Жумамуратов болды. Бул жылларда оның қәлеминен ең бир сайланды шығармалары болған «Мениң заманласларым» (1963) лирикалары дәреді. 1967-жылы шайырдың «Тандамалы шығармалары» жарық көрди. «Толқында» топلامы ушын шайыр 1972-жылы Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты болды. Шайыр 60-жыллардағы дәреткен лирикалары менен поэзиямызға философиялық хәм публицистикалық пикирлеў кенлигин алып кирген болса, «Океан артында» поэмасы менен эпикалық поэзиямыздың тематикалық шеңбериниң шеғара билместей кең екенлигин, улыўма халықлық мәселелерди сөз етиўден улыўма инсаныйлық машқалаларды жырлаўға өсип өткенлигин, оған бир мәмлекетте жасап атырған қоңсылас, дос-баўырман халықлар тәғдири менен пүткил әлем адамлары тәғдири жат бүйирлик етпейтуғынлығын және бир мәртебе дәлийллеп көрсетти. Шайыр усы тәғдийрлерди сүўретлеў арқалы поэзиямызда жаңа қахарманлардың жаңа образларын жаратты.

Т.Жумамуратов дәстүрлик жайдары қосықлардың шебери болыў менен бирге көбирек рубаи, төртликлер, эпиграммалар жазыўды да үрдис тутты. Бул арқалы шайыр, бириншиден, лирикамызға жаңа формалар енгизген болса, екіншиден, поэзиямызда философиялық ой-толғанысларын тереңлетти. Мысалы оның «Өмиримниң лирикасы» (1966) қосығынан публицистикалық бағыттың күшейгенлигин сезсек, «Өрлетти өмир епкини» (1970) қосықлар дүркининен философиялық пикирдің тереңлескенлигин анлаўға болады:

*Бул жәҳан кең екен, тар екен,
Ишинде бәри де бар екен.
Жығылсам, түргелдим тағы да,
Бағындым дүньяның заңына.*

Усындай формалық, көркемлик изленислер бул жылларда көбирек И.Юсупов поэзиясының баслы сыпатлы белгисине айланды. Бул кубылыс әсиресе, «Ойлар» (1960), «Жети асырым» (1962) топламларына енгизилген қосықлары менен «Дала әрманлары» (1964) поэмасына тән болды. Шайыр бул топламларында поэзиямызға лириканың ғәззел, сонет формаларын алып кирип атырғанлығын дәлилесе, «Дала әрманлары» менен поэзиямызда биринши болып лиро-романтикалық поэмаға из салды.

Туўылған мәканның уллылығын улығлаў шайырдың бул жыллардағы лирикасының баслы темасына айланды. Оның «Туўған жер»,

«Аўыл, аўыл!», «Таллы жағыстағы еске түсириў», «Күн шығыс жолаўшысына», «Қара тал» қосықлары туўылған жерге деген сүйіспеншилик сезимине толы шығармалар есапланады. Шайыр бул қосықларында туўылған жер мухаббатын қурғақ бақырық-шақырықлар арқалы емес, хәр бир сөзге поэтикалық мәни жүклеў тийкарында шебер ислетилген көркем деталларда көрсетип береді. «Шөгирме» қосығындағы шөгирме деталы арқалы халқымыздың узақ өтмиштеги басып өткен тарийхый жолын, оның уллылығын ықшам формада жеткерип берсе, «Сексеўил» қосығындағы сексеўил деталы арқалы туўылған жердің тәбияты өзгешелигин, миллий колоритимизди исенимли етип анық сәўлелендирип берген.

60-жыллар поэзиясында Т.Жумамуратов, И.Юсуповлар менен бир қатарда Т.Сейтжанов, Ф.Сейтназаров, Х.Сейтов, Б.Қайыпназаров, Н.Жапақов, Х.Турымбетов, М.Сейтниязов, И.Қурбанбаев, К.Султанов сыяқлы шайырлар да жемисли мийнет етті. Усы шайырлардың избасарлары болып 60-жыллар поэзиясына келип кирген М.Сейтниязов бул жыллары жаңалыққа жаны қумарлығы менен көзге таслана баслады. «Толқытқан ойлар» (1961), «Қызғыным менин» (1966) қосықлар топламлары М.Сейтниязовты философиялық мазмунға ийе публицистикалық қосықлар шебери екенлигин көрсетті.

Х.Сапаров өзинің «Мениң заманласларым» (1960), «Хабаршы» (1964), «Жас уста» (1964), «Қурқылтай» (1966), «Айға ушып барғанда» (1970) топламларындағы қосықлары менен балалар поэзиясына салмақлы үлес қосты.

Бул жылларда балалар поэзиясынан С.Аббазовтың «Сырлы альбом» (1962), «Мениң иним» (1964), «Қуслар қайтып келеді екен» (1968) қосықлар топламлары да белгили орын ийеледі.

Жас шайырлар Т.Мәтмуратовтың «Ақ терек пе, көк терек» (1964), У.Хожаназаровтың «Әўелемен, дүўелемен» (1969), Т.Қабуловтың «Қара буға» (1964) дәслепки топламлары да бул жыллардағы балалар поэзиясының дәстиярлы дәретпелерине айланды.

Бул шайырлар 60-жыллары үлкен поэзияда да өз хаўазларына ийе екенлигин көрсете алды. Т.Мәтмуратовтың «Лирика» (1966), «Гөззаллық оянды» (1970), У.Хожаназаровтың «Кеўил туйғылары» (1970), Т.Қабуловтың «Ашығынман» (1968) поэзиялық топламлары буның айқын дәлили.

60-жыллары булардан басқа да поэзиямызға Д.Айтмуратов, Ш.Сейтов, К.Рахманов, У.Пиржанов, Г.Есемуратов, Т.Сәрсенбаев, С.Пиржанов усаған бир топар талантлы жаслар поэзиямыздың шайырлар қатарын және де байытты. Олардың көпшилиги яр дегеннен-ақ поэзияда өз сокпағын таўып, өз хаўазы, өз қолтанбасы бар екенлигин танытты, поэзиямызға тың пикирлер жаңаша ырғақлар алып кирди. Мысалы, Ш.Сейтов «Сокпағым, мениң қайдасаң» (1966), «Таўлардан саза» (1970)

топламларындағы сюжетли қосықтары менен эпикалық сыпат белгилери бар лирика түрлерин жаратса, У.Хожаназаров, К.Рахмановлар философиялық ойшыл лириканың, Т.Мәтмуратов шын мәнісіндегі шынайы сулыұ лириканың шебери болып жетилисти. Д.Айтмуратов «Қосықлар хәм тымсаллар» (1960), «Ағар дәрәя» топламлары менен жаслар поэзиясына және бир жаңаша бет ашты, оның дәрәтпелери әдебиятта тымсал жанрының және бир үәкили пайда болып атырғанлығынан дәрәк берди.

Поэзиямыз 70-80-жылларға келип бурынғыдан бетер тез пәт пенен раўажлана баслады. Әмир шынлығын сәўлелендириўи, мазмунының тереңлиги, формалық жетискенлиги жағынан 60-жыллар поэзиясына салыстырғанда оқ бойы озық кетти. Бул жылларда әдебиятымыздың аўыр жүгин арқалап киятырған Ж.Аймурзаев, Т.Жумамуратов, Б.Қайыпназаров, Х.Сейтов, Т.Сейтжанов, И.Юсупов, Ө.Хожаниязов, Ж.Дилмуратов, Б.Исмайылов, К.Султанов, Қ.Досановлар менен бир қатарда поэзиямыздың белсенди үәкиллери болып үлгерген М.Сейтниязов, К.Рахманов, У.Хожаназаров, Т.Мәтмуратов, У.Пиржанов, Т.Сәрсенбаев, С.Пиржанов жемисли мийнет етти. Поэзиямызға Ж.Избасқанов, К.Каримов, Н.Төрешова, Ш.Аяпов, Х.Дәўлетназаров, С.Ибрагимов, Б.Генжемуратов усаған жас толқынлар келип кирди.

Поэзияда лирика хәм эпика жанрлары раўажланды. Т.Жумамуратов эпикалық поэзияға жаңа формалар енгизди. Мысалы, ол өзиниң «Гәўхар тас хаккында ертеқ» поэмасында фольклорлық сюжеттен шеберлик пенен пайдаланған халда жаңа реалистлик ертеқ-поэма дәрәткен болса, «Мәқарья сулыұ» (1973) шығармасы менен халық шайырларының дәстан дәрәтиў дәстүрин және бир адым алға илгерилетти, роман типіндеги кең қамтымлы дәстан жаратты.

Поэзияға, әсиресе, лирикалық поэзияға формалық жаңалық енгизиў 60-80-жылларда басқа шайырларға қарағанда И.Юсупов дәрәтиўшиликінде күшли байқалды. Шайыр дәстүрий жайдары қосықлар дәрәтиўге садық қалған халда поэзияның публицистикалық лирика, экспромт, романс, октавалар, рубаи, элегия, бәйит, мухаллес (мухаммас), баллада формаларында да қәлем тербетти хәм оның бул қәлем сынаўлары сәтли де шықты. Мысалы, оның «Ким кимди судлап атыр», «Сентябрьдеги ойлар», «Алатаўдан самал», «Рица көли», «Қара таўға», «Пахта—бизиң ойымыздың басы» қосықлары публицистикалық лириканың үлгилери болса, «Шыбығы сынса шынардын» қосығы сиясий-элегиялық формада жазылды. Шайыр балладаның үлгиси сыпатында Аяпберген шайырға арнап «Булақ хаккында баллада»сын дәрәтти. Оның қосықлары қайсы формада жазылмасын, барлық үәқытта жыллы лиризм менен терең философиялық мазмун бирлигин жоғалтпайды. Қосықлары эмоциональ

тәсіршендік пенен өз орнында қолланылған көркем образлы сөзлер кестесіне ийе:

*Жүзсек те қайсы теңизде,
Жүрсекте қайсы құрғақта,
Мен—көп ушын, көпшилік—
Мен ушын сөйлер бұл ұақта.
Тынышлық, дослық—еки сөз,
Сағынышлы бәхәр қусындай,
Кеуїллерге қурық басып,
Ақылға уя салмақта,
Қус ушыўға, ал адам
Туўылар бахыт, ел ушын.*

Пүткіл әлемде болып атырған ұақыяларды сезгирлік пенен бақлап, ақыл тәрезісіне салып көрген шайыр ақыр-аяғында усындай философиялық жуўмаққа келеди. Шайыр элегиясы тек өз қара басының ғамы ушын жасаў емес, ал пүткіл адамзат дәртине шерик болып жасаўға шақырады. Бул идеяны беріўде шайыр «Сағынышлы бәхәр қусындай», «Кеуїллерге қурық басыў, ақылға уя салыў» сыяқлы образлы сөз тиркеслерин өзінше ойлап табады.

Усындай бай мазмундағы жана формаларды Т.Жумамуратов дөреткен рубайылар менен эпиграммалардан да көріўге болады. Шайыр бир эпиграммасында«

*Сен ҳақ болсаң,
Мен де ҳақ болғым келеди,
Тұлки болсаң,
Мен сақ болғым келеди.
Байрон болсаң, қутлықлайман өзиңди
Мен тек мәзи...
Бердақ болғым келеди,*

—деп гейпара нәкас адамлардың жақпас қылўаларын улыўмаластырыў арқалы үлкен философиялық жуўмақлар келтирип шығарса, және бир рубайысында ұақыт қәдири ҳаққында қысқа жуўмағын жасайды:

*Күнлер өтер жүйрик аттай шабысып,
Бәхәр келер қыс өмирин таўысып,
Хәр бир күннің, хәр бир сааттың орны бар,
Өмир ушын ҳеш бир күн жоқ аўысық.*

60-80-жыллар поэзиясында айта кететуғын және бир унамлы кубылыс—сатиралық поэзияның раўажланыуы болды. 60-жылларда С.Нурымбетов дөрөткен «Бала хәм қутан», «Суў хәм най», «Балон хәм кирпи» қосық-тымсаллары, Т.Жумамуратовтың, Б.Исмайыловтың өткир сатира-юморлық қосықтары менен толысты. Б.Исмайылов сатираларында мәжилиспазлар, ўәдепазлар, ис жақпас жалқаўлар, жағымпазлар, парахор жерменлер, жеңил тәбиятлы қыз-жигитлер әшқара етилсе, Т.Жумамуратовтың «Мәсмәмбеттиң түси», «Тон менен төбелес» сатираларында ишиўшиликке берилип кеткен мәскүнем басшылар, нәшебентликтің қулына айланып, ўақтынан бурын руўхый қартайған нәкас адамлар өткир сынға алынады.

Д.Айтмуратовтың «Сулў маймыл», «Асқабақ хәм қаңбақ», «Түлки куйрығы», «Хайўанатлардың сүүретке түсиуі» сатираларында адамлар минезиндеги унамсыз әдетлер астарлы мәниде сәўлелениў табады. Мысалы, шайыр «Ақсар хәм Қаңбақ» тымсалында усы еки өсимликтің биологиялық сыпатлы белгилери арқалы адам минезиндеги турақлылық деген қәсийеттиң жағымпазлық усаған жат дәстүрден анағурлым үстин туратуғынлығын төмендегише астарлап көрсетеди:

*Бир күни түс ўақта,
Қаңбақ жумалап келип Ақсарға:
—Сен,—деди, —кете алмай хеш жаққа,
Жатырсаң жылжымастан.
Ал, мен бармаған сирә жер бар ма?
Маған пүткіл дүнья бостан
—«Дурыс,—деди Ақсар қаңбаққа, —
Сен бостанлықта,
Бирақ та
Жумалап жүрсең ыққа»*

(Д.Айтмуратов. Қосықлар хәм тымсаллар.
—Нөкис, 1988.)

70-80-жыллар балалар поэзиясында да әдеўир өсиў-өркенлеў жыллары болды. Бул тараўда бурыннан шуғылланып киятырған С.Аббазов, Х.Сапаров, Ж.Дилмуратов, У.Садықов, Ә.Сейтжанов усаған шайырлар қатары Ж.Өтениязов, Т.Ешжанов, Ә.Халмуратов киби жас талантлар менен толысты. Х.Сапаров бул жылларда балалар поэзиясының турақлы ўәкили болып қәлиплести. Оның «Мениң күнлерим» (1977), «Қуслар менен сырласқанда» (1978), «Алтын дәўран» (1982), «Ўатан сунқары» (1984), «Тәбият өз үйимиз» (1990) қосықлар топلامы усы жыллардағы балалар поэзиясы раўажланыуының тийкарғы бағдарларын көрсетип турды.

Шайыр шығармалары бул жыллары аўқамлас халықлар тиллеринде де жарық көре баслады. «Қарақалпақстан» баспасы оның «Жийрен тай» (1973), «Шебер қоллар» (1981), «Атам менен әңгиме» (1988) топмаларын рус тилинде дағазалады. Рус тилиндеги усындай топмалары Ташкент («Бала хәм тайыншак» 1981), Москва («Егер, ерте турсаң...») баспаларында да жарық көрди. Оның «Жас уста» топмамы 1970-жылы өзбек тилинде өз алдына китап болып басылып шықты. Шайыр бул мийнетлери ушын 1974-жылы Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықты алыўға миясар болды.

70-80-жылларда эпикалык поэзия да усындай унамлы сапалық өзгерислерге ушырады. Поэмалар тематикалык, формалық жақтан байыды. И.Юсупов тәрәпинен тарийхый «Тумарис», мифлик-фантастикалык жанрда «Мәңги булақ» поэмалары жаратылды. Шайыр усы жыллары булардан баска да «Посейдонның ғәзеби», «Бұлбил уясы», «Мәмелек ой» сыяқлы бир қанша поэмалар жазды.

Бул дәўирде Т.Мәтмуратовтың поэмашылықты раўажландырыўға қосқан үлеслери айрықша болды. Шайыр поэмашылықта лиро-драмалық, мифлик-реалистлик формалардан шебер пайдаланды. Т.Мәтмуратовтың «Айсанем», «Садықлық», «Перийзат» шығармалары 70-80-жыллар поэзиясындағы лирикалык поэмалардың әжайып үлгилери болса, «Жаксы адамның жүреги», «Жулдызым менин» поэмалары лиро-драмалық, реалистлик-мифлик формалардағы жаңа изленислердин жемиси есапланады.

К.Рахманов «Шөл дәстаны» поэмасы менен 70-80-жыллар поэмашылығына заманағейлик руў бағыш етти. М.Сейтниязов «Ўатан гедайы» поэмасында поэзияда бириншилерден болып Ўатансызлық трагедиясын ашып берди. Ж.Избасқанов өзинин «Өтемис», «Қамал» поэмалары менен эпикалык поэзияда да шайырлық шеберликлери қәлиплесип киятырғанлығын көрсетти.

80-жыллардың екинши ярымы қарақалпақ поэзиясындағы жаңа дәўирдин басланыўы деп бахалаў ҳақыйқатлыққа бир қанша жақын. Поэзия изертлеўшилеринин тастыйықлаўына қарағанда, бул жылларда шайырларымыздың дәрәтиўшилиги хәм белсендилиги хәр тәрәплеме артып, қатып қалған жасанды темаларды жырлаўшылық, ҳақыйқатлықты бояп көрсетиўге умтылыўшылық кеселликлеринен, қурғақ бақырықшақырықлардан, сүренпазлықлардан қутыла баслады. Лирикада гуманистлик, философиялык бағыт күшейди. Өз жолы, өз жазыў усылына ийе шайырлар көркем изленислерге дыққат аўдарды, халықтың тарийхы, өзиншелиги, миллий қәдриятлары лириканың сүйикли темаларына айланды. Шайырларымыз энди жақсылық-жаманлық, өмир хәм өлим, ҳадаллық хәм наҳақлық түсиниклерин жырлаўға бурынғыдай үстиртин емес, жәмийетлик-социаллық қарама-қарсылықлардың сырын терен

үйрениу аркалы, пүткіл адамзат әлеми дәртін өзіннің дәрти деп түсіндириу тийкарында саналылық пенен қол урды.

Улыма, 80-жыллар поэзиясында сендер қозғалды, өзлеринің ұақыт хәм халық алдындағы парызына ақыл жууыртқан шайырларымыздың дәрәтпелеринде жаңа көркемлик кубылыс басланды. Олар бизин халқымыздың маңлайына тиккен жалғыз теңизи хәм дәрьясынан айырған, ақыр-аяғында аш-әптдалыққа таңған хәкимшилик-буйрықпазлық дүзимди көкке көтерип мақтау әдетинен қутылды.

Хәкимшилик-буйрықпазлық дүзимнің қыйрауы менен Брежневлик тубалау дәуириниң соңғы жылларының нызамсызлықлары усы дәуірлерде дөреген «Қарақалпағым» қосығында да өткир сынға алынды. Бул қосық халықтың тоталитар дүзимге болған жәмәәтлик наразылық нотасы еди.

Сол дәуірде жазылған шығармалардан Т.Сәрсенбаевтың «Қайнаұйт» поэмасы халыққа жәбир бергенлерге қарсы қәхәр-ғәзепке толы. Автор хәқыйқатшыл, мийрим-шәпәхәтли хабаршының көзи арқалы мийнеткеш халықтың инсанлық қәдир-қымбаты аяқ асты етилип атырғанын тайсалмай көрсете билди. Бул дәуірде поэзиямыздың ақсақаллары Ж.Аймурзаев, Т.Жумамуратов, Х.Сейтов, Б.Қайыпназаров, Т.Сейтжанов, И.Юсуповтан баслап әдебияттың есигин жаңа ашып атырған жасларға дейин еркин, батыл пикирлер айта баслады. Өзлери жасаған дәуірдеги унамсыз хәдийселерди ортаға қойыудағы усындай өткирлик, кәтекемшиликлерди тартынбастан кескин критикалау бул дәуірде Ж.Дилмуратов дәрәтиүшилигинде де аз да болса өз сәулелениуин тапты. Бул бағдарда оның эпикалық поэзияда дәслепкилерден болып батыл түрде гәп ашқанын айтпай кетиуге болмайды. Шайыр «Соңғы сөз» поэмасында негатив хәдийселерди сүүретлеудің өзінше бир усылын тапқан. Автордың негизги мақсәти—турғынлық дәуириниң «қахарманларын» (қосып жазыушыларды, жалахорларды, өзін халықтан үстем қоятуғын эгоист, бюрократ басшыларды хәм т.б.) қатты сынға алып, сол дәуірдің қарама-қарсылықлы картинасын көрсетиу болса да, өзи дәрәткен қахарманларға хәдден тыс қара бояу жағып тасламайды, ал жай-парахат ғана сүүретлей отырып, олардың өзлерине көбирек ерк береді, турғынлық психологиясында тәрбияланған қахарманның (совхоз директоры Әметтин) жаңа шараяттағы рухый халатын «Соңғы сөз» деталын қахарманның иштен жарылыуы арқалы шебер ашып береді. Автор Әмет образын жасауда эмоциялық қайталаулар менен лексикалық анафоралардан жүдә утымлы пайдаланған. Бул усыл болса шығарманың бир дем менен оқылатуғын тәсиршендигин, шыйрақ хәм ықшам сюжетли болыуын тәмийинлеген.

Тәжетдин Сейтжанов өзиниң «Жайхун жананлары» хәм «Тасқын» қосықлар хәм поэмалар топламларында адамның жәмийеттеги орны

хаққындағы түсиниклерин шебер поэтикалық тил менен бере алған. Әсиресе, оның «Тасқын» атлы публицистикалық поэмасы тубалау дәуіринин психологиясына аяусыз соққы беретугын шығармалардың бири.

Ибрайым Юсупов 80-жыллардың екінши ярымында да дәуір менен тең кәдем таслап, алдыңғы сапта болды. Соңғы жыллары жарық көрген «Аласатлы дүнья бул», «Дузлы самаллар», «Кеўлимдеги кең дүнья» топламлары оның поэзия ықласбентлеринин жүреклерин жаўлап алатуғын шығармаларды өз ишине алады. И.Юсуповтың «Мәңги булақ», «Посейдонның гәзеби» усаған ири дәрәтпелери бүгинги поэзиямызға жаңа руўх бағыш етти.

Хақыйкатлық хәм әдалатқа шақырыу шайыр Мәтен Сейтниязовтың дәрәтпесинин тийкарғы мазмунына айланды. Қайта қурыу жыллары онын ертеректе тийкарсыз айыплауларға дуўшар болған «Ұатан гедайы» поэмасы китап болып жарыққа шықты. Ол өзинин «Арал-Әмиў мениң тәғдиримде» атлы поэмасында хәм «Хұждан», «Хақыйкатлық бағанасы» сыяқлы қосықларында дәуір талап етип турған ашшы шынлықларды айта алды.

«Хұждан» қосығында негатив қубылысларға қарсы гүрестеги халықлық хұждан шақырығына өз хаўазы менен жуўап береди. «Хұждан» сөзин типиклестире отырып, оның символында унамсыз хәдийселер жүз берген ўақытлардағы, шайыр сөзи менен айтқанда «жақсыға жаман ат тағылған», «аққа қара күйе жағылған», «үлкенге жағымпаз жағынған», «менмен күш алып есер ескен», «ақылдың дыңғырлап мийин тескен», «бийәдеп ғоддаслап төрге өткен» ўақытлардағы ар-хұжданлы адамлар хұжданының руўхый халатын «хұждан, сен туншығып қалмадың ба екен?» деген, бир тәрәптен зәрре аянышлы, екінши жағынан, тилеклесликке толы оғада эмоциональ риторикалық сораўды ортаға қойыу арқалы шебер ашып береди.

Шайыр адамгершилиқ хұжданның усы халатын «буның бәри саған сабақдур, бәлким» деп жуўмақластыра отырып, сол сабақлардың сол тынымсыз тәшўишлердин, гүреслердин нәтийжесинде қолға киргизилген бүгинги моральлық климатымыздың таза келбетин көрсетип берийуди де ядтан шығармайды:

*Қыянет шырасы сөнип киятыр,
Сен күткен туқымлар өнип киятыр,
Бәри жақсылыққа дөнип киятыр,
Бул жақсылық сениң әрманьң екен.*

Хақыйкатында да, моральлық климатымыздың тазалығы көпшилиқ сап-хұжданлы адамлардың әрманы еди. Сонлықтан да бизиң сөз шеберлеримиз унамсыз хәдийселерге қарсы гүрескенде тек ғана сол

хәдийселерди әшкаралаў менен ғана шекленип қалмай, бул хәдийселерге карама-қарсы келетуғын, адамлардың кеўлине жақты нур қуятуғын жақсы қубылыслар менен адамгершиликли, сап хужданлы, хақый-қатлыктың бар екенлигин өзиниң хадал мийнети арқалы еске салатуғын адамлардың турмысын сүўретлеўге де үлкен әхмийет берди.

Зәбердес шайырларымыздан Ш.Сейтовтың «Жоллар», Т.Қабуловтың «Сен мени қутлықла», К.Рахмановтың «Тазадан келген оқыўшы», С.Пиржановтың «Қыял қанаты», Г.Шамуратованың «Қуштарлык» топламларына, М.Қарабаевтың жаңа дүркинерине кирген шығармалары олардың дәўир хәм адамлар хақындағы толғаныслары менен толы.

80-жыллары Н.Төрешова, Х.Дәўлетназаров өзлерин әдебият майданында исенимли түрде көрсете алды. Ж.Избасқановтың 1990-жылы жарыққа шыққан «Мухаббаттың алмаз қырлары» атлы жаңа қосықлар хәм поэмалар топламы оның дәрәтпесиндеги өсиўшиликти көрсетеди. Шайыр инсанның жан дүньясындағы нәзик тәрәплерин, оның гөзаллыққа болған ықласын лирикалык талғам менен сулыў етип жырлайды.

К.Каримов азаматлык пикирлеў дүньясы кең шайырлардан болып табылады. К.Каримовтың соңғы жыллары жәриялаған «Әсир әпсанасы» поэмасы, «Кеўил ырғақлары» (Әмиўдәрья, 1990, №6) қосықлар дүркими оның дәрәтпесиндеги жетискенликлерден дерек берди.

Н.Төрешованың «Сәўир самалы» дүркими 80-жыллар поэзиясындағы итибарлы қубылыс болды.

80-жыллар поэзиясының жаңа толқынлары Ш.Аяпов, С.Ибрагимов, Б.Генжемуратовлар есапланады. Ш.Аяпов «Қус жолы», «Жаслыктың хәр деми», С.Ибрагимов «Далалар», «Бесинши мәўсим» топламлары менен өз оқыўшыларын тапты. Бул шайырлар (Ш.Аяпов, С.Ибрагимов, Б.Генжемуратов) барлығы да өзин-өзи таныў жолында анаў яки мынаў дәрәжеде еркин ақ қосықты, верлибрди таңлаған. Әлбетте, бундай формалық изленислер алдыңғы әўладларда да болды, бирақ, оларда верлибр эпизодлык рәўиште болса, 80-жыллардағы поэзияның жас толқынлары дерәтпесинде бул форма толық кәмалатқа келди.

Улыўма, А.Дабылов, С.Нурымбетов, Ж.Аймурзаев, Т.Жумамуратов, И.Юсупов, Т.Мәтмуратов, К.Рахманов, Б.Қайыпназаров, Х.Турымбетов, Т.Сейтжанов, У.Хожаназаров, Т.Сәрсенбаев, С.Пиржанов, Ф.Сейтназаров, Х.Сапаров, М.Сейтаниязов, Т.Қабулов, Ж.Избасқанов, К.Кәримов, Х.Айымбетов, Н.Төрешова, Ә.Өтепбергенов, Х.Дәўлетназаров, Ш.Аяпов, С.Ибрагимов, Б.Генжемуратов, Ж.Өтениязов, М.Жуманазарова, Г.Нурлеспесова, Г.Дәўлетова хәм т.б. сыяклы бир қатар талантлы шайырлар кәлем тербеткен карақалпақ поэзиясы 80-жылдардың ақырларына келгенде идеялык-көркемлик дәрәжеси жағынан

Ғәрезсизлик дәуири әдебиятын баслаўға мәлим дәрежеде таяр еди. Поэзиямыздағы бул руўхый халат 1990-жылда дөреген көпшилик поэзиялық дөрөтпелерден де анық көзге тасланып турады.

Қарақалпақстан халық шайыры, Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты **Байнияз Қайыпназаров** (1916-2001) карақалпақ әдебияты майданында көп жыллар даўамында мийнет еткен сөз шеберлериниң бири. Ол 1916-жылы 25-августта Шымбай районында туўылған. 1935-жылы Төрткүлдеги муғаллимлер таярлайтуғын институтына киреди. 1936-жылдан баслап 1941-жылға шекем өз аўылында муғаллим болып ислеиди. Екинши дүнья жүзлик урыс дәўиринде урысқа қатнасады хәм жарадар болыўына байланыслы фронттан қайтып келип, өз муғаллимшилик кәсибин 1946-жылларға шекем даўам етеди.

Байнияз Қайыпназаров республиканың баспасөз орынларында бир неше жыл даўамында жұмыс ислеген. Жазыўшылар аўқамында кенесши, радио еситтириў комитетинде, мәмлекетлик баспада редактор болып ислеиди. 1951-1956-жыллар аралығында Москва қаласында М.Горький атындағы әдебият институтында оқып, оны питкерип шығады. 1956-1958-жыллары «Әмиўдәрья» журналының бас редакторы болған. Шайырдың дәслепки қосықлары 1930-жыллардың ақырынан баслап газетада жәрияланады, оның биринши «Қосықлар» топламы 1940-жылы баспадан шығарылды. Соннан берли шайырдың «Халыққа хызмет қыламан» (1947), «Алтын гүз» (1950), «Қуўаныш қосықлары» (1950), «Бозжап бойында» (1955), «Көк емен» (1956), «Қызыл гүл» (1958), «Сүй, достым» (1962), «Мениң Ұтаным» (1956), «Мениң бахтым» (1968), «Еки аяз» (1970), «Нәрўан» (1972), «Гүлдәсте» (1981), «Мен сениң бир шақаңман» (1977) сыяқлы бир қанша топламлары жәрияланған. 1981-жылы Байнияз Қайыпназаровтың таңламалы шығармалары баспадан шықты. 1985-жылы шайырдың поэмалары топламы басылды, «Мөлдир булақ» (1989), «Таң гүли» (1995), «Шығармалары» (1974, 1993, 1996, 1997) китаплары баспадан шықты.

Бул дәўирлердеги карақалпақ поэзиясы тематикасының кеңлиги, жанрлық формалардың хәр қыйлылығы, саны хәм сапасы жағынан өсип раўажланыўы менен белгиленген. Усы дәўирде халықлар дослығы, паряхатшылық, елдің абаданшылығы ушын жигерли мийнет, мухаббат хәм т.б. темаларға шығармалар дөретиў күнниң тәртибинде турды.

1948-жылы жазылған Байнияз Қайыпназаровтың «Мийнет ет» атлы қосығы карақалпақ классикалық әдебиятында дәстүр болып қәлиплескен нәсият бериў формасында жазылған. Солай болса да, шайырдың бул қосығы сол дәўирде де, келешек әўладларға да халық ушын елге хадал хызмет етиў идеясын уғындырады:

*Кемтарлық жоқ Ұатанымда, халық абадан, ел азат,
Оқығуға да, ислеуге де ықтыярлы адамзат,
Жәхәнге тәрийпи түскен күшлери бар кәрамат,
Мениң гүлистан елимде дәўран сүрген, азамат.*

*Сүй Ұатанды, сүй елиңди, сыйла халықты күш берер,
Халық хызметин бежергендей азаматқа ис берер,
Мийнеттиң палўаны болсаң, исте танылған, егер,
Ерлик даңққа ылайық ис ислеуге әдет ет.*

Бул қосық қатарларда шайыр өзиниң хадал мийнет хаққындағы пикирлерине көркем сөз бенен оқыўшыға жеткереди. Кейин ала «Мийнет ет» қосығы қарақалпақ халық бақсыларының репертуарына кирген турақлы шығарма болып қалды.

Байнияз Қайыпназаровтың бул шығарманы жазған дәўири қарақалпақ халқының алдында урыстан кейинги халық хожалығын қайта тиклеўдей уллы ўазыйпалар турған машақатларға толы хәм үлкен жуўапкершиликли тарийхый жыллар еди. Бул дәўирде поэзияда Ұатанды сүйиў, Ұатанға садық болыў, Ана-Ұатанды қорғаў мәселелери биринши орында турды. Соның ушында Байнияз Қайыпназаровтың лирикасында усы темалар көп жырланады. Шайырдың «Ұатан ушын», «Бахытлылармыз», «Мениң республикам», «Туўысқанлық», «Ұатан анамыз», «Гүлбағ», «Жетистим» хәм т.б. қосықларында усы идея терең кең мазмунда ашылып сүўретленеди.

Байнияз Қайыпназаров өзи еккинши дүнья жүзлик урысына қатнасқан жаўынгер, бул жағдай оның поэзиясына усы тарийхый жылларды да сүўретлеўге мүмкиншилик берди. Урыс темасына арнап шайыр «Биз жеңемиз», «Жаў үстине», «Гүл берген қыз», «Туўысқан елге сәлем», «Жеңис күни» хәм т.б. қосықларын жазды. Бул шығармалардағы тийкарғы мазмун елге басып келген душпанға қарсы хұжим жүргизип, елди душпаннан азат етиў.

*«Ұатаным, мен саған қырағы сақшы,
Сени жаўға берсем, өленим жақсы,
Әй Ұатаным, жаным пида сен ушын,
Жанымнан да сен қымбатлы мен ушын»,—*

дейди шайыр Ұатанды қорғаў исиниң бул әхмийетин көрсетип.

Байнияз Қайыпназаровтың поэзиясында мухаббат лирикасы белгили орынды ийелейди. Бул инсанның нәзик туйғы, сезимлерин сүўретлеўде шайыр бир қанша изленеди. Шайырдың мухаббат лирикасында

көркемліктің терең сырлары байқалады. Мухаббат темасына арнап жазған қосықтарында образлы сөзлерді тауып алып толғандырыу талантын көреміз.

*«Сүйдім деген сөзді мен,
Хұрметлеймен унатып,
Сен де буны өзиңе,
Көрши мақұл тыңлатып.*

*Анық сениң кеуліңди,
Билейін деп жүрдім көп,
Сонда да хеш айтпадың,
Мен де сени сүйдім деп»*

(«Келиш, жаным, күлимлеп»)

Шайыр мухаббат темасына арналған поэтикалық дөретпелерінде инсанның нәзік, лирикалық сезімлерін толық ашып бере алған сөз шебери. Мухаббат темасына арналған қосықтары менен ол өзінің лирик талантын ашып көрсетті. «Гүлнара», «Көрдин бе», «Бир гүл көринди де кетти», «Излейсең бе», «Кеулімде барсаң» атлы қосықтары мухаббаттың адам өмірінде сырлы сезім, құдиретлі күш екенлігін аңлатады.

Байнияз Қайыпназаровтың поэзиясында мийнет темасы үлкен орынды тутады. «Пахта терген қыз», «Улбосын», «Орынгүл», «Суушы қыз», «Гербиш өриушіге», «Мениң бағым», «Хұрметім шексиз» атлы қосықтары адамзат өмірінде инсанның турмысында жетекші орынды ийелейтуғын мийнеттің хәр түрлі көриністерде адамға ләззет, бахыт, қанаатланыушылық әкелетуғынын жырлайды. 1950-жылларда, оннан кейін, 1960-жылларда шайырдың дөретиушілигінің алға қарап өсіп рауажланыуы, оның талантының жетилисіуі байқалады.

Бұл жылларда шайыр эпикалық поэзияда да қәдем тербетіуіге умтылады. Байнияз Қайыпназаровтың «Палұанбек» (1946), «Бозжап бойында» (1954), «Бир колхозда» (1955), «Қос қарлығаш» (1961-1965), «Лала», «Ержан көк» (1980), «Ақша көл» (1989) хәм т.б. поэмалары бар.

Қарақалпақ поэзиясында дәстүр, әдебий жол болып тартылып киятырған кубылыс—бизің шайырларымыздың қарақалпақ халық ауызеки дөретиушілигиндеги эпикалық сүүретлеуі усылларын өз шығармаларына енгизиуі хәм рауажландырыуы болып табылады.

Байнияз Қайыпназаровтың ең бирінши поэмасы «Палұанбек» деп аталған дөретпесінде Палұанбектің өмири баян етиледі. Поэма кириспеден басланып, бөлімлерге бөлінеді. «Жайлауда», «Атызда», «Бағ ишінде», «Қызғынлы исте», «Дем алыста», «Тойдың таярлығы», «Шақырыу хаты», «Хошласыу», «Алтын гүз», «Сәлем хат», «Елге қайтты

тууысқан», «Ушырасыу», «Пахта ушын гүрес», «Мәжилис», «Турмыс тойы» деп бөлинеді. Хәр бир бөлімде бас қахарман Палұанбек хәм оның сүйиклиси Сәнемнің турмысы сөз етиледі. Усы баслы қахарманлардың образын ашыуда олардың этирапындағы аўыл адамлары, пахтакешлер сондай-ақ, урыс дәуири, урыс ўақыттағы аўыл турмысы, жеңис ушын исленген мийнет, урыстан кейин қайта тиклениу хәм т.б. улыўма халықтың басынан кеширген тарийхы сөз етиледі. Бул поэма фольклорлық баянлау усылы менен жазылған.

Сондай-ақ, «Қос қарлығаш» (1961-1965) поэмасында Гүлжан менен Полат исимли еки жастың қуўанышлы турмысы сүүретленсе, «Ержан көк» поэмасында (1983) Ержан хәм оның сүйиклиси Гүлжан хаккында баян етиледі. Бул баянлау барысында тарийхий ўақыялар сүүретленген.

Байнияз Қайыпназаровтың дәретиўшилигинде балладалар да орын алады. «Еки солдат», «Варшава хаккында аңыз», «Шоқ гүл», «Қан тамған қайың» балладаларын атап көрсетиўге болады. Бул дәретпелерде шайыр жәнә урыс темасына қайтып келеді. Өзиниң турмысында болған урыс дәуириндеги күнлеринен эпизодлары сөз етиледі. Шайырдың «Қан тамған қайың» балладасы жаўынгердиң қайсарлық пенен душпанға қарсы гүрес жүргизиўи, қыйыншылыққа бойсынбаўи идеясы оқ тийген қайың ағаштың образы арқалы жеткериледи.

Улыўма, Б.Қайыпназаров ХХ әсир қарақалпақ поэзиясында талантлы лирик шайыр сыпатында кеңнен танылған сөз шеберлериниң бири болды.

ХХ әсир қарақалпақ поэзиясының талантлы ўәкиллериниң бири **Хожамурат Турымбетов** (1922-1968) 1922-жылы Тахтакөпир районында туўылған. Дәслеп 1941-жылы Хожелидеги педучилищени питкереді. 1942-жылдан екинши дүнья жүзилик урысына қатнасады. 1945-1948-жыллар аралығында Шымбайдағы муғаллимлер институтын питкергеннен кейин аўылда муғаллим, газетаның редакторы болып жумыс ислейди. 1956-жылы Москвадағы әдебият институтын питкереді.

1956-1961-жыллар аралығында Жазыўшылар аўқамының кеңесшиси, жуўаплы хаткери, «Әмиўдәрәя» журналының бөлим баслығы лаўазымларында ислеген.

Хожамурат Турымбетов әдебиятқа 40-жылларда келеді. Усы дәуирден баслап оның қосықлары республикалық газеталарда жәрияланды.

Шайырдың «Гүлистан» (1954), «Бахытлы жаслық» (1955), «Еки дос» (1957), «Бахытлы қыз» (1954), «Көп күттирген бәхәр» (1957), «Тууысқанлар сәлеми» (1958), «Талұас» (1962), «Мәңгиге тири» (1961), «Жәнә бәхәр келди» (1970) топламлары баспадан шықты.

1974-жылы шайырдың туўылғанына 50 жыл толыў мүнәсибетине байланыслы таңдамалы қосықлар топламы жәрияланды. «Көп күттирген

бөхәр» (1957) қосықлар топламы Москвада рус тилинде, Ташкенте «Ақгүл» деген қосықлар топламы өзбек тилинде кітап болып шықты. Шайырдың лирикасының тематикасы кең, хәр қыйлы мазмунды сөз етеди.

Ұатан, ана журт, туўған жер, халық тәғдири, дослық, туўысқанлық, жаслық, мухаббат, өмир ҳақкындағы ойлар шайырдың дөретпелеринин мазмунын курайды.

Х.Турымбетовтың қосықлары, солардың ишинде «Гүлистан», «Қарақалпақстан», «Жаўанлар қызлар» халық қосықларына айланып, ел арасына тарады. Т.Сейтжановтың бахалаўынша, «шайырдың поэзиясында ҳақыйкатлық, сап мухаббат, тураклылық, бир сөзлилик, аңқылдаған ақ көкиреклик, адамгершилик идеясы, бәринен де бурын йошлы жаслық сезимлери айрықша көзге тасланып турады. Усының өзи шайырдың шығармаларына оқыўшылардың куштарлығын арттыратуғын өзгеше қәсийетке ийе поэтикалық деталь болып табылады. Буның хәммеси де шайырдың өз ана журтының, заманластарының шын жүректен сүйген талғамына жалғасып атырғанын көремиз»¹.

Х.Турымбетовтың «Соқпақ» деп аталған қосығында соқпақ сөздин мәниси туўылған жер, аўылы, төркини, Ұатан мәнисин аңлатады. Усы темаға арналып шайырдың «Арал менен хошласқанда», «Сенсен мухаббатым», «Мениң үлкем», «Аўылыма келгенде», «Тырналар ушқанда», «Әй, Ұатан», «Туўылған жериме», «Қарақалпақстан», «Әмиў толқынлары», «Және бөхәр келди», «Музлы таўлар емес...» қосықлары арналған. Шайыр екинши дүнья жүзилик урысына катнасқан, соның ушын оның поэзиясында усы дәўирди сүўретлейтуғын қосықлар бар. Олардан «Аўыллас жигит» атлы қосығы характерли:

*«Саўаштан соң кешқурын,
Бийик жардың астында,
Отыр едим дем алып,
Жаўынгерлер қасымда.*

*Хәр миллеттен болса да,
Олар маған жақын дос,
Хәммемизге орталық,
Бар тек жалғыз папирос».*

Бул қосықта жаўынгерлердин аўызбиршилиги, бир семьяның ағзаларындай болып бир нанды бөлип жеп, бир папиросты бөлип шеккен-

¹ Сейтжанов Т. «Соқпағы бар еди өзине пайлы...». Турымбетов Х. Танламалы қосықлары. —Нөкис: «Қарақалпақстан», 1974.—4-6.

лиги аўыллас жигитлердиң ушырасқан эпизодында сүүретленеди. Урыс темасына «Қырық екінши жыл», «Жаўынгердиң анасы» хәм т.б. қосықлары арналған.

Х.Турымбетовтың лирикасында мухаббат, оның тунғыш сезимлери, сәуер ярға садықлық, жаслық дәуири белгили орынды ийелейди. Бул темада шайырдың «Биринши мухаббат», «Гүл тутқан қыз», «Бахытлы жаслық», «Москвалы студентке», «Хатқа жуап», «Аўа яки жоқ», «Билесең бе», «Биз күткен бәхәр», «Билмедим неге?», «Умытыппан және мен», «Ушырасқанда» хәм т.б. көплеген қосықлары жазылған. Шайырдың лирикалық дәретпелери оның өзиниң турмысында болған ўақыялар тийкарында қурылады:

*«Әй, сен, магнит болып мени тартқан, қыз,
Әй, сен, қумар көзли, сүйгеним мениң!
Онысы не излегендей бир қылмыс,
Мудамы алдымда көзлериң сениң?
Хәзир жүрмен Москваның қойнында,
Орынланды билим алсам дегеним,
Сен ислесең Әмиүдәрья бойында,
Бирақ та, қасымда көзлериң сениң».*

(«Көзлериң сениң»)

Хожамурат Турымбетов бир қанша поэмалардың да авторы. «Еки дос» деп аталған поэмасында аўылда мийнет етип атырған жаслар Нурбай, Таня, Николай хакқында сөз етиледі. Тийкарғы темасы дослық, мухаббат. «Май гүллери» атлы поэмасы урыс дәуириндеги эпизодты сүүретлейди. Қарақалпақстанлы жаўынгер Берлинди алыўдағы саўашқа қатнасады. Урыстың кейинги күнлеринде рус қызы медсестра Лара менен танысады. Олар бир-бирине ашық болып қалады. Бирақ, қыз бомбадан набыт болады. Шайырдың өмир хәм өлим, гүл хакқындағы лирикалық сезимлери поэтикалық шеберлик пенен жырланады. Бул поэма қарақалпақ поэзиясында белгили орынды ийелейди, өзбек тилине аударылып «Шарқ юлдузи» журналында басылды. «Жаўынгердиң жесири» атлы поэмасы мухаббатқа, өзи сүйген өмирлик жолдасына садықлық темасына бағышланған. Жаўынгер Парахат урыста набыт болған. Оның жаслай жесир болып қалған хаялы өмириниң ақырына шекем өз қостарын күтеди, оған садық болады. Улын тәрбиялап өзи өсиреди.

Х.Турымбетов өзиниң поэзиясына жуапкершилик пенен қарайды. Қарақалпақ әдебиятына өзиниң жазған дәретпелери менен үлес қосыўды әрман етеди. «Қосығым хакқында» (1957) деген лирикалық шығармасында философиялық ой-пикирлер характеринде усы максетин жырлаған:

*«Егерде жауынның жалғыз тамшысы,
Тама қойса қуұрап жатқан далаға,
Айтыңызшы, тамған тамшыдан усы
Бир майданнан кейин бир из қала ма?
Из қалмайды! Себеби, жалғыз тамшының
Болмас халы күнге, самалға жетер.
Жойытар ол дем де өзинің қунын,
Пуұға айланар да, ушар да кетер.
Ал егер, бул тамшы далаға тамбай,
Түсе қойса, үлкен дәрья үстине
Қуртпас оны хеш күш, болса да қандай,
Ол тамшы жасайды, жоқ болсын неге?
Мениң де қосығым усы тамшыдай,
Көнекей қосылса, үлкен дәрьяға!
Айтың, буннан артық бахыт бар қандай,
Өз тамшымды қоссам поэзияға?!»*

Шайырдың әрманы орынланды. Оның қосықтары ХХ әсир қарақалпақ әдебияты тарийхында белгили орынды тутады. Хошамурат Турымбетовтың заманласы, көрнекли шайыр И.Юсупов шайырдың мезгилсиз қайтыс болыуына арнап жазған «Тынбай жамғыр жаўар Пярну жолында» (1968) деген қосығында оның дәретиўшилигин «Соқпағың бар еди өзиңе пайлы» деп бахалайды.

Қарақалпақстан халық шайыры **Тәжетдин Сейтжанов** (1924-1998)-қарақалпақ әдебиятында белгили шайыр хәм драматург. Ол 1924-жылы Кегейли районының хәзирги «Кегейли» совхозының аймағында жарлы-дийқан шаңарағында туўылды. Әмир баяны хәққында мағлыұматлар оның «Мен туўылған жерде» атлы қосығы менен «Әкем хәққында» поэмасында оғада сыпайы түрде баянланады. Ол орта мектепти питкөрместен-ақ урыстың ең дәслепки күнлеринен баслап армия қатарына шақырылған еди. Болажақ шайыр даңқлы ұатан топырағынан Берлинге шекемги аралықты басып өтип, халқының фашизм үстинен болған жеңисине үлес қосты. Болажақ шайыр өзинің поэзияға болған ықласын мектепте оқып жүрген күнлерден-ақ баслаған. Бирак, оның нағыз дәретиўшиликке араласқан дәўири урыстан соңғы дәўирлерге туўра келеди. 1944-жылы газетада оның биринши қосығы басылған еди.

1948-жылы Нөкис мәмлекетлик муғаллимлер институтының қарақалпақ тили хәм әдебияты факультетине келеди. Усы жерде ол сол ұақыттағы поэзияның өсип киятырған жас толқынлары менен жақыннан танысып, белгили устазлардан сабақ алды, көркем дәретиўшиликке белсене араласты.

Шайырдың қосықлар топтамалары «Азамат жыры» (1955), «Зийба» (1958), «Қанатлы жаслық» (1961), «Айна алдындағы сөз» (1965), «Мухаббатнама» (1971), «Бәхәр сағынады» (1975), «Өмир философиясы» (1979), «Мениң арифметикам» (1983), «Таңламалы шығармалары» («Шығармалары» екі томлығы 1992) хәм басқа да кітаптары қарақалпақ поэзиясының үлкен жетіскенліклерінен болып есапланады. Т.Сейтжановтың қосықтары орыс, өзбек тиллеріне аударылды.

Ұтан темасы шайыр дәрәтпелерінің, тийқарғы өзегі есапланады. Оның «Өзбекстаным мениң», «Әндижаным, әссалам!», «Мениң Республикам», «Мен Қарақалпақстаннанман» х.т.б. қосықларында өзі тууылып өскен жери, қуяшлы Өзбекстан хәм Қарақалпақстанды үлкен мақтаньш етеди. Оның бүгинги күнде гүлистанға айланған келбетин үлкен поэтикалық йош пенен жырлайды. Тууған жердиң гөззал тәбиятын үлкен шеберлик пенен сүүретлейди.

Шайырдың «Аңламас», «Абырай» қосықларының тиккелей классикалық поэзиясының традициялары тийқарында жазылғанлығын аңлауға болады. Мысалы:

*Саратанда сары сахра гезбеген,
Жекке бастың рәхәтин гөзлеген,
Өмир бойы тайын сая излеген,
Сархауызлы талдың сырын аңламас.*

*Мийнет етип ҳадал терин төкпеген,
Өмиринше бир тал шыбық екпеген,
Ыссы нанның қәдирина жетпеген,
Алтын топырақ жердиң сырын аңламас.*

Бундай дидактикалық хәм философиялық мәнидеги лирик қатарлар шайырдың соңғы жылларда жазған төртликлерінде де әдеуір муғларда көзге тасланады. Мысалы:

*Нан қәдирина мийнет еткен биледи,
Көл қәдирина шөлlep өткен биледи,
Жан қәдирина азап шеккен биледи,
Ел қәдирина ер боп өткен биледи.*

Шайырдың хош хауаз қосықшылар тәрәпинен атқарылатуғын «Сенин бул дүньяда барлығын», «Тоя алмайман қара көз дийдарыңа», «Бәхәр күлип қарады маған», «Ақшайы көйлеклим», «Араладым Қызкеткеннің бойларын», «Ақыл ойымда» қосықтары халқымыздың ең сүйип тындайтуғын хәм ядтан билетуғын қосықлар қатарынан орын алды.

Шайырдың «Жас пиллекеш», «Фирюза», «Мухаббат хәм мәккарлық сарайы», «Әкем хаққында сөз», «Тәғдир» х.т.б. поэмалары күшли лапыз бенен жазылған.

Шайырдың дәрәтпелериниң бир бөлеги драматургия менен тиккелей байланыслы. Ол «Қырлы соқпақлар» (1959), «Күйгелек көзли яр» (1960), «Тынымсыз толқынлар» (1964), «Жалынлар» (1968), «Абу Райхан Беруний» (1973), «Нөкис легендасы» (1980) хәм т.б. драмалық дәрәтпелерин жазды.

Белгили драматургтиң «Қырлы соқпақлар» комедиясында ескиликтің сарқытлары қатты критикаланған болса, «Күйгелек көзли яр»да Дилара менен Исақ образы тийкарында турмыста надурис тәрбия алған жаслар минези терең ашып көрсетиледи.

Т.Сейтжанов қарақалпақ әдебиятында поэзия хәм драматургияны раўажландырыўға өз үлесин қосқан талант ийеси болып табылады.

Ғалым Сейтназаров (1927-1994) белгили шайыр, прозаик, публицист сыпатында республикамыздың әдебиятын, мәдениатын раўажландырыўға 1960-жыллардан 90-жыллардың орталарына шекем белсене қатнасқан жазыўшылардың бири болды.

Ол 1927-жылы Тахтакөпир районының Қаратерең бойындағы Шомай деген аўылда туўылған. Ол аўылда орта мектепти питкереди. 1944-жылы алты айлық муғаллимлер курсың питкерип, өз аўылындағы мектепте муғаллим, соң 1952-1953-жыллары районлық газетада хабаршы болып ислейди. 1954-1957-жыллары «Жас Ленинши» газетасында әдебий хызметкер, 1957-1963-жыллары Республикалық радио еситтириў комитетинде редактор, бас редактор, 1963-1964-жыллары Қарақалпақстан жазыўшылар аўқамының жуўаплы хаткери, 1964-1965-жыллары республикалық телевидениеде үлкен редактор, соң телевидениениң бас редакторы, 1966-жылдан Республикалық радио еситтириў комитетиниң бас редакторы, соң 1984-жылға шекем председателиң орынбасары, 1984-1988-жыллары «Әмиўдәрья» журналының бас редакторының орынбасары лаўазымларын атқарады.

Ғалым Сейтназаров жас ўақытлардан халықлық әдебият, көркем өнерге қызыққан. Мектепте оқып жүрген бала ўақытларында-ақ мектеп дийўалы газеталарында қосықлары шыққан. Ол: «Мениң бала ўақытларымда ең сүйип оқытуғын шығармаларым Сәбит Муханов повестьлері, Жолмурза Аймурзаев, Аббаз Дабылов, Дәўлетяр Қасымовтың қосықлары еди. Мен олардың көп шығармаларын, қосық, поэмаларын ядтан билетуғын едим»—деп еске түсиреди.

Ғалым Сейтназаровтың хақыйқый жазыўшылыққа араласқан ўақты 50-60-жыллар болды. 1963-жылдан ол СССР Жазыўшылар аўқамының ағзасы. 1959-жылдан СССР Журналистлер аўқамының ағзасы. Ғалым

Сейтназаров 1950-жыллары-ақ республикалык газеталарға қосық хәм фельетонлар жазады. Оның биринши «Ярды күткен сулыўға» деген қосығы 1945-жылы 12-октябрьде «Қызыл Қарақалпақстан» газетасында жәрияланады. Жазыўшы бул хаққында былай еске түсиреди: «Аўылда мектепке газеталар келеди. Газеталарды ақтарып отырсам, газетада мениң қосығым басылыпты. Дәрхал оқыўшыларға айттым. Оннан мектеп муғаллимлери еситип газетаны көрди. Менде шексиз қуўаныш пайда болды. Қосық жаза алатуғынлығым өзимде бир исеним пайда етти. Төрт-бес күннен кейин мениң бул қосығымды аўылда хәмме адамлар ядлап алыпты, айтып жүр. Әсиресе, оның мына куплетлерин аўылда адамлар көп айтатуғын еди:

*Жаўды жеңип ярым келер,
Жыллы жумсақ қолын берер,
Жалт-жулт етип төсте орден,
Бизиң менен ойнап күлер.
Жеңимпаздур мениң халқым,
Қолың алтын, жериң алтын,
Батыр ярға, Ұтаныңа,
Арта берсин муҳаббатың.*

Мен усылайынша аўылда шайыр бала атандым да кеттим. Расында, қосық жазыў, гүрриң жазыў мениң бала ўақтымнан-ақ бас талабыма айланды.

1952-1953-жыллары районлық «Ленин жолы» газетасында иследим. Мениң жазыўшылық жумысқа шынтлап кирисиўиме усы баслама салды».

1954-57-жыллары «Жас Ленинши» газетасында әдебий хызметкер болып ислеп, творчество хызметкерлери менен жақыннан ислесиўи дәретиўшилиқ жумысларының табыслы иске асыўына алып келди. Расында да, 1950-60-жылларда жазыўшы Фалым Сейтназаровтың Республикамыз халқының қаҳарманлықларын гәп ететуғын очерклери, гүрриңлери, публицистикалық гүрриңлери, поэмалары менен повестьлери баспа сөзде тынбай жәрияланды. Республикамыздың илимий жәмийетшилигиниң, оқыўшылары жәмийетшилигиниң кеўиллерин өзине тартты.

Бул жылларда оның қәлеминен «Дәслепки дәптер» қосықлар топламы (1960), «Ерлик белгиси» поэма хәм қосықлар топламы (1961), «Қызыл қум новеллалары» очерклер хәм гүрриңлер топламы (1962), «Бизиң аўыл» гүрриңлер топламы (1968), «Даўыллар арасынан» қыссалары (1976), «Сырласыў» қосықлар, балладалар хәм поэмалар жыйнағы топламы (1977), «Қосықлар хәм поэмалар» топламы (1980), «Темир қазық» қосықлар,

балладалар, поэмалар топلامы (1982) таңламалы шығармаларының I томлығы (1985), «Мәүсимлер муқамы» романы (1987) баспадан шықты. Жазыушының шығармалары орыс, өзбек, казак, қырғыз, татар, башқурт, қумық тиллерине аударылды. Әсиресе, жазыушының, 1978-жылғы орыс тилиндеги «Подвиг» атлы қосықларының, 1978-жылы «Степные мелодии» қосықлары хәм поэмаларының, 1983-жылғы «Я иду» топلامында қосық хәм поэмаларының орыс тилине аударылыуы бул жылларда тек бир жазыушы дәрәтпесинде ғана емес, ал улыуға қарақалпақ әдебияты тарийхында үлкен ўақыя болды.

Жазыушы Ғалым Сейтназаровтың хәмме қосықлары да, поэмалары да, гүррин-повестьелери де, новеллалары да жақсы оқылып, оқыушыға зауық бағышлайды. Себеби, олардағы гәп етилген ўақыялар сол күннин әхмийетли, мақтауға турарлық ўақыялары. Турмыс жеңислери, турмыс тәшүишлери, мийнет қыйыншылықлары, мийнеттен көрген ләззетлер жырланады. Сол себептен де шайырдың көп қосықларына композиторлар нама жазды. Сонлықтан да оның көп қосықлары, гүрриндери, поэмалары тууысқан халықлар тиллерине жүдә көп аударылды. Әсиресе, оның көп қосықлары «Правда» газетасында, «Звезда Востока», «Дружба народов», «Современник», «Человек и закон» журналларында да дағазаланды.

Республикамыздың оқыушылар жәмийетшилигине жүдә көп унаған шығармасы «Сырласуу» поэмасы болды. Буның да үлкен себеби бар. Жазыушының әкеси 1938-жылы репрессияға ушыраған, қамақта өлген. Ол көп қыйыншылықлар менен кемпир апасының қолында тәрбияланады. Әкесин онша еслей алмайды, анасының айтыуы бойынша биледи. Ол өмир бойына әке дийдарын сағынып өтеди. 1964-жылы СССР Жоқарғы Суды әкесин айыпсыз қамалған деп ақлап береді. Поэма усы машқала хәққинда гәп етеди. Бундай ўақыялар зорабанлық жылларда хәммениң жигерин езип кеткен ўақыялар. «Оралыу» повести жазыушының тубалау дәуириниң хәқыйқатлықларын жазады. Ал, оның ең дәслепки шығармасы 1961-жылғы «Қарақалпақстан» баспасы тәрәпинен шығарылған «Қызыл кум қойнында» топلامындағы басылған очерклер, гүрриндер хәм новеллалары болды. Бунда республикамыздың шаруашылық тарауындағы жетискенликлери, шопанлардың тәбият қыйыншылықларына қарай қысты қыс, сууық демей, жазды жаз, ыссы демей ел халық ушын саналы хызметлери жүдә дурьыс, шебер хәм исенимли анық сүүретленеди. Ондағы шопанлар турмысының қыйыншылықлы машқала өмир екенлиги, бирақ, шадлы, қурғын, қууанышлы жасайтуғынлықлары шебер бериледи.

Белгили балалар шайыры **Халмурат Сапаров** (1932-2009) 1932-жылы Шымбай районының Қасым Әуезов атындағы хожалық аймағында дийқан шанарағында тууылған. Ол дәслеп ауылдағы жети жыллық, соңынан районның хәзирги 5-санлы орта мектебинде оқып билим алады. Орта

мектепти питкергеннен соң 1952-жылы Каракалпак мәмлекетлик пединституттың филология факультетине оқыўға киреди. Бул оқыў орнын 1956-жылы табыслы питкергеннен соң 2002-жылдың август айына шекем «Каракалпакстан жаслары» (бурынғы «Жас Ленинши») газетасында хызметкер, бөлим баслығы, жуўаплы хаткер ўазыйпаларында хызмет атқарады. Соң өмириниң ақырына шекем «Жеткиншек» газетасында хызмет етеди.

Х.Сапаров әдебиятқа мектепте оқып жүрген жылларында кызығады. Оның дәслепки жазған «Ўатаным» деген қосығы мектептің 9-класында оқып жүрген күнлеринде «Жас ленинши» газетасында, 1952-жылы усы газета бетлеринде «Мектебиме сыйлығым» деп аталған қосықлары жарық көреді. Буннан соң шайырдың қосықлары пединститутта оқып жүрген жылларында республикалық газеталарда, әдебий альманахларда жәрияланды.

Х.Сапаров жигирмалаған қосықлар топламының авторы. Дәслепки қосықлар топламы «Нәлше» (1959), «Жас уста» (1961), «Қурқылтай» (1965), «Бахытлы балалық» (1966), «Айға ушып барғанда» (1970), «Мениң күнлерим» (1977), «Қуслар менен сырласқанда» (1978), «Алтын дәўран» (1982), «Ўатан сунқары» (1984), «Тәбият—өз үйимиз» (1990), «Қуяш балаларымыз» (1992), «Бала бақша қосығы» (1994), «Тәбиятқа саяхат» (1997) қосықлар топламлары Нөкисте «Каракалпакстан» хәм «Билим» баспасынан өз алдына басып шығарылды.

Сондай-ақ, балалар шайырының «Жийрен тай» (1973), «Шебер қоллар» (1981), «Атам менен әнгиме» (1988) деп аталған қосықлар топламлары Нөкисте «Каракалпакстан» баспасы тәрәпинен орыс тилинде басып шығарылды. «Бала хәм тайыншак» (1981) Ташкентте, «Егер, ерте турсан...» (1982) Москвада «Детская литература» баспасында орыс тилинде басылды.

Балалар шайырының «Жас уста» деп аталған қосықлар топламы 1970-жылы Ташкентте өзбек тилинде өз алдына китап болып басылды. «Қаўынның ширеси» (1987), «Қасқырлар менен бетпе бет» (1996) гүрриңлер топламы «Каракалпакстан» баспасы тәрәпинен басылды.

Х.Сапаровтың балаларға арналған қосықлары белорус, молдован, татар, қумық, башкурт, қазақ, түркмен хәм басқа да туўысқан халықлар тиллерине аўдарылды. Шайырдың қосықлары орайлық газета хәм журналларда жәрияланды. «Жийрен тай» деп аталған қосық текстине москвалы композитор Лидия Маковская нама жазды. Ол «Советский композитор» баспасынан жарық көрди. Шайырдың қосықлары «Мектепке шекемги тәрбия», «Гусельки», «Крестьянка», «Вожатый» (Москва), «Балдырған» (Қазақстан), «Саодат», «Гулхан», «Гунча» (Өзбекстан) хәм басқа да журналларда жарық көрди.

Х.Сапаров 1974-жылы балалар әдебияты бойынша «Бахытлы балалық», «Қурқылтай», «Айға ушып барғанда» хәм «Жийрен тай» қосықлар

топламы ушын Бердак атындағы мәмлекетлик сыйлыктың лауреаты болды. Сондай-ақ, оған 1982-жылы Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен мәдениет хызметкери хұрметли атағы берилди. Ол Өзбекстан хәм Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Совети Президиумының Хұрмет жарлығы менен үш рет сыйлықланды. 1959-жылдан Өзбекстан Журналистлер аўқамының, 1960-жылдан Өзбекстан хәм Қарақалпақстан Жазыўшылар аўқамының ағзасы.

Шайыр жас әўладларды әдеп-икрамлы руўхта тәрбиялаўдағы шығармалар жазғаны ушын Қарақалпақстан Республикасы халық билимлендириў министрлиги тәрәпинен «Халық билимлендириўиниң ағласы» нышаны менен сыйлықланды. Халмурат Сапаровтың барлық шығармалары балаларға жас әўладты тәрбиялаўға бағышланған. Сол ушын да оны Қарақалпақстанның Самуил Маршаги деп атайды. Композиторлар оның 40 тан аслам қосықларына намалар жазған.

Мәтен Сейтниязов (1934-2007) 1934-жылы Қоңырат районында хәзирги Қанлыкөл районы аймағында дийқан шаңарағында туўылған. Көркем әдебиятқа жас ўақтынан қызыққан. Ол 1950-жылларда педагогикалық институтта оқыды. Институтты питкергеннен соң «Әмиўдәрья» журналының бас редакторы, Жазыўшылар аўқамының жуўаплы хаткери лаўазымларында иследи. Ол көп ғана лирикалық хәм поэмалық шығармалардың авторы болды. 1955-жылы «Қарим матрос», 1957-жылы «Жумбақлар», 1958-жылы «Нәпсиқаў пышық», 1961-жылы «Толқытқан ойлар» қосықлар топламалары баспадан шықты. М.Сейтниязов булардан басқа «Қызғыным мениң» (1966), «Бәрхәма жолдаман» (1971), «Айтылар сөз» (1975), «Ел қәдири» (1978), «Кеўил тилласы» (1981), «Бир гәпим бар» (1987), «Жети журтқа саяхат» (1990) қосықлар, поэмалар хәм публицистикалық шығармалар топламының авторы.

Дәслепки ўақытларында, әсиресе, ол балалар турмысынан алып жүдә көп шығармалар дәретеди. Оның биринши қосықлары әпиўайы балалықты сүүретлеўден басланады. Бул, әлбетте, тәбийий, жазыўшының дәслепки кәдеми екенлиги белгили. Мысалы, «Қарим матрос» деген топламындағы «Биринши жыл» деген қосығында балалар жети жасты толтырып мектепке оқыўға барады, ол муғаллимнің басшылығында көп нәрселерди үйренеди. Муғаллимге оның иззет-хұрмети артады. Муғаллимнің қолында тек оқыў емес, тәрбияланады да. Көп нәрселерге пикир жүргизетуғын, көп мәселелерге түсинетуғын болып қалады. Ал, «Мураттың узақшасы» қосығында Мурат деген бала үйинде узақша сақлайды. Узақша анда, мунда ушып жүрип, арша ағашына қонады. Оқыўшыларды қызыққа батырады. Және де «Ғаздың палапаны», «Қоянның гөжеги», «Көпир», «Сара хәм Сәўле», «Етик», «Әдепсиз», «Нәпсиқаў пышық», «Тұлкиннің баласы», «Сабырлылық әдеби», «Еки китап» қосықлары балалар дүньясынан алып жазылған шығармалар.

Бунда мектеп жасындағы, оннан да үлкен жастағы адамлар үшін қызық, итибарлы турмыслық ұақыялар гәп болады.

М.Сейтниязов үлкен жастағы адамлар үшін да көп шығармалар дәретти. Бунда жәмийет өмири, тарийхый жағдайлар, турмыстағы жақсылық, жаманлық кубылыстарға көзқарастары анық бериледи. Ол ел перзенти сыпатында мудама алға, жақсылыққа умтылыұды өзи мақул деп есаплайды. Сол себепли ол 1989-жылы «Бир гәпим бар» деген шығармасында:

*Оқтан ушқан кийиклер де
Жығылады алға қарай,
Умтылғанын көрдим өрге
Атлардың да талай-талай.
Ерки күшли адамлар да,
Тәубеликке келе қоймай,
Умтылады мудам алға?
«Жеңилдим» деп өле қоймас,—деп жазады.*

Шайыр дәретиүшиликте усындай алға умтылыұды мақул көреди. Себеби, алға умтылыұ тек жасау үшін ғана емес, халыққа хызмет етиү деп те биледи. Бул шайырдың тийқарғы нийети болып қалған.

Мәтен Сейтниязовтың лирикалары 1960-70-жыллары «Әмиүдәрья» журналы, «Еркин Қарақалпақстан» газеталарының бетлеринен көп орын алды. Көп баспада жәрияланбаған қосықлары қосықлар топламларында жәрияланды. Оның 1961-жылы «Толқытқан ойлар», 1967-жылы «Қызғыным менин», 1971-жылы «Бәрхама жолдаман», «Айтылар сөз», 1978-жылы «Ел қәдири», 1981-жылы «Кеүйил тилласы», 1987-жылы «Бир гәпим бар» қосықлар топламлары басылып шықты. Шайырдың бул қосықлар топламларының хәммесинде биринши гезекте Ұатан темасы орын алады. Оның «Туўған жерге», «Қулағымыз ербенлейди», «Кеүйил лирикалары», «Бизиң үйге келди бир күнде» шығармаларының тийқарғы идеялары усындай ел, халық, дослар хаққында ойлардан ибарат.

М.Сейтниязовты оқыұшылар саяхатшы шайыр деп те атайды. Расында да, Индияға, Италияға, Германияға, Балтика еллери бойларындағы мәмлекетлерге, Пакистанға, Африка еллерине саяхатқа барды. Және де сол сапарларда көргенлери, түсингенлери, қызыққанлары хаққында шығармалар дәретти. Мәселен «Индияға сапар», «Қосыққа айланған ойлар», «Батыс Африка еллерине», «Жети журтқа саяхат» атлы китапларын жазды. Булар да оқыұшылар кеүйиллеринен жақсы орын алды.

Шайыр шет еллерде қандай жақсы жерлерди көрсе де, қанша тойып тамақ ишсе де, оның өз елиндей ел табылмайды. Хеш ел өз елинен жақсы емес көринеди. Бул хаққында шайыр:

*Жат еллерде көзлеримди байласа,
Балам деме, сени тауып келмесем,
Ийегимде қанжарларын қайраса,
Балам деме, сени сүйип өлмесем,—*деп жазады.

Бул шайырдың Ұатан, ел, халық идеяларын толықтырыушы қосық қатарлары болып есапланады.

М.Сейтниязовтың шайыршылықта өзіне тән оригиналлығы, шайыршылық жолы бар. Көп шығармалары турмыслық ұақыяларды сөз етеди. Және де нәсиятлық, мәнилик қәсийетлери бар. Ол өмирде типик ұақыяларды таңлап алып қосыққа салады. Сол ушын да оның шығармасы мәнилик, қызық болып шығады. Мәселен, шайыр музейде Наполеонның етигин көреді. Оның етиги, әпиұайы адамлар кийетуғын етик. Соны көріп және де музейдеги экскурсоводтың гәпи оны илхамландырып жібереді. Ол сол Наполеонның етигине арнап қосық шығарады. Ол сонша узақ аралық Европада өтіп, Россияға келип, руслардан женилип, етигиниң өкшеси желилип қалғанлығын билмегенлигин жазады. Қосықта шайыр әпиұайы нәрседен үлкен философиялық жуұмақ жасайды. Шайыр қосықта: «Саған керек жан хәммеге де сондай керек еди ғой, сен неге қаштын, ақырында өкшеси желингенше қашқан етигин музейге келипти. Бул етик сениң ақмақлығыңды көрсетип тур» деп, Наполеонның басып алыушылық урысларының өкшеси желинген етиктей өмири келтелигин ашып береді.

М.Сейтниязов «Жигирма еки», «Бес жап қайғысы», «Жол силтеу», «Түс», «Еки қыз», «Толқытқан ойлар», «Ұатан гедайы» атлы поэмалардың да авторы. Ең дыққатқа ылайықлысы шайырдың «Ұатан гедайы» атлы поэмасы. Ол тарийхый фактлер тийкарында жазылған.

Шайыр 1960-жылы Германия Федеративлик республикасында өткерилген дүнья жүзлик олимпиадаға қатнасады. Сонда ол Екинши жер жүзлик урыста фашистлердің қолына бенде болып түскен, концлагерьде жасаған, еки аяғынан айырылған, фашистлерге бенде болып түскенлиги себепли, қорқып өз елине қайта алмай қалған, урыстан соң Германия граждандлығын қабыл еткен, Германияда жасайтуғын бир қарақалпақ жигити менен ушырасады. Ол Германияда жасайды. Үйи бар, балалары бар. Бирақ, ол елин, халқын тууысқан-тууғанларын сағынады. Шайырды көріп, елим деп көз жасын төгеді. Ол хәмме нәрсеси бар екенлигин, бирақ, Ұатанының топырағын бир көриуге әрманда екенлигин айтады. Хәтте, өз жерине барып өлиуге де ырза екенлигин билдиреді.

Усы ұақыя тийкарында «Ұатан гедайы» атлы поэмасын дөретеді. Поэма баспа сөзде дағазаланғанда оқыушылар жәмийетшилиги шайырға миннетдаршылық билдирди. Мине, М.Сейтниязов усындай лирикалық хәм ири кескин конфликтли шығармалар дөретиуге шебер шайыр. Сол

ушын да шайырға 1991-жылы усы шығармалары енгизилген соңғы топ-ламлары ушын ҚР Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты атағы бериледи.

Өткен әсирдің алпысыншы жыллары қарақалпақ поэзиясына үлкен епкин менен кирип келген Т.Мәтмуратов, К.Рахманов, Ш.Сейтов, У.Пиржанов хәм тағы басқалардың қатарында өз-өзине қатал хәм талап-шаң шайыр **Улмамбет Хожаназаров** та бар еди. 1938-жылы Кегейли районында туылған, 1960-жылы Қарақалпақ мәмлекетлик педагогика-лық институтын тамамлаған ол кәсиби бойынша физика муғалими болса да (азырақ ўақыт оқыў бәлими баслығы да болып ислеген), нағыз поэзия дәретиўшиси, сонын ала белгили жәмийетлик ғайраткер, ел басшыларының бири болып жетилисти. Дәслебинде, 60-жыллардың орталарынан баслап телекөрсетиў хәм радиоситтириў комитетинде редактор, «Әмиўдәрья» журналында бәлим баслығы (1966-69), бас редактор (1971-78), «Совет Қарақалпақстаны» газетасында бас редактордың орынбасары (1980), Қарақалпақстан телекөрсетиў хәм радиоситтириўи комитети баслығы (1985-92) лаўазымларында ислеген. У.Хожаназаров 60-жыллардың ақырларынан баслап сиясий-жәмийетлик ғайраткер сыпатында да жәмийетшиликке кеңнен танымалы болды, областлық партия комитетинде инструктор (1969-71), бәлим баслығы-ның орынбасары (1980-81), Бозатаў районлық партия комитетиниң секретары, Нөкис районының хәкими, Республика руўхыйлық хәм ағартыўшылық орайы баслығы лаўазымларын атқарды. 1978-80-жылларда Москвадағы жәмийетлик Илимлер Академиясында оқыды.

У.Хожаназаров 1969-жылдан Жазыўшылар Аўқамының ағзасы. Шайырдың «Әўелемен-дүўелемен» (1969), «Кеўил туйғылары» (1970), «Жылларым мениң» (1976) атлы топламлары жарыққа шықты. Ол А.Пушкин, Ю.Лермонтов, В.Маяковский, А.Твардовскийдің гейпара шығармаларын қарақалпақ тилине аўдарған.

У.Хожаназаров Өзбекстанға мийнети синген мәденият хызметкери, Өзбекстан Жаслар аўқамы сыйлығының лауреаты хәм Қарақалпақстан халық шайыры.

Айрықша белгилеп өтетуғын оның поэзиясына ортақ, тән, баслы нәрсесиниң бири сол—қәлем ийеси хеш қашан сиясий-идеологиялық, публицистикалық мәнистеги қосықлар жазбаған екен, яғный оның поэзиясы шын мәнисиндеги сап таза лирикадан ибарат. Талант ийеси ең алды менен өз ишки сезимлери, өзиниң жеке халатлары менен поэзия хәккында, урыс жыллары бир жағы түсиниксиз, бир таманы ғамгүн хәм солғын өткен өмир, жаслығы, өмир арпалыслары, шуўлаған тайғаның жасыл дөнген сулыўлығы менен бурқып аққан дәрьялары, Әмиўдің дәртли ағыслары сыяқлы машқалалар оның поэзиясына өзек болған темалар болды. Сонлықтан да ол өз өмир баяны туўралы:

*Талпынаман тағы да,
Ушатуғын кептердей.
Көз алдымда бул дүнья,
Ашық жатқан дәптердей,—*

деп жазады. Оның қосықтарының тағы бір өзгешеликлеринің бири—
хақыйқатшыллықтың басымлығы, лирик қахарманның өтирик сөйле-
мей, хақ көкиреги менен барын айқын ашып таслай алыуы болып
есапланады.

*Қарай-қарай дүньяның,
Қызығына тоймадым,
Жақсы қосық жазғанлар,
Аз шығар деп ойладым.*

*Адамзатты ардақлап,
Айға, Күнге теңедим.
Бул теңеулер басқадан,
Табылмайды деп едим.*

Мине, бул шынында да, нағыз хақыйқатлық, бул жаңа пайда бола
баслаған шайыршылықтың дәслепки дәуириндеги түсиниклер, әлбетте.
Деген менен, У.Хожаназаровтың шайыршылық психологиясының баслы
кәсийетлеринің бири—бул өзін қоршаған дүньяның хәр бир нәрсенің
де сырларын билиуге қызығыушылық, дүнья, пүткил әлем кубылыс-
ларына терең ойшандық, өткір көз бенен қарау десек кәтелеспеймиз.
Мысалы, шайыр усы «Өмирбаян» атлы қосығының өзінде өз жолы, өз
түсиниклери тууралы көп сорауларды ортаға салады:

*Тәбиятқа таң қалып,
Тәбиятқа қызықтым,
Жулдызларға сер салдым,
Саңлағынан үзиктиң*

*Мен олардың тилине
Түсинбедим, қыйландым.
Ерте пискен егиндей,
Жаз ортада жыйландым.*

Шайырдың усыған уқсаған пикирлери менен поэзия хаққындағы
талапшаң түсиниклери «Бүгин қосық жазажақпан» деген дөретпесінде
де айқын сәулеленген хәм онда поэзияның баслы талаптарынан келип

шыға отырып: «Оның алтын канатында, Уллы пайтахт елим болғай. Өмирге ол ашық болып, Жақсылыққа келин болғай!»—деген пикир, тилектер билдириледі.

У.Хожаназаровтың лирик қахарманларының ең баслы қәсийети—бул олардың ойшаңлығы, өмир құбылыстары менен оның заңдылықтарын кишкене бир турмыс картинасы менен-ақ дурыс аңлап алыу, шайырдың шеберлиги де усындай кишкене детальлар, ең бир майда нәрселерден де үлкен өмирди айқын көз алдына елеслетип, өмир диалектикасын объектив сәулендириуге байланысly келип шығады. Усындай сыпатларды дурыс хәм айқынырақ түсинип жетиуимиз ушын талапшаң шайырдың мына бир кишкене қосығын толық келтирейик:

*Нәрестесең,
Қасырысқан қыйқаңсаң,
Шарбазарда шатқаяқлап жүрмейсең,
Топырақты топырақ пенен уйпарсаң,
Журтлар бизди сынап тур ғой билмейсең.*

Қарап отырсақ, бул кишкене бала минезине тән болған кишкене бир көринисти ғана аңлатып тур. Ал, шайыр хәм оның лирик қахарманы усы бир арзымаған ўақыядан-ақ үлкен өмир картинасын, өмир хәм инсан психологиясына, оның ақыл-парасатына тийисли дурыс, орынлы поэтикалық жуўмақ шығарады:

*Билмей-ақ қой,
Билмегениң жақсырақ!
Бул дәўраның еки мәрте айланбас.
Гейбиреулер билемиз деп паңсып-ақ,
Билмеу—бахыт екенлигин ойланбас.*

*Нәрестесең, нәрестелик ҳадал зат.
Қәтелесип көргениң жоқ себеби.
Ең биринши қәтеден соң адамзат,
Өмиринше соның зарпын шегеди.*

Бул пикирлер, хақыйқатында да, хәр қандай өтимсиз дидактика менен орынсыз ақыл-нәсияттан поэтикалық жақтан алып қарағанда анағурлым бақалы екенлигине көзимиз жетеди. Сондай-ақ, усыған усаған шеберлик, лирик қахарманның ойшаңлық ишки руўхый дүньясының келбети шайырдың мына қатарларында да айқын сәуленген:

*Мен карта дегенди билмеймен ойнап,
Хайран қаламан бир нәрсени ойлап.
Неге усылайынша дүзген картаны,
Гүлдәсте кесетуғын етип балтаны.*

*Кәхәрленип айбалтасын услаўда,
Бәлким, жигит көзи қыймаған шығар,
Гүлди кесип аяқ астына таслаўды.
Қымбатлы қыз жолын сыйлаған шығар.*

Хаял-қызлар уллылығы менен аналардың пүткил жәхәндеги даңқын буннан артық етип жырлаў, буннан артық етип поэтикалық шеберлик пенен сүүретлеў қыйын шығар деген де пикир қыялыңа келеди. Усыған уқсаған терең ойлылық, өмир динамикасы менен оның драматизмлерин айқын сәўлелендириў, оларды нақма-нақ детальлар менен оқыўшының көз алдына жанлы түрдеги елеслетиў сөз шебериниң «Иймек сызықлар», «Достым Сашаға», «Ояныў», «Ийя! Тоңып баратырман» хәм тағы басқа қосықларында жүдә жақсы хәм эмоциональлығы басым түрде сүүретленген. Мысалы:

*Ийя! Тоңып баратырман,
Сибирь деген усы ма ?!
Гүз ортасы усы болса,
Ким шыдайды қысына.*

*Анаў жүрген сақаллылар,
Геолоғлар қусайды ?...
Бирин-бири излеп жүрген,
Ашықларға усайды.*

*Олар ушын суўығың да,
Бораның да кәр емес,
Өмиринше излегени
Жоқ емес, я бар емес.*

Шайыр усылайынша хәр бир шығармасында да тың тенеўлер табыўға тырысады, гейде поэтикалық қайталаўлар—анафораларды да шеберлик пенен ислетеди. Соның менен бирге, оның салыстырыўлары, сөз саплаўлары да тың хәм тәсиршең болып келеди. Мысалы, усы көзқарастан ол «Ояныў» атлы қосығында мынадай деген:

*Таң сәхәр,
Терезем титренди бирден
Ол бульдозер екен шарбаққа кирген.
Ол нарзан суу емес ишип салярка
Бір-рас гелле таслап тур екен жарға.
Тур екен бууырқанып жараған нардай,
Ана жердиң көксин жулып алардай.
Тур екен,
Таң сәхәр ол даурық салып,
Ғайбар атам яңлы жанымды алып.
Тур екен буулығып майлы түтинге,
Тезирек атлан деп,
Бүгинги ислерге—ертенги күнге.*

Булар хақыйқатында да лирик қахарманның хәм шайырдың да өз-өзине ойшаң хәм қатал талапшандлығынан, хәрекетшенлигинен тууылған қатарлар хәм жүдә орынлы пикирлер болып есапланады. Бирак, бул жерде шайыр экология ямаса тәбият апатшылығын жырлап көрсетпеген.

Жоқарыда айтылғанындай-ақ шайыр бираз орынларда анау яки мынау сөзлерди саналы түрде қайталаулар, сөз түріндеги поэтикалық анаформаларды ислетиу аркалы шеберликке, қосықтың тәсирлилиги менен ойдың тереңлигине де ерисип барған. Қараңыз:

*Әх, сен тауыс!
Тәбияттың әлуан түсли бояуын.
Оншама не қанатыңа жаға берип еринбей?
Адамзаттың сендей қусты қәстерлеуин, аяуын*

*Айтпайсыз ба?
Айтпайсыз ба турғанлығын көринбей.
...Сен тауыссаң таранасаң, күни-түни хәлекте...
Сөйте тура шығалмайсаң шымшық шыққан бөлектке.
...Неси қызық, неси қызық, неси қызық төменнің ?!
Неси қызық, жүре берип түртип тасты, қыяқты
Ойнап жүрген сада кеуил нәрестелер сыяқлы ?!
Неси қызық, жүре беруі көз жас яңлы сарқылмай ?...*

Мине, бундағы айырым сөзлердің орынлы қайталаныулары хәм өмирдің гейпара кишкене көринис детальларына-ақ социаль-психологиялық, рууыйлық жуумақлар жасау шеберлиги белигили болмақта.

Шайырдың «Уйқас хаққында» хәм басқа да бир қатар шығармалары менен айырым қатарларында қәлем ийесиниң улыуа поэзия хәм

дүньяның эстетикалық сыпаты, улыўма эстетикалық талғам, поэтикалық шеберлик хәм сөз өнериниң улыўма ўазыйпалары менен тутас кәсийетлери туўралы өзінше түсиниклери сәўлеленген. Мысалы:

*Қосық деген әлўан түсли елес-ғо,
Асқар таўдың аржағынан киятқандай күн шығып.
Ол дегениң қуўаныш-ғо,
Күнде емес,
Хәр ўақ-ғо.
Сонлықтан да қәдирли ғо, жасайтуғын жасыңдай.
Ол дегениң сирескен шер, астан-кестен әрўақ-ғо.
Қарағанда қапталыңа ағып түскен жасыңдай.
Ол дегениң жапырақ-ғо жаўыннан соң жадыраған,
Самал менен әсте ғана туратуғын сылдырап...*

хәм тағы басқалар.

Әлбетте, бундай қатарларда лирик қахарманның сезимталлығы менен өзін қоршаған орталықтың гөззаллығына эстетикалық заўық пенен қатнас жасаўы, руўхый дүнья байлығы жәмленген.

У.Хожаназаров өзиниң «Об дәрьясын жағалап...» дүркинине енген қосықлары хәм «Қәдимги аўыл әңгимеси» поэмасы менен эпикалық поэзияның шебери сыпатында көзге тасланады. Шайырдың «Об дәрьясын жағалап...» дүркинине енген «Об дәрьясы бойында» қосығы өзиниң ортаға қойған мәселесиниң әҳмийетлилиги, қысқа қатарлардағы үлкен сюжетлик мазмунының қунлылығы менен анаў яки мынаў поэма-дәстан, роман-повестьлер менен идеялық-көркемлик дәрежеси бойынша тең қатар туратуғын шығарма. Бул қосық ерте туўылған ертектәй Қарақалпақстанның экологиялық-руўхый апатшылық машқаласын ўақтынан бұрын оғада бир жоқары көркем шеберлик, терең философиялық мәни хәм көрегенлик пенен ортаға қойған шығарма. Болмаса бул дүркин жазылған 60-жыллардың ақыры менен 70-жылларда усындай экологиялық-руўхый машқалалар бар десек, ертектәй туйылатуғын ўақытлар еди. Шайырларымыз бул дәўирлерде Әмиў, Аралды, ана-тәбиятты «Булқыйсан, сүйиклим, зуўлап булқыйсан, Памир таўларынан бизге шулқыйсан», «Аралдың азаны, қазанда қайнайды сүўени-сазаны» дегендей қатарлар менен үлкен мақтаныш пенен йошып жырлар еди. У.Хожаназаровтың «Об дәрьясы бойында» қосығында бундай мақтанышлы шақырық, сүрен жоқ. Ол анаў Об дәрьясының бойында турып өзиниң алыста қалған Аралы менен Әмиўиниң келешек тәғдирине көрегенлик пенен жан ашытады. Оны айдынында ушан кеме-корабльлер жүзген, аяғы океанлар менен тутасып атырған Сибирь дәрьялары менен салыстырып оның данқлы тарийхы менен сол елдиң ҳақыйқый патриоты сыпатында мақтаныш етеди:

*Дурыс, дәръямыз бар Әмиүдур аты,
Пәмирден Аралға қуйып турыпты.
Дүньяның ең уллы еки шөлаты,
Оның еки ләбин сүйиш турыпты.*

*Жер-жумалақ отау, Памир-шаңарақ,
Әмиү - Азияның ерке перзенти.
Ол атланар хәр күн сахраға қарап,
Мен хәм сол жағыста өстим ержетип.*

*Бирақ, саған қусап Әмиү хешқашан
Дийдар көреспеген океан менен.
Сирә даурық салып кемелер ушан
Суыында жүзбеген таң азан менен*

Бирақ, шайырды тарихты усылайынша асау Әмиү деп аталған долы дәрьясының бүгини менен ертеңи үлкен тәшүишке салады. Сонлықтан да, шайыр үлкен экологиялық апатшылықты ўақтынан бурып сезип, оған пүткіл жәхән жәмийетшилигиниң дықкатын аўдарыуы ушын:

*Анау шалқар-шалқар суўдың хәммесин,
Хәм жасыл тоғайды маған бер бүгин,
Қайсар жазийралар жоғалтсын есин.
Кәне, бир сақыйлық етип көр бүгин.*

*О, Сибирь дәрьясы, айтайын несин,
Әмиүдиң дебдиўин аңлап көр бүгин,
Анау шалқар-шалқар суўдың хәммесин,
Хәм жасыл тоғайды маған бер бүгин!*

—дейди көрегенлик пенен ретли жеринде орынлы, максетли поэтикалық қайталаулар ислеп.

У.Хожаназаровтың «Қәдимги аўыл әнгимеси» поэмасы лиро-эпикалық поэзиямыздағы өзине тән болған өзгешеликлерине ийе табысы мол шығармалардың бири. Оның лирик қахарманы балалығын урыс жылларында өткерген бизиң бүгинги заманластарымыздың бири. Дөрөтпеде хеш бир әдебий қахарманлардың атлары атма-ат аталып қойылмаса да, олардың хәр бири өз айырмашылықларына ийе, өз ишки дебдиўлери менен психологиялық толғаныслары бар инсанлар болып көзге түседи. Солардан төркинине кеткен анасын қашан келер екен деп күтип, оның ишки дағларын да онша терең түсине бермейтуғын, бирақ шамалайтуғын, еле балалығы басым баслы лирик қахарман, ери

урыста қаза болып, кара қағазы келгеннен соң тәбiiйий түрде күн сайын доланып баратырған жас жесир келиншек, оған дурыс түсине алмай жәнжел шығарғысы келе беретуғын түсиниги сайыз, бирақ ишки дәрти де басым, фронтта қазаланған баласының күйигине шыдай алмай күйгелек те болып баратырған жүреги пәк кемпир (лирик қахарманның кемпир апасы), келининиң ашыуын ешегинен алғысы келип, оны темир жаба менен сабаған атасы, жазықсыз келиншек туұралы ауыл-елдин хаялларының орынсыз сыпсың гәплери, сулыу келиншекке ашық болған қаладан келген үәкил жигит хәм басқалардың ис хәрекетлери менен ишки минез-қулық белгилери, солардың дәуирге сәйкес өз тәбiiйийлиги менен терең көркем психологиялық түрде сәуелелениуі—булардың барлығы усы дәретпениң баслы табысларының қатарына жатады.

Шығармада детальлық, картиналық хәм хәрекетшең көринислер мол болып, олар да поэманың тәсирли оқылуына, оның эстетикалылығына да алып келген. Соның менен қатар, лирик қахарманның сезимталлығы, ойшаңлығы терең хәм басым болып сүүретленген. Мысалы:

*Әтирапымды қамтыған аспан,
Қыялымды тербеди жастан.
Иреңи жоқ белгили баслы,
Мен жууырсам ол ары қашты.
Кейин қайтсам, ерди изиме,
Көринди тек мениң көзиме.
Пүткіл дүнья, ескен дәуыл да,
Әсиресе, бәхәр паслында,
Бир сулыулық аспан астында
Жыуаланды пашшайы дөнип.*

Мине, бул лирик қахарманның өзін қоршаған орталыққа эстетикалық қатанасы болса, ал оның өз әкеси фронтқа атланып атырғандағы психологиялық халатлары да нағыз бала кеуилиниң ишки дебдиулерин сақлай отырып хәм тәбiiйий түрде мынадай етип көрсетиуі поэтикалық жақтан табыслы шыққан:

*Айтпайсыз ба мениң әкемди,
Тәғдир дүньяға бир әкелди.
...Дүкәртлесе, қап-қара мурты,
Бет әлпине жарасып турды.
Мен аңғармай жүр едим бурын,
Қыз саулаты бурым екенин,
Жигит көрки мурын екенин.
Ал мени де адамлар гейде,*

*Айнымаған әкеңсең дейди.
Ырас болыу керек, әлбетте,
Бирақ...бирақ, әкемди тек те,
Көрип қалдым бала гезимде,
Бир-бир ушып көзимнен мениң,
Кетип қалды айланбай изге.*

Сезилип тұрғанындай-ақ буларда нағыз поэзия менен лирикаға тән болған сезимталлық пенен детальластырып сүүретлеу аркалы берилетуғын ойшанлық, улыұма шеберлик бар. Усындай поэтикалық шеберлик нышанлары менен тәбийийлик шайырдың лирик қахарманының қазасын еситтириу пайытларын сүүретлеуде де, жас жесирдің ишки халатларын беріуде, перзент күйигине шыдай алмай, келини менен дау-жәнжел шығарып атырған кемпирдің кеуил күйи менен минез-кулқын ашыуларда да терең көркем психологиялық сүүретлеулер шеберлик пенен пайдаланылған. Мысалы:

*Қызыл шыттан көйлек кийине,
Жас келиншек шығар доланып,
Үй алдында. Билемен анық,
Жарасығы бизиң ауылдың,
Хәм басланар жерин де даудың.
...Аш белине түскен қос бурым,
Келистирип жиберер сынын.
Күннен күнге ол шырайланып,
Хәм де уршық яңлы айланып...
...Иләж қанша, ертели-кеши,
Сөне берди әкем елеси.
«Келинге жау көйин енеси»,
Деген ырас гәп болып шықты.
Бир күнлери олар урысты,
Суу төгилди, кеса сынысты.
Қыйма сөзлер айтылды қалмай,
Қатынлардың көби жезтаңлай.
Ушы сынық жалғыз моржаны
Қағып кетти кемпирдің жеңи,
Бола берди» -Жоғи, хә-жоғи!*

Булардың барлығы, әлбетте, сол дәуір урыс шынлығынан тууылған кәдимги ауыл трагедиясы еди. Сол фронт жыллары бизиң халқымызға не деген ишки руұхыйлық, психологиялық қайғылар алып келмеди дейсиз?! Солардың бири жесир келининиң ашыу азабына шыдай алма-

ған ғаррының мынадай хәрекет қыймыл-қозғалыстарын сүўретлеўлер арқалы да айқын көзге тасланады:

*Неге керек оның обалы,
Алып қолға темир жабаны,
Атам көк ешегин сабады,
Нәлет айтып пирзадасына...*

Әлбетте, ғаррының бул қылўаларының себеби келини туўралы аўыл-елдеги орынлы-орынсыз айытылып жүрген сыпсың сөзлерге байланыслы еди. Шайыр лирик қахарманның анасына бола келип шыққан конфликтлердин сырын поэмада усылайынша жүдә нәзик түрде көркем психологиялық түрде сүўретлеўге ерискен. Шығарманың ең ақырында ғана: «Гүлдей бир нашардың обалын хеш қайсысы көтере алмады»-деп ашық сүўретлеп: «...Ең соңында баяғы ўәкил, хәммесин де қалдырып ғапыл, Алып қашып айдай жесирди, Жигитлердин үнин өширди»,—деп жазады.

Тутас бахалағанымызда бул поэмада усындай тәбийийлик пенен терең ойлылық, лиризм тереңнен сәўлеленген хәм олардың барлығы екинши жер жүзлик урыс жылларының шынлығын қахарман образлары арқалы жанлы сәўлелендириўге мүмкиншиликлер берген.

Дурыс, У.Хожаназаровтың поэзия жұлдызы сексенинши жыллар поэзия аспанында аз ғана тыныс таўып турып қалды. Бәлким, устазы Ибрайым Юсуповтай дәрья болып тасып, мәўиж урыўдын жолларын ойлап, аз ғана тыныс алып тыныққан шығар...

Бирақ, бир куўанышлы жери—ол бүгинги қарақалпақ поэзиясына Ибрайымдай уллы устаздың мехир муҳаббатқа толы аялы алақанының зәрүрлигин сизди... Шайыр 90-жыллардың басына өз шәкиртлери гүлжайнатып атырған поэзия бағына үлкен пәрўаз бенен және бүлбүл болып қонды. Бул, әлбетте, У.Хожаназаров шәкиртлери болған бизлерди де, оның көп санлы оқыўшыларын да, қалың халық қатламын да куўандырады сөзсиз. Ол бийқардан бийқар Қарақалпақстан халық шайыры емес, ақыры.

Улыўма алғанда, У.Хожаназаров аз жазса да саз жазатуғын, қызығы да, қайғысы да көп болған әсирге татырлық жылларды поэзия—гөззаллық пенен жилўаландырған талапшаң шайырлардың бири сыпатында қарақалпақ поэзиясында белгили тулға болып қалады.

Қарақалпақстан халық шайыры **Толыбай Қабулов** (1939-2006) 1939-жылы 10-майда хәзирги Қараөзек районының А.Досназаров атындағы ширкетлер бирлеспесинде әпиўайы дийқан шаңарағында дүньяға келди.

1954-58-жыллары Нәкис аўыл хожалық техникумында, 1958-1963 жыллары Қарақалпақ мәмлекетлик пединститутының тарийх-филология факультетинде оқыды.

1963-1977-жыллары «Қарақалпақстан» баспасында қадағалаушы редактор, көркем әдебиеттер редакциясының баслығы, бас редактордың орынбасары қызметтерінде ісledi. 1977-1988-жыллары Қарақалпақстан Республикасы Жазушылар аўқамы басқармасының жуўаплы хаткери, «Әмиўдәрәя» журналының бас редакторы лаўазымларында хызмет атқарды.

Т.Қабулов әдебиетке 60-жыллардың басында кирип келди. Соннан берли оның «Қарабуға», «Ашығынман», «Дийдар», «Патулла зор», «Сен туўылған ақшамы» атлы қосықлар топламы басылып, оқыўшыларға усынылды.

Ол көркем аўдарма тараўында да табыслы ісledi. Миршакардың «Алтын қышлақ», Х.Алимжанның «Суймурық», С.Михалковтың «Степа ағай», С.Маршактың «Бизиң хәўлиниң балалары», А.Кардашеваның «Қонақта болдық», С.Эралиевтың «Мениң талай достым бар» хәм тағы басқа поэтикалық китаптарын, сондай-ақ, Н.Гогольдиң «Тарас Бульба» повестин, А.П.Чеховтың «Гүрриңлерин» ана тилимизге аўдарып, айырымларын китап етип шығарды. Оның аўдармасында А.Бартонын, А.Мухтардың, Б.Байкабуловтың, А.Кутлыковтың, Д.Ясеновтың, К.Таңиркулиевтиң қосықлар китаптары қарақалпақ оқыўшыларына саўға етилди. Туўысқан халықлар шайырларының Қарақалпақстан халқында жазылған қосықларынан аўдарған гүлдәстеси «Қарақалпақ ырғақлары» деген ат пенен айырым китап болып оқыўшыларға саўға етилди.

Т.Қабуловтың шығармалары да туўысқан халықлар тиллерине аўдарылды. Қарақалпақ әдебиеті тарийхында Т.Қабуловтың қосықлар дүркининиң қалмақ тилинде тунғыш рет аўдарылып жәрияланыўы әдебиеттер дослығы—халықлар дослығы салтанатына хызмет етти.

Толыбай Қабулов Әжинияздың, Бердақтың, Аббаздың халық қосықларының хәм жыраў-бақсыларының дәрәтпесинде әдеўир айқын көрилген қарақалпақ поэзиясының ең жақсы дәстүрлерин даўам еттириўшилерден есапланады.

Шайыр Толыбай Қабуловтың қарақалпақ поэзиясында өз алдына жолы бар. Тәбият хәм өмир кубылысларына сезгирлик пенен көз таслап, олардың ишинен әдебий образ жасаўға қолайлыларын усталық пенен таңлап, өз жанрын таўып жазуўға айрықша кеўил аўдарады. Т.Қабулов ушын турмыстың майда-шүйделерине шекем қосыққа айланып кетип атырғанға усап кетеди. Оның дәрәтпелеринде логикалық ойлаў усылына бай, руўхый туйғыларға толы образлы үлгилерде баян етилетуғын қосық қатарлары оғада көп. Шайырдың өмирдиң мәнисин философиялық колоритте шебер бере билиўши ой-пикир ийеси екенлигин биз оның «Поэзия сөйлейди» қосығында анық көремиз:

Өмир—мәңги мектеп!

Алтын босаға!...

Ол маған пал берер тилла кесадан.

*Өмир—бул гөзаллық! Оның тасқынын,
Мен тек ақ қағазға торлап жазаман.
Поэзия сөйлейди,
Өмир өрлейди...*

Өмир—бул карама-қарсылықлы тиришилик. Онда бийғамлыққа, хайярлыққа орын жоқ. Шайыр өз әрманларында умтылыұлар, талпыныұлар арқалы бахытқа ерисиұ жолында өзине мәдатқар табады.

Оның дәрәтпеси өзиниң өмирди актив тастыйықлаұшы басламасы, айқынлығы хәм әпиұайылығы менен ажыралып турады.

Мийнет, гөзаллық, мухабат, мине, булар оның дәрәтиұшилик лирикасының, үш жипек тары, булар—«Қара буға» (1964), «Дийдар» (1972), «Ашығыңман» (1985), «Тамшы» (1991) китапларының хәм өзбек, орыс тиллеринде шыққан көплеген басқа да дәрәтпелердиң авторы болған шайыр Толыбай Қабуловтың тийқарғы тематикасы болды.

Ол Ұатан хәккында, парахатшылық хәккында, халықлар дослығы хәккында қосықлар дүркинлери үстинде көп иследи. Оның көплеген шығармалары халық әпсаналары мотивинде жазылған болып, оларда әййемги Туран ойпаты перзентлериниң ең жақсы пазыйлетлери—ашық кеўиллилик, миймандослық, мәртлик хәм садықлық баянланады.

Шайыр туұылған жери «Қара буға» аұылының перзенти екенлигин мактаныш пенен тәрийплейди.

*Қарабуға деп аталған бұрыннан,
Аұыл мениң ата журтым туұылған,
Усы жерде жаслығымның бәхәри,
Қызыл гүлдей шешек атып қубылған,*

—дейди автор ол хәккында.

Шайыр болып жетилисиұ ушын ол «Қарабуға»ның соқпақлары менен орпаң-шаңлы жолларын қайра-қайра басып, нешше-нешше өмир гәрдишлерин асты.

Ол жасларға дурыслықты, дурыс сөйлеұди үйретиұ бала тәрбиясындағы ең баслы ұазыйпалардың бири, деп есаплайды.

Шайыр өз қосықларында «дәўлетли бол, геда бол, бирақ, дурыс сөзли бол» деп нәсият етеди:

*Көкирекке урсаң хәм,
Көкти тиреп турсаң хәм,
Дурысын айт, оннан соң,
Не қылсаң хәм ырзаман...*

Ата-баба «өтириктиң өмири қысқа», деп бийкар айтпаған, буны ұмытыўға ҳақымыз жоқ, тек дурыс сөйлеў адамды бахытқа еристиреди.

Толыбай Қабуловтың дәрәтпелеринде Өзбекстанның ғәрәзсизлигин жырлаған қосықлар көп орын ийелейди. Шайырдың жүрек толқыўы:

*Ғәрәзсизлик нур шашып тур төбеңнен,
Бул әлемде буннан жақсы заман жоқ,*

—деп жаңа заманды мақтаныш етеди.

Ол қарақалпақ поэзиясында көплеген қосықлар топламлары, аўдарма китаплары, алпысқа шамалас нама қосықлары менен қарақалпақ әдебияты хәм миллий мәдениатына үлкен үлес қосқан көрнекли шайырлардан бири.

Талантлы лирик шайыр **Теңелбай Сәрсенбаев** (1940-2008) 1940-жылы Кегейли районында туўылған. Орта мектептен кейин Қарақалпақ мәмлекетлик институтын питкерип, әскерликте болып, Қарақалпақстан телерадио компаниясында, «Әмиўдәрәя» журналында әдебий хызметкер, редактор болып ислеген.

Шайырдың «Жаршы» (1974), «Қубылыў» (1980), «Дебдиў» (1977), «Шабыўыл» (1989), «Таңырқант» (1995) атлы топламларына оның көп санлы қосықлары менен бирге «Қыз» дәстаны, «Қайнаўыт» поэмалары киргизилген, бир нешше балладалары орын алған.

Т.Сәрсенбаев тийкарынан алғанда әдебий қахарманның ишки дебдиўлери менен инсанный минез-қулкының ишки дүньясын, мораллық-психологиялық келбетин тереңнен сүүретлейтуғын, өмир ағысларын тәбийий түрде сәўләлендиретуғын хәм улыўма халықлық сөйлеў тилинің образлылығын шеберлик пенен пайдаланатуғын шайырлардың бири. Усы қәсийетлер шайырдың қосықлар топламларының атларынан-ақ белгили болып, оларда халық тилинің лексикалық бирликлериндеги образлылық, жазба әдебий тилде жекке сийрек ушырасатуғын гәплерге айрықша терең идеялық-эстетикалық ўазыйпалар жүклеп қолланыўға итибар қаратыў айрықша сезилип турады. Мысалы: «Қайнаўыт» ямаса «Дебдиў», «Шабыўыл» деген сөзлердің өзінде де терең мәнилер, өмир бөлекшелериниң бир мәўритлери арқалы-ақ көп мәнилерди аңлатыў, бир сөз бенен ақ оларды «ойнатып» ислетиў шеберлиги дыққатқа ылайық.

Талант ийеси өзиниң көплеген қосықларында өз мақсетлери менен бағдарламалары, поэзияның хасыл қәсийетлери менен оның эстетикалық мураты хәм турмыстағы роли туўралы көп жазады хәм талапшаңлықтың да үлгисин көрсетеди. Ол усы көзқарасларының тийкарында бир қосығында:

*Мен саған атландым хұжимге,
Еле де шабыұыл жасайман,
Усы уллы дүньялық дүзимде,
Қашан мен шайырға усайман.*

*Мен қашан усайман өзиме,
Өзиң айт, сен сөйле, йошларым.
Қаяқта көрсеткил көзиме,
Қаяқта шығажаяқ асқарым?*

Әлбетте, бұл поэтикалық мазмундағы риторикалық сораулар тегиннен тегинге берілмеген. Ал хақықатында да бұл шайырдың лирик қахарманларының өз-өзине талапшандығы менен ойшандық сыпаттарын аңлатып турады.

Усыған уксаған пикирлерди шайыр және де кеңейтинкиреп «Сескениў» деген қосығында мынадай деп берген:

*Дуздың бәри хадал, бәри де татлы,
Сонлықтан да дуз бергенлер қымбатлы.
Бирақ, айтажағым әдебиятта,
Сақлау мәселеси усы сымбатты.*

*Бурын сөз қалған: «бул жол—кийели».
Кессең қозып кететуғын шүйели.
Усы жолға күйип-жанып келмеген,
Усы жолдың ортасында күйеди.*

*Бул жол менен жолдас болмас саў жүрек,
Турсадағы ийни менен таў тиреп,
Бул жол менен бирде нәзик сүўреткер,
Бирде жүрер хақықатшыл дәўжүрек...*

Расында да, ишки дебдиўге толған инсан менен дәўжүрек батырлардың ғана шайыр болатуғыны көркем әдебият тарийхынан айқын көринип келмекте. Ал, буған қарама-қарсы барлық ўақытлары да өсек-өтирик сөзлер, ямаса шаўқымы басым, қуры сиясий сүренлерден ғана шын мәнисиндеги поэзия туўылмаслығы бурыннан айтылып келмекте. Мине, усы пикирдің шынлығын шайыр Т.Сәрсенбаев өзине айқын бағдарлама етип алған. Соның ушын да шайыр гейпара насаз кәлем-леслерине қарата мынадай деген сын пикир де айтып кеткен екен:

*Не қыласаң өзіңди қайрай берип,
Қайралған тилиң менен сайрай берип.
Сайрай берип бұлбүли боласаң ба?
Қазаны боласаң ба қайнай берип?!*

*...Болмаса бүркіт пәрүаз сөзің қайда,
Сөзіңнің ишіндегі өзің қайда,
Шын-шайыр алдам-қалдам дейік, яқшы,
Сени сонша делбе еткен сезім қайда?!*

Демек, сезімталлық деген психологияның өзи де нағыз дәретиу-шилиқ руўхыятқа ең бир зәрүрли нәрсе екенлигин шайыр усылайша уқтырып, гейпара шайырсымақларда бул кәсийетлердің жоқ екенлигин де жасырмайды.

Тағы бир тоқтап өтетуғын Т.Сәрсенбаевтың поэзиясына тән нәрсе— орынлы хәм ушқыр романтика, өмир желисиниң ақ қағаз бетлерине еркин түсиуи десек кәтелеспеймиз. Шайыр усы бағытта да орынсыз уйкас пенен мәзи импровизаторлықты қурыдан қуры ислетпейди, ал, лирик қахарманның хақыйқатшыл жүреги арқалы сәўлелендиреди. Мысалы:

*Урдым тасты тасқа түсинеийин деп,
Төзимниң тийкарын тексерген болып.
Көрдим бултты жерге түсирейин деп,
Қолымнан келмеди, келмейжақ толық.*

*Естим дүбелейдей жаслық хәсерде,
Қонып шыққым келди жулдызба жулдыз.
Кирмей қулағыма хеш бир төселле,
Көкирек алып-ушып урынды турды...*

Бундай қыялпаразлық барлық шайыр атаулысына да тән кубылыс деп есаплаганда да, ал бул жолдағы жоқарыдағыдай хақыйқатлықты айтыу барлық қәлем тербетип қосық жазғанларда онша ушыраса бермесе керек.

Жоқарыдағы айтқанымыздай-ақ шайырдың дерлик барлық шығармалары да бир тегис түрде тәбийийлик пенен йош булақлары негизинде ағылып, дәрья ағыслары киби тасып төгилип келеди десек те болады. Оның усындай ең дәслепки қосықларының бири—бул «Жүр малдын алдынан шығайық, Шайда!» деген дәрөтпеси болғанлығын оның қатарлары менен избасарлары жүдә жақсы еслей алады:

*Жүр малдың алдынан шығайық, Шайда?!
Ойнақы көрик берип салаға, сайға.
Бир жуп жейран киби дүз қойнын жайлап,
Жүр малдың алдынан шығайық, Шайда!*

*...Торғайлар төбеде оттай қағынып,
Бизден сорап турма:—жүрсиз не қылып?
Сол кешегі кешти тағы сағынып,
Жүр малдың алдынан шығайық, Шайда!*

*Туйғын тәбияттың көркейтип көркін,
Бәлки, биз жүриўге берилген бул күн,
Еки шабақ киби жүзисип еркін,
Жүр малдың алдынан шығайық, Шайда!*

Мине, қосықта усылайынша сөзлердің жупкерлесип келиўи, тәбийий желис пенен өзгеше ритм (ырғақ), еки ашықтың жарасығының тәбият гөззаллықлары менен жарыстырыла отырып параллель түрде сүўретлениўи тутас дөретпениң эстетикалық заўыққа толы екенлигин аңлатып турады хәм оқыўшыны да сол нәзик сезимлерге қарай жетелейди.

Сол нәзик сезимди шайыр қосықтың ақырына таман усылайынша еркін жүзген еки қос шабақ етип сүўретлеўи, бир қарағанда күлкили, ал оның тәбийий түрде сүўретлениўи, ол туўралы хақыйқатлықтың жазылыўы шығарманың тағы да идеялық-эстетикалық табысларын күшейтиўге себепши болған. Сонда шайырдың лирик қахарманы мынадай сезим халатларын бастан кеширеди:

*...Енди мен не деймен кеўлимде селге,
—Жүр, малдың алдынан шығайық, Шайда!*

*Дедим де сол ақшам дүзге ылақтым
Зарлап өзи болып жалғыз ылақтың,
Дүзди бир жаңғыртып соңғы рет айттым:
—Жүр, малдың алдынан шығайық, Шайда!*

Т.Сәрсенбаев усундай сезимлер сағымында балалық пәк мухаббат мектебинен өтиў арқалы қосықтан қосыққа ысылып, кем-кем турмыс ўақьяларына терең философиялық нәзер менен көз жуўыртатуғын даналық мектебине кирип барып атырғанлығын көриўге болады.

*Айырылыспас-ек айырылыспаўдың
Хеш себеби жоқ еди,*

—дейди сонлықтан да шайыр жоқарыдағыдай турмыс ўақыяларына жетилискен жигит нәзери менен жуўмақ жасап.

*Таңның да кешигип атып жүргени,
Күннің де кешигип батып жүргени
Сениң жаңа түскен күнлериң еди,—*

дейди өмирдин гөззал тәрәплерин терең уғынған бул жигит және бир қосығында.

Шайыр және бир қосығында өмир кубылыстарын контрастлық кең мәниде түсинген парасатлы, ақыл тоқтатқан адам сыпатында көзге тасланады:

*Кеўил деген кенгурудың қалтасы,
Ишинде бар тундрасы, ялтасы.*

Т.Сәрсенбаевтың «Жаса алтын әсир!», «Сахрайы бұлбилдей сайрағым кеп тур», «Жақынлап киятыр бәхәр айлары» сыяқлы лирикалары да усындай булақ суўлары киби жүдә азадалығы, тәбийий епкини менен дыққатқа ылайық.

Т.Сәрсенбаевтың поэзиясына тән қәсийетлердин бири сол, олардағы салыстырыўлар менен теңеўлер хәм тағы басқа да көркем сүўретлеў усыллары менен көркемлеў қураллары, улыўма поэтикалылықтың барлық қашырымлары өзиниң миллий колоритлиги менен айрықша көзге тасланып турады хәм сонлықтан да олар әдебиятшы емес ямаса болажақ филолог ушын ғана емес, ал әпиўайы қатардағы китап оқыўшылары ушын да эстетикалық жақтан заўықлы хәм түсиникли болып келеди. Солардан бири, сол шайыр жасап өткен жигирмаланшы әсирдин алға илгерилеў темпи, улыўма прогресс туўралы шайыр ойларын жәмлеген мынадай бир қатарларға дыққат аўдарып қарайық:

*Мына сулыў жәхән кийген зербарак,
Алдына бир қарап, артқа бир қарап.
Төрт жасар ғунандай бузбай жорғалап,
Дәўир ала қуйын шаўып баратыр.*

*Жаса алтын әсир, ушқынған заман,
Улың болғанымға жүз мың ырзаман*

*Йошларым теримдей сорғалап тамам,
Сәл неге қармақтай қауып баратыр...*

Дурыс, усыған уқсаған қатарлар жигирмаланшы әсирдеги қарақалпақ поэзиясында Ибраһым Юсуповтың шығармаларында да ушырасады. Бірақ, Т.Сәрсенбаев та оларды сол турысына қайталамаған халда өз дәуирине көзқарас сыпатында жоқарыдағыдай қатарларды үлкен йош пенен жырлауына хақысы бар хәм булар жүдә тәбийий халда дәретилген, орынлы айтылған пикирлер дегенимиз дурыслыққа келеди. Деген менен, хәр қандай әсир менен қәлеген дәўирдин де жақсы хәм жаман тәрәп-лери болыуы мүмкин екенлигин ядтан шығармасақ, сонда Т.Сәрсенбаев-тың қатарларындағы сыяқлы өткен заманды объектив бахалаушы ойлардың да әхмийетин биротала жоққа шығара бериўге болмайды. Сол ушын да шайырдың төмендеги қатарлары да өз орны менен айтылған тәбийийлиги, реализми басым пикирлер екенлиги сезилип тур хәм буны да биз дурыс бахаламасақ тарийхый хақыйқатлықтың көркем ой-пикиримизде сәўлелениўине қылаплық қылғандай боламыз.

*Бес жыл бес әсирдин арқалап жүгин,
Ақыры заманымыз баратыр қатты.
...Алп техника! Тум-тусым темир,
Жасаў керекке бар жасалма жүрек,
Алға ағып барар шаўқымлы өмир,
Қалайы кеўилге вольфрам тилеп...*

Хақыйқатшылық көзқарасынан бахалағанда бул пикирлердин шынлығын да биз мойынлауымыз керек.

Талант ийеси Т.Сәрсенбаевтың «Сахрайы бүлбүлдей сайрағым кеп тур» атлы Наўрыз байрамына байланыслы жазылған қосығы да нағыз булақтай атылған йоштан, жаңаша миллий ғәрезсизлик дәуириниң қууанышларынан туўылған дәретпе екенлигин хәм ондағы миллийлик руўхтын да терең, күшли сәўлеленгенлигин белгилеп өтиўге туўра келеди. Себеби, бул қосықтың улыўма тутас поэтикалық арсеналы менен жазылуы стилинде де барынша миллий колорит, миллий ырғақ пенен қарақалпақ халқының нағыз ишки психологиялық келбети айқын ашылған десек арзыйды. Мысалы:

*Бүгин бойра-бойра жүўери болып,
Наўрызлық гәжедей қайнағым кеп тур,
Кеўлимди халқыма шытта етип тоқым,
Сахрайы бүлбилдей сайрағым кеп тур.*

*Көп жыл тулым менен ғұллағын жойытқан,
Ырымын саумалар урнағын жойытқан,
Убыжық көрсеткен наұрызыу хайтты-әм,
Билгишлер ойында ойнағым кеп тур.*

Тап усы жерде бир нәрсе ядка түседі... Бир ұақытлары Теңелбай Сәрсенбаевтың тап усыған уксаған салыстырыулары «... Қабақ шытсан, қостарыңа шыта көр, Қора тутсан, қамыс қора тута гөр, Темеки ек, атқын келсе аялап...» заманнан артта қалғанға жорылып, нахақ сыналған еді. Биз де усы жерде ески сүрдеуге түсип, шайырды ески шыптаны ямаса наұрызлық гөжени тилге алғаны ушын сынасақ бола ма?! Әлбетте, бул жерде әпиұайы, сада түрде бақлау көзқарасынан қарағанда шайырдың халқына шыпта төсеуі ерси, бирак, булардың барлығы сөз шеберинин миллийликти бериуинин, лирик қахарманның ишки қуұаныш сезимлерин тутас поэзияда көркемлеп, тәсирли түрде сәўлелендириуинин бир усыл хәм қураллары ретинде ғана халықтың миллийлигине, өткендеги тарийхына тийисли айырым сөзлер менен образлар, архаизмлер де орынлы ислетилгенлигин ядта тутыуымыз зәрүр. Усы көзқарастан шайырдың төмендеги қатарлары да поэтикалық жақтан өткир хәм бахалы, ал оны сол турысында түсинсек—бул поэзияны бахалаудағы барып турған турпайылылық пенен садалықтан басқа хеш нәрсе болмай қалады. Қараңыз:

*Әжинияз айтқандай үш рет пискен,
Сүтилмек безикти гил темир тистен,
О, туттың бүрлери, көзимнен ушқан,
Ақ, қара, сарыңды дым жегим кеп тур...*

*Қумның, көсик және қарамықлары,
Жыл жылдан бизлерден қашасыз ары.
Боздың геуилинің мен бир инкары,
Сизлерди қуыйн боп излегим кеп тур...*

Улыұма, бир тутас алғанда, шайырдың поэзиясы усындай өзинин жүдә тәбийий епкини, мол шайырлық йоштан туўылғанлығы, пикирлеринин өтимлиги хәм хақыйқатшылығы менен басқа да шайырсымақлардан, қаталырақ бахалағанда тек ғана сиясий мапазларға қурылған публицистикалық сыпаттағы қосықлардан кескин ажыралып турады. Бундай шайырлық йош пенен пикирлер ағысы тәбийий түрде бирден «төгилип» келеді. Мысалы:

*Таң қаламан өмирге,
Хәсеттен соң мийзаны,
Отты тапса темирге,
Кели берген ийжанды.*

*Ыссының бар сууығы,
Жақынының жууығы.
Дузиүйне ууығы,
Таң қаламан өмирге.*

*Кундизине түни бар,
Сабырына үни бар.
Шайтанына жини бар,
Таң қаламан өмирге.*

*Тымығына қуйыны,
Аңсатына қыйыны,
Қатты кетсең, тыйымы,
Таң қаламан өмирге... т.б.*

Мине, бундай өмир менен турмыс диалектикасын объективлестирип, бірақ айрықша йош, төкпе шайырлық стиль менен да жырлайтуғын қосықлар Т.Сәрсенбаевтың поэзиялық дөретиушилигинде бирталай баршылық. Ол өзинің «Қыз» дәстанында өткендеги миллий көркемлик поэтикалық дәстүрлеримизди шеберлик пенен қайта тиклеген болса, ал «Қайнаұйт» поэмасында өтпели дәуір, миллий ғәрезсизлигимизге тийкар салған жыллар болған қайнаұйтқа толы қайта қурыу, жәриялылық дәуириниң қарама-қарсылықларын журналистлер өмирине байланыслы тереңнен сәўлелендирди хәм өз ўақытының социал-жәмийетлик, сиясий талапларына сай өз ўақтында үн қосып қалды. Тутас алғанда, Т.Сәрсенбаев әдебий қахарман образын тереңнен алып хәм тәбийийлиги басым халатта сәўлелендириў арқалы өз дәуириниң тарийхый ҳақыйқатлығын, сол ўақыттың социал-психологиялық қәсийетлерин, улыўма инсан психологиясын терең ашқан сөз шебери болып есапланады.

Кенес Каримов 1948-жылы Шымбай елатында туўылған. Аўылында орта мектепти питкерген соң, Республикалық газетада хабаршы болып ислеп, соңынан әскерликте хызмет етип, 1975-жылы Қарақалпақ мәмлекетлик пединститутын тамамлағаннан берли баспа сөз орынларында, «Әмиўдәрәя» журналында жуўаплы хаткер, Қарақалпақстан телерадио компаниясында баслықтың орынбасары, кейинги жыллары «Еркин Қарақалпақстан» газетасының бас редакторы лаўазымларында иследи.

Хәзир Қарақалпақстан Жоқарғы Кеңеси жанындағы Ақсақаллар Кеңесиниң баслығы лаўазымында хызмет атқармақты.

1983-жылдан Өзбекстан хәм Қарақалпақстан жазыўшылары аўқамлары ағзасы. Әдебиятқа қойған дәслепки қәдеми 60-жыллардың орталарынан басланды. Шайырдың «Аралықлар», «Ұақыт минарасы», «Мениң терезелерим», «Аралдан келдим», «Көңлим мүлки» топламлары жарық көрген. Оның соңғы топламына (2005) сөз шебериниң таңламалы шығармалары енгизилген.

К.Каримов лирик шайыр сыпатында өз өзіншеликлерине ийе. Ол заманласы хәм қәлемлес досты Ж.Избасканов сыяклы көбирек тәбият қойнында жасап, оның дәртлери менен бирге толғана билетуғын лирик қахарманлар образын жасаўға айрықша қызығатуғын қәлем ийеси болып есапланады. Талантлы шайырдың әдебий дәретийүшлилик келбети де усы бағыттан белгили болады. Сонлықтан оның таңламалы шығармалары сыпатында танылған «Көңлим мүлки» қосықлар топламында көбирек шайырдың «Аралдан келдим» атлы топламына енгизилген хәм соңғы дәүйирлерде жазылғанлары менен толықтырылған қосықлары орын алып, солар аркалы сөз шебериниң лирик қахарманларының ишки дүньясы ашылады, руўхый халатының сырлары сәўлеленеди хәм сол аркалы дәретийүшиниң бүгинги заман хәм экология туўралы поэтикалық жақтан кескин өзгешеликлерге ийе сыпатлы белгилери көзге тасланады. Бул дәретпелер ишинде «Ұатан ҳаққында гимн», «Суў тасыўшы бол», «Тораңғыл тоғайлары», «Болжаў», «Ата мөкан», «Суўдың дәми», «Бәхәр этюдлары» хәм тағы басқа лирикалық дәретпелеринде нағыз бүгинги күнде әхмийетли машқалалар болған жер-суў, Әмиў хәм Арал, улыўма экологияның барлық мәселелери менен қоса, усыларға байланыслы болған бүгинги заманласларымыздың ишки психологиялық келбети ашып бериледи, руўхыйлық, әдеп-икрамлылық мәселелер ортаға қойылады. Шайырдың бул машқалалардың қайсы бирин сәўлелендириўде де өзине тән болған сүўретлеў мүмкиншиликлери, өз стили анласылып турады.

К.Каримовтың лирик қахарманлары да басқа шайырлардағы сыяклы ең алды менен өз туўылған мөканы, Қарақалпақстаны менен мақтаньшылы екенлиги нызамлы. Бирақ, бул бурынғы коммунистлик идеология дәүйириндегидей жасалма даўрық салып мақтаў емес. Бул темадағы қосықларында шайыр лирик қахарманның хақыйқый күйип жаныўлары менен туўылған жер келбетин тәбийий халатында сүўретлеп-ақ патриотлық сезимлерди оқыўшыға терең уқтыра алған. Мысалы:

*Қырық бес градуслы ыссыларында,
Қумларың күйдирип табанларымды.
Саратанда ескен самалларыңнан,
Қурғақ еринлерим қақ-қақ жарылды.*

*Арал ултанынан ушқан дузлардан,
Көзлериме уйқы бермеседағы,
Мен сүйемен сени, сүйемен шексиз,
Жапакеш қәдирдан, қарақалпағым!*

(«Ұятан хаккында гимн»)

Сезилип турғаны яңлы бул жерде орынсыз мақтаныўдан тысқары лирик қахарманның расгөйлиги биринши орында турып, ол улыўма сүүретлеў принциплериниң реализмин теренлестириўге, әдебий қахарман образының тәбийийлиги менен объективлигин тәмийинлеўге жумсалғанлығы поэтикалық, идеялық, эстетикалық таманлардан да дыққатқа ылайық. Шайыр усы принциптиң өткирлигин тағы да сақлап былай дейди:

*Сүйемен бийпаян далаларыңды,
Кесилип сийреген тоғайларыңды,
Перзентиңнен артық көрип пахтаны,
Қуяшқа қарайған адамларыңды...*

Шайырдың бундағы шеберлиги сол, ол улыўма патриотлық теманы бир тәрепемеликтен қутқарыў ушын ұатан топырағының унамсыз тәреплериниң реңлерин басқа унамлы сыпатларға жүйи билинбеслик дәрежеде синтезлеп жиберип, сол арқалы сәўлеленип отырған турмыс объектиниң тәбийийлигин пайда етеди, лирик қахарманның ишки дүньясын ҳақыйқатшыллық пенен ашады. Атап айтқанда, бул жерде әдебий қахарманның ұатан сүйиўшилиқ сыпатлары ҳақгөйлик пенен көрсетилип, оларға үлкен социаллық, жәмийетлик, психологиялық қәсийетлер синдирилип отыр. Ҳақыйқатында да, жақын жылларға шекем барлығымыз да, мейли, дузлы самал, отлы, хәўирли самал болса да, туўылған жерди усындай мазмунда қәстерлеп келдик. Шайыр усы принципти көркемлик поэтикалық таманнан күшейтип жеткерийў усылын ойлап табады. Солай етип, ол бул пикирлердиң масштабын, горизонтын кеңейтип, лирик қахарман пикирлерине де әдеўир кеңлик бағышлап, мынадай дегенлери де миллий ғәрезсизлик таманлардан үлкен әҳмийетке ийе:

*Анам—Әмиўдәрья сени жырлайман!,
Аўған, өзбек, түркмен қарақалпаққа,
Енши бөлиспеген саҳрайы халыққа,
Мың жыллар бойы өмир сыйлаған,*

*Сақый Анам сени —
Әмиўди жырлайман күйшп, өртеншп...*

*Қызыл қум, Қарақум ортасындағы,
Алып саҳипжамал—әйлемғи Туран,
Айланбасын ертең Аралқумларға!*

Бул қатарларда бурынғыдай бираз бир тәреплемелик, образлы емес, туўра айтылған, өтирикетей болып көринген жалаң сөзлер болса да, ол бәри бир бүгинги дәўир ҳақыйқатлығы, оны буннан басқаша жырлаў да мүмкин емес.

К.Каримов өзиниң бул темадағы лирикалық шығармаларын басқалар менен салыстырғанда да бир қанша жемисли дөреткен десек болады. Бирак, шайыр олардың ҳәр биринде жаңашыллыққа умтылып, өз шайыршылық қол таңбасын мүмкиншилигинше айқын танытып барыўға умтылады. Солардың биреўлеринде сөз шебери диалог усылын тепериш ислетсе, айырымларында өз қыялында дөреген оригинал сюжетлерди қолланып, сюжет раўажланыўының жуўмақларында лирикалық шегинислер жасаў аркалы үлкен социал-философиялық әхмийетке ийе поэтикалық жуўмақлар жасаў менен жаңалыққа ерисип отырады. Атап айтқанда, шайырдың «Суў тасыўшы» шығармасы нақ бир сюжетке қурылса да, онда шайырдың дөретиўшилиқ қыялы менен ойлары шешиўши әхмийетке ийе болып, ол қайсы бир оқыўшыны да таңландырмай қоймайды. Мысалы:

*Маңғыт шәхәринде ерте жыллары,
Белин арқан менен буўып бир киси,
Жазда суў тасыды қудықтан алып,
Қашанлардур қылған гүнасы ушын.*

*...Кимдур тийин тебен усынсa оған,
Суў тасыўшы терис айланып кетти.*

Мине, усы киси шайырдың сүүретлеген сюжети бойынша өмиринше усы кәсипти даўам етсе де, бирақ ол ҳеш қашан адамлардан мийнет ҳақы алмаған қусайды. Буған исениў-исенбеў ҳәр кимниң өз жумысы болса да, бирақ, бул жерде шайырдың поэтикалық ойының әхмийетине итибар берип қарасак, ол қосықтың ақырына таман айдынласып барады. Усы айқын пикир, яғный үлкемиздеги тек ғана суў тамтарыслығын ашып сүүретлеў емес, ал қайыр-сақаўатлылық пенен мехрибанлық, гуманистлик идеяларды теренлестирип, детальластырып берий усылы сыпатында сөз шебери бул сюжетти шеберлик пенен ислетиўи поэтикалық

хәм турмыслык, жәмийетлик көзқарастан үлкен әхмийетке ийе. Усы көзқарастан да шайыр қосықта мынадай деген:

*Күндиз қыял сүрип ол ҳаққында,
Көпишкке бас қойсам кешқурынлары.
Дәрхал айланаман суў тасыўшыға.
Дәрьяға бараман, суў орнында—қум...!
Қудыққа бараман, суў орнында—дуз...!*

Минекей, шайырдың дөретиўшилиқ усылының шеберлигине қараңыз! Ол усылай етип әпиўайы ғана сюжетти үлкен глобаль машқала менен жүйи билинбес сыпатта бириктирип жибереди. Және де сөйтип отырып қосықты былайша даўам еткен:

*Қуяш қыздырады, «Суў!» дейди баллар,
Қуяш қыздырады« «Суў!» дейди бағлар.
Қуяшқа қарайман, сөйлей берер ол:
«—Жайхун батыл болды қорқақлығынан,
Гүнаң ауыр, мәңги суў тасыўшы бол!»*

Усылайша шайыр қыялы пүткил тәбият апатшылығы менен бирге тербеле отырып, олар қосықтың келеси қатарларында оннан да айқынласып, нақма-нақ жасалған образларға айланып барады:

*Тәғдирге налыман« «Суў!» дейди баллар.
Тәғдирге налыман« «Суў!» дейди бағлар.*

*Сонда айланаман Алтамысқа мен,
Қаратаўдан мести салып ийинге,
Қарақум каналы, Түйемойыннан,
Памирден хәм де Тяньшанға дейинги
Барлық дәрьялардан, барлық көллерден,
Мести толтыраман тынбай күни-түн.
Тынбай жуўыраман басып шөллерди,
Маңлайдан моншақлап ағады терим,
Қарақум күйдирип табанларымды,
Харып жығыламан Қызылқумларда.*

Мине, бул шын мәнисиндеги символика-метафоралық образдың айқын хәм тәбийийли пенен жасалған үлгиси десек арзыйды. Негедур соңғы жыллардағы барлық әдебий жанрларда да усындай тымсалый әдебий образларды жасаў заңлылыққа айланып баратырған сыяқлы

хәм олардың барлығы да өзине тартымлылығы, терең ойлылығы хәм эмоционаллығы аркалы да сүйсиндирип, жарасымлы көринеди. Усы қәсийетлер К.Каримовтың биз сөз етип отырған «Суў тасыўшы» образында да айқын көзге тасланады.

Шығарма жуўмағында жоқарыдағы мес пенен суў тасып киятырған Алпамысқа мегзес әдебий қахарман былай дейди:

*Әмиўге айтаман «Дәрья—Анажан!
Сабыр, шыдам, күшим сарқылды, тамам!»
Дәрья тил қатпайды, «суў» дейди баллар,
Дәрья тил қатпайды, «суў» дейди бағлар,
...Суў тасыўшы болың, «-Суў!» дейди баллар.
Суў тасыўшы болың, «суў!» дейди бағлар.*

Усындай жаңашыллыққа, оптимизмге умтылыў идеясы оның тағы бир «Болжаў» атлы лирикасында да поэтикалық тапқырлық пенен сәўлеленген деўге болады.

Қосықтың поэтикалық жаңашыллығы сол, онда қәдимги инсанияттың алдын болжаўшылық қәсийетлерине тийкарланып, шайыр, мынандай қызықлы, тартымлы пикирлерди ортаға таслаған:

*Болжамақта бүгинги күни:
Қурғайды деп толқыған Арал.
Тартылады деседи Әмиў.
Шабылған дарақтың өлетуғыны,
Батыл қалған дәрьялар ақпайтуғыны,
Мәңгиге шайпалып жатпайтуғыны,
Белгили ҳеш қандай болжаўларсыз-ақ!*

Қызык! Ырасында да, шайырдың бул пикирлери дурыс. Ал, енди биз усылар аркалы тилимиздеги хәр бир сөзди де орынлы қоллана алмас екенбиз- дә! Шайыр усыны тийкарға ала отырып, мынандай поэтикалық оптимистлик «болжаў» айтқан. Бул «болжаў»шылық, әдебий усыл жағынан да, турмыслық, социал-философиялық көзқарастан да өзине тартымлы, жарасымлы көринеди:

*Исенемен бирақ:
...Мың жыл бойы табысып атырған,
Ашықларды айра салмаслығына,
Болжаўларды пушқа шығарып хәм
Әмиў-Арал қурып қалмаслығына...*

Мине, бұл барлығымызға да куәнақлық бағышлаушы үлкен оптимистік ой-пикир болып есапланады.

Шайыр өз қосықтарының бирінде «Дәрья, теңиз бизди керек етпейди, Олар алды бурын адамға керек» деген принципті алға сүре отырып, мынадай детальлық сүүретлеулер арқалы да хәзирги Арал трагедиясын тәсирли жырлаған. Бұл типтеги қосық қатарларындағы мына мазмунға сер салайық:

*Зерикпегил, жолаушы!
Шаршамағыл, жолаушы!
Зерикпесең болды тек,
Шаршамасаң болды тек... .
...Жалықпасаң жыйып ал,
Балықлардың сүйеклерин шашылған.
Әдепли бол бирақта...
Қайтармағыл сыйларымды узақтан,
Қайырлаған балықшының қайығы,
Зеңлеп атқан судноларым керек пе?
Формалары усайтуғын жүрекке!
Бақанишақлар керек пе?*

Бұлар әдебий, илимий көзқарастан қарағанда лирик қахарманның риторикалық сораулары ямаса тәбият пенен өз-өзинен сырласқан ишки монологлары болып, сол арқалы сөз шебери экология, суу машқалаларын ортаға салады. Сөйтип, сөз устасы өз ойларының поэтикалық жақтан тәсиршендигине ерискен. Бұл сыпат мына қатарларда және де тереңлестирiledi:

*Барлығын ал...!
Жыйғанымды алмасаң,
Қайыраман тәбияттың өзине.
Қумларымды әкетеди самаллар,
Дузларымды әкетеди самаллар,
Ықтыят бол көзиңе!*

Хақыйқатында да, бұл нағыз шеберлік пенен өзінше салынған тәбият картинасынан жасалған терең гуманизмге толы пикирлер болып, онда шын мәнісіндеги трагедиялылық та орынлы түрде синтезленип кеткенлигин сезиу қыйын емес. Бұл тексте келтирилген қосықта теңиздің ишки монологлары формасында шеберлік пенен ойлап табылған усыл сыпатында орынлы қолланылған.

Улыўма, К.Каримовтың қосықларының барлығы да шынлық сырлары менен терең суўғарылып, өткен тарийхый жыллар хақықатлығын көз алдымызға келтиретуғынлығы сөзсиз. Шайыр усыларды көрсетиў арқалы басқалар қатары Әмиў, Арал трагедиясы ең алды менен заманласларымыздың, инсанияттың моральлық психологиялық инсапсызлығынан туўылған деген жуўмақты келтирип шығарады. Тап усыған тәкаббил идея өз қолтаңбасына ийе шайырдың төмендеги қосық қатарларында да хәр тәрәплеме поэтикалық жактан тастыйықлап сүүретленген:

*Бөхәр. Аппақ гүлге малынған
Алма ағашының түбинде,
Еркинликти, мәңги өмирди,
Сулўлықты терең сезиндим!
Сол пайытта гөззал ағашқа
Балта урды!
Гүл жапырағы шашларыма төгилди суўлап.
Соннан берли шашларым да ақ...!*

Медиативлик лирикаға тән болған қәсийетлерге ийе бул қатарларда, әлбетте, тәбият пенен қоса инсан трагедиясы да тығыз жәмлеп берилген.

Талантлы шайыр К.Каримов бүгинги өмир шынлығын усындай терең мағаналы қосықлары арқалы эмоциональ түрде көркем сәўлелендиргени ушын да ол қарақалпақ поэзиясының тарийхында өзіншелиги бар қәлем ийеси сыпатында салмақлы орынға ийе болып қалады...

Қарақалпақстан халық шайыры **Жийенбай Избасқанов** 1949-жылы Шоманай районында «Ағжап» бойында туўылды. 1972-жылы Қарақалпақ мәмлекетлик пединститутының рус филологиясы факультетин питкерди.

Мийнет жолын Шоманай районындағы №2 мектепте (1972-1973) муғаллим болып ислеўден баслады. Дөретиўшилик искерлигин 60-жыллардың ақырларында баслаған. Ж.Избасқанов 1973-1982-жыллар аралығында республика теле-радиокомпаниясының редакторы, 1982-1985-жылларда «Жеткиншек» газетасы редакциясының бөлим баслығы болып ислейди. Соннан берли баспа сөз тараўында басшы жумысларда ислеп киятыр.

Жийенбай Избасқанов 1982-жылдан Өзбекстан Жазыўшылар Аўқамының ағзасы. 1975-жылы «Қарақалпақстан» баспасында шайырдың «Тулпар хаққында баллада» атлы тунғыш топلامы жарық көреді. Бүгинги күнге дейин 15 атамда қарақалпақ, өзбек хәм рус тиллеринде поэтикалық китаплары басылып шықты. 1999-жылы жарық көрген «Сайланды шығармалары»ның бир томлығы ушын Жийенбай Избасқанов ҚР Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлығының лауреаты болды.

Жийенбай Избасқанов поэзиясында Ұатан уллылығын, туыылған жер гөзаллығын жырлайтуғын қосықлар айрықша итибарға ийе. Оның дөретпелеринен Ұатанның хәр бир адам баласы ушын муқаддеслигин, киндик қаны тамған мөканға инсан хызмет етиуи, қорғауи кереклигин укқандай боласан. «Мениң кууанышым, сен—мениң дөртим!» деп шайыр Ұатанға болған ширели сезимлерин қағазға түсиреди. Көркем сөз шебериниң қәлеминен дөреген барлық қосықлары, атап айтқанда, «Туыылған жерге», «Тууған жердиң түтини», «Ағжап жағалығы», «Балалық шағым», «Ауыллар», «Ах, ауылдың алтын ақшамлары!», «Туыылған жердиң кең далалары...», «Туыылған жер толғаулары», «Татлы екен ауыл тәрепте» шығармалары оқыушыны ойларға талдырып, ата мөканға сүйиушилик сезимлерин тағы да арттырады.

*Балалықта гүбелек кууып,
Әрмансыз бир шалқыған жерлер,
Бөхәрги сел сийнесин жууып,
Жуусан ийиси аңқыған жерлер...*

*Қанша алыс кетсем- сонша сүйемен
Қус қанаты талған кеңликлериңди
Кетсем көллер, таулардан асып,
Сапар шағы тынышым жойтаман.
Хәпте өтпей кеулим қулазып,
Сағынышым қыйнап қайтарман*

*Тууған жердиң кең далалары,
Сентябрьге ынтығар бул таң.
Қандай бахыт қуштарлық бары,
Бойда жигер, өмирге интаң...*

«Таллар, таллар», «Сәруи тал», «Тебиренис», «Айғабағарлар», «Қозындай сексеуилдиң» усаған дөретпелеринде де өзгеше сезимталлық пенен хеш кимди қайталамаған ҳалда сезим-туйғыларын қағазға төгеди, кубылысларды түсиндириуе хәрекет етеди. Сөз шебериниң үлкемиз мәусимлерин сөз етиуиши дөретпелери хәр биримизди зауықландырады.

Дурыс, пасылларды жанлы сыпатта қосықларға айландыруу ушын қаншадан-қанша сөз усталары урынған, тек қарақалпақ әдебиятында ғана емес, жәхән әдебиятында да бул мазмундағы умтылыслар мәлим...

Жийенбай Избасқановтың гүз хаққында көркем қосықлар жарата алғанлығы айқын белгили. «Гүз ырғақлары», «Гүз пайыты бул. Түн тымық»,

«Әтирапта гүз», «Гүздің соңғы таңында», «Гүзги ойлар» хәм «Гүз рапсодиясы» шығармаларында гүз көриниси оғада бир тәбийий халатта туўылған жерге деген мухаббат сезими менен жүдә билинбестей жупкер-лестирип бериледи:

*Сүттей аппақ әтираплар,
Ай сәўлеси қалқыйды.
Гүз ийиси аңқыйды.
Сытыр-сытыр жапырақлар...
Сентябрьдің соңы
Салқын самаллар...
Қубылмалы ушқынындай алмаздың,
Жылтылдасып турар қуяш нурлары...
Жерге жапырақ емес, сағыныш төселер...*

Бул қатарларды түсиниў ушын, түсиндириў ушын усы мүбәрек мөкән-да ингалап дүньяға келмегин, орпаң топырақларда жалаң-аяқ асыр салып жүрмегин, төсинди жел аймалап, табақтай ай толы ақшамларда кең далаларда сәйир қылмағың, сақый гүздің көкирегине басыңды қоймағың лазым...

Жийенбай Избасқановтың қарақалпақ шайыры сыпатындағы өзгешелигин, поэзиясындағы миллийлик қубылысын, миллий белгилерди уғыў ушын оның шығармаларын басқа қәлем ийелериниң туўындылары менен салыстырмақ зәрүр. Мысалы:

*«Және жасуын,
Үзликсиз самал...
Бәхәр балқыу ушын
Жаздың қойнында,
Өзин сейислейди...»*
—дейди Қытай шайыры Син Цицизи.
Ал, Ж.Избасқанов бәхәри басқаша:

*«Мен-бәхәрмен...
Мен тырналарман.
Қууаныштан сеслерим талып,
Гейде жаңбыр болып жырларман...»*
*«Көгисленип таллар әтирапта
Әсте ырғалар.
Гүмис тамшы туңғыш жапырақ та
Пәске сырғанар...»*

Тәбияттың гөззал жамалын қағазға түсириуі ушын шайырлық йош пенен бирликте перзентлик пидайы мухаббат та керек екенлигин гейпаралар уға алмайды да! Дана ата-бабаларымыздың, шамшырақ баба-кәланларымыздың «Алты ай жазлар аман ба, алты ай қыслар аман ба?!» деген даналық гәплериниң мағызын шағыу ушын да бул әжайып елатта адамзат әулады болып тууылыуын керек. Әзелден лириканың қумарпазы болған адамлар арасында өсип-улғайыуын лазым.

«Қыс. Қыраулы таңларда», «Қысқы таң», «Соңғы қар», «Аппақ-аппақ қыс қары», «Қар», «Сулыу қыздай қыс аппақ» деп аталған қосықлар поэзия менен сырлас оқырман кәуимине зауық бағыш етеди, «кирпитиге өсте ғана қонған соңғы қарлар», «қысқы таңда қарға көмилип гезиу ләззети», «басы қардан арылмаған бәленттеги ақ шынлардың саулаты», «уйытқыған қарлы боранлар», «йош болып куйылған, қысқы татлы таңлардың аппақ қарлары» оқыушыға қозғау салады. «Қыраулы таңларда қардың кәдириң билмеймиз» деп шайыр философиялық жуумақ шығарыуға да шебер екенлигин поэзия ашығының есине салып қояды.

Әсиресе, «Қызылқум дәптеринен» дүркиниңдеги «Қыр қызы», «Дауыл», «Сексеуіл», «Қоян сүйек», «Қумлардың бәхәри» дәретпелери хәммени қыялға шүмдиреди, «қус қанаты талған шексизликлер», «сағыныштан сарғайған қумлар», «қайсар қоян сүйеклер», «батырлардай сексеуиллер» гүллан сахра перзентлериниң ата мөкәнға ықласын арттырады, хәр кимге усы шет-шебирсиз далалықлардың бир перзенти екенлигин еске салады.

Жийенбай Избасқанов инсан сезим-туйғыларының уллылығын тәрийплеуге жалықпайтуғын шайыр. Әсирлер дауамында жәхән әдебияты поэзиясында ұатанға мухаббат пенен бирликте мәңгилик тема болып киятырған адамға мухаббат, яғный ышқының гөззаллығын, хәр бир кеуилде оның тәкирарланбас тулғаға ийе екенлигин қосықларында сөз етеди. «Көзлери—мәруәрит, ләблери—хәсел», «Сен алып кеткели кеуил гилтимди», «Мухаббат элегиялары», «Сен—жубымыз қосылмаған жупласым», «Көзлериндур», «Хошласыу қосығы», «Қыз», «Көкирегиме қууаныш бердиң», «Әзийзим, сен басқаларға бол әрман», «Тарқамай тур кеуил думаны», «Айралық» хәм «Излеймен сени» қосықларында адамларға тән қурамалы сезимлер таң қаларлық дәрежеде көркем сүретленгенлиги тәсийин қалдырады.

Жийенбай Избасқановтың поэзиясының жанрлық өзгешелигин үйренгенде, өзгеше бир әдебий қубылыс дыққатқа сазауар: бул оның «Япон хаққулериңе усатпа» дәретпеси.

*«Ышқың сениң не деген хасыл?!
Көркиң көзим қууантып турар,
Сөне гәрме, гүзги қуяшым!?»*

Буны түсиниў мақсетинде тағы да япон поэзиясы үлгилери менен кызыксынамыз...

Улыўма, тәбият кубылысларының терең поэтикалық тебиренислердин объекти болыўы, миллий бояўларда көринис табыўы бурын гезлесе бермейтуғын хәдийсе еди, жүрегинди сызлатып жиберетуғын бул лирика оқыўшыларына эстетикалық заўық бағышлайды, олардын дәртине дәрман болады.

Сонлықтан поэзия изертлеўшилери оның «Бәхәр», «Бәхәр жаңбыры», «Апрель аспаны», «Алтын гүз» хәм т.б. лирикаларының әжайып екенлигине итибар бермекте.

Қарақалпақ оқыўшылары Жийенбай Избасқановтың лирикасын бар ықлас, интасы менен сүйип оқытуғынлығы рас. Оның айырым мухаббат хәм пейзаж лирикасын Ытанға болған сүйиўшилик толы шығармаларынан айырып қараўға болмайды:

Ытан!

Сени бөлек санап көрмедим,

Үй толы перзентим,

Арзыўлы ярдан,

Хәм де шет-шебирсиз кең далалардан.

Ытанның бунындай түсиниги қарақалпақ поэзиясы ушын жаңалық. Бул шайырдың өзине тән ой-сезим кеширмелери. Ытан сезими шайырдың лирикасында әзелден-ақ орын алған деўимизге болады.

Оның бул лирикасының темалары ол ойнап-өскен аўылдың этирапларынан ылай суўлы «Ағжап» жағалығынан, қозы-ылақ бағылатуғын аўыл шетиниң отлақларынан, ержетип қиятырған қонсы қыздың дәслепки күлкисинен, ата-ананың дәслепки алғысларынан излеймиз хәм табамыз. Сол ушында Ж.Избасқановты сезимтал лирика шебери, мухаббат хәм тәбият шайыры десе болады.

Ж.Избасқанов соңғы он жыллықларда эпикалық поэзияда да қәлем тербетип қиятыр. Оның «Өтемис», «Оқыўшыма, ямаса толқытқан ойлар», «Камал» шығармалары 80-90-жыллардағы қарақалпақ поэмашылығын тың пикирлер хәм жаңа формалық изленислер менен байытты.

Белгили шайыр **Шарапатдин Аяпов** (1954) балалығы Республикамыздың мәдений экономикалық жақтан хәр тәрәплеме байып толысқан дәуири ХХ әсирдин 60-жылларына туўра келеди.

Бул жыллары Республика экономикалық жақтан әдеўир кәддин тиклеп, илим-билимди, мәдениятты раўажландырыўға қарай күшли бет бура баслады. Әсиресе әдебият, көркем өнер гүркиреп раўажланыў жолына түсти.

Фольклор менен жазба әдебияттың тутастырыўшылары болған байтерек халық шайырларымыз Аббаз, Садықлар менен бир қатарда

хәзирги әдебиятымыздың қос уллы шынары Төлепберген Қайыпбергенов, Ибраһым Юсуповлар бул жылларда халқымыздың үлкен мақтанышларына айланды. Атлары атап өтилген сөз зергерлериниң дәретиўшилиги арқалы поэзия формалық жақтан хәр тәрәплеме байып толысса, прозада дәслепки тарийхий романға тийкар салынды.

Талантлы шайыр-жазыўшы, драматурглеримиздиң қатары Ш.Сейтов, Т.Мәтмуратов, Д.Айтмуратов, К.Рахманов усаған жаслар менен толысты.

Шарапатдин Аяпов әдебиятымыздың, мине, усы бир толысқан дәўиринде оның ҳақыйқый шайдасы хәм келешек даўам еттириўшилериниң бири сыпатында поэзия деген гөззал хәм сырлы гүл-шәмен бағқа 70-жыллардың басында үлкен хәўес пенен қәдем қоя баслады.

Бизин пикиримизше, оның әдебиятқа деген қызығыўшылығын оятқан және бир нәрсе—туўылған жердиң бай тәбияты болды десек қәтелеспеген болар едик. Жасыратуғыны жоқ, өткен әсирдиң 60-жылларының ақырына шекем Шарапатдин Аяпов туўылып өскен елат—Бозатаў елаты аймақлары хәзиргидей экологиялық апатшылықтың эпицентри емес еди. Шахаман елаты, хәзирги «Қарақалпақ» ширкетлер бирлеспеси хожалығы этираплары ол ўақытлары тәбияттың ең бир гөззал жерлери болды.

Арғы басы Аралға дейин ушласып туратуғын айдын-айдын көллер, арна сай-салалардан сынғырлап ағатуғын нәўпир-нәўпир суўлар, оларда тирелип өсип туратуғын көк-көңбек нуў қарағай камыслар, Еркіндәрья бойындағы жыс қалың тоғайлар, бөлент шоққыларында қуслар жуғырласып, жанбаўырларында жуўсан ийиси анқыған Қуслана хәзирги күнде ертектей...

Ш.Аяпов, мине, усы бай тәбият мәканы хәзирги Шымбай районының Шахаман аўылында 1954-жылы 15-январьда туўылды. 1980-жылы Өзбекстан миллий университетиниң журналистика қәнигелигин питкерип шыққан ол өзиниң дәслепки мийнет жолын Қарақалпақстан мәмлекетлик телерадио компаниясының редакторы ўазыйпасынан баслады. 1984-1986-жыллары Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университетиниң әдебият кафедрасы оқытыўшысы, 1987-1992-жыллары «Қарақалпақстан» баспасының редакторы, бас редактор, директор ўазыйпасын атқарыўшы лаўазымларында иследи.

1992-жылдан хәзирги күнге шекем Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының қарақалпақ әдебияты кафедрасының оқытыўшысы, доценти, институттың руўхий бөлими баслығы хызметлеринде ислеп киятыр.

Ш.Аяпов 1987-жылдан Өзбекстан Жазыўшылар аўқамының хәм Қарақалпақстан Жазыўшылар аўқамының ағзасы. Республикалық жаслар сыйлығының лауреаты, «Әмиўдәрья» журналы менен «Қарақалпақ» ширкетлер бирлеспеси хожалығы биргеликте шөлкемлестирген «Қарақалпақ» сыйлығының лауреаты.

Ш.Аяповтың «Шарла, қыял!» деп аталатуғын тунғыш қосығы 1974-жылы «Әмиўдәрәя» журналында жарық көрди. Соннан баслап хәр қыйлы жылларда басып шығарылған «Жаслық», «Жаслар хаўазы», «Жаслар пәрўазы» альманахларында, күнделикли баспа сөзде жийи-жийи көрине баслаған. Ш.Аяповтың 1986-жылы «Қарақалпақстан» баспасында басылып шыққан «Қус жолы» дәслепки қосықлар топلامы жаслар поэзиясындағы унамлы кубылыс деп баҳаланды. Ол усы жыллары дөретиўши жаслардың Ташкентте өткерилген дәстүрий семинар-кенесине қатнасты, «Ёшлар овози» (Ташкент, 1987) альманахында қосықлары өзбек тилинде жарық көрди.

Ш.Аяповтың «Жаслықтың хәр деми» (1988), «Лирика» (1990) топلامларынан орын алған қосықлары, баллада хәм поэмалары темасының рәнбәрәнлиги менен оқыўшыны өзине тартады. Излениўшилиқ хәм миллий руў шайыр дөретпелеринде анық көзге тасланады, әсиресе Ғөрезсизлик жыллары шайырдың «Ўатан», «Ғайры тәбийий битиклер», «Жаңа дүркимнен пәршелер» хәм т.б. бир нешше дүркин қосықлары газета-журналлар аркалы журтшылығымызға мәлим болды. Шайырдың сөз таңлаўы хәм оны орны-орнына қойып жупкерлестириўи, қосық қатарларындағы жыллы лиризм, көркем образлылық оқыўшыны өзине тартады.

Ш.Аяпов излениўшен, дилмаш шайыр сыпатында да ана тилимизге дүнья әдебияты дүрданаларын аўдарып жемисли мийнет етип киятыр. Муқәддес мийрасымыз болған «Авесто»ның айырым бапларын (1999), Балкиз Аладдиннің «Мухаммед қыссасы» (1992), Е.Вахидовтың «Руўхлар қозғалаңы»н (1987), Хамид Алимжанның сайландыларын (1989), А.Ариповтың «Сақыпқыран» (1998) поэзиялық драмасын, Абулқасым Фердаусийдин «Шахнама» (1997) дәстанының бир белимин, Алишер Наўайы ғәззеллерин «Бақа гүли» (1991), «Абай сайланды шығармаларын» (1989) карақалпақ тилине аўдарыўға қатнасты. Сондай-ақ А.С.Пушкин, Р.Гамзатов, Бабур, В.Шукшин шығармаларынан да аўдармалар жәриялады.

Ш.Аяпов илимий-педагогикалық дөретиўшиликке де ийе талант ийеси. Ташкентте, Алма-Атада, Бишкекте өткерилген халықаралық әнжуманларға қатнасып, баянатлар жәриялады. «Абай хәм карақалпақ әдебияты» (1996) илимий очерклер топلامы авторларының бири. А.Фердаусийдин «Шахнама» дәстаны менен карақалпақ фольклорының байланыслы мәселеси бойынша арнаўлы илим изертлеў жумысын алып барып атыр.

Шайыр лирикаларына сер салып оқысак, оның дәўир, ўақыт перзенти екенлигин сеземиз. Ол өз әсиринде болып атырған унамлы хәм унамсыз өзгерислерге, цивилизацияға мүнәсибетин билдиреди, әсир адамларының тәғдирин ойлайды, олар менен қосыла куўанады, қайғырады. Әтирапта болып атырған ўақияларға парықсыз, бийпәрўа қарай алмайды.

Шайыр нийети хақ, ойлары шексиз. Ол мудама паракатшылық болыуын, планета аспанында өзиниң ойларындай шарықлап жигирманшы әсирдиң символы болып, аппақ кептерлердиң қанат қағыуын, ақ хәм қара тәнли балалардың меридиан сызықларын бойлап қол усласып турыуын тилейди. («Мениң гимним»). Ол «Адам кеўлиндеги мунларды умыттыратуғын қуяштай нурлы қосықлар» жаңлауының тәрепдары. Сонлықтан да «кең гүзардан ғыбаттың аяғын тартыуын кәлейди» («Шарла, қыял»).

Шайыр әсир намысын ойлайды. Оннан өзін бөлек тутпайды. Дәуірде болып атырған айырым кимселердиң бийбастақлығына жаны безилдейди. Чилидеги хунта, Израил басқыншылары, қолына нейтрон бомбасын ушлап дүньяға айбарак салған Америкалы СЭР оның ғәзебин келтиреді. Жүзи солған перзентин жубатпақшы болып көзлерин жаслап, хәйийу айтқан ана, әкесин жоқлап еңиреген перзент оның өзегин өртейді. Бирақ, дүньяда хақыйқат бар, хақыйқат! Ол жеңилмейди.

*«Әх, өртер өзегимди
Хәм ғәзепке толтырады еки көзимди...
О, мениң, досларым,
Еркинлик сүйген-
Исен,
Сен исен!
Полат қурсаулар
Хәм сууық кисенлер,
Қорқыта алмас,
Кеўлиңизди қум етип,
Қорқыта алмас,
Тилиңизди гүң етип!»—*

деп тәрийплейди ол бул исенимди өзиниң «Достым анлайсаң ба?» атлы қосығында.

Мине, жас шайырдың пукаралық позициясы. Бул қосық сиясий - пукаралық лириканың ең жақсы үлгилеринен есапланады.

Ш.Аяповтың «Дийдар» қосығы да дыққатқа ылайық: Қосықтағы ақ пахтазар, дақыллы дала, ақ тереклер перзентке әке дийдарын еслетеді, оны сағынады. Өйткени, булардың хәр биринде әкениң қолы бар, мехири бар, мийнети бар.

Қосықты оқыған сайын, оқыушының көз алдына қарапайым дийқан пайда болады, оның ийгиликли ислер жолындағы машақатлы мийнет жолы дәуір менен сабақласады« Ол Ұатан деп отлы, кекли демлерден өткен, гүреслерде бекискен, оның тәшүиши деп өз жаслығын инам еткен әпиұайы бир Инсан...

Қосықта перзенттің әкеге терең сағынышы, үлкен құрметі шебер сұўретленілген.

Қосықтағы лирикалық қахарман әке жолына, оның ийгиликли ислерин даўам еттириўге хәмийше садық:

«Көкирегимде қыйнайды сезим...

Хәм қалдырған изиң,—

Даўам етежақ

Хақ нийет арқаўы—

Узақ мәнзилим,

Мениң де—

Әке!»

Оның «Польша» деп аталған қосығы да усы руўхтағы оригинал шығарма. Екинши жер жүзлик урыста адамзаттың қандай азапларға дус болғаны бәршеге аян. Басқа халықлар сыяқлы поляк халқы да урыстың аўыр, кара күнлерин өз басынан кеширди. Фашистлердиң Польша жериндеги бир нешше концлагерьлеринде каншадан-қанша адамлардың крематорий печьлеринде күлге айланғаны бизлерге мәлим. Урыстың усындай хәсиретли излерин шайыр бирме-бир санап отырмастан, оларды айтпай-ақ, айтыўға ерискен. Автор бул хәсиреттиң бәрин «отағасының» еки-үш хәрекетинде береди.

Шайырдың «Сениң кеўлиннен басланған бәхәр» дүркини де оғада сәтли шыққан шығармалардан есапланады. Дүркиндеги бирқанша қосықлар қатарында «Әх, нарт жапырақлар» элегиясы өзине тән бир руў пенен жазылған. «Нарт жапырақ»ты ислетиўдиң өзи де жаңалық, поэтикалық табыс. Нарт жапырақ—жетилип киятырған мухәббет, бирақ қурбан болған мухәббет! Дүркинге енгизилген қосықлар дәрт пенен жазылған. Жүректен қайнап шыққан қатарлар. Сонлықтан да оқығанда, ериксиз тәсирленесен, көпке шекем оның (қосықтың) қушағында қаласан.

Улыўма, Ш.Аяпов қосықларының тили көркем, түсиникли. Жана тенеўлер, образлар, оригинал поэтикалық қатарлар шайырдың поэзияда исенимли кең қәдем таслап киятырғанлығынан дерек береди.

Ш.Аяпов шығармалары тек тематикалық жақтан рәнбәрән, бай идеялық мазмунға ийе болып қоймастан, формалық жақтан да өзгешеликке ийе. Ол қарақалпақ поэзиясына жаңа қосық формасы—ақ қосықты алып кириўшилердиң бири есапланады.

Шайырдың «Жан халаты» поэмасы, мине, усындай жаңашыллық сыпатларға бай шығарма. Оның «Нелерди ойладық Ытан дегенде», «Үсенбай муғаллим сабақ өтеди», «Ялған деймиз», «Тәбият хәм тәғдир» атамасындағы балладаларында да әдалатлы хаўаз, шын шайырлық сезим, жаңа көркемлик изленислер айқын көзге тасланып турады.

*Түркий туран елимде,
Бозатаўлы жеримде,
Мениң ана тилимде,
Нур таратқан бир ушқын,
Зийўарий сөз айтылсын,—*дейди шайыр.

Бул ырғақ, бул түсиник бүгинги күни тек халқымызды ғана емес, ал пүткил түркий миллетин бириктириўге шақырады.

Ш.Аяпов пенен заманлас және бир талантлы шайыр **Сағынбай ИБРАГИМОВ** болып табылады.

Сағынбай Ибрагимов 1956-жылы 1-сентябрде Қоңырат районында туўылған.

1982-жылы Москвадағы М.Горький атындағы Әдебиат институтын питкергеннен кейин Қарақалпақстан телевидениесинде, «Билим» жәмийетинде, «Қарақалпақстан» баспасында жұмыс иследи. С.Ибрагимов Қарақалпақстан Жазыўшылар аўқамының мәсләхәтшиси, жуўаплы хаткери, баслықтың орынбасары (1986-1991), «Әмиўдәрәя» журналының бас редакторы (1991-1994) лаўазымларын атқарды. Буннан соң ол руўхыйлық хәм ағартыў орайында хәм басқа да бир қатар мәкемелерде хызметте болды. Хәзирги ўақытта—«Вести Карақалпақстана» газета-сының өз хабаршысы.

Сағынбай Ибрагимов 1988-жылдан Жазыўшылар аўқамының ағзасы.

Шайырдың «Далалар» (1982), «Бесинши мәўсим» (1986), «Жер менен аспанның аралығында» (1990) деген топламлары жарық көрди.

Ол парсы әдебиятынан Низамий, Саадий шығармаларын, түркий әдебиатлардан Нәсимий, Физулий, Наўайы, Бабур, Мақтымқулы, Абай шығармаларын, сондай-ақ Европа хәм Арқа Америка жазыўшыларының бир қатар дәрәтпелерин қарақалпақ тилине аўдарды.

Сағынбай Ибрагимовтың қосықлары интеллектуаллық поэзия деп аталатуғын ағымға жатады. Бул бағдардағы поэзияда адамның ишки дүньясын ашып бериўге хәрәкет етиледі, бул бағдардағы қосықлар арқалы жасларды заманагәй пикир жүритип жасаўға тәрбиялайды.

Әдетте оның қосықларына тема қойылмайды. Бул да заманагәй поэзияның бир белгиси. Яғный бул қосықларда кең көлемдеги мәселелер сөз етиледі, оларды бир тема менен белгилеў қыйын.

Мәселен, «Сениң маған пал деп тутқан зәхәрин...» деп басланатуғын қосықта «жақсылық қылсаң—өзине, жаманлық қылсаң—өзине» деген халық нақылының философиясы берилген. Лирикалық қахарман өзиниң пикир дүньясының еркинлигин жоқары бахалайды, себеби бул дәрежедеги еркин адамлар кисиге жаманлық етпейди. Жаманлық ететуғынлар ишки дүньясы пәс, ишкирне, өзиниң жекке мәпи ушын

хәр қандай уллы нәрселерди аяққа басып, ар-намысын сатыўға тайын, ләгенбардарлық хәм ләббайбегимлик түсиниги менен жасайтуғынлар.

Сағынбай Ибрагимовтың «мениң халқымның жолында кес болып турған үш нәрсе бар, бириншиси—ағайиншиллик, екіншиси—парахорлық, үшіншиси—уқыпсызлық» деген пикири бар. Бул гәптиң мағызын шағып қарайтуғын болсак, ағайиншиллик өрис алған жерде адам мийнети хәм таланттының еркин бәсекисине орын болмайды, яғный пуқараның мийнеткеш хәм талантлы баласы жәмийетте өзи ылайық орынды ийелей алмайды (бул орынларды бири-бири менен жең ушы жалғасып кеткен хәмелдарлардың хәм байлардың балалары ийелеп алған болады). Ал парахорлық ен жайған жерде әдилликке хәм ҳақыйкатлыққа орын қалмайды. Уқыпсызлық—бул пара хәм қәтере менен жоқары лаўазымларды ийелеп алған хәмелдарлардың хәм қәнигелердин жұмыс алып барыўға уқыпсызлығы. Усы себепли халыққа зыянлы (бирақ, қара басының ғамы менен жасап атырған лаўазым ийелери ушын пайдалы) ислер ислене береді. Арал апаты—усы иллетлерге шалынған адамлардың қолы менен исленген жынаят болып табылады. Биз Сағынбай Ибрагимовтың қосықларынан усындай демократиялық раўажланыў машқалаларына байланыслы социаллық мазмуны терең пикирлерди табамыз.

«Еркин нәпес алып көрмеген жанлар...» деп басланатуғын қосықта лирикалық қахарман Инжил хәм Қуранда аты келтирилген пайғамбарлардың бири Муўса әлейхиссаламға муражат етеди хәм өзиниң кеўил дүньясын еркин ете алмаған адамлардың бул өмирде итибарлы ислер ислей алмайтуғынын айтады. Оқыўшыға «сен ояў көкирек пенен халқынды раўажланыў жолына басла» деген шақырық бар онда.

«Теңиздиң ортасында атаў...» деп басланатуғын қосықта лирикалық қахарманды хәр қыйлы қыялый ситуацияларға салыў арқалы еркин пикир жүритиўдин инсан тәғдири ушын әхмийети ашып бериледи. Теңиздиң ортасындағы атаўда өсип турған байтеректиң түбине көмилген сандықтың ишиндеги қобдыйға жасырылған мәйек—бул Жаманлықтың образы. Қосықта талқыйын етилиўинше, адам баласы жаманлықты жеңип жасаўды үйренбегенинше өмири қараңғылықта қала береді. Қосықтың идеясы бойынша жәмийет өмириндеги жаман нәрселер, адамлардың характериндеги пәс қәсийетлер өз-өзинен жоғалмайды, бул бизиң өмиримизди зәхәрлейтуғын нәрселерди жоқ етиў ушын гүресиў керек. Бунда адам қандай халға түскенинде де хұжданға қылап ис тутпай жасай алыўы лазым деген принцип усынылады.

«Түн бойы, түн бойы...» деп басланатуғын қосықта адамның өз кеўиліндеги жаманлықты жеңе алыўының әхмийети ашып бериледи. Адамлардың инсапсызлық ис-хәрекетлеринин нәтийжесинде Арал әтирапында экологиялық апат жүз берди. Адам баласы бул дүньяның алдам-

шы қызықтарының жетегине ерип кетип, өзине хәм әуладларына жаманлық етеди. Соның ушын адам өз өмиринде жақсылыққа бағдарланған қатаң принциптерди тутып жасауы зәрурлиги айтылады.

«Шақы бар екен деп Искендер шаның...» деп басланатуғын қосықта да халық аңызының мотивине сүйене отырып, шайыр адам баласы хақыйқатлықты жақлап жасауы кереклигин айтады. Аңыз бойынша Искендер Зулқарнайн деген патшаның басында шақы болған. Ол хәр сапар шашын алған шаштәрезди өлтирип жибереди екен. Бир сапары патшаның шашын алыу гезеги бир ғаррының жалғаз баласына келипти— патшаның оған рехими келип, мениң басымда шақым барлығын тири бендеге билдирмейсең деп зинхарлап, аман жиберипти. Бирақ, жигит өзи билген хақыйқатлықты хеш кимге айта алмаслығынан ишқыста болып, ақыр аяғында шөлистандағы бир қудыққа келип, қудықтың ишине басын суғып «Искендердің шақы бар» деп үш мәрте бақырыпты хәм бойын жеңиллетип алыпты. Ал, сол қудықтың қасында соң қамыс өсип шығыпты хәм сол жерде қой бағып жүрген шопан сол қамыстан сырнай дүзетип шерткен екен, сырнайдан «Искендердің шақы бар» деген нама шығыпты. Соннан бул гәп ауыздан-ауызға өтип, елге таралып кетипти. Буны еситкен Искендер патша баяғы жигитти шақырып алып, неге мениң сырымды елге жаясаң, деп дарғәзеп болып, оны өлимге буйыражақ болыпты. Сонда жигит болған ұақыяны айтып берипти. Буны еситкен патша ойланып, хақыйқатлықты жасырып билмесин түсинип, енди бурынғыдай өзиниң шақынан қысынғанды қойыпты. Яғный бул халық аңызында хақыйқатлықта жасырып болмайды деген уллы хикмет бар. Сағынбай Ибрагимов өз қосығында усы идеяны бизиң заманласымыздың түсиник дүньясынан шыға отырып, өзінше сөйлеп береді.

«Түсимде бир баба (Шәхрисәбизде)...» деп басланатуғын қосықта да мифлик персонаж бенен лирикалық қахарманның арасындағы мүнәсибет берилген. Бизиң дәстанларымызда Хызыр-Илийас (Гауқыл Илийас Баба) деген персонаж бар. Хызыр-Илийас бул Қурандағы рәуаят бойынша әби-зәмзәмнің, бейиште ағып турған адамға мәңги өмир беретугын булақтың сууынан ишкен пайғамбар. Ол Алпамыс, Қоблан сыяқлы қахарманлық дәстанлардың қахарманларының олар қысылған жерде қол берип, қыйын қыстау жағдайлардан алып шығатуғын бабасы.

С.Ибрагимовтың қосығында усы Хызыр-Илийас баба лирикалық қахарманға хұжданыңа қылап ис тупай жаса деп нәсият береді. Бул нәсият оқыушыға да айтылып атырған нәсият сыпатында қабылланады.

Сағынбай Ибрагимовтың қосықтарының лирикалық қахарманы— хәзирги цивилизацияның дәрежесинде билимли, ақыл-ойлы заманласымыздың образы болып табылады. Бул лирикалық қахарманлардың ой-пикирлери улыұма адамзатлық қәдриятлар руұхында рауажан-

*Жердиң үстінде исенимлирек
жайҒасып алыўға
кетеди өмиримиздиң бир бөлеги.
Өзлеримиз дүзген майда-шүйде
мәселелерди шешиўге кетеди*

*өмиримиздиң бир бөлеги,
Жердиң бетіндеги тиришилигимиздиң
насаз тәреплерин жеңиўге
кетеди өмиримиздиң бир бөлеги...*

Мине, бул қосықта бийхуўда өткен күнлерге өкиниш пенен ирония қатыстырып берилген. Пикирлердиң диалектикалық қарама-қарсылығын, сезимлердиң рәнбәрәнлигин бериўде верлибр шайырға жақсы хызмет етип қиятыр.

Биз бүгін Сағынбай Ибрагимовты өзине тән жолы, хаўазы бар талантлы шайырларымыздың бири деп исеним менен айта аламыз. Ол еле излениў жолында. Өзи айтқандай «барлық есиклерди бәхәрге ашып», дәўир менен хәмнәпес болып жасаўға умтылады.

Бахтыяр Генжемуратовтың дөретиўшилиқ соқпағы балалық дәўирлеринен қәлиплести. Мектепте оқып жүрген жылларында-ақ оның жазған шығармалары жигерлилік шабыты менен устазларының дықкатын өзине тартты. Генжемуратовтың ең дәслепки қосықларындағы өз хаўазына ийе болыўға умтылыўшылық руўх поэзия майданындағы оның бәркулла жанаша изленислерге толы жолын белгилеп берди. Бир пүтин деп есапланған дүньяның натегислилиги, жақсылық хәм жаманлық туўралы инсанлар көзқарасларының қарама-қарсылықларға толылығы, хақыйқатлық хаққында түсиниклердин хәр түрли пәхимлер менен өлшенетуғынлығы болажақ шайырды бесинши класс пайытларында-ақ тәбийий хәм жәмийетлик қубылысларды сезимлер арқалы аңлаўға шақырды:

*Түсинбедим, түсинбедим
Ғалма-ғалын дүньяның.
Мен барлығын билиў ушын
Жас жанымды қыйнадым.*

Бир тамшы көз жастың мазмун себебин түсиниў пүткил әлемниң мағана-мәнисин жүрек-қәлбиң менен сезиниўге жетелейди. Бул әлем—шексиз. Хәр бир инсанның руўхый дүньясы да сол әлем сыяқлы бийпаян. Сол шексиз дүньяға хәр инсан өзи таңлаған дәрўазалардан кирип барыўы тийис:

*Шығысқа қарасам, Кубла оңымда,
Батысқа қарасам, Арқа оңымда.
Демек, бул дүньяның мәнисин уғыныў —
Өзимниң қолымда, —*

деп жазды Б. Генжемуратов арадан онлаған бәхәрлер хәм жазлар өткен соң. Лирикалық қахарманның бул поэтикалық тастыйықлаўы шайыр шығармаларының пүткил көркем-эстетикалық ағысын, философиялық жөнелисин өз оқыўшыларына жайып таслайды.

Бахтияр Алламберген улы Генжемуратов 1959-жыл 11-май күни Қарақалпақстан Республикасының Тахтакөпир районында врачшыпакерлер шаңарағында туўылды. Қарақалпақстанның ең арқадағы улысларының бири болған Тахтакөпирде Генжемуратовтың балалық дәўири өтти. Өзиниң қатал тәбияты менен дүньяға танылған Қызылқум кеңисликлери, шығыс-арқаға қарап үнсиз созылып жатырған Бел таў хәм Бөрши таў, қыз көзиндей мөлдиреген туңғыйық көл—Қара терең хәм әжайып минез-қулыққа ийе Дәўқара үлкесиниң (Тахтакөпирдиң ески атамасы) қайсар адамлары—булардың барлығы жана қәлиплесип киятырған жас шайыр поэзиясының темпераментлилигин, көркемлик хәўижин тәмийнлеўши поэтикалық ядро хызметин атқарып турды. XX әсирдиң 70-жылларында Тахтакөпир районының мектеп оқыўшыларынан қуралған бир топар жас талант ийелери «Қара терең» деп аталған әдебий дөгереқ шөлкемлестирди. Бул әдебий дөгереқтин дүзилиўи кейинала Қарақалпақстанға белгили болған тахтакөпирши жас шайырлар Б.Генжемуратов хәм Ж.Өтениязовлардың көркемлик дүньятанымларының қәлиплесиўине үлкен тәсирин тийгизди. Генжемуратов 1980-жылы Қарақалпақ мәмлекетлик университетиниң филология факультетине оқыўға киреди. Бул оқыў орнында студентлердин өз дәретиўшилиқ күшлери менен айына бир мәрте шығарылатуғын «Қаратаў» журналы хәм оның әтирапында жәмлескен жас талантлы жазыўшы-шайырлар орталығы Б.Генжемуратов дәретиўшилигинде үлкен әхмийетке ийе болды. Студентлик жылларында ол көркем сөздин уллы шеберлери И. Юсупов, сондай-ақ, Т. Мәтмуратов хәм Ш.Сейитовлар менен танысады. Әсиресе, сол дәўирлердеги «жас шайырлар» Ж.Избасқанов, К.Кәримов, Х.Айымбетов, С.Ибрагимов, Ш.Аяпов хәм К.Реймовлар менен танысыўы оның поэзиясында жаңаша кубылыстың пайда болыўына негиз жасайды.

Б.Генжемуратовтың оқыўшылық хәм студентлик жылларында айрықша ықлас қойып оқығанлары өзбек шайырлары А.Арипов, Е.Уахидов, А.Мәтжан, У.Әзимов, Ә.Сүйинов, қазақ шайырлары О.Сулайманов, Қ.Мырзалиев, Ф.Оңғарсынова хәм М.Шахановлар болды. Генжемуратовтың бир қатар лирикалық қосықларын оқып отырып

оның А.Блок, В.Маяковский, С.Есенин, А.Ахматова хәм В.Хлебников дөретиўшилигиниң көркемлик сырларын үйренгенлигин аңлаймыз. Шайыр қосықларының поэтикалық желисинде А.Вознесенский, Е.Евтушенко қусаған дүньяға белгили көркем сөз усталары поэзиясының руўхый жақынлығы бар екенин сеземиз. Әсиресе, Европа символист шайырлары Бодлер, Верлен, Верхарн, Гюисманс, Метерлинг, Рембо поэзиясын тереннен үйрениўи оның көркем-эстетикалық дүньятанымында үлкен бурылыслардың жүзеге асыўына алып келди.

Б.Генжемуратовтың «Әптаптың өмири» (1987), «Саратан» (1990), «Оқ қадалған Ай» (1997) қосықлар топламлары қарақалпақ тилинде, «Укуздаре битиклари» (2006) қосықлар хәм поэмалар жыйнағы Рустам Мусурман аўдармасында өзбек тилинде баспадан шықты. Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинети қарары тийкарында оның «Мөдехан сөзи яки Шин жипегиндеги битик» хәм «Қар Ақ Алп Ақ» поэмалары китап сапасында өзбек тилинде қайта басылып шығарылды (2006). Шайырдың бир дүркин шығармалары орыс хәм қазақ тиллерине аўдарылып жәрияланды. Лирикалық дәретпелери Канадада француз тилинде басылып шықты (2004). Әсиресе Б.Генжемуратовтың қосықларының «Түрк шеърияты антологиясы» (Анкара, 2006) хәм «Ўзбек шеърияты антологиясы»на (Тошкент, 2007) киргизилиўи қарақалпақ әдебияты ушын үлкен жаңалықлардың бири болды. Б.Генжемуратовтың дөретиўшилиқ талантының және бир қырлары көркем аўдарма тараўында көринди. Ол инглиз шайырлары Бернс, Скотт, Шелли, грек Дионисиос Соломос, италиялы Микеланджело, Қытай классиклери Ли Бо, Ду Фу, Син Цици, Латын Америкасының сөз шеберлери Несауалкойотль, Анраде, орыс шайырлары Пушкин, Тютчев, Фет, Блок, Ахматова, Есенин, француз шайырлары Маро, Вуатюр, япон поэзиясының зергерлери Сайге, Тэйка, Тосон, Тәккан, Акико, Миеси, Кусано, Таникава хәм басқа да көркем сөз усталарының қосықларын қарақалпақшалап «Лирика» деген атамада китап сапасында шығарды (1992). Б.Генжемуратов қарақалпақ халқының тарыйхын үйрениўге де айрықша дыққат аўдарды. Ол орыс тарыйхшылары Греков хәм Якубовскийдиң «Алтын Орда хәм оның құлаўы» деп аталған фундаменталь мийнетин қарақалпақшалап «Әмиўдәрья» журналының санларында жәриялады. Генжемуратов шайырлық пенен бирликте илимди де қосып алып барды. Ол 1996-жылы «Әжинияз лирикасының поэтикасы» деген темада кандидатлық диссертациясын қорғап, филология илимлериниң кандидаты илимий дәрежесин алды. Генжемуратовқа 1991-жылы «Саратан» қосықлар топламы ушын Қарақалпақстан Жаслар Аўқамы сыйлығы берилди, өзбек тилинде жәрияланған лирикалық қосықлары ушын 2001-жылы Өзбекстан Жазыўшылар Аўқамы сыйлығының лауреаты болды. Б.Генжемуратов 2002-жылы

«Шухрат» медалы менен сыйлыкланды. 2006-жылы тарыйхый темадағы лирикасы ушын оған Хорезм Маъмун академиясы, Өзбекстан Жазыўшылар Аўкамы хәм Хорезм ўәлаяты хәкимлигиниң саўғасы берилди. 2007-жылы Қазақстан Республикасының Ақтаў областы хәкимияты дослық, ерлик хәм тарыйхый мазмундағы қосықлары ушын шайырға жүйрик ат мингизди.

Шайырдың балалық хәм студентлик жылларындағы кеўил кеширмелери оның «Әптаптың өмири» (1987) деп аталған дәслепки қосықлар топламында өз сәўлелениўин тапты. Қосық жазыў—илахый қубылыс, деп түсинген шайыр қарақалпақ халқының тарыйхы күтә әййемги дәўирлерден басланады деген көзқарасты улығлады хәм оған садық болып қалды:

*Сахраның өмири—
жантақ тамырының ушынан басланар,
Қырық қулаш тереңликті
қасарысып байлаған,—*

деп жазады ол «Сахраның өмири» қосығында. Бул метафораларында шөлистанның әййемги жаўынгер халқы қарақалпақлардың әсирлер көмигинде қалған ерликке толы өтмишине экскурс жасалады:

*Қырық әсир көмип кеткен
Қырық әсир тереңликке -*

Лирикалық қахарманның бул тебиренислери оқыўшыны бабалар руўлары менен ушырастырыўға жетелейди. Б.Генжемуратов қосыққа күтә жуўапкерли ўазыйпаларды жүкледі, қурғақ уйқасларға қуралған «төрт мүйешли гәплер»ден—«төрт мүйешли жайлар»дан, яғный қатып қалған сезимсиз төрт қатар қосықлардан безинлер, деп заманлас шайырларына сүрен таслады:

*Мен безиндим гүңгирт бөлмеден.
Дым ҳарытты мына төрт мүйеш—
Парқы неде күнниң түн менен?!
Билмек мүшкил« сәхәр ме, я кеш?.*

«Кирейге турған бөлмем ҳаққында» деп аталған бул қосық тоталитар кеңес дүзими дәўириндеги поэзияға консерватив көзқарастан жантасқан идеология ўәкиллерине қарсы «топалаңшылық» руўхтағы шығарма еди. Буның дәлили сыпатында Генжемуратовтың және бир қосығындағы:

*Сулыў сыйпаламай Сөзлердин,
Паңқылдақ Одалардың
ушырып жиберди хүрейин
жүреклерин жарып жиберди
қанжардай қайырылған қосықлар, -*

деген қатарлар мысал бола алады. Верлибр формасында жазылған бұл қосықтың мазмуны «поэзиямызға еркек жыныслы» шығармалар зәрүр, деген идеяны өзінде жәмлестирген. Б.Генжемуратовтың ышқы-мухаббат темасында жазған қосықтарының лирикалық қахарманлары руўхый гүйзеліслериниң қурамалылығы, драматизмге толылығы менен кескин өзгешеленип турады. Шайырдың интим лирикасы тропларға хәм фигураларға бай:

*Тәғдирдин тасында шыл-пәрше болды,
кеше мөс қылған мына гүлқадақ.
Шаңлар умыттырыў ушын мәңгиге
өсте қына басар жүзине.
Бирақ, сынған қадақ
сынған ықласың яңлы
жүрегимди де кетти жаралап -*

Б. Генжемуратов 1987-89-жылларда «Әмиўдәрья» журналында әдебий бөлим баслығы, жуўаплы хаткер, 1989-92-жылларда Қарақалпақстан Жазыўшылар Аўқамында әдебий мәсләхәтши, жуўаплы хаткер, баслықтың орынбасары, 1992-93-жылларда «Әмиўдәрья» журналында әдебий сын бөлими баслығы лаўазымларында иследи. Бул жылларда Б. Генжемуратов поэзиясы көркемлик жақтан хәр тәрәплеме ержетти. Шайырдың көркем форма саласындағы изленислери шығармаларының тәркирарланбас мазмунын тәмийинледи. «Саратан» қосықлар хәм поэмалар топلامы (1990)ның баспадан шығыўы Қарақалпақ поэзиясына өзгелерге уқсамаған «көп шаўқымлы» (полифониялы) дәретиўшилиқ жолына ийе шайырдың кирип келгенин көрсетти:

*Сеңлер қозғалады -
Қыстың сеңлери.
Дәрьяның ағысы -
Руўхымның ағысы.
Соңғы аппақ қарға көмиледи
қәлбимниң март айы,
Қәлбимниң апрели -
хәм мениң муқаддес аспанымның,*

*тәбиятымның
исрапыл дауылында,
сел-сел жауынында
уйқыдан оянар «жасыл шауқымлар»!..*

Тоталитар дүзимдегі комунистлик идеологияның диктаторлық хуким-дарлығына лирикалық қахарманның қарсы исиянын «Абыржы» қосы-ғында шайыр усылайынша сүүретлейди. Шайыр тәбияттың абыржы-апатшылығының көринисинде жәмийетлик дүзимдегі аномалияны аңлайды:

*Дүньяны уйықтырған қурсау-сауытлар
Бәхәрдің семсери сермелип
сөтиледі!..
Гидрометцентр хабарлар:
«Түнде—қыраулы аяз,
Ал, күндиз—
аспанымыз ашық, озонлы хауа,
отыз - отыз бес градус
ыссылық күтиледі!..»*

Б.Генжемуратов бул топламында ата-бабаларымыздың өтмишине поэтикалық кәдем қояды. «Қырым сокпақлары»нда «қара граниттин жылап турғанын» көреді, лирикалық қахарман «тарийх—Бүлбилгоя қустың дәстинде, мың әрман менен қырық Шәрляр, Әнжим қарында-сын күтип жатыр»ғанын көрип гүйзелiske түседі, «Дәрегин айтыңлар жети бабамның!» деп «сазырайған қырық ор жартастарының үңгирле-ринде» даурық салады. «Мың жыллық гәплеттегі батырларды, бир әсирлик уйқыдағы шайырларды оятыу» ушын Шылпық қорғанына пияда барады. Топламдағы «Саратан» публистикалық дүркини өзиниң көркем мазмуны хәм көркем формасы бойынша қарақалпақ поэзия-сындағы елеули жаңалықлардың бири болды. «Жан ауырыуы» фантасти-калық трагедиясында Лирика хәм Формула, Сезим хәм Ақыл, Эмоция хәм Илим арасындағы қарама-қарсылық, олардың жәмийетшиликти рауажландырыуыдағы орны туұралы философиялық толғаныслары жоқары пафоста жырланады.

Жети қат жер астынан табылған гәұхарды қуяштын, айдың яки жан-ған шамның нурларына тутсаң, ол олардағы илахийликти өзінде сәу-лелендиреди, ал гәұхарды сандықтан тастүнек қараңғыда шығарсаң, ол тәнха өзиниң сырларынан сөзлейди—Б.Генжемуратовтың «Оқ қадал-ған Ай» қосықлар хәм поэма топламын түсинип оқыу ушын оқыушы-лардан жоқары эстетикалық талғам, поэтикалық интуиция талап

етиледи. Шайырдың лирикалық қосықларындағы философиялық мазмунды аңлау үшін оқыушы лирикалық қахарманның рухый халатына түсіуі зәрүр. Сүүретленип атырған ақылға мууапық емес хәдийселердин мазмунында инсанияттың рухый әлеминдеги катаклизм «жасырынып», «нықапланып» өзгеше көринисте тәрипленеди:

*Дәрьялардың терис аққанын көрдим.
Көрдим булақлардың тасқа айналғанын,
Аспанда бултлардың лаулап жанғанын.*

Заманахыйр (апокалипсис) материаллық дүньядан емес, ал хәр адамның ишки дүньясынан басланады—әне, шайыр оқыушылардың дықкатын усы апатшылыққа қаратыуды мақсет етип қояды. Бул дүньяда лирикалық қахарманның дәртине шерик болғандай, оны түсингендей бендениң өзи жоқ. Сонлықтан ол:

*Дарғасыз, ескексиз, әменгери жоқ,
Аппақ желқомлары жанған ушандай
Биймәлим умманның тереңлигинде,
Бийдәрек жоқ болыу - мениң әрманым, —*

деп «бассыз аламан»нан түңиледи. Лекин, лирикалық қахарманның бул үмитсизлиги саналы оқыушыны бәрқулла жоқары идеалларға садық болыуға шақырып турады. Топламдағы «Еле көп отларға түсерсең, XX улым...», «Өгиз дәрья битиклери», «Алты айшылық жолға кетермен...», «Шийе бағлар гүллеген ақшам», «Хийўаның жулдызлы қарлы түнлери», «Ох, он жети жаслым мениң...», «Денем кәпес сыяқлы маған» қосықлар дүркинлериндеги көркем сүүретлеу кураллары хәм усыллары лирикалық қахарманлардың бири екиншисинде қайталанбайтуғын образларын жасауда шеберлик пенен ислетилген. Бул дүркинлердеги қосықлардың көркем формалары да көп түрли. Генжемуратовтың «Суу пери» шығармасын пафосы бойынша романтикалық поэма деп атауымыз мүмкин. Бул поэма қарақалпақ поэмашылығындағы үлкен жаналықлардың бири болды. Суу пери—экологиялық хәм рухый пәкликтиң символы. Оларға қәуип туудырыушы душпанлар бизиң өзимиздиң қасымызда—арамызда. Рухый азадалық пенен есапласпайтуғын жәмийет хәм оның шығарған нызамлары хеш бир дәуирде де гөззаллықты қәдирлемейди, инсан хуқықларын аяқ асты етеди. Поэмада усы мәселелер образлы сүүретленеди.

Б.Генжемуратовтың «Мөде хан сөзи яки Шин жипегиндеги битик» деп аталған тарыйхый поэмасын тек қарақалпақ поэзия ықласбентлери

емес, ал өзбек әдебиетшылар жәмәәти де үлкен хәўес пенен күтип алды. Әдебиетшы-алымлар бул поэманы Ўатан ҳаққында жазылған хәм формасы жағынан, хәм мазмуны жағынан күтә жоқары талғам менен жазылған поэма деп баҳалады. Белгили өзбек шайыры Әзим Сүйин бул поэмадан алған тәсирлери туўралы «Иним, Бахтыяр Генжемурат! Ўатан ҳаққындағы сениң дәстаның мениң кеўлимдеги гәплердиң төгилиўине себеп болды. Хеш ким қапа болмасын—жақын жылларда ата-мәкан ҳаққында, киндик қаны тамған журттың уллылығы ҳаққында бундай дәстан оқымаған едим»,—деп жазды, «Аўа, Ўатан туўралы усылай жазылады» деп аталған хат - мақаласында Б. Генжемуратовқа.

Әййемги түркий жазба естеликлердиң поэтикасын терең үйрениўдиң нәтийжелери Генжемуратовты «Қар Ақ Алп Ақ» поэмасының дөрелиўине алып келди. Бул поэмасында шайыр ертедеги түркий халықлардың сөйлеў тилинен, гәп кураў усылларынан, сөзлик қорынан шеберлик пенен пайдаланады, араб-парсы сөзлерин қолланыўдан саналы түрде бас тартады. «Қарақалпақ»—Қар Ақ Алп Ақ деген бир сөздиң этирапында миллетимизди барынша улығлайды. Поэмада сүўретленіўинше оның бас қахарманы—бизиң әййемги бабамыз Қар Ақ Алп Ақ Тәнирдиң (Таң Иңирдиң)—Алланың сүйикли перзенти:

*Қызыл найза,
Қуйрық жал
Жалаў болды—
Көкте туўлатқан
Туў болды—*

*Таң Иңир сүйинди:
«Сен—Қар Ақ Алп Ақ!»
Таўлар,
Шөллер, Көллер сүйинди:
«Сен—Қар Ақ Алп Ақ!»*

Б. Генжемуратовтын «Мөде хан сөзи яки Шин жипегиндеги битик» хәм «Қар Ақ Алп Ақ» поэмалары Өзбекстан Республикасының Министрлер Кабинетиниң қарары (2006-ж, 4-июль ҚПҚ-401) тий-қарында «Ўқуздарё битиклари» деген атамада 2006-жылы «Ўқитувчи» баспасынан қайта басылып шықты.

Б. Генжемуратов қарақалпақ поэзиясын раўажландырыўға үлес қосқан өз дәретиўшилиқ хаўазы хәм жолына ийе шайыр. Шайырдың тәкирарланбас көркем дәретиўшилигин үйрениў әдебиаттаныўымыздың әдиўли ўазыйпаларынан есапланады.

Д Р А М А Т У Р Г И Я

60-80-жыллар әдебиат тарийхында карақалпақ драматурглеринин театр «асханасына» маман аспаз сыпатында тығыз араласқан, кәсіплик-жазыўшылық шеберликлери артқан, тематикалық, формалық, көркемлик изленислерге күшли бет бурған, драманың эпикалық сыпатын күшейткен дәўири сыпатында келип кирди. Бул жыллардағы драматурглеримиз көбирек тарийхий хәм заманагөй темаларда пьесалар дөретиўге дыққат аўдарды.

60-70-жыллары карақалпақ драматургиясында сол дәўир ушын заманагөй болған турмыстың хәр қыйлы мәселелери сөз етилди. Бул мәселелерди сахнаға шығарыўда тәжирийбели драматурглерден Ж.Аймурзаев, С.Хожаниязов, П.Тилегенов, Т.Сейтжанов, И.Юсупов, Т.Жумамуратовлар белсендилик пенен дөретиўшилиқ мийнет етти. 60-жыллардың екнши ярымында олардың қатарына Д.Айтмуратов келип қосылды.

40-50-жылларда «Айгүл-Абат» трагедиясы менен ат шығарған Ж.Аймурзаев 60-70-жыллар драматургиясында жүдә жемисли мийнет етти. «Бердақ» пьесасын қайтадан ислеў менен қатар (1977), «Қәдирдан доктор» (1960), «Шеберханнның шырмаўығы» (1964), «Бахыт булағы» (1967) драма, комедияларын жазды.

Тәжетдин Сейтжанов драматургияға 50-жыллардың ақырынан баслап араласа баслады. Оның «Қырлы соқпақлар» (1957), «Күйгелек көзли яр» (1959), «Тынымсыз толқынлар» (1964), «Жалынлар» (1968) хәм «Беруний» (1973) пьесалары өз дәўиринде китап оқыўшылары менен театр тамашагөйлеринин дыққатын тартты. Солардың ишинде «Тынымсыз толқынлар», «Жалынлар» пьесалары 60-жыллар драматургиясының идеялық-көркемлик дәрежесинен мағлыўмат берерлик жоқары көркемлик сапаға ерискен шығармалар болды. Автор «Жалынлар»ды Үстирттен газ шығарыўшылардың турмысын сүўретлеўге бағыш етип, тийкарғы ўақыяны разведкалық излениў партиясының начальниги Қәдир Сапаров пенен терең бураўлаў разведкалық экспедицияның начальниги Қәлмен Оразов хәм олардың тәрәпдарлары арасындағы келип шығатуғын қарама-қарсылық әтирапында раўажландырыўды мақсет еткен. Автор тәрәпинен пьесаға материал ретинде алынған сюжет төмендегише:

Институтта бирге тәлим алған, Паршагүлге бирге ашық болған, фронтты да бирге өткерген Қәдир Сапаров хәм Қәлмен Оразов арасында жумыс бабында «пикир таласлары» пайда болады. Иплас Қәлмен Оразов өзинин атак-абыройы ушын Гүлзийра Сапарова хәм Фафурларға тезирек газ шығарыў мақсетинде терең бураўлаўларға кирисиўди буйырады. Бул буйрыққа Қәдир Сапаров, Гүлзийра Сапарова, Сәлмен ата хәм Фафурлар хәммеси қарсы болады. Бирақ, олардың қарсылығына қара-

мастан, терең бураўлаўға кирисиў буйрығы да орынланады. Биринши акттиң соңында терең бураўлаў скважинасынан газ шығады. Бирак, автор буның менен пьесаның биринши актин ғана тамамлайды. Екинши актте Қәлмен Оразов хәм Қәдир Сапаровлар арасында тағы екинши тартыс ойлап табылады. Бул тартыс газ шығарылыўы менен байланыслы болған аварияның айыпкерлигин кимге жүклеў мәселеси этирапында болады. Акттиң соңында автор хәм барлық «унамлы» персонаждардың бирлесип алып барған қарсы гүреси нәтийжесинде Қәлмен Оразов айып-ланып жумыстан шығарылады. Бирак, пьеса бул жерде де тамамланбайды. Автордың Қәлмен Оразовқа деген өшпенлиги барған сайын арта түседи. Үшинши акт жигирма еки жыл «айралық дағында» күйген Қәдир Сапаров пенен оның «бурынғы хаялы» Паршагүлдиң қосылыўы, Фафур менен Гүлзийра Сапарованың тойы көринислеринде де Қәлмен Оразовтың әшкараланыўы даўам етеди. Пьеса алдын ала «3 актли, 6 картиналы» болып планластырылғанлығы себебинен усы жерде питеди. Тилекке қарсы, Т.Сейтжановтың нахақлыққа деген қарсы гүреси айырым себеплерден тамашагөйлерге өзи ойлағанынан басқашарақ жетип келеди. Пьесада ўақыяларды бир өзекке жыйнап раўажландырыўшы карама-қарсылықтың анық емеслиги салдарынан хәр акттиң ўақыялары бир-бири менен байланыса алмай қалған. Себеби, олар драмалық гүрес шешилиўи зәрүрлигинен емес, ал пьесаның көлемин көбейтиў зәрүрлиги тийкарында бир-бирине жалғастырылып қойылғандай болып көринеди, оқыўшыға бул мәселеде авторда шеберлик жетиспегендей туйылады.

60-70-жыллар пьесаларының көпшилиги дерлик жаслар турмысын, олардың мухаббатын мийнеттеги ерликлерин сәўлендириўге арналады. Сапар Хожаниязовтың «Арыўлар», Сапарбай Тәжимуратовтың «Питпей қалған портрет», Т.Сейтжановтың «Тынымсыз толқынлар» музыкалы драмалары, мине, усындай әўладты тәрбиялаўға үлес қосарлық шығармалар болды.

Бул жылларда булардан басқа Ж.Аймурзаевтың «Шеберханның шырмаўығы», Т.Жумамуратовтың «Қызлар хәзили», Д.Айтмуратовтың «Пирқаққан», П.Тилегеновтың «Жынаятлы ким» пьесалары дөретилди. Тилекке қарсы, бул пьесалар да Т.Сейтжановтың «Тынымсыз толқынлар» драмасындағыдай идеялық-көркемлик дәрежеси жағынан айырым нұксанларға ийе болғанлықтан сахналардың турақлы репертуарларына айланбай қалды.

Дәўлен Айтмуратовтың 1967-жылы жазылған «Пирқаққан» комедиясының 1972-жылы қайта исленген жаңа варианты «Ялғаншының иси» 70-жыллар драматургиясында жоқары көркемлик сапаға ерисиўге умтылыўдағы дәслепки кәдемлерден болды.

Дәулен Айтмуратов драматургияға лирикалық поэзиядан келди. Оның бул пьесасы автор ушын драма жаратыўда исленген биринши өзин сынап көриўи еди. Бирақ, театр өнери хәм драманың ишки сырларын еле жетерли өзлестире алмаған автордың дәслепки пьесасында ушырасатуғын көп сөзлилик, хәрекеттиң кемлиги, биз сөз етпекши болып отырған «Ялғаншының иси»инде де азлап ушырасты. Деген менен, соңғы вариант темасының әхмийетлилиги, жанрлық сүүретлениўдеги оригиналлығы жақларынан, айырым образлардың типлик жасалыўы бойынша бираз алға илгерилеўшиликке ийе.

Пьеса хәзирги заманның түпкиликли мәселелериниң бирине арналып, идеялық мазмуны жағынан адамлар арасындағы, әсиресе, кенсе орынларында көплеп гезлесип қалатуғын жағымпаз адамлардың жәмийет ушын ерси қылықтарын тамашағөй алдында ашып берип, ашшы күлки арқалы әшкара етиўге арналады. Пьесаның ўақыясы жүдә эпийайы композицияда бериледи. Сырттан карағанда пьеса даўамында хеш қандай айтарлықтай ўақыя болып өтпегендей көриниўи де мүмкин. Себеби автордың тийкарғы мақсети де персонажлардың ишки дүньясын ашып бериўге арналып, ўақыя даўамында олардың қалай өзгериўлери, айырым ситуацияларда адамгершилик мазмунларының сыртқа шығыўларын көрсетиў болған.

Биринши акттиң дәслепки көринислеринде биз жумыс адамлары, яғный кенсе хызметкерлериниң жумыс күнин қалай өткерип атырғанлығын көремиз. Олар жумыс күнин әдеттегидей «мыш-мыш»лардан баслайды. Бул адамлар Артықбай Қобланов деген аты таныс бир адамның үлкен әмелге көтерилгенлигин еситип, оның менен тезирек шынтлап танысыўға асығады. Жарамсақланып үйлерине шақырып, қонақ етиў, оны мақтаў, қәте сөзлерин де, келисиксиз анекдотларын да мақуллап күле бериўге таяр. Ал, оның әмелинен түсип қалғанын көрсететуғын көринислерде бул жарамсақлар хәммеси басларын алып қашып, Қоблановты танымай кетеди. Хәттеки Артықбай Қоблановтың бурыннан-ақ жаман адам екенлиги хәкқында да өсеклер табады.

Мине, усыған усаған қылўалар пьесаның бас персонажлары Қошқарбай, Яўмытбай, Бердан хәм басқаларға да тән. Олар, соның менен бирге, өмирди өзлеринше түсинеди хәм сол түсиниклерине қарай ис көреди.

Қошқарбай өмирге хәм адамға мынадай анықламалар береді... «Бул дүньяға келгеннен соң ишиў, жеўден басқа не бар? Қолдан келсе, иш! Ал, егер, оннан арман өтип кетти ме... (көзи сораныңқы түрде еснep) есабын таўып Маржангүл жеңгейдиң жамбасынан шымшып қойсаң да шеп болмайды. Дүньяда усылардан басқа не бар? Хаў, ишпегенде, жемегенде, дүньядан не көрдим деп өтесең?! Қолдан келсе, ишкен, жеген

дурыс! Хаў, мына аўыз дегенниң өзи әўел кудай тәрәпинен ишиў, жеў ушын жаратылған емес пе? Ал, оған шошаңлап өсек айтыў ұазыйпасы соңынан жүкленген. Илимниң өзи де соны айтпай ма? Қолдан келсе, ишип-жеп қал. Ертең бәрибир өлесен».

Бундай пикирдеги жарамсыз адамлардың бизиң жәмийетимизде еlege дейин бар екенлиги шынлық болыўы менен бир қатарда тынышсызландыралық аўхал. Автордың шығармасы да усындай жағдайларға қарсы жуўап ретинде жазылған.

60-70-жылларда тарийхый тема—қарақалпақ драматургиясында тийкарғы тематикалардың бирине айланды. Бул тематикаларда Г.Д.Абдулов пенен Г.Баяндиевлер «Қарақалпақ қызы» инсценировкасын, П.Тилегенов «Бегжап трагедиясын», И.Юсупов «Актрисаның ығбалы» драмаларын дәретти. Бул сахна шығармаларының тийкарғы жетискенликлери деп конфликт хәм характер жаратыўдағы сахна устасының реалистлик дәретиўшилиқ қатнасын, жанрдың сырын терең ийелеўлерин айтып кетиўге болады. Бул сыпат, әсиресе, И.Юсупов дәретиўшилигинде айқын сезиледи.

Ибрайым Юсупов қарақалпақ әдебиятында лирикалық көплеген дәретпелери менен халыққа танылған шайырлардан болып, драматургияға алпысыншы жыллардың басынан араласты. Ә.Шамуратовтың «Қырық қыз» пьесасы тийкарында қайта исленген усы аттағы тарийхый драмасы хәм «Актрисаның ығбалы», «Өмирбек лаққы» оригинал пьесалары қарақалпақ мәмлекетлик театры сахнасында койылып, халыққа көрсетилди.

«Актрисаның ығбалы» қарақалпақ драматургиясының жанланыўын көрсетиўши, 60-жыллар ушын ғана емес, ал пүткил драматургия тарийхый ушын да ең бир сәтли шығармалардан есапланады. Бул драманы дәретиўде автор өзиниң шайыршылық укыбынан да шеберлик пенен пайдалана билген хәм соның нәтийжесинен «Актрисаның ығбалы»-ның поэтикалық лиро-драма болып шығыўына ерискен.

Улыўма, И.Юсуповтың «Актрисаның ығбалы» еки актли, жети картиналы драмасы, идеялық-көркемлик пүтинлигине ийе, шебер жазылған шығармалардан болып. қарақалпақ драматургиясы тарийхында ең бир әҳмийетли пьесалардың бири деп атаўға турарлы.

Бундай унамлы көринислер тарийхый атамаларда жазылған басқа да пьесаларда көринеди. Г.Д.Абдулов хәм Т.Баяндиевлардың, белгили қарақалпақ жазыўшысы Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақ қызы» романы бойынша 1967-жылы ислеген инсценировкасы да өзиниң композициялық дүзилиси, ўақиялардың драмалық раўажланыўы, хәр бир персонажлардың өзіншеліклерине ийе характерлерин жаратыўда айтарлықтай табысқа ерискен. Авторлардың романды сахнаға өзлес-

тириүде көп мийнет синдиргенлиги билинип тур. Инсценировкадағы Турымбет, Жумагүл, Айтбай образлары хәм халық образы драмалық шийеленисте, қыйыншылықлар менен гүресийүде өсип жетилиседи.

1963-жылы қайта исленген П.Тилегеновтың «Бегжап трагедиясы» тарийхый драмасы да аз ғана ушырасып туратуғын кемшиликлерине карамастан, қызыклы характерлер, драмалық гүреслер жаратылыўында көп ғана табысларға ерискен шығарма. Пьесадағы Азат, Периза хәм хийлекер, ақыллы бай Қутлымурат образлары хәр тәрәплеме жетилискен. Күшли реалистлик көркемлик сүүретлениўин тапқан. Улыўма айтқанда, 60-70-жыллар карақалпақ драматургиясының баслы жетискенликлери усы жоқарыдағы аты аталған пьесалар болып есапланады.

70-жыллардың ақырында 80-жыллардың басында карақалпақ драматургиясы өз раўажланыўының жоқары шынларын ийелеўге қарай умтылды, драма формалық жақтан байыды, драма музыкалық драмадан реалистлик драма—«Бегжап трагедиясы»нан трагик-комедия «О дүньяға мирәт»ке шекем өсип өтти, сахнамызда Беруний, Бердақ, Қумар ана, Ерназар алакөз қусаған жаңа тарийхый қахарманлар характери менен образлары жаратылды. К.Рахмановтың «Келин», «Рахмет, келин» пьесаларында жаңаша ойлайтуғын заманагөй жаслардың образын жаратыўға дыққат аударылды. Т.Жумамуратов «Қызлар хәзили» комедиясы менен комедия жанрына әдеўир укыбы бар драматург болып жетилискенлигин көрсетти. Т.Қайыпбергенов «Фамилия» драмасы менен даңқпаразлықты қатты сынға алды. И.Юсупов «Искендер патшаның түси», Д.Айтмуратов «Ақмақлықты мақтаў» драмалары менен драматургияның раўажланыўында жаңа бағдар пайда етти.

80-жылларда Н.Мухаметдинов, И.Юсуповлар авторлығында «Әжинияз» операсының дөрәўи бул театр өнериндеги жаңа бурылыстың басланыўы есапланды.

Пирлепес Тилегеновтың «Инсан тәғдири», «Көлеңке» пьесалары хакқында да усындай унамлы пикирлер билдириў мүмкин.

Соңғы ўақытлары театр хәм кино сахнасы өнери жаңа көркем фильмлердің жаратылыўы менен де жаңа сыпатлық белгилерге ийе болды. Жазыўшыларымыздан И.Юсупов, Ж.Аймурзаев. И.Қурбанбаев, О.Әбдирахманов, А.Султановлар киносценарий жазыў ислери менен шуғыллана баслады. Буның айқын мысалы сыпатында Н.Жапақов, М.Мелкумовлардың «Арал балықшысы» кинофильмин, Ж.Аймурзаевтың «Егиз қыз», И.Қурбанбаевтың «Қырқ қыз», А.Султановтың «Зийўар» кинофильмин, О.Әбдирахмановтың «Тығын» кинофильмлерин айтып кетиў мүмкин.

Соңғы жыллары драматургияға К.Мәтмуратов, М.Нызанов, С.Жумағұлов сыяқлы бир қатар талантлы жаслар кирип келди.

Усылардың ишинде Қ.Мәтмуратовтың «Бир үйде еки өмир» драмасы, М.Нызановтың «Еки дүньяның әуереси» комедиялары 80-90-жыллар драматургиясының баслы табысларының бирине айланды.

Қарақалпақстан халық жазыушысы, Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты **Сапар Хожаниязов** (1910-1983) 1910-жылы Кегейли районының Халкабад елаты аймағындағы хәзирги «Дослық» ширкетлер бирлеспесинде жасаушы гедей дийқан шаңарағында дүньяға келген. Жоқшылық, жетпесинлик салдарынан 7-8 жасларынан-ақ ауыр мийнет азабын көре баслаған. Он еки жасында ата-анасы қайтыс болған. Буннан кейин ол күнделикли турмыс тәшүишлери менен бәнт болып, көп жылларға дейин (1928-жылға шекем) ауылдың малын бағып күнелткен. Жаслайынан көркем сөзге қызығып, «Алпамыс», «Шарьяр» дәстанларын ядқа айтып жүрген С.Хожаниязовтың өнер-билим ийеләуге деген қызығыушылығы күшли болған. 1928-29-жылларда қысқа мүддетли курсларда оқып сауатын ашқан. Бирақ, мийнет жолын халық хожалығының хәр қыйлы тарауларында хәр қыйлы жумыслар (пахта тазалау заводының жумысшысы, дүканшы, асхана баслығы, прораб хәм т.б.) баслаған ол көп жылларға дейин оқыуын буннан ары дауам ете алмаған, тек 30-жыллардың орталарында ғана жақсы шараят тууылып, 1936-жылы Москва мәмлекетлик театр өнери институтына оқыуға киреди. Мине, усуннан баслап С.Хожаниязовтың өмири театр өнери менен тығыз байланыста болады. Москвада оқып жүрген гезлеринде рус халқы көркем-өнери, илим-билимнің белгили ғайраткерлери В.Вишневский, О.И.Пыжова, Н.А.Баскаковлар менен жақыннан дәретіушилик байланыста болууға мүмкиншилик алады. Олардың ақыл-кеңеслериниң тәсиринде дәслепки «Айша» пьесасы дәретиледи.

С.Хожаниязов 1939-жылы театр институтын питкерип келиуден, жетик кәниге сыпатында Республикамыздың мәдени қурылысына, әсиресе, театр, көркем өнер турмысына белсенди араласып, актёрлық, режиссёрлық, драматург-жазыушылық ұазыйпаларын қатара атқара баслайды. 1939-53-жылларда К.Д.Станиславский атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик театрында режиссёр, соң 1953-62-жыллары усы театрдың директоры лауазымларын атқарады. Драматург жазыушы сыпатында кеңнен таныла баслаған ол 1944-жылы Жазыушылар ауқамының ағзалығына қабыл етиледі.

Көпшилик жазыушы-шайырлар сыяқлы С.Хожаниязов та әдебиятта шайыр сыпатында танылуға хәрекет еткен. Әсиресе, оның екінши жер жүзлик урыс жылларында дәреткен «Сәлем айт», «Периза», «Колхоз қызы» қосықлары өзиниң жауынгерлик руұхы, Ұтан сүйиушилик идеяларының жоқарылығы менен айрықша көзге тасланады. «Гүлистан» (1948) қосықлар топلامы оның шайыршылық уқыбының да бар екенлигинен дерек берип турады.

Деген менен, С.Хожаниязов каракалпак әдебияты тарихында драматург жазыушы сыпатында кеңнен белгили. Оның «Айша» (1940), «Бизин баҳадыр» (1944), «Сүймегенге сүйкенбе» (1945), «Зыяда» (1946), «Жас жүреклер» (1953), «Бахыт» (1957), «Талұас» (1962), «Арыўлар» (1964), «Ақмақ патша» (1968), «Маман бий» (1971) сыяқлы пьесалары көп жыллар дауамында каракалпак мәмлекетлик театрының тийкарғы репертуарының бири болып келди. Драматургтың айырым драмалық шығармалары туўысқан халықлар театрлары сахналарынан да кеңнен орын алды. Буннан тысқары, С.Хожаниязов «Сүймегенге сүйкенбе» (1960), «Зыяда» (1973), «Арыўлар» (1987) усаған пьесалар топламларының авторы.

С.Хожаниязов драматургияға 1938-39-жылларда жазылған «Айша» музыкалы драмасы менен кирип келди. 1940-жылы жақсы драмалық шығармалар ушын жәрияланған конкурста биринши сыйлықты жеңип алыўға миясар болған бул пьеса биринши мәртебе 1941-жылы Республикалық балалар театрында қойылды.

Пьеса тематикалық жақтан Ә.Өтеповтың «Теңин тапқан қыз», С.Мәжитовтың «Бағдагүл» пьесаларына бир қанша жақын келеди, онда ХХ әсирдің бас гезлериндеги каракалпак халқының турмысына байланыслы ўақыялар сөз етиледі. Шығарма трагедиялық жобада жазылған болып, онда феодаллық дәуірде ҳақыйқатлық, теңлик, еркин мухаббат излеген Айтжан менен Айшаның әдилсизлик қурбаны болған аянышлы өмирлериниң ашшы ҳақыйқатлығы ашып көрсетиледи.

Белгили театр өнери изертлеўшиси Т.Алланазаровтың көрсетиўинше, бул пьеса усы тематиканы сөз еткен басқа драмалық шығармалардан ўақыяларының тәбийий жуўмақланыўы, яғный, бул шығарма қахарманларының қыйын өмириниң «Теңин тапқан қыз», «Хорлықтан азат», «Бағдагүл» пьесаларының қахарманларындай Октябрь төңкериси «азатлығы» менен ушласып, мурад-мақсетине жетпеўи менен парық етип турады¹.

Ҳақыйқатында да, пьеса сюжетине тийкар болған ўақыялар ҳеш бурмаланбастан, сиясий бояўларсыз турмыстың өзіндегидей ҳақыйқыйкөркем-сәўлелениўин табады. Пьесаның сюжетлик желиси Сейбил хәм Узакберген деген байлардың куда түсиў ўақыясынан басланады. Ҳаялқызларды адам сыпатында есапқа алмай, мал орнында санап келген феодаллық дәуірдің кертартпа көзқарасларының шырмаўында қалған Сейбил деген дүньяпараз, топас бай мал-дүньяға қызып, хәтте өзиниң туўған қызы Айшаны да Узакберген деген екнши бир өзіндей байға қалың малға сатпақшы болады. Айшаның болса, әкеси есигинде ислеп жүрген өз теңи Айтжан деген жигитте кеўли бар еди. Той белгиленип,

¹ Алланазаров Т. Театр хәм драматургия. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.—187-б.

узатылатуғын күни Айша Айтжан менен қашып кетиўге бел байлайды. Олардың бул «мухаббат сапарына» Сейбил байдың дийқанлары Бектурсын, Айзадалар жәрдем бериўге астыртын хәрәкет етеди. Бирақ, бир-бирин шын сүйген еки жас қашып баратырғанда, дарға бойында қолға түсип қалады. Ақыры, Айша зорлық пенен Узакбергенге узатылады. Айшаны қутқармақшы болған Айтжанды Узакберген атып өлтиредиди. Бул күйикке шыдамаған Айша да Узакбергеннің үйинен басын алып қашып шығып, Айтжанның қәбириниң басында өзін-өзи өлтириўге мәжбүр болады¹.

С.Хожаниязовтың «Сүймегенге сүйкенбе» комедиясы да мухаббат еркинлиги темасына қурылған. Пьеса атамасынан көринип турған тийкарғы идея шығарма қахарманы Паршагүлдің мына сөзлеринде айқын көзге тасланып турады:

«Бул алжыған сақалының ағына қарамай, бир бийшараның гүлдей өмирин былғайтуғын болды. Әй, нашар-әй. Жаслығымда мени де ат көтермес наз бенен алып еди, енди мен де жүрегине тийип қалыппан. Жаслығында таза ашылған гүлдей болып, еки бетиң гүл-гүл дөнип, тамағында қалампыр ийиси жағымлы сезилип турғанда, сүйкимли боласан. Көрген, меники болса екен, дейди. Сол дәўирде теңинди дурыс таңлап, сүйип қосылсаң, өмириң пал болады. Мухаббатты малға сатып, сүймегенге қосылсаң, өмириң қан болады».

Комедиядағы бул идея өткен турмыста да, бүгинги күнде де өз әхмийетин жоғалтқан жоқ. Биз комедия қахарманлары бир-бирин шын сүйген пәк мухаббат ийелери Әўез бенен Айсәнемнің өз мухаббатларын қорғаў жолындағы батырлық, садықлық, адамгершилик ислерин көрип сүйсинсек, бири бирине дузақ қурып, бири бирине жаманлықтан басқа нәрсе ойламайтуғын сумлықлы, мәккар, нәпсикаў, көрсе қызар Ғодалақ, Шыраз сыяқлы айырым байлар менен молласымақлардың «сүймегенге сүйкенген» унамсыз хәрәкетлерине жийиркенемиз. Шығарма усынысы менен бақалы, усынысы менен турмысшан.

С.Хожаниязов 50-60-жылларда заманагөй темаларда да табыслы қәлем тербетти. Оның «Жас жүреклер» драмасында жаңа дәўир жас-ларының турмысы, мухаббаты сөз етилсе, «Талұас» комедиясында ХХ әсирдің 60-жылларындағы жәмийет турмысында орын алған айырым ески үрп-әдетлер, адамлар санасындағы дүньяпаразлық, хәмелпаразлық усаған иллетлер қатты сынға алынады.

Драматург 60-70-жылларда көбирек тарийхый хәм классикалық әдебият сюжетлерине негизленип шығармалар жазыўға үлкен дыққат аўдарды. Оның усы жылларда жазылған өтмиш ўақиялары хәм тарийхый

¹ Алланазаров Т. Театр хәм драматургия. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.—188-б.

тематикадағы «Акмақ патша», «Маман бий» драмалары театр тамашагөйлери тәрәпинен жыллы жүзлилиқ пенен жақсы күтип алынды.

С.Хожаниязов соңғы жылларда проза тараўында да қәлем сынап көрип, «Ақ алтынлы атыздың адамлары», «Бахтын тапқан Бегжан», «Ақ бота», «Хүждан», «Айдын жол», «Халқыңнан сыр саклама» сыяқлы бир канша жақсы жазылған прозалық шығармалар да дәретти.

Деген менен, С.Хожаниязов ХХ әсир қарақалпақ әдебияты тарийхында биз жоқарыда баха берип өткен драмалық шығармалары менен драматург-жазыўшы сыпатында кеңнен белгили болды.

Белгили драматург, Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен көркем өнер ғайраткери **Пирлепес Тилегенов** (1918-1990) 1918-жылы Шымбай қаласында туўылады. 1937-жылы Төртқүлдеги аўылхожалық техникумын, 1940-жылы Москвадағы Луначарский театр институтының Қарақалпақ студиясын питкерип шығып, соңынан драматург сыпатында усы тараўда узақ хызмет етеди. Ол екынши жәхан урысы қатнасыўшысы.

Урыстан соңғы жыллары Нөкис қалалық ишки ислер бөлими баслығының орынбасары (1948-1951), Республикалық мәденият үйиниң директоры (1951-1953), Искусство ислери бойынша комитетиниң инспекторы (1953-1956), Телевидение хәм радиоеситтириў комитетиниң редакторы (1965-1967), Мәденият министрлиги бөлим баслығы (1967-1972), Қарақалпақстан Жазыўшылар аўқамында әдебият фондының баслығы (1973-1977) лаўазымларында ислейди.

Пирлепес Тилегенов 1956-жылы Жазыўшылар аўқамының ағзалығына қабыл етиледи.

Ол «Биринши гудок» (1953), «Бегжап трагедиясы» (1965), «Қылмыскер ким?» (1973), «Намыс» (1976), «Аналар» (1975), «Адамның тәғдири», «Жети миллион» усаған бир нешше драмалық шығармалардың авторы.

Пирлепес Тилегеновтың көплеген пьесалары Өзбекстан, Қазақстан, Тәжикстан, Қырғызстан театрларының сахналарында қойылды.

П.Тилегенов драмаларының ишинде «Бегжап трагедиясы», «Инсан тәғдири», «Көлеңке» пьесалары драматургиямызға салмақлы үлес қосқан шығармалар есапланады.

П.Тилегенов 60-жыллардың өзинде-ақ драматургиямызға жаңа формалар алып кирди. Оның «Бегжап трагедиясы» усы дәўирлердеги музыкалық драмадан реалистлик тарийхый драмаға өсип өткен шығарма есапланады. Бул драма 1963-жылы қайта исленип, идеялық-көркемлик сапасы әдеўир жетилисти, қызыклы характер, драмалық кескин конфликтлер жаратыў жағынан бир канша табысларға еристи. Драмадағы Азат, Перида хәм хийлекер, ақыллы Қутлымурад образлары хәр тәрәплеме жетилискен образлар. Бул образлар хақыйқый көркемлик пенен исенимли сәўлелениўин тапқан.

Автордың «Көлеңке» пьесасы «Хұждан» деген ат пенен сахналас-тырылған. Пьесада бекем шаңарақ қурыў, хадал жасаў мәселелери исенимли хәм көркем етип ортаға қойылған. Пьеса қахарманлары болған ерли-зайыплы Әдилбек-Зәүре образлары бизди өмирде қырағы болыўға, өмирден өз орнымызды табыўға шақырып турады.

Пьеса талаба гезинде турмысқа шығып, жас балалы болған Жәмийла деген келиншектің тәғдирин сөз етиўге бағыш етилген. Пьеса ўақыя-ларының раўажланыў барысында пьеса қахарманы Жәмийланың күйеўи Әдилбектен алданып қалғанлығын көремиз. Әдилбек бузық ойлы саўда хызметкери Зәүре дегеннің хийлелерине ерип, жас баласы менен хаялы Жәмийланы таслап кетиўге дейин барып жетеди. Жәмийла шаңарағын бузғысы келмей, қолдан келген барлық хәрекетлерди ислеиди, хәтте шаңарағымды бузба, балам жетим қалмасын, деп Зәүрениң үйине де барады. Бирақ, Зәүре де, Әдилбек те оның гәплерине кулақ аспай, пәк сезимлерин аяқ асты етеди.

Автор Жәмийла образының қарама-қарсы сыпаты ретинде Зәүре образын дөреткен. Зәүре дүньяға дузақ қурған, қымбат баха кийим-кеншек, тилла-тағыншақ, мал-дүнья табыў ушын барлық харамшы-лықлардан да қайтпайтуғын дүньяхор, жалатай, бузық хаялдың типи.

Әдилбек те турмыста жеке-сийрек болса да ушырасып туратуғын көрсеқызар, жеңил минезли, өмирдің қыйыншылығынан қашып, аңсат өмир кешириўди күсейтуғын нәкас адамлардан есапланады. Оның бул нәкаслық сыпаты Зәүрени ақша менен «жығып алыў» ушын нызамсыз хәрекетлер ислеп, хақ көкирек Жүгинистей жигитлерге жалған хұжжет-лерге қол қойдырып, оны «отқа ысырып салмақшы» болған хәрекет-леринен айқын сезиледи.

Шығарманың ақырында Әдилбек өмирден тис жеп, қәте-кемшилик-лери ушын Жәмийладан кеширим сорап келеди. Бирақ, оның инса-ниятқа, нызамға қарсы ислеген қылмысларын Жәмийла кешире алмайды, «қыңыр иси» ушын Әдилбек заң алдында жуўап бериўге мәжбүр болады.

Автор бул жуўмақ пенен, Әдилбектей нәкас адамларға өмирде орын жоқ, деген пикирди және бир мәртебе тастыйықлап көрсетеди.

Белгили юморист жазыўшы, драматург **Сайлаўбай Жумағулов** 1951-жылы 27-январьда Тахтакөпир районындағы Кепе аўылы аймағында дүньяға келеди. Орта мектепти тамамлап, мийнет жолын Нәкис консерва заводында жұмысшы болып ислеўден баслаған ол 1970-72-жыллары әскерлик хызметин өтейди. Әскерликтен соң бир нешше жыл машина айдаўшысы болып жұмыс ислеиди.

Оның көркем дөретиўшиликке қызығыўшылығы балалық гезлери-нен басланса да, жазыўшы сыпатында баспа сөзде дәслепки көрине баслаўы 70-жыллардың басларына туўра келеди. 70-жыллардың екінши

ярымында баспа сөзде журналистлик кәсипке араласыўы менен, жазыўшылық дәретиўшиликке де шынтлап кирисе баслайды. 1978-1993-жыллары «Целинник Каракалпакии», «Жеткиншек», «Еркин Каракалпақстан», «Әмиўдәрья», «Арал қызлары» сыяқлы республикалық газета-журналларда хабаршы, әдебий хызметкер лаўазымларында ислейди. 1994-жылдан баслап Каракалпақстан телекөрсетиўинде редактор ўазыйпасын аткарып атыр.

С.Жумағулов 1986-жылы Каракалпақ мәмлекетлик университетиниң каракалпақ тили хәм әдебияты факультетин сырттан оқып тамамлаған. 1993-жылдан Жазыўшылар аўкамының ағзасы.

Әдебиятқа кишигирим юморлық шығармалары менен кирип келген С.Жумағулов 80-жыллардың ақырларына келип талантлы сатирик жазыўшы сыпатында жәмийетшиликке кеңнен танылды.

Қаракалпақ прозасында О.Әбдирахманов, М.Нызановлар менен бир қатарда сатиралық гүрриң жанрының турақласыўына тийкар салып, дәслепки юмор-сатиралық повестьлердиң де авторы болды. Оның «Сырым да усы, шыным да...» (1984), «Балалығымнан бир елес» (1986), «Туфлийдиң нәли» (1990), «Қырық жылдан соңғы күн» (1992) сыяқлы юмор-сатиралық гүрринлер хәм повестьлер топламлары бул пикири-миздиң айқын дәлили. Оның юмор-сатиралық шығармалары өзбек тилинде де («Текин тарвуз», 1988) басылып шығып, белгили өзбек сатирик жазыўшылары Сайд Ахмад, Насыр Фазыловлардың жоқары баҳаларын алыўға миясар болған.

С.Жумағулов 80-жыллардың ақыры 90-жыллардың басларынан талантлы драматург жазыўшы сыпатында да көзге түсип киятыр. Драматургтиң «Адамлар қалай бузылған?» (1992), «Күйеўинди берип тур» (1993), «Экстрасенс» (1998) комедиясы менен «Қара шаян» (2007) трагедиясы соңғы жыллардағы каракалпақ драматургиясының үлкен табысларынан есапланады. Оның бул драмалық шығармаларының көпшилиги С.Хожаниязов атындағы Жас тамашагөйлер театрының турақлы репертуарларына айланған, айырымлары болса қоңсылас Республикалардағы туўысқан халықлар театрларында да қойылып киятыр.

Сайлаўбай Жумағуловтың «Экстрасенс» атлы комедиясы халқымызға кеңнен таныс. С.Хожаниязов атындағы жас тамашагөйлер театры өзиниң он жетинши мәўсимин усы комедия менен ашты. Бүгинги күнги турмыс машқаласына қурылған бул комедияны Каракалпақстан Республикасы халық артисти, Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты Р.Төрениязов сахналастырған.

Комедияда жеңил жол менен күн көриўте әдетленген айырым жаслардың адам алдаўшылық усаған унамсыз қылўалары әпиўайы, бирак, күлкили, жеңил тил менен өткир сынға алынған.

Рекетердин қолына түсип қалған Гүмисгүл деген жас қыз Қалбай сыяқлы нешше бир жигитлерди жолдан шығарып, өз сулыұлығының бендеси етип, соңғылығы мал-дүньясын алып кетип қалады. Қалбай әпиұайы, сада тракторшы жигит. Поездда Гүмисгүл менен танысып, оны үйине ертип келеди. Қыз бир хәптеде Қалбайды экстрасенс етип таярлайды. Сеанс ўақтында қолымда биоток бар деп, аўырыўлардың көзин байлап, утюг пенен аўырған жерлерине ыссылық жибереди. Олар күннен-күнге байып кетеди. Ал, Гүмисгүл сада күйеўиниң табысынан өз шериклерине берип турады. Комедияның соңында Гүмисгүл сеансқа келип жүрген бизнесмен жигит пенен үйдеги бар дүньяны алып кетип қалады. Тракторшы сол баяғы бир кәт, бир стол менен түс көргендей болып қала береді. Гүмисгүл оған хат таслап кетеди. Хатта бул бизнесменди де ўақты келип дүньяларын алған соң таслап кететуғынлығы айтылған.

Бул комедияны көрген хәр қандай оқыўшыда Гүмисгүлдей нәкас адамларға ғәзеп оты оянып, оннан, ондай адамлардың қыңыр қылық-ларынан өзін аўлақ услаўға умтылатуғыны сөзсиз.

С.Жумағуловтың «Күйеўинди берип тур» атлы бес көринисли комедиясы да айтажақ көркем пикириниң тереңлиги менен көзге тасланады. Комедияның қысқаша мазмуны төмендегише: Маржан атлы жас илимпаз қыз өзиниң 30 жасқа шыққанын дослары менен белгилеп атырғанда, күтилмегенде телеграмма келип қалады. Қырғызстанлы дослары асығыс жиберген екен. Олар бери қарап қыдырып қиятырғанлығын айтыпты.

Маржан қыйын бир жағдайға түсип қалады. Себеби, бул қырғыз досларына—Манас хәм Ғумшаға бир ўақытлары сол жақта дем алып қайытқанында, «күйеўге шыққанман, үйде айдай күйеўим бар» деп мақтанып айтып салған еди. Енди сол қырғыз досларының алдында өтирикши болғысы келмейди. Бул қыйын жағдайлардан қалай болмасын шығыў жолларын қарастырады. Буған үйиндеги туўылған күнине қатнасып атырған өз дослары жәрдемге келеди. Ақыры, бәри узақ ойласып, бир тәўекелшиликке қол урады. Кумархан атлы коммерция менен шуғылланатуғын қурдасының мәсқүнем күйеўин ўақытша еки-үш күнге сорап алады.

Маржанның қырғыз дослары ўәдесинде турып, оның үйине қыдырып та келеди. Булар келиўден, қыян-кески ўақыялар басланады. Сүўретлер алмасып, сорап алған күйеўи күтилмеген қызыклы ўақыяларға үстиүстине тап бола береді.

Бул спектакльдиң және бир утып турған жери—ол тек бастан аяқ күлките қурылмаған. Биринши көринистен баслап комедия менен бир қатар елеспесиз трагедия да әсте раўажлана баслайды, яғный, бул сахналық шығармада трагедиялық ўақыялар да өз көринисин тапқан.

Бул комедия тек карақалпақ тамашагөйлериниң нәзеринен де орын алып қоймастан, Өзбекстан Республикасының Қашқадәрья ўәлаятындағы М.Ташмухамедов атындағы драмалы театрында да сахналастырылды.

Сайлаўбай Жумағұловтың «Адамлар қалай бузылған?» драмасының идеясы адамлардың не себептен бузылғанлығы ҳаққында емес, ал, адамдағы ең жоқарғы күш—хуждан ҳаққында, яғный, адамлар қандай туқым жеўинен бийғәрез, адамда хуждан деген сезим болса, әлбетте, бәрин жеңип шығады.

Соның менен бирге, автор драмада адамлар арасындағы бир-биреўге деген қарым-қатнас, мухаббаттың бекем болыўын, хәр қандай ойламай ислеген истиң ақыры адамның өзине душпан болатуғынлығын көрсетиўди мақсет етип қояды. Демек, драматург Сайлаўбай Жумағұловтың «Адамлар қалай бузылған?» шығармасын дыққат пенен оқып қарасак, жоқарыда айтылғандай, жақсылық пенен жаманлық ортасындағы маўасасызлық пенен алып барылған гүрести айқын сезип отырамыз.

Адамзат пайда болғалы берли бар болып, өз-ара кескин гүресип қия-тырған бул еки күш хеш ўақытта келисимге келе алмайды.

Көпшилик жағдайларда жаманлық жеңиске ериседи. Бирак, ўақытша. Ақырғы ўақытта жақсылық жеңип шығатуғынлығы тәжирийбеден де, көркем шығармадан да белгили.

Бирак, Сайлаўбай Жумағұловтың «Адамлар қалай бузылған?» шығармасында жақсылық жаманлықтың үстинен кескин жеңиске ерисе алмайды, тек жеңиске деген хәрекет, умтылыўшылық сезиледи. Адамлар жаманлыққа қарсы гүрестиң жолын таба алмай, Сулайман патшадан мәдет сорайды. Ол болса кескин бир илаж көрмей, «Хұжданыңызды оятыңлар!» деп саза берий менен ғана шекленеди.

Улыўма, С.Жумағұловтың бул драмасы хуждан сезимин улығлаўға бағышланған. Ҳақыйқатында да, С.Жумағұлов дурыс көрсеткенидей, дүньяда хеш бир жаманлық, ипласлықтан қорықпайтуғын бир нәрсе бар. Ол-инсандағы ең уллы байлық хуждан сезимидур. Хұждан адам қанына араласып кеткен жаманлықлар хәм ипласлықларды жоқ етиўге күдиретли. Демек, инсан өз хұжданына қулақ салып, оны терең аңлай билиўи керек, орынлай алыўи керек, тек ғана хужданлы, оның буйрығына әмел қылатуғын инсанлар ғана уллы мақсетлерге ерисе алады.

Сайлаўбай Жумағұловтың «Адамлар қалай бузылған?» шығармасы, мине, өзиниң усындай тәрбиялық әҳмийети жағынан да оқыўшылар тәрәпинен жақсы бахаланды хәм унамлы деп табылған шығармалардан есапланады.

ӘДЕБИЯТТЫ ИЗЕРТЛЕУ ИЛИМИ

XX ғасырдың 20-жылларының ақырында, 30-жылларының басында пайда болған, 40-50-жылдарда белгилі бір кәліпке түскен қарақалпақ әдебиеттануы илими 60-80-жылдарда өсіу-өркенлеу дәуірін бастан кешірді. 50-жылдардың басына шекем Н.Дәуіқараев тәрәпинен тутас түрде изертленілген қарақалпақ фольклоры менен XVIII-XIX ғасыр қарақалпақ әдебиаты тарийхы жеке шайырлар өмири хәм дәрәтиўшилиги, жеке жанрлар мысалында хәр тәрәплеме терең үйрениле баслады. Мысалы, фольклордың эпос, айтыс, жаңылтпаш, жумбақ, ертеқ, халық қосықлары, салт-дәстүр жырлары усаған жеке жанрлары менен бир қатарда «Қырық қыз», «Мәспәтша», «Алпамыс», «Едиге» усаған жеке эпослық шығармалары, XVIII-XIX ғасырлардеги қарақалпақ әдебиатындағы Жийен-Жыраў, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш дәрәтиўшиликлери бойынша кандидатлық, докторлық диссертация сыпатындағы арнаўлы илим изертлеу жумыслары жүргизилди, монографиялар жазылды. Бул жылларда XX ғасыр қарақалпақ әдебиаты да хәқыйкый илим изертлеулер объектине айланды: Поэзия, проза, драматургия тарийхы бойынша арнаўлы изертлеулер пайда болды, гүррин, повесть, романлар, лирика хәм оның айырым түрлери өз алдына изертлениўин тапты. Атап айтсақ, фольклортануы тараўында Қ.Айымбетовтың қарақалпақ фольклорының түрлери, вариант, версиялары хәм атқарыўшылары, И.Сағитовтың қарақалпақ қахарманлық эпосы, Қ.Максетовтың «Қырық қыз» дәстаны жәнә де қарақалпақ эпосларының поэтикасы, А.Алиев, А.Алымов, Ә.Тәжимуратов, Н.Камалов, Қ.Мәмбетназаровлардың жеке эпослардың идеялық-көркемлик өзгешелиги, фольклордың айырым жанрлары хәққындағы арнаўлы кандидатлық, докторлық жумысларының пайда болыўы бул дәуірдеги фольклор шығармаларына болған қызығыўшылықтың күшейгенлигин көрсетеди.

Бир қатар илимпазларымыз XX ғасырге шекемги қарақалпақ әдебиатының машқалаларына айрықша дыққат аўдарды. Мысалы, **Б.Исмайылов** 50-жылдардың ақырында «Қарақалпақ классикалық поэзиясының жазба әдебиетлық характери хәққындағы мәселеге» («Әмиўдәрәя», 1959, №3) дыққат аўдарып, бириншилерден болып XX ғасырге шекемги қарақалпақ әдебиатында Жийен жыраў, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ хәм т.б. дәрәтпелеринин, поэзиясының жазба әдебиетлық сыпатқа ийе екенлиги хәққындағы пикирди ортаға таслап, бул пикиринин дурыслығын 1961-жылы «Күнхожаның өмири хәм творчествосы» монографиясында жәнә бир мәртебе дәлиледи.

60-жылдардың ақырында (1969-жылы) «Қарақалпақ жазба поэзиясында шығыс классиклеринин дәстүри» машқаласы менен шуғыл-

ланған **К.Мәмбетов** 70-жыллардың екінші ярымына келип карақалпақ әдебиятының сағаларын XVIII ғасырдағы Жийен жыраудан емес, оннан да ертеректегі XIV-XVI ғасырлардағы Ноғайлы дәуірінің жырау-шайырлары Соппаслы Сыпыра жырау, Асан-қайғы, Жийренше шешендер дәретіушіліклерінен бастау кереклігі хақындағы идеяси алға сүрді. 1976-жылы оның бұл көп жыллық ізертлеуінің жемиси сипатында «Әйемгі карақалпақ әдебияты» монографиясы жарық көрді. К.Мәмбетов 1984-жылы XV-XVIII ғасырдағы карақалпақ әдебиятының тарихы бойынша докторлық диссертация жақлап, бұл көтерілген илимий машқаланың турмышанлығын жәмийетшілікке кеңнен танытты.

Бұл жылларда И.Сағитов, А.Муртазаев Бердақ дәретіушілігі, А.Каримов Жийен жырау дәретіушілігі, А.Пахратдинов С.Нурымбетов дәретіушілігі, сондай-ақ халық шайырларының XX ғасыр поэзиясына қосқан үлесі, С.Нийетуллаев Аббаз шайыр дәретіушілігі, А.Пирназаров Омар дәретіушілігі, Ә.Пирназаров, Б.Қәлімбетов Әжинияз дәретіушілігі, Н.Жапақов, Қ.Байниязов А.Муұсаев дәретіушілігі бойынша арнаулы илим ізертлеу жұмыстарын алып барды.

XX ғасыр карақалпақ әдебияты үкілдерінен К.Әуезов, М.Дәрибаев, С.Мәжитов, Ж.Аймурзаев, И.Юсупов, Т.Қайыпбергенов дәретіушіліктері де илим ізертлеу объектіне айлана бастады. Бұл шайыр-жазыушылар дәретіушілігі жөнінде М.Нурмухамедов, Қ.Айымбетов, Ә.Насруллаев, Қ.Байниязов, Қ.Султанов, С.Аллаяров, Т.Мәмбетниязов, Г.Есемуратовлардың илимий мийнеттері жарық көрді.

60-70-жылларда Қ.Айымбетовтың драматургия тарихы, М.Нурмухамедовтың проза тарихы хәм әдебий байланыстар, С.Ахметовтың XX ғасыр карақалпақ поэзиясы, әдебияттаныу илими хәм әдебий сын тарихы хақындағы салмақты жұмыстары пайда болды. Ж.Нарымбетов, Қ.Камалов, С.Бахадыровалар 70-жыллары прозаның айырым формалары—гүррин, повесть, романлар бойынша илим ізертлеу жұмыстарын жуұмақлады. К.Худайбергенов, Ә.Пирназаров, Қ.Муратбаев усаған илимпазлар лирика хәм оның теориялық мәселелері менен шуғыланды. З.Насруллаева, Ә.Қожықбаев, Қ.Султановлар болса прозаның рауажланыуының тийкарғы бағдарлары, романларда конфликт хәм характер, қахарман образы мәселелері бойынша ізертлеулер алып барды.

80-жылларда бұл алымлардың қатары Ю.Пахратдинов, К.Алламбергенов, Қ.Жәрімбетов, Ж.Хошниязов сыяқты илимпазлар менен толысты.

60-80-жыллардағы жергиликли илимий ізертлеудің бир тараулары сипатында театр хәм музыка, сүүретлеу өнері бойынша Т.Алланазаровтың, Б.Турсыновтың Ә.Насруллаевтың, Т.Адамбаеваның, А.Алламуратовтың хәм т.б ізертлеу жұмыстары пайда болды.

Буннан тысқары, карақалпақ фольклоры хәм жазба классикалық әдебияты дәретпелерін халық арасынан жыйнау, олар туұралы ізертлеу

жұмыстарын алып барыу, библиографиялар дүзиу ислери де қолға алынды. Булардың бәри хәзирги дәуирде қарақалпақ әдебияттануы илиминин хәр тәрәплеме рауажланып атырғанын дәлиллейди.

60-80-жылларда жергиликли әдебий-көркем критика табыслы рауажланды. Бул тарауда М.Нурмухамедов, И.Сағитов, С.Ахметов, Қ.Мақсетов, Ә.Насруллаев, Ж.Нарымбетов, С.Бағадырова, Ә.Пахратдинов, Қ.Камалов, К.Мәмбетов, Қ.Султанов хәм басқалар табыслы иследи. Бир қатар шығармалар, турмыс шынлығы хәм қахарман образын дөретиудеги тартыслы мәселелер, әдебиятымыздағы жаңа кубылыслар, жаңа китаплар жергиликли әдебий-көркем сынның дыққат орайында турды.

60-70-жылларда әдебиятты, соның ишинде фольклорды изертлеуде жемисли мийнет ислеген илимпазлардың бири **Қаллы Айымбетов** (1908-1973) әдебияттануы илимине 20-жыллардан баслап араласып, фольклор шығармаларын жыйнау иси менен шуғылланды. Усы жылларда «Едиге», «Алпамыс» дәстанларын халық арасынан жазып алып, 1937-жылы Москвадағы мәмлекетлик көркем әдебиятлар баспасынан бастырып шығарды. Өзи жыйнаған «Қарақалпақ нақыл-мақаллары»н (1956-жылы) китап халында жәриялады.

Қ.Айымбетов фольклор, әдебият шығармаларының жанкүйер жыйнаушысы ғана емес, зәбердес изертлеуши де болды. Ол 30-жылларда-ақ О.Кожуров пенен бирликте қарақалпақ әдебиятының түрлери хәккында пикир жүритип, бириншилерден болып қарақалпақ фольклорының классификациясын жасады. Қ.Айымбетов қарақалпақ фольклорын 13 түрге ажыратып, соның ишинде «Алпамыс» сыяқлы дәстанларға кенірек тоқтайды, дәстанлардың шығыу төркини, дөрелиу дәуирлери хәккында пикир жүритеди. Оның 1939-жылы «Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы» журналының 4-5-6-санларында жәрияланған хәм 1940-жылы өз алдына китап болып басылып шыққан бул мақаласында ХХ әсирге шекемги қарақалпақ шайырларының дөретиушиликлери хәккында да айырым пикирлер орын алған. Мақаланың әдебият теориясы бойынша биринши исленген жұмыс екенлигинин әхмийети сонда—40-жылларда бул мақала оқыу орынларында оқыу қолланбасы сыпатында пайдаланылды.

1963-жылы «Қарақалпақ драматургиясының очерклеринен» илим кандидаты дәрежесин алған Қ.Айымбетов 60-жыллардың ақырында «Халық даналығы»н (1968) изертлеу арқалы филология илимлеринин докторы дәрежесин алыуға еристи. 1977-жылы оның «Қарақалпақ фольклоры» атлы мийнети жарық көрди. Қ.Айымбетов бул мийнетлеринде қарақалпақ фольклорының түрлери, оның атқарыушылары хәм дөретиушилери, олардың репертуарлары хәккында кең түрде пикир жүритип, жырау-шайырлар, сондай-ақ фольклорлық дәстүр тийкарында

өсип шыққан халық шайырлары дөретиўшилигиниң фольклор менен жазба әдебиятты тутастырыўшы үлкен көпир болғанлығын дәлиллейди.

ӨзРИА хабаршысы, филология илимлериниң докторы, профессор **Исмайыл Сағитов** (1908-1993) 60-жылларда қарақалпақ әдебияттануы илиминиң ең көрнекли ўәкиллериниң бирине айланды. Ол әдебияттануы илимине 30-жыллардың орталарында сол дәўирдиң заманагөй әдебияты менен шуғылланатуғын талантлы сыншы сыпатында кирип келди. Мысалы, оның «Жоқары сапалы әдебият ушын гүресейик» (1935), «Қарақалпақ әдебияты хәм оның жас жазыўшылары» (1935), «Көркем әдебият майданындағы артта қалыўшылықты тез жояйық» (1936) сыяқлы сын мақалалары буның айқын дәлили.

И.Сағитовтың 60-80-жыллардағы әдебияттануы илимине қосқан үлесі әсиресе, оның «Қарақалпақ қахарманлық эпосы» (1963) мийнети менен Бердақ дөретиўшилиги бойынша изертлеўлеринде көринди. («Сахра бұлбүли», 1974). Эпослар ҳаққында изертлеўиниң әҳмийети сонда—ол эпостануыға бириншилерден болып типологиялық таллаў усылын енгизип, қарақалпақ эпосларын туўысқан түркий тиллес халықлар дәстанлары менен салыстырып үйренди. И.Сағитов бул жыллары ХХ әсир әдебиятының әҳмийетли мәселелери ҳаққында да бир қатар мийнетлер жазды. («Әдебият хәм дәўир», 1988).

60-70-жыллар әдебияттануы илиминде жанкүйерлик пенен жұмыс алып барған және бир зәбердес алым—**Наўрыз Жапақов** (1915-1975) болды. Ол 1961-жылы «А.Муўсаев творчествосы» бойынша кандидатлық, 1967-жылы қарақалпақ әдебиятында көркем методтың қәлиплесиў дәреклери ҳаққында докторлық диссертациялар жақлады. Оның бул жылларда жазған әдебий байланыслар, орта әсирлердеги (Х-ХІ әсирлер) түркий тиллес халықларға ортақ мәдени мийраслар болған «Қудатғу билиг», «Девону луғатит түрк» шығармаларының қарақалпақ әдебиятына қатнасы мәселеси ҳаққындағы мийнетлери дыққатқа ылайық. «Қарақалпақ фольклорының» 20 томлығын бастырып шығарыўды шөлкемлестириўи болса, оның илимпаз хәм өз елиниң шын патриоты сыпатындағы баслы хызметлеринен есапланады.

60-80-жылларда жәхән илими көлеминде танымалы әдебиятшы дәрежесине көтерилген ӨзРИА академиги **Марат Нурмухамедов** (1930-1986) әдебияттануы илимине 50-жыллардың басында араласты. Усы жылларда «Қарақалпақ әдебиятының раўажланыўына рус әдебиятының тәсири» деген тамада кандидатлық диссертациясы жақланды (1953).

М.Нурмухамедов 60-жылларда илим изертлеў жұмысын тийкарынан ХХ әсир прозасының әҳмийетли мәселелерин изертлеўге бағышлады. Оның «Хәзирги проза ҳаққындағы ойлар» (1962), «Сейдан ғаррының геўиши»нде көркемлик шеберлик мәселеси» (1960), «Ақдәрья» романы

хаққында (1963), «Балықшының қызы» романы сыяқлы бир қатар мақалалары қарақалпақ әдебиятында проза жанрының пайда болуы хәм кәлиплесиуйин көрсетип бериўге бағышланған жұмыслар еди. Ол 1965-жылы проза хаққындағы бул изертлеўлерин жуўмақтастырып, докторлық диссертация жақлады. 70-80-жылларда М.Нурмухамедов көбирек қарақалпақ әдебиятының теориялық мәселелерине қызығып, «Қарақалпақ жазба әдебиятының дәреўи» (1968), «Түркий тиллес әдебиятларында аўызеки хәм жазба традициялардың синтези хаққында» (1981) сыяқлы хәр бири қарақалпақ әдебияттануы илиминдеги үлкен бир машқалаға идеялық түртки болатуғын машқалалық мақалалар дәретти.

Соңғы жылларда М.Нурмухамедов Пушкин шығармаларының Орта Азия халықлары фольклоры менен байланысын изертлеўге арнап «Пушкин хәм Орта Азия халықларының фольклоры», «Пушкин, Орынбор хәм Орынборшылар» (1981-1983) кітаптарын дәретти.

Усы жылларда (60-80-жылларда) қарақалпақ әдебияттануы илиминин аўыр жүгин М.Нурмухамедов пенен бир сапта турып ийин тиресип тартқан зәбердес илимпаз **Сражатдин Ахметов** болды (1928-1996). Ол 1950-1954-жыллары Москвадағы Шығыстануы институтының аспирантурасында оқып, «Уллы ўатандарлық урысқа дейинги қарақалпақ поэзиясы» деген темада кандидатлық диссертация жақлады. Ал, 1966-жылы жақлаған докторлық диссертациясы болса ХХ әсир қарақалпақ поэзиясы тарийхын изертлеўге бағышланды. Илимпаз өмиринин соңғы демлерине дейин усы поэзиятануы илимине садық болып кетти. Оның поэзия тарийхы бойынша көп жыллық бул изертлеўлери «Қарақалпақ совет поэзиясы» деген атама менен өз алдына кітап болып басылып шықты (Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988—404 б.)

С.Ахметов 70-80-жылларда әдебий сын машқалаларына көбирек кеўил аўдара баслады. Ол бул тараўда «Әдебият хәм критика» (1978), «Талантқа талап» (1984), «Қарақалпақ әдебий критикасы, әдебият илими тарийхынан» (1980), «Қарақалпақ әдебий сыны» (1993) сыяқлы мақалалар жыйнағы менен монографияларын баспадан шығарды.

40-50-жылларда Н.Дәўқараев белгили бир системға түсирген, усы жыллардан баслап оны кең гүзарға айландырыў ушын И.Сагитов, К.Айымбетовлар ат салысқан фольклортануы илимине 60-жылларда және бир талантлы фольклортануышы алым келип қосылды. Бул көрнекли қарақалпақ эпостануышысы **Қабыл Мақсетов** еди (1929-2001).

Хақыйкатында да, Қабыл Мақсетовтың эпостануыдағы хызметлери айрықша. Бул тараўда оны дәслепки эпостануышы теоретик алым деп баҳаласак та болады. Оның «Қарақалпақ қахарманлық дәстаны «Қырқ кыз» (1962), «Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы» (1965), «Қарақалпақский эпос» (1976), «Дәстанлар. Жыраўлар. Бақсылар» (1992) сыяқлы изертлеўлери бул пикиримиздин айқын дәлили.

Қ.Мақсетов фольклордың басқа да мәселелери менен бир қатарда хәзирги әдебий жөнелис хәккында да көплеген мийнетлер жазды.

Әбдисайыт Пахратдинов (1932) 60-80-жыллардың әдебиятты изертлеу илиминде және бир жемисли мийнет ислеген илимпаз. Ол 1966-жылы «Садық шайырдың творчествосы» деген темада кандидатлык диссертация жақлады. Ә.Пахратдинов 70-80-жылларда халық шайырларының дөретиўшилик өзгешеликлери хәм олардың ХХ әсир поэзиясында тутқан орнын изертлеуге тийкарғы дыққатты аўдарды. Оның бул изленислери ХХ әсир қарақалпақ әдебиятының қәлиплесиў хәм раўажланыўында халық шайырларының тутқан орны хәккындағы 1978-жылғы орысша жәрияланған китабында, сондай-ақ 1980-жылы басылып шыққан «Халық шайырларында шайыршылықтың келип шығыў тарийхынан» мийнетлеринде айқын көринис тапты. Ә.Пахратдинов бул бағдардағы алып барған изертлеўлерин 1990-жылы жақлағын докторлык диссертациясы менен жуўмақлады. Ә.Пахратдинов 70-80-жылларда илим изертлеу жумысларының көпшилик бөлегин Бердақ дөретиўшилигин изертлеуге бағышлап, «Қарақалпақ шежиреси» (1984), «Бердақ шайырдың дәстанлық шығармалары» (1987), «Бердақ шайыр шығармаларын жыйнаў, бастырып шығарыў хәм изертлениў тарийхынан» (1990) усаған бир қатар мийнетлерин бастырып шығарды.

Ә.Пахратдинов 70-80-жылларда әдебиятты мектеплерде хәм жоқары оқыў орынларында оқытыў мәселелери бойынша да салмақлы изертлеўлер алып барды.

60-жыллардың екнши ярымында әдебияттаныў илимине кирип келген, 70-жылларда қарақалпақ повестьлери бойынша илим изертлеу жумысларын дөреткен («Қарақалпақ повести», 1978) профессор **Қонысбай Камалов** (1939-2001) 1989-жылы «Қарақалпақ әдебиятында көркем методтың эволюциясы» деген темада докторлык диссертациясын жақлады. 1988-жылы усы атамда «Қарақалпақстан» баспасы тәрәпинен монографиясы шықты. Илимпаз бул илимий мийнетин көп жыллардан берли қарақалпақ әдебияттаныў илиминде изертленбей киятырған, бирақ тартыслы машкалаға арнаған.

Бул монографиясында автор қарақалпақ әдебиятының әййемги сағаларынан баслап қарақалпақ әдебиятында реализм методының пайда болыўы хәм қәлиплесиўи, ХХ әсирдеги қарақалпақ әдебиятындағы реализмнің өзгешелиги хәм эволюциясы хәккында, методтың бирлиги хәм стильдин көп түрлилиги хәккында кең түрде анализ жасайды. Кулласы, Қ.Камалов бул илимий мийнетинде қарақалпақ әдебиятында көркем методтың пайда болыўы хәм раўажланыў тарийхын кең жобада изертлейди.

Усы жылларда филология илимлериниң кандидаты, доцент **А.Алымов** фольклортаныў тараўында жемисли мийнет етти. Оның жумбақлардың поэтикасына, ашықлық дөстанларының генезиси, типологиясына бағышланған монографиясы карақалпақ фольклортаныў илимине қосылған үлкен үлеслердин бири болды.

Жаңабай Нарымбетов (1937-2006) 70-80-жыллардағы карақалпақ әдебияттаныў илими менен әдебий сынында ең бир табыслы ислеген илимпазлардан есапланады. Илимпаздың «Карақалпақ романы» (1974), «Жана эстетикалық шеклерге қарай» (1984) мийнетлери проза хәм әдебий сын машқалаларын изертлеўде елеге дейин өз әхмийетлилигин жоғалтқан жоқ.

60-80-жыллардағы әдебияттаныў илиминиң үлкен табысларының бири бул усы тараўда **Зейтуна Насруллаева** (1929-1988), **Сарыгүл Бахадырова** (1944) усаған дәслепки хаял-қыз илим докторлары, илимпазлардың зәбердеслик пенен дөретиўшилик мийнет етиўи болды. Атап айтсақ, З.Насруллаеваның «Герой современной карақалпақской прозы» (1976), «Проблема типа и характера в современной карақалпақской прозе» (1984), С.Бахадырованың «Роман хәм дәўир» (1979), «Фольклор хәм карақалпақ прозасы» (1984) мийнетлери карақалпақ прозасының хәр қыйлы машқалаларын изертлеў бойынша алып барылған илимий қунлылығы жоқары сапалы илим изертлеў жумысларынан есапланады.

Усы жыллары проза тараўын изертлеў бойынша филология илимлериниң докторы, профессор **Қәлимет Султанов** та (1932-2000) бир қатар әхмийетли илим изертлеў жумысларын алып барды. Оның «Прозаның раўажланыў жоллары» (1977), «Т.Қайыпбергеновтың прозасы» (1979) мийнетлери тийкарынан 60-70-жыллардағы карақалпақ прозасының хәр қыйлы машқалаларын изертлеўге бағышланған.

60-80-жылларда усы илимпазлар менен бир қатарда **Ә.Қожықбаев**, **С.Аллаяров**, **Ә.Насруллаев**, **Қ.Мәмбетназаров**, **Т.Мәмбетниязов**, **Н.Камалов**, **К.Худайбергенов**, **М.Низаматдинов**, **Т.Нийетуллаев** сыяқлы илимпазлар да карақалпақ фольклоры хәм жазба әдебиятының айырым машқалалары бойынша арнаўлы илим изертлеў жумысларын алып барып, карақалпақ әдебияттаныў илиминиң раўажланыўына салмақлы үлеслер косты.

БЕСИНШИ БАП XX ЭСИРДИҢ 90-ЖЫЛЛАРЫНДАҒЫ ХӘМ XXI ЭСИР БАСЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫ

1991-жылы бурынғы СССР деп аталмыш мәмлекетлик дүзим аймағында, хәтте, пүткил дүньяда үлкен сиясий өзгерислер жүз берди. Социализмнің жер жүзилик системасы ыдырап, оның хақыйкый хәм түпкиликли ұатаны болған СССР да өзін-өзи тарқатыў жөнелисин биротала жуўмақлады. Енди баяғы буйрықпазлық, хәкимшилик басқарыў усыллары, улыўма алғанда, коммунистлик идеология өмир сүриў мүмкиншиликлерине ийе бола алмай қалды. Оның орнына пүткил дүньяда демократиялық жөнелислер ен жайып, миллетлердиң өзін-өзи таныўы, адам хуқықы, көп партиялылық, пикирлер еркинлиги, президентлик басқарыў, мәмлекетлик ғәрезсизлик, бийғәрез мәмлекетлердиң дослық аўқамы, базар қатнасықлары усаған жаңа кубылыслар күннен-күнге хәўиж алып раўажлана баслады.

Бул жағдайлардың бәри Өзбекстан Республикасының, оның курамындағы Қарақалпақстанның да өз алдына ғәрезсиз мәмлекет болып бөлинип шығыўына алып келди. Солай етип, 1991-жылы 1-сентябрьде Өзбекстан өз алдына ғәрезсиз мәмлекет деп дағазаланды. Ғәрезсизлик Өзбекстанның дүньяның көплеген еллери менен дипломатиялық байланыслар дүзиўине, БМШқа, басқа да халық аралық экономикалық, сиясий-социаллық, әскерий шөлкемлерге ағза болыўына, сырт ел инвестициясын енгизиў арқалы дүньядағы раўажланған мәмлекетлер менен экономикалық байланыслар дүзиўге, солай етип, адамгершиликке тийкарланған хуқыкый-демократиялық, пуқаралық жәмийетин курыўға кең мүмкиншиликлер ашып берди. Ғәрезсизликтің шарапаты менен Қарақалпақстан да Өзбекстан курамында суверен мәмлекетке айланды: өзиниң Конституциясына, гербине, байрағына, гимнине ийе болды. Өзбек тилине пүткил Өзбекстанда, қарақалпақ хәм өзбек тиллерине Қарақалпақстанда мәмлекетлик бийлик берилди. Миллий ғәрезсизлик идеологиясын раўажландырыўға тийкар салына баслады.

Сиясий-жәмийетлик, экономикалық турмысымыздағы бул өзгерислер бизиң руўхый-мәдений өмиримизге де сезилерлик дәрежеде тәсир жасады. Әсиресе, ең тәсиршен тараў болған әдебиат-мәдениат сыяқлы идеологиялық салалар үлкен өзгерислерге ушырады. Әдебиат идеялық мазмуны жағынан миллий ғәрезсизлик руўхында жаңаланыўға қарай бағыт ала баслады. Ғәрезсизликке дейин әдебиат хәм көркем өнердин мазмунының тийкарғы сүтинлери болып келген социалистлик реализм, әдебиаттың класслығы, партиялылығы хаққындағы түсиниклер күн тәртибинен алынып тасланды. Бир сөз бенен айтқанда, әдебиат, көркем өнер идеологияластырыў, сиясатқа бағындырыў иллетлеринен биротала

тазартылды, энди ол бурынғыдай бир партияға, яки болмаса белгили бир классқа хызмет етиўши емес, ал пүткил халықтың, пүткил инсанияттың мәплери ушын толғанатуғын, еркин метод тийкарында шығармалар дәрететуғын, пүткил инсаныйлық адамгершилик мәселелерине үн қосатуғын, хақыкый демократиялық принциплерге тийкарланған миллий ғәрезсизлик идеяларын жырлаўшы бийғәрез Ұатанның бийғәрез әдебиятына айланыў жолына карай бет бурды.

Жаңа өмирдиң жаңа талаплары өткендеги әдебий жолымызды қайта караўға, қайта бахалаўға кең мүмкиншиликлер туўғызып берди. Өзбек әдебиятында Шолпан, Фитрат, У.Насыр, қазақ әдебиятында А.Байтурсынов, Ж.Аймаўытов, Шәкәрим дәретпелериниң қызыл империя жалаларынан тазартылып, өз ана әдебиятларында қайтадан орын ала баслағанындай, карақалпақ әдебиятында да Қазы Мәўлик, Қасым Әүезов, Сейфулғәбит, И.Фазылов дәретиўшиликлерине қайтадан баха бериле баслады. Узак жыллар даўамында куўдалаўға ушыраған «Едиге» дәстаны «халыққа қарсы шығарма» дегенге усаған жала жабылыўлардан тазартылып, халық қолына қайта куўыстырылды.

Ғәрезсизлик карақалпақ әдебиятына түркий халықларға ортақ болған, бирақ, тоталитар жәмийет тусында үйрениў қадаған етилип тасланған Ислам дини менен әдебиятына байланыслы мәдений мийрасларды да еркин үйрениў хәм оны қайта бахалаў имканиятларын жаратты. «Куран» араб әдебиятының халқымызға кең таралған үлгилериниң бири сыпатында үйрениле баслады. Хожа Ахмет Яссаўий, Сулайман Бақырғаний (Хәким ата) дәретиўшиликлери әдебиятымыз тарийхында миллий кәдириятларымыздың сағалары, өзлигимизди келтирип шығарыўшы идеялық дәрәклер сыпатында үйренилиў объектине айланды.

Өтмишимиздеги миллий кәдириятларымызды, баба-каланларымыздың басып өткен жоллары, тарийхы хаққында шығармалар жазыў, әсиресе, өзбек әдебиятында дәстүр халатына кирди: А.Ариповтың драмасы менен Б.Ахмедовтың романларында уллы сәркарда, түркий халықлардың ғәрезсиз мәмлекет дүзиўиниң үлкен идеологы Әмир Темурдың тарийхый, реалистлик образы жаратылды.

Қарақалпақ жазыўшылары да ғәрезсизликтің биринши күнлеринен баслап усындай қадаған етип тасланған темаларды халыққа көркем етип ашып бериле мәселесинде батыл қол ура баслады, әдебиятта, көркем публицистикада тоталитар жәмийет тусында «халық душпаны» сыпатында жазықсыз қамалып кеткен, яки ўатанын илажсыз төрк етип, басқа журтларға бас паналаўға мәжбүр болған, бирақ, халық, миллет мәпи ушын жан пидә қылған адамлар тәғдири хаққында дәслепки шығармалар пайда болды. Гейпара шығармаларда бурын қадаған етилип тасланған темаларға қол урыў, халық тарийхына жаңаша көз жуўыртыў бағыты айқын сезилип турды. Заманагөй темада пайда болған шығармаларды

да жаңа дәуірдің епкини мәлим дәрежеде көринис тапты. Поэзия хәм публицистика жанрлары ғәрезсизлик темасын сөз етиўге бирден теперишлик пенен киристи. Бул мәселелер драматургия жанрында да мәлим дәрежеде сәўлелениў таба баслады. Атап айтсақ, проза тараўында Т.Қайыпбергеновтың «Кеўлимнің қамусы», «Қарақалпақпан. Тәўекел-шимен», «О дүньядағы атама хатлар», Ә.Пахратдиновтың «Сөйленбеген тарийх», «Шейитлер тәғдири», «Өткен әсир әўладлары», К.Алламбергеновтың «Дәрья тартылған жыллар», А.Абдиевтиң «Жин-жыпырлар уясы», С.Исмайыловтың «Жүрек галактикасы» романлары, Г.Есемуратованың «Бир шанарақ ўақыясы», «Қызым, саған айтаман», «Дүдендеги дәптер», М.Нызановтың «Жат журттағы жети күн», «Ақшағұл», А.Султановтың «Өмир өткеллери», И.Өтеўлиевтиң «Теңиздің жини» повестьлери, Х.Сейтовтың «Өмир соқпақлары», Т.Алланазаровтың «Заман гәрдиши» мемуарлық дәретпелери, лирика хәм поэмашылықта Б.Қайыпназаровтың «Таң гүли» қосықлар топламы, И.Юсуповтың «Мәмелек ой», «Ўатан топырағы» поэмалары менен «Беглигинди бузба сен» топламына енгизилген қосықлары, К.Рахмановтың «Ўатан туйғысы» қосықлар топламы, Ж.Избасқановтың «Қамал» драмалық поэмасы, Ш.Аяповтың «Жан халаты» поэмасы менен «Тәбият хәм тәғдир» балладасы, Б.Генжемуратовтың «Могихан сөзи, яки Қытай жипегине жазылған битиг» тарийхий поэмасы, Н.Төрешова, М.Жуманазарованың қосықлары, драматургияда Т.Қайыпбергеновтың «Айдос баба» («Мың тиллаға тигилген гелле») трагедиясы, «Сахра бүлбили» драмасы, К.Рахмановтың «Ынжықтың мухаббаты», Б.Баймурзаевтың «Бәддиўа», «Пәлектин гәрдиши», А.Султановтың «Нахақтан төгилген қан» драмасы, М.Нызановтың «Еки дүньяның әўереси», С.Жумагуловтың «Адамлар қалай бузылған?», «Күйеўинди берип тур», «Экстрасенс» комедиялары менен әдебиат изертлеў илими менен әдебий сын тараўында Ә.Пахратдинов, К.Мәмбетов, С.Бахадырова, Қ.Камалов, Қ.Байниязов, Қ.Жәримбетов, К.Алламбергенов, Қ.Оразымбетов, П.Нуржанов хәм т.б мақалалары усындай руўхта жазылған шығармалар болды.

Көркем әдебиат бул дәуірде жанрлық, формалық, көркемлик изленислерге қарай да унамлы бағдар алды. Т.Қайыпбергенов «Қамуснама» шығармасы менен Шығыс әдебиятында бурыннан бар, ески қамуслық-энциклопедиялық шығарма жаратыўдай дәстүрлерди, формаларды жана реалистлик проза рамкасында сынап көрсе, И.Юсупов поэмалары, лирикалық қосықлары менен поэзияда реалистлик хәм мифлик сүүретлеў усылын бирлестириў бағытын күшейтти. Усындай излениўшиликлер жаслар дәретиўшилигинде де көринис таба баслады.

Жаңа ўақыт нәпеси әдебиатқа жаңа тема, жаңа қахарманлар образын алып кирди. Аўыл хожалығындағы фермерлердин, турмыстың барлық

тараўларындағы ис билерменлердин, жәмийетлик қурылыста ғәрезсизлик ушын гүрескен мәмлекетлик искерлердин, жақын өтмишти сүўретлеген шығармаларда тоталитар жәмийет қурбанларының жаңа образлары, типлери пайда болды.

П О Э З И Я

Ғәрезсизликтин руўхый өмиримизге тийгизген тәсири биринши гезекте поэзияда, әсиресе, оның лирик формаларында бирден көринис таба баслады. Шайырларымыз мәдениетке, сөз өнерине болған дөретиўшилиқ қатнастарын өзгертип, өзлери сүўретлеп отырған турмыс хәдийселерин жаңаша идеялық-эстетикалық өлшем тийкарында жаза баслады. Олар өз қосықларында ғәрезсизликке деген халықлық қуўанышқанаатланыўшылықты, бийғәрез жарқын келешекке болған исенимди бас идеялық өзек етип алды. Сонлықтан да олардың қосықларында адамлардың өзлигин аңлаў, миллий мақтаныш, ар-уят, өтмиштеги миллий қәдириятларымызды улығлаў, ғәрезсизликке деген беқкем исеним сезимлери күшли аңласылып турды. Қулласы, бул жыллардағы поэзияда ғәрезсизлик, оның халқымызға, миллетимизге табыс еткен бахыт, инамларын сүўретлеў биринши жобаға қойыла баслады хәм ол тек ғана лириканың емес, пүткил поэзиямыздың ең баслы темасына айланды. Ғәрезсизлик хәм оның шарапаты менен жүзеге келген соңғы он жыллықтағы жаңалықлар шайырларымыздан Байнияз Қайыпназаров, Хожабек Сейтов, Халмурат Сапаров, Қалый Жуманиязов, Толыбай Қабулов, Жийенбай Избасқанов, Нәбийра Төрешова, Гулнара Нурлепесова, Халила Дәўлетназаров, Шарапатдин Аяпов, Минайхан Жуманазарова хәм тағы басқалардың қосықларында йошлы жырланыў тапты.

Журтшылыққа өзиниң «Аптаптың өмири», «Саратан», «Айға қадалған оқ» топламлары менен белгили болып қалған талантлы шайыр **Бахтияр Генжемуратов** Ғәрезсизликтин 10 жыллығына байланыслы Өзбекстан Жазыўшылар аўқамы жәриялаған «Истиклол тонги» конкурсында «Модихан сөзи, яки Қытай жипегине жазылған битиг» тарийхый поэмасы ушын екнши сыйлықты, Х.Сапаров балаларға арналған қосықлары ушын хошаметлеў сыйлығын жеңип алыўға миясар болды.

Бул шайырлар өз қосықларында жаңа ғәрезсизлик заманының басланғанын, миллет, халық қайта туўылып атырғанлығын, миллий ояныў дәўириниң келгенлигин, Өзбекстанның, Қарақалпақстанның абат хәм азат Ұатан екенлигин жырлап, халықты Ғәрезсизликтин қәдири билиўге, оны қорғаўға, бул ушын хәр бир адам биринши гезекте Ғәрезсизлик руўхында пәклениў, жаңаланыў кереклигине, ғәрезсизликке миннетдар болыўға шақырды.

*«Шынлыққа үйренген, шынлықты сөзлер,
Мәртликке үйренген мәртликті гөзлер,
Мәртлерден үйренген мәртлерміз бизлер,
Бизлер миннетдармыз Ғәрезсизликке»*,

—деп жазды бул ҳаққында «Ғәрезсизликке» деп аталған қосығында Байнияз Қайыпназаров.

Шайырларымыз Ғәрезсизлик түсинигин Ұатан түсинигиниң символы сыпатында сезинди, бул еки түсиникти бир-биринен бөлип алып қарамады. Оларға Президентимиздиң «Бул әзиз Ұатан-бәршемиздики» деген ураны йош, илхам бағыш етти. Сонлықтан да олар өз қосықларында биз Уллы Өзбекстанның, Қарақалпақстанның пуқарасымыз, биз Өзбекстанлымыз, деген қуўаныш хәм мақтаныш сезимлерин барлық нәрселерден жоқары қойып жырлады.

*«Ана журтым,-Түркистаным,
Өзбекстан-мехрибаным,
Түби теклес-тәним-жаным,
Қарақалпақстанымсаң,*

Заўықлы,сәнли бостанымсаң»,—деп жырлады Хожабек Сейтов «Ана журтым-дәстанымсан» деп аталған қосығында.

Ғәрезсизлик бағыш еткен ел-журт ҳаққындағы усындай сезимлер, Ұатанға болған сап муҳаббат, ондағы миллетлер ара татыўлық, дослық темалары Ибрайым Юсуповтың «Тырналар», «Мустақиллик майданынан өткенде», «Төк таўындағы ойлар», Қалый Жуманиязовтың «Ғәрезсиз өмирдиң дәўраны келди», шайыр Марат Қарабаевтың «Байрам келди», Т.Қабуловтың «Бәрекелла, заманым», «Қарақалпақстан—әжайып дияр», Гүлистан Матякубованың «Өзбекстаным», «Өзбекстанда», Ш.Аяповтың «Ұатан», Х.Айымбетовтың «Өзбекстан», Ә.Әжиниязовтың «Өзбекстан—Ұатаным мениң», Н.Әметовтың «Әзиз Ұатанымсаң, Өзбекстан» қосықларында да өзиниң ҳақыйқый көркем сәўлелениўин тапты.

Әлбетте, бул қосықлардың айырымлары бәлент-пәрўаз шақырықлардан да қуры алақан емес еди. Лекин, бул шақырықлар шын кеўилдиң шақырығы—Ғәрезсизликтің қәдирине жетиў ҳаққындағы шақырықлар еди. Сол ушын да олар бүгинги күнди кешеге искенжели тоталитар дәўирдиң ўақыялары менен салыстырып жырлаўды да хеш ядтан шығармады. Ғәрезсизлик басып өткен бул қыйын хәм данқлы жолды көрнекли шайырымыз Ибрайым Юсупов өзиниң «Мустақыллик майданынан өткенде» деген қосығында былайынша тәриплейди:

*Акмал, Аллаярлар атылып кеткенде,
Жаўлар Қәдирийди қатыл еткенде,
Шараф атлы инсан уйқысын бузып,
Қәбиринен шығарып алып кеткенде...
Бәри көз өңимнен өткендей болды,
Мустақиллик майданынан өткенде.*

Қосықта шайыр Ғәрезсизлик ушын жанын пидә қылған усундай халық қахарманларының аянышлы тәғдирин сөз етиў менен бирге, ғәрезсизликке ерискен бул еки халықтың да дослық, туўысқанлық қатнастарының мәңгилик, олар таңлап алған жолдың айдын, саррас екенлигине, бул жолда өзбек халқы менен қарақалпақ халқының бәрхама бирге болатуғынлығына, солай етип, азат хәм абат Ўатан қушағында биргеликте өмир кеширетуғынлығына үлкен исеним билдиреди:

*Өзбекстан—Күнишығыстың Шолпаны,
Көп қыйын жоллардан өтерсең асып,
Бинят болып азат инсан әрманы,
Жаныңды жақтыртар ығбал қуяшы.
Қутлы қәдемиңе «Хәсанат!» дийип,
Қану-қардаш болып қол берип қолға,
Қара қалпағымды шалқайта кийип,
Жаныңда барарман бул уллы жолда!*

Ғәрезсизлик дәўири поэзиясында Ғәрезсизлик темасы менен бир қатарда бурыннан киятырған дәстүрий темалар да жаңаша миллий ғәрезсизлик көзқарасы руўхы тийкарында жырланыўын даўам етти. Б.Қайыпназаровтың «Таң гүли», И.Юсуповтың «Беглигинди бузба сен», «Үмит жағысы», «Бүлбил уясы», К.Рахмановтың «Мәнзилим алыс», «Ўатан туйғысы», С.Пиржановтың «Жасыл жағыс», «Алтын жағыс», «Үлкен шаңарақ», Ж.Избасқановтың «Мен күткен күн», «Мухаббат лирасы», «Сайланды шығармалары», К.Кәримовтың «Мениң терезелерим», Х.Айымбетовтың, Т.Сәрсенбаевтың «Таңырқант», Ш.Аяповтың «Лирика», Ә.Өтепбергеневтың «Булақлар», «Дүнья бир әжеп жайдур», «Дозақ ишинде», «Алланды умытпа», С.Ибрагимовтың «Жер менен аспанның аралығында», Н.Әметовтың «Дәўран», «Ығбал», Н.Төрешованың «Перийзат», Х.Дәўлетназаровтың «Ашық болмаған ким бар?», «Хош қал, жаслығым!», «Әлўидағ, мухаббат!», М.Жуманазарованың «Елим деп ениремесең», «Жүрегимде бир дәрт бар», Б.Генжемуратовтың «Саратан», «Оқ қадалған ай», Б.Сейдабуллаевтың «Апаттан қутқарың, адамлар!», Т.Жийемуратовтың «Ушыраттым бир гөззалды», Г.Дәўлетова-

ның «Сениң дәртиң менен жасайман, хаял», Ж.Өтениязовтың «Шолак жайын» сыяқлы қосықлар хәм поэмалар топламлары, мине, усы дәуірдеги хәр қыйлы тематикада жазылған шығармалар болды. Мысалы, бул топламларда И.Юсупов Ғәрезсизлик алып келген уллы өзгерислерди, Аралды, экологияны миллий қәдириятларды қорғау мәселелерин сөз етсе, Ж.Избасқанов өзиниң түпкиликли темасы мухаббат хәм тәбиятты жырлауға садық қалды. К.Рахманов болса әдеттегидей өмир хаққында толғанысларға көбирек кеуил бөлди.

Шайырларға жана өмир жана тематика, жаңа идеялық бағдар инам еткениндей, жаңа сүүретлеу усылларын да келтирип шығарды. Лирикада дәуірдин сиясий-экономикалық, руўхый, әдеп-икрамлық қарама-қарсылықларын жасырмастан ашықтан ашық айтатуғын өткирлик, батыл пикирлеушилиқ тенденциясы күшейди. Мәселен, И.Юсупов тоталитар сиясат хуқимранлық еткен жылларда айтыуға болмайтуғын хақыйқатлықларды символика-метафоралық, мифлик-аллегориялық усылларда сүүретлеп беріуди көбирек үрдис еткен болса, ғәрезсизлик жылларына келип дәуір хақыйқатлығын ашықтан ашық емин-еркин жырлау жолына өтти. Бул сыпат әсиресе оның экологиялық апатшылықтың ашшы хақыйқатлығын ашып беріуіге қаратылған қосықларында айқын көзге тасланады:

*«Не ис тапса, инсан пейлинен табар,
Ол қаст етсе, терис ағар дәрьялар,
«Бул жер бизге қарам» дегендей олар,
Ах, урып қыйқыулап барар тырналар.
Қусларды қолайсыз, теңизди суўсыз,
Қалдырған нәмәртлер қалмас сораўсыз,
«Қарғысқа жолығып бәри қалыўсыз,
Туқымқурт болғай» деп барар тырналар».*

(«Тырналар»)

Усындай тематикалық, формалық көп түрликликлер, әсиресе, эпикалық поэзияда айқын көзге тасланады. Бул дәуірде урыс хәм оның ақыбетлери темасына бағышлап Б.Қайыпназаров «Алтын жүзик», И.Юсупов байлық, мал-дүнья, даңқ, абырой, хамал қуўып, инсанийлық жолынан адасқан адамлар тәғдирин сөз ететуғын «Мәмелек ой», ўақтында «жамай жаўы» болып жазықсыз қуўдаланып, жат еллерге шығынып кеткен Ыатанласларымыз тәғдирин көрсетиўге арналған «Ўатан топырағы», Ж.Избасқанов туўылған жер, Ыатан азатлығы ушын жанын пидә еткен қахарманлық хаққында «Қамал», Б.Генжемуратов өтмиштеги ата-баба-

ларымыздың ғәрезсиз түрк мәмлекетин дүзиў ушын алып барған гүреслерине бағышлап «Мөдихан сөзи, яки Қытай жипегине жазылған битик», Н.Төрешова тунғыш мухаббат темасында «Перийзат», Ш.Аяпов туўылған жер тәбияты хәм оның хәзирги экологиялық халаты хаққында «Жан халаты» поэмаларын, Ә.Өтепбергенов адамгершилиқ, ар-хуждан мәселеси хаққында «Алланды умытпа» дәстанын дөретти. Усылардың ишинде Ж.Избасқанов поэмасы драмалық формада жазылса, Н.Төрешова лирикалық, Ш.Аяпов публицистикалық, Б.Генжемуратов тарийхый формаларды таңлаған.

60-80-жыллар поэмашылығын жана мазмун, жана формалар менен байытқан И.Юсупов бул дәўир эпикалық поэзиясында да жаңалыққа жаны кумар шайыр сыпатында көзге тасланады. Мәселен, шайырдың «Мәмелек ой» поэмасы мифлик хәм хақыйқый турмыс ўақыяларын өз бойына бириктирген «мәмелек ой» деталы арқалы Адам хәм дүнья (байлық), Қанаат хәм Нәпси арасындағы мәнги бирлик хәм мәнги гүрес идеясын фольклорлық хәм реалистлик сүўретлеў усылларынын жана синтезлик формасында жаңаша ашып көрсетиўи менен өзгешеленип турса, «Ўатан топырағы» поэмасы Ғәрезсизликти беқкемлеўге шақырыўшы қахарманлар образын миллий ғәрезсизлик идеялары көзқарасында жаңаша жаратып бериўи менен бахалы. Поэмада шайыр еркинликтин инсан ушын муқаддес сезим екенлигин, мусылманлық жолынын, халықлар дослығынын, билимлиликтин артықмаш екенлигин көрсетиўди бас мақсет тутқан.

Поэма усы руўхый-инсанийлық кәдриятларды аяқ-асты қылған, зорлық-зомбылыққа, теңсизликке тийқарланған әдалатсыз жәмийетте жазықсыз жазаланып, куўдалаўға ушырап, жат елдерде илажсыз баспана лап, Ўатан сағынышында хижран азабын тартып, зары-гирян болып жүрген Ўатанластарымыздың аянышлы тәғдирин сүўретлеўге бағышланған.

Автор бул хақыйқатлықты репрессия жылларында куўғынға ушыраған Абсамед ахун хәм оның баласы Мамыт образлары арқалы ашып береді. Поэмада сүўретлениўинше, Абсамед ахун Қусхана таўы етеклериндеги Қырк садақ деген аўылда жасаўшы орта халлы инсаплы инсан болған. Ол репрессия жылларында руўханийлар ўәкили болғанлығы ушын «жамай жаўы» сыпатында айыпланып, мал-мүлки хатланылып, қара дизимге илинип, жазаланыўға хүким етиледи. Басына туўған бул кәўип-кәтерди сезген ол дәрхал бас саўғалаў әнжамын көрип, тоғыз жасар қызы Азиманы үлкен қызының үйине жиберип, өткен жылы қайтыс болған хаялының кәбири басына барып, бир қысым топырақ алып, сегиз жасар баласы Мамытты изине ертип, араб елине атланыў ушын ебин таўып елден қашып шығады.

Жол сапарындағы ұақыялар, аталы-балалылардың түркмен ишинен Хорасанға өтиўи, бул жерде, Гәўхаршанд мешитинде паналап жатып, хажыға баратырған қашақларға араласыўы, оба кесели ҳаққындағы хабардың тарқаўы, сол себепли қашақлардың Түркияға қарай шығынып кетиўи, Түркияға өтип баратырғанда, «Шатлы» деген жердеги таў қыснағында баспашыларға таланыўы, баспашылардың мақсым жигитти өлтирип, оның сүйген ярын тартып алып қалыўы ұақыялары, бир жағынан, жол азабын көрсетсе, екінши жағынан, сол дәўирдеги саўатлы руўханыйлар өмир жолының қыйыншылығынан да дерек берип турады.

Шайыр поэмада усылайынша хәр бир сөз, хәр бир детальға үлкен поэтикалық мәни жүклеп, «Ўатан айралығы азабын шеккен инсан дәртин жырлаў» идеясын кем-кем күшейтип барады. Бул дәрт поэмада хаялының қәбири басынан алынған бир уўыс топырак, уясы бузылған инсан, туўған елине келип, аэропорттан «бисмилла» деп траптан түсе, Ўатан ҳаўасын тойып симирип, мәс болып, «тирилей киргендей бейиш бағына», «көк шөп өскен қара жерди сүйип, жылап маўкын басқан» бийтаныс «мехман» деталларының жәрдемінде және де тәсиршенлирек ашылып барылады.

Бул бийтаныс «мехман» Ўатан топырағына жаңа табаным тийди ме, дегенде, шпионлықта айыпланып, әкеси сыяқлы қайғы-қысыўметке гириптар болып, және жала бәлесине дуўшакер болған Мамыт (Абсамед ахунның баласы) еди.

Поэманың тийкарғы өзекли ұақыясы аталы-балалылардың Түркиядағы өмирине байланыслы сөз етиледі. Аталы-балалылар бул жерде де көп қыйыншылықларды бастан кеширеди. Тарийхат жолын тутып, хаса услап, Диярбөкир қаласының базарында дәрўишлик етип, Бахаўаддин Нағышбәнд, Машраб, Хожа Ахмед Яссаўий ғәзеллеринен ҳикметлер оқыйды. Олардың абырайы артып баратырғанлығын көре алмаған жергиликли дәрўишлер Абсамед ахунды бул базардан да куўып салады. Енди олар төмендеги аўыллық жерлерге барып жан сақламақшы болады.

Бул ұақыялар, сондай-ақ азда аўыл жолында кетип баратырғанларында, ешекли кисиниң алдыларынан шығып, бир мусылман өлип, жаназасын оқыйтуғын имам табылмай атыр, дегенинде, «биз оқырмыз» деп, кепинлик заты жоқ өлиге өз пулынан шыт әперип, кепинлеп, жаназасын оқып жерлеп бериўи, усындай хызметлери менен елге унап, сол аўылдың мешит қәўимине имам болып, «қалпақ молла» атанып хұрмет-иззетке бөлениўлери, бириншиден, Абсамед ахун образындағы билимлилик, мәдениятлылық, инсаныйлық, мийнеткешлик сыпатларды көрсетсе, екіншиден, илим-билимниң, ақылдың адамды хәр қандай қыйыншылықлардан да қутқарып қалатуғын қүдиретли күш екенлигин де аңлатып турады.

Ол усы билимданлыгы, әлпайымлылығы менен исбилермен Нурылла байдың да көзине түсип, оның үлкен иззет-хүрметине миясар болады. Бул иззет-хүрмет олар арасында дослық қатнасықтарды келтиріп шыға-рады. Нурылла бай аталы-балалыға өз үйінде жасауға рұхсат етіп, хәулисиниң шеткерирегиндеги бир кишкене жайды инам етеди. Абсамед ахун бул жақсылыққа жақсылық пенен жууап қайтарып, Нурылла байға өзи ядқа билген Яссауий, Хәкім ата, Науайы, Машраб, Мақтумқулы, Әжинияз гәзеллерин сулыулап жазып, «түркий гәзийнеден бир ууыс гәўхар» көширме китап сауғаға усынбақшы болып мийнет етип атырған мәүритлерде Нурылла байдың жазғы сарайына от тийип, балконда оның француз хаялынан тууылған Жаннаның лапылдаған өрт ишинде шырылдаған дауысы шығады. Абсамед ахун дәрхал шапанын сууға малып, жанып атырған басқыш аркалы көтерилип барып, қызды өлимнен қутқарып қалады. Бирақ, өзи өлип кетеди.

Усы орынларда, яғный усы эпизодтағы Абсамед ахунның өлип бара-тырып хаялының қәбири басынан алып келген бир қысым топырақты баласына аманатқа тапсырып атырғанда айтқан мына сөзлери поэмадағы Ұатан сүйиўшилиқ идеяны хәм усы идеяны ашып берийўши Абсамед ахун образын және де айдынластырады:

*«Биз отырған жайда текшеде турған,
Қутыда топырақ бар түйіп қойылған,
Ол топырақ, улым, сениң анаңның,
Есиңде ме, қәбиринен алынған?
Сол топырақты шаш үстиме көмерде,
Хәм анаңның тумары бар сол жерде».*

Улыўма, поэмада Ұатан сүйиўшилиқ, еркинликти аңсау, адам кәдирин улығлау идеялары Абсамед ахун хәм оның баласы Мамыт образларында усылайынша шебер ашып берилген. Бул сыпатлы белгилери бойынша Абсамед ахун образы гәрезсизлик дәуири поэзиясындағы унамлы сыпат-лама берилген дәслепки руўханий ахун, ескише сауатлы илим-хикмет адамы образы болып та есапланады¹.

Жас шайыр Ж.Өтениязовтың «Шолақ жайын» ертеқ-поэмасы экология мәселесин сөз етеди. Балалар «Шолақ жайын» хаққында қызықлы ертеқти оқып отырып, тәбияттың дәретпелерин орынсыз заяламау кереклигине ой жууыртады. Ертеқ-поэмадағы «Шолақ жайын» аңларды, қусларды көп атқан, балықларды қырған адамларды жутып, терең көлге түсип кетеди. Оны хәзирги водолазлар да көрип хаўлығып:

¹ Базарбаев Ж. Ана топырақ—қууат хәм күдирет. /«Еркин Қарақалпақстан», №86(17988), 17-июль 2004-жыл.

*«Хәй, инсанлар, усы пәтте,
Тәбиятты җайран етпең,
Ашыуына тиймең әбден,
«Шолақ жайын» еркин жүрсин!»*

—деп шақырық таслайды.

Ғәрезсизлик дәуири поэзиясында **Халийла Дәүлетназаров** (1952) жүдә теперишлик пенен көрине баслады. Х.Дәүлетназаров «Хат» (1980), «Сен маған керексең» (1986), «Сен жақсы қызсан» (1989) топламлары менен 80-жылларда-ақ өз оқыушыларына кеңнен танылып қалған еди. Ғәрезсизлик жылларында «Ашық болмаған ким бар?» (1991), «Хош қал, жаслығым» (1993), «Әлүидағ мухаббат, әлүидағ!» (1993) деген атама-лар менен лирикалық қосықлар хәм поэмалар топлам китаплары басы-лып шықты.

Хақыйқатында да, Х.Дәүлетназаров басқа да бир қатар белсенди шайырлар сыяқлы ғәрезсизлик хәм оннан алдынғы жыллары өз лири-касының тематикасын тағы да кеңейтиу менен қатар, сол поэзиялық шығармалардың айқынлығын, өткірлигин, лирик қахарманларының хақыйқатшыллығын күшейтти хәм теренлестирди десек арзыйды, ал оның көплеген социал-психологиялық, руўхыйлық сыпатларға ийе, сол бағдардағы ой-сезімлерди ашықтан ашық, өткір жырлаған қосықларын зыялыларымыз бенен аңлы оқыушылар жәмәәти үлкен хұрмет пенен тилге алып ғана қоймай, ал оларды да ядлап алып, тийисли жерлерде қолланып жүргени сыр емес. Солардан шайырдың «Кимлигинди яд ет!», «Қарақалпақстан», «Наўрыз сейили», Ғайры журттағы Қарақал-пақларға», «Дүнья жүзи Қарақалпақларына», «Халық халықлығын етпек керек», «Майлы шенгел», «Тумариса», «Ерназар Алакөз толғаныслары», «Яратқан, халқыма бир зор бала бер», «Халық мәпи», «Өмир усылай ма, ағажан?!», «Мениң жүрегимдей жанбақта заман», Ғәрип-Ашық-Шахсәнем-лер қаяқта?» хәм тағы басқалар шайырдың усы дәўирдеги айқын жазыу стили менен шайыршылық бағдарламасын танытады. Буларға қосымша оның насрый (прозалық) қосықлары да тек бир көркем сөз шеберинин емес, ал, тутас миллий поэзиямызды аз да болса түрлендириуе, мазмун жағынан байытыуға да хызмет етпекте.

Мине, усылардың айырымларын таллап қарасақ, Х.Дәүлетназаров-тың ғәрезсизлик жылларындағы шайыршылық келбети менен оның лирик қахарманларының ишки дүньясының руўхыйлық сыпатлары, олардың дәўирге белгили дәрежеде сәйкеслиги, кулласы сөз шебери поэзиясының сырлары көз алдымызға келеди. Шайыр ең алды менен, өз журтын, өз ел халқын—Республикасын жырлайды. Сол ушын да оның мынадай қатарлары ғәрезсизликке пидайылық пенен Ұатан сүйиушлик, патриотизмнің айқын тымсалы:

*Биз уллы жаўынгер халықтың урпағы,
Есейген көркейген әрманы, бағы.
Әйне жаслық, әйне наўқыран шағың,
Шадлықта сайранла, Қарақалпақстан!*

*Бахыт бостанымыз ойы хәм қырың,
Бардур ана мехри, иләхий нурың,
Қәдемиң нық, шағласын еркинлик жырың,
Кәмалға әрмана, Қарақалпақстан!*

Әлбетте, бул көтеринки руўх еркинлик пенен ғәрезсизликтің епкини менен дөреген десек, шайыр олар менен шекленбей, өз лирик қахарманларының келешек әрманларын, тағы да раўажланыўды, тағы да кеңирек еркинлик хаққындағы ойларын сәўлендиреди. Мысалы:

*Әрманы, үмити алтын өрмекли,
Инсаний дүньяда елсең көрнекли,
Туўры сөз, пәк жанлы, жолың өрнекли,
Дослыққа дәрмана, Қарақалпақстан!*

Биз ойланып қарасак, бул сөзлердин хәр тәреплеме баҳалы пикир екенлиги даўсыз. Шайыр өз ойларын ғәрезсизлик руўхына усылайынша сиңире отырып, мынадай талапшаң, озық ойлы пикирлерди турмыс, өмир сораўларынан келтирип шығарып отырады:

*Ата-бабаң, текли, хасыл,
Әй, бирадар, көтер басың!
Кийиңлер мәртлик липасын,
Халық халықлығын етпек керек!—*

дейди шайыр соңғы қатарлар менен аталған қосығында. Солай етип, ол: «Мыс қайнасын, музлы болсын. Мейли, шаңғыт, дузлы болсын... Заман ийман жүзли болсын, Тәшүиш торын сөтпек керек!» деген үндеўди ортаға таслайды. Булар хәр қыйлы надурис пикирлер менен бурмалаўлардан тысқары сол ўақыт руўхында, еркинлик пенен ғәрезсизликтен туўылған ойлар.

Х.Дәўлетназаров Ғәрип Ашық-Шахсәнемлер қаяқта» деген лирикасында өз дәўирине ылайық болған жүдә әхмийетли мәселелерди өткирлик пенен ортаға таслаған. Бул қосықта оның лирикасында айрықша батыллық пенен мәртликти аңсаў хәм соның жарқын нышанларының белгиси көзге тасланады. Қараңыз:

*Дунья болған сайын илимге жетик.
Хақыйқаттың алтын тарағы кетик.
Муҳаббат заманы кеткен бе өтип,
Фәрип Ашық-Шахсәнемлер қаяқта?*

*Көкиректен азмаз шығарып хәуір,
Сәуір келсе болар деп едик тәуір.
Елдің тәшүиш-жүги кем-кемнен аўыр,
Талмай көтерерлик беллер қаяқта?*

Шайырдың хәм оның лирик қахарманларының булайша налыныўлары ғәрезсизликке дейинги тубалаўшылық жыллардың нақ қарама-қарсылықлары менен кемшиликлерин, қыйыншылықтарын, ғәрезсизлик жылларындағы өтиў дәуириниң ўақытша қыйыншылықтары менен карама-қарсылықтарын көз алдымызға келтирсек, бул қосық қатарларының хақыйқатшыллығы барынша айдынласады, тутас лирикада жасалмалылықтың емес, реализмнің тереңлесип атырғанлығынан дәрек береді. Сол ушын да шайыр лирикасындағы лирик қахарманның, ямаса заманластарының ўақытша болса да қайғы-уўайым менен екиленіўшиликке берілгенликлери тәбийий:

*Кеўиллер ҳайрана, әрманлар туўлар,
Сезимлер қанаты қайырылған қуўлар,
Қәрия заманның жүреги суўлар...
Қатықтай уйыған еллер қаяқта?*

*...Тек сахна төринен бағар әдалат,
Биз шад-қуррам жүрген демлер қаяқта?*

*Үмит қайықларын ғарқ етер көз жас,
Мөлдиресип баққан көллер қаяқта?*

*...Ат минген жигитлер жаўларға хөктем,
Теңдермиз деп жүрген теңлер қаяқта?!*

Шайырдың шын мәнисиндеги мәртлигин, хақыйқатшыллығын көрсететуғын бундай қатарлар хәм тутас биз атларын келтирген қосықларында Бердақ бабамыздың сыншыл хәм шыншыл руўхы жәмленген десек асыра силтегенлик емес. Бул, бириншиден, ғәрезсизликтің көркем сөз шеберине берген еркин хәм батыл пикирлеў инамының шарапаты

болса, екіншіден, Х.Дәулетназаров ұсы қатарлар арқалы сол миллий фәрезсизлікке ерискен жыллардың конфликтлерин батыллық хәм ашықтан ашық шеберлик пенен айта алғанлығы айқын сезилип тур.

Х.Дәулетназаров тағы бир ұсы таклеттеги қосығында мынадай қатарларды үлкен мәртлик хәм батыллық пенен жазған:

*Қарасаң, бул дүнья өзелий фәррем,
Пай туұрар кимге пал, кимге зәхәрден,
Алғыр туйғын қуслар жулынып пәрден,
Жарғанат жарықтан дау ұрған заман.*

*...Хақыйқаттың мойны мисли ырғайдай,
Билеклери шийдей, геўде қуұрайдай,
Теңизин тәрк еткен фаз хәм қуұларды-эй...
Әрман қанатларын қайырған заман.*

Усылайынша теңиздің қайтып кетип, оның жоқ болыу халатларына келип турғанлығын, Әмиўдин қайтыуын, адамлар арсындағы хадаллық, ар-намыстың кемеийип баратырғанлығын, әлбетте басқа шайырлар менен жазыушылар да жазбақта. Деген менен, олар тап ұсылайша ашықтан-ашық батырып, шынлықты шырқыратып, ашытып айтып атырғаны шенде шен шығар. Сондай-ақ бул жерде шайырдың сөз саплаулары менен теңеўлери—тутас поэтикасында да еркин түрде жаңалыққа умтылыу басым келеди. Соның ұшын да мынадай қатарлар да бул қосықтан орын алғанлығын уқтырып өтиу орынлы:

*Кимге бахыт гүли ұшын шалдырып,
Кимгедур тек ашыы түбин қалдырып,
Келте жип гүрмеўге келмей яндырып,
Кимлердің арқанын шубалтқан заман.*

*...Түрли гәрдишлерің бар екен пәлек,
Мырғау-сырғауланып торыққан заман.*

*Тыңлағандай қулақ, көрер көз таппай,
Көңилим тинтинер кескир сөз таппай.
Қыял қусым мүлгир әрманға шаппай,
Мениң жүрегимдей жанбақта заман....*

(«Мениң жүрегимдей жанбақта заман»
Аббаз шайыр толғаныслары).

Шайырдың өзи хәм оның лирик қахарманының мәртлиги менен хақықатшыллығын ашыуда олардың миллийлигин тәмийинлеуши көркемлик поэтикалық изленислер жасауда буннан артық шеберлик мүмкин еместей туйылады. Усындай шығармалары арқалы, ырасында да, шайыр Х.Дәўлетназаров миллий ғәрезсизлик жылларында өз жазыу стилин, сөз устасы сыпатында келбетин айқын танытты десек дурыслыққа келеди. Бизиң бул айтқанларымыз нәўқыран жаслық, оның таўсылмас романтикасы менен гиршиктей мөлдир мухаббаты оның айырым-айырым түсинип болмас ийиримлери менен айралық азабы тууралы жазылған көплеген шығармаларында да айқын көзге түседи. Ол шынында да мухаббат, жаслық темасын өзинен бурынғы хәм заманлас шайырларынан пүткиллей баскаша, өзгеше етип жазбақта. Усы өзиншелик стили оның ең дәслепки қосықлар топламы болған «Хат» (1980)қа киргизилген шығармаларына социаль-жәмийетлик, социаль-психологиялық хәм публицистикалық шақырық, терең философиялық ойшыллық сырларын да орынлы синирип жибереди хәм олар усындай кәсийетлери менен қунлы болып үлкен массалық жәмийетлик түс алып отырады. Атап айтқанда, Х.Дәўлетназаровтың жаслық, мухаббат лирикасының усындай қырлары «Бир жуп поса берсеңиз нетер...», «Сен жақсы қызсаң», «Жаслығым, сен мени таслап барасан», «Мени әпиу ет, мухаббат!», «Кереги жоқ еди сүйиўдин!», «Бир сүйгениң болар алты ай азық...», «Әй, сормандай жигиттин яры», «Бахытлы төсек» сыяқлы шығармаларында орын алған. Олардың көпшилигиниң текстиндеги орынлы ой-пикирлерге сәйкес намалар дәретилип, буларды да халық сүйип тыңлап ядлап алмақта.

Солардан шайыр «Кереги жоқ еди сүйиўдин!» лирикасында былай деген:

*Қанып-қанып ишип шөлледим,
Арасында қалдым қысқының,
Мен жер болдым, бирақ өлмедим,
Кереги жоқ еди ышқының!*

*Тәшүиш атын көлденең тартып,
Ығбал маған бунша өшиктиң,
Шайырлыққа қәлбим қумартып,
Кереги жоқ еди қосықтың.*

(«Кереги жоқ еди сүйиўдин!»)

Хақықатында да, шын мухаббат пенен шайыршылықтың айралық пенен, дәрт хәм азап пенен қатар жүрип, олар менен тууысқан болары

сөзсиз. Шайыр қосықта усы шынлықты аңлатып жазғанлығы еркинлик пенен ғәрезсизлик руўхынан дөреген десек артықмашлық емес.

Х.Дәўлетназаровтың бул бағыттағы қосықларының әхмийетли тәреплеринен бири сол, олар өз дәўириниң социаль-психологиялық климаты менен тығыз байланысып, онда усы атмосферадағы айырым нуксанларды, конфликтлерди ашып берийи дыққатқа ылайық болып есапланады. Мысалы:

*Биреўлер бар бир тырнаққа зар,
Тәўбеге кел ... алдыңда балаң!
Сен туўралы бир сыпсың хабар...
Аянышлы бийшара хаял!*

*Тек оларға кереги тәниң,
Тарқағанша нәпси-қумары.
Көкиректе жан ба өз жаның,
Әй, сормаңлай жигиттиң яры!*

*Шөптиң басы қыймылдамайды,
Әтирапта болмаса самал...*

*...Сол жылмақай қолларың менен
Қостарыңды хәм сыйпап-сыларсаң...
Гүнаң ауыр, нәзериң төмен,
Иштен бозлап, иштен жыларсаң.*

(«Әй, сормаңлай жигиттиң яры!»)

Х.Дәўлетназаров ғәрезсизлик жылларында эпикалық поэзияда да жемисли қәлем тербетти. Шайыр бул дәўирде «Хәсирет хәўири», «Парахатшылық хаққында сөз», «Анама хат», «Бүлбил пығаны», «Қарақалпақ баязы» «Ийесиз журт», «Зийўарий шежире», «Шөлиркеў азабы», «Әлўидағ мухаббат, хош қал, жаслығым» атлы поэмаларын да кең жәмийетшилик дыққатына усынды.

Х.Дәўлетназаровтың «Әлўидағ, мухаббат, хош қал, Жаслығым» атлы прозалық хәм «Ийесиз журт» атлы қосық пенен жазылған поэмаларының өз-ара ортақ бахалылығы сол—шайыр бул дөретпелерин лирик қахарманлардың туўылған жерге болған шексиз сүйиспеншилигин, патриотизм темасы менен Ана-Жерге таўсылмас ықлас идеяларын барынша тереннен сәўлелендирген. Әсиресе, бул қәсийетлер, мейли, ол қара сөз түринде болса да «...Хош қал, Жаслығым!» дөретпесинде де өзінше ықлас, айрықша бир жалынлы пафос пенен берил-

генлиги каракалпак поэзисы менен прозамыздағы өзгеше бир көринислердің бири деп қарауға туура келеді. Мысалы:

«...Әх, Тентек, Тентек! Сеннен қанша суулар аққан?! Сеннен қанша үмит хәм әрманлар аққан. Сеннен суу емес, нур аққан, өмир аққан. Қаншадан-қанша ул-қызлардың шоқ балалығын, шалқыған қошшақлығын, хаса таянған ғаррылығын көргенсиз...талай қайтып, талай тасыған, талай мәрте шадлықтан мәуиж урып, талай мәрте мунларға батқан «Тентек жабым!»... Мен сеннен неше рет кесип өткенимди билмеймен, «Тентек жап!» Тек жасқана жетиуден, бурқасынлаған ылай сууыңнан санурыслап ишиуге де қәнәәт етпей, көкирегимди көксине қойып, аұзымды басып, шып-шып терге түсип ишетуғынымды билемен. Күни бойы ишиннен шықпай балыққа айланып кете жазлағанымды билемен...»

Мине, буннан басқа да биз келтирип үлгере алмаған текстлик мысаллар шайырдың лирик қахарманларының нағыз патриотлық сезимлерин тереңнен аңлауға мүмкиншиликлер ашып, ол барып-барып жигит мухаббатына, мухаббат болғанда да жаңа басланған «бала-жигитлик» мухаббаттың садалығы менен хадаллығына барып ушласып кетеді. Бул жолда шайыр-жазыушы айрықша тәбийийлық сүүретлеулері менен сол бир мухаббаттың айралығы менен ләззетли демлерин айрықша поэтикалық шеберлик пенен ашқан.

«Ийесиз журт» - талант ийесиниң бүгинги аұыллардағы айырым унамсыз халатлар тууралы жазылған шығармасы ямаса лирик қахарманның өз тууылған жериниң хәзирги ысқынсыз экологиялық-руұхый көринислерин бериу арқалы инсанияттың тәбиятқа ислеген орынсыз опасызлықтарының трагедиясын ашатуғын дәретпе, гуманизми басым шығарма десек те арзыйды. Онда шайырдың—лирик қахарманның үйи көшип баратырғанда, олардың изине ерген «Қутлыаяқ» атлы ийттиң тууған жерге садақлығы да, оларға ермей сол бир шийлеусиз дәлизде қалып кеткен қарлығашлардың тууған уяға садақлығы да, өзи өскен топырақты қыймай, олардан дүккиш тамыры менен қопарып атырғанда да тырмасып жаздырғысы келмей қарманып атырған түрли-түрли ағашлар да сезимталлық, нәзик тәбиятлылық пенен лиризмниң тереңлиги арқалы жүдә тәсирли түрде сүүретленген. Соның ушын да олардағы тири жанзатлардың бири, инсаниятқа оғада садақлығы менен ажыралып туратуғын Қутлыаяқ ийт тууралы мынадай қатарлар да өз реализми, терең патриотизмге толы екенлиги менен бахалы:

*Кексе Анамды, қарындасымды,
Үйдиң ауыр дәскесин алып,
Көшти...
Бизиң «Қутлы аяғымыз»,*

*Барған жерде жүрди таланып,
Кетип қалып жүрди аұылға,
Оған хеш ким дыққат бөлмеді.
Абзал көріп ески мөканды,
Бир күнлери ... қайтып келмеді.*

Сондай-ақ, шайыр кеулин арадан көп жыллар өткен соң ески журтка барғанда ол жердегі сийрексіген майда таллар да, олардың бурынғы хәм хәзирги халатларының салыстырма көринислери де, хәттеки сол журтта қалып кеткен әкесинен қалған арбаның гөне гүпшегине шекем қолайсыз ишки психологиялық, руўхыйлық халатларға салады, оның ядына ески дослары түседі...самаллардың есиуи де оған бурынғыдай жағымлы емес, ол азалыдай туйыла береді. Әлбетте, булардың барлығы шайыр дөрөтпесине лиризм бағышлап, лирик қахарманның туўылған жерге ыссы сезимлерин бериўдин өтимли усыллары ретинде орынлы хәм жемисли пайдаланылған десек те қәте емес. Мысалы:

*Балалықты ядқа салыўшы,
Бул самаллар қай ўақта тынған ?!
Әне, үйим...
арғы қапталда
Арба тур бир арысы сынған....*

*Мақул-аў бул арба жөнинде,
Табағойса сөзим жүйесин...
Сәл ертерек жоғалтып едик,
Бизлер оның нағыз ийесин.*

*...Әне, арба!
Торланар кем-кем,
Қатпар, қатпар көкирек шерим....*

Сөйтип, ол усы арба деталы аркалы туўылған мөканына қоса туўған әкесин ядқа түсирип, оның усы арба менен ислеген гуманистлик хәрекетлерин, күн-көрис тиришилиги формаларын сәўлелендиретуғын жанлы детальларды береді.

Улыўма, бул «Ийесиз журт» поэмасы өз идеялық-тематикалық бағыты менен ғана емес, ал поэтикалық табысларының мол екенлиги менен жигирмаланшы әсирдин ақырындағы қарақалпақ лиро-эпикалық поэзиясында қайталанбас дөрөтпе болып қалады.

Бир сөз бенен айтқанда, Х.Дәўлетназаров өзиниң барлық шығармалары менен ғәрезсизлик жылларында жоқары патриотизм менен

гуманизмди жырлады, хақыкатшыллық пенен суўғарылған лирик қахарман жүрегін терең ашатуғын мәртликке толы поэзия дәретти, туўған жердиң топырағы менен қәдир-қымбатын, мухаббатты қәстерлеўши поэмалар жазды. Усылар арқалы шайыр бизиң заманымыздың танылған сөз устасы болып танылды десек арзыйды.

Ғәрезсизликтен ең көп руўланған хәм жемисли мийнет еткен және бир шайыр **Сағындық Ниетуллаев** болды. Оның «Мен саған ашықпан» (1980) дәслепки қосықлар топламы буннан 30 жыл илгери дәрәуине карамастан, ол көбирек ғәрезсизлик дәўири шайыры болып табылады. Себеби, С.Ниетуллаевтың барлық топламлары («Гүлзар» (1992), «Жақсы тилек» (2004), «Өмир хақында ойлар» (2006), «Тәғдир» (2007), «Елим мениң» (2007), «Усы елдиң перзентимен» (2008), «Қәдириң де, қымбатың да өз елинде» (2009), «Өмир жолы» (2010)) усы ғәрезсизлик дәўири инәм еткен дәретиўшилиқ мийўелери болып табылады.

С.Ниетуллаевтың бул топламларының ишинде «Қәдириң де, қымбатың да өз елинде» айрықша талқы ислеп кетиўге турарлық.

Топламдағы шайырдың баслы бағдарындағы айтатуғын ең биринши нәрсе сол - оның лирик қахарманларының жүреги таза хәм кең, ол хәр бир мәселе хақында тереңнен пикирлейди, хақ сөзлерди айтады, этираптағы барлық жанлы-жансыз нәрселерге де ойшыл түрде қатнас жасап сөз сөйлейди. Соған қосымша ол нағыз шайыр сыпатында өз пикирлерин нақма-нақ (конкрет) поэтикалық ой, терең образлы детальлар менен сүўретлеп бериўге ериседи. Мысалы, биз топламның дәслепки бетлеринен-ақ мынадай қатарларды окыймыз:

*Ақ көкирек,
Кең пейил,
Аңқылдаған,
Усындай боп түйилди халқым маған.
Қәнәтти,
Сабырлы,
Салдаманлы,
Ғазларындай көлимниң ғаңқылдаған...*

Мине, усы жерде шайырдың поэтикалық пикирди күшейтип бериўдеги стилиниң өзіншелиги, қосық қурылысына айрықша әхмийет берип, оны мазмун менен тығыз бириктириўдеги саналы шеберлиги хәм тәбийийлық айқын көзге тасланады. Ондағы биргелки сөзлер менен биргелки гәп ағзаларын айырым-айырым бөлек қатарларға бөлип жазыўы айрықша поэтикалық пәт, риторика пайда етип, олардың барлығы мазмунның күшейиўине хызмет еткен. Усы стильге С.Ниетуллаев барлық қосықлар топламларында да айрықша садық болып киятыр.

Усындай фактлерге тийкарланып та гейпара теоретик алымлардын қосық қурылысын, атап айтқанда, оның қатарларын бөліп жазыуды формаль қубылыс, ол шайырдың өз еркине хәм идеялық бағытына байланыслы қолланылатуғын усыл деп есаплағаны бир қанша дурыс-лыққа сәйкес келеди. Расында да, С.Ниетуллаев жазған жоқарыдағы айырым биргелки сөзлерди (ақ көкирек, кең пейил, аңқылдаған, қәнәәтли, сабырлы, салдаманлы...) айырым қатарларға бөлмей-ақ, үшеу-үшеуден еки қатарға-ақ сыйғызып жазыуға болады хәм ол теориялық жәнә әмелий жақтан да бууын санларына, ырғаққа да сәйкес келип хеш қандай гедир-будырлық пайда етпей жайғасып кете берер еди. Бирақ, бул жердеги сөз шебериниң сөзлерди өз алдына дара-дара жазыуы үлкен поэтикалық функция атқарып, ол қосықтағы пикирди, мазмунды күшейтип тур. Усы бағытты улай отырып шайыр бул қосықта гейде қарақалпақ поэзиясы қосық қурылысындағы төрт қатарлы дәстүрий формаға да орын берип, мүмкин болғанынша шығармадағы миллий рууҳ, миллий өзекти сақлауға хәрекет еткен:

*Ұа-ха-қасы жоқ оның хеш халықта,
Керек жерге көрмеген кеш қалып та,
Жақсылығын қайтарған жақсылардың,
Душпанынан билмеген өш алып та...*

Бул қатарлар тек миллий ырғақтағы, миллий форманы ғана аңлатып қоймай, қарақалпақ халқының миллий менталитети менен миллий әдеп-иқрам психологиясын да бизиң көз алдымызға айқын келтире алады. Ал, ондағы соңғы қатарлардағы пикирлер шайыр тәрәпинен бир қанша гиперболизацияланса да, өзиниң бир тәрәпмелиги менен де лирик қахарманның өз халқына болған мехир-мұхаббатын, халқының өшпенли, кекшил емес, кең пейил, кеширимли миллий характерин жаратыуға хызмет етип тур. Бул жерде шайыр «Душпанынан билмеген өш алып та» дегенде, халқымыздың жауынгерлик рууҳының төменлигин емес, керисинше кекшиллик, жауызлық қәсийетлерден жырақ, бауры кең, бахадыр, мәрт халық екенлигин нәзерде тутқан.

Китапта сөз устасының тек ғана улыуа халық хаққында емес, ал өзи, яғный улыуамаласқан лирик қахарманлар тууралы да анық, нақ хәм нық айтылған, шынлыққа терең сууғарылған пикирлер көп ушырасады. Ол бир қатарларында ашықтан ашық түрде былай деп жазады:

*Ойлап шықтым өмирди,
Өлимди де,
Аралды да,
Әмиудди,*

*Елимди де,
Тууған жердің бахты ушын мен ишимнен
Байлап алдым қаттырақ белимди де.*

*Таңым атып,
Усылай күним батып,
Жүрмен ууын өмірдің,
Палын татып,
Көп қалған жоқ алтыстың қапысын да,
Қағыуыма оны да тақылдатып.*

Ямаса:

*Тәғдириме жазылған ыразыман,
Өттім қыйын жоллардың биразынан,
Маған айдай яр беріп,
Қутқардың сен өмірден қулазыған.*

*Үш ул бердің өмирің жалғассын деп,
Шайырлықта—жаныңа жыр тассын деп,
Инәм еттің сен маған алымлықты,
Илим атлы дүньяға нур шашсын деп.*

Қәлем ийесинің бундай қатарлары оның поэтикалық идеяларын барынша конкретлестіріп, оларға үлкен исенім пайда етіп, лирик қахарман образына өмірбаянлық сыпаттар да енгізіп, тәбiiйийлық пайда етсе, ал топламдағы екінші бір типтегі қосықтар сол шығармаларға салыстырмалылық, терең ойлылық, символикалық, рәмзий мағаналар бағышлау менен де өз образлылығын күшейтiуге ерискен. Мысалы:

*Бәхәр, жаздың изинен гүз өтеди.
Бирин бири олар да гүзетеди.
Үш пасылдың жиберген қәтелерин,
Қыс қақайтып бәрін де дүзетеди. /27/.*

Әлбетте, адам өмирин мәүсимлерге байланыстырып образ жасау бұрыннан киятырған дәстүрий жол болса да, шайырдың бұл пикирлери де жарасымлы хәм орынлы көринеди. Соның менен бирге, оның соңғы қатардағы ойлары бир қанша терең ойлы хәм салдаманлы. Қәлем ийеси пикирин және де айқынластырып, оны дәлiйиллеу ушын өз өмиринен утымлы мысаллар келтиреді:

*Усы күнде жүзимди елиу тоғыз,
Бәхәр, жаз, гүз мениң де аймалады...*

Бул анық фактке тийкарланған хәм жоқарыдағы символик ойларды айдынластыратуғын ҳақгөй сүүретлеўлер болып есапланады.

С.Ниетуллаевтың көпшилик қосықлары биз сөзимиздің басында айтып өткенимиз сыяқлы барынша ойшыл хәм адамгершиликли ой-пикирлерге бай болып келеди.

*Мәниси не,
Мазмуны не өмирдің?...
Оған келип бир айланып кетиў ме?!
Тунжыраған қарасындай көмирдің,
Арасынан күн, түнлердің өтиў ме?!*

*Мазмуны не,
Мәниси не өмирдің?
Көз тириңде тырбаңлаў ма?!
Тынбаў ма?!
Көриктеги отқа пискен темирдің
Тап өзи боп мың урғанда сынбаў ма?!.../27./,*

—дейди шайыр бир қосығында усы бағытты айқынластырып.

Мине, тап усындай мазмундағы шығармаларды мархұм талантлы шайырымыз М.Сейтаниязов пенен Т.Мәтмуратов оғада көп жазатуғын еди. Ибрайым аға да соңғы ўақытлары усы мотивке бой урып, «Кешки жол ойлары», «Жолда», «Аласар қуc әңгимеси» тағы басқа шығармаларында өмир философиясына көбирек итибар қаратқан. С.Ниетуллаевтың жоқарыдағы мазмундағы шығармалары усы философиялық аңғарды тағы да күшейтип хәм теренлестирип атырғанлығының гуўасы боламыз. Қәлем ийеси усы мотивтеги бир қосығында өз улларының да жаслығының өтип баратырғанлығын, олардың да әке болып атырғанлығын жазып, улыўма өмир туўралы, онда инсан баласының хәр бириниң өз орны бар екенлигин айтып, онда мынадай бир поэтикалық жуўмаққа келеди:

*Асығыўың керек соның ушын да,
Жуўырыўың,
Шабыўың да,
Ушыў да.
Дуньяники қыйырман да—шыйырман,
Өзи болмас бахытыңды қушыў да...
...Қарсыластың күшилиреги жығады,
Ақылы бардың бәри буны уғады.*

*Өмир солай—
Сениң шыға алмаған,
Бийигиңе басқа биреу шығады../98/.*

Кулласы, С.Ниетуллаев поэзиясында өз тууылған жерин, Әмиў менен Аралдың бурынғы асаў толқынларын сағыныў, бүгинги дузлы самалларға көмилген аўылының келбетине жанашырлық билдириў, тутас ел ғамын ойлаў сыяқлы пикирдеги шығармалар тийкарғы орынды ийелейди. Ол поэзиядағы өзи таңлаған усы бағыттан хеш қашан тайсалған емес. Талантлы қәлем ийесиниң поэтикалық пикирлерди күшейтетуғын усы жолда оның бираз түрде поэтикалық қайталаўшы қатарларға, яғный ассонанслық пикирлерге мол орын бериўи де көркемлик шеберликтиң артыўына алып келеди. Мысалы, ол гейпара қосықларында:

*«Өмир деген, қарағым, усындай ғой,
Көрпешениң астары,
Тысындай ғой!..»,—*

дегениндей усыллар менен соңғы қатарларды «сындырып» жиберип, поэтикалық ассонанс жасап пикир жүритеди. Бул Сағындық Ниетуллаевтың шайырлық шеберлигин көрсетип туратуғын өзінше бир форма болып есапланады.

Улыўма алғанда, С.Ниетуллаевтың поэзиясы өзиниң ўатаншыл, ақ көкирек, адамгершиликке толы, ойшаң лирик қахарманлары менен басқалардан ажыралып турады. Оның тилеклери «Шайырлардан қосықхат, жыр қалады. Кеўил—бағда түрли гүл ыргалады. Бир биреўге мехирден, мухабеттен, Көкиректе жап-жарық нур қалады». Әлбетте, бул тилеклер әпиўайы шайырлық сезим тилеклери емес, терең ақыл, ушқыр қыял, пәк кеўилден дөреген үлкен талант туйғылары болып табылады.

Ғәрезсизликтиң руўхый дүньямызға, миллий-эстетикалық санамызға тийгизген тәсирин соңғы он жыллықлардағы ҳаял-қыз жазыўшылар дөретиўшилигиндеги өсиўшиликтен де көриўге болады. Мысалы, ғәрезсизликтен алдынғы жылларда ҳаял-қыз жазыўшылар дегенде Б.Бекниязова, Г.Есемуратова деп бир-еки исимди зорға таўып айтар едик. Ғәрезсизлик жылларында болса ҳаял-қыз жазыўшыларымыздың үлкен руўхый күшке айланғаны хеш кимге сыр емес.

Буның бир айқын мысалы сыпатында көркем әдебиат майданында пидәкерли мийнет етип киятырған Гүлайша Есемуратова, Сарыгүл Баҳадырова, Гүлистан Шамуратова, Нәбийра Төрешова, Бийбайша Аймухамедова, Минайхан Жуманазарова, Гүлистан Дәўлетова, Гүлнара Нурлеспесова, Гулнара Ибрагимова, Бийбиажар Нурназарова, Пәтийма

Мырзабаева, Дәулетбийке Шерниязова, Гүлайым Турсынова, Шәригүл Пайзуллаева, Алтынгүл Өтениязова, Шынарғүл Пахратдинова усаған хаял-қыз жазыушыларымызды атап өтиуимиз мүмкин.

Президентимиз И.А.Каримовтың «Ең уллы мәртлик-мәнәуий мәртлик» деп атап корсеткениндей, бул хаял-қыз жазыушыларымыз, хақыйкатында да, уллы мәртлик майданында пидәйи дәретиушилик мийнет етип атырған әжайып инсанлар. Олардың мәртлиги, әлбетте, жай көзге бирден тасланбайды. Оны көз бенен көрип емес, жүрек пенен сезинип билиу керек. Бул ушын олардың рууһиятының айнасы болған көркем дәрәтпелериниң «жүрек липилине» кулақ түрген мақсетке мууапық келеди. Бул орында биз биринши гезекте Ғәрезсизлик жылларында пидәкерли мийнет етип атырған бир дүркин хаял-қыз жазыушыларымыздың ишинде Нәбийра Төрешова, Минайхан Жуманазарова, Гүлистан Дәулетова хәм Гүлнара Нурлепесовалардың дәретиушилигин тилге алған болар едик. Себеби, бул хаял-қыз шайырларымыздың дәретиушилигинде пәклик хәм мәртлик ырғақлары басқаларға қарағанда да айрықша бир көтеринки хауаз бенен жырланатуғыны айқын көзге тасланып турады. Хақыйкатында да, бул хаял-қыз шайырларымыздың поэзиясында тууылған жер тәғдири ушын тек ғана жалған көтеринки пафостағы патриотизм емес, ал шын мәнисиндеги хақ кеуиллилик пенен билдирилген ой-пикир жүритиулер, миллетимиздиң бүгинги хәм ертеңги өмирин терең бахалаушылық, сол ой-сезимлердиң әмелге асыуы жолындағы лирик қахарманлардың хақыйқый мәртлиги менен пәклиги хәм садықлығы, батырлығы бирден-ақ көзге тасланады. Олардың төртеуи де ең алды менен халқымыздың Тумарис, Гүлайым, Кумар, Хурлимандай батыр хәм мәрт аналарының жолына садықлығын билдирип, оларды дауам еткиси келеди, ал олардың поэзия майданындағы батыллығы менен ашық кеуиллиги, өткирлигиниң өзи усы мәртликти тастыйықлап, дәлийллеп турғандай сезиледи. Сонлықтан бул қызларымыздың поэзиясындағы мәртликти олардың лирик қахарманларының тек ғана қолға қурал алып, хәр қыйлы қарама-қарсылықларға қарсы жең түринип қарсы гүресиу сыяқлы жалаң түсиниклер менен емес, ал идеялық-эстетикалық, поэтикалық шеберлик концепциясынан дурыс хәм тереңнен бахалап түсиниуимиз зәрүр.

Былайынша қарағанда олардың төртеуиниң де қосықларында мәртликти аңсау, аналар исин дауам етиуге болған антқа садықлық, пәклик, халық алдында дурыс хақыйқатты айтыуға деген кумарлық хәм батыллық бирден-ақ, ашықтан-ашық түрде сезилип хәм көринип турады. Солардан **Нәбийра Төрешованың** «Перийзат» (1991), «Өзиннен» (1994), «Әзийзим» (2009) топламларындағы айырым қосықларына таллау ислеп кететуғын болсақ, оның Ғәрезсизлик жылларындағы поэзиясының

тийкарғы тематикасы Ұатан, халық тәғдирин, мухаббатты, аналықты, адамгершиликты, хақыйқатлықты улығлау екенлигин көреміз. Мәселен, оның халқымыздың өтмиштеги ауыр турмысы хәм бүгинги жетискенлиги халықлық толғау усылында жазылған «Қарақалпақстаным мениң» атлы тәрийп қосығында халқымыз, оның батырлары, илимлибилимли адамлары көклерге көтерилип, олардың мәртликлери, ең ағлапазылетлери мақтаныш етиледі. Мысалы:

*Жан дегениң сонша шийрин,
Хеш ким жаннан кеше алмас,
Жан ишире жан Ұатанын,
Хеш ким жаннан үзе алмас,
Үзе хәмки бир күн келип
Пушайман жер, төзе алмас.
Көздиң ағы қарасынан,
Безсе сөнер безе алмас,
Жан ишире жаным мениң,
Қарақалпақстаным мениң.—*

деп Ұатаннан айырылыу өлиу менен тең, инсан менен Ұатан—бири көздин қарасы, бири ағы, олар ажыраала алмайды деп көрсетеді, ажыралса да пушайман жейтуғынын да ескертеді. Бундай қосықлар, халқымыздың ул-қызларын ардақлаушы, қәдірлеуши қосықлар шайыр дәретиушилигинде оғада көп.

Нәбийрадан бир өкше кейин әдебият майданына келип кирген **Минайхан Жуманазарованың** лирикасында бул мәртлик, пәклик идеялары буннан да айқынырақ жыр етиледі. Ол өзиниң бир қосығында «қайдасаң, әдалат» деп дүньяға жар салады, сөйте отырып тағы бир шығармасын «Ерназар-Алакөздиң пәрияды» деп атап, онда бабамыз тилинен бүгинги заманагөй жан күйдирерлик машқалаларды да терең толғаныслар менен ортаға таслайды. Ал, тағы бир «Дедбиду» деген қосығында болса өмир хәм турмыс хақыйқатлығын жасырмай хәм бүкпелемей жырлай отырып, «Әй, әзийзим, дүнья ғамлы екен, Көксимди дағлап кетти. Пердеси мың тарлы екен, қол тиймей зыңлап кетти», -дейди. Шайыра және бир дәретпесинде тағы да Ерназар алакөзди түсинде ушырастырып:

*Сен излеген «Ерк» енер түсима,
Алакөз, қайдасаң, сени излеймен!...—дей отырып, баба тилинен:
—Билемен нахақлық, кеуил қапаң бар,
Манқуртлар дәстинен шеккен жапаң бар,
Ерксиз бул жәхән саған иннен тар,
Өтмишке зибаның, жетти, әзийзим!*

*Гүлайым саўытын кийгил ийниңе,
Жаў-жарақ асын, мин тулпар белине,
Суў қуайық сатқынлардың үнине,
Жығылмастан бурын атқан оғынан,-деп жазады.*

Шайыр қыздың булардан басқа да хақыйқатлық, пәклик, еркинлик хақкындағы қосықларында поэзияда ашық пикирлерди батыллық пенен өткир түрде ортаға таслай билиў, бурын орын алған жалтанлықтан қутылыў усаған пазыйлетлер айқын көзге тасланады. Оның «Жүрегимде бир дәрт бар...» (1993), «Еле мен...» (2003) атлы қосықлар топламларына киргизилген «Ығбал инам ет!», «Қайдасан, хақыйқатлық», «Сени излеймен», «Болмас», «Бездим ялған исинен», «Тәрк етип ғаз хәм куўым», «Усындай бир халық бар», «Ғәрезсизлик хақкында», «Жанға батты...» «Еле мен ...», «Корабльлер калған қырда қайырлап», «Қәстерлеп сақланлар бир-бириңизди», «Садағаң кетейин хор болған телпек» хәм тағы басқа қосықларында биз айтқандай мәртлик ой-сезимлери хәр қыйлы формаларда берилип, идеялық хәм көркемлик-поэтикалық таманнан айқын көзге тасланып турады. Солардың биринде мәрт шайыра мынадай дейди:

*Гил ақылғөй даналар,
Қызыл сөзге жарысар,
Бақыл ини, ағалар,
Табан жолда тарысар.*

*Бас-басына байрақ жоқ,
Сонда хәм зәңги қағысар.
Туў сыртынан атып оқ,
Өзли-өзи шабысар.*

*Батырлар тек ертекте,
Жоқ Алпамыс, Шәрьярлар.
Кеўлим азап шекпекте,
Елдиң ғамын ким ойлар!?*

Бүгинги еркинлик хәм демократия, ғәрезсизлик идеологиясы, миллий идеология көзқарасынан алып қарағанда булар үлкен әхмийетке ийе екенлигин жасырып, яки қыпсалап болмаса керек. Бизге жалаң, уйқас, қысыр сөзлерден гөре хақыйқатлықты усылай айтатуғын нағыз мәртлик поэзиясы дәркар.

Тап усындай епкин хәм поэтикалық пикирлеўдеги ашық-айдынлық пенен бирге оларды сәўлелендириўдеги поэтикалық шеберликке, бийик-

ликке умтылыў **Гүлистан Дәўлетованың** «Сениң дәртиң менен жасайман, хаял» (2001), «Қыз тахтым» (2009) атлы қосықлар топламларында да анық көринип турады. Шайыраның шығармаларында нағыз аналық мехир-мухаббат, Кумар ана сыяқлы мамаларымыздың ақыл-парасатлы кескин сын-сымбат келбети анық ашып бериледи, десек онша асыра силтеўшилиқ емес сыяқлы. Сонлықтан да ол хәзирги жас өспиримлеримиздің болмас ислер менен шуғылланып, хәттеки нан пулы табыў ушын ғана алданып, тийкарғы келешек мақсет-мурады болған оқыў, өнер-билимди умытып жүргенлерине қатты қайғыра отырып жазылған қосықларының бирин «Не қылып жүрипсиз, балажанларым!» деп атап, ондағы қатарларында былай дейди:

*Бириңиз жүрипсиз базарды гезип,
Бириңиз жүрипсиз мазарды гезип,
Күйдирмең аналық қәлбимди езип,
Не қылып жүрипсиз, балажанларым!?*
*Орманбет үмити-алтын урпақсаң,
Жүзлериң жырылған дуздан, қурғақтан,
Оразан, Маманның руўхын шырлатпаң,
Арыңды таплама, балажанларым!*
*Қайыр сораў қанымызға сиңбеген,
Газзаплық атына бабаң минбеген.
Қол жайғанды шайтан деген, жин деген,
Өнер жолын ізлең, балажанларым!*

Шынлығына келгенде, тап усы күнлери де базарлар менен мазарларда гейпара өзлери билмейтуғын қуран сүрелерин оқып, айрымлары базарларда қол арба айдап, пул табыўға бейим психологияға берилип өмир сүрип атырған балалар аз емес. Бирақ, оларды базар экономикасының сиясаты менен де, мийнеткешлик, мийнетке таярлаў принципи менен де ақлаў мүмкин емес. Оларға, ең алды менен, сондай жас өспиримлер менен балалардың ата-аналары, қалаберди, хәзирги жәмийетлик орталық жуўапкер екенлиги анық. Сол себепли де шайыр анық усы мәселени кескин түрде ортаға қоя отырып «Садақа сорайсыз, қалай тыңларман!? Жанымды алағой, балажанларым!», «Жүрегимди қанжар менен тилкимлеп, қан жылатпаң мени, балажанларым!»-деген сөзлерин шынлық, хадаллық, пәклик хәм мәртлик көзқарасларынан, бүгинги заманластарымыздың барлығы» басшы да, қосшы да дурыс түсингени ертеңги келешегимиздің нуры болған балаларымыз, жасларымыз, улыўма келешек әўлад ушын жүдә үлкен әхмийетке ийе деген пикирге келиўге туўра келеди.

Г. Дәулетованың буннан басқа да «Сениң дәртиң менен жасайман, хаял», «Бейиштен орныңды табасаң, хаял!», «Хәзирети хаял», «Ағалар», «Мәңгидур уллылық жолы Бердақтың», «Сизди оқысам ...», «Мен қызыман қарақалпақ халқының», «Шақаман», «Қуұат бер сен, ұа, Тумарис анажан!», «Шайыр деп атама мени», «Атам ойға талар қайық қасында», «Қызыңман» қосықтарының хәр бир қатарында дерлик аналық мехир менен қоса жоқары патриотизм, Ана-ұатанға шын берилгенлик, миллий мақтаньш сезимлери, көтеринкилик пенен айтылған хакыйқатлыққа толы пикир хәм ойлар, нағыз поэзияға тән болған сезим-туйғылардың байлығы хәм тереңлиги баслы белгилеуши кәсийетлер болып есапланады. Солардың биринде ол:

*Шайыр деп хеш атама мени,
Ұатан ушын отқа жанбасам.
Найзағайдай көкте жарқ етип,
Жылдырымдай жерге ақпасам.
Шайыр деп хеш атама мени,
Айтқан сөзден хасла шықпасам.
Қуяш қызы Тумарис болып,
Душпан басын меске тықпасам*

... деп жазып, нағыз мәртликтің үлгисин сездиреди. Усы бағыттан оның «Қызыңман» қосығының айрықша пафос пенен темпараментке толы екенлиги де, оған сай жазылған нама да заманагөй мәрт қызларымыздың поэзиядағы хәм өмирдеги хакыйқый қахарманлығының бир көриниси сыпатында бахаланса керек. Гүлистан усы қосығында: «Нашар демен, арқа сүйер улындай шийрин жанын отқа жағар қызыңман», «Ана-ұатан-тәғдирлесим халық ушын, Тумаристей туу көтерер қызыңман», «Қыяметте табылайын жаныңнан», -деп жазыуы тосыннан емес хәм бул сыпатлар заманласымыздың барлық хызметлери: ис орны, илимий-дөретиушлик ислери хәм мәртлик поэзиясы менен де толық ақланып турғанлығы кууанышлы.

Усы сыяқлы ой-сезимлерди **Гүлнара Нурлепесова** да ортаға қойып «Хаслы нашар демен бизди, ағалар» деп жазыуы да үлкен мәртлик пенен пәкликтиң де, талапшанлықтың да хәм еркинликтің де нышаны десек алжаспаймыз. Шайыра усы атама менен аталған қосықлар топلامы (1994) хәм баспа сөз бетлериндеги барлық дөретпелири менен өз қәлеминиң ысылғанлығын, қосық әлеминде еркин қәлем сермеп, ашық-айдын хәм батыл пикирлер айта алатуғын талант екенлигин көрсетпекте. Гүлнараның «Әдалат», «Хаслы нашар демен бизди, ағалар!», «Ана журтым», «Ермен деген ерлериме», «Қаракеңниң қызыман», «Қара теңиз

қушағында», «Туұылған жер сағынышы», «Еле талай Маман бийлер туұылар» сыяқлы қосықтары шын мәнідегі патриотизм, ашық сөзlilik, пәклик хәм мәртликке толы дәрәтпелер екенлигин айрықша белгилеп өтиўимиз керек.

Шайыра қыз:

*Еле талай Маманбийлер туұылар,
Халқымның дәрәтлери қалмай жууылар.
Бирең-сараң бултлар болса қууылар,
Келешеге гөззал болар Маманның,*

—деп ертеңимизге үлкен үмит пенен қарайды. Буған қосымша талантлы қәлем ийесиниң мынадай қатарларының да хәммеиз ушын уллы келешегимиз жолында үлкен әхмийетке ийе болары даўсыз.

*Бул пәнийдиң өткел-өткел жолы қыйын,
Журт ышқында өртенип кетер туйғым.
Қатардағы еңсели ел больў ушын,
Мулгий бермей ашылыў керек уйқың!*

Бул қатарлар, әлбетте, шын мәртлик пенен талапшандықтан туұылған поэзия үлгиси екенлиги даўсыз.

Улыўмаластырып айтқанда, булардың барлығы биз талқы ислеп отырған шайырларымыздың дәрәтиўшилиги шын мәнисиндегі пәклик хәм мәртлик жырлары, хақыйқый Фәрезсизлик жемиси болып жетилис-кенлигинен дерек береди.

П Р О З А

Фәрезсизлик дәўириниң дәслепки еки он жыллығында карақалпақ прозасында Т.Қайыпбергеновтың «Қамуснама», «О дүньядағы атама хатлар» шығармалары, «Қарақалпақпан. Тәўекелшимен» роман-повесть-лери, Ж.Аймурзаевтың «Қара бултлар» повести, («Жетимниң жүреги» повестиниң екінши китабы), Ш.Сейтовтың «Жаман шығанақтағы «Ақтуба»» романы, Ә.Пахратдиновтың «Сөйленбеген тарийх», «Шейит-лер тәғдири» романлары менен «Айдос бий хаққында әпсана» повести, А.Султановтың «Дәхмет» атлы кино-романы, Қ.Мәтмуратовтың «Тербенбес», К.Алламбергеновтың «Дәрәя тартылған жыллар», Ж.Муратбаевтың «Дығырық», А.Халмуратовтың «Тәғдирлес» повести менен «Жәннет бағы романы», М.Қайыповтың «Бөгет», С.Исмайыловтың «Жүрек галактикасы», романы менен «Пайғамбар хәм шайтанлар» повести, Х.Айымбетовтың «Қара буўра» романы, Ю.Алимбетовтың «Перзенттин

әжели», А.Әбдиевтің «Жын-жыпырлар уясы» романлары, Г.Есемуратованың «Мың да бир кеширим», «Дүйдендегі дәптер», «Бир шаңарақ ұақыясы» повестьелери, К.Мәмбетовтың «Түркстан» романы менен «Мухаббат хәм әжел» повести, Х.Хамидовтың «Ушқын» романы менен «Студент кыз» повести, Т.Халмуратовтың «Қырық буўын» романы, М.Таўмуратовтың «Ақ түннің көлеңкеси», М.Нызановтың «Жат журттағы жети күн» повестьелери, «Адам күлдиргени ушын» юморлық эссеси, С.Исмайыловтың «Ашшы мийўелер» детектив повести, А.Султановтың «Өмир өткеллери», Х.Өтемуратованың «Қылқалы аўылы», Д.Есебаевтің «Аққан жұлдыздың алыс шуғласы» повестьелери, балаларға арналған Қ.Жуманиязовтың «Тайыншақлы еки бала», Ә.Халмуратовтың «Қара таўық» повесть хәм гүрринлери, Ә.Өтеўлиевтің «Адамларға сырлас болсан» очерк, публицистика хәм гүрринлер топламы, «Теңиздің жини» повести сыяқлы бир нешше онлаған прозалық шығармалар пайда болды.

Бул шығармалар ғәрезсизлик дәўиринде жазылғаны менен, барлығы дерлик ғәрезсизлик руўхына жуўап берерлик идеялық-көркемлик сапаға жетиспеген еди. Аты аталған шығармалардың ишинде тек Ж.Аймурзаевтың «Қара бултлар», Ә.Пахратдиновтың «Шейитлер тәғдири», «Сөйленбеген тарийх» романлары менен Г.Есемуратованың «Бир шаңарақ ұақыясы», «Гөнерген сүренлер», А.Қудабаевтың «Жасаў бахты» повестьелери ғана тиккелей ғәрезсизлик темасына бағыш етип жазылды. Ал, Т.Қайыпбергенов, К.Алламбергенов, Ә.Өтеўлиев, К.Мәмбетов, Қ.Жуманиязов, Ж.Муратбаевлардың шығармалары ғәрезсизлик темасына тиккелей арналмағаны менен, бул шығармалар идеялық-көркемлик дәрежеси бойынша миллий ғәрезсизлик идеологиясы талапларына жуўап беретугын шығармалар болды.

Т.Қайыпбергеновтың 1994-95-жыллары жазылған «Қәлбимнің камусы» шығармасы ғәрезсизлик руўхында халқымыздың өтмиши менен бүгинги күнин жаңаша пикирлейтуғын шығарма болып есапланады. Камусий-энциклопедиялық шығармалар жазыў түркий халықлар әдебиятында ХІ әсирлерден берли өмир сүрип киятырған дәстүр еди. Кәй-Кабустың «Қобуснамасы». Юсуп Хас Хажибтің «Қудатгу билик», Наўайының «Хамса» дәстаны усындай энциклопедиялық сыпаттағы шығармалар болды. Т.Қайыпбергенов бул дәстүрди өзінше жаңартып, қарақалпақ прозасында бириншилерден болып реалистлик-дидактикалық, диний-философиялық элементлерге ийе қамуслық сыпаттағы шығарма дәретти.

Т.Қайыпбергенов 90-жыллардың басында өз дәретиўшилигинде турақлы тема болып қәлиплескен экология темасына да жаңа дәўир-ғәрезсизлик дәўири көзқарасынан баха бере баслады. Усы көзқарастан «О дүньядағы атама хатлар» (1992) повестин дәретти. Жазыўшы бул

повестьте о дүньядағы атасына хат аркалы мұражат етиў формасынан пухта пайдаланып, XX әсирдиң ең баслы экологиялық апатшылығы болған Арал дағдарысларын, оның келип шығыў себеplerин, турғынлық дәуириндеги басшылықтың надурыс сиясатын, қарақалпақ халқының бүгини менен ертеңин исенимли, тәсиршен турмыслық ўақыялар аркалы оғада көркем етип сүүретлеп береди.

XX әсирдиң 70-жылларының орталарынан баслап қарақалпақ әдебиятында Орта әсирлик Европа әдебиятындағы «виденье»-әжайыбат, иләхий көринис жанрына қызығыўшылық пайда болды. К.Рахманов 1976-жылы усы жанрдың сырткы формасының тәсиринде «О дүньяға мирәт» трагик-комедиясын сахнаға шығарды.

Талантлы лирик шайыр Т.Мәтмуратов 80-жыллары виденье жанрының атасы, XIII әсирдеги италян шайыры Данте Альегеридиң усы жанрдың классикалық үлгиси болған «Иләхий комедия» шығармасын қарақалпақ тилине аўдарды хәм өзи де усы шығарманың тәсиринде «Жаксы адамның жүреги», «Мениң жулдызым» драмалық поэмаларын жазды.

Ғәрезсизлик жылларында болса Өзбекстан қахарманы, Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халық жазыўшысы Т.Қайыпбергенов «О дүньядағы атама хатлар» дөрәтпесин баспадан шығарды (1992).

Бул дөрәтпелер өзлериниң «О дүньядағы атама хатлар», «О дүньяға мирәт» дегенге усаған атамаларына қарағанда, виденье жанрының талаптарына сай о дүньялық өмирди сүүретлеў керек еди, автор қудайдың қудирети менен о дүньядағы кәраматлы көринислерди тап өз көзи менен көргениндей етип сәўләлендирип бериўи керек еди.

Биз билемиз, XIII әсирдиң ақыры XIV әсирде Италияда Антик дәуир әдебиятына, яғный бул әдебияттың мифлик формасына, қудайлар, пайғамбарлар, иләхий күшлер, тәбият тилсимлери ҳақкындағы мазмунына қызығыўшылық әдеуир өсти. Сол ушын Италияда бул дәуир әдебиятын «Ояныў дәуири» деп атайды. Данте Альегери антик-грек әдебиятындағы усы форманы Ояныў дәуириндеги дүнья әдебиятына биринши болып алып кирип, усы «Божественная комедия» шығармасы менен дүнья әдебияты тарийхында мәңгилик болып қалды.

Дантениң антик дәуир әдебиятының бул формасы менен мазмунына дыққат аўдарыўы, бириншиден, шайыр сыпатында усы дәуирдеги Рим империясының атақлы шайыры Вергилийдиң дөрәтиўшилигин сүйип оқығанлығы болса, екіншиден, Д.Альегери жасап турған дәуирдеги Италияда жүз берген жәмийетлик-сиясий жағдайлар келтирип шығарған әдебий-эстетикалық зәрүрликлерден болды. Бул дәуирде Италия жәмийетшилигинде кескин қарама-қарсылықлар жүз берип, социаллық өмирде әдалатсызлықлар, зорлық-зомбылықлар, зулымлықлар күшли ҳүким сүрип атыр еди. Сиясий өмирде болса Ақлар хәм Қаралар пар-

тиясы пайда болып, Ақлар партиясы халық тәрәпинде турса, Қаралар партиясы диний-реакциялық партияға айланды, монархияның, басшылықтың мәпин жақлады. Усылар себепли жәмийетте демократия шекленди, жәмийеттиң бул майда-шүйде кемшиликлерин еркин сынап-минейү мүмкиншиликлери де, минбери де болмады.

Д.Альегеридиң өзи жасап турған жәмийетке, ондағы хуқимлик жүргизийүши басшы топарлардың сиясатына, улыўма жәмийетте орын алған әдалатсызлықларға наразылығы көп еди. Шайыр бул сезимлерин өз лирикасында ашықтан-ашық жеткере алмады. Сонлықтанда ол антик әдебиятының формаларына жүгинип, өзинше виденье-әжайыбат жанрын жаратты хәм барлық өмир тәжирийбелерин, бул дүньяның тәшүйшлерин, онда орын алып атырған кемшиликлерди, жәмийетке болған көзқарасларын, улыўма өмир хаққындағы ой-толғанысларын о дүньялық өмир мысалында сүүретлеп, «Иләхий комедия»ны дөретти.

Хақыйқатында да, бул комедия Дантениң пүткил өмир тәжирийбелериниң жуўмағы болды.

Т.Қайыпбергеновтың «О дүньядағы атама хатлар» дөрөтпесиниң жазылыў себеплери, ондағы ой жуўмақлары бул шығарманы Дантениң «Иләхий комедия»сына типологиялық жақтан бираз жақынластырады. Жазыўшының дөрөтийүшилик лабораториясына сер салсақ, «Хатлар» 1992-жылы Ғәрезсизлик дәўиринде жарық көргени менен, оның жазылыў тарийхы, яғнай, жазыўшының бул дөрөтпени жазыўға таярлығы 90-жылларға дейин-ақ басланғанын көрийүге болады. Биз билемиз, жазыўшы шығармасына сүүретлеў объекти етип алған 70-80-жыллар тек Республикада емес, пүткил бурынғы аўқамда зорабанлық-бюрократлық басқарыў методының күшли хуқим сүрип турған дәўири еди. Парахорлық, көзбоямашылық, қосып жазыў, формализм, әдеп-икрам экологиясының бузылыўы, тәбият экологиясындағы апатшылықлар бул дәўирде өзиниң ең жоқары шегине жетти. Қарарлар, пәрманлар хеш орынланбай, қағаз қәлпинде қалып кетти. Ең жоқарғы минберлерден айтылған гәплер де самалға ушқандай гүйлдеп, тыңлайтуғын кулақ таппады. Жазыўшы жәмийетте орын алып атырған бул кемшиликлерди өз көзи менен көрди, оған қарсы ис пенен де, сөз бенен де гүрести. Мысалы, 80-жыллардың екнши ярымында жәмийетте орын алып атырған негатив хәдийселерге қарсы «Көздиң қарашығы» (1986) романын жазды, Аралдың қурып кетийүиниң алдын алыў ушын гүресип, Арал регионын-экологиялық апатшылық зонасы, деп жәриялаўды талап етип, 1989-жылы 30-майда Москвадағы ең бийик минберде (СССР халық депутатларының I съездинде) турып, «Арал жасаўы тийис!» деп пүткил дүньяға жар салды. Бул драматик жағдайға хайран қалған академик А.Сахаров соң («Знамя» журналы, №10, 1991) бул хәлатты былайынша тәрийплейди:

«Қарақалпақстан АССРынан депутат Т.Қайыпбергенов Арал теңизинің дәрти хаққында шығып сөйледи. Бул дәртли халат өзинің көлеми хәм узақ мүддетке созылыуы жағынан соңғы ўақытлардағы пүткил дүнья апатшылығының қатарына кирди. Бул айтылған сөзлер съезддеги ең аўыр дәртлердің бири еди».

Т.Қайыпбергенов қаншама күйип-жанып сөйлемесин, съездден кейин де Арал апатшылығы сол бурынғы кәддинде қала берди. Мәмлекеттеги ең жоқарғы минберлерде турып, халқының дәртин айтып, айтқанларын орынлата алмағанлығына күйип-жанған, тыңлайтуғын қулақ таппаған жазыушы, бул дәртти, ең қурғанында, халқым түсинсин деп, ашшы хақыйқатлықты айтып, сырласыу формасындағы «хатлар» менен о дүньядағы атасына мүрәжәт етти. Бул Дантелик виденье дәстүринің бир тәрәпи ғана еди. Себеби, Т.Қайыпбергеновтың «О дүньядағы атама хатлар» дөрәтпесинде о дүньялық ўақыялар хаққында сөз бармайды, бирақ лирик қахарман жаратыу жағынан еки жазыушы да авторлық «мен» формасынан пухта пайдаланады. Бул жағынан Т.Қайыпбергеновтың «хатлары» Дантениң виденьеси дәстүрине және бир мәртебе жақынласқандай болып көринеди.

Бирақ, Т.Қайыпбергенов «Хатлары»ндағы сүүретлейтуғын ўақыялардың ишки мазмунында бул дәстүр басламасының басқа түс алып, кем-кем басқа формаға өсип-өзгерип баратырғанын көремиз. Себеби, Т.Қайыпбергеновтың «Атама хатлар» дөрәтпесинде о дүньядағы атасына мүрәжәт етилгени, оның жақсы пазыйлетлери еске түсирилгени, хат арқалы аталы-балалылардың сыр шертискенлиги менен, бул дүньялық ўақыялар Дантелик о дүньялық формада сүүретленбейди. Қахарман Дантедей болып о дүньяның дозақ, пәклениу, бейиш бөлимлерин де араламайды, атасын еслеп түс те көрмейди, тек хат арқалы бул дүньяның азап-ақыбетлерин, жәмийеттеги орын алып атырған ипласлықларды, паряхорлықты, көзбоямашылықларды, хуждансызлықларды, соның салдарынан Аралдың да қурып баратырғанлығын айтып о дүньядағы атасы менен сырласады. Бул хат формасынан пайдаланыуы, бир жағынан, шығарманы хат жанрына жақынлатқандай да болып көринеди. Бирақ, шығарма тутас хатлардан да турмайды. Хатлар арасында автордың жеке ой толғаныслары, жәмийетлик ўақыяларға болған көзқараслары, хәр қыйлы сәўбетлер, илимий фактлер, аңызлар, әпсаналар да берилип барады.

Қуласы, шығарма көбирек Дантелик виденье, Стефан Цвейглик хат жанрының айырым элементлерин өз бойына сиңирген синтезлик қурылысқа ийе болса да, форма менен мазмун бирлиги бойынша көбирек эссе жанрына жақын келеди.

Себеби, онда эссе жанрына тән заман, дәўир, жәмийет хаққындағы автордың жеке көзқараслары жоқарыда айтқанымыздай хәр қыйлы

формаларда синтезлестиріп берілген. Онда беллетристик сыпатлар да, публицистикаға тән белгілер де орын алған.

Қулласы, Т.Қайыпбергеновтың «Атама хатлар» дөрөтпесін бул жанрлық сыпаттары бойынша оны «повесть-эссе» деп атауға толық болады.

Фәрезсізліктің дәслепкі жылларындағы романшылықта көбірек тарихтың «ақ таңлақлы» ашылмай қалған бетлери, өткендегі миллий кәдриятлар менен халық батырларын улығлау мәселелери, 30-40-жыллардағы қанлы репрессия, тубалау дәуіріндегі нызамсызлықлар сөз етиледі. Шығармалардағы усіндай сюжетлік мотивлерге қарап, айырым әдебиетшілар бул романларда трагедиялық сыпаттың басым екенлігін атап өтті. Мәселен, хәзіргі романлар бойынша изертлеу жұмыстарын алып барып атырған алымлардың бири П.Нуржанов Ш.Сейтовтың «Жаман шығанақтағы Ақ туба» (1992) романын роман-трагедия деп атауға болады¹» деп көрсетті.

Хақыйқатында да, романда, шығарманың «Алғы сөз»інде автордың өзи атап өткеніндей, жеке хұқимранлық, ийесізлік жылларында әуересарсаң болып әбигерленген хожалықларын, биреуді биреу езген, биреуді биреу тонаған, хәмме өз тәғдирлерин тек жоқарыдағыларға тапсырып, солардың ғана изинен соқыр хәм шексіз исеним менен ере берген тубалаушылық жылларындағы адамлардың мәнғүрлік психологиясы, аянышлы тәғдирлери сөз етиледі².

Ж.Аймурзаевтың өзи роман деп атаған «Жетимнің жүрегі» повестинің «Қара бултлар» атлы екінши китабында оннан алдыңғы 30-40-жыллардағы қанлы репрессиялар дәуіри трагедиясы көркем сөз шеберлеринің өмирине байланысly және айқынырақ сәуелеленіуін табады. Автордың көрсетіуінше, бул қорқынышлы жылларда оның көп ғана кәсіплес қәлемлес дослары жазықсыз куўдалауларға ушырап, «халық душпаны» атанған³.

Шығарма, әне, усіндай сөз шеберлеринің аянышлы тәғдирлери хақкында. Жазыушы шығармада С.Мәжитов, Қ.Әуезов, А.Бегимов, И.Фазыловлар образлары арқалы сол жылларға тән әдебий орталықтың руўхый халатын ашып беріуіге хәрекет етсе, Турымтаев образы арқалы репрессия сиясатын жүргизиуши айырым кимселердің жеркенишли келбетин көрсетіп берген.

Жазыушы Г.Есемуратованың «Бир шаңарақ ўақыясы» повести базар экономикасына өтиуі дәуіріндегі адамлар турмысындағы айырым

¹ Нуржанов П. Фәрезсізлік дәуіріндегі қарақалпақ прозасы. — Нөкіс: «Билим», 2003.— 22-б.

² Сейтов Ш. Жаман шығанақтағы Ақ туба. роман. — Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1992.— 2-б.

³ Аймурзаев Ж. Қара бултлар. («Жетимнің жүрегі». Екінши китап). // «Әмиўдәрья», 1990, №2.— 4-б.

әхмийетли мәселелерди сөз етиуі менен өзгешеленип турады. Сырттан карағанда, повесть исбилерменлер өмирин сүүретлеуге бағышланғандай болып көринеди. Бирақ, шығармада хақыйкый исбилерменлер өмири емес, усы исбилерменлик ныкабын жамылып жүрген айырым нәкас адамлардың қыңыр-қыйсық иллетли ислери ашып көрсетиледи. Автор повестыте заманға аяқ қоса алмаған, «алма пис-аўзыма түс» деп қол қаўсырып жататуғын қосжақпас, әдеп-икрамлық жақтан онша таза емес Өмирбектей адамларды айыплаўды мақсет етеди.

Шығармадағы кемпир менен ғаррының өз-ара сөйлескен диалогларына карағанда, Өмирбек, «қарным тойса, қурбан-хайт»-деп келте ойлайтуғын, жууапкершиликти онша сезинбейтуғын адам. Ол дәўирдин, заманның өзгерип атырғанына бийпарўа, оның жарлышылығының тийкарғы себеби де усында.

Бирақ, жазыўшы Өмирбек пенен оның кемпириниң ақ көкирек, аңқылдақлық қәсийетлериниң барлығын да бийкарламайды.

Олардың аңқылдақлығы соншелли, өзлери баласын үйлендире алмай отырғанда, күнине жарап отырған жалғыз сыйырын да ғаррысын бизнеске алып кететуғын Еркинай деген хаялға сатып пуллап бермекши болады. Ақ терини көк териге алмастырып, дүньяны жалпағына сүрип жүрген Еркинай сыйырды пуллап қалтасына басқанша кемпир-ғаррының ишпеге-жемеге жанын қоймайды:

«—Хәй, апа, бир сыйырынның үш-төрт айдан неше сыйыр болатуғынын не билесен? Еле балаңызды-әм үйлендиресиз, өзиң де, ағай да мыстай болып кийинесиз, үйлеринизге мебеллер алып, дем де байып кетесиз ғой. Адамлар сөйтип байып атыр. Бизлер бул талаптың жолын жақсы билемиз,-деди.

—Әне, кемпир, еситтиң бе? Исинди қудай «оңғарып турғанда, кертартпалық етпе! Мына қарындасымның сөзлери маған жүдә қонып тур». «Болмасынды билген соң, болған ердин қосын жек» деген сөзди есиңнен шығардың ба? Усы қарындасыма қосылып кете берейин. Мен адам танысам, бул если нашар ғой, сөз-аўзы таза көринип тур, ўәдесинен сөзсиз шығады кемпир,—деп Өмирбек қызға қосылып кетиўди шешти. Кемпирдин өзи баслаған ис болған соң мақулламаўына болмады... сыйырды сататуғын болды...» (25-б.).

Бул қатарлар арқалы жазыўшы исбилерменликти емес, ал оған нызамсыз жоллар менен кирип, пайда таўып, байып кетиўди ойлаған айырым жалатай, нәкас адамлардың бузықлық келбетин көрсетпекши болады.

Демек, жазыўшы хәр бир қатар, хәттеки хәр бир сөзди қолланғанда, әйтеўир емес, белгили бир мақсетти гөзлеп, айтылажақ ой-пикирин жүзеге шығарыў ушын қолланады. Автор усы ўақыялардың ақыбетин

сүўретлеў арқалы адам өмирде ҳадал нийет пенен туўры жасаў керек, егер нийетин, мақсетин дүзиў болмаса, өмириң майға түскен тышқандай хорлықта өтеди деген идеяны алға сүреди.

Ғәрезсизлик дәўири романшылығында оғада сәтли қәлем тербеткен жазыўшы К.Рахманов болды. Оның «Туңғыш мухаббат» романы 2004-жылы «Әмиўдәрәя» журналының №2-3-4-5-6-санларында, даўамы 2005-жылы сол журналдың дәслепки санларында жәрияланды.

Роман, темасынан көрип отырғанымыздай, адамзат өмириниң тийкарғы арқаўы, көркем әдебияттың ең ески хәм ең жаңа, соның менен бирге, мәңгилик темасы-мухаббат темасына бағыш етилген. Бирак, К.Рахманов сүўретлеген мухаббат жаңа жигит болған, жаңа қыз болған еки жас өспиримниң ямаса ели еки ашықтың шын берилип сүйиўи, ақыр аяғында бири-бирине қосыла алмай хижран отларында жаныўы, солай етип, бир өмирлик әрман, пушайман сезимлеринде қалыўы емес, керисинше биз күтпеген, бизге онша үрдис болмаған, бизиң көзимизге жаттай көринип, қулағымызға ерсилеўдей еситилетуғын сәтсиз мухаббат жас өспирим баланың өзинен 5-6 жас үлкен, еле тири ағасының хаялы-туўысқан жеңгесине болған мухаббаты.

Дурыс, жас өспиримлердин өзинен үлкен жастағыларға, керисинше үлкен жастағылардың өзинен киши жастағыларға мухаббаты дүнья классикасында, атап айтқанда, С.Цвейг, И.Тургенев, Ш.Айтматов қарақалпақ әдебиятында Т.Қайыпбергенов дәретиўшилигинде азлы-көпли сәўлелениў тапқан тема.

Бирак, әңгиме-теманың ески, яки жаңалығында, яки жазыўшының бул темаға бириншилерден болып қол урған, урмағанлығында емес, әңгиме-жазыўшының айтажақ ой-пикиринде.

К.Рахманов бул темаға өзинше қатнас жасайды. Ол бундай мухаббатларды қуўатлаўды емес, усындай мухаббатларды келтирип шығарған өмир шынлығын, дәўир хақыйқатлығын, оның иллетлерин, адамлар санасындағы излерин барлық қурамалылығы хәм қарама-қарсылығы менен ашып бериўди бас мақсет тутады. Сол ушын да жазыўшы бул мухаббатты қаралаў нийетинде болмайды, қуўатламайды да, лекин, өмирде болғанындай етип барлық гөззаллығы хәм нуқсанлары менен исенимли түрде көркем етип сәўлелендирип береді. Бул пикирлердин дурыслығын биз роман мазмуны менен тереңирек танысыў арқалы билемиз.

Роман ўақыялары жас өспирим бала Шамураттың өмирди бақлаўлары, оған өзиниң де белсене араласыўлары арқалы оның тилинде шеберлик пенен сүўретленеди хәм жазыўшының тийкарғы айтажақ ой-пикири де усы бас қахарман Шамурат образында ашып бериледи. Шығарма ўақыясы усы Шамураттың ағасы Айтмураттың күтилмегенде қыз алып қашып келген жеринен басланады. Қыз болғанда да биреўдин атастырып

койған қалыңы екен. Айтмуратлар еле үйге келип үлгерместен-ақ сезикленген болажақ күйеу Ешимбет, Даұйтбай деген жасыұлкенин және бір жигитти алдына салып, таң қараңғысында Баймурат ғаррының үйиниң есигин сындырып тәп берип келеди.

-Балаң бизиң дәстүримизди аяқ-асты етти. Аұылымыздың манлайына тиккен сахыпжамалын алып қашты,—деп дәпинеди.

Гәптин рәмәүзине қарағанда, Баймураттың баласы Айтмурат Калан деген ферма баслықтың усы пәт берип сөйлеп турған баласы Ешимбеттин айттырып койған қалыңлығын алып қашып кеткен қусайды.

Хақыйкатында да, ұақыя сондай болып шығады. Баланды «өлтирмекшимиз!» деп келген куұғыншылар кетиуден, «Баймурат аға!» лап Айтмураттың Жанаберген деген жорасы «Сүйинши» сорап келеди. Айтұына қарағанда, тап жаңа ғана келип кеткен куұғыншылардың қалыңлығы-Назлыбийкени Айтмуратқа алып қашып әкелген қусайды.

Шамураттың Назлыбийкеге болған балалық хәәеси оның бул үйге койған дәслепки келин қәдеминен баслап урқан атады:

«Қарамықтай көзлеринен мениң жисмиме нур түсип кеткендей дүррете қалдым, оның қысты жамылып турған сахыпжамалынан бәхәрепкинлери басланып атырғандай болды». («Әмиүдәрья», №2-2004, 6-бет).

Усылайынша Баймурат ғаррының үйинде тойдың тәтәррүги басланады. Урыстан кейинги жыллар. Жоқшылық... Айтмурат келин әкелместен бурын төрт жан бир өжиреге тығылып жасап атырған олар үлкен қысыныспаға түсип қалады. Тойды бериудиң таярлығында жүрип жасжубайлардың жасауы ушын бөлек жай қарастырып баслайды. Елдиң рухсаты менен босап қалған Әзийра кемпирдиң еки бөлме жайын Айтмурат пенен Назлыбийкеге пана етип береді.

Той бериудиң қыйыншылығы оннан да бетер болады. Назлыбийкениң ата-анасы тойға үзил-кесил қарсы турады. Каланнан алатуғын малдүньяның күйигине шыдамаған Искендер ғырнақтың хаялы «Ондай қызымыз жоқ, өлген! Асына да бармайман» деп куда тәрептен келген хабаршыларды қайтарып жибереді. Бирак, келип түскен келин атаанасына уксамаған, «қудайжарылқаған» нашар болып шығады. Келин менен қупыя сөйлесип келген Айтмураттың анасы Палбийдиң тилинен оның бул сыпатлы белгилери төмендегише тәрийпенеди:

«-Ата-анам не десе, дей берсин, деди келин. Сизлер билгениңизди ислей бериң, деди келин. Мен олардың кеұлине қарап, бир мал менен жасай алмайман, деди келин («Әмиүдәрья», №2-2004, 17-бет)».

Бирак, Назлыбийкениң усындай мәртлик пенен бас тиккен байтереги-Айтмурат та Ешимбеттен артықшылық жери болмай шығады.

Айтмураттың бул минез-құлқын жазыушы оның иниси Шамураттың тилинде шеберлик пенен төмендегише тәрийплейди:

«Кудайым-ай, мал менен жасамайман деп, тислери акшыйған аш қасқырға тап болмасаң болғаны ғой... Назлы кишем-ай... Айтмурат ажағам сениң қәдириңди билер ме екен, билгей дә... Хәм ата-анаңнан, хәм еркек әуладынан жүдә болып қалмағайсаң, кишем...» («Әмиўдәрья», №2-2004, 17-бет).

Жас бала болса да, ажағасының минезине қанық Шамурат бир нәр-сени билгендей сезикленген еди. Той болып өткен күннің ақшамында-ақ Назлыбийкениң көзиниң үсти көгерип шығады. Оның «маңлайшаға урып алдым» дегенине басқа исенсе де, Шамурат исенбейди. Бирақ, ағасы Айтмурат күн өткен сайын, Назлыбийкеге қасқырларша кейипте қатнас жасағанын қоймайды. Бурыннан бар қанқызбалығы тұтып, ата-анасы, иниси Шамурат пенен жийи-жийи урысып, тақыр жерден шаң шығарып турады.

Айтмурат мектепке дене тәғрбиясынан оқытатуғын муғаллим болып өткеннен кейин, азмаз жөнлесип, хожалығына да, мектеп жұмысларына да белсене араласып, питегене бети берман қарап қиятырғандай болады. Әсиресе, мектеп жұмысларын күн-түн демей ислейди, мектеп стадионын жөнлеп, «Шамшырақ» атлы футбол командасын дүзип, районлық жарыстарға қатнасады. Жұмысқа берилип кеткенлиги соншелли, «гейде сол жақта түнеп қалады».

Шамурат байқап қараса, буның да өз алдына бир сыры бар екен«
«—Түнеп?—деп хайран қалды Жаңаберген аға. —Орыс қызлар бар ма еле?

—Не орыс қызлар? Муғаллимлер ме? Аўа, бар. Неге сорадың?

—Әй, мәзи... («Әмиўдәрья», №2-2004, 30-бет).

Жаңаберген бул сораўға мәни бермеген екен. Ол «орыс қызлар» дегенде Россияның алыс аўылларынан жоллама менен келип, муғаллим болып ислеп атырған Валентина Похомова (Валя) менен Зинаида Завялованы (Зина) шамалап турған қусайды.

Буннан Шамураттың кишеси Назлыбийкениң де азлы-көпли хабары болса керек.

«—Кешеден берли ажағаң келмеді ғой, мырзаға?—деп сораиды бир күни.

—Мектеп бетте жұмысы көбейип кеткен оның.

Кишем өкпели пишинде сөйледі.

—Хүкіметтиң жұмысы деп, үйдеги жұмысты умытып кетиўге болмайды ғой.

—Үйде не жұмыс бар оған қарап турған?

Кишемнің көзлери купья күлимсиреди, бет-әлбети өкпели адамның пишинине уксап кетти, бундай көринис тек гана хаялларға тән шығар.

—Әй, баласаң-ау еле... мырзаға,-деди кишем басқа жаққа карап.— Жалғыз өзим... түни менен қорқып шықтым... («Әмиўдәрья», №3-2004, 3-бет.).

Усылайынша Айтмураттың «сыры» жазыушы тәрәпинен кем-кем шебер ашылып бара береді. Оның сыры ашылған сайын, оның минез-кулқы да жаңа биз билмеген тәрәплери менен көринис бере баслайды. Айтмурат тек ғана көтере соқпай қан қызба емес, өмирлик жолдасына ысығы жоқ, мухаббатқа мийримсиз де жигит екен. Мектепте қонып қалып жүргенине қарағанда, сол орыс қызлардың биреуи менен «күйдим-жандым»ның жолына шығып, жасырын тил табысып жүрген де қусайды. Бир сапары спорт форманы алыуды бөнелеп оны қалаға қыдыртып та қайтыпты...

Айтмурат характери қаншама унамсыз сыпатлары жағынан ашылған сайын, Назлыбийкениң унамлы қылықтары, Шамурат хәм оның ата-анасының көз алдында бирме-бир көринис таба баслайды. Ол орысша хат сауаты бар, заманагөй, мийнеткеш әдеп-икрамлы қыз екен. Усы пазыйлетлерге қәйниси Шамуратты да тәрбиялай баслайды. Айтмураттың Назлыбийкеге сууықлығының сыры ақыр-аяғында әшқара болады. Оның үш жыллық армияға кетемен деп жүргенинде гәп бар екен. Армияға барғанына бир жыл жетер жетпестен-ақ оның Валяға үйленип алғанлығы, хәтте оннан балалы да болайын деп турғанлығы белгили болады.

Усындай бассынуўларға қарамастан, Назлыбийке тәғдирине тән берип қалмайды. Керисинше қыйыншылықты жеңиўге тырысып өзін де, өзгелерди де жақсы жолларға баслауға хәрекет етеди. Алдыңғы теримши болып тапқан ғәрежетлерин хожалығын көркейтиўге жумсаса, мектепте китапханашы болып жүрип, жас-өспиримлерди илим-билим ийелеўге руўландырады. Жақсылығы арқасында «көрмеймен, қатнаспайман» деп жүрген ата-анасы менен тил табысып кетеди. Оның бахтына, оны айттырып қойған Ешимбет те аты алып қашып кетип тосаттан қайтыс болады.

Айтмурат Назлыбийкеге жаман қылық көрсетип, қаншелли азап берген сайын, Шамурат оның жақсы тәрәплерин аңлап барады. Оған азап берген, оның көкирегин суўйтқан ағасын жек көреді, Назлыбийкениң тәғдирине жан ашытады, оны аяйды...

Назлыбийке де Айтмураттың өзи жаман болса да, оның баладай ақ-көкирек ата-аналарына, гиршиктей сап-таза хуждан ийеси, кеуилинде әндийшеси бар, сезимтал жан Шамураттың балалық пәк сезимлерине бола бул үйди таслап кеткиси келмейди... Шамураттың балалық пәк мухаббаты Назлыбийкениң де жүрегин жаулап алады... Ақыр-аяғында Назлыбийке бул үйдің мәңгилик келини болып қалады.

Автордың айтажақ ойы түсиникли: адамлар арасында ала да бар, гула да бар, булардың бәри де ўақытша, бирақ бир нәрсе мәнгилик« шын сезим, пәк мухаббат мәнгилик, оны хеш қандай күш иркип тура алмайды.

Жазыўшының шеберлиги тек темаға өзінше дөретиўшилиқ қатнаста болғанында, сүўретлеген ўақыялардан жақсы идеялық жуўмақ шығара алғанында емес, хәр бир ўақыяны дәўир хақыйқатлығына сай сүўретлеп бергенлигинде де көринеди. Романда Палўанияз бай, оның жесири Эзийра кепмир, Ибрайым большой образларында 30-жыллардағы репрессия қурбанларының тәғдири көринсе, Баймурат, Палбий, Искендер, Ажар образларында урыстан кейинги аўыл адамларының турмыс тәризи айқын сәўлелениўин тапқан.

К.Рахмановтың 2007-жылы жәрияланған «Сақал» («Әмиўдәрья», №1-2-3-4) романы да мухаббат темасына бағышланған. Бирақ, бул «Туңғыш мухаббат»тағыдай жигитлик шамалы жаңа мурнына енген бала жигит мухаббаты емес, ал турмыста мухаббат саўдасын бир рет бастан кеширип, хаялы биймезгил қайтыс болғанлықтан оннан да ерте айырылып, «енди тек дәрет суў жылытып бергендей биреўди алсам болар» деп, ғаррылыққа тән берип жүрген сақаллы сағыйраның мухаббатын сүўретлейтуғын роман болып табылады.

Романның тийкарғы қахарманы Владимир Байназаров деген пайғамбар жасындағы жалғыз баслы ғарры. Хаялы буннан онлаған жыл бурын қайтыс болған. Баласы әлле қашан үйли-жайлы болып, әскерий хызмет бабына байланыслы хаял-бала-шағасы менен басқа жақта жасайды. Бирақ, Владимир бир өзи емес. Өзи қараўыллық ететуғын-завод хызметкерлери Рәметулла, Жапақ деген жаслары елиўте шамалсып қалған ини жигитлери менен руўхий жақын қатнасықта. Әсиресе Рәметулла менен әжүк-гүжик. Үйде де, жумыста да тез-тез ушырасып турады. Рәметулла хәр сапары оған руўхий демеў берип, ғаррылықты оншелли мойнына ала бермеў кереклигин ескертип турады. Хәтте, үйленсе де шеп болмайтуғынлығын усыныс етеди. Сол мақсетте оған қалыңлық излеп, сақаллы Рәметулланы «жасартыўдың» әнжамына кириседи. Бухгалтерияда Сәнегүл, Бийбигүл, Дәмегүл, Минайхан деген келиншеклердиң екеўи бойдақ еди. Соның бири үш рет күйеўге тийип ажырасып, жети баласы менен бойдақ жасап атырған Сәнегүл болса, және биреўи кеселбент күйеўи қайтыс болып, жалғыз баласы менен қалған Минайхан деген келиншек. Улын үйлендирген. Улы, келинлери менен бирге турады. Рәметулла усы еки келиншекке Владимирдиң «мухаббатын» айтып көреді. Еки келиншек те бул усынысқа дат-буйрат қарсы турады. Әсиресе Минайхан «Тандыры шықсын сақалы бир кушақ болып...» деп оның атын айтыўдан азар да безер болады.

Рәметулла Владимир ағасына ұсылайынша қалыңдық ізлеп, оңқасын келистире алмай атырған ұақытта өзи менен заводта бирге ислеп атырған Жапақ та «хаялымды таслап, басқа биреўге үйленемен» деген жыр табады. Өзлериниң кеспасын кесе алмай атырған олар енди Жапақтың дәртине дәрман болғысы келип, оған өзлеринше қалыңдық қарастыра баслайды. Жапақ соңғы ұақытлары көбирек ишиўшиликке берилип кеткенликтен хаялы Мырзагүл менен онша келисе алмай жүр еди. Хаялы-бала-шағасы бола турып оны таслап, басқа биреўге үйленемен дегени Владимирди әдеўир әжеплendirеди. Әсиресе завод директоры Гүлайша Маамутовнаға сөз салмақшы болғанын еситкенде, Владимир Жапақты биротала жек көрип кетеди. Гүлайшаны Жапақтан қызғанатуғындай түр билдиреди.

Мине, усыннан баслап Владимирдиң жүрегиндеги ғаррылыққа тән бериў сезиминиң орнын басқаша бир әжайып сезим алмастырып атырғандай болады. Әсиресе бир күни Гүлайша менен болған сөйлесиктеги оның «Хаў, еле жас екенсиз ғой!» деген сөзи Владимирди жети қат аспанның үстинен алып ушып, қандай да бир татлы әрман қушағына бөлейди. Гүлайша да жумыс-жумыс деп хожалық та қура алмай, жасы қырықтан асып кетсе де бир өзи бойдақлықта жасап атырған қыз еди. Бир ұақытлары бирге ислескен Балтабай деген жигит пенен мухаббат романы бола жазлап барып қалған. Бирақ, хәр қыйлы себеплер менен Балтабай басқа жумысқа өтип кетип, Арзыхан деген басқа бир қызға үйленип кеткен. Хаялы қайтыс болған Балтабай да ески мухаббаты ядына түсип, Гүлайшаның қолын сорап жақыннан берли келгишлеп жүрсе де, Гүлайша оған онша итибар бермей, «ойланып көрейин» деп оны өзинен қашыртыңқырайтуғын еди. Негедур Гүлайшаның да дыққаты бүгин Владимирге аўып турғандай. Оны сексен жаслар әтирапында шығар деп ойлап жүрген Гүлайша Владимирдиң «алпыс үш пайғамбар жасындаман» дегенине «еле жассыз ғой» деп әжепленип қарайды. Өзи басшылық етип отырған заводтың қараўылы бола турса да «ғарры» менен бир кесе чай үстинде отырып сөйлескиси келеди, оның менен бурыннан таныс-билис ески дослардай бирге отырып, сыр шертисийди қәлейди. «Мен де жалғызбан. Былайынша дәртлес екенбиз» деп хағынан жарылады. Бул дәртлесий Владимирдиң жүрегине және де қозғаў салып, оны әрман қанатында еле де бийигирек алып ушады. Романдағы бул сюжетлик мотив көп жыллардан берли экраннан түспей қиятырған «Служебный роман» көркем фильмин ядқа түсиреди.

Автор бул арқалы мухаббаттың жас таңламайтуғын мәңгилик сезим екенлигин көрсетиў менен бирге, мухаббаттың адамды руўхый ғаррылықтан қутқаратуғын да, мәңги жасартатуғын да қүдиретли күш екенлигин және бир мәртебе тастыйықлайды.

Жуўмақлап айтқанда, К.Рахмановтың «Тунғыш мухаббат», «Сақал» атлы бул романлары Ғәрезсизлик жылларында мухаббат темасында

үлкен эпикалық полотнада жазылған көркем шығармалардың ең кунлыларынан есапланады.

Ә.Пахратдинов 2001-жылы жазған «Айдос бий хақында әпсана» повестинде Айдос бий образын жаратыуға миллий кәдириятларымызды мақтаньш етиу, өзлигимизди анлау, ел-журт ушын гүрескен баба-каланларымыздың хызметин қайта бахалаудай миллий ғәрезсизлик идеялары көзқарасынан қатнас жасап, Айдос бийди сатқын деп келген айырым кертартпа көзқарасларға қатты соққы береди, жазыушы халық әпсаналарын өзиниң көркем ой елегинен қайта өткизе отырып, Айдостың ел-журт ушын, ғәрезсизлик ушын, миллий мәмлекетшиликти қайта дүзиу ушын ислеген хызметлерин дәстиярлы дәлиллер менен көркем етип көрсетеди.

Жазыушы 1996-жылы ғәрезсизлик темасына бағыш етип «Сөйленбеген тарийх» романын жәриялады.

Бул роман жазыушыға берилген ғәрезсизлик дәуириниң үлкен дәретиушилик жемиси есапланады. Өйткени, романда сөз етилген тематика советлик дәуирде жазыуға қадаған етилген тарийхтың тилсим сырлары еди. Романда Абдулла ахунның басшылығында қарақалпақ жигит-қызларының Бухара, Хийуа медреселерине барып билим алыулары, сауатлылық, көп тиллерди билиуи, елди, халықты сауатландыруу ушын еткен хызметлери гәп болады. Романда, соның менен бирге, қызыл империяның басып алыуи менен халықтың бул еркинликтен айырылыуи, ийшан-моллалардың куудаланыуи, мешит, медреселердиң қыйралыуи, халықтың нешше әсирлик жазба естеликлериниң аяқ асты болыуи усаған ашшы хақықатлықлар шеберлик пенен сүүретленеди.

Романда шығарманың бас қахарманы Нурылла ахун образы жақсы ашылады. оның сауатлылығы, Хийуа медреселериниң биринде бас иймам болып ислеуи, Хорезм тилин, Хорезм жазыуларын, Ески Туран, Түркистан, Маўереуннахрда жасаушы халықлар тарийхын үйрениуи, медреседе оқытуу ушын хан менен оның айтыслары, соның менен бирге, қарақалпақлар тарийхын жазыуи мәселеси исенимли сүүретленеди.

Улыуа, Ә.Пахратдиновтың бул роман-эссесинде қарақалпақ халқының айырым бөлеклериниң Түркистаннан ески ата мәканы болған Хорезм ойпатлығына көшип-қонысланыу тарийхын, Хийуа ханлығы менен қарым-қатнастары, илим-хикметтиң раўажланыуында Хийуаның тутқан роли, соң советлик дүзимниң орнауи арқалы ески менен жаңа сияпат арасындағы кескин гүреслер, мәдений мийрасларға болған бадырақлық көзқараслар көркем-әдебий бояулар тийқарында ашып бериледи.

Ә.Пахратдиновтың «Шейитлер тәғдири» (2008) романы да үлкен бай тарийхий фактлер тийқарында жазылған шығарма. Онда қарақалпақ халқының бурыннан бай тарийхқа, миллий үрп-әдетлерге, әдебият,

мәдениятка, илим-хикметлерге ийе халық болғанлығы, ХХ әсирдин 20-30-жылларында бул халықты қызыл империяның басып алыуы, мешит, медреселерин қыйратылыуы, ахун, уламаларын, миллий зыялыларын жоқ қылыулары, буған қарсы халық наразылығы, бул мәселелерде елдин руўхый таянышы болған Кумөзек ийшан, Нурылла ахун медреселери хәм ахунларының роллери, халықты-миллетти, оның тарихын, мәдениятын сақлап қалыу үшін Жәлел мақсым, К.Әўезов, Қазы Мәўлик, Асқар қазы, Қыдыр қазы, Керимберди ахун, Барлықбай болыс, Палўан болыс, Сапар жалаңашлардың Кеңес хуқиметинин жаўызлықларына қарсы гүреслери гәп болады.

Ә.Пахратдиновтың «Шейитлер тәғдири» романында көрип өткени-миздей, бул дәўирде репрессия темасы қарақалпақ прозасында хәр тәрәплеме сәўлеленген машқалалардың бири болды. Атап айтсақ, Ә.Пахратдиновтың романында 30-жыллардағы массалық репрессия ақыбетлери сәўлелениў тапқан болса, А.Султановтың 2008-жылы баспа көрген «Дөхмет» романында репрессияның жекке тарийхый тулғалар тәғдирине жасаған тәсирин көрсетиў бас мақсет есапланады.

А.Султановтың романы өзинин кинороманлық сюжети менен де усы тематикадағы басқа шығармалардан түпкиликли парыкланып турады. Романда халқымыздың сүйикли перзенти, ХХ әсирдеги жана қарақалпақ мәмлекетшилигинин тийкарын салыушы Аллаяр Қораз улы Досназаровтың тарийхый тәғдири оғада бир шынлық пенен көркем сәўлелениўин табады.

Усындай ел азаматларының образын шыншыллық пенен ашып бериўшилиқ бағыты Қыпшақбай Мәтмуратовтың «Тербенбес» (2004) романында буннан да айкынырақ көзге тасланады. Бирақ, Қ.Мәтмуратов романында геўделенген қахарман (Лепесбай) А.Султанов романындағыдай ири мәмлекетлик ғайраткер де емес, өз дәўиринде сәўдагершилиқ хәм исбилерменлик уқыбы арқалы халқының бахты-ығбалы үшін күйип-жанып, жан-аямай гүрескен, бай болса да, адамгершиликли хақыйкый халық улы болып табылады. Былайынша айтқанда, роман қарақалпақлар арасынан шыққан дәслепки капиталист Лепесбай хаққында. Романда оннан басқа да елдин бирлигин сақлауға умтылған уламалар, аш халыққа мүриўбет көрсеткен байлар, журтты әдил басқарған болыслар образы да өзинин хақыйкый сәўлелениўин тапқан.

Роман бай-бийлер, уламалар образын жасаудағы усы бағыты бойынша да, ортаға қойылған мәселениң бурын сөз етилмегенлиги менен де қарақалпақ прозасына таза хаўа болып кирери сөзсиз.

80-жылларда бир қатар романлары менен көзге түсип қалған жазыўшы Кеңесбай Алламбергенов 1991-жылы «Дәрья тартылған жыллар»*

* Бул роман хаққындағы талқы пикирлер проф. Ә.Пахратдинов тәрәпинен жазылды.

романын жәриялады. Роман темасынан көринип турғанындай, экология темасына бағыш етилген. Жазыушы бул шығармасында дәрьяның сууының қайтыу, тартылыу деталына үлкен рәмзий мағана, поэтикалык мәни жүклеген. Бул арқалы ол өткен әсирдің соңғы 30–40 жылы ишиндеги хожалықты басқарыудағы буйрықпазлык, өзи боладылык, жөнсиз жобаластырыушылык иллетлериниң салдарынан экологиялык халаттың бузылыуын, адамлар санасының өзгериуин, яғный экологиялык-рууый өмиримиздеги дағдарысларды ашып көрсетиуди нийет еткен. Автордың бул нийети бас қахарман Жалғас Назаровтың образы арқалы ашып бериледи.

Жазыушы дәрья деталына үлкен поэтикалык мәни жүклеп, романды усы дәрьяны, дәрья бойында болып атырған ўақыяларды сүүретлеуден баслайды. Дәрья колтықларының биринде жасап атырған кишкене бир аўыл адамларының күнделикли руўзыгершилигин сүүретлеуден басланған бул ўақыялар ақыр-аяғында үлкен жәмийетлик-сиясий түс алатуғын республика турмысының баслы белеслерине дейин апарып жетелейди. Өмиринше бригадир менен баслықтың бийпарықлығынан, тек өз мәпин, кара басының хәзлигин ойлаушылығынан, хожалықты басқарыуда буйрықпазлык, хәкимшилик, ағайинпазлыкқа жол қойыушылығынан, истиң көзин билмейтуғынлығынан азап шегип, бул иллетлерге жаны төзбей шыр-пыр болып турмыс кеширген Назар-бағман бир күн әжел келип, көз жумады. Изинше хожасызлык, жүзекилик, көзбоямашылык, буйрықпазлык кесели оның аўылында да хәдден тыс ен жайып, пышык мурны батпас қалың жыс тоғайлар қырқылып, тарийхий-мәдений орынлар жыртқышларша бузылып, колдан көгерткен он гектарлык бағына дейин қурылыслар менен пахта, салы атызлары мөканына айланып кетеди...

«—Хаў, шырақларым-аў, тоғайдан басқа жер қырып ағып атыр ма?»-деп бир нешше рет тракторшыларды тоқтатып қасарысып турып алғанлары бар.

—Буннан артық бизиң тәбиятымыз бар ма? Бүйте берсек, ертең тис шуклаўға ағаш таппай қаламыз ғой. Буның кебетейине ушырап жүрмесендер болар еди, шырақларым...» (154-б.)

Бирақ, олардың бул қарсылықлары лаўлап турған өртке қарлығаштың қанаты менен суў бүриккениндей ғана хәрекетлер еди. Себеби, аўыл басшылары түе туўған баласы да оларға тис тырнағы менен қарсы«

«—Ничево, ғарры, тисинди зубной щетка менен тазалайсаң,—деп оларды мысқыллап, өзлеринше үлкен ис питкерип атырғандай болады бундайда аўыл басшылары.—Жети атаңның көзин көрген болса да, тоғай шабылады! Хүкиметтиң тапсырмасы сол, жер ашыуымыз керек, жер! План орынлауымыз керек, план! Тоғайдың астын ашпасақ, зүрәәтли

жерди қайдан табамыз?! Бул тоғайдың сизлерге не кереги болып қалды, я санаатлық әхмийетли болмаса...»

«Аға, усы әдетинди-ақ қоймадың ғой,—дейди кешкурун үйге келген соң Жалғастың ағасы атасына көз алартып.—Бул сөзинди жоқарыдағы «басшылар» еситсе, неше пуллық киси боламыз?! Саған хеш гәп, мени түтип жейди. Совхоздағы төрт арыстың бирисен, коммунистсен, әкене айтпадың ба, дейди...» (16-б).

Романда жаманлық өртин өшириүге қанаты менен суў тамызған, жақсылықтың тынып-тыншымас, күйгелек жан ашыры Жалғас Назаров образы менен биргеликте бийпарық басшылар хәм хәмелпараз, жағымпаз «балалар»дың минез-кулық халаты, ақыл-ой, санасы, дәрежеси хеш асыра силтеүсиз-ақ, қара бояўды хәдден тыс жағыўсыз-ақ әпиўайы сөзлер менен усылайынша тәрипленип, исенимли сәўлелениўин тапқан.

Романдағы сүўретленген жақсылық-жаманлық ўақыялардың барлығы жас бала, соңырақ ишки ислер белиминин пидайы хызметкери Жалғас Назаровтың көз алдында болып өтеди. Оның өмирге көзқарасы менен характерин, турмыслық жолын усы ўақыялар тәсир ақыбетлери келтирип шығарады. Жаслайынан атасы Назар бағман тәрбиясында жаманлыққа жийренип өскен ол өсе келе бул иллетлерге қарсы гүресийдин жолларын қарастыра баслайды. Бирак, хеш шара таппайды «Әбдибай бригадир менен Жәримбет баслық қыласынды қыла береди, мәскүнем иниси Алламурастың тракторын директор «тартып» алып, оң қолдай механизатор Дәўлетмуратқа бергени ушын Жәримбет баслық «бес пышақтың туқымларынан» өш алыўға кириседи, жумыссыз қалған Дәўлетмурат аўылды таслап кетиўге мәжбүр болады. Назар бағман болса, бағының орнын пахта жерге бермеймен, деп қарсылық билдиргени ушын жийдеге байлап қойылып «жазасын алады». Назар бағманның кемпири балалардың таласы ушын Әбдибай бригадир тәрөпинен камшының астына алынады, бригадир буның менен де турмай, Жалғастың үйине қыдырып келген Тәжигүл апасына урланып келип қол салмақшы болады...

Булардан хеш нәтийже шығара алмаған ол ақыр аяғында салманың еки бойында тынып турған Назар бағманның мың түпке жақын ақ тереклери менен тораңғылларына «суў жолын тазалаймыз» деген бәне менен дүккиш салып жибереди.

Жалғастың да аўылдан «безигийине» усы ўақыялар себепши болады. Ол дәслебинде бул жаўызлықларды қара күши менен жеңиўге болады, деп ойлайды. «Үлкейсем, әлбетте, милиция болыўым керек» деп түйинеди ишинен. «Бундай адамлар милициядан басқа хеш кимнен қорықпайды. Дүньядағы ең күшли адам-милиция!».

Оның бул ойын әскерликтен қайтып киятырғанында, вокзалда тап болған жалатайлардан тис жеў ўақыясы тезлестирип жибереди.

Бирак, ишки ислер бөлими хызметиндегилердин барлығы да ол ойлағандай адамның хуқықын қорғау үшін гүресе бермейди екен, бир қанша хызметкерлер өз исин көз боямашылыққа, таныс-билисликке, өзинен жоқары басшыларға жағымпазлыққа тийкарланып қурады. Район, қала аймағындағы басшылар болса хуқық қорғау шөлкемлерин де өзлериниң жынаятлы ислерин жасыратуғын «мөлдек мәкемелерге» айландырып алған екен. Бир сөз бенен айтқанда, Жалғас Назаровқа бул жерде нызам орнындағы заңсызлықларға қарсы гүресиўге туўра келеди. Бас кесер уры-ғәззап Асан Қарабаевқа, саўдагер жолы бузық хаял Гүлайға, мал урыларына, ишки ислер бөлими баслығы орынбасары Өмирбай Оразбаевқа байланыслы жынаятлардың бет-пердесин ашып тасламақшы болады. Бирак, бул қылмыслар райоңдағы белгили басшылар менен сабақласып кеткен жынаятлар болғанлықтан да тергеу жөнелисине жетпей-ақ жабылып қала береди. Жалғас Назаров болса, бул ислериниң хақысына шөлкемлескен қара күшлерден өлимши етип сокқы алады.

Жазыўшы бул орынларда, әсиресе, өз қылығының қурбаны болған Асан Қарабаев пенен жағымпаз басшы Өмирбай Оразбаевтың дараланған образларын жүдә исенимли түрде жарата алған.

Романның екенинши китабы «Хүждан иси»нде Жалғас характериниң әдеуір дәрежеде жетискенлигин көремиз. Енди ол хақықат өз исиниң маманы болып жетилисип қалған, кәнигелик-турмыслық тәжирийбеси де әдеуір арта түскен гүресшең сыпатында көзге тасланады.

Романның бул китабында Сырғагүл, Хәкимов, Әбдикәримов, Бердибай образы арқалы шөлкемлескен жынаят мафияның ақыбетлери ашып берилсе, Жалғас, Дәўлетбай Бабажанов хәм т.б. образлар мысалында хадал күшлер жеңисиниң салтанаты сәўлелениўин табады. Жазыўшы бул образлар арқалы жаңа дәўирдин қахарманларының өзине тән сыпатлы белгилерин толық ашып бере алған. Роман усындай жаңа адамлардың хақықый көркем тулғасының жасалыўы менен де қунлы. Мәселен, бир-бириниң антиподы болған Хәкимов пенен Бабажановтың образлары усы жағынан қарақалпақ прозасында бурын көрилмеген жаңа образлар.

Романның және бир жетискенлиги автордың ўақыяларды сүўретлеуде тапқан жеңил, ықшам формасы хәм жыллы лиризмге толы бир дем менен оқылатуғын образлы көркем тили. Автор роман конфликтине адамлардың өзин қоршаған орталыққа хәм халықлық мүлкке қатнасын тийкарғы өзек етип ала отырып, басқа майда-шүйде турмыслық конфликтлерди усы өзекли қарама-қарсылықтың өне бойына шеберлик пенен жәмлестире алған. Нәтийжеде роман көп сөзлиликтен, артықша деталластырыу кеселинен сап-таза болып шыққан.

80-жылларда сатиралық гүрринлери менен танылған М.Нызанов 90-жылларда повесть жанрында да табыслы қәлем тербетип, дәўирдин

әхмийетли мәселелерин ортаға қойып «Жат журттағы жети күн», «Ақшағұл» повестлерин дөретти.

Муратбай Нызановтың «Жат журттағы жети күн»* повестинде жазыушының күшли фантазиясынан тууған уақыялар дизбеги сүүретленеди. Бекназар атлы киси ауылдағы дайысының тойына барған жерде ушар тарелка менен келген белгисиз бир адамлар оны өзлери менен алып ушып кетеди. Уақыя усылай басланады. Повесть фантастикалық характерге ийе болғаны менен, оның ишинде сүүретленген хәр бир уақыя бизиң жасап атырған дәуиримиз, бүгинги күн адамлары, гейбир үрп-әдетлер, қылықлар, юморлық формада бериледи. Мәселен, жазыушы хәзирги той бериу тәртибин күлките алады, яғный, қаладағы той өткерийдеги «дизимнен» өтиулер, базы бир тойларда арнаулы түрде «дизимге» бир емес, еки стол қойылады. Сондай-ақ тойда ушырасатуғын гөрқауларды да күлките алады. Жазыушы буны тиккелей емес, ал жол-жөнекей ауылдағы шопанлардың тойын сүүретлей отырып, хәзил тили менен айтып өтеди: «...Қалада болар ма еди, буған кеткен уақыттың ишинде он тойға барып «дизимнен» өтип шығыуға болады. Ал, бул жерде бетине тигилип қарап «дизим» алып отырған да хеш ким жоқ. Онлап аұқат жеп баратырғанларды да көрмейсең...»

Фантазиясыз, ойды қыялға шарықлатпай сатиралық шығарма дөретиу-ол шығарманы көркемлик жақтан төменлетий, шығарманың қунлылығын бир қанша пәске түсирий менен барабар. Сатирик жазыушы қанша қыялға бай болса, турмыста толып атырған хәдийселер, уақыялар соншелли мазмунлы, қызық болып көрсетиледи.

Мысалы, оның қахарманы үш көзли адамлардың планетасына барып түседи. Бул планетада жасаушылардың турмысы жердеги адамлардың турмысы менен салыстырмалы түрде бериледи. Үш көзлилер планетасында цивилизация, илим күшли раўажланған. Әлемнің телесүүретин жазыушы былайынша сүүретлейди «...Шарға минип, Жерге барған менен хожалығында көз қызғандай хеш нәрсеси жоқ екен. Дийуалға мебель орнына Қуяштың, Марстың, Шолпанның хәм алжаспасам өзимиздің Жердің сүүретлери салынған. Олардың арасында тарелкалар ушып жүр. Қуяштан биресе қызғылт, биресе сарғылт шаңлар бөлинип шығып, ол кеңисликке сиңип жоқ болып кетип атыр. Мен атын билетуғын планеталардың төрирегинде басқа да майда-майда Жерлер жақынлап келгендей болады да, тағы тунғыйыққа сиңип кетеди. Оларды көрип отырып, бул көринислердің тоқтаусыз өзгерип баратуғынына хайран қалдым. Бир есаптан қызғандым хәм өзимиздің сүүретшилерге гәзбим келди. «Уйқыдағы арыу», «Өлип баратырған Арал», тағы-тағы сондай өли сүүретлер менен бала-шаға асырағанша, усындай қыймылдап туратуғын сүүрет салмайсаң ба?»

Бул жерде жазыушы хәзир адамларға үрдис болған гарнитур жыйнау кылығының үстинен күледі хәм талантсыз, идеясыз гейбир художник-лердің шығармаларын сынға алады, соның менен бирге, үш көзлі адамлардың планетасындағы бул хәдийсе сүүрет емес, ал хақыйкый әлемнің көриниси екенлигин, усы арқалы бул планетаның цивилизациясының жоқары дәрежеге жетискенлигин көрсетпекши болады.

М.Нызановтың «Жат журттағы жети күн» повестинде жерден барған ўәкил Бекназар үш көзлі адамлар планетасындағы турмысты бизиң турмысымыз бенен салыстырады: «Биринши оған аўқат усыңғанда, тула бойым жуў ете қалды. Бундай суўық ишимликти өмир бойы ишип көрмеген едик. Бул суўдың суўықлығынан Арқа муз океанының музды жыллырақ еди».

Жазыушының сүүретлеўинше, олар «доктор» деген сөзди түсинбесе де, «тәўип» деген сөзди түсинеди екен. «Тәўиплер бизде буннан бир-еки жыллықлар алдын болған. Бирақ, кейин ала аўырыўшылық пүткиллей сапластырылып болынуўына байланыслы, олар жумыссыз қалған. Бул кәсипти бизде хәзир хеш ким үрдис етпейди».

Екинши бир эпизодта автор хәзирги гейпара интервью бериў формалары үстинен күле отырып, аўыл хожалығындағы көз боямашылықты, хәдден тыс жоба изинен куўыўшылықты өткир сынға алады. Үш көзлі адамлар Бекназардан интервью алыўға келеди. Планетаға келген максетин сорағанда, Бекназар пахтаны усы жаққа көширсек пе деген ой менен келгенлигин айтады.

Бекназар сол планетада жүргенинде түс көреді. Түсинде ол жерге қайтып барған екен. Дайысының ўйине барады. Қалаға келеди. Бирақ, хеш ким оған исенбейди. Қонсысы Қарлыбай ол планетадағы баҳаны сорайды. Өтемис деген жийени оны редакцияға алып барады, редакцияның хабаршысы оның үш көзلیلер планетасындағы турмыстың жерге қарағанда анағурлым дәрежеде алға кеткенин сезип, бул белгисиз планета хаққында керисинше мағлыўмат бергиси келеди. Бул эпизодта хақыйқатлықты бурмалап сүүретлейтуғын журналистлер сынға алынады.

Солай етип, «Жат журттағы жети күн» повести фантазиялық сүүретлеў усылы менен, ирония хәм гротесектиң жәрдемінде жәмийеттеги унамсыз характерлерди, хәдийселерди жат журттағы планета турмысы менен салыстырып сүүретлейди. Автор бул повесть пенен өзиниң шеберлиги, өткир бақлаўшы екенлигин көрсетеди. Шығарма мазмуны хәм формасындағы юмор хәм фантастикалық сыпатлардың қатар қолланылуўына қарап бул повестьти юмор-фантастикалық повесть деп баҳаласақ та болады.

Жас фантастик жазыушы Сәдирбай Исмайылов 1991-жылы қарақалпақ прозасында бириншилерден болып «Жүрек галактикасы» атлы

фантастикалық роман жәриялады. Романда пүткіл адамзаттың дәре-
тіуішілік уллылығы, планеталар, галактикалар аралық сырлы ұақыялар,
жер хәм аспанның бөлінбес бирлиги хаққындағы қызыклы ұақыялар
көркем сәуелелениуін табады.

Романда усындай фантастикалық ұақыялар тымсалында экология-
лық руұхый азадалық, адамгершилиқ, сап мухаббат, парахатшылық
мәселелери де ортаға қойылады. Әсиресе шығармада парахатшылық-
жүрек галактикасының эпицентри екенлигине үлкен поэтикалық мәни
жүкленген. Атап айтсақ, романның «Дәуекескен», «Фаэтонның қыйрауы»
әпсаналары менен Цефей шоқ жұлдызы планетасының қайғылы
тәғдири, Бахадырдың атасын Кәримнің басынан кеширгенлери эпи-
зодларында сүүретленген ұақыялар тиккелей парахатшылық мәселе-
син сөз етиуге бағдарланған.

Роман бул идеялық бағыты бойынша автордың 80-жылларда жазыл-
ған «Парахатшылық-мәңгилик» повести менен бир үнлес келеди.

Усындай формалық жана бағдар Амангелди Халмуратовтың 1998-
жылы жарық көрген «Жәннет бағы» романында да көзге тасланады.
Романда ұақыялар фантастикалық, мифологиялық формаларда сүүрет-
лениуін табады. Бул шығармада романның бас қахарманы Артурдың
мудамы бас қатырып жүрген «Бизди қоршаған шексиз әлемде орнымыз
қандай? Азлы-көпли өмиримизде тийқарғы максетимизди белгилеп
алмай, өмиримиздің көп бөлегин бийхуұда өткерип қоймаймыз ба?
Жасамақтағы мақсет не? дегендей сораұлар ортаға тасланып, адам хәм
оны қоршаған әлемнің байланысы, адам өмиринің мәниси, оның
умтылыслары, тилеклери¹ усаған улыұма инсаныйлық машқалалар кең
түрде сөз етиледі.

Бул дәуир романшылығында жас жазыушы Алланазар Әбдиевтің
«Жын-жыпырлар уясы» романы елеули кубылыс болып көзге тасланады.

А.Әбдиевтің қарақалпақ әдебиятына салмақлы үлес болып қосыл-
ған, авторды жазыушы сыпатында жәмийетшиликке кеңнен танытқан
шығармасы «Жын-жыпырлар уясы» («Қарақалпақстан» баспасы 2004-
жыл) романы болды. («Арал» журналы, 1991, №3) Хақыйқатында, бул
романның толық варианты емес, романның екінши ярымы еди. Сонда
да оқыушылар тәрәпинен қызғын күтип алынды. Баспасөзде унамлы
пикирлер пайда болды. 2000-жылы болса, «Әмиүдәрәя» журналының
№1, №2 санларында шығарманың толық варианты басылып шықты.

Бунда советлик дәуирдеги адам еркинликлериниң аяқ асты етилиу-
лери, жәмийеттеги бузықшылықлар, қәте-кемшиликлер, адамгершиликке
жат қылұалар, әдилсизликлер исенимли сүүретлениуін тауып, өткір

¹ Нуржанов П. Фәрезсизлик дәуири қарақалпақ прозасы. — Нөкис: «Билим», 2003.—33-б.

әшкараланады. Жәмийеттің, басшылардың хәдден тыс бузылып кеткенлиги себепли хәқ жасаўдың хеш мүмкин болмай қалғанлығын қахарманлар образы арқалы исенимли ашып береді. Мәселен, хәқ жасаўды күсеп, соның ушын гүрес жүргизген Сайымбет ақырында жинли болып кетеді, Қайып соңында уры, гәззапқа айланады, Аяп Турдиевич болса қолды бир силтеп, басқа адамлар сыяқлы парахорлық жол тутады х.т.б. Булардың усындай халға түсиў себеплерин автор исенимли түрде шебер сүүретлеген. Турмыс хәқыйқатлығы хеш бурмаламай берилген.

Сайымбет-хәқыйқатшыл адам. Ол өзи ислейтуғын мектебиндеги билим бериўдеги қәте-кемшиликлерге бәрқулла қарсы шығады. Оқыўшыларға айрықша билим бериў, оларды нағыз инсан етип тәрбиялаў, оларға муғаллимлердің өзлери үлги болыўының тәрәпдары болады. Бул мектеп директоры Мырзамурат Фазыловқа жақпайды.

Ең ақырында булар арасында гүресте жәмийеттен, басшылардан күш алып турған, пулы көп Мырзамураттың үстин келиўи-Сайымбетке нервти бузатуғын дәри салып жинли етип жиберийи менен тынады. Әлбетте, буған қарап Сайымбетти женилди, деп жуўмақ шығарыў да қәте болар еди. Себеби, жинли болса да Сайымбеттин негизиндеги хәқыйқатлық ушқынлары оның кеўлиниң тазалығын биротала жоқ ете алмайды, Фазыловтың қолжапқышына айналмайды. Жинли болса да жан дүньясы таза, пәк, адамгершилик жағынан оннан үстин турады. Мысалы, көшеде отырып қайыршылық еткенде де удайы айтатуғыны ағла тилеклер, ақыл-нәсиятлар. Мырзамуратқа, Ақсүнгилге усаған адамлар пул берсе де алмай, қайта оларды таяклап қуўып салады.

Сайымбет образын жасаў арқалы автор Мырзамураттың хәм басқа да жәмийеттеги айырым адамлардың адамгершилиги жинли Сайымбеттен де төменлеп кеткенлигин көрсетип бермекши болады.

Жәмийет қанша жаўыз, әдилсиз болса да, Сайымбет сыяқлы хәқыйқатлық тәрәпдарлары болған Қайыпты да, Аяп Турдиевичти де биротала сындырып таслай алмады. Қайып мәжбүрий уры, гәззаплық жолға түссе де, кеўил пәклиги сөнбей, урлағанда да тек парахор, халықты зар жылатып дүнья топлағанларды тонайды. Аяп Турдиевич те сонша ўақыттан берли нәпәклик жолға түсип, пара бермеген, көплеген адамларды нахәқтан сотлатып жүрген тергеўши болса да, Қайып пенен сөйлескенинен ондағы адамгершиликтің биротала сөнип қалмағанын көремиз.

Улыўма, роман қыян-кести, қызықлы ўақыялары, тилиниң тартымлығы, ширелиги менен оқыўшыны өзине тартады.

Романның композициялық қурылысы менен сюжет, конфликтиндеги қахарманлар характерин жасаўындағы өзгешеликлер, ўақыяларды ядқа түсирий, елеслетиў, диалог, монолог, галлюцинациялар тийқарында бериў сыяқлы сүүретлеў усылларынан пайдаланыў шеберлиги жазыўшы-

ның көлеминин ысылып, әдебий тәжирийбелер топлап атырған-лығынан дерек берип турады.

Роман сюжети еки бағдарда параллель алып барылады. Жәмийет былғасығын ашып беріуде қахарманның (Қайып) жазған гүрриңи де берилген. Негизинде автор романда өзиниң гүрриң етиў усылын Әзиз Несинниң шығармаларындағы, Д.Свифттиң «Лемюэль Гулливердин саяхатлары» романындағы сүүретлеў усыллары менен шебер байланыстыра билген.

Бул усыл сүүретленип атырған нәрсениң тәсиршенлигин, руўхын еле де күшейтиўге себепши болады.

Бундай жағдай, яғный, шығарманың ишине өзиникин, яки басқа биреўдин шығармасын билегөре киргизип сүүретлеў әдебиятта бар усыл. Мәселен, Шынғыс Айтматов дөретиўшилигинде гезлеседи.

Роман, айырым илимпазлардың көрсетиўинше 1980-1990-жыллары жазылған Т.Қайыпбергеновтың «Көздин қарашығы», Ш.Сейтовтың «Жаман шығанақтағы Ақтуба», К.Мәмбетовтың «Хүждан», О.Әбдирахмановтың «Босаға», К.Алламбергеновтың «Дәрья тартылған жыллар» романлары менен идеялық жақтан үнлеседи.

Д Р А М А Т У Р Г И Я

Ғәрезсизлик театр өнери алдына да сынақлы реформаларды әмелге асырыўды бас ұазыйпа етип қойды. Себеби, театр репертуарлары болған драмалық шығармалардың айырымлары тематикалық жақтан жүдә ескирген еди, олар тоталитар жәмийеттин хуқириан сиясатын тәрийплейтуғын тарийхый-революциялық темаларға қурылды, заманагөй темаларда оригинал пьесалар кем дөретилди. Сол ушын да драматурглер 90-жыллардың басларынан өткен өтмишимиздеги бай тарийхымызды, халқымыз басып өткен машақатлы жолларды, бул жоллардағы халық батырларының қахарманлық ис-хәрекетлерин улығлайтуғын трагедиялық тарийхый, сондай-ақ кешеги жақын өтмишимизде жәмийетте орын алған жат иллетлерди критикалайтуғын заманагөй руўхтағы сатиралық, комедиялық пьесалар дөретиўге күшли бет бурды. Драматургияда фольклорлық-халықлық сюжетке негизленип пьесалар жазыў бағыты пайда бола баслады. Репрессия қурбанлары темасы да драматурглеримиздин нәзеринен шетте қалмады. Атап айтсақ, Т.Қайыпбергеновтың «Айдос баба» («Мың тиллаға тигилген гелле») трагедиясы менен «Сахра бүлбили» (1997) драмасы, К.Рахмановтың «Ынжықтың мұхаббаты», «Тоғыз тонқылдақ, бир шинкилдек» комедиялары, К.Мәмуратовтың «Өмирбек хәм тазша», С.Жумағуловтың «Адамлар қалай бузылған?», «Күйеўинди берип тур», «Экстрасенс» комедиялары, М.Ныгзановтың

«Еки дүньяның әўереси», А.Султановтың «Нахақтан төгилген қан» драмасы менен И.Юсуповтың «Әжинияз» опералық спектакллери, минекей, усындай бағыттағы шығармалар еди.

Бул жылларда К.Рахманов драматургияның туўдары сыпатында жемисли дөретиўшилиқ мийнет етип, тамашагөйлер дыққатына бир қанша комедиялық шығармалар усынды. Оның «Ынжықтың мухаббаты» (1992) комедиясы да жаслардың мухаббаты хәм шаңарақ қурыў мәселелерине бағышланып жазылған. Онда Фаррыбай, Айшолпан образлары мысалында жаслардың пәк мухаббат сезимлери жаңаша формаларда сәўлелениў табады. Автор бул образлар арқалы адам өз жартысын таўып алғанша семья қурыўға асықпаў керек, пәк мухаббат ерте ме, кеш пе түбинде өз ийелерин табады, деген идеяны алға сүреди.

Комедияда қахарманлар характери, психологиясы оғада исенимли ашып берилген. Мысал ушын Фаррыбайдың әкеси Қудиярдың жетегинде қыз айттырып барып, Ырысгүл деген қыз бенен танысып, сөйлесик жүргизген эпизодын алып қарайық. Бул эпизодта бурын Фаррыбайды тек уялшақ, тартыншақ, ынжық деп танып билип отырған тамашагөй енди оның әкеси яки және биреўдиң жетегинде кете беретуғын қуры сүлдер емес екенлигин, өмирге өз көзқарасы, өзінше талғамы бар екенлигин, жалған сүйдим-күйдимди жек көретуғынлығын, қалың мал берип қыз алыўға тис-тырнағы менен қарсы екенлигин сезе баслайды. Ырысгүл менен болған бул сөйлесиклерден оның хақ көкиреклик, мийнет сүйгишлик, зийреклилик усаған басқа да унамлы сыпатларын көриўге болады. Себеби, кеўлинде хеш нәрсе жоқ Фаррыбай Ырысгүлге хақ көкиреги менен өзиниң қолынан қамыр ийлеп, нан жаўыў, аўқат писириў, сыйыр саўыў, кир жуўыў, үйдиң ишин тазалаў, бәри-бәри келетуғынлығын айтады.

Усы сөйлесиклерде өз гезегинде қалалы қыз Ырысгүлдиң де характер, психологиясы жән-жақлы ашылып барады. Ол Фаррыбайдың бул гәплерине ишинен сүйсинеди. Себеби, мийнет көрмей, мудамы үп-сүп пенен өскен қыз турмысқа шыққаннан кейин де усындай «тил алғыш» күйеў менен қолын ыссы суўға малып, ийнин қыймылдатпай жасаўы керектә!

Екиншиден, бундай қызға күйеў баланың ғурғын, бардамлы хожалықтың жалғыз баласы болғанлығы оннан да жақсы. Қәнекей, хәзирги гейпара «заманагөй», пасық ойлы қызларымыздың термининдегидей «овчарка»—жалмаўыз кемпири болмаса! Сол ушын да Ырысгүл Фаррыбайдың бес баспақлы сыйыры, бир танасы, сегиз қойы, алты қошқары, төрт серкеси, он үш ешкиси, он сегиз ылағы, жигирма бир таўығы бар екенлигин еситип қуўанып кетеди. «Ким-ким болып турасыз?» деген сораўына Фаррыбайдың «әкем, мен, хим-хим...» деп иркилип жуўап

кайтарғанынан «кемпири де бар шығар» деп хұррейленип сескенгендей түр билдиреди. Аз ғана иркилистен кейин «анаў не, анаў...» деп қолы менен хаўада әлле нениң сүүретин сызып көрсетип, ақыры «пышық-тә, пышық!» деген Ғаррыбайдың жуўабын еситкеннен кейин жаны жай таўып, жайма шуўақланады.

Ғаррыбай, әлбетте, ишинен Ырысгүлдин бул пейли-акбалын сезип турады. Сол ушын да ол унатпағанлығын айта алмай, бул жерден тез қайтып кеткенше асығады. Буннан алдын Айжамал деген қызды айттырып барғанда да ол усындай халатқа дуўшакер болған еди.

Хеш кимди унатпайтуғын Ғаррыбай мухаббат дегеннің не екенлигин ветврач қыз Айшолпанды ушыратқанда ғана сезе баслайды. Буны бул қызыл сыйырдың толғатыў ұақыясы сүүретленетуғын эпизодтағы Ғаррыбай менен Айшолпанның сөйлесиклеринен айқын сеземиз. Мийнетке қатнас, көзқараслардың бирлиги оларды тап бир мың жыллық ашықлардай бир-бирине жақынластырады.

Драматург бул жуўмақ арқалы хеш нәрседен бийғәрез, өз-ара түсинисиў хәм көзқараслар бирлиги арқалы шын кеўилден шыққан мухаббат ғана адамды бахытқа бөлендиретуғын хақыйкый мухаббат бола алады деген идеяны алға сүреди.

Т.Қайыпбергеновтың «Айдос баба» драмасы 1998-жылы «Еркин Қарақалпақстаны» газетасы бетлеринде жарық көре баслады. Драмада сүүретленген айырым ұақыялық эпизодлар жазыўшының «Бахытсызлар» романына тийкар етип алынған ұақыялар менен мәлим дәрежеде сәйкес келеди. Лекин, жазыўшы драмада Айдос баба образына драматург сыпатында прозасындағы Айдос бийге берилген бахасына қарағанда басқаша көзқараста болады, Айдос баба образына бүгинги миллий ғәрезсизлик дәўири көзқарасларынан шыға отырып пикир жүритеди. Драмада сүүретленилген ұақыялар Айдос өмириниң 1810-1827-жылларына туўра келеди. Айдос бул дәўирде түркий халықлардың тарийхын, генеологиялық шежиресин жақсы билетуғын адам сыпатында сәўлелениў табады. Биз буны драмадағы Айдостың хан менен хан дәрежесиндеги саўатлы сөйлескенлеринен анық байқаймыз. Айдостың хан менен болған бул сөйлесиклеринде қарақалпақ мәмлекетшилигин қайта дүзиўдеги Маман бийдиң умтылыслары, бирак, бул умтылыслардың Россия империясы тәрәпинен ис жүзинде қоллап-қуўатланылмағанлығы, империяның еки жүзли сиясаты, сол ушын да Маман бийдиң қарақалпақларды ата-бабаларының бурынғы Ыатаны—Әмиўдәрьяның төменги қуярлықларына алып келгенликлери хаққында пикир жүритиледи.

Драмада Айдос бабаның қарақалпақ мәмлекетшилигин дүзиў хаққындағы ойлары инилери Мыржық, Бегислердиң көзқарасларына

карағанда анағурлым кең хәм унамлы. Мыржык, Бегислер карақалпак мәмлекетшилигин дүзгенде, тек бир руў—қоңырат руўының хұкимдарлық етиўин әрман етеди. Айдос болса руўлар арасындағы бул алаўызлықты сапластырып, барлық карақалпак руўларын бир аўқамға-карақалпак ханлығына бириктириўди ойлайды. Хәтте, хәзир қудайтала Әмир Темурды жарық дүньяға қайтадан келтиргенде ме еди, мен карақалпак ханлығы хаккында ойламаған да болар едим, дегенге усаған қыялларға да барады. Оның ойынша, Әмир Темур барлық түркий халықларды бир мәмлекетшиликке бириктириў ушын гүресшен. Айдос та усы сиясатты қоллап-қуўатлайды.

Жазыўшы Айдос хәм оның туўған-туўысқанларының образында феодаллық дәўирдиң жиклениўшиликке, алаўызлыққа тийкарланған нызамлары менен әдеп-икрам нормаларын ашып береді. Айдос трагедиясы арқалы болса усы алаўызлықтың ақыбетлерин көрсетеди. Жазыўшы-драматургтиң Айдос хаккындағы жақсы нийетлери оның образының исенимли жаратылыўына кери тәсирин тийгизбейди, керисинше автор Айдос образын барлық қарама-қарсылықлары менен толық жаратып береді.

Т.Қайыпбергенов 1997-жылы дөретилген «Сахра бүлбили» (1997) драмасында Бердақ образына да усундай миллий гәрезлик идеологиясы көзқарасынан баха береді. Бул драма Бердақ образын жаратқан басқа поэзиялық, прозалық шығармаларға карағанда әдеўир исенимлилиги хәм көркемлик сыпатының күшлилиги менен көзге тасланады.

М.Нызановтың «Еки дүньяның әўереси» пьесасы тойымсыз, инсапсыз адамларды қаралаған комедия болып табылады. Комедияда сүүретленилген ўақыялар бизиң жақын өтмишимизден алынған. Шығармада дүнья жаралғалы инсанияттың аяғына тусаў болып киятырған жағымпазлық, алымсақлық, дүньяпаразлық, парахорлық, жалахорлық усаған унамсыз иллетлер өтқир сынға алынады. Автор Артық, Өтехан, Асқар, Сәрдар хәм Насырлардың образларын жаратыў арқалы усы иллетлерден жийиркениўге, оған қарсы гүресийге шақырады.

Комедия 1991-жылдан баслап Нөкис, Ташкент театры сахналарында қойылып киятыр.

Муратбай Нызановтың «Еки дүньяның әўереси» комедиясында сүүретленген ўақыялар хәм қахарманлар образы бизиң жақын өтмишимизден алынса да, онда адамзатқа елеге шекем иллет машқала болып киятырған сүтхорлық, тойымсызлық, дүньяпаразлық, зықналық, алымсақлық, хуждансызлық, жағымпазлық сыяқлы унамсыз жат қәсийетлерге қарсы гүрес идеялары ортаға тасланады.

Шығарма сюжети Асқардың үйинде Асқар хәм оның хаялы Өтеханның әпиўайы сөйлесиўи менен басланып, кем-кем шийеленискен

драмалық сыпат ийелеп отырады. Оларға келип қосылған Артық хәм Насырлар арқалы комедияның ұақыясы хақықый динамикалық раўажланыўға өтеди.

Асқар хәм Насыр өзлери халықтың нанын жеп, өз мәпи ушын Артықты да өлтирип, жырып жегенлерин «соның мойнында кетти» деп тергеўден қутылмақшы болады. Ал, буның есесине Артықтың ас-абатын берип, оның жесир қалатуғын хаялына жәрдем берийди екеўи өз мойнына алады.

Ал, Артық болса өлип баратырып та басқалардағы қарызларын бул екеўинен өндирип, о дүньяға пара берий ушын алып кетеди хәм «мениң Асқар менен Насырда пәлен сом аласы қарызларым бар» деп хаялына тил хат таслап үлгереди. Күйеўиниң бул хәрәкетлери өзи бурыннан бузықлық жолға түсип, баслығынан еки қабат болып қалып, Артыққа асылып мәжбүрий қосылған Өтеханға да оңай түседи. Хәтте, күйеўиниң намазында күйеўине жаны ашып емес, ал илгериде харам өлген саўын сыйырының жетим қалған баспағына кеўли елжиреп, даўыс салып жылайды.

Комедия сюжетиндеги оғада қонымлы күлки тартатуғын бундай детальлар хәм көринислер автор тәрәпинен гейде толық реал планда, ал гейде реаллыққа жақын, бирақ, бөрттирилген—гиперболаластырылған аўхалда алынып сүўретленеди.

Сондай-ақ шығармада буған қосымша айырым орынларда өмир кубылыслары қыялтый емес, түс көрийшилиқ, галлюцинациялық кубылыслар сыпатында шебер бириктирилип берилген. Бундай усыллар автордың қәлеми ысылып, дөретиўшилигиниң поэтикалық-көркемлик дәрежесиниң өскенлигинен дерек береди.

Мысалы, шығармадағы Артықтың түс көрий кубылысы, оның о дүньядағылар менен де келисип бейишке барыўға талпыныў ұақыясы, дүнья ушын, хәтте, өзиниң өмиринен кешиўи, пул, мал-мүлк ушын бузық хаялға биле тура үйлениўи хәм әмел алыў ұақыялары бизиң бул пикиримиздиң мысалы бола алады. Булардың барлығы комедияда астарлы, ызғарлы күлки оятыў тәсиршенлигин асырып, дөретпениң поэтикалық шеңбериниң кеңлигин тастыйыклап тур.

Қулласы, М.Нысанов сатиралық поэзия, проза менен бир қатарда драматургияда да жана көркемлик изленислерге умтылып атырған жазыўшы.

2001-жылы А.Султановтың «Нахақтан төгилген қан» драмасы жаратылды. Бул драма жазыўшының «Дөхмет» кино романы тийкарында жазылған. Драмада ХХ әсирде қарақалпақ мәмлекетшилигин қайта дүзиўдин басы-қасында болған үлкен мәмлекетлик искер, халқымыздың

сүйикли перзенти Аллаяр Досназаровтың репрессия дәуириндеги машақатлы хызметлери хәм аянышлы тәғдири сөз етиледі.

Драмада А.Досназаров образы «Дөхмет» романындағы образға карағанда да анағурлым толық хәм тәсіршең етип жаратылған. Мысал ушын, А.Досназаровтың атылар алдындағы монологы менен атылуы көриниси сүўретленген эпизодты алып қарайық:

«Туўылған мәканым Қарақалпақстан! Киндик қаным тамған ана топырағым. Мен сениң келешегің ушын пүткіл өмиримди арнадым, сениң арынды-арлап, жырынды-жырладым. Дос та арттырдым, душпаным оннан да көп болды. Енди сеннен алысларда, өзге журтта, ғайры елатта өлим алдында турыппан. Ырза болың маған, бирөдарларым! Эрманларым көп еді. Әмиўдәрьяның ылай суўында шомылсам, Аралдың ақ бас толқынларында жүзем деп едим. Борпаң топырақларыңды шаңғытып, қара жерди қайра-қайра басып жүрсем деп едим. Бул да несип етпеди. Сеннен алыстағы күнлерим қорлықлы өтті мениң. Тәғдир шығар, тәғдир. Туўылған елим! Сениң тәғдириң меникине усамағай. Әўладлар ушын сен азат хәм абат Ыатан болып қалғайсан!...»

Автомат сести еситилді. Тоғай қуслары дүр силкинип әл хаўаға ушты. Оқ тийген Аллаяр жерге қулады. Ақ қайыңларда қып-қызыл қан излери қалды...

Сапар Хожаниязов атындағы жас тамашағөйлер театрында 2001-жылы сахналастырылып, сол жылы Өзбекстан Республикасы театрлары фестивалының жеңімпазы атанған «Нахақтан төгилген қан» спектакли усы көринислер менен тамамланады.

Буннан кейин Өзбекстан Республикасы Президенти И.А.Каримовтың «Бизің Ыатанымыздың еркинлигин, халқымыздың ар-намысы хәм кәдир-қымбатын, миллий дәстүрлер менен үрп-әдетлерди қорғау ушын, тоталитарлық тутым жүргизиў дәуиринде миллионлаған гүнасыз пукаралардың өмиринен айырылғанлығын, көплеген шаңарақлардың бузылғанын, көп санлы балалардың жетим қалғанлығын, тарийхтан, хәзирги хәм буннан кейинги әўладлардың ядынан шығарып таслау хәсла мүмкин емес» деген сөзлери айтылады. Сахна артында Герб хәм Байрақ, Қарақалпақстан Республикасының мәмлкетлик Гимни жаңлап еситиледі.

Мине, булар талантлы жазыўшы, драматург хәм публицист Алпысбай Султанов дәретиўшилигиниң бабамыз Аллаяр Досназаров темасына бағышланған бир бөлеги.

ӘДЕБИЯТТЫ ИЗЕРТЛЕҰ ИЛИМИ ХӘМ ӘДЕБИЙ СЫН

Өзбекстан Республикасының ғәрезсизликке ерисиўи менен ондағы экономикалық реформалардың демократиялық жөнелислердің тез пәт пенен ен жайып раўажланыўы республикамыздағы көркем руўхий дүньяның да қайта жаңаланыўына кең мүмкиншилик туўғызып берди. Ең баслысы-көркем әдебият, мәдений мийраслар сиясатластырыў иллетинен қутылып, оларды баҳалаўдағы класслық, партиялық көзқараслар күн тәртибинен алынып тасланды. Соның нәтийжесинде болса керек, аўыз еки көркем әдебият пенен жазба әдебият тарийхында орны гиреўли көп ғана тарийхий тулғалар менен олардың әжайып мийраслары бүгинги күнде өзине ылайық ҳақғөй баҳасын таўып, халық арасында қайта жаңғырмақта. Буның айқын мысалы сыпатында пүткил адамзат дүньясының бийбаха байлығы болған Имам ал Бухарий, Имам ат Термизий, Шайх Нажиматдин Кубра, Бахаўатдин Нақшбандий, Ахмад Ферғаний, Ахмад Яссаўий мийраслары менен исимлериниң қайта тиклениўин атап өтсек болады.

Бул мысалларды «Алпамыс» дәстанының 1000 жыллығының белгиленйўи Шолпан, Фитрат, Усман Насыр сыяқлы сөз зергерлериниң дөретпелериниң әдебиятлар тарийхынан қайтадан орын ала баслаўы фактлери менен толықтыратуғын болсақ, әлбетте, ғәрезсизликтин миллий кәдириятларымыз бенен аўыз-еки, жазба әдебий мийрасларымызды көздиң қарашығындай етип сақлаўға хәм оны терең үйрениўге кең мүмкиншиликлер ашып бергенлиги даўсыз.

Миллий кәдириятлар менен бийбаха әдебий-мәдений мийрасларды усылайынша миллий ғәрезсизлик идеясы көзқарасынан үйрениў каракалпақ фольклор таныўшылары менен әдебият изертлеўшилериниң нәзеринен де шетте қалмады. Әдебияттанйў илиминде де мәдений мийрасларды жәриялаў, айырымларын қайтадан баҳалаў, ХХ әсирдин 20 жылларына дейинги каракалпақ шайырларының шығармаларын жаңаша пикирлеў, 20-30-жыллардағы әдебият тарийхын қайта караў, каракалпақ әдебияты тарийхын оқытыўды жаңадан бағдарластырыў усаған унамлы кубылыслар жүз берди. Атап айтсақ, 20-30-жыллардағы әдебиятымыз тарийхындағы Аяпберген, Аббаз, Сейфулғәбит, Қазы Мәўлик, И.Фазылов дәретиўшилигине байланыслы филология илимлеринин докторлары Ә.Пахратдинов пенен Қ.Байниязовтың бир қатар машқалалық мақалалары жарық көрди. Бердақтың «Хорезм» дәстанының авторлығы мәселесиндеги тартыслар да өз ўақтында әдебиятты қайта пикирлеўдиң әжайып үлгиси болып хызмет етти. Хәтте, Өзбекстан Илимлер Академиясының хабаршы ағзасы И.Т.Сағыйтов «Хорезм—Бердақтың елеўли шығармасы» деген мақаласында «Хорезм» дәстаны хаққындағы өзиниң бурынғы пикирлеринен бас тартып, илимде үлкен алымларға

тән жокары илимийликтин, мәдениятлылыктын үлгисин көрсетти. 90-жыллар басында көркем әдебиятты дәүирлестириү мәселелери бойынша да бир қатар жақсы пикирлер пайда болды. Филология илимлеринин докторы, профессор К.Камаловтын усы бағдарда «Қарақалпақ әдебияты тарийхын дәүирлестириү мәселелери» деген көлемли мақаласы жарық көрди. Илимпаз мақалада фольклорлық мийрасларды бақалау мәселеси бойынша да көп ғана батыл пикирлерди ортаға салды.

XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басындағы қарақалпақ әдебияты үәкиллери дәретиүшилигин қайта үйрениү, белгили бир системаға салыү, олардың дәретпелерин жыйнап, бастырып шығарыү мәселелери бойынша профессор Ә.Пахратдинов бир қатар елеүли жұмысларды иследи. Оның көп жыллық изертлеүлери нәтийжесинде Аннакул, Омар, Қулмурат, Әбдикәдир, Сыдык, Жаңабай шайыр дәретпелери миллий ғәрезсизлик көзқарасынан қайта үйренилди, олардың дәретиүшилигиниң өзиншелиги ашып берилди. Қазы Мәүлик, Қазакбай, Сәпиүра, Разбек Қоразбек улы, Нурлыбай шайыр, Рам шайыр Арзы улы, Қыдырнияз бақсы сыяқлы шайырлардың дәретпелери 20-жыллардағы әдебият тарийхына енгизилди.

Усындай машқалалар фольклор жанрларын қайта үйрениү мәселелеринде де көзге тасланды. Атап айтсақ, фольклордың ең ески жанрлары болған мифлер, әпсаналар, бәдик, гүлапсан, ярамазан, пәтия, алғыс, ғарғыслар миллий ғәрезсизлик көзқарасынан үйрениле баслады.

Фольклордың баслы жанрларының бири—дәстанларды да өткен өтмишимиздеги сиясатластырыү батпақларынан толық тазартыү ислери батыл қолға алынды. Бул мәселеде қарақалпақ тарийхий-қахарманлық дәстаны «Едиге»ниң арнаұлы түрде изертлениүи, 1997-жылы «Қырық қыз» дәстанын үйрениү бойынша халықаралық конференцияның Нөкисте өткерилиүи пикиримизге толық дәлил бола алады. Хақыйқатында да, дәстанның барлық миллий версиялары 90-жыллардың басларына дейин дәстанның татар версиясына 40-жылларда русларға қарсы жаратылған шығарма, бай-феодаллардың мәпин жырлайтуғын дәретпе, деген жалған жала жабыұлардың салдарынан жеткиликли дәрежеде үйренилмей келген еди. Негизинде бул дәстан изертлеүге турарлық хақыйқат халықлық шығарма болып, онда елдин елшилиги ушын гүрес, елге, ел қорғаұшы батырларға деген сүйиспеншилик идеяларынан басқа адамзат мәпине қайшы келетуғын жат пикирлер жырланбас еди.

Филология илимлериниң докторы, профессор Кеңесбай Алламбергенов 80-жыллардың ақырларынан «Едиге» дәстаны хаққында монографиялық хәм докторлық диссертация сыпатындағы кең көлемли, арнаұлы илим-изертлеү жұмысын алып барды. «Едиге» дәстанының барлық машқалаларын комплексли изертлеүди мақсет еткен К.Алламбергенов 90-жыллардың орталарына дейин дәстанның айырым

вариантларын баспадан жәрияләүгә қатнасыу менен бир қатарда дәстан бойынша 20 ға жақын көлемли мақалалар жәриялады. Ол 1995-жылы «Билим» баспасы арқалы «Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге» атама-сында арнаулы монография бастырып шығарды.

2001-жылы болса дәстанды үйрениу бойынша Нөкисте халықаралық конференция өткерилди.

Соңғы жылларда да эпосларды миллий ғәрезсизлик көзқарасынан изертлеу ислери К.Палымбетовтың, Ж.Низаматдиновтың, Х.Жаксымова-ның илим-изертлеу жұмысларында дауам етилди.

Филология илимлериниң докторы, профессор «Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген илим ғайраткери» **Юнис Пахратдинов** 90-жыллардың басында «Қарақалпақ халық ауызеки дәретушилигинде юмор хәм сатира» бойынша монографиялық, докторлық жобадағы жұмысларды алып барды. Илимпаз бул жұмысында юмор хәм сатираға анықлама берип, оның пайда болуу жолларын халық ауызеки әңгимелеринен, айтыслардан, тойханадағы күлкиден излестирип, шешенлик айтысындағы халықлық сатираны, қарақалпақ халық ертеклериндеги юмор хәм сатира, хайуанатлар хаққындағы тымсаллық ертеклердеги күлки сырларын, қыяллы ертеклердеги юмор-сатиралық сыпатларды исенимли дәлиллер менен көрсетеди.

Соңғы уақытларда әдебий сын әдебият тарийхын изертлеу тарауларына қарағанда бираз артта қалып атырғандай көринеди. Деген менен, бул тарауда да К.Мәмбетов, Қ.Камалов, С.Бахадырова, К.Жәримбетов, Қ.Оразымбетов, М.Бекбергенова, П.Нуржанов хәм тағы басқалардың бир қатар әхмийетли мақалалары жарық көрди.

Бул жылларда әсиресе К.Жәримбетов, Қ.Оразымбетовлар поэзияның теориялық мәселелерин изертлеу саласында жемисли мийнетлер ислеп, бир қатар мақала хәм монографиялар жәриялады. Атап айтсақ **Қ.Жәримбетов** өзиниң «ХІХ әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хәм рауажланыу тарийхы» (2004) монографиясын қарақалпақ классикалық лирикасының әдебий жанр сыпатында пайда болуу, қәлиплесуу хәм рауажланыу жолларына дыққат аударылса, **Қ.Оразымбетовтың** «Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы» (2004) монографиясында хәзирги лириканың илимий-теориялық мәселелерине таллаулар жасалынады.

Еки илимпаздың да бул көп жыллық изертлеулері 2005-жылы докторлық диссертация сыпатында табыслы жууақланды.

Ең баслысы—бул дәуирдеги әдебияттануу илиминде ғәрезсизлик жылларындағы әдебияттың өзи де арнаулы жанрлар бойынша арнаулы түрде изертлеулер таба баслады. Мысалы, К.Алламбергеновтың «Ғәрезсизлик дәуири қарақалпақ әдебияты» (2005), П.Нуржановтың «Ғәрезсизлик дәуири қарақалпақ прозасы» мийнетлери бул пикиримиздиң айкын дәлили болады.

ЕКИНШИ БӨЛИМ

XX ӘСІР ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫНЫҢ КӨРНЕКЛИ ҰӘКИЛЛЕРІ

АББАЗ ШАЙЫР ДАБЫЛОВТЫҢ өмири хәм дөретиўшилиги (1898-1970)

Аббаз шайыр 1898-жылы Шымбай Уездиниң Көкөзек болыслығында Дабыл ийшанның шаңарағында дүньяға келди. Қараой, Бесмешит деп аталған қарақалпақларда белгили тарийхый орынлардың бири еди. Дабыл ийшанның өзи де халыққа белгили шайыр адам болған. Оның балалары хәм қызлары да шайыр болған. Ол хәкқында елде халық аўзында толып атырған әпсана гәплер бар.

Аббаз жаслайынан халықлық әдебиятқа хәм мәдениетқа кумар еди. Жаслайынан мешитте оқыды. Оннан Нурылла ахун медресесинде оқыды. Оның үйиниң Қарақум ийшанға көшип өтиўине байланыслы соң оқыўын Қарақум ийшан медресесинде даўам еттирди. Хәр кыйлы хожалықтағы кыйыншылықларға байланыслы ол Қарақум ийшан медресесинде оқыўын даўам ете алмай, соң Әйимбет ийшан медресесинде оқыўды тамамлайды.

Ол жаслайынан талантлы, халық мәдениетын қәдирлеген, қыссаханлыққа кумар болды. Ол XX әсирдиң биринши шерегиндеги қарақалпақлардағы талантлы, саўатлы шайыр қыссаханлардан болды. Қыссаханлықта ол Қазы Мәўлик мектебинде, Қәўендер бала мектебинде тәрбияланды. Соның ушын оның дөретиўшилигиниң басланғыш дәўирлери XX әсирдиң биринши шерегиндеги сол дәўирлердеги елдеги жасап турған әдебият хәм мәдениет тарийхының бир бөлеги болып қалды. Оның дөретиўшилигиниң дәслепки дәўирлерин усы тарийхтан бөлип алып қараў мүмкин емес.

XX әсирдиң биринши шерегинде қарақалпақ халқының өмирлери тарийхый, сиясий, социаллық хәм жәмийетлик гүреслерге толы жыллары болды. Өйткени, Түркстан жәдидлериниң адамзат тарийхында әжайып бир прогрессивлик хәрекетлерди дүньяға келтирген жыллары болды.

Бул әсир басындағы Түркстан жәдидлериниң баслы мақсетлери: Орайлық Азия халықларындағы монархиялық артта қалыўшылықты сапластырыў, ол ушын араб, парсы мектеп, мешит, медреселердиң тийкарында улыўма билим беретугын мектеплерди шөлкемлестириў, керек болса, Европа мәдениетинанда кең пайдаланыў машқалаларын көтерди. Бул мәселени жәдидлер XIX әсирдиң 80-жылларында ақ баслаған еди.

Жәдидлердің бул даўрығы Орайлық Азияда жасаўшы барлық халықлардың санасын оятты. Хәзирги тарийхый мағлыўматларда жәдидлердің бул хәрекетлери өз дәўиринде Туркия, Ирак, Саудия Арабиясы, Пакистан, Индиядағы прогрессив көзқарастағы адамларға қозғаў салғанлығы айтылады¹.

Түркстан жәдидлериниң бул хәрекетлерин, әлбетте, биринши гезекте усы аймақтағы жергиликли халық қоллап қуўатлады. Бул жөниндеги жәдидлик хәрекетлерди изертлеўшилер Түркстан үлкесиниң хәмме жерлериндеги жәдид оқытыўшылары, алдыңғы оқыўшы талабалардың ата-аналары болды²—деп көрсетеди.

Бул жыллардағы қарақалпақстан аймағындағы тарийхый тәғдирлер жас Аббаз шайырға да әжайып тәсир жасады. Аббаз шайыр 1914-16-жыллары Қараойда Нурылла ахун медресесинде оқытуғын талаба еди. Аббаз шайыр усы медреседе оқып жүрген дәўирлеринен баслап қосық жазды. Лирикалық шығармалардың шебери, талант ийеси сыпатында адамларға танылды. Қыссаханлықты үйренди.

Нурылла ахун медресеси Қарақалпақстанда Күмөзек ийшан, Қарақум ийшан медреселери менен тендей хукукта болды. Бул жылларда Нурылла ахун медресесиниң ўазыйпасы өзиниң бес мешити менен бирге Қалли жағыс бойындағы, Нурымтүбек, Шөгиркөл, Ылай көл, Батпақ өткел, Бөрши, Дәўқара хәм Көкөзек болыслығындағы мешит, медреселерге басшылық етер еди. Жәнеде оның ўазыйпасына Үстирт үсти, Сырдерья бойындағы шарўа қазақларды саўатландырыў миссиясын да өз үстине алатуғын еди. Қулласы, бул жылларда Қарақалпақстан бул кубла Арал аймағындағы жасаўшы халықларда Нурылла ахун медресеси арқалы үлкен прогресс хүким сүрер еди.

Бас мәселе, бул аймақтағы мешит медреселерде орыс колониаллық сиясатына қарсы ғәрезсизлик ушын гүрес күшейген жыллары болды. Буны бир ўақытларда тарийхшылар, әдебият тарийхын изертлеўшилер де бул орыслардың прогрессив хәрекетлери деп жүрди. Усы қайнаған гүрестиң ишинде жасаған медресе талабасы Аббаз:

*Қәлем алып енди бир сөз жазайын,
Өткен заман қайта айланып келер ме?
Заманның түрлери бузық нәйлейин,
Парахат заманлар қайтып келер ме?!*

¹ Алимова Д.А., Рашидова Д.А. (Бехбудий Махмудхожа ва унинг тафаккури). Тошкент (Академия) 1000-йил 35-бет.

² Алимова Д.А., Рашидова Д.А. (Бехбудий Махмудхожа ва унинг тафаккури). Тошкент (Академия) 1000-йил 35-бет.

*Қудайым қор етпе Ғәрийп қулыңды,
Хатқа салды қызың билән улыңды,
Қамыс көпір салып жаман тарылытты,
Қайра-қайра басып жүрген жолыңды.*

*Бул сөзди жазайын әуелден бастан,
Көк шай қайнар самаұрынлы әтештан,
Айдынлыдан көйлек, тептиктен ыштан,
Кийген заман енди қайтып келер ме?!*

*Бұрынғының өткен қыс билән жазы,
Шалқып дәуран сүрген не сәрбиназы,
Дарайыдан көйлек, белбеу бамазы,
Белбеу бұуған заман қайтып келер ме?!*

*Жасым он алтыда хош болмай ұақтым,
Заман пейли жаман сынбағай сақтым,
Николай дәуири бул қалай бақтым,
Өткен заманларым қайтып келер ме?!—деп жазды.*

Бул сол дәуірдегі Россияның аұыр колониялық саясатынан түңілген халықтың халықлық кейпи хәм идеалы, халық арзыу әрманлары еди. Аббаз жас болыуына қарамастан халықтағы жәмийетлик жағдайларды қандай позицияда шебер берген. Бул қосық болажақ шайырдың талантлы жас екенлигинен дерек берип турыпты.

Қосықта «Жасым он алтыда хош болмай ұақтым»—деп жазып қойғанлығына қарамастан, көп әдебиатшы илимпазлар түсинбей Аббаз шайыр 1920-жыллары советлик дәуірде жасап турып, өткен заманды әрман етип жазды—деп шайырды айыптап келди. Егер Аббаз шайыр 1898-жылы тууылса, бул қосықты жазғанда оның жасы он алтыда болса, онда қосық совет дәуиринде жазылған емес, ал 1914-жылы биринши империалистлик урыс жылларында жазылған шығарма екенлиги өзинен өзи көринип турады.

XXI әсирге шекем дүньяда адамзатқа ислам дини таза дин, ислам мәденияты үлкен мәденият болғанлығына қарамастан, негедур қызыл империя Орта Азияны басып алыу менен биринши гезекте биздеги мешит, медреселерди қыйратты. Молла, ийшан, ахун, уламаларды әуели хуқуксыз қылып, соң оларды Сибирь қамақханаларында қырды. Және де олар жасаған мәдениятты жыйнап жоқ қылды. Оның үлкен себеплери бар еди. Себеби, мешит, медреселер хәм олардың үәкиллери XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басынан баслап улыуа орыс колонизаторларына

хәм соңғы кызыл империя хукимдарлығына да қарсы аяўсыз гүрес апарған инсанлар болды. Оның үстине, хәмме жерде соның ишинде қарақалпақларда да олар ғәрезсизлик ушын, халық, миллет еркинлиги ушын гүрескен адамлар болды. Олар өз елинің, халқының тарийхына, миллий дәстүрлерине хәм тәжирийбелерине сүйенип жәдидлик прогрессивлик хәрекетлеринен руўхланып елим, халқым деп жанып жасаған адамлар болды. Буған Аббаз шайырдың өмири үлкен мысал болады. Аббаз шайыр шайыршылықта ең әўелден-ақ халықлық әдебият хәм мәденият дәстүрлеринде тәрбияланды. Онда дин де бар еди, онда илим, әдебият хәм мәденият та бар еди. Соның ушын ол өз дәўириниң дәстүрлерин орынлады.

Нурылла ахун медресесиниң басшылығында Үстирт үсти, Сыр бойының шарўаларын саўатландырыў, олардың ағартыўшылық хәм руўхый суўсынын қандырыў мақсетинде хәр жылы мешит, медреселерден оларға қарай нешше-нешше саўатлы моллаларды жумсайтуғын болған. Мешит, медреселердеги бул дәстүрлер ХХ әсирдин басында, әсиресе, жәдидлик хәрекетлердиң күшейиўи менен жүдә жеделлеседи. Ыақтында қыйын больўына қарамастан, жас Аббаз шайыр бул ўазыйпаларды атқарыўшылардың бири болды. Оны моллалар тилинде «Қырға шығыў» делинеди. Аббаз шайыр 1914-1918-жылларының аралығында бир емес, бир неше сапар қырға шықты. Онда ол Қазақ шарўаларының балларын саўатландырды. Қосық та жазды. Қысса да оқыды. Қоңсылас қазақ халқында ол үлкен ағартыўшылық, руўхыйлық жумысларын алып барды. Бул миссиялар бириншиден, мешит, медреселердиң табысы болса, екиншиден, ХХ әсирдеги жәдидлик хәрекетлердиң кең аймақ бойлап таралыўы еди. Аббаз шайыр узақ далалықтағы шарўалар ишинде моллашылық та қылды, шайыршылық та, қыссаханлық та қылды. Ол Хорезмдеги үлкен мәдениятты қазақ шарўаларындағы кең далалықларға да тарқатты.

Аббаз шайырдың «Қырға шыққанда» деген шығармасы 20-жыллардағы үлкен дәдебели шығармалардан болды. Бул қосық шайырдың қырға шыққандағы күнделигиндей болып жазылған. Онда шайыр «Қырға шыққаннан» қыйыншылығын айтып келип, ол бунда келгенде, дүнья табыў ушын емес, елде жағдайдың жаманласқанлығын, қыйыншылық көрсек те буны қоңсы еллерге, халықларға түсиндириў, жаңа жолларды бирге қарастырыў кереклигин түсиндириў ушын келгенлигин айтады.

Мәселен:

*Мен нәйлейин нәзик қолым байланды,
Яр жамалын көрмес болдым нәйлейин?!
Бизлер жүрген бағдың аўзы байланды,
Яр жамалын көрмес болдым нәйлейин?!*

*...Жазып шығарайын иштен хәуірди,
Жигирма бир жасқа келген дәуірде,
...Сол күн барып жаттық Жаңа дәрьяға,
Жүріп жете алмадық қазақ шаруаға,
...Көрген билгенимди хатқа салайын,
Басынан кешпеген Адам не билсин,
Қапқа салған ешек жеми мазалы—деп жазады.*

Шайырдағы идеяға қараңыз! Шығармада неге бундай қыйыншылықтарға қарамай қырға шығыудың зәрүрлиги жөнінде айтады. Россияның колониаллық саясатының жылдан-жылға ауыр болып баратырғанлығын айтады.

Мәселен:

*Мен нәйлейин нәзик қолым байланды...
Бизлер жүрген бағдың аузы байланды,—деп түсіндиреди.*

Бұл жерде шайыр тек шайыр емес, ол қазақ даласында жаңа жәдидлік хәрекеттердің максетин түсіндириуіші, келешекте болатуғын илажлар хәккында ойласуышы адам сыпатында өзін таныстырады. Сол ушын оның бұл жыллардағы шығармаларына абайлап қатнас жасау керек болады. Өйткени, әдебиятымыз тарийхында бұл мәселелерди қоя берип, Аббаз шайырды қазақ даласында моллашылық еткен, ислам идеологларынан бири деп қаралып келди. Бұл жылларда Аббаз 17-18 жасларында-ақ елге, халыққа белгили шайыр, белгили қыссахан сыпатында танылып қалған еди. Аббаз шайыр шайыршылықта биринши адымынан-ақ ел, халық, әдебият, мәденият дәстүрлеринде тәрбияланған адам. Соның ушын халыққа қарсы келетуғын хәр қандай ұақыяларға өз дәретпеси менен қарсы турған адам. Ол бұл жолда бир өзи емес еди, әдебият, мәденият майданында Сыдык, Әбдикәдир, Құлмурат, Қазы Мәулик усаған әжайып устазларға хәм досларына ийе еди. Сол себепли ол совет хуқиметинде халқы қандай позициядан турса, олда өз позициясы менен солай хызметте болды. Сонлықтанда 20-жылларда жаңа орнаған хуқимет те бундай халық талантларын өз қатарына қабыл етпеди. Бұл жылларда оларға сап пролетар жазыушылары керек болды. Сол себепли Аббаз шайыр да бұл жылларда совет хуқиметиниң ерсиликлерин аямай әшқаралайды. Буның мысалы болып оның «Келинлер» шығармасын көрсетиуге болады.

Аббаз шайырдың бұл шығармасында хәмме хаял-қызларды сынға алмайды. 1925-жылғы жаңа хуқимет белсендилериниң елге басшыны хаял-қызлардан да қойу керек деген сылтау менен көп хаял-қызларды кеңсеге шақырып, түнде оларды үйлерине жибермей қалыу, намысына

тийіуі усаған ислерди ислейди. Сонда өз намысын қорғай алмаған ел, халық дәстүрлерин аяққа басқан жеңил минез хаял-қызларды ол үлкен сынға алады. Бұл ол жыллардағы шайырдың жеке көзқарасы ғана емес, сол жыллардағы халықтың көзқарасы, халықтың талабы еді. Оннан кейін Аббаз шайырдың бұл шығармасы ел, халық төрепинен үлкен қоллап-қууатлаушылыққа ериседи. Сол себепли оның бұл шығармасы қарақалпақ халқының барлық жерлерине кең таралды. Қыссаханлар репертуарларынан кең орын алады. Қосықтың сол жыллардағы әхмийетлиги себепли халыққа кең таралып, хәтте, адамлар оған керек сөзлерин қосып демде халық қосығына айланып кетеди. Фольклорлық характер ийелейди. Шайырдың бұл туұралы шығармасы хеш ұақытларда өз түп нускасында баспа сөзде жәрияланбады. Дурыс бұл шығармасы ушын автор халықтан үлкен қоллап-қууатлауын тапса да, 20-жылларда жаңа хуқиметке жақпады.

Оның үстине, бұл жылларда совет хуқимети елдің сиясатына хызмет етиўши хуқиметтиң идеологиялық гүрес куралы болған жаңа әдебиятты хәм мәдениятты шөлкемлестириўди карастырды. Жаңа хуқиметтиң бұл мәселелердеги кәтелиги, олар елдеги бар таяр әдебий хәм мәдений күшлерден пайдаланғысы келмеди. Болмаса, бұл жылларда елде Құлмурат шайыр, Сыдық шайыр, Аббаз шайыр, Минәж шайыр усаған көп-көп талантлы халық шайырлары жасап турды. Оларға исенбеди. Жаңа хуқиметке тек пролетариаттан шыққан шайыр, жазыўшылар керек болды.

Ал, гейпара саўатлы, талантлы халық шайырларының гейпараларынан, мәселен, А.Муўсаев, Қазы Мәўлик усаған шайырларды қатарға тартып көрди. Ал, олар жаңа хуқиметке қанша хызмет қылса да, шығысы бойынша болмайтуғын болғанлықтан, 20-жыллардың ақырларында оларды да «халық душпаны» деп қамаўға хуқим етти.

1929-жылы Аббаз шайырды да қамаўға хуқим етти. Сол себепли ол туўған жерин таслап узақ жақларға кетип жасырынды. Ал, бурыннан өмир сүрип қиятырған халықлық әдебият, мәденият елде өмир сүриўин даўам етти. Елде жыраў, бақсы, қыссаханлар халыққа хызмет етиўлерин даўам етти.

1930-жылларға кирип елде үлкен өзгерислер пайда болды. Жаңа хуқимет зорлық пенен елди толық өзине бағындырды. Елде социализмнің толық жеңгенлигин дағазалап турды. Әдебият шөлкемлери де қайта дүзилди. Қарақалпастан Жазыўшылар аўқамының, СССР Жазыўшылар аўқамында I Съездлери болып өтти. 1930-жылларға жеткен Аббаз шайыр усаған ири талант ийелери бұл мәселеде көп жыллар ойланыў дәўирлерин басынан кеширди. Бұл жылларда Аббаз шайыр ушын тек бир ғана жол қалған еді. Жаңа хуқиметке ашықтан-ашық қарсы шығып

набыт болып кетпей, қалай болмасын, қандай жоллар менен болса да жаңа советлик жәмийетке араласып, өз таланты менен халқына дәретиўшилиқ жол менен хызмет етиў керек деген шешимге келген еди.

1938-жылы Қарақалпақстан хўкимети менен бирликте Қарақалпақстан жазыўшылар аўқамы Қарақалпақстан аймағын еки зонаға бөлип, Қоңырат, Шымбай-зонасы деп еки жерде халық талантларының Олимпиадасын өткерди. Мақсет: Елден Қарақалпақстанда миллий халық талантларын излеў хәм таўып таңлаў болды. Оған елдеги жыраў, бақсылар, қыссаханлар, аўыл шайырлары қатнасыўға хақылы болды. Аббаз шайыр жүрген аўыллардағы адамлар Аббаз шайырдан халық талантларының олимпиадасына оның қатнасыўын өтениш етеди. Себеби, бул жылларда Аббаз шайыр қарақалпақ халқына белгили атақлы халық шайыры, халық қыссахананы деп аты хаўазы елден елге кең таралып кеткен жыллары болды. Себеби, ол Шымбайдағы Қазы Мәўлик қыссаханлар мектебинде тәрбияланған қарақалпақ халқындағы жәдидлик әдебиятты, мәдениетты елге таратыўшылардың елдеги қалған үлкен ўәкиллеринен бири еди. Бул жылларға шекем Қарақалпақстандағы Қазы Мәўлик шайыршылық мектебинде тәрбияланған шәкиртлери таўсылып та келген еди. Бул гезлерде Аббаз шайыр Шымбайда Қамыс Арық деген жерде ел ишинде қашып жүрип еди. Аббаз шайыр халықтың өзине болған исеними хәм талабы бойынша Шымбайдағы халық талантларының олимпиадасына барыўды шешти.

Аббаз шайырдың Олимпиадаға келиўин сол ўақытлардағы Республикалық мәмлекетлик комитет тәрәпинен дузилген жюри ағзалары үлкен куўаныш пенен қарсы алды. Ол республикалық олимпиада да еки мәселеде: шайыршылық хәм қыссаханлықта өз бахтын сынамақшы болады. Аббаз шайыр, шайыршылықта «М.Горький» деген жаңадан жазған қосығын оқыды. Қыссаханлықта олимпиадаға келер алдында жазған «Жолдаслар» атлы жаңа шығармасы менен қатнасады. Аббаз шайыр бул олимпиадада шайыршылықта да, қыссаханлықта да биринши орынды ийелейди.

Олимпиададан кейин көп узамай Қарақалпақстан хўкимети менен Қарақалпақстан жазыўшылар аўқамы өткен республикалық халық талантларының олимпиадасындағы жеңимпазларды Қарақалпақстан Республикасының орайы Төрткүл қаласына шақыртады. Олар бул жерге жыйналғаннан кейин жазыўшылар аўқамы олардың дәретиўшилиқ күш-қүдиретлиликлерин тәрбиялаў хәм күшейтиў ушын мәмлекеттин ең ири қалаларына, олардағы тарийхый мәдений, санаат орайларын көрсетиўге, оларды дәретиўшилиқ сапарға алып шығатуғынлығын хабарлайды. Бул жағдай, әлбетте, олардың куўанышына куўаныш бағышлайды.

1939-жылы бәхәрде 1938-жылғы халық талантларының олимпиада-сының жеңімпазларын Ташкент, Алма-Ата, Москва қалаларына дөретиўшилик сапарға алып шығады. Бул дөретиўшилик сапарға олимпиаданың бас жеңімпазларының бири сыпатында өз дослары менен бирге Аббаз шайыр да барады. Аббаз шайырдың елде совет хўкимети орнағалы халық жыраў, бақсы, қыссахан шайырларына мәмлекет тәрәпинен болған үлкен ғамхорлықты биринши мәртебе көриўи еди. Олар ең әўели Ташкент, оннан кейин Алма-ата, оннан соң Москва қаласында болады. Бул сапарда олар ири қалаларды, олардағы жасап атырған халықларды, дўньяға белгили тарийхый естеликлерди көреді. Мәмлекет басшылары менен әдебият көркем өнер ғайраткерлери менен ушырасады.

Әлбетте, бул тарийхый деретиўшилик сапарлар бақсы, жыраўларға, шайыр қыссаханларға зор тәсир жасайды. Биринши гезекте үлкен саўатлы, талантлы Аббаз шайырға руўхый дўнясында үлкен өзгерислер пайда етеди. Бизиң елимизде қандай тоталитарлық жәмийет хўким сүрсе де, халықлардың досларша биригип жасайтуғынлығына исеним артады. Шайырдың советлик әдебиятқа қалай болмасын келиў, қосылыў ол арқалы өз халқына дөретиўшилик жақтан хызмет қылыўым шөрт деп ойлаған шешимлериниң дурыс екенлигине көзи жетеди. Сол ушында ол бул сапарында «Көрип келдим» деген шығармасында:

*Өлмесек өмир мол екен,
Зейним танып, билип келдим!*—деп жазады.

Булар Москвада болғанларында олардың хәммесине елге қайтып барғаннан кейин халық алдында бул дөретиўшилик сапарлар, ондағы алған тәсирлер хакқында хәр бир адам ел, халық алдында есап беретугынлықларын ескертеди. Соған хәр адамның таярлық көриўи кереклик-лери айтылады. Хәр адамға бул қуры қыдырыспа емес, үлкен жуўапкерли ўазыйпа турғанлығы белгили болады. Және бул хәр адам ушын үлкен сынақ екенлиги де ескертиледі.

Советлик жәмийетте узақ қуўдалаўлардан кейин жаңа араласып атырған соң, әсиресе, совет әдебиятына араласып халқына жаңа дөретиўшилик жол менен ашықтан-ашық хызмет қылыў пайыты келгенлигин сезип, Аббаз шайыр да бул мәселелерге үлкен таярлық көрди. Бул сапарында ол өзиниң дөретиўшилик есабы сыпатында «Көрип келдим», «Мавзолей», қосықларын жазып питкерди. Булар Қарақалпақстанға келиў менен олардың Республика бойлап халық пенен үлкен ушырасыўлары басланады. Расын айтыў керек, мәмлекет басшыларының да, халықтың да үлкен дыққаты халық шайыры Аббаз шайырда болды. Себеби, ол ески интелегенциядан, үлкен халық

шайырларынан қалған бір өзи еди. Бул ўақытларға шекем карақалпак классик поэзиясының дәстүрлерин даўам еттирип киятырған уллы халық шайырларынан бирен-сараңы ғана қалған еди.

Аббаз шайырдың бул «Көрип келдим», «Мавзолей» шығармалары халық тәрәпинен хәмме жерде үлкен қоллап қуўатлаўшылығын тапты. Әсиресе, шайырдың «Мавзолей» қосығы хәммениң кеўиллерин ийелеген шығарма болды. Бунда партияның көсемлерин жырлаўдан гөри, еркинлик идеясы айрықша жырланған шығарма болды. Онда өзиниң карақалпак екенлиги, Карақалпақстаннан келгенлиги, халықтың еркинлик ҳаққындағы тилеги, қуўанышы жырланды. Әсиресе, карақалпақлардың еркинликти жақсы көретуғын халық екенлиги үлкен папос пенен жырланады. Расында да, карақалпак әдебиятында буған шекем бундай поэзияның болмағанлығы, бундай поэзияны ҳәзирге шекем әдебиятта хеш бир мақтаўлы шайырлардың жаза алмағанлығын хәмме жерде халық мойынлады. Екиншиден, сол дәўирдеги партия, мәмлекет басшыларының, сийсий хызметкерлердин, ескиден киятырған саўатлы халық шайырлары партия басшыларын, оның көсемлерин мақтаў қолынан келмейди, әсиресе, бул жәмийетлик қурылысты, оның бүгинги табысларын жырлай алмайды, деген ойларын бул пасыққа шығарған шығарма болды. Үшиншиден, Аббаз шайырға буннан былай совет әдебиятының үлкен ўәкили сыпатында еркин жасаўына болатуғынлығына хәммеде исеним пайда болды. Халық шайыры Аббаз шайырдың 1930-жыллары совет әдебиятына келип қосылыў жоллары усылай басланды.

Аббаз шайырдағы поэтикалық қүдиретликти көрип, бөлким, сол дәўирлердеги көп адамларда, 1920-30 жылларда әдебиятта хәр қандай қыйыншылықлар болып атырғанда, бурыннан халықлық әдебияттың аўыр жүгин тартып киятырған тәжирийбели халық шайырлары болған Қулмурат, Әбдикәдир, Қазы Мәўлик усаған ири талантларды сақлай алмағанлығына, оларға исенбегенликлерине, оларды қыйын ўақытларда совет әдебиятына тарта алмағанлығына өкиниш те пайда болған болыўлары мүмкин.

Аббаз шайыр бул дөретиўшилик сапардан келгеннен кейин әдебият майданында еркин хәрәкет етти. Дөрәтпеси де да жаңа шығармалар менен байый баслады. Ол дөрәтиўшилик сапарындағы барлық көргенбилгенлерин поэзияға салды. Мәселен «Ташкент», «Самолет», «Музейде», «Сораў-жуўап», «Шайырларға», «Қайғысыз жасады халқым абадан», «Москва», «Уллы дарак» хәм булардан баска оның дөрәтпесинде жаңа шығармалар пайда болды. Және де тез күнниң ишинде-ақ сол дәўирлердеги елимиздеги болып атырған үлкен қурылысларға өз поэзиясы менен араласты. Мәселен: «8-март», «Сүёнли каналы», «Көп

балалы аналарға», «Өзлигиннен бир билмедин» хәм т.б. шығармалар пайда болды. Совет хукимети ондағы әжайып талантты көргеннен кейин шайырдың өмирине де ғамхорлық қыла баслады. Бул жылларда Аббаз шайырда да хәмме уақыяларға жанаша көзқараслар, түсиниклер, дөретиўшиликте де жаңаша ойлаўлар пайда болды.

1939-жылы Аббаз шайыр СССР жазыўшылар аўқамының ағзалығына қабыл етилди, 1940-жылы «Қосықлар» деген ат пенен биринши қосықлар топламы баспадан шықты. Бул топламға 1930-жыллары жазған барлық қосықлары, 20-жыллары жазған гейпара қосықлары кирди. Оның өмирине бундай мәмлекетлик ғамхорлықлардан кейин халық шайыры енди елине, халқына дөретиўшилиқ жол менен хызмет етиўдин жолларына шынтлап киристи.

Аббаз шайырдың екннши жер жүзлик урыс жылларындағы дөретиўшилиги (1941-1945)

Аббаз шайыр 1941-жылы 22-июнь күни Германия фашизмнің совет елине урыс ашқанлығын өз аўылында, колхозда атызда жұмыс ислеп жүрип еситти. 23-июнь күни колхозда немең фашизмнің парахат жасап атырған елге қыянатшылық пенен урыс ашқанлығына қарсы аўылда үлкен митинг болды. Сол күни урысқа қарсы көп адам қатнасқан үлкен митинг Тахтакөпир районының орайында да болды. Буған қатнасқан Аббаз шайыр сөз алып, өз халқының алдында елди фашизмге қарсы гүреске шақыратуғын төмендегидей қосығын оқып берди:

*Сәхәр уақта уйқы бузып,
СССР ға қолын созып,
Қарап жүрип қаны қызып,
Ес ақылдан аўысқан ба?!*

*Шайтанлардың изин басып,
Жолдан шығып қара басып,
Патшасының ақылын шашып,
Мыйына бәле жабысқан ба?!
Өз жеринде күн көре алмай,
Ашлықтан дәўран сүре алмай,
Халқына аўқат бере алмай,
Напақасын таўысқан ба?!*

*Сөгис айтамыз фашистке,
Басында мыйы кемиспе,
Қол салды бизиң жеңиске,
Бүйири аштан қабысқан ба?!*

*Ете алмайды бизге зорлық,
Бизлер береміз оған хорлық,
Биримиз жүзге турарлық,
Кылыш найза салысқанда!*

Халық шайырының бұл халықлық митингте шығып сөйлеген гәпи урыс отының тутаныуына қарсы халық фәзеplerин қуәтләушылық, урыстың биринши күнинен-ақ душпан үстинен болатуғын жеңиске исенимди көрсететуғын гәплер еди. Аббаз шайыр урыстың биринши күнлеринен-ақ өз шығармаларын мийнеткешлер алдында, фронтқа атланып баратырған жауынгерлер алдында да бир нешше сапар оқыды. Бұл шығармасы аркалы сол күннің өзінде адамларды тылда мийнетке, фронтта душпан үстинен жеңиске руұхландырды.

Әлбетте, бундай тарийхий ұақыяларға елимизде бириншилерден болып жазыушы, шайырлар белсендилик көрсетти. Урыстың дәслепки күнлеринен баслап Ұатанды қорғау ушын елимиздің жазыушы, шайырлары фронттағы қатардағы солдат, сиясий хызметкер, орайлық хәм фронт газеталарының хабаршылары болып фронтқа атланғанда, Қарақалпақ жазыушыларынан да Ж.Аймурзаев, А.Бегимов, Қ.Айымбетов, Ә.Турымбетов, Т.Нәжимов, Қ.Жуманиязов, Ш.Хожаниязов, С.Мәўленовлар да фашизимге қарсы гүреске фронтқа атланды. Бұл Ұатан басына қәуип тууған ұақытларда бұл тууысқан халықлардың жүдә жоқары саналылықтағы бирлигин көрсететуғын еди.

Урыстың дәслепки күнлеринде орыс хәм тууысқан халықлар жазыушылары фашизимге қарсы бираз жауынгерлик публицистикалық мақалалар жәрияланған ұақытларда, қарақалпақ жазыушы шайырлары да хәмме ел, халық тағдирлерине ортақ екенликлерин көрсетип, өз миллий баспа сөзинде тилеклеслик ҳаўаз қосты. Мысалы: Ж.Аймурзаев «Жаўды жексен етемиз», Н.Жапақов «Фашистлер тарт қолынды», Ж.Сейтназаров «Бизлер жеңемиз», хәм т.б. көп гана мобилизациялық характердеги жаўға қарсы гүреске шақырық уранын көтерген шығармалар жазды.

Жаңа әдебиятқа келип қосылып атырған халық шайыры Аббаз шайырда өзиниң дәретиушилик мийнетлери менен бұл тарийхий ұақыяларға республикалық көлемде араласыуы керек еди. Бирақ оған бұл мәселеде тосқынлық жасайтуғынлар көп болды. Бириншиден, ол

Республикалық орайдан узақта аўылда жасады. Екиншиден, халық шайырының өмири бул дәўирлерде баспа сөз бенен байланысly болыўы керек еди. Бул жағдайда әдебиятка жаңа ғана араласқан халық шайырына бираз қыйыншылық келтирди. Соған қарамастан, халық шайыры қыстаўлы дәўир талап етип қалған ўақытларда ол аўылда турып-ақ әдебият, көркем өнердеги барлық өз шеберлигин жумсаўға туўра келди. Ол аўылда, колхозда, пахта атызында ислеп жүрип-ақ халыққа жаў басып кирген ўақытларда, хәр бир адамның Ўатанды қорғаў кереклиги, барлық инсанның фашизмге қарсы гүресиў кереклиги жөнинде дәўир талап етип турған миссияны орынлаў кереклигин түсинди. Жаўдың мийримсиз екенлиги, Ўатан ушын гүрес улыўма халықлық иске айланыўы кереклигин үгит-нәсиятлап шығармалар дәретти. Шайыр шығармаларын мийнет жәмәәтлериниң алдында, фронтқа атланып баратырған жаўынгерлер алдында олардың патриотлық сезимлерин оятатуғын шығармаларын тынбай оқыды. Шайыр бул дәўирлерде хақый-қый халық трибунасына айланды. Ол қыйын жағдайларда халықтың деми менен бирге жасады. Фронтта хәм тылда мийнет етип атырған адамлардың аўыр мийнетлерин жеңиллетиўге, олардың қыйын демлердеги руўхый суўсынын қандырыўға бар күш жигерин сарып етиўдиң жолларын қарастырды. Елдеги қыйын жағдайларда әдебият қандай болыўы кереклигин үйренди. Ол көбинесе әдебияттағы халықлық дәстүрлерге көбирек қарады. Урыс дәўириниң қыйын күнлеринде өз дәретиўшилик талантына айрықша күш салды. Солай етип, барлық шайыршылық талантының бул жылларда және бир әхмийетли дәўири басланды.

Аббаз шайыр бул жылларда хәмме шайырлардан да көбирек көркем сөз өнериниң әхмийетин түсинетуғын еди. Сол себепли ол аўылда турса да дәўир талабы бойынша хәр бир дәретиўши хызметкер қолына қурал алып, фронтта душпанға қарсы урысқа қатнаспаса да, тылда турып-ақ урыстың жеңис пенен тамамланыўы ушын аянбай хызмет қылыў кереклигин түсинди. Сонлықтан да бундай жуўапкерли жағдайларда Аббаз шайырда бурында болмаған илхам, йош пайда болды. Қыссаханлық хәнерин де бурынғыдан бес бетер пайдаланыўға қарады. Себеби, қыйын жағдайларда халықтың кеўлин, руўхый талабын қанаатландырыў, олардың аўыр мийнетлерин жеңиллетиў, уўайым-қайғыларды жеңилтип, адамларды үлкен исенимлерге жетелеўде қыссаханлықтың үлкен роли барлығын ол түсинди. Сол себепли шайыршылық пенен қыссаханлық соңғы дәўирлерде халықтың ең сүйип тынлайтуғын көркем өнериниң айрықша түрлериниң бири болып қалған еди. Ол өткендеги халық қахарманлықларын фронт дәўириндеги қахарманлықлар менен қыссаханлық арқалы қосып жырлады.

Бул жыллардағы жазған халық шайырының шығармалары райоңда колхозшы дийқанлардын алдында, фронтқа күнде атланып баратырған

жауынгерлер алдында бәрхама оқылды. Халық шайырының сол жылдардағы жазған шығармалары колхоз дийўалы газеталарында, районлық газетада тынбай дағазаланып турды.

1943-жылы халық шайыры Н.Дәўқараевтың өтиниши бойынша Нөкис қаласына көшип келди. Шайырдың республика орайына келгеннен кейин оның халық шайыры сыпатында хәр қыйлы үлкен мәжиліслерге қатнасыўы, әсиресе, дөретиўши хызметкерлер менен бирге ислесиўи, жауынгерлерди фронтқа шығарып салыў, оларды фронттан жеңис пенен күтип алыў усаған ўақыялар Аббаз шайырдың дөретиўшилиқ фантазиясын бурынғыдан да бетер байытты.

Аббаз шайыр бурын қосықты өзінше жазса, енди ол дөретиўшилиқ шөлкемлерден конкрет тапсырмалар алды. Енди ол халық, мәмлекет буйрықларын орынлаўға киристи. Ол кем-кем шайыршылықтың жүдә бир жуўапкерли жұмыс екенлигин түсинди.

Сонлықтан да халық шайыры урыстың қыйын күнлеринде фронтқа атланып баратырған жауынгерлердиң алдына да халық, мәмлекет талабын қойып жазған шығармаларын оқыды.

Ол «Нәмәрт жигит неге дәркар» деген шығармасында: фронтқа кетип баратырған жауынгерлердиң алдына мынандай халық, мәмлекет талабын қойды:

*Халық ушын белин буўмаса,
Жигитте намыс болмаса,
Ўатан ушын туўылмаса,
Ондай жигит неге дәркар!?*

*Ўатан ушын ойланбаған,
Халқы ушын қыйланбаған,
Жарақ алып сайланбаған,
Нәмәрт жигит неге дәркәр!?*

*Арыслан киби билеклери,
Халық бирлиги тилеклери,
Қап таўындай жүреклери,
Батыр жигит бизге дәркәр!*

Болмаса «Жеңген жақсы» деген шығармасында:

*Табакқа қол салдырғанша,
Жалғыз тыйын алдырғанша,
Душпанларға жол бергенше,
Ўатан ушын өлген жақсы.*

*Душпаннан зорлық көргеннен,
Қайғылы дәуран сүргеннен,
Бир табан жерди бергеннен,
Қара жерге кирген жақсы.*

*Айрылғаннан гүл Ұатаннан,
Таяқ жегенше бөтеннен,
Ұатанды таслап кеткеннен,
Ийтлер яңлы үрген жақсы,—деп жазды.*

Буннан кейин Аббаз шайырдың «Биз жеңеміз», «Сталинградта», «Жаўды кейин ысырыпты», «Фронттан хармасын» шығармалары фронт дәуиринде қарақалпақ әдебиятындағы ең үлкен патриотлық сезімлер-ди жоқары жырлаған шығармалардан болды. Аббаз шайыр урыс жыл-лары өзиниң көркем сөзге шеберлиги менен әдебиаттың алдына шығып алды.

Енди ол басқа шайырларға қосықты қалай жазыу кереклигин көрсетти. Хәмме шайырларға устазлық жол көрсете бастады.

Аббаз шайыр тәбиятында ол лирик шығармалардың шебери еди. Ол поэзияны дөретиуде барлық шайыршылық мүмкиншиликлерден пайдаланыу уқыпшылығына ийе шайыр болды. Әсиресе, ол поэзияда фольклорлық, классикалық әдебиат дәстүрлеринен еркин хәм кең пайдаланады.

Урыс жылларында халық шайырының дөретиушилиги әдеуір раўажланыу жолына түсти. Әдебиатта миллий поэзия да жоқары бас-қышқа көтерилди. Бул жылларда екинши жер жүзилик урыс жылларының хақыйқатлықтары жазыушы, шайырлардың алдына түрли-түрли маз-мундағы темаларды гәп етиуге усынды. Мәселен: бир ўақытларда фронт-тағы саўашта негедур жаўынгерлерге олардың патриотлық сезімлерин оятатуғын қосықлардың сәлем хат түрлери дәстүрге айланған болса, 1943-жылға келип Сталинградта душпанның қыйратылыуы, Москва қасында душпанның пүткіллей дәўлетиниң қайтыуы, барлық фронт бойынша армияның алға басыуы енди шайыр, жазыушыларға басқа түрли тематиканы усынды. Мәселен, Аббаз шайырдың дөретпесинде «Жаўды кейин ысырыпты», «Фронттан хармасын» фронтта айрықша қахарманлық көрсеткен ерлерге «Халық айланды сени туўған анадан», «Шаниязовтың ғайраты» усаған темадағы шығармалар пайда болды.

Хәр күнги фронт майданының ўақыяларын күтип жүрген халық шайырына хәр бир күнниң өзи оған қосықты қалай жазыу кереклигин көрсетти. Себеби, урыс күнлериниң хәр бир күнлери хәр бир сааты жүдә өткир сюжетлик ситуацияларға толы болып турды. Соның ушын

дәуір хақықатлығын жазыу менен бирге оның дәрәтпелеринде жауынгерлик өмирден тууылған романтика жаңлап еситилетуғын болды.

1944-жылдан баслап Армияның барлық фронт бойынша алға басыуы, душпанның толық қыйратылатуғынлығын, жеңистиң сөзсиз болатуғынлығына халықтың толық көзлери жетти. Енди хәмме шайырларда жауынгерлерге душпанды қыйратып, жеңис пенен келиуди буйыртпа қылып қосық жазыу дәстүрлери келип шықты. Сол ушында Аббаз шайыр дәрәтпесинде «Гүзеп кел» қосығы пайда болды. Бул жыллардағы халық шайырының дәрәтиўшилигиндеги бир айырмашылық урыс дәуірлеринде фронттағы қахарманлықларды қанша жазған болса, тылдағы қахарманлықларды да сонша жырлады. Оның урыс жылларғы дәрәтпесинде мийнет қахарманларын жырлаған «Оразгүл», «Шәўгүл» елдеги айрықша жағдайларды гәп еткен «Биринши май», «Шоманай» халықлық ислерге қылап қылғанларды сынға алған «Бир жалқау мурапқа», «Заемға жазылу», «Батырларға тийген жоқпа зыянын», «Еплеп зорға жүк болады бир атқа», «Қыз бенен келиншек» хәм т.б. да көп шығармалар дәрәди.

Шайырдың бул тылдағы қахарманлықты жырлаған шығармалары тек бир Аббаз шайыр тәрәпинен дәрәтилген табыс емес, ал бул жыллардағы пүткил қарақалпақ әдебиятының қолға киргизген табыслары болды.

Екинши жер жүзлик урыс дәуірлеринде халық шайырында шайыршылықта да, қыссаханлықта да дәрәтиўшилиқ талантының еркин раўажланған жыллары болды. Бул дәуірлерде халық шайыры әдебияттың тийқарғы мақсетин толық түсинип жырлады. Сонлықтанда ол бул дәуірлерде фронттағы жауынгерлерге руўхый күш жеткерип берди. Урыс жыллары фронт пенен тылдың беккем бирлиги—жеңистиң гиреуи екенлигин түсинген халық шайыры, фронт пенен тылдың бирлигин көздің қарашығындай қорғау кереклиги ушын хызмет етти.

Фронт жыллары хәмме ушын сынақ жыллар болды. Бул дәуірлерде бурыннан халық тәрбиялап жетистирген Аббаз шайырда өз дәрәтпелери менен халқына хадал хызмет еткен адамлардан болды. Хақықатында да, урыс дәуириниң қатты қыйыншылықлары Аббаз шайырды да өз халқының хақықый шайыры етип жетистирди. Совет хуқимети ондағы әжайып талантты көргеннен кейин, шайырдың өмирине де бул жылларда ғамхорлық қыла баслады. Бул жылларда халық шайырында хәмме ўақыяларға жаңаша түсиниклер, дәрәтпесинде жаңаша ойлар пайда болды.

1940-жылы Аббаз шайырдың «Қосықлар» деген ат пенен биринши қосықлар топламы баспадан шықты. Бул қосықлар топламына 1930-жыллары жазған барлық қосықлары кирди. Елине, халқына дәрәтиўшилиқ жол менен хызмет етиудиң жолларына шынтлап киристи.

Аббаз шайырдың екінші жер жүзilik урыстан кейинги дөретиўшилиги (1946-1970)

1945-жыл 9-майда бес жыл даўамында фашизм менен үлкен кан төгилген отлы урыс жеңис пенен тамам болды. Бул тек бизиң елимиз ушын ғана емес, ал пүткил жер жүзлик әхмийетке ийе тарийхый ўақыя болды. Себеби, Европа менен Азияның көп халықлары фашизм тырнағынан азат болды. Енди әдебияттың алдында, әлбетте, биринши гезекте жеңисти, урыс жылларының қахарманлықларын жырлаў, екіншиден, урыстан қыйраған халық хожалығын қайта тиклеўдей әхмийетли тарийхый ўақыяларды жырлаў мәселелери күн тәртибине койылатуғын болды.

Ҳақыйкатында совет халықларының алдында урыстан қыйраған халық хожалықларын қайта тиклеў, ол ушын елде ири-ири қурылысларды баслаў, елдиң экономикасын хәм мәдений күшлерин беккемлеў, дүньяда халықлар дослығын хәм парахатшылықты сақлаў усаған үлкен ўазыйпалар турды. Жазыўшылар усы ел өмирлериндеги уллы үлкен басламалардың арасында болып, енди бул табысларды жырлаўға бет алды. Елдиң парахатшылық жағдайларға өткен ўақытларында көркем әдебияттың кең көлемде раўажланыўына, беккемлениўине алып келди. Оның үстине бул тынышлық дәўирлерде көркем ойлардың да прогрессивлик характер менен еркин алға қарап раўажланыўына да мүмкиншиликлер де жаратылды.

Бул жылларда еле өткен урыслардағы қахарманлық хәм жеңис темасы әдебиятта баслы темалардан болып қалатуғынлығы сөзсиз болды. Соның ушын әдебиятта ең әўели жеңис темасы, соңынан жаўынгерлердиң елге қайтыўы, елде ата-аналардың жеңис пенен ушырасыўлары бул дәўирдеги әдебиятта нызамлы орын алды. Қарақалпақ әдебиятында мысалы, халық шайырында «Палўанларың киятыр», «Көрисейик, қол бериң» атлы әжайып лирикалары баспа сөзде жәрияланды.

Урыстың жеңис пенен тамам болыўы елде барлық мүмкиншиликлердиң қайта тиклениўине жол ашты. Урыс жылларында көлеми киширейип қалған «Қызыл Қарақалпақстан», «Советская каракалпакия» газеталары өз қаддин тикледи. Жабылып қалған «Жас ленинши», «Жеткиншек» газеталары «Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы» журналы қайта шыға баслады. Республикада баспа сөз органларының қайта тиклениўи елимизде дөретиўши күшлердиң өсиўине алып келди. Көркем әдебияттың да идеялық-тематикалық диапозоны кеңейе баслады.

Қарақалпақ әдебиятына да жас талантлар кирип келе баслады. Мәселен, бул жылларда Х.Сейтов, Б.Қайыпназаров, Т.Қайыпбергенов, И.Юсупов усаған жазыўшы-шайырлар келип қосылды.

Екинши жер жүзилик урыстан кейинги дәуірлерде Аббаз шайырдың да дөретиўшилик хызметлериниң ең толысқан және де әдебият, мәдениет мәселелеринде бираз тәжирийбелер топлаған жыллары болды. Сол себепли халық шайыры урыстан соңғы жылларғы халықтың тынышлық турмыс пенен баслаған қахарманлық ислерине хәмме шайырлардан бурын араласты. Және де бул жылларда ол өз шығармаларының идеялық сапалылығы ушын гүрести. Себеби, хәр бир жекке дөретиўшилик өмир халықлық әдебият ушын гүресиўи шәрт деп түсинди. Сол себепли халық шайыры 1946-жылы болған Қарақалпақстан жазыўшылар аўкамының пленумында хәр бир дөретиўши хызметкер ушын қахарманлық мийнетти жырлаған көркем шығармалардың сапалы жазылыўын талап етти.

Мәселен:

*Шайырлардың биразлары
Айтар сөзин табалмай жүр,
Жолға сыймай жолды шалып,
Атын туўры шабалмай жүр.*

*Бир қаншалар жазған қосық,
Сөзин көрсең газет оқып,
Қурап-сурап шығарыпты,
Ақбас пенен жантақ қосып.*

*Сол жеримиз гүлли айып,
Байлық тилде сөз жазайық!?
Қосықларда, пьесаларда,
Кемшиликлер кетти узайып.*

*Қол урайық дәстанларға,
...Бағлар менен бостанларға,
...Халық ишине тәсир еткен,
Романлар Кутлыққандай!?-деп жазады¹.*

Шайырдың пленумдағы бул шығып сөйлеген гәпи арқалы-ақ оның тынышлық турмыста жасап атырған халық өмирлерин жырлаған әдебияттың ең сапалылығы ушын және де қахарманлық мийнетти жырлағанда оны курғақ баянлаўлардан гөри, елди, халықты мийнетке руўхландырыўшы жалынлы жоқары көркемликтеги, эстетикалық

¹ А.Дабылов. Шығармалары, том 3. —Нөкис: «Қарақалпақстан», -1972.—29-30 бетлер.

сулыұлықты көрсететуғын поэзияның кереклигин талап етиушилик сезилип турады. Екиншиден, халық шайырының көркемлик дөретиушилигинде оның дүнья таныушылығы, эстетикалық байлықларындағы рауажланыушылықты, ондағы кем-кем пайда болып киятырған жаңалықлар толып тасып киятырғанлығын көриу қыйын емес еди. Урыстан кейинги жыллар да халық шайырының поэзияны жаңа дәуірлерде толық ийелеген, оларды шығармаларында еркин баянлауды үйренген, бул мәселеде шеберлигин де жетилистирген жыллары болды.

Халық шайырында урыстан кейинги жыллар тынышлық дәуір және де ол жыллардағы қахарманлық мийнет романтикасын бириктириу принципи көринди. Ол бул дәуірди жырлауда хәмме шайырларға устазлық етти. Тез Ыақыттың өзінде-ақ мийнет алдыңғыларын жырлаған «Ақсүйрик», «Бийбисәнем», «Мийирхан», «Әмина», «Нәўбәхәр», «Аманкылыш», «Қайтар емес истиң пәти», «Қахарман ғаррыға», «Қутлықлаймыз биз сизди», «Мийнетте озған жасларға», «Алдыңғылар хаққында косық» хәм т.б. да көп-көп шығармалар пайда болды. Бул шығармалар усы жылларда тек Аббаз шайыр дөрөтпесинде ғана емес, пүткил карақалпақ әдебиятының үлкен табысы болды.

Халық шайырының бул дөрөтпелеринде көтерген машқалалары қахарманлардың ишки психологиясындағы өзгерислер, көбирек мийнет қахарманларының ишки дүньясын сөйлетиу, тынышлық дәуірдеги олардың мақсет хәм ойларын бериуден ибарат болды. Және де миллий әдебий процесстин рауажланыуына халық шайыры айрықша итибар берди.

Урыстан кейинги дәуірлерде шайыр халық бурыннан үйренип қалған хәм жақсы көретуғын классик әдебияттағы тәрийплик шығармаларды қайта рауажландырды. Советлик дәуірдиң 40-50-жылларында карақалпақ әдебияты ХІХ әсирдиң ақыры ХХ әсирдиң басындағы әдебият тарийхы дәстүрлерин, әсиресе, Қазы Мәулик дәстүрин әдебиятка алып кирди.

Мысалы: оның «Ақсүйрик» шығармасында:

*Туұылып өскен соң зийректен-зийрек,
Озып жүр бул күнде жүйриктен-жүйрик,
Мийнет пенен атың шықты Ақсүйрик,
Аралда туұылып өстиң халқымнан.*

*Бирге ойнадың ғазлар менен қуұ менен,
Бирге шықтың қызыл байрақ туұ менен,
Қысында муз бенен, жазда суұ менен,
Пайдаланып өстиң қоңыр салқында.*

Аксүйрик халықлық, мәмлекетлик ислердің қахарманы, ол тынышлық дәуірдеги жобалы ислерди орынлаушы қахарман. Оның өмирдеги барлық хәрекети, мақсети қарақалпақ халқының қахарманлық мийнетлериниң бөлинбес бир бөлеги болып есапланады. Ол турмыстағы әпиұайы қахарман, реал өмир адамы. Аксүйриктиң барлық хызметлеринде романтика жаңлап еситиледи. Шайыр усы турмыстағы бар болған реал өмирди жырлайды.

Урыстан кейинги дәуірлерде халық шайырының елге ең көп таралған шығармалары «Бийбисәнем», «Мийирхан», «Нәүбәхәр» шығармалары болды. Себеби, бул қосықларда халық өмирдің хәмме тәрәпи романтика, хәмме жери поэзия екенлигин көрди. Тек оны Аббаздай шайыршылықта шеберликти жетистирген адамлар ғана жырлай алатуғынлығын халық көрди. Поэзия бул тири өмирди жырлаушы жанлы бир қубылыс екенлигин түсинди. Шайырдың бул шығармалары ол ўақытларда адамларға қахарманлық өмирди хәмме жырлау керек екенлигин үйрететуғын сабақлықтай сезилер еди. Халық шайырының бул жыллардағы жаңашыллығы да сонда болды.

Бул жылларда халық шайыры өзи елде миллий әдебиятта поэзияның шебери екенлигин керсетти. Әсиресе, лирикада адамның ишки сезимлерине қоса қахарманның портретин сызып көрсетиу шеберлиги жағынан Аббаз шайыр—XX әсир поэзиясының Қазы Мәўликтен кейинги талант ийеси екенлиги көринди. Мәселен, гәпимизди дәлиллеу ушын тексттен бир мысал келтирейик:

*Ботакөзли жаңа туўған шолпандай,
Ай сәўлеси сағымланып турғандай,
Көрген көз айырмай мийри қанғандай,
Жайнаған жамалы бизиң Нәүбәхәр.*

*Қаслары қыйылған қәлем бе дейсең,
Бундай қыз қайда бар әлемде дейсең,
Ғәрип жаны қайда? Сәнем бе дейсең,
Я соның сыңары бизиң Нәүбәхәр.*

*Аўзы бар шеберлер қолдан ойғандай,
Ашық болған қарап көзи тойғандай,
Келбети есикке қырын сыйғандай,
Толысқан жамалы бизиң Нәүбәхәр.*

*Жүзинде турғандай күнниң қуяшы,
Көрген айтар қандай шыққан уясы,*

*Ақ қағазға тамған қәлем сыясы,
Қас үстінде қалы бизиң Нәүбәхәр.*

*Жумалақ жүз емес, узын ат жақлы,
Жумысқа жалынлы кеңнен қушағы,
Халықта қандай қызлар болса, атақлы,
Қатарда турады бизиң Нәүбәхәр.*

*Алдымызда турған гүздің наслында,
Бәрше халық абройлы болыу дәстінде,
Досларым, қалмайық аяқ астында,
Деп көпти шақырды иске Нәүбәхәр,—деп жазады.*

Халық шайырының «Аманқылыш», «Қахарман ғаррыға», «Алдыңғылар хакқында қосық», «Жарыста озған жасларға атлы шығармаларында да дәуір дәуірығы, заман талабы адамлардағы қахарманлық мийнеттеги сапалы ислери, узақ бахытлы келешек ушын гүреслери лирикалық шеберликлер менен жырланар еди. Автордағы шеберлик миллий лириканың барлық мүмкиншиликлерин әдебиятта толық пайдаланған, миллий әдебиятты үлкен жаңалықлар менен алға сүреди хәм байытады.

Сол себепли халық шайыры Аббаз Дабыловтың миллий әдебиятты рауажландырыудағы, онда дөретиушилик жол тауып белсене қатнасқан жыллары—екинши жер жүзлик урыстан кейинги жыллары болды деп айта аламыз. Бул жылларда поэзияның халық қахарманлықтарынан дөретиуғынлығын билетуғын халық шайыры мудамы адамлар арасында, қайнаған мийнеттин ишинде болды. Бул жылларда елимиз өмирлеринде де үлкен-үлкен тарийхый ўақыялар көп болды. Мәселен, 1947-жылы Чаржаў-Қоңырат темир жол қурылысы басланды. Тақыатас гидроузелин қурыу ислери басланды. Бираз кемшиликлерге ийе болса да, елде көркем әдебияттың рауажланыуы ушын партияның 1946-48-жыллары бираз кәули-қарарлары болды. 1954-жылы СССР Жазыушылар аўқамының екнши съезди болып өтти. Булардың барлығыда халық шайырының өмирине үлен тәсир жасағанлығы сөзсиз. Бул ўақыяларда халық шайырының дөрөтпеси «Темир жолға шақырыу», «Тақыятас», «Хорезмли досларға» хәм т.б. көп шығармалары менен байып барды.

Және де бул жылларда парахатшылық, дүньядағы халықлар дослығын беккемлеу ушын дүнья халықларының күш салыу дәуірлери басланды. Халық шайырының лабораториясында да «Тынышлықты сүйемен», «Парахатшылық вахтасында», «Қырыққа шыққан жасым бар» атлы шығармалары изли-изинен пайда болды. Аббаз шайыр елимиздин

сыртқы сиясатына түсиниў, елдиң жүргизип атырған парaxатшылық сиясатын коллап қуўатлаўдағы идеологиялық гүрестинң тәрeпдары болыў дәрежесине шекем көтерилди.

Урыстан кейинги он жылда халық хожалығын қайта тиклеў дәўирлеринде жазыўшыларға өмир практикасын тек қахарманлық мийнетти жырлаў менен ямаса мақтаў менен жәмийетлик өмирдиң раўажланыўына тәсир жасаў мүмкин емеслиги белгили болды. Сол себепли елдеги қахарманлық күшлерди жырлаў менен бирге, оның артта қалған бөлимлерин сынға алыў, оларды алдыңғылар қатарына жетелеў кереклиги белгили болып қалды. Бул ушын әдебиятта хәр қыйлы усылларды жетистириў, әсиресе, юмор, сатиралық шығармаларды да мүмкиншилигинше әдебиятта кең пайдаланыў кереклиги сезилип турды.

Аббаз шайыр тәбиятында лирик шайыр болса да жәмийетлик өмирдиң талап етиўи бойынша ол да дәретиўшилик мийнетте хәр қыйлы усылларды, шеберликлерди жетистириўдиң үстинде иследи. Солай етип, сатирада да халық шайыры табыслы қәлем тербетти. Оның дәретпесинде «Пахтакешлерге», «Бир пахта жоқ суў көрген», «Не қылғаның, балларым», «Сен-ўәдеден табылмадың», «Уйкынды аш, этирапқа қара», «Турсынбай» усаған сатиралық шығармалар пайда болды. Халық шайырының сатиралық шығармаларының айрықшалықлары оның өткирлигинде ғана емес, ал онда ол халықлық мәптен турып сөйлеў, халықлық ескертиў, көбирек тәрбиялаўшылық хүким сүреди. Әсиресе, халық шайырының сатиралары жумсақ, сырлы сыйқырлы, ойып тымсаллап айтылған гәплер болып, онда халық атынан мысқыллап күлиў, кемшиликке ел ғәзебин жаўдырыў, өткир халық ништерин суғыў шеберликлери хүким сүреди. әдебиятта халық шайыры бул мәселелерде шебер екенлигин де көрсетти.

Халық шайыры, дәретпесинде әсиресе, пейзажлық лирикалар пайда болды. Оның «Бәхәр», «Жаз мәўсими», «Әмиўдәрья» деген шығармалары 50-жылларда қарақалпақ әдебиятының үлкен табысларынан болды.

1946-жылдан 1970-жылға шекем халық шайыры Аббаз шайырдың өзиндеги дәретиўшилик талантты еркин пайдаланған жыллары болды. Ол екнши жер жүзлик урыс хәм урыстан кейинги жылларда халық шайыры, халық қыссаханы сыпатында елде үлкен абыройға ийе болды. Себеби, ол өзининң барлық бул жыллардағы шығармаларын елге, халыққа таратыўда баспа сөзде шығармаларының шығыў, шықпаўына қарамады. Егер қосық жазылса, ол оны дәрхал ел, халық дыққатына қыссаханлық пенен усынды. Себеби, өз дәретпесиниң қунлылығын тек баспа сөзде ғана көрип қоймастан, ол өзин тиккелей халық арасына сынға салды. Халықтан қуўатлаўын тапқанын көргеннен кейин оның бул жылларда

дөретиўшилиги еркин раўажланды. Өзиниң бурыннан жолдас болып киятырған қыссаханлық өнерин де бул жылларда шайыршылыққа қоса алып барды. Сол себепли де халқы оны шайыр хәм қыссахан деп атады. Бул дәўирде ол үлкен эпикалық шығармаларға да қол урды.

Аббаз шайырдың поэмалары хәм дәстанлық шығармалары

Әдебиятымыз тарийхында 1950-жылларға шекем жетип келген барлық қарақалпақ халық шайырларының хәммесинде де өзлериниң дөретиўшиликлеринде әжайып индивидуаллыққа ийе болып қалды. Олардағы тийкарғы өзгешелик—халық шайырлары өзлериниң барлық өмирлери даўамында әдебиятта фольклорлық хәм классикалық әдебиат дәстүрлерин даўам еттириўшилер болып ғана қалмастан, ХХ әсирдеги жазба әдебиаттағы әдебий дәстүрлердиң жолларын да өзлестирген хәм раўажландырған әжайып сөз зергерлери болғанлықлары менен ажыралып турады.

Олар өзлериниң дөретиўшилик өмирлерине тәсир етиўши еки түрли жәмийетлик формацияны басларынан кеширди. Соның ушын олардың дөретиўшилик өмирлерине тәсир етиўши факторлар көп болды. Жәмийетте хәр бир дөретиўшилик мийнет ийеси өз алдына бөлек жатқан дүнья. Буның үлкен мысалы халық шайыры Аббаз шайырдың өмири хәм дөретиўшилиги үлкен мысал болды. Халық шайырындағы дөретиўшилик принципти түсиниў илимде үлкен машқала.

Мәселен, Аббаз шайыр өзиниң дөретиўшилик лабораториясында өмир бойына поэзия жанрына садықлығы менен қалды. Бул хақыйқый халық шайырына тән қәсийет еди. Және де бул миллий фольклордың хәм классикалық әдебиаттың дәстүрлерине садықлықты да көрсетер еди. Сонлықтан да ол хәмме ўақытларда тек поэзия менен сөйлейди. Сол себепли поэзия тарийхында ол поэзияның түр хәм жанрларын мүмкиншилигинше байытты хәм раўажландырды.

Халық шайыры Аббаз өз дөрөтпесинде классикалық әдебиаттың дәстүрлерин басшылыққа алғанлығы себепли әўели ол дәстан жанрына, соң поэмалық жанрға өтти.

Дәстан миллий әдебиятымызда әййем заманлардан бар жанр. Ал, поэма миллий әдебиаттың соңғы әсирлердеги жетилисиўинен дөреген жанр. Себеби, бул ХХ әсирдиң орталарынан баслап түркий халықлар әдебиятында көп көринди.

Қарақалпақ әдебияты да 30-жылларда поэмашылықта үлкен табысларды қолға киргизе баслады. Әлбетте, халық шайырының әдебий процесс жөнинде көп ойланыўлары, оны көп үйрениўлери, тынбай излениўлери шайырды әдебиатта үлкен-үлкен оригиналлықлар жасаўға алып

келди. Ол қысқа ўақыттың ишинде-ақ, әсиресе, 1940-50 жылларда «Баҳадыр» дәстанын жазып жүрген дәуірлеринде-ақ оған қоса «Баўырманлар», «Сөйлесе тарих бетлери...», «Бийбимәрьям» атлы поэмалық шығармалар дөретиўге еристи.

«Баўырманлар» поэмасы. 1950-60-жыллары Аббаз шайырдың дөретиўшилиқ мийнети тематикалық хәм жанрлық жақтан күшли раўажлана баслады. Буның бас себеби, урыстан соңғы жылларда жәмийетлик өмирдин хәр тәрәплеме жеделлесиўи хәм раўажланыўы, бириншиден миллий әдебий процесстин де хәр тәрәплеме жеделлесиўине хәм раўажланыўына алып келди. Дәуір өзи хәр бир автордың өз дөрәтпесине жуўапкерли қараўын талап етти. Бул 1950-60-жыллардағы миллий әдебияттағы усы процесстин халық шайырларының дөрәтпесинде көриўинен дерек беретугын еди. Өйткени, 40-50-жылларда дөрәтиўшилиқ мийнетин хәр тәрәплеме жетилдирген халық шайырына өзи жасап турған халық өмири, жәмийетлик өмир шайырдың дөрәтиўшилиқ илхамына, мудары жаңа темалар, мудары жаңа материаллар, мудары жаңа қахарманлар таўып берди.

Поэма жанрына қол урыўдың да және бир себеплери оның «Баҳадыр» дәстанының үстинде көп жыллар ислеўи хәм табыслы ислеўи оның көп ойланып жүрген әдебияттағы поэма жанрына да қол урыўға себепши жағдайларды келтирип шығарды.

Бул жылларда Аббаз шайыр бир дәуірде ири эпикалық, поэмалық хәм дәстанлық жанрлар үстинде тендей жұмыс апарды. Әдебият тарихында әдебият хәм көркем өнер ғайраткерлери өмирлеринде тенинен еки-үш үлкен шығармалар үстинде ислеитугынлықлары әдебият тарихында дым сийрек ушырасатуғын әдебий қубылыс. Хакыйқатында автор үлкен бир шығарманы жазып питкермей турып, поэтикалық ойларын басқа бир және үлкен шығармаға бөлиў хәмме адамлардың қолынан келе бермейтуғын қубылыс екенлиги сыр емес. Соған қарамастан, бундай ўақыя бизиң әдебиятымызда халық шайырында ушырасады.

Халық шайырының «Баўырманлар» поэмасы екинши жер жүзлик урыс ўақыяларынан алып жазылған шығарма. Урыс жыллары Россия, Белоруссия, Украинада урыста ата-аналары өлип жетим қалған көп балаларды Ташкентли темир жол устасы Шаахмед Шамахмудов, хаялы Бағрыхан екеўи өз үйине он алты баланы алып асырап, оларды өз балаларындай қылып тәрбиялайды. Олардың барлығын адам қылып тәрбиялап жетистиреди. Халық шайырының поэмасында усындай әжайып инсаныйлық тарихый болған ўақыя жазылады.

Халық шайыры поэмада болған тарихый ўақыялар тили менен баянланып берилместен, оны жаңа мазмун, жаңа идеялар менен жырлайды. Мәселен, Шамахмудов шаңарағы елдеги әпиўайы шаңарақларға усағанлығы менен, оның қурылысында, мазмунында өзгешелик бар.

Өйткени, бул шаңарақ басқа шаңарақлардан айырмасы бул хәр қыйлы миллет балаларынан қуралған жәмийетлик шөлкемлерге уксас шаңарақ. Бирак, олардың ойы, мақсети, тилеклери, әрманлары бойынша бир ата-анадан дөреген перзентлердей. Бундай бирлик буларда қайдан пайда болған?—деген ким-кимде болса да сорау болып турады. Шайыр буны урыс жылларындағы халықлар арасындағы татыулық, дослық хәм бир-биреуге ғамхорлықтан хәм мехрийбанлықтан пайда болған елимиздеги хәр қыйлы миллетлер арасындағы қыйын жағдайларда адамлардағы сапалы ислеп табылған бирлик деп көрсеткен.

Бул бирликке хәр қыйлы миллет балаларын бир адамның баласындай етип өз үйинде тәрбиялап жетистирген бас қахарман Шаахмед Шаахмудовтың образын шайыр поэмада хәр тәреплеме ашқан. Себеби, урыс дәуири адамларды тек урыста сауашта ғана бирлестирип қоймастан, бундай инсаныйлық бирлик хәр бир миллет, хәр бир шаңарақ арасында болмаса болмайтуғын жағдайлар пайда болған еди. Бул Шаахмед Шаахмудовтың шаңарағында өсип тәрбияланған хәр қыйлы миллет балалары усы қыйын тарийхый дәуирдеги пайда болған саналы халықлар бирликлериниң ақыбетлери екенлигин көрсетти.

Хақыйқатында да, екінши жер жүзлик урыс жылларының қыйыншылықлары елди саналы түрде бирлестиреуге алып келди. Тәбияты бойынша бурыннан интернационаллық рухтағы жасап қиятырған халықлар урыста ата-анасыз жетим қалған баллар менен Ташкенттеги темир жол устасы Шаахмед Шаахмудовтың шаңарағын саналы бирлестирген еди.

Халық шайырының бул поэманы жазыудағы тийкарғы мақсети екінши жер жүзлик урыс жылларындағы елимиздеги хәр қыйлы халықлар, миллетлер, хәр қыйлы адамлар арасындағы әдеп-икрамлылық, олардағы жоқары саналылық байлықларын ашып көрсетеу тийкарғы мақсети болды.

Себеби, бул шығармадағы бир шаңарақтың өзи қыйыншылық жыллардағы көп миллетли елдиң мысалы сыпатында көринер еди. Халық шайыры бул поэмасында Шаахмед Шаахмудов шаңарағындағы пайда болған үлкен адамгершилик хәм интернационализмди жоқары дәрежеге жеткерип жырлау арқалы мақсетине жетисти.

«Сөйлесе тарийх бетлери...» поэмасы. Халық шайыры бул поэмасын өзи тарийхый поэма деп атады. Себеби, бунда қарақалпақ халқының ХХ әсирдеги тарийхый жәмийетлик өмирлери хәм оннан кейинги советлик жыллардағы қырық жыллық өмирлери хаққында гәп еткен. Поэма шайырдың «Арнаулар» деген топламында дағазаланды¹.

¹ Дабылов А. «Арнаулар». Нөкис: «Қарақалпақстан», 1966.

Халық шайыры бул гәп еткен еки дәүирди де өз көзи менен көрди. Ол хәммә уақытларда да өзиниң жүрип өткен жолына қарап отырды. Поэзиясында ол халық тарийхының жүрип өткен жолына бир нешше мәртебе қайта оралды. Ол хаққында қанша жазса да аз болатуғынлығын билди.

Бул «Сөйлесе тарийх бетлери...» атлы поэмасын автор Қарақалпақстан халқының советлик дәүирдеги қырық жыллық басып өткен жолына, бул хаққында болатуғын салтанатлы мерекесине арнап жазып питкерди.

Шайыр поэмада хәр бир дәүирди конкрет тарийхий фактлер менен көрсетеди. Бул дәүирде халықтағы гә қайғы, гә қууанышлар болғанлығын көрсеткен. Ең баслысы идея-халық еркинлиги хәммә дәүирлерде еркинлик хаққында халық әрманлары жырланған. Поэма автордың, халықтың миллий психологиялық айрықшалықларына кеўил бөлгенлиги менен баҳалы. Әсиресе, халықтың саҳрайы халық болғанлығы, садалығы, ақкөиреклиги, хәммә нәрсеге инанғышлығы, бул халықтың жаманлық деген пикир кеўиллеринде жоқлығы, шыдамлылығы усаған миллетлик белгилери поэмада шебер жырланған. Ең баслы мәселе, халықтың әдеп-икрамлылыққа бай мийнеткеш, хәммә нәрсени алла-таладан күтетуғын халық екенлигин шайыр поэмада жақсы берген.

Мысалы: *Сол уақта шынардай бойың болса да,
Хеш жерге жетпеген ойың болса да,
Отың шалқыр еди, үйиң болса да,
Қымтауға ебиң жоқ бир нашар едиң.*

*Ладанлығың басым болды гәр тилек,
Аузың ашық, түбиң тесик бир шелек,
Ғауқыйған бас, еки аяқ, қос билек,
Билим жоқ, ақылсыз жас бир нашар едиң.*

*Сая салған пәрманаңды сыйламай,
Бизди сыйлап жүрген ким деп ойламай,
Ақ жүзиңе қарамастан айнадай,
Достыңды душпан деп былғасар едиң,—деп жазады.*

Ал, қандай болса да Қарақалпақлар миллийлик өзгешеликleri менен өз алдына халық болып жетискенлигин белгилеп өтетуғын тарийхий жыр сыпатында халық шайырының бул поэмасы айрықшалыққа ийе.

«**Бийбимарьям**» поэмасын халық шайыры жазыушы Жолмурза Аймурзаевтың өмир жолына арнамақшы болған. Шайырдың бул питпей қалған поэмасы¹.

¹ Аббаз Дабылов. Шығармалары, 3-том.—Нөкис: «Қарақалпақстан», -1972.—227-240-б.

«Баҳадыр» дэстаны

Өзбекстан Республикасы халық жыршысы, Қарақалпақстан халық шайыры Аббаз Дабыл улының «Баҳадыр» дэстаны оның узақ ўақытлардан берги дөретиўшилиқ ойларының хәм тәжирийбелериниң жуўмағынан дөреген үлкен шығармасы. Бул дэстанлық шығарма ХХ әсир қарақалпақ әдебияты тарийхында халық шайырының танха өзиниң дөретиўшилиқ жетискенлиги болып ғана қалмастан, ол өткен әсирдеги пүткил қарақалпақ әдебияты тарийхының, пүткил қарақалпақ халық поэзиясының маржаны болып көзге тасланады. Жәнеде «Баҳадыр» дэстаны мәдениятымыз тарийхында халық шайыры тәрәпинен дөреген дэстанлық үлкен жазба естелик болып қалады. Сол себепли де дэстан 1967-жылы Бердақ атындағы мәмлкетлик сыйлыққа миясар болды.

Аббаз шайырдың өмири халық өмирлери менен органикалық байланыста жасады. Бул жәмийетлик өмирди эпикалық жобада жырлаўға да беккем тийкарлар таярлайды.

Халық шайыры үлкен куўдалаўлар себепли әдебиятқа кейинирек араласты. Бирақ, соған қарамастан, ол миллий әдебиятқа көп нәрселер берди. Халық шайыры әдебиятта өзиниң көп жыллық өмир жолларын лирикалық баянлаўлар менен басып өтті. Ол бул жолларды эпикалық баянлаўлар менен жүрип өтиў мүмкин екенлигин ол толық түсинди. Бирақ, бул үлкен дөретиўшилиқ жуўапкершиликти халқы оннан қатты талап етеуғынлығын ол билетуғын еди. Бул бир жағы, екіншиден, дэстан хакқында халық шайырының толық түсиниги бар еди. Себеби, дэстан жанры көп әсирлерден берли көркем шығарманың ишинде халықтың да сүйип оқытуғын бақсы, жыраў, қыссаханлар да сүйип жырлайтуғын шығармаларынан еди. Оның үстине, дэстанда көп жыллық елге, халыққа, қулласы, миллетке характерли болған типиклик машқалалар кең полотнода, коспалы сюжет пенен, кескин конфликтлерде гәп етилетуғын шағармалардың үлкен түрлеринен еди. Халық түсинигинде әдебиятта дэстаннан үлкен шығарма да жоқ. Жазба әдебиятта оны шайырлардың шайырлары ғана жаза алатуғын шығарма. Соның ушын Аббаз шайыр егер дэстанды баслағанда бул жолда өзиниң дөретиўшилиқ кәдеминиң табыслы шығатуғынлығына гүманланбайтуғын да еди.

Бул мәселеде халық шайырының алдында көп жобалар турды. Онда ХХ әсирдеги елимиздеги жүз берген үлкен-үлкен тарийхий ўақыяларды жазыў керек болды. Және де өзи хызмет етип турған әдебияттың мүмкиншиликлерине де қарады. Себеби, жазажақ тарийхий ўақыяларын дәстүрий дэстанлар үлгисинде жазса да оған жаңаша мазмун, жаңаша форма, жаңа стиллер менен жазыў кереклигин ол билетуғын еди.

Дэстанда 1917-жыллардағы революциядан алдыңғы хәм кейинги еки жәмийетлик қурылыста да жасаған әпиўайы қарақалпақ дийканының

өмир шынлықтарын жазыуға үлкен шеберликти жумсауы кереклигин ол түсинди. Және де оған дәстан жазыу бул жылларда халқының талабындай да болып көринди. Сол себепли халық шайыры «Бахадыр» дәстанын жазыуға 1946-жылдың ақырында киристи.

Халық шайыры өз дәретіушилик шеберлигин өз заманының идеалы менен ушластыратуғын халда, әри тарийхый хақықатлықлар бурманбаған жағдайда, әри өз дәуириниң әдебиятының тийкарғы талаптарына жууап берип баратуғын мазмунда жәмийетлик типиклик образ, әдебий жол таңлап шығарманы баслады.

Дәстан басланыудан-ақ Алланғордың өмири хәмме оқыушылар жәмийетшилигин қызықтырады. Оның өмирдеги әбигерлениулерин көрип адамда қахарманға жаны ашыу, кайғырыу сезимлерин пайда етеди. Алланғордың албырауы өзинен гәрезсиз. Себеби, ол заманларда елде жәмийетлик социаллық теңсизлик хуким сүрип турды. Оқыушыны ойландыратуғын бул мәселе дәстанды оқыудан-ақ басланады. Оқыушы дәстанды оқыу аркалы ондағы баслы идея менен танысып барады.

Дәстанның басында ақ Алланғор өледі. Оның басынан кеширген жолы аркалы ХХ әсирдин басындағы карақалпақ халқының күн көрис тиришилиги Алланғордай болып өткен бир пүтин әуладтың аянышлы өмирлери көз алдында елеслейди. Қахарманның изинде баласы қалады. Бул әуладлар өткен турмысқа сын көзи менен қарайтуғын стихиялы мазмунда болса да жаңаша жасауды, жаңа турмыс қурыуды әрман ететугын әуладлар екенлиги менен ажыралып турады.

Алланғор өлгеннен кейин баласы менен Шынарғүл екеуиниң күн көриси қыйынласады. Анасы баласына: -Ата көрин баслап мал бақ, дегенде, баласы анасына:

*Сизге мен әдеп сақлайман,
Емген сүтимди ақлайман,
Қуллықта мен мал бақпайман,
Қурысын мениң ата көрим,—деп жууап береді.*

Дәстанда автор қахарманлар характерлериниң эволюциялық пенен өсиу жолларын шебер береді. Арыслан өмирде бахытлы болыуды карастырады. Арыслан адамның бахытлы болыуы ол мал табыу, ат сайлап миниу, той-тойлау, елден аға тауып ақыл сорау, үйлениу деп биледи. Себеби, бул бурынан киятырған ел дәстүрлеринде бар еди. Бахытлы болыу жөнинде онда буннан артық түсиник болмайды.

Шынарғүл менен баласы турмыста еркин жол тауып жүрип кетиу қыйынға түседі. Олар өмирлеринде жоқшылық, ашаршылық, жетиспеушилик өмир сүреді. Олар бул турмысты өзгертиу ушын көп изленеди. Көп ойланады. Жақсы турмысты жүдә әрман етеди. Бул мәселелерде

олар көбинесе ел дәстүрлерине сүйенеді. Арыслан елден өзіне аға да табады. Булар барлығы елде халық массасының ишінде жасап өмір кеширеді.

Дәстанның кунлылығы, мазмунлылығы, керкемлиги соннан ибарат автор қахарманларын хәмме менен тендей өмір тиришилигинде жаса-тады. Елде, халықта не үрп-әдет, салт-дәстүрлери болса, той-тамаша, хәр кыйлы психология, күн көрис тиришилиги бар болса, бәрін-бәрін өз қахарманлары өмириниң тийкарғы мазмуны қылып береді. Дәстанда буларды автор жүдә шебер береді. Дәстан биринши гезекте усы тәреп-леринен жақсы. Усы жағынан қызық, усы жағынан мазмунлы. Қахарман-лар усы миллий орталықта жасап өмір кеширеді. Соның ушын Шынаргул менен Арыслан өмирде түрлі-түрлі қыйншылықларға дус болады.

Дәстанда фантазия аз. Арыслан менен Шынаргул дәстанда өз мақсет-лерине ериседи. Арыслан елден өзіне ылайық Азат деген аға табады. Екеуі ел аралайды. Халықтың дәстүри бойынша қыз таңлайды. Көп қыйыншылықлар менен Тәжимбет дегеннің қызына үйленеді. Булар көп жылларда халық қатарына ериседи. Үйли-жайлы, балалы болады.

Халық шайырының «Бахадыр» дәстанындағы өзіне тән бир өзге-шелік, Қарақалпақлардың ХХ әсирдеги бир жәмийетлик курылыстан, екинши бир жәмийетлик курылысқа өткенлиги, бул әсирдеги халықлар өмирлериндеги болған усындай тарийхый хақыйқатлықлар сәўлеленеді. «Бахадыр» дәстанының традициялық дәстанлардан баслы өзгешелиги де усында. Екинши автордың сүўретлеп атырған ХХ әсирдеги жәмийет-лик өзгерислер реаллықларды гәп етиуі себепли бунда автор өзи жасаған дәўирдин штампы толық сақланады. Әсиресе, қызыл империяның елди жаўлап алыуы, соған байланыслы пайда болған тарийхый, сиясий жағдай-лардың гейде пайда болыуы характерлери, елде адамлардағы психология-лық өзгерислердин пайда болыулары толық бериледи. Дәстандағы бахалы курылыс миллеттиң раўажланыуы, олардағы үрп-әдет, салт-сананың көплиги, халықтың өз дәстүрлерине садықлығы толық бери-леди. Дәстандағы Шынаргул, Арыслан, Қырмызы, Азат образлары жети-лискен образлар. Және де бул полотно миллий халық тилиниң байлық-ларынан автор еркинше пайдаланады.

Солай етип, халық шайырының «Бахадыр» дәстаны ХХ әсирдеге жазба әдебияттағы пайда болған үлкен жаңалық, бул тек бир миллет әдебиятының ғана әдебий, мәдений байлығы болып қалмастан, ал ол дүньялық әдебият хәм мәденият қорының байыуына өз үлесин қосқан шығарма болғанлығы даўсыз.

Солай етип, Қарақалпақстан халық шайыры Аббаз Дабылов өзиниң тәбийий таланты менен ХХ әсир карақалпақ әдебиятының раўажланыуына хәм қәлиплесиуине үлкен үлесин қосқан әдебият ғайраткерлериниң бири болды.

САДЫҚ НУРЫМБЕТОВТЫҢ өмири хәм дөретиўшилиги (1900-1971)

Садық шайыр Нурымбетов XIX әсирдин басындағы карақалпақ демократик әдебияты тарийхының дәстүрлери негизинде тәрбияланып жетискен шайыр. Ол өзиниң әжайып дөретиўшилиги менен XX әсир карақалпақ әдебиятының ең ири ўәкиллериниң бири болып қалды.

Оның дөретиўшилик хызмети 1918-жылдан шайыр хәм қыссахан сыпатында белгили. 1939-жылы СССР Жазыўшылар аўқамының ағзасы. 1942-жылы Қарақалпақстан хўкимети оған Қарақалпақстан халық шайыры атағын, ал 1957-жылы Өзбекстан ССР Жоқарғы советиниң указы менен шайырға Өзбекстан халық жыршысы атағы берилди. Ол хўкимет тәрәпинен бир неше сапар орден, медаллар менен сыйлықланды. Көп мәртебе хўкимет жарлықларын алыўға миясар болды.

1930-жылдан баслап қосықлары баспа сөзде жарық көрди. 1940-жылы «Бизиң Ұатан» деген ат пенен биринши қосықлар топламы жарық көрди. 1942-жылы «Жеңимпаз халық», 1944-жылы «Батырлар алға», 1950-жылы «Бахтияр» дәстаны, 1954-жылы «Нурлы таң», 1958-жылы «Фархад», 1960-жылы шығармаларының I томы, 1961-жылы «Жипекши Жаңыл», «Жана жумбақлар», 1962-жылы «Жана заман жырлары» топламлары, 1972-жылы шығармаларының II томы, 1968-жылы «Ханаласлар» дәстаны баспадан шықты. 1969-жылы «Ханаласлар» дәстаны ушын халық шайыры Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлық алыўға миясар болды.

Садық шайыр Нурымбет улы әдебиятқа XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басындағы карақалпақ демократиялық әдебиятының нызамлы даўам етиўшилериниң бири сыпатында әдебиятымызға XX әсирдин басында кирип келди. Әдебиятымыз тарийхында бул әсирде Түркстан жәдидлериниң прогрессивлик хәрәкетлери Орайлық Азияда хўким сүрген дәўирлери болып, Қарақалпақстанда да саўатлы халықтың күшейген, саўатлы қыссахан шайырлар мектеплери дүзилген, карақалпақ жазба әдебиятының толық қәлиплескен, әдебиятта көркем тил нормаларының да жетилискен, елдин, халықтың дүньялық тарийх, әдебият, мәденият пенен тутасқан жыллары болды. Миллий әдебиятқа да Аяпберген, Аббаз, Садық, Қазакбай, Жаңабай, Сәпиўра усаған көп-көп саўатлы талант ийелери кирип келе баслады.

1917-18-жыллар Қарақалпақстанды совет хўкимети басып алып, өз үстемлигин орнатып атырған жыллар еди. Бул хўкимет еллердин, халықлардың ерки менен есапласпайтуғын, елдин үрп-әдетлерине пүткиллей қарама-қарсы келетуғын, хәтте, елдеги жасап турған халық талантларын есапқа алмайтуғын, халықлық әдебиятты, мәдениятты мойынламайтуғын хўкимет болып шықты. Садық шайырдың дөретиўшилик өмири усындай бир тарийхий дәўирге туўра келди.

Садық шайыр 1900-жылы Қоңырат беглигине қараслы Сарай көл деген елатта руұханый шанарақта дүньяға келди. Садық шайыр жас ұақытларынан аұыллық мектепте оқыды. Әкеси өлип қалыұына байланыслы ол медреседе оқыұын даұам ете алмады. Әкеси менен туұысқан Сыдық деген ағасының қолында оқыды хәм сол үйде тәрбияланады. Ол Садықты өз үйинде оқытады. Сыдық та сол заманның саұатлы белгили шайыр, қыссахан адамы болған. Оның үйиндеги араб, парсы хәм түрк тилиндеги жазылған шежирелер, әдебий, мәдений мийраслар Садықты жүдә қызықтырады. Бул жағдайлар жас Садыққа саұатлы адам болыұға, қыссаханлықты ийелеуге мүмкиншилик жаратады. Себеби, ол заманларда қыссаханлықты ийелегенлер миллий мәдениятты ийелеуши хәм қәдирлеуши, және де ол мәдениятты елге таратыушы адамлар деп танылған, Олар өзлериниң шайыршылық талантын да елдеги қыссаханлық арқалы жетилистирген.

Садық он жасларынан баслап-ақ қосық жазған. Сыдық шайыр иниси Садықтағы шайыршылық талантты сезип, оған үлкен ғамхорлық жасайды. Оны елдеги той-мерекелерге қасынан қалдырмай алып барады. Солай қылып, ол Садықты жас ұақытларынан елдиң бай миллий әдебияты хәм мәденияты менен таныстырады. Ондағы талант та миллий мәденияттағы оның дәстүр хәм тәжирийбелери тийкарында өсип жетиседи.

Садық шайыр медресени питкере алмайды. Ол ағасы Сыдықтың қолында оқыды хәм тәрбияланады. Ол елдеги сол дәуірлердеги хәрқыйлы тарийхый жағдайларды өз көзи менен көреді. Сол тарийхый, социаллық жағдайларда халық пенен бирге жасады. Мәселен, 1914-жылы елде биринши империялистлик урыс жағдайларына байланыслы Қарақалпақстанда 1914-16-жыллары аұыр ашлық басланады. Адамлар тамақ излеп елден елге қаңғырады. Садық шайыр да ағасы менен бирге орыс сорамындағы Шымбай уездиниң Жанабазар болыслығына келип қоныс басады.

1917-жылдың ақыры 1918-жылдың басларында шайырдың Ұатанында совет хуқимети орнады. Буның менен елдиң аұхалы жақсыланбайды. Елдеги аұыр ашаршылық, аұырыұшылық даұам етеди. Усы жыллардағы елдеги қыйыншылық жағдайлар хаққында Садық шайыр былай деп жазады:

*Жутым ушын бул не деген дағдарыс,
Тарыққанда табылмады бир таныс,
Мен де келдим Даұыткөлди жағалап,
Қурсағым аш, тек қосығым алданыш.*

*Ашлық бизиң әпшимизди қуўырды,
Көп адамлар жекен тамыр суўырды,
Бир-биреўден табылмайды шәпәт,
Сепкил бетлер көз жас пенен жуўылды.*

Қосықта дәуір қыйыншылықтары, сол қыйыншылыққа дуўшакер болған адамлардың кеўил-кейпи усылайынша оғада мазмунлы хәм көркем етип берилген. Бул қосық жас шайырдың бар екенлигинен дерек берип турды.

Садық шайырдың өзиниң айтыўына қарағанда, ол 20-жылларда жүдә көп шығармалар жазған. Жас болыўына қарамастан, ел ишинде қыссаханлық қылған. Ол жигирма жасларының ишинде-ақ елде атақлы шайыр, атақлы қыссахан болып атанған. Бирақ бизлерге сол жыллардағы «Тиллахан» (1920), «Есетсең» (1921) «Жанаберген» (1923), «Көк шийел» (1926), «Садық шайырдың Рахманберген менен айтысы» (1926) усаған шығармалары ғана сақланып жеткен. Шайырдың өзиниң айтыўы бойынша ол жыллардағы жазған көп қосықлары жоғалып кеткен.

Шайыр «Тиллахан» шығармасында хаял-қызлар теңлиги ушын гүрес идеясын сәўлелендирсе, «Есетсең» шығармасында елдеги қайыр-сақа-ўатсыз Есет усаған бай адамлардың үстинен күледі. Оның «Рахманберген менен айтысы» сол 20-жылларда халықтың арасына көп тарқалып кеткен шығармалардан болған және Садықтың атын шайыр сыпатында елден елге кең таратқан.

Бул айтыстың келип шығыў тарийхы төмендегидей жағдайларда пайда болған: Садық шайырдың аўылында шайырсымақ Рахманберген деген бир адам болған. Ол Садық шайырдың жақын бир қарындасларына бир хәптеде шешип бериў мүддети менен бир жумбақ жазып берген. Қыз өзи бул жумбақты шеше алмаған. Қыз жумбақты шешиў хакқында жеңгесине ойласқан. Жеңгеси де жумбақты шеше алмай Садық шайырға барып ойласқан. Садық жумбақты шешип берген. Ыақты жетип Рахманберген қызға келип жумбақтың шешимин сораса, оның қалай шешилетуғынлығын айтқан. Қыздан Рахманберген жеңилип қалған, қатты қапа болған. Бир күнлери Рахманберген адамлардан қыз жумбақты өзи шешпегенлигин, ал оны Садық шайыр шешип бергенлигин еситкен. Буны еситип Рахманбергенниң шайырға ашыўы келген. Соннан соң ол отырыспа мереке болса, адамларға Садық шайыр емес, оннан гөре мен тәўирирек шайырман. Оның менен бир шайыршылықта айтысар ма едим, оны қайтып шайырман деп айтпастай етер едим, деп мақтанып жүреді. Бир күнлери аўылда бир той болады. Ол тойға Рахманберген де, Садық шайыр да келеді. Рахманбергенниң, Садық пенен бир айтысар едим, деген гәпин еситип жүрген адамлар олар екеўин

айтыстырмақшы болып, бир отаудың алдына алып келеди. Садық шайыр да бурыннан Рахманбергеннің бул гәпин естип жүр еди. Отаудың алдында Рахманбергенди көриўден Садық шайыр өзи-ақ бирден айтысты баслап жиберди.

*Халыңды жақламай илдиң аяқтан,
...Лапыштай туўлайсаң жатқан қырдағы,
...Аўзың қорқырайды найлы шылымдай,
...Терең ағып сен жуўаздың оғындай,
Қозғалмайсаң байлар сойған соғымдай,
Еңсең түсип хәги кеткен тоғындай,
Қалпедей алаңлап жүрген усайсаң!
...Аўзыңды қыйсайтып сейисханадай,
Өкпелеп бир баяз айтқан усайсаң,*

—деп Садық шайыр қосықты үсти-үстине дөндиреди. Рахманберген сол жерде аўзын ашалмай қалады. Ол көпшиликте Садық шайырдан жеңилгенлигин мойынлайды.

Сол жерде мерекеге жыйналған адамлар Садықтың хақыйқый шайыр екенлигин таныйды. Усыннан соң Садық шайырдың Рахманберген менен халық алдында шайыршылық айтысқа шығыўы елден-елге тарайды.

Садық шайыр 20 жасларында-ақ елге XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басындағы Түркстан жәдидлери дәстүрінде қарақалпақ жеринде тәрбияланып жетисип киятырған атаклы шайыр хәм қыссахан сыпатында танылады. Елинде жаңа дүзиліп атырған хуқиметке узақ тәжирий-беге, миллий дәстүрлерге сүйенип елге, халыққа дөретиўшилиқ пенен хызмет етип киятырған шайырлардың керек емес екенлигин ол көреді. Елдиң билимдан адамларының қуўдаланып, илим орынлары болған мешит, медреселердиң бузылып атырғанлықлары шайырды руўхый дағдарыслық жағдайларға алып келеди. Сол себепли 20-жылларда ол совет хуқиметин мақтап та я жаманлап та қосық жаза алмады. Бирақ, классик әдебият дәстүрлеринде елине, халқына дөретиўшилиқ пенен хызмет етиў оның баслы мақсетлеринен болды. Сол дәстүрде ол елде миллий әдебиятты, мәдениятты даўам еттирди. Себеби, совет хуқимети елдиң үрп-әдетлеринен, миллий дәстүрлерин бирден жоқ ете алмады.

Бул жылларда Садық шайырға өз заманластарының өмирлери үлкен сабақ болды. Мәселен, Аяпберген шайырдың, Қазы Мәликтиң, Қасым Әўезовтың, Қазақбай шайырдың, Сейфулғабит Мәжитовтың дәўир аласатлары менен айқасып жасаўлары, бул арқалы өз халқының мәпи, миллети ушын хызмет қылыўлары, әлбетте, шайырды ойландырған мәселелерден болды.

Садық шайыр 1929-жылы колхозға кирди. Бул өзине жаңа хукиметтин исенимин шақыруу еди. Жәнеде бул дәуірлерде совет хукиметинин жаңа сиясатына ылайыкластырылған 1930-жылдан баслап «Колхозға кир», «Пахта хаққында айтыс», 1934-жылы «Суу алма» қосықларын жазды. Бул шығармаларына шайыр, бириншиден, өзинин совет әдебиятына кәдем урғанлығын көрсетер еди, екіншиден, улыуа шайыршылық диапазонының кеңлигин, күшлилигин халық мойынлар еди, оннан халық шайыры дәстүрлеринде жазады деп үлкен үмит те етер еди. Бул жылларда шайыр классик әдебияттағы сатираны кең қолланыу мүмкин екенлигине де түсинип жетисти. Сол себепли 1935-жылы «Ат саудасындағы алдаушыларға қарсы», «Шаңбай» атлы сатиралық шығармалар дәретти. Садық шайырдың бул қосықлары 30-жылларда елге кең таралып кетти. Усы арқалы ол советлик әдебиятта да ислеу мүмкин екенлигин түсинди.

1930-жылларда жасап, елдин сиясий өмирлеринен хабардар болды. Социализм, тоталитарлық режим елде женгенлигине де толық көзи жетти. Бул дәуірлерде елдин сиясий, мәдений өмирлеринде де бираз өзгерислер келип шықты. Мәселен, «Қызыл Қарақалпақстан», «Жас Ленинши», «Жеткиншек» газеталары, «Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы» журналлары шыға баслады. Миллий әдебиятларды мектептерде оқытуу басланды. Елде жаңа дәуірге ылайыкластырылған жоқары оқыу орны пединститут, илим изертлеу институтлары ашылды. Қарақалпақ фольклоры, классик шығармалары елден жазып алынып, баспада бастырылып шығарыла баслады. Әдебият шөлкемлерин қайта қуруу хаққында қарарлар да пайда болды. Қарақалпақ совет әдебиятына Қ.Әуезов, Ә.Өтепов, А.Бегимов, С.Мәжитов, Ж.Аймурзаев, М.Дәрибаев усаған талантлы жазыушылар келип қосыла баслады. 1934-жылы Қарақалпақстан жазыушылар аўқамының I съезди де болып өтти. Усы жыллары орыс әдебияты, миллий әдебиятлардың классиклери А.С.Пушкиннин, А.Толстойдың, Т.Г.Шевченконның, Шота Руставелийдин салтанатлы юбилейлерин өткеруу елдин мәдений өмирлеринде үлкен ўақыялардан болды.

Өзинин өмирлерин жаңа дәуір менен байланыстырған Садық усаған халық шайырларына бул илажлар үлкен тәсир жасады, советлик дәуірде де өз талантын раўажландыра алатуғынлығына Садық шайырдың көзи жете баслады.

1938-жылы Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кенеси менен Қарақалпақстан жазыушылар аўқамы бирликте елден халық талантларын жыйнау мақсетинде Қарақалпақстан Респубиликасын еки зонаға бөлип, Қоңырат, Шымбай зонасы деп халық талантларының Олимпиадасын шөлкемлестирди. Бул Олимпиаданың тийқарғы мақсети

елден талантлы шайыр, қыссахан, жыраў, бақсыларды жыйнаў хәм оларды бир дәретиўшилиқ шөлкемге бириктириў болды. Олимпиадада Садық шайыр шайыршылықта да, қыссаханлықтада бириншиликти ийеледи. Оннан соң сол жылы Олимпиада жеңимпазлары менен Ташкент, Алматаға, Москва қалаларына дәретиўшилиқ сапарға барып қайтты. Онда көп халықларды, қалалардың санаат орайларын, көркем өнер ғайраткерлерин көрди, мәмлекет басшылары менен ушырасты. Бул жағдай халық шайырына үлкен руўхый күш, қуўат бағышлады.

1939-жылы Садық шайыр СССР Жазыўшылар аўқамының II съездине, сондай-ақ Өзбекстан жазыўшылар аўқамының II съездине де делегат болып қатнасады. 1939-жылдың ақыры шайырдың дәретиўшилиқ жолға бет алып шыққан, ол жөнинде шайыршылық излениўшиликке кирискен, әсиресе, өзиниң дәретиўшилиқ күшлерин Республикалық көлемде сынап көре баслаған жыллары болды. Садық шайыр тек 1930-жылы «Съездим болды», «Шевченко», «Көринди», «Қызыл Москва», «Яранлар», «Нөкис», «Жалқаўларға», «Өгизлерден хабарың жоқ», «Порханлар» атлы және де көп шығармалар дәретти. Және де бул шығармаларының барлығы да республикалық баспа сөзлерде жәрияланды. Халық шайырының бул жылларғы жазған қосықлары өз ишине хәр қыйлы тематикадағы өмир көринислерин сүўретлесе де, буннан бес, он жыллар бурынғы жазған қосықларына қарағанда мазмуны, мәниси, идеялық бағыты, сиясатты жырлаў шеберлиги, көркемлик өзгешеликleri жағынан анағурлым жетискенлигин көрсетер еди. Әсиресе, «Нөкис», «Жалқаўларға», «Өгизлерден хабарың жоқ», «Порханлар» шығармаларында әри жаңа хуқиметтиң сиясатын қоллап-қуўатлаўшылықты үгитлесе, әри халықлық мәпти қорғаўшы, өз елиниң, халқының бүлиниўшилигине жаны ашыўшылығы сезилип турар еди. Мәселен: «Яранлар» шығармасында сиясатты жырлаўдан да гөри халық еркинлиги жырланар еди. «Порханлар» қосығында адамлардың ладанлығын критикалаў, «Өгизлерден хабарың жоқ» деген шығармасында халық малын, халық мүлкин жаңа хуқиметтики деп жаўызларша аямаў, «Жалқаўларға» деген шығармасында ел мәпин ойлап хызмет қылыўға шақырыў бар. Онда хәр қандай халық мүлкин бүлдириўшилерге қарсы гүрес оты да көринеди.

1940-жылы Садық шайырдың «Бизин Ұатан» деген ат пенен биринши қосықлар топламы баспадан шығады. Буған 1918-жылдан 1940-жылларға шекемги белгили болып жүрген ғана шығармалары киреди.

1941-жылы 22-июньдағы Германия фашизминиң тыныш отырған елге урыс ашыўы халықты жүдә аўыр хәм қыйыншылық жағдайларға түсирди. Халық Ұатанды жаўдан қорғаўға атланады. Елде усындай қыйын жағдайлар басланған ўақытларда елдиң руўхый күши болған көркем әдебиятта өз үстине аўыр жуўапкершиликти алыўға туўра келеди. Урыс

басланған күнлери-ақ СССР Жазыушылар аўқамының баслығы А.А.Фадеев Москвадағы үлкен халықлық митингиде: «Биз совет елинің жазыушылары бул шешіуши уласыуда өзлериниң орынларын биледи. Бизин көпшилигимиз қолымызға қурал алып урыссақ, көпшилигимиз қәлем менен урысамыз»,—деген еди.

Хақыйқатында, елимиздин көп жазыушылары урыстың дәслепки күнлеринен-ақ Ұатанды қорғауға атланды. Көплери сиясий командир, Орайлық хәм фронт газеталарының хабаршылары, сиясий хызметкер лауазымларын атқарыуға киристи. Орыс жазыушылары А.Фадеев, М.Шолохов, А.Сурков, И.Эринбург, К.Симонов, А.Твардовскийлердин фронтқа атланғанындай қарақалпақ жазыушыларынан Ж.Аймурзаев, А.Бегимов, Қ.Айымбетов, Ж.Сейтназаров, Ә.Турымбетов, Ш.Хожаниязов, Ә.Шамуратовлар да Ұатан шақырығын қуўатлап, фронтқа душпанға қарсы саўашқа атланды. Ал, көп жас үлкен шайыр-жазыушылар А.Дабылов, С.Нурымбетов хәм т.б. лар тылда турып өз ўазыйпаларын атқарды.

Қарақалпақ жазыушылары басқа туўысқан халықлар жазыушылары менен бирге Ұатан, халық тәғдирина тилеклесликлерин билдирип, республикалық газеталардың бетлеринде өткир көп-көп публицистикалық мақалалар жәриялады. Мысалы «Халық шайыры Аббаз Дабылов «Биз жеңемиз»¹, Ж.Аймурзаев «Жаўды жексен етемиз»², С.Нурымбетов «Жеңиске»³, Н.Жапақов «Фашистлер тарт қолынды»⁴, Ж.Сейтназаров «Бизлер жеңемиз»⁵ атлы шығармаларын дағазалады. Екинши жер жүзилик урыс басланған ўақытларда Садық шайыр аўылда еди. Бизин елимиз душпанды жеңетуғынлығын, үлкен күшлердин бар екенлигине көзлери жетти. Жасы үлкейип кеткенлиги себепли фронтқа бара алмайтуғынлығын билди. Фронтта жеңиске жетиў ушын тылда да үлкен пидәкерлик мийнеттиң кереклигине ол түсинди. Ол өзи бул күнлерде колхоз далаларында колхозшылар менен бир турып қызғын мийнет етті. Және де ол хәр күни фронтқа саўашқа атланып баратырған өз аўылының жаўынгерлері алдында олардың патриотлық сезимлерин оятатуғын шығармаларды күни-түни оқыды.

Ол 1942-жылы декабрьде Қарақалпақстан АССР Министрлер Кеңесиниң өтиниши бойынша Нөкиске көшип келди. Халық шайыры өз қолына қурал алып фронтқа қатнаспағаны менен, шайыршылық өткир қәлеминиң күши менен елде халықтың жеңиске исенимлерин

¹ Дабылов А. «Биз жеңемиз», Тахтакөпир районының «Ленин жолы» газетасы, 23-июнь 1941.

² Аймурзаев Ж. «Жаўды жексен етемиз», «Қызыл Қарақалпақстан» газ., 24-июль 1941.

³ Нурымбетов С. «Жеңиске», «Қызыл Қарақалпақстан» газ., 17-декабрь 1941.

⁴ Жапақов Н. «Фашистлер тарт қолынды», «Қызыл Қарақалпақстан» газ., 2-июль 1941.

⁵ Сейтназаров Ж. «Бизлер жеңемиз», «Қызыл Қарақалпақстан» газ., 2-июль 1941.

беккемлейтуғын, фронтқа атланып баратырған жаўынгерлердің душпанға жеккөрийушилигин арттыратуғын, олардың патриотлық сезимлерин оятатуғын жалынлы қосықтары менен-ақ жәрдем етти.

Халық шайыры урыстың дәслепки күнлеринен-ақ адамларға руўхый күш-қуўат бериўши халықлық минберге айланды. Урыс дәўириндеги елимиздин көркем әдебияттың алдына қойып отырған талаплары халық шайырының дәретиўшилик искерлигиниң орайлық темасына айланды. Соның ушын фронттың дәслепки аўыр күнлеринде тыл менен фронттың бирлиги, халықлар дослығы мәселелерин жырлаўға көп кеўил бөлди. Халық шайырының усы жыллардағы бундай шығармаларының қатарына «Ўатан», «Жаўынгердин анасы», «Женимпаз халық», «Сәлийма» хәм т.б. шығармалары киреди. Шайырдың «Жаўынгердин анасы» деген шығармасында, фронт пенен тылдың беккем бирлиги былайынша тәрийипленеди:

*Балам, кетип, сен гүреске барғанда,
Мен атызда қаҳарманлық қыламан.*

Болмаса:

*Мен ислеймен үш адамның хызметин,
Әдиўли Ўатанның тутып хұрметин.*

Урыс жыллары халық шайыры өз дәретиўшилик мийнетине бурынғыдан да бетер жуўапкершилик пенен қарады. Елдеги урыс жағдайы гә фронттағы, гә тылдағы болып атырған қыйыншылықлар оның ой-сезимлерине хеш тынышлық бермеді. Урыс дәўирине байланыслы жүдә көп патриотлық шығармалар дәретти. Халық шайыры олардың көбин газеталарда жәрияласа, көбисин халық алдында қыссаханлыққа салып оқыды. Бул, әлбетте, халық шайырына тән қубылыс еді.

1943-жыллары душпан бизиң көп жерлеримизди ийеледи. Бундай қыйын жағдайларда Ўатанды сақлап қалыў ушын жан аямаў хәр бир адамға дәстүрге айланды. Халық басына түскен бул тарийхый жағдайлар сол халықтың әдебиятында да жырланады. Себеби, елдің руўхый дүньясы нени талап етсе, оның әдебияты, көркем өнери, мәденияты соны жырлаўы тәбийий ызыамлылық еді. Усындай қыйын жағдайларда халық шайыры «Перзентим» атлы патриотлық қосық дәретти. Бул шығарма ўақтында халық кейпин, халықлар кеўиллерин сөйлеген шығарма болғанлығы менен бахалы болды.

Қосық душпан бизиң аўыл менен қалаларымызды ойран етип атырғанда, душпан менен саўашта, халық қатты қасарысып турғанда, көп адамлар концлагерлерде азап шегип атырғанда, өз улын фронтқа саўашқа атландырып атырған хәр бир ата-ананың өз перзентине нәсияты жазылған шығарма болды. Мысалы:

*Халық үшін туұылып камалға келдің,
Жауынгер жаслары бахытлы елдің,
Ұатаныңа бүгін үәдеңди бердің,
Ұазыйпаңды орышлап кел, перзентим.*

*Туұған елдің ар намысын алып кел,
Душпанның басына сауда салып кел,
Жеңистиң напасын тезден шалып кел,
Мениң саған тапсырмам сол перзентим.*

*Ядыңнан шықпасын душпанның пәнти,
Гитлердің бузылған менменлик шәрти,
Азатлық дүньяның болыңыз мәрти,
Ұатан үшін аянбағыл, перзентим.*

Қосықтың хәр бир қатары патриотизм идеялары менен суұғарылған. Бул қосық фронтқа атланып баратырған жауынгерлердің алдында шайыр тәрәпинен талай мәртебе оқылды. Және де фронтқа атланып баратырған жауынгер бул шығарманы халық шайырының өзинен сорап алып, қойын блокнотларына жазып алып кеткен ұақытлар да көп болды. Халық шайыры өзинің патриотлық идеяларын, әсиресе, «Ұатан үшін» деген шығармасында жүдә жақсы берди. Ғақыйқатында, қыйын дәуірлерде Ұатан бойлап қолға қол берисип дүзилген жазыушылардың руұхый күш фронты да пайда болған еди. Бул жылларда үлкен орыс жазыушысы И.Эренбург «Жазыушылар фронтқа өткир руұхый қурал жарақ жеткерип берди»¹—деп жазды.

Садық шайырдың бул жыллардағы жазған «Толқынлансын, жаңа күшлер» деген шығармасында да халықтың ғәзеп оты тутанғанлығы, елдің душпанды қыйратыу үшін фронтқа ғалаба атланғанлығы хабарланса, «Халқым қәхәр қылды бүгін» деген шығармасында душпанның өзлеринің қыйралып атырғанлықтарын билдирди. Ал «Фронт мәртлери» деген қосығында жауды жеңиу, Ұатанды мәртлерше қорғау бизиң халқымызға дәстүр болып қалғанлығын айтады. Шайыр «Батырлық» деген шығармасында фронтта массалық қахарманлықлардың ишинен жекке қахарманлықлардың да пайда болып атырғанлықтарын көрсетип, Қарақалпақстаннан кеткен Оразбай Жуманиязовтың ерликлерин жырлайды.

Шайыр:

*Оқ турғанда қардай борап,
Жаулар алғанында орап,
Қыйынлықта иске жарап,*

¹ «Знамя» журн., 1943.—№5-6.

*Қайтпай соққы берген екен.
...Суұйққа, суұға қарамай,
Днепрден өткен екен,—деп жазады.*

Шайырдың усындай халық қахарманлықтарын жырлаған шығармаларына «Инимнің хаты», «Өтеш батыр» хәм т.б. шығармалар киреди.

Халық шайыры бул урыс бир ғана совет ели менен болып атырған урыс емес, жәхән халықлары урысына айланған урыс екенлигин, сол себепли дүньядағы прогрессивлик күшлер фашизмди қыйратыўға қаратылғанлығын да көрсетеди.

Урыс жылларында халықлардың дос татыў, бирге ислесиў, бир-биреўге тилеклеслик усаған характерлери өсип жетилисип хәм беккемлесип атырғанлығы жырланады. Соның ушында шайыр:

*Ар-намыс бир-өзбек, қарақалпақта,
Харамы жаўлардан кегин алмақта,—деп жазса,*

«Қахарман» халқымыздың балаларына» деген шығармасында:

*Бизден сәлем Ленинград қаламыз,
Сениң ул-қызыңды қарсы аламыз.
Әлпешлеп асыраған урнақларыңды,
Бурынғыдан бетер шадлы қыламыз,—деп жырлайды.*

Урыс жылларында фронттағы қахарманлықлар менен бирге тылдағы қахарманлықлар да халық шайырының дәретпесинде теңдей жырланады. Мәселен, «Ўатан», «Сәлийма», «Баслық Нарымбетке», «Орынлаў дәркар», «Питкерейик қазыўларды, мийнеткеш» хәм т.б. шығармалар буның дәлили болады.

Садық шайыр тәбиятында—сатирик шайыр. Оның урыс жыллары қәлеми бурынғыдан да өткірлесе түсти. Хәмме нәрсе фронтта душпан үстинен жеңиске қаратылған бир заманда елдеги гейпара адамларда кертартпалық, жалқаўлық, бийпәрўалық шайыр тәрәпинен қатты сынға алынады. Әсиресе, басшы кадрлар көп критикаға ушырайды. Мәселен, «Баслық Тәңирбергенге», «Баслық Қурбанбайға», «Қыйыншылыққа дус еткен», «Күш көликлерден арза», «Шалағай болмаң хәр иске», «Ерманов пенен Ниязов», «Нөкис горхомхозының басшыларына», «Тәртиби жоқ, уллы ғыйқыў» хәм т.б. да усаған халық шайырының көп қосықларын көрсетиўге болады.

Халық шайыры урыс жыллары бес жыл даўамында халық басына түскен аўыр жағдайлар менен бирге жасады. Бул жылларда миллий

әдебиетта халық керек деп тапқан жерге өз талантын аямай жумсады. Ол бул жылларда дәретиўшилик тәжрийбе топлап көп жолларды басып өтті. Ең баслысы Садық шайыр миллий әдебиеттың бир үлкен белсенди ўәкили болып хызмет етті. Бул жол халық шайыры ушын үлкен мектеп болды. Жәнеде хәмме дәўирлерде де, хәмме жағдайларда да әдебиет, елдиң, халықтың руўхый күши болып қалатуғынлығына шайырдың көзи жетти.

Екинши жер жүзилик урыстың үстинен жеңис пенен тамам болыўы пүткил адамзатты үлкен қуўанышка бөледі. Европа хәм Азияның көп халықлары енди биротала фашизмнің тырнағынан азат болды. Бизиң елимизде де жасаўшы халықлардың тынышлық жол менен өмир сүриўиниң жаңа дәўирлери басланды. Бизиң елимиздиң халықлары алдында енди урыстан қыйраған халық хожалығын тынышлық жол менен қайта тиклеў усаған ўазыйпалар турды. Бул да, әлбетте, урыста шаршаған елге аңсат емес еди. Усы руўхый этапта да әдебиет, көркем өнер хызметкерлери елдиң жаңа тарийхый дәўирге көшиўдеги өзлериниң ўазыйпалары бар екенлигине түсинди. Көркем ойларда енди халықтың тынышлық дәўирлердеги қахарманлықларына араласпаса болмай қалды. Солай етип, елдиң руўхый күши болған дәретиўшилик хызметкерлердиң алдында жаңа ўазыйпалар қойылатуғын болып қалды. Бул нызамлы да кубылыс еди. Солай етип, олар ушын жаңа ойлардың руўхланыўшылықларының дереги енди тынышлық дәўирлердеги елдеги тынышлық пенен басланған мийнеттеги халық қахарманлықлар болып қалды.

1945-жылы 7-июльда Қарақалпақстан АССР Жоқарғы советиниң 6-сессиясы болды. Сессияда урыстан қыйраған халық хожалықларын қайта тиклеў, елде жаңа мийнет қахарманлықларын шөлкемлестириў, әсиресе, Қарақалпақстанда пахтадан, дәнли егинлерден жоқары зүрәт жетистириў мәселелери қаралды. Бул сессияға шайыр, жазыўшылар да қатнасты. Сессияда халық шайыры «Халықтың абыройы, мәдери— пахта» деген қосығы менен шығып сөйледі.

Онда халық шайыры:

*Жеңис дәрьясынан маржанлар себиң,
Турмысқа сарып еттиң табыстың көбин,
Фронт ушын барлық ислер деген сөз,
Хожалық жағғына айланды бүгин,*

—деген гәплерди ортаға салды.

Ендиги елимизде болатуғын шақырықлар тынышлық турмысты гүллендриўге қаратылды. 1946-жылы халық шайыры «Күш салың» деген қосығын жазды. Онда шайыр адамларды тынышлық турмыста мийнетти

раўажландырыўға шақырды. Ол тынышлық турмыстағы мийнет процесстерин өз көзи менен көрип жүргенликтен шайырдың өзи де ели, халқы менен бирге жасап атырғанлыктан, және де өз жәмийетине жаны ашығанлыктан ол өз жүрегинен шыққан гәплерин керек деп тапқан жерлеринде халыққа уран етип таслады. Ол поэзияның өмирге от пенен суўдан керек екенлигин билетуғын еди. Сонлыктан да мийнет адамларының эстетикалық сезимлерин қытықлайтуғын, олардың мийнетке сүйиўшилигин арттыратуғын, дәўир талап етип турған әхмийетли мәселелерин гәп ететуғын шығармалар дөретиў зәрүрлигин түсинди. Сол себепли декларативлик поэзиядан гөри адамларға қахарманлық, шөлкем-лестириўшилик талап етип қоятуғын шығармаларды ол көп жазды. Мәселен, «Сыйлықлар топла», «Мол зүрәет бизиң шөрт», «Арта берсин тәжирийбели усылын», «Колхоз кызы Пердегүл» атлы шығармалары усындай қосықлар болды.

Мәселен, «Сыйлықлар топла» деген шығармасында халық шайыры:

*Алдын ала таярлық зор күш керек,
Колхоз атызында қуўатлы қоллар,
Қызғынлы кириссин иске құдиретли,
...Алдыңғылар үлгилерин көрсетип,*

*МТС лары басшылығын күшейтсин,
Колхозшылар исин алға өрлетип,
Агрономлар тәжирийбели ис етсин?
Пахтакеш дослардың жаңа усылы,
Иске асырылып планлар толсын,—деп жырланады.*

Шайыр өз елиндеги болып атырған жаңалықларға қуўанды. Урыстан соңғы жыллары шайырдың Ыатанында да қуўандырарлық көп-көп жаңалықлар жүз берди. Мәселен: Әмиўдәрьяға ГЭС қурыўды шөлкем-лестириў, Тақиятас қурылысының басланыўы, әсиресе, Чарджоў-Қоңырат темир жол қурылысының басланыўлары, жаңа каналлар қазылып, жаңа жерлердиң өзлестире басланыўлары усаған мәселелер халық шайырының илхамына илхам қосты. Бул дәўирлерде Садық шайырдың қәлеминен «Даңқ алыў керек қурылыстан», «Тез орынлап болмақ керек», «Рәхәтин көриң енди», «Поезд келгенде», «Өсип баратыр», «Баратырыппан» х.т.б. көп-көп шығармалар дөреди.

Халық шайыры елимиз өмиринде бул болып атырған әжайып қурылыстардың, қызғын мийнеттиң арасында жүрип, өзиниң поэзиялық жеделин арттырды. Ол бул дәўирлердеги әжайып қурылыстарды өз көзи менен көрип, мийнет қахарманлары менен ушырасып, сөйлесип, олар

мийнеттеги жемислерин көзі менен көріп жүріп ол өзинің жазажак темасын, поэзиялық азығын, сүүретлейжак тамаша турмыс ўақыяларын тапты. Өзи де қуўанышқа бөленди. Сол себептен де халық шайыры ўақыяларды елимизде болып атырған қурылыстарға қуўаныш пенен поэзиялық атланыс жасады. Мәселен, «Өсип баратыр» болмаса, «Баратырыппан» деген шығармаларында шайыр хәр күнги мийнет булағын көриўге баратырған мақсетли поэзиялық атланысы жазылады. Мәселен:

*Айда, шофер балам, қолда ролиң,
Кейилим тасқан, халлас урар жүрегим,
Айтсам шадлығымның саған дерегин,
Сайранлап жүрмеге баратырыппан.*

*Бул заманда мен бахытлы ғаррыман,
Хүрметлимен еркин күлип-шалқыған,
Жәхәнға белгили уллы даңқынан,
Қурылысты көрмеге баратырыппан.*

*Қандай еди Тақыятас бурында,
Елеспесиз жатты Әмиў қырында,
Уллы партияның ғамхорлығында,
Көркем келешекке баратырыппан.*

*Хан дәўиринде жатырған бир тас еди,
Әтирапы тоғайлық, шад ағаш еди,
Оның атын ҳеш ким сорамас еди,
Ал, бугин сүймеге баратырыппан?—деп жазады.*

Қосықта өз халқына, өз Ұатанына дөретиўшилик пенен хызмет етип жүрген адамның мақсетли сапары екенлиги көринип турады.

Бул жылларда миллий қарақалпақ әдебиятында үлкен-үлкен өзгерислер де пайда болып атырғанлығы билинип те турады. Көркем әдебиятта адамды таныўшылық, гуманизм, инсан роли күшейеди. Әдебиятта хақыйқатлықты жырлаў әдеўир теренлести. Әдебиятқа Х.Сейтов, Б.Қайыпназаров, И.Юсупов усаған жас талантлар да келип қосылды. Миллий әдебиятта поэзия, драматургия, проза да жана шығармалар менен байыды. Бул жылларда көркем әдебияттың сапасын жақсылаў мақсетинде де баспа сөзде ҳүкметтиң көп-көп қарарлары да пайда болды. Әсиресе, СССР жазыўшылар аўқамының II-III съездлери болып, онда көркем әдебияттың буннан былай раўажланыў перспективаларын белгилеп

бериулерде миллий әдебиатқа, оның көркем сөз ийелерине әжайып тәсир жасағанлығы сөзсиз.

Урыстан кейинги жылларда халық шайырының дәретиушилик хызметлеринде оның шайыршылық диапазонының кеңейиуине байланыслы, онда халықлар дослығы, дүньяда паракатшылықты қорғау темалары да кең орын алды. Бул шайырдың урыстан алдыңғы және де урыс жылларындағы ойларының дауамы еди. Сол себепли, урыстан соңғы жыллары енди бул темаларды шайыр кең жобада жырлауға өтти. Оның бундай дәретпелериниң қатарына «Хош келдиниз», «Москваның 800 жыллығына», «Некрасовқа», «Жамбулға», «Азатлықты сүйген барлық мийнеткеш» х.т.б. да көп шығармалары киреди.

Садық шайыр 1955-жылы Москвада болып өткен дүнья жүзлик халықларының дүньяда паракатшылықты қорғау ушын болған конгресине қатнасты. Оның бул дүнья жүзилик форумға қатнасыуы шайыр өмиринде үлкен тарийхий уақыя болды. Ол бул конгресстен келиуи менен «Дослық кууанышта» деген шығармасын жазды.

Халық шайыры тоталитарлық режим хуқим сүрген заманларда жасады. Сол себепли ол жәмийеттиң сиясатынан, идеологиясынан фәрезсиз жасауы мүмкин емес еди. Сонлықтанда оның дәретпелеринде партияны, оның кәдемлерин мақтау да тәбийий нызамлылыққа айланды. Басқаша мүмкин де емес еди. 1960-жылы шайырдың өмиринде үлкен тарийхий уақыя болды. Мәмлекетимиз оның 60 жыллық мерекесин үлкен салтанат пенен өткерди. Халық шайырының шығармаларының I томы баспадан шықты.

Дәуирдиң характерине байланыслы урыстан кейинги жылларда халық шайырының дәретпесинде сатира, юмор хәм тымсаллық шығармалар кең характер ийелеп кетти. Мысалы« «Аңлап бас», «Қурғак уәде болмасын», «Жыйналыстан келген соң», «Шуғылларға», «Әуере» атлы сатиралары, «Науқан қурт хәм жылан дастық», «Дийқан хәм жанғызак», «Тауық хәм торғай», «Май хәм торта», «Дызылдауық хәм сона» х.т.б. тымсаллық шығармаларында турмыста жүз берген ипласлықларды күлки оты, адамлар фәзеби менен жоқ қылыудың жолларын карастырды.

Бул жылларда халық шайырының шайыршылық диапазоны кең рауажланды. Әсиресе, халық шайырында тематикалық рауажлануу көринди. Шайыр дәретпелеринде «Бәхәр куяшында», «Әмиүдәрья», «Қаракум» усаған пейзажлық лирикалар да рауажланды. Классикалық поэзияға тән тарийплек шығармалар да көп жазылды. Халық шайыры дәретпесиниң кең диапазонда рауажланғанлығының бирден бир гүуасы 50-жылларда «Бердақ», «Қамары», «Теңизде», «Зарымбеттин габырысы», «Фархад», «Түлкишек» поэмаларының жазылуы болды.

XX әсирдің 60-жылларында халық шайырының дәретиўшилигинде эпикалық раўажланыўының бағыты хәр тәрәплеме ен жайды. Әсиресе, поэзияны миллий әдебиятта жанрлар бойынша активлестириўге үлес косты. Буның үлкен себеплери де болды. Бириншиден, бул жылларда халық шайыры дәретиўшиликте миллий әдебият пенен елге қалай хызмет қылыў керек екенлигиниң барлық сырларына түсинип жетисти. Екиншиден, 1960-70-жылларда хақыйқаттан да елдиң тарийхый, сиясий, социаллық, экономикалық хәм мәдений турмысында үлкен-үлкен өзгерислер де пайда бола баслады. Миллий қарақалпақ әдебияты да барлық жанрлар бойынша толысты. Критика жанры да әдеўир раўажланыўын тапты. Садық шайырдың хақыйкый талант, хақыйкый шайыр екенлигин әдебият изертлеўшилери де толық мойынлаған жыллар болды. Шайырдың өзи де әдебият майданында тер төгип, хадал мийнет қылсан, советлик дәўирде де өз халқының баҳалайтуғынлығына көзи жетти. Халық шайыры дәретиўшиликте масса хәм заманның алдыңғы идеялары шығармада көриниўи кереклигин түсинип жетисти. Сонлықтан да оның шығармаларында жанлы тематикалық раўажланыўдың әжайып үлгиси көринди.

Халық шайыры жаңа дәўирге байланыслы жаңаша дәретиўшилик пенен тынбай излениўшиликке киристи. Сол себепли ол өзиниң бул жыллардағы бир шығармасында былай деп жазған еди:

*Хақым жоқ шаршап-қарыўға,
Себеп жоқ артта қалыўға,
Ұақыт жоқ босқа отырыўға,
Шарықла, кеўлим, шалқып тас?*

*Қәдемим тынбай алға шап,
Қәдемим узақ жолға шап,
Қыялым тыңнан ойлап тап,
Ағзып булақ сарқылмас?*

*Жас уландай тил қатсам,
Сөз дизбегин бир тартсам,
Тереңнен жүзип жыр тапсам,
Қайсы адам жақтырмас,—деп жазады.*

Бул халық шайыры тәрәпинен жай жазыла салған қосық емес, бул усы жыллардағы Садық шайырдың дәретиўшилик құдиретлигиниң алға қарай бет алған характери. Бул халық шайырының үлкен руўхый излениўшилигиниң көриниси. Бул оның миллий әдебият, миллий поэ-

зия хақындағы дөретиўшилик ойларының, шешимлериниң жуўмағы. Хақықатында, оның дөретиўшилик хызметлерге жан-тәни менен кири-сип кеткенлигиниң дәлили. Және де бул шығарма халық шайырының шығармаларында өзине өзи үлкен талапшандық хәм критикалық көз бенен қарайтуғынлығын көрсетер еди. Екиншиден, шайырдың өз сөзи менен айтқанда, бул миллий әдебиятта поэзияның өлшеў тасының артқанлығын да көрсететуғын халық шайырының шын жүрегинен жазылған ойлары, нийети, мақсетлери екенлиги билинип турар еди.

Хақықатында, шайырға өз халқының өмирлериндеги гигант табыслары оны көп ойландырғаны рас. хақықый өз елиниң жеңислерин жырлаўға оған сай келердик хақықый поэзия кереклигин көрди. Соның ушында ол:

*Маржан излеп йош теңизге сүңгидим,
Талай ойға шөмин, талай шулғыдым,—деп жазады.*

Расында да, 60-жыллардағы халық шайырының жазған шығармаларында жаңа дәўир адамлары, олардың ишки дүньясы, әдеп-икрамлық характерлери, психологиясы сәўлеленди. Садық шайырдың бул жылларғы поэзиясында XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басындағы өзлери тәрбияланып жетискен мәдениеттағы және де бул әсирдеги жәдидлик уранлар да әдебий процесстиң адамға түсиниў, инсанға кеўил бөлиўшилик, олардың қыялын, кеўилин көриўшилик деген принциплериниң 60-жыллардағы әдебиятта да иске асып киятырғанлығы сезилер еди. Себеби, бул принциплерсиз әдебий принциплердиң мәниссиз, мазмунсыз екенлигинде дәў жоқ еди. Сол себепли халық шайырының көркем шығармаларда орайлық орында алдыңғы көзқарастағы адам турыўы шәртлилиги ушын гүрести. Себеби, әдебият - бул өмир. Енди бул өмирди әдебият дурыс сөйлей алмаса, ол адамларды жаңа ойларға, жаңа эстетикалық сезимлерге тәрбиялай алмаса, ол әдебият болыўдан қалатуғынлығын өзи жасап өткен 20-30 хәм оннан да соңғы жыллардағы дәўирде көп көрген еди. Сол себептен, әдебиятта халық шайыры болсаң, елиңе, халқыңа дөретпелерим менен хызмет қыламан, деп айдын жолға шыққан ғайраткер болсаң, хақықый миллий әдебияттың ийеси болыў кереклигин түсинди. Сонлықтан да шайырдың өзи де әдебиятта жаңа көзқарастағы адамлар жасаўы керек, өйткени, барлық табыс, барлық жеңис усы жаңа адамлар менен, деген пикир хәм ойлар менен жасады. Сол себепли ол:

*Сизлер менен табыс та бар, даңқ та бар,
Сизлер менен көп байлықлар топланар,—деп жазады.*

Сол себепли бул жылларда халық шайырының жаңа адамлар образын жырлаған төмендегидей көп шығармалары жарық көрді. «Бос қалмаңыз жарыстағы үлестен», «Балықшы қыз», «Пахта тойында», «Күтип тур сизди атызлар», «Атызда», «Суўшы», «Тракторшы», «Шофер», «Шаққанласын», «Ахмет-Нигар», «Мәдирейим Жуманазаровқа» усаған көплеген жаңа шығармалар оның қәлеминен дөреди.

Садық шайырдың бул жаңа мийнет темасын, жаңа мийнет қахарманларын жырлауда оның өзине тән өзгешеликтери, қайтып тәкирарланбаслық бай дөретиўшилилик усыллары болды. Әсиресе, көп табыслардың дереги басқа халықлар менен татыўлықта жасаў деп билди. Сол себепли халық шайыры елимиздеги дослық, татыўлық, бирликти жырлаўға да көп кеўил бөлди. Бул дослық, бирге ислесиў, бир-биреўге жәрдем қолын созыў бул бир күннің ямаса бир жылдың жемиси емес, әсиресе, әсирлер бойы қәлиплескен процесс екенлигин, олардың узақ тамырлары, тарийхы бар екенликтерин жырлаўды дөретиўшиликтеги бас мақсетлерден бири деп есаплады. Сол ушында дослардың табысы елди қуўандыратуғынлығы ол шығармаларында бәрхә мақтаныш етеди.

Сол себепли де «Өзбекстаным» деген шығармасында:

*Сиз өзелден мол өнимнің қонысы,
Сиз озалдан толылардың толысы,—деп көрсетеди.*

Болмаса, шайырдың әпиўайы бир «Шапаным» деген қосығы бар. Онда халықларға тән үрп-әдет бар, және де еки-үш халықтың бир-бирлерине хұрмет-иззети көрсетиледи. Қосық әпиўайы қосық болғанлығы менен онда үлкен мәни, мазмун жатыр. Мәселен:

*Бирин Хәмид Гулайым тойында жапты,
Бирин Сабит жорам үйинде жапты,
... Еки халықтан естелик бул шапаным,
... Бириң қазақшадур, бириң өзбекше,
Екеўи де бир-биринен ерекше!—деп жазады.*

Садық шайыр халықлар дослығы бул узақ әсирлерден даўам етип киятырғанлығын қазақ досларына қарап айтқан гәплеринде де былай дәлилллейди.

*...Биз халықңыз бұрыннан-ақ иргелес,
...Қыз алысып, қыз берисип қатысқан,
Дайы, жийен туўма болып шатысқан,
Бир табақтан ас, дуз ишип татысқан,*

*... Жериң барма қарақалпақ көрмеген?
Қазақтар да бес қалама өрлеген,
Буриннан-ақ сыйласықтар зор екен,—деп жазады.*

Болмаса «Хош келдин, уллары Өзербайжанның» деген шығармасында:

*Сениң Араксиң Әмиу сыяқлы,
Мениң Нөкисим де Баку сыяқлы,—деп жазады.*

Шайырда гейпара бир сиясатшыл адамлардың халықтар дослығы бул бир советлик дәуірде пайда болған жаңа нызамлылық, халықтар бурын бир-бирлерине жау болып жасаған деген пикирлерге қарсы шығып сөйлейди. Шайыр халықтар дослығы бул узақ тарийх, узақтан киятырған ел дәстүрлери деп тастыйықлайды. Және де еллер арасындағы дослық бурынлары қандай болса, хәзир де сондай екенлигин көрсетеди. Бул тууралы халық шайыры:

*... Көрдим сениң Жәйхун киби сырыңды,
Көрдим сениң Үстирт киби қырыңды,
Жүйриклиги қыялымдай елимнің,
Хүжданымдай көкте ушқан димары.*

*... Мәканымыз ишки заўқын ашқандай,
Жарқырайсаң гүлиндей боп дослықтың,
Өзбек, қазақ татыу өскен дос журттың,
Мийнетлериң ири мысал геүдедей,
Көринерсең қайнар булақ тау кендей,—деп көрсетеди.*

Халық шайыры хәмме шығармаларында да елди, халықты қахарманлық гөззаллықтарға бөлеп көрсетеди. Сонлықтанда оның 60-жыллары жазған шығармалары оннан бурынғы жазған шығармаларынан сапалылығы жағынан айрылып турады. Сол себепли, автор бул жыллардағы дөреткен шығармаларын өз алдына топлам етип таярлағанда да оны «Жаңа заман жырлары»¹ деп атайды.

Советлик тоталитарлық заманда 60-жылларға келип жәмийетлик өмир бир қанша жақсыланды, белсендилик халатқа түсти. Деген менен, елде халықлық әдеп-икрамлылық, үрп-әдетлерге жайғаспайтуғын шуғыллық, алдаушылық, хамалпаразлық, парахорлық, арақхорлық усаған жаман иллетлер көп еди. Усыларға қарсы шайыр сатирасы бул жылларда хәр қашанғы жыллардан да өткирлесе түсти. Мәселен: «Ойлап көрер»,

¹ Нурымбетов С. «Жаңа заман жырлары». — Нөкис: «Қарақалпақстан». 1962.

«Мен сонда мақтайман», «Намыс сөзи», «Ашылып сырын», «Әўере», «Сениң ышқың» х.т.б. да көп-көп өткір сатиралық шығармаларын халық шайыры усы жыллары жазды. Халық шайыры бул жылларда халықтың жәмийетлик, мәмлекетлик хызметлерин бақлаўшы хәм бахалаўшы адам болыў менен бирге өзи де сол дәўир адамының бири болып қалды. Буның дәлили оның «Хўжданым» деген шығармасында бул нийети анық айтылады. Мәселен:

*Еле талай сөзлер дизбеклетермен,
Еле талай сынаў көзден өтермен,
Еле талай елге хызмет етермен,
Еле берин шаршамаспан хўжданым,*—деп жазады.

1960-жылларда Садық шайыр қарақалпақ әдебиятын түр хәм жанрлық жақтанда раўажландырды. Оның дөретиўшилигинде тымсал, рубай жанрлары да өзиниң раўажланыўын тапты. Балаларға арналған шығармалар да белгили орын ийеледи.

Халық шайыры Садық шайырдың миллий қарақалпақ әдебиятындағы үлкен табысларының бири ол 50-70-жылларда қарақалпақ әдебиятын ири эпикалық жанрлар менен де байытты. Ол 1950-жылы «Бердақ» поэмасын жазып питкерди. Оларды сол жылы баспада да жәриялап үлгерди. 1951-жылы «Қамары», 1955-56-жыллары балалар турмысынан алып «Фархад» хәм «Түлкишек», поэмаларын жазды. 1957-58-жыллары «Теңизде» поэмасын, 1968-жылы «Зарымбеттиң ғабырысы», «Жипекши Жаңыл» поэмаларын 1966-67-жыллары үлкен «Ханаласлар» дәстанын жазып питкерди.

«Бердақ шайыр» поэмасы. 1950-жылы Халық шайыры Садық Нурымбетов поэма жанрына биринши мәртебе қол урды. Халық шайырының Бердақ шайыр поэмасын жазыўына төмендегидей жағдайлар себеп болды. Буған шекем ол өзиниң дөретиўшилиқ хызметлеринде өзін поэма жанрында да сынап көриў нийетинде болды. Ол бул мәселеде, әсиресе, қандай машқаланы ортаға қойыў мәселелеринде көп ойланды, көп излениўлерге берилди. Усы ойланыў дәўирлеринде оған ХІХ әсир қарақалпақ әдебиятының белгили классиги Бердақ Ғарғабай улы туўралы поэмалық шығарма жазыўға туўра келди. Буған сол дәўирдеги еки түрли жағдай себеп болды. Бириншиси, 1950-жыллары Республикада бир топар илимпаз әдебиятшы, тарийхшы сымақлар баспа сөзлерде хәм үлкен Республикалық мәжилислерде Бердақ шайырдың елимиз, халқымыз алдындағы шайыршылық, басқсылық хызметлерин бийқарлап, оның ХІХ әсирде елде үлкен халық шайыры болып өткенлигине гүман келтирип, хәр түрли қолайсыз гәплерди жийи-жийи айтатуғын болды. Бул топарлар А.Савицкий, Мурадов, Наренов, Мельшаков, Қ.Ирманов х.т.б. лар Бердақ шайыр хаққында пайда болып атырған илимий

көзқарасларды да бийкарлай баслады. Олар өткен әсирдеги Бердақ шайыр мийрасларын бийкарлап ғана қоймастан, миллий интеллигенцияға топыла баслады. Елде үлкен қолайсыз жағдайлар келип шықты. Бул жағдайлар растан да халқымыздың кәхәрин келтирди. Әсиресе, бул қолайсыз мәселелер халық шайырлары Аббаз шайырдың, Садық шайырлардың да кәхәрин келтирди. Бердақ шайырдың дөретиўшилик хызметлерин бийкарлаўшы ол ҳақкында илимий пикирлер айтқан илимпазлар Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов х.т.б. лардың атларына қәремет тасларын атыўшылар менен кескин гүрес жыллары болды.

Бундай елдеги миллий әдебият, мәденият майданындағы болып атырған қолайсызлықларға карамай 1950-жылы Республикамыз жәмийетшилиги XIX әсир қарақалпақ әдебиятының ең ири классиклериниң бири сыпатында Бердақ шайырдың өлгенлигиниң 50 жыллығын белгилеўге киристи. Оның толық шығармалар жыйнағын баспадан шығарыўды жобаластырды. Баспа сөзде, радиода ол ҳақкында хәр кыйлы мақалалар жәриялап барыўды қолға алды. Және де Бердақ шайырдың өмири хәм дөретиўшилик жоллары ҳақкында материаллар жыйнаў, елден еле оның жазып алынбаған шығармаларын жазып алыў мақсетинде, Қарақалпақстанның арқа районларында тарийхый этнографиялық, әдебий-фольклорлық хәм лингвистикалық экспедиция да шөлкемлестирилди. Буны Қарақалпақстан жазыўшылар аўқамы (баслығы Ж.Аймурзаев) пенен Өзбекстан илимлер Академиясының Қарақалпақстан комплекси илим изертлеў институты (директоры Н.Дәўқараев) шөлкемлестирди. Илимий комплексли экспедицияға институттың илимий хызметкерлеринен тысқары көп жазыўшылар, әсиресе, халық шайырлары Аббаз шайыр, Садық шайыр, Рамберген шайырлар да қатнасты. Бул жағдай шайырдың ким екенлиги Садық шайыр ушын бурыннан белгили болса да, оның илимий комплексли экспедиция курамында жүрип ел ишинен, халықтың Бердақ шайыр мийраслары ҳақкында материаллар жыйнаў, гәплер еситиў оған әжайып бай умытылмас жағдайлар туўдырды. Сол себепли, ол өзиниң биринши поэмасын Бердақ шайыр ҳақкында жазыўға қарар етти. Бул бириншиден, XIX әсирдеги қарақалпақ әдебиятының классигин халқы менен бирге турып хұрмет ететугынлығын көрсетсе, екншиден, XX әсирдиң орталарында Бердақ шайыр мийрасын жоққа шығарыўға урыныўшы илимпазсымақларға жәмийетшилик атынан қарсылық хәм қаралаўшылық деп билди. Сол себепли шайыр бул поэмасын биринши тарийхый поэмам деп атады. Және де тап сол 1950-жылдың өзінде оны жазып питкерип, баспа сөзге де жәриялап үлгерди. Үшиншиден, әдебият тарийхы ўәкиллериниң өткендеги өз мәдений мийрасына хәм тәжирийбелерине садық болып қалғанлығын да көрсетти. Солай етип, бул поэма миллий әдебий процесс

ушын да, илим ушын да бул жылларда үлкен тарийхый әхмийетке ийе тарийхый поэма болып қалды.

Сол ушында усы мақсетлерди көзде тутып Садық шайыр «Бердақ шайыр» поэмасының үстінде шаршамастан күни-түни иследи. Поэманың кирисиў бөлиминде Бердақ шайыр жасаған дәўирдин социаллық жағдайлары толық бериледи. Усы тарийхый шараятта Бердақтың балалық жыллары өтеди. Халық аш жаланаш, аўыр феодаллық патриархаллық заманларда жасаса да олар өз үрп-әдетине, сән-салтанатларына ийе халық екенлиги, аўылларда той-мерекеси көп, жақсы жыраў, қысса-ханларға бай, толы ел екенлигин көрсетеди. Бердақ бала ўақытларынан-ақ елдеги, халықтағы көркем өнерге, мәдениятқа қызығады. Бир күнлери аўылға Ақымбет бақсы келип той саўады. Тойға барыўға Бердақ әкесинен пул сорайды. Әкеси Сеўилбайдың хызметинде көп жыллар жұмыс ислеген, ол да барып баласы ушын оннан пул сорайды. Көп дәўлар менен оннан зорға азғана пул алады. Бақсыға келген бир пайытында, ол Ақымбет бақсыға өзиниң қосық айтыўға, саз шертиўге кумар екенлигин билдиреди. Ақымбет бақсы сол тойда оған саз шерттирип, қосық айттырып сынап көреди. Оның келешекте талантлы бақсы болатуғынлығын билип Бердаққа бир дуўтар саўға етеди. Буны көрген сол аўылдағы Дәўлен сылбыр деген Ақымбет бақсыға: «Сен бул дуўтарды бийкарға берип атырсаң, ол дуўтардың кәдирин билмейди. Оннан бул дуўтарды маған бер», -деп асылады. Усының үстінде үлкен бир даў шығады. Төбелес басланады. Буны көрген Бердақтың адамлары Дәўлен сылбырды сабап, дуўтарды Бердақта қалдырады. Және де оған бир жаманлық болып жүрер деп оны белгили бир ўақытларға шекем басқа жақларға қашырып жибереди. Бул жығында аўылдың адамлары да Бердақ тәрәпинде турады.

Поэмада буннан басқа да Бердақтың бақсылық дәўирлериндеги болған тарийхый реаллық ўақыялар шығармаға киргизилген. Мәселен, Бердақтың Қумсаўыт деген жерде Қарақум ийшанның моллалары арасында бақсылық еткенлиги бул адамлардың бир-бирлерине қатнаслары ел, халық дәстүрлери жақсы берилген. Ең баслысы поэмада Бердақтың ели, халқы сүйген бақсы болып жетилесиў мәселелери исенимли жазылған. Бердаққа тән характерлер дурьс берилген.

«Қамары» поэмасы. Бул поэма 1960-жылларда елимиздин мал шарўашылығы тараўларындағы алып барылған турмысынан алып жазылған жақсы эпикалық шығармасы. 50-жыллардың екінши ярымында елимиз турмысында халқымыздың мал шарўашылығына айрықша бир кеўил бөлген жыллар болды. Сол себепли усы жылларда әдебиятта Ж.Аймурзаевтың «Шопан ҳаққында ҳақыйқатлық» Т.Сейтмамутовтың «Шопан», «Қамары қозы» Х.Турымбетовтың «Қахарман шопанға», Ж.Сейтназаровтың «Бир фермада», Х.Сапаровтың «Қой қозылағанда»х.т.б. да шайырлардың усы тематикада қосық, очерк, көп-көп

гүрринлери де пайда болды. Усындай дәуірлерде халық шайыры Садық шайырдың да «Қамары» поэмасы баспа сөзде жарық көрді.

Халық шайыры «Қамары» поэмасында бас қахарман Үсен Елмуратовтың шаруашылықтағы табыстары жырланады. Үсен қыста қойларды жыллы қораларда сақлайды. Оларды мол от-жем менен бағады. Жазда отлақлы жерлерге жаяды. Сол себепті оның қойлары хәр жылы егиз-егизден туады. Бұл қыйын жұмыста Үсенге үй-ишлери, бала-шағалары, әсиресе, қызы Айжан көп жәрдемлеседі. Қызы да оныншы классты питкереди. Үсен оған қууанып той береді. Тойда ферма баслығы Үсенге райондағы алдыңғы шаруа болғанлығы себепті Москваға ауыл хожалығы көргизбесине баратуғынлығын хабарлайды.

Үсеннің қойлары хәмме уақытларды қамары қозы туады. Солардан ол бир қамары терини қызым жоқары оқыу орынларына кирсе, пальтосына жаға болар деп сақлайды. Ол Москваға ауыл хожалығы көргизбесине барасаң деп еситкеннен кейин, ол қамары терини көргизбеге апарады. Бұл жерде шайыр жекке мәптен мәмлекетлик мәпти жоқары қояды. Поэманың жетискенлиги де усында.

«Теңизде» поэмасы. 1957-59-жыллары жазылады. Бунда елимиздің жасларының мийнеттеги, әсиресе, елдің балықшылық турмысындағы қахарманлықтары жырланды. Бунда теңиз стихиясына қарсы гүрес, хәр бир адамдағы гуманизм машқалалары гәп болады.

Поэмада балықшы Балтабайдың қурып қойған қармағына жайын түседі. Ол туулап атырғанда, оны Балтабай багор менен урып тынышландырады. Соң оны қайыққа салып ауылға тартып қиятырғанда, қайықта жайын туулап Балтабай теңизге ушып түседі. Енди ол қайықты қуып услай алмайды. Ушан теңизде өмир ушын гүрес басланады. Теңизде дауыл турады. Оннан соң хәмме балықшылар үйлерине қайтыуға мәжбүр болады. Жағаға келсе, балықшылардан Балтабай жоқ болып шығады.

Бир балықшыны жоғалтыу-балықшылар ушын ар-намыс болады. Дауылдан қазандай қайнап атырған теңизге Балтабайды излеп жас қыз Сапаргүл қайық пенен шығады. Көп мезгиллерде толқын менен айқасып жүрген Балтабайды тауып алып, аман-есен оны жағаға алып келеді.

Балтабай емлеуханада жатып тәуір болады. Поэманың ақырында Балтабай менен Сапаргүл екеуі қосылып той болады. Бұл поэманың тийкарғы сюжети усылардан ибарат. Поэмада теңиз тәбияты халық шайыры тәрәпинен жүдә шебер бериледи.

Мәселен:

*Қәпелимде жауын қуйды, есирди,
Күшли самал теңиз бетин көширди,
Пахса бойы шапшып атқан толқынлар,
Изли-изинен ыққа қарай жумалар,—деп сүүретлейди.*

Поэmanın жетискенлиги жасларға тән қахарманлық хәм психология да жақсы берилген. Әсиресе, халық шайырында көркем тил табыў шеберликлери басым.

«Зарымбеттиң ғабырысы» поэмасы. 1950-жыллары халық шайырының дөретиўшилик мийнетинин жүдә хәўижге минген жыллары болды. Себеби, бул жылларға шекем жүдә көп санлы лирикалық хәм эпикалық шығармалар дөретти. Өз дөрөтпелери менен әдебиятта Садық шайыр белгили халық шайыры деген атаққа ийе болды. Және де миллий әдебияттың тематикалық, жанрлық хәм көркемлик жақтан байыўына ат салысқан шайыр болды.

«Зарымбеттиң ғабырысы» атлы поэмасы халық шайырының үлкен сатиралық шығармасы болды. Онда тийкарғы гәп ететуғын ўақыялар Зарымбет деген ақша бөлиминиң бир хызметкери балалары менен хаялын таслап жас қызға үйленеди. Оның бул хәрекетлерин, әдеп қоңсықобалары, соң ел-халық жек көре баслайды. Адамлардың оған болған жеккөриўшилик көзқарасын поэмада халық шайыры былай береді:

*Гей адамның айнымағы желден тез,
Оннан адам қалайынша жеркенбес,
Өз турмысын өзи бузған адамның,
Көзи көрсе, ким етпесин үлкен сөз.*

*Хаялы бар хәм улы бар, қызы бар,
Сол себепли мениң қаным қызынар,
Масқара дегениң усы емес пе,
Яры турып басқаларға қызығар.*

*Адамшылық қәсийети болса егер,
Бундай иске қол урама өлсе егер,
Гүлими турған соң қойыў керек ғой,
Бийбижаны болсадағы пал шекер?,—деп береді.*

Зарымбетке келгеннен кейин Бийбижан адамлардан оның хаялының өлмегенлигин, оннан ул хәм қызлардың барлығын еситеди. хәтте, көп адамлар Бийбижанға биреўдин хожалығын бузып, ул-қызларды атасынан айырғанлықларын бетине басады. Бул гәплерди еситип Бийбижан ойланып қалады. Ол өмирде алданғанлығын биледи. Солай етип, ол Зарымбеттиң бурынғы таслаған хаялын таўып алып, ол оған өзиниң алданғанлығын айтып кеширим сорайды. Және де тез күнде ол Зарымбеттен айырылысып кетеди. Мине, усындай бир гейпара шаңарақларда жүз берип туратуғын қолайсыз ўақыялар хаққында шайыр буларды халықлық көзқарастан турып сынға алады.

Поэмада Зарымбет шаңарактың, өз өмірлік жолдасының, ул-қыздың кәдірін билмейтуғын топас адам екенлігін көрсетеді.

Бийбижан сада жас қыз. Ол өмірде қатты алдауға түседі. Ол тәжірий-бесизліктен біреудің хожалығын бузып алады. Ол жаслығынан, садалығынан Зарымбеттің қармағына түседі. Бундай адамларға хаял болсаң ишип-жеуім мол болады. Үстиме хасыл жипеклерді кийинемен деп ойлайды. Адамларда қуры гәп, гейпара бузық адамлардың барлығын ол ойламайды. Шаңарактағы жазықсыз ул-қызлардың обалына қалады. Бірақ, ол ақыллылық қылып өз жиберген кәтелігін тез дүзейді. Зарымбеттің алдауына ерип қармаққа илинген Бийбижан да Зарымбетті таслап кетеді. Ал, бұрынғы хаялы Гүлим де Зарымбетке жалынып барғысы келмейді. Зарымбет үйінде бір өзі қалып азап шегеді. Хәтте, ол шай қайната алмайды. Тамақ писиріп ише алмайды. Кир жууалмайды. Үйде бір өзі қалып хор болады. Жалғаншының турмыстағы усы көри-нислерин поэмада шайыр жүдә шебер береді:

*Суұық урған нар қамыстай ийиле,
Аш болғаннан тамақ түсти мийине,
Керогазди зорға жағып тазалап,
Хәр жерде бир сүрнигип жүр күйине.*

*Ауқат асса, ауқатының дәми кем,
Зәрекеңнің бұрынғыдан мәни кем,
Қазан-табақ ойын алды жигиттің,
Әсиресе, сол қыйынлау бәринен.*

*Күннен күнге аза берди сарғайып,
Хаял таслап жүре алмады шалқайып,
Еки айдың ишинде еттен сылынып,
Ақырында мурын қалды қаңқайып,—деп сүўретлейди.*

Зарымбеттің турмыста бундай болып хорланғанлығына қонсы-қобасы, оның бул аухалын көрген адамлар оны аямайды. Қайта хақ-қыннан деп хәз етеді.

Турмыста жүдә хорланған Зарымбет бір күнлери, бирге жасайық, деп бұрынғы хаялы Гүлимге жалынып барады. Поэманың ақырында Гүлим менен Зарымбет қайта қосылып бирге өмір кеширеди. Халық шайырының бул поэмасы психологиялық жақтан қызық қурылған көркем полотно. Бул поэманың жақсылығы—ұақыя қысқа, бир шаңарак этирапына қурылған. Бунда инсанды ойландырарлық ұақыя көп. Және бунда автор хәр қыйлы психологиядағы адамлар образларын шебер береді. Көп жағдайларда шайыр шаңарак мәселелеріндеги халық түсиниклерин, халық ойларын бериўте умтылады. Мәселен:

*Көп адамның айнымағы желден тез,
Оннан адам қалайынша жеркенбес,
Өз турмысын өзи бұзған адамды,
Көзи көрсе, ким етпесин үлкен сөз.*

—деген қатарлар елде бұрыннан айтылып жүрген, халықтан қалған гәплер. Бул гәп бир жағынан дым әпиұайы, бир жағынан жүдә бир өтқир. Бул бузық адамларға деген ел, халықтың жеркенишли көзқарасы. Халық шайыры шығармасының бул тәрәплери оның бахалылығын да арттырады.

Поэмада бул хәдийсе оқыұшыларға ойланыұға жол ашады. Автор турмыста, өмирде абайлаұ кереклигин хәр бир адамның алдына машқала етип қояды. Себеби, бир шанарақтың бузылыұы, ол бир үйдин ғана қайғысы деп түсинбеұ керек, ал пүтқил аұылдың, жәмәәттің қайғысы деп көрсетеди. Сол себепли поэмада адамның әдеп-икрамлылық жақтан дурыслығы шанарақтың да жәмийеттиң де дурыслығы ушын шешиұши фактор болып хызмет атқарады,-деп дәлиллейди. Шығарма көркем тил, кескин конфликтте дәреген 50-жыллардағы миллий әдебияттың поэмашылықта үлкен жетискенликлерди қолға киргизген жыллары болғанлығын дәлиллеұши көрсеткиш болды.

«Жипекши Жаңыл» поэмасы. Халық шайыры Садық Нурымбетов бул үлкен шығармасын 1960-жыллары жазып питкерди. Бул халқымыздың пиллешилик тараұындағы жетискенликлерин жырлаұға арналған поэма. Шығарманың және бир жетискенлиги поэма жаслар турмысынан алып жазылған. Сол себепли болыұы керек, үлкен мийнет қахарманлықларының жырланыұы менен қатар мухаббат темасы да шығарманың тийқарғы сюжетлик линиясынан жетерли орын ийелейди.

Поэманың және бир жетискенлиги бизиң миллий әдебиятымызда улыұма сөз болып жүрген турмыс объектін,-пиллешилик тараұындағы жетискенликлер гәп етиледі. Бул және де кең эпикалық жобада гәп болады. Бул тараұды автордың өзиниң жақсы билетуғынлығы ямаса шығарманы жазыұға шекем өзи жұмыс ететуғын объекттиң жақсы үйренгенлиги билинип турады. Себеби, поэмада наұқан қайсы ұақытларда басланады. Олардың жаслары нешеде, қуртларға жапырақ беретуғын ұақытларын қайсы пайытларда қалай беретуғынлықларына шекем толық биледи. Пиллени ораұ ұақытлары қашан, сол ұақытларда олардан не ислеұ керек болады, сонда пилле сапасы қандай болатуғынлығын поэмада тап сол кәсип ийесиндей халық шайыры гәп етеди.

Усы пилле тутыұ, пилле өсириұ машқалаларын колхозда Жаңыл ғана жақсы биледи. Сол себепли ол колхозда пиллекеш қыз атанады. Және де Жаңыл пиллени өсириұ, пилле жетистириұ мениң Ұатанға, халқыма ислеп атырған хызметлерим, деп биледи.

Поэмада қызық моментлер көп ушырасады. Мәселен, Жаңыл пиллени бул сезонлық жұмыс деп қарамайды. Ол елде пилле жетистириўдин жолларын қарастырады. Хәтте, пилле ағашларын таңлайды. Солай етип, Жаңыл хәр жылы колхозында мол пилле жетистириў ушын аўылға тут ағашларын ектиреді. Аўылда пилле базасын жетистиреді. Ол колхозда пилле жетистириўде жекке бир өзи емес, өзиниң аўыллас Сара, Гулай, Патма усаған құрдастарына да тут егиў, пилле жетистириўдин жолларын үйретеді. Поэмада Жаңыл аўылда тракторшы жигитти жақсы көреді. Ол да Жаңылды мийнеткешлиги себепли сүйеді. Булар арасындағы мухаббат, ел, халық үрп-әдетине сыйымлы сүүретленеді. Еки қахарманның ишки психологиясы, өмирге көзқараслары адам инанарлық дәрежеде сүүретленеді. Оннан соң шығармада хәр қыйлы турмыста боларлық деталлар да берилип барылады. Олар да, әлбетте, гәп етилип атырған поэманың мазмунына байланыслы бериледі. Бул жағдайлар қайта шығарманың мазмунын тереңлестиреді, көркемлігин байытады.

Поэмада Жаңылдың мухаббат хаққындағы ойлары, және де Шәмшеттиң жипекши Жаңыл хаққында ойлары да жүдә лирик характерди ийелейди. Гейпара ўақытларда Жаңыл өз сүйген жигити Шәмшет хаққында көп ойлайды. Мысалы ушын, қахарманның бул ойларынан үзинди берейик:

*Қандай бахыт жипекши қыз болғаным,
Қуўанышқа, хош ләззетке мол жаным,
Кеўил ашар тракторы гүрилдеп,
Қушақ ашып кел, Шәмшетим, кел жаным.
Жипек көйлек кийер болсаң, кел маған,
Мени шынтлап сүйер болсаң, кел маған,
Сен емес пе тартып алған уйқымды,
Мүмкин болса, өзиң әкеп бер маған.
Неге мениң жүрегимди сезбейсең,
Аўлақ жүрсең бул исиңе төзбеймен,
Қыз кеўлине түсинбеген аңқаўым,
Исти таслап сени қалай излеймен.
Жүрегимнен орын алған күн-түни,
Көп еди ғой сеннен күткен үмитим,
Көринбейсиз бир аўылдан болсақ та,
Бул күнлери қайда жүрсиз, жигитим.
Қыздың қыял әрманлары тап усы,
Белги берди даланың да жақтысы,
Жаңыл, қалма жүрисиңнен дегендей,
Жуғырласып ушты хәр жаққа таң қусы,-деп жазады.*

Қараңыз, халық шайырындағы шеберлік қандай жақсы! Нәзік қыз қыялын, қыз ойларын поэмада сөйлетиу шеберліктери унайды. Көркем шығарма адамның ишки сезимлерин дурыс бериу шеберлиги менен ғана ол көркемлик дуньяның сырларын ашады. Адамға жағымлы хәм гөззал көринеди. Қахарманның ой-қыяллары менен ортақласасан! Халық шайыры усы тилсимли дуньяны сөйлетеди. Ол хақыйкый мухаббатты, әсиресе, қыз қыялларын сөйлетеди. Бул жағдай хәр бир адамның эстетикалық сезимлерине де тәсир жасайды. Адамға жаңа хәм турақлы мухаббаттың да қандай болатуғынлығын көрсетеди.

Жаңылдағы адамгершилик, турақлы мухаббат оның Шәмшетке ғана кеуилинде болған қыялы емес, ал ондағы жақсы нийет, жақсы мухаббат хәмме адамларға да атыздағы, болмаса улыўма ел, халқы ушын күш-жигерин жумсап атырған барлық мийнет адамларында сондай екенлиги көринеди. Шәмшет пенен Жаңылды бир-бирлерине жек көрсетиу мақсетинде қыз жеңгеси Жаңылға: «Сүйген жигитиңнің бир шекеси жара, тыртық ғой!»-дегенде, Жаңыл оған: Ол Шәмшеттеги қахарманлықтың белгиси!»-деп жууап береді. Себеби, мал қораға от тийгенде, колхоз койларын өрттен қутқараман деп ол от өширип жүргенде, Шәмшет шекесин күйдирип алады. Оны Жаңыл күйип тыртық болған деп кемситпей, қайта ол жәмийеттеги колхоз малын өрттен сақлап қалыу ушын өз өмирин аямай жүргендеги қахарманлықтың белгиси деп қарайды.

Халық шайыры қайсы шығармасын жазса да, ол ондағы гөп етежақ уақыяларына жан-тәни менен барлық шайыршылық талантын жумсап жазады. Шығармадағы қахарманлардың барлық ислерине өзи шерик болып жасайды. Сол ушын шығарма да шебер хәм көркем жазылады. Қахарманлар образлары да исенимли шығады.

Халық шайырын усы «Жипекши Жаңыл» поэмасының да ең жетискенлиги - онда хәрекет етиуши барлық қахарманлар шайыр идеалынан жасалған, өмирде бар жасап атырған қахарманлар. Олар хәммеси жақсы нийетте ел, халық ушын хызмет қылып жүрген адамлар және де барлығыда уллы тилек, мақсет пенен жобалы ис қылып жүрген адамлар. Сол себебли де олар үлкен табысларға ериседи. Ел халықтан бәрхә алғыслар алады. Солай етип, поэмада 60-жыллардағы елдеги адамлардың характерлери шығармада дурыс жасалады. Поэманың усы жағы, яғный, дәуир талабы менен жазылғанлығы менен бахалы.

Халық шайырының дәстанлық шығармалары

Халық шайырларының хәммесинде де бурын дәстанлық шығармалардың болыуы нызамлы кубылыс. Себеби, дәстанлық дәретпе, халық түсинигинде көркем шығармалардың ең үлкени. Оннан артық шығарма болмайды. Ал, ондай уллы шығармаларды дәретиу тек халық шайыр-

ларының ғана қолынан келеді. Соның ушында халық шайырыман деген азамат, әлбетте, халық дәстанын дөретиуі шәрт болған. Хақый-қатында да, XX әсирде бурынғы классик әдебияттағы жазба дәстанлық шығармаларды айтпағанның өзінде тек XX әсирдин ишинде жасап өткен халық шайырлары болған Аяпберген Муўса улының «Худайберген» дәстаны, Әбдикәдир шайырдың «Қызкеткен» дәстаны, Аббаз шайырдың «Бахадыр» дәстаны, Садық шайырдың «Бахтияр», «Ханаласлар» дәстанлары, Д.Қасымовтың «Дослық» дәстаны халық шайырларының барлығында да усындай үлкен дестанлық шығармалардың болғанлық-ларын дәлиллейди.

XX әсирде дөреген шығармалардың барлығы да усы әсирдеги қарақал-пақ миллий әдебиятының жоқары дәрежеде раўажланғанлығын көрсетиуши жазба дәстанлық шығармалар болды. Және де бул дәстанлардың барлығын да жазып дөреткен шайырлар мешит, медреселерде оқыған саўатлы халық шайырлары еди.

Миллий әдебиятқа 1930-жылларда келип қосылған еки халық шайыры да, Аббаз, Садық шайырлар да XIX әсирдин ақырында XX әсирдин бас-ларында Түркстан жәдидлик хәрекетлеринен руўланған жана көзқарас-тағы қәлиплескен миллий әдебияттын дәстүрлеринде өсип жетилискен хәм олардың дәстүрлерин даўам еттириуши халық талантлары болды.

Советлик дәўирде жасаған еки халық шайыры да 40-50 жылларда дәстанлық шығармалар жазыўға киристи. Садық шайыр да 1950-жылы «Бахтияр» дәстанын жазып питкерди. Және оны баспада да жәриялады. Бирак бул жылғы бул дәстан оқыўшылар жәмийетшилиги тәрәпинен жақсы қабыл етилмеди. Оның бирден бир себеби - шайыр онда бурын елди баспашылар ийелеп турған, халық жүдә аянышлы аўхалда жасаған, совет хәкимети елди баспашылардан қутқарып, еркин жасайтуғын халық болыў дәрежесине жеткерген, деген жуўмақ жасаған. Елдеги бурыннан жетилискен үрп-әдет, салт-сана, тарийх, әдебият, мәденият жетискен-ликлери, халықтың ақыл-парасатлығы, сол ел салтанатын қызыл импе-рияның басып алыўы, усы дәўирдеги миллий гүреслер дәстанда жетки-ликли көрсетилмеген, оның орнына советлик сиясат хәдден тысқары жоқары көрсетилип кеткен. Сол себепли халық шайырының бул шығар-масын оқыўшылар жәмийетшилиги жақсы дәстан деп қабыл етпеди. Және де ол биздеги миллий дәстаншылық дәстүрлерде дөремеген шығар-ма деп қаралды. Бул сапарғы Садық шайырдың дәстанлық шығарма дөретиўдеги бул биринши адымы сәтсиз болып шықты. 1970-жылы бул дәстан шайыр тәрәпинен қайта исленди. 1980-жылы бул жаңа вариант баспада жәрияланды. Әлбетте, бул сапарғы «Бахтияр» дәстанының жаңа варианты қысқа хәм бурынғыларына қарағанда ықшамырақ болып шықты.

Дәстан жазыў мәселелеринде бираз қыйыншылықларға ушыраған халық шайыры 1966-67-жыллары «Ханаласлар» дәстаны үстинде көп

жыл кунт пенен иследи. Дәстан китап болып баспадан басылып шығыуы менен-ақ оқыұшылар жәмийетшилиги жақсы қабыл етті. Себеби, шығарманың сюжетлик линиясы, композициялық қурылысы, тили, көркемлик өзгешеликтери адамды өзине тартарлық дәрежеде жақсы болып шықты. Оның үстине, шығарма қарақалпақ миллий дәстаншылық дәстүр жоллары менен жасалған көркем полотно екенлиги менен көринип турар еди. Әсиресе, кескин кофликтли өмир шынлықтарында жаратылған, және де халықлар дослығы жетерли хәм исенимли дәрежеде гәп болған дәстан екенлиги менен жақсы еди. Оның үстине, елдеги бай тәбият көринислери, ең баслысы елдеги сол заманлардағы социаллық өмир хақыйқатлықлары, қахарманлардың өз мақсетлери ушын гүреслери, әсиресе, миллий характерлер, бир-биреўге елдеги мехрибанлық дәстүрлер, жаўызлықларға қарсы ел бирлиги, елдеги бир-биреўди қоллап-қуўатлаў үрп-әдети, ел-халық дәстүрлери дәстанда көркем тил шеберликтери менен жүдә исенимли бериледи. Мәселен, Нөкис деген аўылда Қайсар Қаллаш деген адам Тоймасбай деген байдың есигинде көп жыллап дийқан болып жүреди. Оның жерлерин егеди. Төгинин төгеди. Қысы-жазы жабын қазады. Бирақ, Тоймасбай дийқанның хақысын бермейди. Оның үстине, Қайсар Қаллаштың үйленемен деп жүрген қызын да Тоймасбайдың Жылқыбай деген иниси зорлық пенен хаяллыққа алады, Тоймасбайдың ол иниси өледі. Иниси өлгеннен соң сол келинин Тоймасбайдың өзи хаяллыққа алмақшы болады. Ол қайыл болмағанылығы себепли оны есигинде гүң етип қояды. Бул аўхаллардан соң Қайсар Қаллаш басқа хаялға үйленеди.

Қайсар Қаллаштың мийнетте шынығып қалған образын дәстанда халық шайыры жүдә шебер береди.

Мәселен:

*Жаңа өткен қырық жастан,
Қартаймай шашын ақ басқан,
Палұан полат сүйекли,
Қайқы көкирек ийекли,
Гүз пәлектей үстлери,
Қаұын қақтай етлери,
Тас пәтирдей бетлери,
Омырауы шүлендей,
Көзлери пал зерендей,
Кирпиги нан тикештей,
Ерини қамыр көмештей,
Қазы ишектей мойыны,
Табанлары күл-талқан,
Дизеси ун шанаштай,
Бақайлары қалаштай,*

*Шыйқылдаған тирсеги,
Қайытқан нардай бир шеги,
Ашлық пенен қысылған,
Хақ кеуилли қасыл жан,
Қаллаш деген лақабы,
Қайсар деген өз аты,-деп көрсетеди.*

Қайсар Қаллаштың хақыйқый мийнет адамының образы автор тәрәпинен усылай жырланады, усылай жаратылады. Ол қарыұлы болғанлығы менен, социаллық теңсизлик оны тұрмыста жүдә әбигерлендиреди. Аш жасайды. Бир күни Қайсар Қаллаштың есигине үш жетим балалар келеди. Олардың биреуі-қарақалпақ, биреуі-өзбек, биреуі-оралскийдің баласы, орыс бала болады. Олар дым жас болады. Өзлерин кимнің баласы екенлигин де айтып бере алмайды. Олардың зорға ғана нан сораўға тиллери гүрмеледи.

*Олардың түрлерине қараңыз,
Есикке келди үш жетим,
Көрген ашлық қысметин,
Басқан сепкил жүз бетин,
Топпылары түлеген,
Үсти қоқым кирлеген,
Тәнин сууық сүрлеген,
Тырнақлары шытақтай,
Айдар шашы отақтай,
Қәўметлери қалпақтай,
Қырлап қалған шабақтай,
Мойынлары сабақтай,
Темиреулері мөр киби,
Жалақлары пор киби,
Айтып болмас көркини,
Гүз пәлектей сап-сары,
Торғыл түйме баслары,
Сууықтан қалиш-қалиш етеди,
Тислем зат көзден бир ушып,
Шықпас жанға себеп деп,
Жалғыз жұтым керек деп,
Егилип еңк-еңк жылайды,
Жалынып жалт-жалт қарайды,
Сөзлерин шалт-шалт құрайды,
Қол жайып нан сорайды,-деп көрсетеди.*

Қайсар Қаллаш өзи тамақ таппай отырса да, бул жетимлерди көрип аяп үйине киргизеди. Оларды өзине бала қылып алады. Үйинде асырайды. Енди Қайсар Қаллаштың өзиниң күн көриси, балларын асырау ушын Тоймасбайдан оның есигинде жүрген күнлериниң хақысын сорайды. Тоймасбай хақысын бермейди. Әдебинде дау-жәнжел болып, бай менен дийқан арасында төбелес болып тарқасады. Қайсар Қаллашқа да жәрдем беретуғын адамлар табылады.

Бир күни Қайсар Қаллаш түнде келип байды сабап кетеди. Оны билген бай Қайсар Қаллашты өз адамларына сабатады. Ийтлерине талатады. Дәстанда булардан да басқа көп ўақыялар гәп болады.

Дәстанда XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басындағы қарақалпақ жериндеги жүз берген бундай ўақыялар, патшашылықтың қулауы, еркин заманлардың орнауы гәп болады. Бирақ, жеңис дәстанда бул дәуирдеги жаңа жәмийетлик идеялар аркалы гәп болмайды. Бул ўақытларды шайыр дәуир, сол жыллардағы тарийх излери менен гәп етеди. Бәри бир ол дәуирдеги жәмийеттеги жаңаланыу, өзгерислер қызыл империяники емес, жәдидлер хәрекети еди. Усы тарийх пенен дәстан қосылып жырланады.

Дәстанның қарақалпақ әдебиятындағы қунлылығы-халық дәстүрлерине бай болып келеди. Ыақыяларды поэзия тили менен баянлау, сүүретлеуде шығарма көркемлик шеберликлер менен әжайып түрде кестеленген. Шайыр халық тилиниң барлық мүкиншиликлеринен жақсы пайдаланған. Бул шығарма хақыйқаттан да XX әсир әдебиятын дәстанлық жақтан байытқан шығарма болды. Сол себепли де 1969-70-жыллары Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлық бериу бойынша Республикалық комитет Өзбекстан халық жыршысы, Қарақалпақстан халық шайыры Садық Нурымбет улына «Ханаласлар» дәстаны ушын Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықты бериуге қарар етти.

Садық шайыр Нурымбет улы XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басындағы жәдидлик идеяларынан руўхланған қарақалпақ демократиялық әдебиятының нызамлы даўам етиўшилериниң бири сыпатында әдебият майданына келип қосылған шайыр. Бул әсирде үлкен саўатлы шайырлар мектеби пайда болды. Булар әри халық шайырлары, әри миллий әдебиятты, мәдениятты елге кеңнен таратыушы демократиялық идеядағы халық қыссаханлары да болды. XX әсирге келип Садық шайыр бул әсир әдебиятын тематикалық, жанрлық хәм көркемлик жақтан раўажландырған хәм байытқан шайырлардың бири болып әдебият тарийхында қалды.

ЖОЛМУРЗА АЙМУРЗАЕВТЫҢ улының өмири хәм дөретиўшилиги (1910-1996)

XX әсир қарақалпақ әдебиятының пайда болыўы, қәлиплесиўи хәм раўажланыў жоллары хаққында сөз еткенимизде, ең биринши гезекте Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халық жазыўшысы, ҚР Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты Жолмурза Аймурзаевтың өмири хәм дөретиўшилиги көз алдымызға келеди. Себеби, Ж.Аймурзаев XX әсирдеги жаңа типтеги реалистлик қарақалпақ жазба әдебиятының тырнақ тасын қалаўға, оны қәлиплестириўге хәм барлық баскышларындағы раўажланыўына (XX әсир ақырларына дейин) өмири менен де, дөретиўшилик мийнети менен де үлес қосқан көрнекли жазыўшылардың бири болып табылады. Сонлықтан да XX әсир қарақалпақ әдебиятының раўажланыўы баскышларын Ж.Аймурзаев дөретиўшилигисиз түсиниў қыйын. XX әсирде рус әдебияты ушын М.Горький, өзбек әдебияты ушын Фафур Фулам, Айбек, қазақ әдебияты ушын Сәкен Сейфулин, Сабит Муханов, тәжик әдебияты ушын Мырза Турсынзада, азербайжан әдебияты ушын Самед Бургун, түркмен әдебияты ушын Берди Кербабаевлар қандай хызметлер ислеген болса, қарақалпақ әдебияты ушын Жолмурза Аймурзаев та сондай хызмет етти. Атап айтсақ, ол XX әсир қарақалпақ әдебияты жаңа қәлиплесе баслаған 30-жылларда Қ.Әўезов, А.Бегимов, А.Матякупов, Н.Дәўқараев, И.Фазылов пенен қатар дөретиўшилик мийнет етип, усы әдебияттың ирге тасын қалады, өз поэзиясы менен халыққа дәўир нәпесин, заман руўхын дурыс түсиндирди, турмыс шынлығын тастыйықлаўшы гүресшен рухтағы жаңа лирик қахарманлар образын жаратты, XX әсир қарақалпақ поэзиясына дәўир рухына сай жаңа тема, жаңа формалар алып кирди.

30-жыллар қарақалпақ поэзиясы лиро-эпик жанр поэмашылыққа күшли бет бурған болса, бул кубылыс Ж.Аймурзаев дөретиўшилигинде де көринис тапты. Ол бул жылларда өзиниң «Бизиң күш», «Он бир жылда», «Он бес жылда», «Хабаршының ғайраты», «Жумагүл» сыяқлы поэма типиндеги сюжетли қосықлары хәм «Гүрес», «Гүресте жендик» усаған поэмалары менен XX әсир эпик поэзиясының қәлиплесиўине де үлкен үлес қосты.

Ж.Аймурзаев XX әсирдиң 30-жылларында қарақалпақ әдебиятындағы жаңа жанр - драматургияның қәлиплесиўине де үлкен үлес қосып, сол жыллардағы драматургиямызды «Тартыс», «Жеңис», «Еки талап», «Гүрес майданында» муздрамалары хәм «Хәкислилер», «Мылжынлар» усаған комедиялары менен байытты. Ол усы жылларда бир қатар очерк, гүрриндер жазып, қарақалпақ прозасының қәлиплесиўине де мәлим дәрежеде хызмет етти. Оның 1940-жылы жазылған «Қуўат» повести

карақалпақ прозасындағы усы жанрдың булақ баслауларының бири болып есапланады.

Ж.Аймурзаевтың урыс жылларындағы дөретиўшилиги де сол жыллардағы карақалпақ әдебиятының раўажланыў бағдарларынан дерек берип турады. Оның «Тыңлаңызлар», «Улым, тыңла!» косықлары менен «Политрук Полатов» сыяқлы поэмалары сол жыллардағы карақалпақ поэзиясындағы көтеринки публицистикалық рух пенен оператив хәзир жуўаплық сыпаттан дерек берип турса, «Перзент», «Коля», «Лейтенант Елмуратов» пьесалары урыс жылларындағы жаўынгерлик драматургияның мысалы болып көзге тасланады.

Ж.Аймурзаев «Әмиўдәрья бойында» романы менен 50-жылларда А.Бегимов пенен бир қатарда карақалпақ романшылығының пайда болыў есигин ашты. Бул роман карақалпақ прозасындағы биринши сатиралық роман болып есапланады. Ол өзиниң «Жетимниң жүреги», «Қара бултлар» повести, романлары менен карақалпақ мемуарлық прозасының қәлиплесиўине де салмақлы үлес қосты.

Улыўма, Ж.Аймурзаевтың көп санлы қосық, поэмалары, «Келин», «Қуўат», «Жетимниң жүреги», «Әмиўдәрья бойында», «Қызкеткен», «Мухаббатым адамлар» сыяқлы гүрриң, повесть, романлары, «Айгүл-Абат», «Бердақ», «Шеберханның шырмаўығы» усаған драма, трагедия, комедиялары оның усы жанрларда табыслы қәлем тербеткен талантлы шайыр, жазыўшы хәм драматург болғанлығынан дерек берип турады.

Усындай көп қырлы, бир сырлы талант ийеси Жолмурза Аймурзаев 1910-жылы 6-ноябрьде Шымбай районының Тазғара волостында (хәзирги Қ.Әўезов фермерлер бирлеспесинде) жарлы дийқан шаңарағында дүньяға келеди. Жаслайынан жетим қалған ол он жасынан баслап ақ киси есигинде хызмет етип күн кешире баслайды. 1924-жылы Шымбай қаласындағы мектеп-интернатқа қабыл етилген Ж.Аймурзаев ол жердеги орта мектепте баслаўыш билимге ийе болғаннан кейин, 1927-жылы Төрткүлдеги педагогикалық техникумға оқыўға киреди.

Болажақ сөз шебери Шымбайдағы интернатта оқып жүрген гезлеринде-ақ дийўалы газеталарда, әдебий-драма дөгереқлеринде дәслепки қосықлары менен шайыр сыпатында көзге түсе басады. Педтехникумда оқып жүрген дәўиринде болса ол шайыршылық таланттын жетилистириўге әдеўир мүмкиншилиқлер алады. Ол педтехникумды питкергеннен кейин бир жылдай Тахтакөпир районында муғаллим болып ислегеннен кейин, 30-жыллардың басларынан республикалық газета-журнал редакцияларына хызметке өтеди.

Ж.Аймурзаев 1934-жылы Москвадағы Мәмлекетлик театр өнери институтына (ГИТИС) оқыўға жибериледи. Шайырдың 1935-1937-жылларда ГИТИСте оқыўы, 1934-жылы аўқам жазыўшыларының пүткил

аўқамлық I съездине қатнасыўы, съездде рус жазыўшысы М.Горький менен ушырасып, оның баянатын тыңлаў бахтына ерисиўи оның шайырлық шеберлигиниң буннан былайда жетилисиўине белгили дәрежеде тәсир етти. Ол бул жылларда «Азатлық», «Қызкеткен», «Шоманай» сыяқлы идеялық-көркемлик дәрежеси әдеўир жетилискен қосықлар дәретте баслады. Оның лирикалық қосықлары менен поэмалары басылған дәслепки топламлары да (1935, 1936, 1938) усы жылларда бириниң изинен бири оқыўшыларға усынылды. Сондай-ақ бир қатар қосықлары «Почти Каракалпаки» (Ташкент, 1932) деп аталатуғын қарақалпақ шайырларының рус тилинде биринши топламында, Ташкентте шығып туратуғын «Литература народов Средней Азии» газетасында, айырым журналларда рус тилинде жийи дағазаланып турды. Бул оның дәретпесинен ең жақсы үлгилериниң рус тили арқалы көп миллионлы оқыўшыларының танысыўының басламасы болды.

Шайыр 1939-жылы «Уллы Ұатан қосығы» деген ат пенен төртинши қосықлар топламын бастырып шығарды. Оның «Гүрес», «Гүресте жеңдик» поэмалары да усы жылларда жазылды. Екинши жер жүзлик урыс жылларында болса шайырдың «Улым, тыңла», «Тыңлаңызлар» сыяқлы бир қанша жаўынгерлик қосықлары, «Мениң жолдасларым» атлы поэмасы хәр қыйлы газета-журналларда, «Қахарманлық гүреске» (1942) топламында басылып шықты.

Шайырдың урыстан кейинги дәўирлерде де «Тасқын» (1946), «Мениң батырларым» (1949), «Шайыр сөзи» (1949), «Жас әўладларға» (1951), «Данқлы дослар» (1954), «Айдын жолда» (1955) сыяқлы топламлары жарық көрди. Соңғы жылларда болса «Өмир шайдасыман» (1986), «Жетпис тоғызыншы бәхәр» (1989), «Әжинияз теклимиз» (1994) атлы поэзиялық топламларын бастырып шығарды.

Ж.Аймурзаев 30-жыллардың басында драматург сыпатында да көзге көрине баслады. Ол бул жылларда «Хәкислилер» (1933), «Өз таяғы өзине» (1939), урыс жылларында болса, «Арал қызы», «Лейтенант Елмуратов», «Коля» усаған пьесалар дәретти. Ал, «Айгүл-Абат» (1946-1952), «Бердақ» (1958, 1977), «Қәдирдан доктор» (1960), «Рәўшан» (1956), «Шеберханнның шырмаўығы» (1964), «Бахыт булағы» (1967) драма, трагедия, комедиялары оның урыстан кейинги жылларда жазылған хәм сахналастырылған драмалық шығармалары болып есапланады. Драматург «Айгүл-Абат» пьесасы ушын Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты атағын алыўға миясар болды.

Ж.Аймурзаев проза тараўында да жемисли мийнет еткен белгили жазыўшылардан болып есапланады. Ол әсиресе өзиниң «Келин» гүррини, «Жетимниң жүреги» повести хәм «Әмиўдәрья бойында»,

«Қызкеткен», «Мухаббатым адамлар», «Қара бултлар»* кітабы менен қарақалпақ прозасында үлкен із қалдырды. Оның бұл прозалық шығармалары «Әмиўдәрья бойында» (1958), «Жетимнің жүрегі» (1967), «Қызкеткен» (1972), «Мухаббатым адамлар» (1978) деген атамалар менен «Қарақалпақстан» баспасынан өз алдына кітап болып басылып шықты. 1990-жылы «Әмиўдәрья» журналының №2-3-санларында «Қара бултлар» кітабы жәрияланды. 1961-1962-жылдарда оның екі томлық прозалық, драмалық шығармалары дағазаланды. 1980-жылы жазыўшының 70 жыллығына байланысly «Қарақалпақстан» баспасы тәрәпинен Жолмурза Аймурзаев шығармаларының екі томлығы қайта дағазаланды.

Ж.Аймурзаев шығармалары ХХ әсирдин 30-жылларынан баслап орыс, өзбек, қазақ, түркмен тили усаған ФМДА халықлары тиллеринде де аўдармаланып шығарыла баслады. Мәселен, оның «Әмиўдәрья бойында» романы 1958-жылы орыс, 1961-жылы өзбек тиллеринде өз алдына кітап болып басылып шықты. Оның орыс, өзбек тиллеринде буннан басқа да драмалық, поэзиялық шығармалары «Шьерлар» (1945), «Сборник произведений» (1950), «Утро Амударьи» (1956), «Заря над Аму» (1958), «Айгул и Абат» (1976) топламлары Ташкент баспаларында жәрияланды.

Ж.Аймурзаев поэзиялық, прозалық, драмалық шығармалары менен әдебиятта қандай гиреўли орын тутқан болса, өзиниң жәмийетлик хызметлери менен де өмирде белгили из қалдырды. 20-жыллардың ақыры, 30-жыллары дәслепп муғаллим, соң республикалық газета-журналдарда дәретиўши хызметкер, Қарақалпақстан жазыўшылар аўқамында жуўаплы хаткер лаўазымында ислеген ол 1942-жылдан екинши жер жүзлик урыс фронтларында жаўынгерлик сапта болады. Фронттан қайтқаннан кейин 1944-1951-жыллары ҳәм 1958-1962-жыллары екі мүддет Қарақалпақстан Жазыўшылар аўқамы баслығы лаўазымында ислеиди. 1963-1972-жыллар аралығында болса Өзбекстан хўжетли ҳәм илимий көпшилик фильмлер студиясының Қарақалпақстан филиалында директорлық лаўазымын атқарады. Ал, соңғы жылларда болса Қарақалпақстан жазыўшылар аўқамында әдебий консультант болып ислеиди. Хўрметли демалыста болған жылларында «Әмиўдәрья» журналының редколлегия ағзасы, ҚР Жазыўшылар аўхамының президиумының ағзасы сыпатында жәмийетлик әдебий-өмирде белсене араласты.

Ж.Аймурзаев дәретиўшилик ҳәм жәмийетлик өмирдеги бұл хызметлери ушын өз ўақтында хўкиметимиз орденлери менен сыйлықланды, екі мүддет Қарақалпақстан Жоқарғы Кенесине депутатлыққа сайланды.

Ж.Аймурзаев 1996-жылы 10-майда 86 жасында қайтыс болды.

* «Жетимнің жүрегі» повестиниң екинши кітабы.

Ж.Аймурзаев әдебиетке 20-жылларда кирип келгени менен, оның шығармалары 30-жыллардың орталарына шекем жеткиликли дәрежеде изертлениў таппады. Ол өз дәретиўшилигине әдебий сынның зәрүрлигин түсинип, усы жылларда «Мениң шығармаларым сыналмай киятыр» («Әдебиетлы Қарақалпақстан», №119. 13-июль. 1934) деген атамада мақала жазды. Автор мақалада өзиниң усы дәўирге шекем бир қанша шығармалар жазғанлығын, бирақ оларға әдебий-сын пикирлер билдирилмей атырғанлығын көрсетеди.

Мине, усы мақалалардан кейин Қ.Әўезов Жолмурза Аймурзаевтың «Қосықлар» топламы ҳаққында («Женис ҳаўазы». Сентябрь-октябрь санлары, 1935) арнаўлы рецензия жазды. Қ.Әўезов өз рецензиясында шайырда (Ж.Аймурзаевта) күшли талант барлығын бир қатар жақсы қосықлары мысалында айта келип, оның айырым кемшиликлерин де көрсетип береді, оған келешекте образлылыққа, көркемшиликке, жана формаларға умтылыў зәрүрликтери ҳаққында ақыл-кеңеслер айтады. Усы жылы да М.Дәрибаев Ж.Аймурзаев дәретиўшилиги ҳаққында өзиниң жана дәўир қарақалпақ әдебияты ҳаққындағы мақаласында («Қызыл Қарақалпақстан», 7-ноябрь) азы-кем пикирлер билдирип өтеди, оны жана дәўир әдебиятының жана типтеги ўәкиллериниң бири сыпатында тән алады. Ж.Аймурзаев дәретиўшилиги 1935-жылы жазылған И.Сағитовтың «Қарақалпақ әдебияты хәм оның жазыўшылары ҳаққында» («Қызыл Қарақалпақстан», №295, 296) мақаласында да унамлы тилге алынады.

Бул дәўирде Ж.Аймурзаев дәретиўшилиги ҳаққында айырым сын-критикалық пикирлер де билдириле баслады. Мәселен, М.Дәрибаев өзиниң «Драматургия ҳаққында»ғы мақаласында оның «Той» пьесасындағы унамлы қахарман Әмет образының сәтсиз жасалғанлығын орынлы сынға алады.

Ж.Аймурзаев дәретиўшилиги ҳаққындағы сын пикирлер 40-50-жылларда да жоқарыда көрсетип өтилген бағытқа жақын мазмунда даўам етилди. Мәселен, Қ.Айымбетовтың 1944-жылы жазылған «Арал қызы» («Қызыл Қарақалпақстан», 30-август) рецензиясында Ә.Шамуратов пенен Ж.Аймурзаевтың 1941-жылы Ташкентте өткерилетуғын декадаға арналып жазылған «Арал қызы» пьесасына мақтаў бақалар берилсе, И.Сағитов, Х.Сейтов, Т.Жумамуратовтың бир қатар мақалаларында¹

¹ Қараңыз: Сағитов И. Жолмурзаның қосықлар жыйнағы туўралы. /«Қызыл Қарақалпақстан», №196, 1946.; Сейтов Х. «Айгүл-Абат». Рецензия. /«Уллы жолда» (альманах), 1950.; Жумамуратов Т. Шығарма сапалы болсын. /«Қызыл Қарақалпақстан», №131, 1947.

оның 40-жылларда жарық көрген «Таскын», «Мениң батырларым», «Жас әўладларға», «Айдын жол» топламлары менен «Ербай батыр» поэмасы, «Айгүл-Абат» драмасы объектив рәуиште сынға алынады.

Усы жылларда М.Нурмухамедовтың «Мояковский шығармаларын карақалпақ тилине аударуў хаққында бир-еки аўыз сөз» мақаласында Ж.Аймурзаевтың аудармаларының сапасы хаққында да пикирлер билдирди.

Ж.Аймурзаев дәретиўшилиги 1957-жылы Ташкентте өткерилген декада пайытында жүдә жоқары баҳаланды. Көрнекли өзбек жазыўшысы Фафур Гулам усы декадада оған «Көп миллетли әдебиятымыздың алтын гәзийнесине үлкен үлес қосып қиятырған шайыр» сыпатында баҳа берди. Ал, профессор Қ.Мақсетов болса усы жылы жазылған «Жолмурза Аймурзаев хәм карақалпақ әдебияты» атамасындағы мақаласында «Жолмурза Аймурзаевтың исми карақалпақ әдебиятының үлкен жетискенликлери менен байланыслы» («Әмиўдәрья», №11, 7-бет) екенлиги анық дәлиллер тийкарында айрықша атап өти.

Бундай бағыттағы мақалалар Ж.Аймурзаев дәретиўшилигиниң соңғы он жыллықларында да избе-из жарық көрип турды. Мәселен, профессор С.Ахметов Ж.Аймурзаевты 1960-жылы жазылған бир мақаласында «XX әсир карақалпақ әдебиятының талантлы ўәкили» (Талантқа талап.— Нөкис: «Қарақалпақстан». 1986, 150-173-бетлер) сыпатында тән алса, 80-жыллардың ақырында профессор Қ.Султанов «Сексен жылдың салмағы» атлы мақаласында оны дәретиўшилик хызметине байланыслы «Қарақалпақ халқының социаллық турмысты қурыў жолындағы айланып өтип болмайтуғын ири адамларының бири» («Әмиўдәрья», №10, 116-117-бетлер) деп баҳалайды.

Ж.Аймурзаев дәретиўшилиги 50-жыллардың орталарынан арнаўлы илим изертлеў жумысларының тийкарғы объектлериниң бири сыпатында үйрениле баслады. Атап айтсақ, профессор С.Ахметов XX әсир карақалпақ поэзиясы тарийхына байланыслы кандидатлық (1955), докторлық (1966) диссертация жумысларында оның поэзиясы хаққында көлемли изертлеўлер жүргизсе, академик М.Нурмухамедов карақалпақ прозасына байланыслы докторлық (1965) диссертациясында Ж.Аймурзаевтың 60-жыллардың орталарына дейинги прозасы («Келин», «Қуўат», «Әмиўдәрья бойында») туўралы кең түрде талқы жасайды. Ал, Қ.Айымбетовтың карақалпақ драматургиясы (1956), Т.Алланазаровтың карақалпақ театры (1961) тарийхына байланыслы кандидатлық диссертацияларында болса жазыўшы-драматургтың 60-жыллардың орталарына дейинги драмалық шығармаларына толық баҳа берилди. Олардың

соңғы жылларда жарық көрген көлемли илимий мийнеттеринде де¹ Ж.Аймурзаев дөретиўшилигине кең орын берилген.

70-80 жылларда Ж.Аймурзаев өмир хәм дөретиўшилиги бойынша арнаўлы хәм көлемли изертлеў жумысларын алып барған илимпаз Әбдирайым Насруллаев болды. Ол өзиниң 1965-жылы баспадан жарық көрген «Заман хәм лиро-эпикалық поэзия» монографиясында шайырдың поэмалары хаққында сөз еткен болса, 1977-жылы жәриялаған «Ж.Аймурзаев драматургиясы» атлы көлемли мийнетинде оның драматургиясын арнаўлы изертлейди. Ал, 1985-жылда «Қарақалпақстан» баспасы тәрәпинен жәрияланған монографиясында болса Ж.Аймурзаев дөретиўшилиги бойынша тутас түрде пикирлер билдириледи.

Улыўма, жоқарыда биз атап өткен мийнетлердиң барлығында дерлик Ж.Аймурзаев ХХ әсир қарақалпақ әдебиятының тырнақ тасын қалаған, оның ХХІ әсирге дейинги раўажланыўына салмақлы үлес қосқан үлкен тарийхый әдебий тулға сыпатында тән алынады.

ПОЭЗИЯСЫ. Ж.Аймурзаев ХХ әсир қарақалпақ әдебиятын баслаған көпшилик жазыўшылар сыяқлы әдебиятқа 20-жыллардың орталарында поэзия жанрында қәлем тартып кирип келди. «Таярман», «Сениң тойың, Пиримбет», «Егис егер ўағың келди» қосықлары оның әдебияттағы дәслепки шығармалары болып есапланады.

Шайыр «Егис егер ўағың келди» (1927) деген қосығында дийқанларды мийнет майданында жәўлан урыўға шақырып сүрен таслайды:

*Күн көзи шықты жарқылдап,
Тоңлар ерип, жер былқылдап,
Боздың шаңлары бурқылдап,
Дийқан ислер ўағың келди.*

Бул жыллары шайыр лирикасында тематикалық, формалық жаңалықларға умтылыс көзге тасланады. Себеби, 30-жылларда пүткилаўқам турмысындағыдай Қарақалпақстан халық хожалығында да жаңа өзгерислер жүз берип атыр еди: аўыл хожалығында жаңа техника, жаңа қурал-сайманлар менен ислеўге өтип, санаатта да ири қурылыслар салынып дәслепки өндирис орынлары жүзеге келе баслады.

Социаль-экономикалық турмысымыздағы бул өзгерислер шайырларымызға жаңа йош, жаңа илхам бағыш етиў менен бирге, олардың

¹ Ахметов С. Қарақалпақ совет поэзиясы.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.—61, 62, 163-169, 199-202-бетлер.; Нурмухамедов М. Шығармаларының еки томлығы. II том.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985.—376-401-бетлер.; Алланазаров Т. Театр хәм драматургия.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.—109-130, 185-194-бетлер.; Айымбетов Қ. Қарақалпақ совет драматургиясының тарийхының очерклері.—Нөкис: КҚМБ, 1963.—20-40-бетлер.

лирикасына жаңа мазмун, жаңа тема да енгизди. Шайырлар ел турмысындағы жүз берип атырған бул өзгерислерди үлкен мақтаныш сезимлери менен айрықша пәт берип жырлады. Мысалы, Ж.Аймурзаев өзиниң усы жыллары жазылған «Салдық завод» косығында бул қурылыстарды дәўирдиң үлкен жаңалығы сыпатында мақтаныш етип жырлайды:

*Өткен күнде,
Бул орында,
Қанға қамшы майланған
Мине, бүгин
Сол орында
Бизиң завод айдалған¹.*

Шайырдың 30-жыллардағы лирикасында көтеринки мийнет, дәўир руўхы, мәрт бахадыр мийнет адамларының образы, мийнет заўқы, шын мийнеттен туўған үлкен өзгерислер, шын мийнеттиң мәканы болған гөззал тәбият үлкен йош пенен шын жүректен сүйип жырланады. Ол бул қосықларында иси менен сөзи бир Нуратдийинге усаған ҳақыйкый мийнет адамын көклерге көтерип жырлайды. Мысалы:

*Бириктирип
Күштиң бәрин,
Қыздырып
Истиң жәўланын,
Миннетли
Ғәлле жойбарын
Орынлады Нуратдийин.*

(«Мийнет ери Нуратдийин»)

*Жәўлан урып, атыз ишин толтырып,
Және-және алға дийип талпынып,
Мийнет майданында қайнап шарқ урып,
Атызға нур берди бәрха палўан қыз.*

(«Палўан қыз»)

Улыўма, жер-суў мәселеси, қуўрап атырған қыябан шөллерди өзлестирип, жаңадан каналлар қазып, бурқыраған нәўпир суўлар әкелип, оны баў-бақша гүлистанлықларға айландырған мийнет адамлары ҳәм усындай жәўлан урған мийнет, шайырдың бул жыллардағы мийнет темасын-

¹ Аймурзаев Ж. Қосықлар.—Москва,-1935.—85-бет.

дағы қосықларының тийкарғы мазмунын қурады. Шайырдың бұл мазмундағы лирикаларының қатарына «Шоманай», «Қызкеткен» қосықтарын киргизиўге болады. Оның «Шоманай» қосығында Шоманай шөллерин өзлестириўдеги мийнет адамларының қахарманлықлары сөз етилсе, «Қызкеткен» қосығында Қызкеткен каналы қурылысы мысалында суўдың халықтың ырысқы-ғәзийнеси екенлиги, ертеңги бахытлы келешектиң сарқылмас булағы екенлиги жырланады.

Еки қосықтың тематикалық жақтан жақын болғанындай, мазмун хәм форма жағынан да бир-бирине жақынлығы айқын сезиледи. Шайыр бұл қосықларында еки дәўирди антитезалық салыстырып сүүретлеўдеи поэтикалық параллелизм усылларынан пухта пайдаланады. Мысалы, «Шоманай» қосығында бурынлары бир гия көгермей, мениреў уйқыда тунжырап атырған шет-шебирсиз қорқынышлы Шоманай даласы бүгинлиги пидәкерли мийнеттиң нәтийжесинде гүл көгерген, бағыў-бостан, гүлистан, бахытлы, шадлы, бир әжайып мәканға айланғанлығы төмендегише тәрийпленеди:

*Шешек атып, гүллер пахта, жоңышқа,
Нур төгеди қулаш жайып тум-тусқа,
Ақ алтынның болып жаңа мәканы,
Киргизеди мол байлықты турмысқа.*

Шайыр бұл қосықларында пейзажлық сүүретлеўге айрықша әхмийет береди. Шайырдың көрсетиўинше, тәбият гөззаллығы әпиўайы нәрсе емес, бұл гөззаллық тәбият хәм адам, адам хәм мийнет уйғынлығының жемиси. Адам хадал мийнети менен тәбиятқа қаншама гөззаллық бағыш етсе, гөззал тәбият та адамға соншама йош, илхам, гөззал өмир бағыш етеди. Бұл түсиник шайырдың «Қызкеткен» қосығындағы мына қатарлардан айқын сезилип турады:

*Қызғынлы күш Әмиўдәрья жағасы,
Желпилдеген гүлли шөпли даласы,
Халлас урған Әмиўдәрья ишинен
Кең алынған Қызкеткенниң саласы.*

*Кең салалы, айдын шалқар саласы,
Кең жаўрынлы жердиң жатқан алабы,
Кеўлиңди көтерип, зейиңди ашады
Елпең қағып ескен шайдай самалы.*

Шайыр бұл қосықларында жер елдин, суў жердин сәни ғана болып қалмастан, таўсылмас тиришилиқ арқаўы, мол байлық, ырысқы-несийбе

гиреуі екенлигин де айрықша бир йош, илхам менен жырлайды, адам мийнети менен уллы хәм гөззал, адам колы гүл деген улыўма халыклық идеяларды улығлайды.

Шайырдың «Шоманай», «Қызкеткен» қосықлары эпикалық сыпатының басымлығы менен де көзге тасланып турады. Бул сыпат, әлбетте, усы жылларда шайыр поэзиясында ири эпикалық жанр поэмашылыққа бет бурыстың басланғанлығының, шайырдың эпикалық жанрдың таярлық мектебин өтип атырғанлығының көринисинен дерек берип турар еди. Хақыйқатында да, шайыр 30-жыллардың орталарында өз «Гүреси» (1935) менен поэмашылыққа батыл түрде кирип келди.

Бул поэма хаққында илимпазларымыз жүдә әдил сын пикирлер билдирип, оны жаңа әсир әдебиятындағы поэма жанрының ен жақсы үлгилериниң бири сыпатында баҳалады¹. Поэма 60-жылларда арнаўлы илим изертлеу жумысларының тийкарғы объектлерине де айланады².

Дурыс, поэманың тийкарғы сюжети класслық гүрес мәселесине курылған. Поэмада сүүретленгениндей, 30-жылларда жәмәәтлик хожалық дүзиў ушын үлкен гүреслердиң болғанлығы да рас. Жаңа ҳүкиметтин колхоз дүзимин курыўдағы биртәреплемели надурыс сиясатының нәтийжесинде айырым нахақ адамлардың да, гейпара орта дийқанлардың да жамай жаўы «кулак» ретинде жоқ етилип жибергенлигин биз тарийхтан жақсы билемиз.

Бирақ, Ж.Аймурзаев өз поэмасында бул сиясатты қоллап-қуўатлау жолынан бармайды. Дәўир хақыйқатлығы, сол 30-жыллардағы турмыс шынлығы-класслық гүрес фонында қайсы дәўирде де, қайсы жәмийетте де жүз беретугын, орын алатугын халық мүлкине көз алартып қарап, оны талан-тараж етиўшилерге қарсы улыўма-халықлық гүрести, сол гүрестеги айырым адамлардың ерликлерин сөз етиўди тийкарғы мәселе етип қояды.

Поэма сюжети, былайынша қарағанда, жүдә әпиўайы курылғандай болып көзге тасланады.

...Жаңа курылып атырған жәмәәтлик хожалық, сол хожалықтың раўажланыўы ушын жәўлан урып мийнет етип атырған әпиўайы халық массасы. Халықлық мүлке көз алартқан Төлепберген, Төренияз усаған кертартпа адамлар хәр қыйлы жоллар менен халық исенимине кирип, бирақ ис жүзинде халықлық истиң қарсыластарын қоллап-қуўатлаитугын колхоз баслығы Құлман, колхоздың мал қорасының қараўылы

¹ Нурмухамедов М. Қарақалпақ совет әдебиятының раўажланыўына рус әдебиятының тәсири.—Нөкис: ҚҚМБ, 1956.—73-бет.; Ахметов С. Қарақалпақ совет поэзиясы.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.—133-бет.

² Насруллаева З. Зарождение и пути развития каракалпакской советской поэмы (1907-1944 гг.) Автореф.канд.дисс.—Ташкент, 1964.

Атахан... Оларға қарсы гүресіуіши халықлық мүлктің жанкүйерлері Қарабай хәм Бийсен.

Поэмада тийқарғы конфликт, мине, усы халықлық мүлкке еки түрлі көзқараста болған адамлар арасындағы кескин гүреске қурылады. Бир күні Төлепберген, Төрениязлар өзлериниң жаман нийетлерин иске асырыуы ушын түн жамылып колхоздың мал қорасына қарай атланады. Олардың бул жаман нийетлерин иске асырыуға колхоз баслығы Қулман, қарауыл Қарабайлар жәрдем береді. Сол күні түнде колхоз қорасынан 16 бас қара мал урланады.

Азанда мал бағыуға келген падашы Қарабай бул аўхалды сезип, оны дәрхал баслық Қулманға хабарлайды. Қулман болса билсе де, билмегендей болып, жортаға жаны ашығансып Қарабайдың өзін айыплайды:

*Ерте менен журттың қыйнама жанын,
Бул ис рас болса, төгемен қанын,
Сеннен басқа хеш бир адам алмайды,
Қорадағы колхоздың малын.*

Қарабайдың хакнийетлиги, табанлылығы, оны Бийсенбайдай басшылардың қоллап-қууатлауы нәтийжесинде Қулман басқарған топардың бул жынаятлы иси әшқара болады, урланған маллар табылады.

Поэманың тийқарғы жетилискенлиги - онда Қарабайдай мийнет адамларының эпикалық сыпаттағы хәр тәрөплеме жетилискен жана реалистлик образының жасалыуы болып табылады.

Шайыр Қарабай характериниң әпиуайы жай падашыдан хожалық басқарыушысы дәрежесине дейинги өсиу жолын оғада исенимли берген. Қахарман характериндеги бул өсиушилиқ поэмада бирден емес, қахарман санасындағы кем-кемнен жүз берип атырған өзгерислердиң нәтийжеси сыпатында көрсетиледи. Хәк кеуиллилик, әдеп-иқрамлылық жақтан тазалық, халық мүлкин көздиң қарашығындай қорғау - Қарабай образының баслы сыпатлы белгилери болып табылады. Қарабай поэманың басламасында бизиң көз алдымызда өз жұмысын жақсы билетуғын әпиуайы хәк көкирек адам сыпатында геуделенеди. Биз шығарма сюжетиниң рауажланыуы, конфликттиң шийеленисиуи менен Қарабай характериниң де өсип, рауажланып баратуғынлығын көремиз.

Поэмада сәтли шыққан образлардың және бири Қулман образы. Оның образы Қарабай образына қарағанда да толығырақ хәм қурама-лырақ жасалған. Ол сырттан қарағанда халық мүлқиниң ғамхоры, жәмәәттиң жанкүйер басшысы болып көрингени менен, ис жүзинде хәр қандай жаманлықтан да жийиркенбейтуғын жүзеки, зулым адам. Оның хийлекерлиги соншелли-колхоз малы урланды, деген хабарды

еситкенде де, барлығынан хабары бола турса да, көпшиликтің көз алдында жортаға түрін бозартып, жәмәәт мүлкінің жанашыры сыпатында көзге тасланады:

*Баслық батыр Құлман қолын силтеди,
Дәрриуі тутың, уры душпан өртеди,
Ким хақылы колхоз малын урлауға,
Тексерилер, малышы сөзи келтеди.
Тапсаңлар, өлтириң малды алғанды,
Деп сөйледі, бети-аузы бозарды...*

Құлман поэмада, мине, усындай индивидуаллық-жекке минез-қулк сыпатлары менен өзгешеленіп туратуғын образ дәрежесине көтерілген.

Шайыр поэмада тәбият көринислерин сүүретлеген эпизодларға да, ишки ритм, ырғақ ұйқасларға да үлкен поэтикалық мәни жүклейди. Мысалы, поэмада адамлардың қызғын мийнет етип, тыныш турмыс кеширип атырған мәхәли мына тәбият көринислеринің сүүретлениуі менен оғада гөззал етип бериледи:

*Гия шөплер самал менен тербеліп,
Жапырақларын бойларына орайды,
Көгерген бақшаның және гүлдердің
Шақасында жасыл гүлдер жайнайды.*

*Жас баладай шақасында ырғалып,
Саз намада бұлбил қулар сайрайды,
Сыңқ-сыңқ күліп суулар жапты толтырып,
Толқынласып бурқылдайды, қайнайды.*

Бұл сүүретлеулер арқалы тууылған жердің тәбиятын, адамлардың еркін, тыныш, пәрауан турмысының басланып атырғанлығын бермекши болады. Ал, поэмадағы қашқын хәм кууғыншылардың хәрекетлери сүүретленетуғын орынларда болса шайыр ұақыяның тәсиршенлигин арттырыу, экспрессивлик мәнини келтирип шығарыу ушын соған сай ырғақ, ритмлерден, қайталанып отырыушы ишки рифмалардан пухта пайдаланған:

*Қууды-қууды, еситпеди хеш шууды,
Ой ойланды, ой артынан ой тууды,
Сонша ұақыт қууып келген сол излер,
Бетлерине жақты балшықлы сууды.*

Автордың поэмадағы жуўмақ пикирине де толық қосылыўға болады. Ҳақыйқатында да, гүрессиз, гүрес болғанда да ҳақыйқатлық, әдалатлық, ийгиликли ислер ушын гүрессиз азат хәм абат, абадан, еркин турмыстың болыўы мүмкин емес. Шайыр поэмада, мине, усы еркин мийнет гүреси аркалы адамларды бул турмыстың қәдирин билиўге хәм оны көздиң қарашығындай қорғаўға шақырады.

Дурыс, автор бул поэманың жазылыўында коллективлестириў сиясатының барлық тәрәплерин идеализациялап (улығлап) сүўретлеўдей иллетлерден аўлақ болған жоқ. Бундай өзи жасап турған жәмийетлик дүзим сиясатының ақ-қарасын айырмай хәдден тыс берилип жырлаўшылық Ж.Аймурзаевтың 20-жылларда жазылған айырым қосықлары менен «Гүресте жендик» (1938), «Жумагүл», «Хабаршының ғайраты» усаған басқа да поэмаларынан да орын алады. Мысалы, ол «Жумагүл»де байлардың қуллығынан қутылып, колхоз құрған, жаңа өмирге аяқ басқан Жумагүл хәм Өтемуратларды сүўретлесе, «Хабаршының ғайраты»нда колхозға жасырынып кирген байларды әшкаралаўшы Сәтбайдың образын береді¹. Ал, «Гүресте жендик» поэмасының тийкарғы сюжети болса жетимнен жетилген Изим, Тилегенлердиң Қарақалпақстанда Кенес хәкиметин орнатыў ушын алып барған гүрес ўақыяларына қурылады.

Бирақ, биз бул фактлерди автордың жеке кемшилиги сыпатында емес, шайыр жасап турған жәмийетлик дүзимнин, сол дүзимдеги әдебиятты да «партиялық болыўы керек»,—деп өз мәпине бағындырған тоталитар буйрықпазлық сиясат искенжесиниң зәхәрли излери сыпатында баҳалаўымыз керек. Деген менен, шайыр бул қосықларында да өзи жасап турған жәмийеттин сиясаты фонында халықларды дослыққа, аўызбиршиликке шақырыўдай улыўмахалықлық идеяларды улығлады.

Улыўма, Ж.Аймурзаев 30-жыллардың екінши ярымында поэма жанрында табыслы көлем тербетти. Бирақ та, олардың айырымлары өз ўақтында аты аталса да, ўақыт сынынан өте алмай, бизиң дәўиримизге шекем дәстиярлы көркем шығарма сыпатында келип жетпеди. Себеби, автор турмыста жаңа пайда болған әхмийетли тарийхий ўақыялар туўралы дәрриў поэма баслап жиберийди үрдис етип алғаны менен, бирин питкерип үлгермей-ақ, екіншисине қол урып, дәслепкисин даўам ете алмай оқыўшылар алдында тез-тез қарыздар болып қалып отырады. Мысалы, «Қызкеткен», «Мысыр», «Жеңилген жаўлар», «Ўатан уллары», «Жеңилмес қахарманлар», «Серт», «Арал теңизинде», «Дослық», «Теңиз гүресиўшилери», «Қан орнында қызыл қырман» («Даңқлы дослар») деген

¹ Ахметов С. Қарақалпақ совет поэзиясы.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.—136 бет.

поэмаларының көпшилиги үзинди түрінде газета-журнал бетлерінде жерияланғаны менен қалып кетти.

Деген менен, дәуір руұхына сай үн қосыў, ўақыттан кейин қалмай, оның өзгерислерин жырлаў Жолмурза Аймурзаевтың усы жыллардағы дөретиўшилиқ жолын белгиледи. Улыўма айтқанда, оның 30-жыллардағы поэзиясы пүткил қарақалпақ поэзиясының тарийхында жана басқыш сыпатында көзге түседі¹.

Ж.Аймурзаев екинши жер жүзлик урыстың дәслепки күнлеринен баслап-ақ өз дөретпелерин Ытан қорғаў мәпине ылайықлап қайта қурып, бул шығармаларында урыс жылларында халқымыз бастан кеширген турмыстың барлық тәреплерин, атап айтқанда, фронт өзгерислерин, мәртлердиң саўаштағы ерлигин, гитлершилердиң жабайылық қылўаларын, тылдағы мийнетти, мийнеткешлердиң фронтқа тилеклеслигин, халықлардың беқкем дослығын жырлаўды бас мақсет етип алды. Бул шығармаларда патриотизм хәм оптимизм идеялары айқын сәўлелениў тапты.

Ж.Аймурзаев урыс дәўиринде, әсиресе поэзия тараўында жемисли мийнет етти. Шайыр бул жылларда тематикасы, мазмуны күнделикли турмысқа жақын, көркемлик жақтан белгили дәрежеде қунылы, жүреклерде қәхәр отын оятарлық тәсир етиў күши басым, фашизмди әшқаралаўға, халықтың күш-жигерин жеңиске жәбдиллестириўге шақырыўшы «Фашизмге өлим», «Улым, тыңла», «Жаўынгердиң үәсияты», «Лейтенанттың анты», «Тыңлаңызлар», «Ат қойың душпан үстине», «Бабалардың аты менен», «Ўақыт келди, славян», «Алға, жеңиске» хәм т.б. қосықлары менен бир қатарда, «От ишинде» поэмасын дөретти. Бул шығармаларда фашизмнің адамға қас тәбияты, хайўанлық ислери хәқыйқый көркем сәўлелениў тапты. Ытан-ананың, туўған елдиң азатлығы ушын күрес, бул күрестиң зәрүрлиги, душпанды қуртыў хәр бир патриот инсанның әдиўли ўазыйпасы екенлигин қайта-қайта тәкирарлап көрсетиў—бул дөретпелердиң баслы идеялық бағытын қурады.

«Урыстың мийримсиз оты—шадлы турмыстың душпаны» екенлигин ашып көрсетиў Ж.Аймурзаевтың урыстың алдында жазылған «Фашизмге өлим» қосықларында-ақ жырланыў таба баслаған еди. Урыс жылларында жазылған қосықлары менен поэмаларында болса, туўысқан Украина хәққындағы бул көринислер тағы да теренирек жырланыў жолына түсти. Мысалы, «От ишинде» поэмасында душпан зулымлығының қорқы-

¹ Ахметов С. Қарақалпақ совет поэзиясы.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.—103 бет.

нышлы излери болған, ұайраны шыққан фронт майданының биринде мийримсизлердің соққысы хәлсиреткен қартайған ананың аянышлы халы менен танысамыз. Бирақ, поэмада руўхы тетик ананың өз перзентлерин жеңиске руўхландырыўшы ғәзепли сөзлери күшли хүким сүрип турады.

Шайырдың урыстың шешиўши күнлеринде жазылған «Тынлаңызлар» қосығы айрықша дыққатқа ылайық. Қосықтың тийкарғы идеясы фашистлердің жексурын келбетин ашып таслаў, халықты жеңис ушын гүреске шақырыў болып табылады. Мысал ушын урыстың дәслепки трагедиялық ақыбетлерин көрсететуғын мына қатарларға бир нәзер аўдарайық:

*Тынышлықты сүйген болсаң азатлықтың дәммин татып,
Уўыз емген бала сести шырқырады, тыңлаңызлар!
Аўыр күнлер келди, мине, қорға оны қәхәрленип,
Жерде, суўда, таўда қанлар бурқырады, тыңлаңызлар!*

Ел тәғдирин шешиўши гүрес ғана шешетуғын бундай аўыр жағдайда хәр қандай ар-намыслы адамның қол қаўсырып қарап отырыўы мүмкин емес! Алға, душпанды жеңиў ушын Батысқа алға! Бул гүресте халықтың жеңиске ерисетуғынлығы қосық мазмунында айқын сәўлеленген. Қосықтағы тийкарғы айтылажақ ой-пикир, мине, усы болып табылады.

Ж.Аймурзаевтың «Улым, тыңла» қосығы да патриотлық руўхта жазылған. Қосықта, саўашта жүрген әскер әкениң қахарманлық патриотлық ой-сезимлери сәўлеленеди. Жеңиске тақыыйқ исеним қосықтың идеялық мазмунының тийкарын курайды. Шығармада ел басына түскен ўақытша қыйыншылық, фашистлердің жаўызлығы, яғный урыс дәўири хақыйқатлығы исенимли сүүретлениў табады:

*Мен билемен жерди басып жатыр жаў,
Қанға қумар қасқыр қанға тоймаған.*

Бундай жаўыз душпанларға қарсы гүресий—әскер әке ушын хәм қарыз, хәм парыз. Себеби, халықтың тәғдири—перзентлериниң ертеңги бахытлы келешегиниң тәғдири. Сол ушында әке бундай жан таласқан гүресте мәртлик, шыдамлылық көрсетиўи, талап етилсе хәтте өмирин де Ытан азатлығы ушын қурбан етиўи зәрүр.

*Улым, тыңла көктен жаўар қорғасын,
Қылышлардан сел-сел болып ағар қан,
Халқым ушын, бахтым ушын, сен ушын,
Пидә болсын жан әкеңнен шийрин жан.*

Ұятанға шын берілген, жеңіске шексиз исенетуғын әке образы ұсылайынша көркем жаратылған. Оның көз алдында, міне, ұсы жеңіс күні, шадлы той, ұлы менен қууанышлы ұшырасыуы бирме-бир елеслейди.

Жолмурза Аймурзаев өзиниң «Халық ұлы қахарман», «Минометчик Қарамырза», «Шамурат шабандоз», «Политрук Полатов» хәм т.б. сыяқлы көплеген қосық хәм поэмаларында ұрыстағы жауынгерлердиң қахарманлық ислерин жыр етеди. Шайыр Ұятан тәғдийри ұшын жан пидә қылып атырған жауынгерлердиң жеңіске рууһландырыушы патриотлық сезимлерин үлкен көтеріңкилік пенен сәулендиреди.

Жолмурза Аймурзаев ұрыстан соңғы жылларда да поэзияда жемишли қәлем тербетти. Оның бул дәуірлердеги қосықлары менен поэмаларында жау ордасын бузып, жеңіс пенен қайтқан перзентлерине ана-Ұятанның қууанышы, ата-ананың мақтанышы, ұрысқа қатнасыушы жигитлердиң сәуер ярына қосылыуы, Қумар ала көзлі қыз-келиншеклердиң шадлы күлкиси, ұлыуа айтқанда, қарақалпақ халқының жеңіс йошы үлкен шайырлық лапыз бенен жыр етиледі. Мысалы, «Келди күткен күнимиз», «Батырлық», «Жанажан досларың келди» қосықлары ұсындай сыпатларының басымлығы менен ажыралып турады. Бул қосықларда ұрыстан соңғы жыллардағы ұақты-хошлық турмыстың арқауы болған жеңистиң тарийхый әхмийети ұлығланып көрсетиледи.

Шайырдың 1947-жылы жазылған «Айдын жол» поэмасында шийнелин шекпенге аұмастырып, мылтық орнына қолына кетпен ұслаған кешеги жауынгерлердиң парахат өмирдеги қахарманлық ислери сөз етиледі. Поэмадағы бул мазмун Батырбек хәм оның дослары образы арқалы ашып бериледи.

Автор бул турмыс шынлығын сүўретлеуде ески хәм жаңа дәуір ұақыяларын салыстырып сүўретлеу ұсылларынан шебер пайдаланады. Поэмада айдын жол (Чарджоў-Қоңырат темир жолы) қурылысындағы ұлыуа халықлық истиң табысқа ерисиуіндеги халықлар дослығының атқарған хызметин көрсетиу де дыққаттан шетте қалмайды. Бул бағдарда поэмада бас қахарман Батырбек пенен тилеклес, адамгершиликли, кең пейилли инсанлар болған өзбек қызы Турсынай, рус қызы Людмила образлары мақсетли жаратылған.

Шайырдың «Ербай батыр» (1947) поэмасында пахтадан мол зүрәт жетистириу ұшын пидәкерли мийнет етип атырған аұыл адамларының жарқын образын жаратыуға дыққат аұдарылады. Бул сыпатлы белгилер поэмада Тәңирберген, Ербай образларында айқын көзге тасланады.

Шайырдың ұрыстан соңғы дәуірдеги лирикаларында көбирек тәбият тематикасын сүўретлеу дәстүрге айланады.

Шайырдың тәбият хәм оған жан ендирип өзгертиушилерге арналған «Бәхәр», «Бахыт бәхәри», «Гүздиң хаұазы» қосықларында тәбиятымыздың ең сулыу жанлы көринислери тәбийий көркем сәуленениуин тапты.

Бул жыллардағы шайыр поэзиясындағы өсиўшилик оның халық-аралық темаларда да табыслы қәлем тербеткенінде көринеди. Оның «Хиндстанның қанхоры», «Елиў еки мын», «Қытайлы досларға» усаған көп ғана қосықларында парахатшылықты сақлаў ушын гүрес, халықлардың тыныш татыў турмысы, дослықты бекемлеў усаған оғада әхмийетли мәселелер ортаға тасланады.

Шайырдың дослық темасына бағышланған «Өзбекстан», «Хорезм», «Хош келдиниз, азербайжанлы дослар!», «Жаным қурбан туўысқан казак елине», «Түркменстан гөззалы» қосықларында туўысқан түркий халықлардың әййемнен қиятырған дослық, туўысқанлық қарым-қатнастарын және де бекемлеў идеялары ортаға қойылса, «Максим Горькийге», «Шопан менен Тарас», «Ҳафыз бенен Әжинияз», «Ағахий менен Әжинияз», «Наўайы—поэзия булағы» қосықларында сөз шеберлери арасындағы дөретиўшилик байланыслар, халықлар дослығын көрсетиў, яғный әдебиятлар дослығы—халықлар дослығы, деген идеяны берий умтылыслары айқын сезилип турады. Ал, «Биз Әжинияз теклимиз» қосығында болса миллийлигимизди, өзлигимизди анлаў, миллий қәди-рәтларымыздың қәдирина жетиў мәселелери сөз етиледі.

Ж.Аймурзаев поэзиясы 70-80-жылларда да формалық хәм мазмун жағынан хәр төреплеме раўажланып барды. Шайыр бул жылларда жазылған «Мәрт халқым», «Бозатаў», «Өмир хикаясы», «Өмирге ашықпан», «Турар», «Айрылмас», «Көк терек», «Наз уйқыда» қосықларында өмир хакқындағы философиялық-дидактикалық ой-пикирлерин, халықтың тарийхый тәғдири, жоқары адамгершилик хәм гөззаллық хакқында толғансыларын үлкен руўхый көтеринкилик пенен сәўлелендиреди.

Бул мәселелер әсиресе шайырдың «Сексенге қарай сайран» («Әмиў-дәрәя», 1989, №12) қосықлар дүркининде кеңирек орын алды.

80-90-жылларда Арал тәғдири, экология машқалалары қарақалпақ әдебиятының тийқарғы темасына айланғанындай, бул жылларда Арал тәғдири мәселеси Ж.Аймурзаев поэзиясының да тийқарғы дыққат орайында турды. Ол бул темаға бағышлап «Аралға арнаў», «Аралдың арзы», «Сағындым», «Жоғалттым» сыяқлы бир қатар қосықлардан тура-туғын «Арал толғансылары» («Әмиўдәрәя», 1991, №5, 11-14-бетлер) дүркини менен «Анамдай болған Аралым» балладасын жаратты. Бул дүркинге кирген қосықларында шайыр Аралды тек қуры сағынып, жоқлаў менен шекленип қалмай, халыққа оның тәғдирин улыўмахалықлық апатшылық сыпатында түсиндиреди. Сонлықтан да жәхән жәмийет-шилигин Аралды бирлесип қорғаўға шақырады:

*Көптен берли толқынлатқан көрмедим суў ағысын,
Нәўпир суўлар жасыл жерге қашан салар нағысын,*

*Дузлы құмлар басып алды Аралымның жағысын,
Туұлап тасқан толқынлардың тай шабысын сағындым*
(«Сағындым»)

*Аралдың тәғдирин енди ким шешер,
Аралға тасқын суу толады қашан?!*
*Айралық алдында халы Аралдың,
Арал қурыр, көмек бермесе жәхән!*

(«Жәхән»)

Улыұма, поэзия урыстан кейинги дәуірде де, оннан кейинги 70-80-жылларда да Ж.Аймурзаев дөретиушилигинде тийкарғы жанрлардың бири болып қалды хәм ол бул жанрда да табыслы қәлем тербетти. Жоқарыда биз атап өткен қосықлары сыяқлы бир қатар лирикалық шығармалар дөретиу менен бирге «Жаңабай палұан», «Өмир өткеллеринде», «Аўғанстан аңызы» поэмаларын, «Жийен қыз» лиромуздремасын, «Гүлбәхәрим көринди маған», «Анамдай болған Аралым» балладаларын жазды, «Жетпис тоғызыншы бәхәр» (Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989), «Әжинияз теклимиз» (Нөкис: «Қарақалпақстан», 1994) топламларын жәриялады.

ПРОЗАСЫ. Ж.Аймурзаев Ә.Шамуратов, М.Дәрибаевлар менен бир қатарда қарақалпақ прозасының пайда болып, қәлиплесиуине де салмақлы үлес қосты. Ол прозаға 30-жыллардың басында бир қатар публицистикалық мақалалары, очерклері, фельетон хәм гүрринлері менен кирип келди. Оның дәслепки «Трактор келгенде» (1931), «Мийнет ери Нуратдин», «Колхоз ери» (1933) сыяқлы гүрринлеринде қарақалпақ аўылларында жүз берип атырған жаңалықлар менен дийқанлар санасында пайда болып атырған жаңа өзгерислер, хадал мийнетке болған жаңаша қатнас та сүўретлеуи бериледи. Бул гүрринлердің айырымлары жанрлық өзгешелиги бойынша газета очерклерине усаса, «Жығылғанға жудырық» атлы сатиралық гүррини көркемлик формасы жағынан фельетонды еслетеди.

Ж.Аймурзаев 30-жыллардың ақырында прозаның повесть жанрында да қәлем сынап көре баслады. Оның питпей қалған «Қуўат» повести усы жыллардағы жазылған прозалық шығармаларының ең сәтлиси есапланады. Повесть 1940-41-жыллары «Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы» журналында жәрияланды.¹ Повесть тематикалық жақтан ХХ әсирдің 20-жылларына дейинги қарақалпақ турмысында жүз берген жаслар мухаббатына феодаллық дәуір тәртиплериниң тосқынлығы,

¹ Қараңыз: Аты аталған журнал. 1940, №4, 5, 6; 1941, №1.

дийқанлардың аўыр турмысқа деген наразылықтары усаған айырым ўақыяларды сүўретлеўге бағышланған.

Повесть басланыўында бир-бирин сүйген еки жас Темирбек хәм Айзада сыяклы қахарманлары көзге тасланады.

Повесть сюжети, мине, усы еки жастың мухаббат тарийхынан басланады. Шығарма басында Қулбай дегенниң баласына айттырып қойған Айзада, сүйген жигити Темирбек пенен қашып кетеди. Буннан соң Меңлибай хәм Айтымлардың олардың изинен қуўып кеткенлиги, бирақ таба алмағанлығы, нәтийжеде я қызды таўып бересең, я қалың малды қайтарасан, деп Қулбайдың қалың мал даўын көтергенлиги ҳаққында сөз барады. Повестьтиң екінши, үшінши, төртінши бапларында биз Айзаданың анасы Арыўхан менен сүйген жигити Темирбектиң де қайтыс болып баспанасыз қалғанлығы, оның Қәлийланың кеңеси менен Алламуратқа турмысқа шыққанлығы ҳаққында мағлыўмат аламыз.

Шығарманың бас қахарманы Қуўат образы бесінши баптың ўақыяларына байланыслы геўделене баслайды. Шығарманың тийкарғы ўақыясы да, мине, усы бесінши бапта кескин түс алады: бунда қарақалпақ дийқанларының қазыў пайытындағы аўыр мийнетлери, Қәлийла хәм Алламуратлардың бул аўхалды жеңиллетиўди талап етиўлери, керисинше оларға Бегжан сыяклы бий, болыс, ақсақаллардың азап бериўи, буған шыдамаған Айзаданың баласы Қуўаттың бул залымларға қарсы наразылық билдириў ўақыялары сәўлелениў табады.

Ўақтында повесть әдебий сынның нәзеринде «айырым көркем жетискенликлерине қарамастан, сәтсиз шыққан төмен шығарма¹» сыпатында баға алды. Атап айтсақ, 60-жыллардың ортасында М.Нурмухамедов өзиниң қарақалпақ прозасы бойынша жазылған арнаўлы изертлеўинде повесть сюжетине, композициялық қурылысына, ондағы қахарманлар образына объектив түрде таллаў жасай отырып, сюжет жолындағы ўақыялардың бир-бирине басыланыссыз екенлигин, бир-биринен бөлек туратуғынлығын айтады². Бул пикирге 70-жыллары қарақалпақ повестлери бойынша арнаўлы изертлеў жумысларын алып барған илимпаз Қ.Камалов та қосылады. Илимпаз өз изертлеўинде повесть ўақыяларының бас қахарман Қуўат образы әтирапына жәмленбегенлиги, Қуўаттың шығарманың «Қазыў» деп аталатуғын соңғы бөлиминде ғана көринис таба баслайтуғынлығы ҳаққында сын пикирлер билдиреди³.

Дурыс, повесть бундай кемшиликлерден қуры алақан емес. Деген менен, бул илимпазлар шығармада бир қатар жетилискенликлердин

¹ Нурмухамедов М. Шығармаларының II томлығы, II том. Нөкис «Қарақалпақстан», 1985.—144-б.

² Нурмухамедов М. Довоенная каракалпакская проза.—Нукус «ККГИЗ». 1959.—С.150.

³ Камалов Қ. Каракалпақ повести.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1978.—42-б.

бар екенлигин де бийкарламайды. Повестьте жақсы сүүретленген этнографиялық орынлардың бар екенлигин айта келип, бир қанша толығырақ хәм исенимлирек етип жаратылған қахарманлар образлары сыпатында Айзада, Алламурад, Қәлилла, Арыўхан образларына таллаў жасайды. Олардың көрсетиўинше, Айзада әпиўайы дийқан кызы. Ол өз бахтын, мухаббатын байлықтан, күйеўдиң хамал дәрежесинен жоқары қояды. Мухаббатқа садық, ўедеге опалы. Сонлықтан да ол ески дәстүрлердиң ыркына жығылмай, сүйген жигити Алламурад пенен қашып кетеди. Ўақыт, тәғдир Арыўхан характериндеги бул унамлы сыпатларды кем-кем жетилестирип барады. Оның өмирде тутқан дурыс бағыты оған қыйыншылықларға диз бүкпей, қасарыса қарсы гүресийи, руўхын тетик тутып, басын тик көтерип жүрийди үйретеди. Ол күйеўи Темирбек өлип, балалары Қуўат хәм Дәригүллер менен жетим-жесир болып қалса да, Бийжан бийдиң айтқанына көнип, оған турмысқа шықпайды. Ол адамгершилиги оннан анағурлым жоқары Алламурадқа бас қосып, оның менен татыў турмыс қурады.

Повестьте Алламурад образында да гейпара унамлы штрихлар жасалынған. Алламурад хәк көкирек, хадал, мийнеткеш жигит. Ол да адамды адамгершилигине байланыслы бахалап биледи. Онда жетим-жесирге қол жабыў, ғамхорлық ислеў, мехир-мухаббат усаған сыпатлар оғада күшли. Адамды сүйсе, шын берилип сүйеди. Сонлықтан да ол өзи үйленбеген жигит бола турса да, еки балалы Айзада менен хожалық қурғанды ар тутпайды хәм оның ең жақын досты, ғамхорына айланады.

Арыўхан повестьте өз баласын жанындай жақсы көрийиши, оның бахты, келешек тәғдири ушын аянбай гүресийиши хәқийқый ананың образы. Ол сонлықтан да қызы Айзаданың сүймеген адамы Қулбайдын баласына турмысқа шығыўын қәлемейди. Оның бахты ушын туўысқан ағасы Айтымға қарсы турады. Айтым оған жәрдем берийдиң орнына недәра айтқаныма көнбеди, деп оны урып соғып, қолын сындырыўға дейин барады. Хеш ғамхорлық таппаған Арыўхан усындай азап-ақыбетлер менен дүньядан өтеди.¹

Айырым унамсыз сыпатлары болса да, повестьте Қәлилла образы да бир қанша шебер хәм исенимли жасалған. Оның образында биз мерекемейлислеринде жасыўкенлик етип, қыз жигитлердиң бир-бирин сүйийине, хожалық болыўына дәнекер болып жүрген кәтқуда, шакқан, зейни илгир жигит ағасының сыпатлы белгилерин көремиз. Шығармада ол Айзаданың Алламурадқа турмысқа шығыўына себепши болып хызмет етеди.

¹ Нурмухамедов М. Шығармаларының II томлығы. II том, 138-бет.

Повестың «Қазыў» бөлиминде бас қахарман Куўат образына да дәслепки, штрихлар салына баслайды. Куўат бул бөлимде аўыр турмысқа көз жумып көне бермейтуғын, нахақлыққа дәрхал наразылық билдиретуғын, жаманлыққа жаны төзбейтуғын ети тири гүресшен жас бала сыпатында көзге тасланады.

Тилекке қарсы, повесть ўақыялары усы жерде үзилiske түскенликтен Куўат образы да толық ҳалда жаратылмай қалған. Повесть питпей қалған шығарма болғанлықтан оған тутас түрде баға бериў де қыйын. Деген менен, повестың жазылыў сапасы автордың эпикалық жанрдың сырларын кем-кем меңгерип киятырғанлығынан дерек береді. Оның үстине, повесть 30-жыллар қарақалпақ прозасының раўажланыў дәрежесин көрсететуғын әхмийетли дерек сыпатында да хызмет қылады.

Урыс жылларында проза кен кулаш жайып раўажланыў мүмкиншилигине ийе бола алмады. Бул жылларда прозада повесть, роман сыяқлы ири эпикалық жанрлар дерлик дөретилмеді, деўге болады. Деген менен, урыс дәўири прозасының мысалы сыпатында бир қатар публицистикалық мақала хәм фельетонларды, кишкене көлемдеги гүррин хәм очерклерди көрсетиў мүмкин. Бул формадағы шығармалар тийкарынан урыс, фронт пенен тылдың бирлиги темаларына жазылған болып, өз дәўириниң тәрбия хәм үгит-нәсият куралы болып хызмет етти.

Ж.Аймурзаевтың урыс жылларындағы дәўирдиң әхмийетли мәселелерине қурылған көплеген публицистикалық шығармалары, очеркleri жоқарыдағыдай әдиўли ўазыйпаларды инабатлы атқарды. Бул шығармаларда халықтың фронтқа тилеклеслиги, жеңиске исеними көркем сәўлелениў тапты.

Жазыўшының бул жылларда «Германияның гүржилери», «Бийт», «Жеңис даўысы», «Атландық Берлин үстине», «Тағы да алға» сыяқлы публицистикалық сыпаттағы көркем фельетонлары хәм макалалары менен халықты жеңис ушын гүреске руўхландырды.

Бул мақала хәм фельетонларда тийкарынан фашист басқыншыларының шерменделик келбети, жаўызлық нийетleri әшкара етиледі. Мысалы, «Германияның гүржилери» атлы фельетонында Гитлер хәм Геббельстиң ийтке, гөрбарға мегзес жеркенишли, адам күлерлик портрети жаратылады. Автор шығармаға «дүньяны аяғына басып, адамларды зар жылатқан жаўызлар, тезарада өзleri қазған гөрге өзleri түседі» деген идеяны көрсетпекши болады.

Ж.Аймурзаев тыл хәм фронт ўақыялары хаққында жазған «Жигерли жигит қахарман», «Мийнет майданында» сыяқлы очерклеринде Ытан мәпине хызмет етиў, жеңисти гүрес пенен, пидәкерлик мийнет пенен тезлетиў идеяларын ортаға таслайды.

Ж.Аймурзаев екинши жер жүзлик урыстан соңғы дәўирлерде де «Келин» (1946), «Әмиўдәрья бойында» (1958), «Жетимниң жүреги»

(1967) сыяклы идеялык-көркемлик дәрежеси жоқары сәтли гүррин, повесть, романлар жазды. Соңғы он жыллықларда болса «Қызкеткен» (1972), «Мухаббатым адамлар» (1978), «Қара бултлар»* («Әмиўдәрья», 1990, №2) романларын жәриялады.

Жазыўшының «Жетимниң жүреги» повести автобиографиялык мемуарлық шығарма болып табылады. Повесть китап халында 1967-жылы «Қарақалпақстан» баспасы тәрәпинен, соң 1993-жылы «Билим» баспасынан айырым өзгерислер хәм толықтырыўлар менен еки китабы тутас басылып шықты. Шығарма сюжети жазыўшының жеке өмиринен алынып жазылған, яғный повестьтиң биринши китабында жазыўшының жети жасынан жигирма бес жасы аралығына дейинги жаслайынан жетим қалып, турмыстың көп аўырманлықларын бастан кешириўи, бираз адамлардан жаманлық көрип, өмирдин ашшы-душшысын татыўи, айырым меҳрибан адамлардың аялы алақанында болып, өмирге, келешекке умтылып жасаўи, оның ағайын-туўған, дос-яранлары, устазлары менен жақын байланыста болыўи, илим-билимге, көркем дәретиўшилик пенен шуғылланыўға умтылысы жаслайынан ата-анасынан жетим қалған ҳақ кеўил, бираз зәбердес, шаққан кишкене қара бала тилинен кең түрде шебер етип сүўретленеди.

Повесть мемуарлық сыпаты бойынша Қ.Айымбетовтың «Өткен күнлерден елеслер», Қ.Султановтың «Өмир дәптери», Т.Алланазаровтың «Заман гәрдиши», Х.Сейтовтың «Өмир соқпақлары» шығармалары менен бир қанша үнлес келеди. Бул шығарма хәккында ўақтында М.Нурмухамедов, Қ.Султановлар унамлы пикирлер билдирди¹.

Ҳақыйқатында да, повесть қарақалпақ прозасындағы мемуар жанрында дәрәген шығармалардың ең сәтдилеринен есапланады.

Повестьте болажақ жазыўшы Жолмурза Аймурзаевтың өмир жолы исенимли хәм көркем етип ашып берилген. Повестьтиң дәслепки бап-ларында ата-анасынан журдай жетим болып қалған жас баланың әтирапында жүз берип атырған хәдийселерге көзқарасы, жаманнан жийиркенип, жақсыға жантасыўлары, анасының орнына ана болып, уўыз сүтин берип емизген, Жәнигүлдиң оған ислеген жақсылықлары, аўыл адамларының хәр қыйлы ис-хәрәкетлери, баланың нахақ, нәкас адамларға деген жек көриўшилик сезимлери, хәтте наразы болып оларға қарсы пикир айтыўлары, мине, усы ўақыяларды бақлап хәм баҳалап барған болажақ жазыўшының өмирге деген көзқарасының қәлиплесиўи, ой-өрисиниң кем-кем жетилисип барыўи, ақыл хәм адамгершилик пазый-

* Роман сыпатында жазылды. Лекин, журналда жәрияланғанда, «Жетимниң жүреги» повестиниң екинши китабы деп дағазаланды.

¹ Қараныз» Султанов Қ. Сексен жылдың салмағы. «Әмиўдәрья», 1990, №10.—117-бет.

летлериниң раўажланыў себеплери, акыр аяғында қыйыншылықтан қорықпайтуғын өткір зейинли, жан-дүньясы гөззал, мудары жақсылық, нурлы келешек деп талпынатуғын үлкен мақсетли инсан болып қәлиплесиўиниң басламасы ҳаққында кең түрде сөз барады.

Шығарманың кейинги бапларында усындай өмир өткеллеринен өткен жас баланың жазыўшылыққа, көркем дәретиўшиликке келип кириў жоллары исенимли турмыслық материаллар тийкарында кең түрде сүүретлениў табады. Бул бапларда автор өзін әдебиятка қызықтырған жыраў-бақсылар, қыссахан шайырлар репертуарлары, дәслепки устазы Кәримулла Әбишев, ҳақыйқый жазыўшы болып қәлиплесиўинде тийкарғы хызмет атқарған жәмийетлик тарийхый-әдебий орталық, сол орталықта дәретиўшилиқ қарым-қатнаста болған аға-үке, устаз шәкирт, дос-яранлары Әмет Шамуратов, Қаллы Айымбетов, Генжебай Убайдуллаев, Омар Бөлешов, Турдымурат Бекимбетов, Айтбай Матъякупов, Избасар Фазылов, Хожамет Ахметов, Әбдираман Өтепов, Аяпберген Мұўсаев, Сейфулғәбийт Мәжитов, Қасым Әўезовлар ҳаққында өз пикирлерин ортаға таслап, оқыўшы көз алдына ХХ әсирдиң 20-30-жылларындағы әдебий-мәдений өмирден сабақ беретуғын көркем-публицистикалық көринисти келтиреді.

Повестьтиң бул бапларында жазыўшының 1934-1937-жылларда Москвадағы ГИТИСте оқыған дәўири айрықша бир заўық пенен сөз етиледі. Жазыўшы бул жылларды өзиниң үлкен әдебият есигине ениў дәўири сыпатында көрсетеді. Биз бул бапларда жас бала Жолмурза Аймурзаевтың белгили жазыўшы, жәмийетлик искер дәрежесиндеги жетилискен образын көре отырып, А.Толстой, А.Фадеев, Н.Тихонов, С.Сейфулин, И.Жансуғиров, С.Муханов, Ф.Мүсирепов, А.Тоқмағамбетов, С.Бургун, А.Тоқымбаев сыяқлы ФМДА халықларының ХХ әсирдеги көрнекли сөз шеберлери ҳаққында да кең мағлыўмат аламыз.

Ж.Аймурзаевтың ўақыт сынынан да, әдебият сынынан да көбирек унамлы тәрәплери менен тән алынған прозалық шығармалары «Келин» гүрриңи менен «Әмиўдәрья бойында» романы болып табылады.

«Келин» гүрриңиниң бас қахарманлары Украина қызы Надежда хәм қарақалпақ жигити Дәўлетмурат—булар әпиўайы жас жубайлар болып қоймастан, дослық сезимлерин қанлы урыс майданындағы аўыр сынақларда қәлиплестирип, оны мәнги сақлаўға ант берискен, гүреслерде сыналған жаўынгер дослар да болып табылады.

Дәўлетмураттың әкеси Өтемурат ғарры ески көзқарастағы адам болғанлықтан бул «кәпирлер»диң дослығына түсинип жете алмай, келини Надежданың үй ишине тазалық киргизиў әдетин дәслепки күнлерден-ақ хош көрмейди. «Бул келинге түсинбедим. Үйге келген күннен баслап үй-жайды сыйырып, қайта-қайта дастурханды жуўып, периштесин

кашырды» деп ойлап, оның хәр бир хәрекетин жаманлыққа жорып жүреді. Ақ сүпти—кепин, кроватты—табыт сыпатында қабыл етип, Надеждадан қутылығу үшін хәр қыйлы ойлар ойлап тауып, жийи-жийи дау-жәнжел шығарып турады. Жас жубайлардың дослық тийкарында қурылған жаңа түрдеги шанарағын бузығу үшін «ел-журтты араға салып», хәр қыйлы өнер көрсетеді. Бирак, Надежданың қайинатасының соқыр ишегине операция жасап, оны өлим тырнағынан алып қалығуы, ғаррының санасына шешиўши тәсир жасайды. Келинине деген хұрмет-иззети артып, миннетдаршылық хәм сүйиспеншилик сезимлерин пайда етеди. гүррин конфликти усылайынша турмыс шынлығына сәйкес шешиледи.

Жазығушының айтпақшы идеясы, мине, усы Надежда хәм Өтемурат ғарры образларында ашып бериледи. Надежда ақ көкирек, киши пейил хәр қандай қыйыншылыққа тайсалмай гүресип, ҳақыйқатлыққа тик қарайтуғын қыз. Оның фронттағы батырлығы, мийнеттеги ерлиги хәм адамның өмири ушын шебер шыпакер қәниге сыпатындағы гүреслери автор сөз еткен жаңа орталық ўақыяларында айқын сәўлеленеди. Надежданың өзине тән хәрекетлери, тил өзгешелиги, қарақалпақ жигити менен үмити, бир мақсетлеслиги Украин қызының образының даралық сыпатлары сыпатында шебер ашылығу тапқан. Гүрринде қахарманлар характери психологиялық жобада шебер ашып берилген. Усы сыпатлы белгилерине қарап, бул шығарма өз ўақтында урыстан кейинги дәўирдеги ең биринши хәм ең жақсы гүррин¹ сыпатында баҳаланды.

Ж.Аймурзаевтың «Әмиўдәрья бойында» (1958) романы бизин заманласларымыз ҳаққында жазылған шығарма. Романның тийкарғы темасы қарақалпақ аўылының бүгинги көриниси, мийнеткеш халықтың қахарманлық қурылыстағы ислери хәм гүресин сүўретлеў болып табылады.

Романның бас қахарманы—Раўшанның барлық дәретиўшилик мийнети халқының абаданлығы хәм уллы мақсетине бағдарланған болып, оның образында барлық жаңалықлар тәрәпдары, ески менен жигерли гүрес апарыўшы, руўхый жақтан бай, кәмил инсанға тән сыпатлы белгилерди көремиз.

Ҳақыйқатлықты, дослықты, жәмәәтлик аўызбиршиликти, ҳадал мийнетти өз өмириниң тийкарғы мазмуны етип алған Раўшан аўылхожалық институтын питкергеннен соң, тилеги бойынша туўылған аўылына жумысқа келеди. Ол өзи туўылып өскен колхозын алдыңғы хожалықлардың қатарына жеткизиўди өзине бас мақсет етип қояды. Борис, Мурат сыяқлы институтты бирге питкерген инженер-механик жасларды дөгерегине топлап, оларды да жәмәәтлик хожалықты алдыңғы қатардағы дәрәматлы хожалыққа айландырыўға шақырып, алдыларына үлкен

¹ Нурмухамедов М. Шығармалары, 2-том, 205-б.

ұазыйпалар қояды. Турмыстан артта қалған бузақы басшы Қәмекбайдан түңілген аўылдың ғарры хәм жаслары Раўшанға үлкен исеним билдиреди. Көп узамай Раўшан баслық болып сайланады.

«Мийнет—қандай рәхәт! Сениң адамгершилик арың да усы еркин мийнет пенен бахаланады. Сол ушын достың—өзин сүйген мийнетиң болады. «Халыққа хызмет етиўден басқа хұрметли ис, атак, даңқ жоқ» деп ойлаған Раўшанның ең жақсы қәсийетлери мийнетте анықланады. Раўшанның Қәмекбайдан айырмашылығы—адамгершилигинде. Ол адамларды тәрбиялап биледи. Хәр бир Адам ол ушын дос хәм баўырман. Мысалы, механизатор қыз Шыныбийке Раўшанның жолдаслық кенеси тийкарында өз тәғдиринің дурыс, туўры бағдарын таўып, жәмәәтте хәм жеке өмиринде өз қәтеликлерин сапластырады. Қәмекбайдың әдилсизлигине ушыраған ол Раўшанның жәрдемінде фермаға кирип, әдепли адам—колхоздың көрнекли ағзасына айланады.

Романда Раўшаннан басқа да инженер-механик Борис, Мурат, аўыл адамлары Артық, Арзығ, Гүлсәнем хәм т.б. сыяқлы қахарманлар образы жасалған. Бул образлар арқалы аўыл адамларының мийнетке хадал көзқараста қараўы хәм сана-сезиминиң хәр төреплеме өсип барыўы бериледи. Мысалы, хаял-қызларға тән болған хақлық, кишипейиллик хәм мийнетке куштарлық усаған сыпатлар Гүлсәнем образында көрсетиледи. Гүлсәнем—типиклик дәрежеге көтерилген образ. Хақыйқатында да, урыс жылларында фронт ушын тылда пидәкерлик мийнет ислеген Гүлсәнем усаған бир неше мың карақалпақ хаял-қызлары, урыстан соңғы дәўирлерде де қахарманлық мийнеттиң үлгисин көрсетти. Усы жоллардың бәрин басып өткен Гүлсәнем хәммеге жәмийетлик иси менен де, жеке өмиринен де үлги көрсетип, мудама алдыңғы шекте болыўға умтылды. Ең жақын адамы, күйеўинен айырылып қалыўына карамастан, дәўир менен тең қәдем таслап, механизацияны менгерийге хәрекет етти.

«Әмиўдәрья бойында» романында Қәмекбай, Кәрамаатдин хәм Саттар усаған қахарманлар ески үрп-әдет қалдықлардың шырмаўығынан шығалмай жүрген, жеке мәпин жәмәәт мәпинен, жәмийет мәпинен артық қойыўшы унамсыз қахарманлар образы да жаратылған. Мысалы, Қәмекбай—усы типтеги адамлардың улыўмаластырылған образы. Оның характери ески кертартпа түсиниклер қалдықларынан шыға алмаған санасы сайыз, тәкаббыр, хийлекер минез-кулқы хәм аса кеткен хәмелпаразлығы тийкарында раўажланады. Мурат орнымды алмақшы, деп гүманланған пасық ойлы ол дослықта жасап келген шаңараққа иритки салып, Мураттың үстинен көп қатын алды деп өсек таратып, оны қараламақшы болады хәм т.б. Қәмекбай хәр қандай патас иске таяр турыўшы жаўызлықтан да қуры алақан емес. Мәселен, оның хұждан-

сызлығы себепли хаялы Айшолпан жаслайынан қайтыс болады. Оның образындағы бул адамгершиликсиз сыпатларды төмендеги ўақыя бөлеги айқын көрсетип турады:

«Айшолпан азырақ көзин ашты, сөйтип сәл-пәл есин жыйнады. Синдиси Раўшанды шақырып:

—Раўшан, азырақ суў бер!—деди жас баладай нәзик даўысы менен. Мә, саған суў!—деп, Қәмекбай суў қабақтан зеренге суўды толтырып қуйып, бетине серпип жиберди.

—Хай, хай, жаным-ай. Сеннен суўық суў да жақсы-аў. Бойымды жеңиллетип, көзимди шайдай аштырды,—деди Айшолпан...»

Бул қатарларда Қәмекбай образындағы суўық суўдай мийримсизлик, менменлик хәм хұждансызлық айрықша көзге тасланады. Автор бул штрихлар арқалы Қәмекбайлардай қәмек адамларға қарсы гүресий идеясының нызамлы қубылыс екенлигин көрсетеди.

Шығарманың идеялық-көркемлик бағдарындағы усыған усаған унамлы сыпатлардың барлығы «Әмиўдәрья бойында» романының кунлы эпикалық шығарма екенлигин тастыйықлайды.

Ж.Аймурзаевтың «Әмиўдәрья бойында» романынан саға алған бул заманагөй тема оның 70-80-жылларда жазылған «Қызкеткен» (1972), «Мухаббатым адамлар» (1975) романларында да даўам етти.

«Қызкеткен» романы ең дәслеп журнал варианты сыпатында 1970-жылы «Әмиўдәрья» журналында (№9-10-11-12-санларында) жәрияланды.

Романда тийкарынан 30-40-жыллардағы қарақалпақ халқының турмысы Қызкеткен каналы қурылысы, екінши жер жүзлик урыс дәўири ўақыяларына байланыслы кең түрде сөз етиледі.

Романның тийкарғы идеясы, конфликт хәм қахарманлар образы мәселеси хаққында пикир билдирген әдебиятшы Ә.Насруллаев өз мийнетинде роман конфликтиниң басқа шығармалардан өзгешелиги мухаббат интригасынан басланған конфликттиң трагедиялық аўхалларға өсип өтиўи, хәттеки оннан да ары шийеленисип, мәмлекет, жәмийет мәпине қайшы келетуғын сатқынлыққа қарсы гүреске дейин барып жететуғынлығы хаққында исенимли таллаўлар жасайды.¹

Жазыўшының роман ўақыяларын сүўретлеўдеги шеберлиги, ең дәслеп барлық ўақыяларды бир шаңарақ (Ғәний палўан шаңарағы) этирапындағы ўақыяларға жүйи билинбестей етип жәмлестирген композиция қурыўи усылында көзге тасланады.

Романда Ғәний палўан, оның кемпири Турдыгүл, баласы Елмурат образлары менен бир қатарда Айшолпан, Сағындық образлары да хәр тәреплеме жетик жаратылған образлардың қатарына киреди. Атап айтсақ,

¹ Насруллаев Ә. Традиция хәм заманагөйлик.—Нөкис: «Қарақалпақстан». 1985.—173-бет.

Ғәнийдin машақатлы өмир жолы, аўыр мийнетти бастан кешириўлери менен баласы Елмураттың инженерлик кәсипти таңлап, қурылыста пидәкерли мийнет ислеп, жәмәәтке ақыл-кеңес берип, үлги көрсетиўлеринен хадал мийнети менен бахыт таўған мийнет адамларының мийнеткеш, бирак сөзге ергиш Турдыгүлдин хәрәкетлеринен ески ой-пикирлердин шырмаўығынан шыға алмаған бийшара ҳаял тәғдирин көремиз.

Романда қахарманлар өмир жолларының бир-бирине усамағанындай, олардың минез-қулық психологиялары да бир-биринен өзгешеленип бериледи. Мысалы, Ғәний палўан қарыўлы, ғайратлы, жигерли, жаңалыққа жанықумар, аўыр мийнет болса, мудама тайын туратуғын, қыйыншылықтан қорықпайтуғын мийнеткеш, басламашыл, соның менен бирге, тарыққанда ақыл-кеңес беретуғын кәткуда, дослық, туўысқанлықты кәдирлейтуғын адамгершиликли адам етип көрсетилсе, оның баласы Елмурат пенен келини Айшолпан бир-бирин сүйген, мухаббатқа садық, турақлы, мийнеткеш, озық ой-пикирдеги адамлар сыпатында сүүретленеди. Әсиресе Айшолпан образы өзинин пәк мухаббат ийеси екенлиги менен ажыралып турады. Ол сүймеген жигити Сағындық оған қанша интизар болып, тынбай изинен қалмай ерип жүрсе де, араға жеңге салып, жалынып-жалбарынса да, хәтте хийле ислеп, қорқытып, зорлап алып қашыўға хәрәкет етсе де, оған бас иймей, өз сүйгени Елмуратқа опадар яр болып қалады.

Сағындық образы арқалы автор мухаббаттың кәдир-қымбатын жеткикли түсинип жетпеген, өмирге жеңил көзқарастағы ойсыз, ушкалак, қызғаншақ, пасық пикирли келтепәм жаслардың типлик образын жаратқан.

Жазыўшының «Мухаббатым адамлар» (1975) романы заң хызметкерлери турмысынан алып жазылған.

Роман дәслепп «Прокурордың мухаббаты» деген атама менен жазылды. Соңғы китап ҳалында шыққанға дейинги 1972-жылдағы жәрияланған журнал вариантында «Мухаббатым адамлар» деген атамаға өзгертилди.

Романның барлық ўақыялары бас қахарман—прокурор Асқар образы әтирапына жәмленген. Автор бул образ арқалы әдеп-икрамлы болыўға, мухаббатқа садық болыўға, жоқары адамгершиликке шақырады. Шығармада буннан басқа да хәр қыйлы минез-қулықтағы адамлардың тәғдири, олардың психологиясы турмыс тәшўишлери, шаңарақ хәм перзент, тәлим-тәрбия мәселелери конкрет қахарманлар образы арқалы исенимли ашып бериледи.

Ж.Аймурзаевтың драмалық шығармалары. Ж.Аймурзаевтың әдебиетта табыслы дәретиўшилик мийнет еткен тараўларының және бири драматургия жанры болып табылады. Ол бул тараўда «Айгүл-Абат» (1946-52), «Бердақ» (1958), «Кәдирдан доктор» (1960), «Раўшан» (1956),

«Шеберханның шырмәуығы» (1964), «Бахыт булағы» (1967) сыяклы бир қанша драмалық шығармалар дәретти.

Оның драмалық шығармаларының усындай көп санлы, көп тараулы хәм бай мазмунда болғанынан болса керек, көпшилик әдебият изертлеушилері өзлериниң изертлеу жұмысларында көбирек Ж.Аймурзаев драмаларына дыққат аударған. Атап айтсақ, Қ.Айымбетовтың «Қарақалпақ совет драматургиясының тарийхый очерклері» (1967), Т.Алланазаровтың «Театр хәм драматургия» (1979), Ә.Насруллаевтың «Жолмурза Аймурзаевтың драматургиясы» (1977) изертлеулеринде Ж.Аймурзаевтың пьесаларына кең түрде илимий таллаулар жасалынған. Бул мийнетлерде Қ.Айымбетов Ж.Аймурзаевты қарақалпақ драматургиясының баслаушыларының бири¹ сыпатында танығысы келсе, Ә.Насруллаев бул пикирдің асыра силтеу екенлигин ескерттип, оның драматургиясы 20-жылларда емес, 30-жыллардың басларынан басланатуғынлығын² айтады. Ә.Насруллаевтың бул пикиринин дурыслығын Т.Алланазаров мийнетиниң «Жолмурза Аймурзаев драматургиясының дәслепки басламалары» деп аталатуғын бабындағы таллаулар да тастыйықлап турады³.

Бул пикирлерди улыўмаластырып айтқанда, Ж.Аймурзаев драматургияға Қ.Әўезов, Ә.Өтепов, С.Мәжитовлардың изи менен 30-жыллардың басында кирип келди. Ол бул жылларда өз драматургиясын «Хәкислилер» (1932), «Тотыханның тойында» (1936), «Той» (1938), «Душпанлар» (1939), «Өз таяғы өзине» (1939), «Урлыққа хорлық» (1939) сыяклы пьесалары менен баслады. Бул пьесаларының ишинде әсиресе «Өз таяғы өзине», «Урлыққа хорлық» комедиялары өз дәуиринде тамашагөйлер тәрәпинен бир қанша жақсы баха алды хәм оны драматург сыпатында көпшиликке танытты.

Ж.Аймурзаевтың бул комедияларының табыслы жазылыўында орыс халқының көркем өнеринин тәсири айырықша болды. Ол бул жылларда А.В.Луначарский атындағы көркем өнер институтында оқып, Москва киши театрының, МХАТтың репертуарлары менен жақыннан танысыу мүмкиншилигин алды, рус хәм шет ел классиклеринин сайланды шығармаларын театр сахналарында көрип, өзиниң драматурглик шеберлигин арттырады. Бул шеберлик әсиресе оның театр институтын питкерип келгеннен кейин жазылған «Өз таяғы өзине» комедиясында айқын көзге тасланады.

Комедия сюжети ХХ әсирдің 20-жылларына дейинги қарақалпақ турмысына тән болған ўақыялардан алынып жазылған. 20-30-жылларда дөреген көпшилик драмалық шығармалар сюжетине тән болғанындай

¹ Айымбетов Қ. Аты аталған мийнети, 15-бет.

² Насруллаев Ә. Аты аталған мийнети, 28-бет.

³ Алланазаров Т. Аты аталған мийнети, 109-131-бетлер.

бул пьесада да бир-бирин шын сүйген жаслар мухаббатына ески үрп-әдетлердің тосқынлығы мотиви тийкарғы сюжетлик өзекти курайды.

Комедияның бас қахарманлары бир-бирин жақсы көріп, бас қоспақшы болған еки жас Қахарман хәм Анаргүл шығарманың басында бул нийетлерин иске асырыу жолында әдеуір қыйыншылықларға дуушакер болады. Олар бир-бирине қосылып, шаңарақ курайын десе, Анаргүлдің өгей әкеси Бий оны әллекашан Ийманбайдің екиеслилеу баласы Шәрикбайға атастырып қойған. Оның үстине, қыздың сүйген жигити Қахарман Ийманбайдың қоластында ислеиди.

Олар мухаббат соқпағында усылайынша дағдарысқа түсип, жол таба алмай, не ислерин билмей турғанында ўақыяға Палўан деген ауыл жигити араласады. Шийленискен драмалық ўақыяның комедиялық сыпат ийелеуі де, мине, усы жерден басланады.

Палўан қыз-жигиттің қашып кетиу нийетин иске асырыу ушын шын берилип, жан-тәни менен барынша гүреседи. Дәслебинде ол Шәрикбайдың жигит ағасы болып, Ийманбай тәрәпинде турғандай болып көрингени менен, ис жүзинде еки жастың қосылығына тилеклес болады. Бул жолда ол хәр қыйлы хийле-тәсиллер ислеп, Бийге де, Ийманбай менен баласы Шәрикбайға да, Ийманбайдың тапсырмасы менен еки жасты аңлып, қастыянлық хәрекетлер ислеп жүрген Гүлшад атлы жуўха тәуип кемпир менен суғанақ моллаға да өлимши соққы береди. Бирақ, бул ўақыяларды автор шәртли рәуиште комедиялық жобада сүүретлейди. Мәселен, комедиядағы Палўанның Шәрикбай менен қызды ушырастырған эпизодындағы Шәрикбайдың қызға не айтарын билмей, умытып қалып сандырақлап жуўап беріулері, Палўанның қыз бенен жигитти ушырастырған ўақтында баспақты Шәрикбайдың көзине әжийне етип көрсетип, қорқытып, қыздан ўаз кештириу, Бий менен Ийманбайды қалың мал үстинде аразластырыу, молланы алдап, тоғайға ертип келип, ағашқа өрмелетип, оған басынан сәллесин түсиртип жиберіу, ақыр-аяғында қашып баратырған қыз бенен жигитти аңлыўшы молла менен кемпирди услап алып, қыз-жигиттің кийимин кийгизип, қапқа тығыу, ал қыз-жигитке болса, молла менен кемпирдің кийимлерин кийгизип, қашырып жиберіу, қапқа тығылған молла менен кемпирди, мине, қашып баратырған қыз-жигит деп Бий менен Ийманбайға өлимши етип сабатыу ўақыялары хәқыйқый шебер сүүретленілген көркем комедиялық көринислер болып табылады.

Бул көринислер автордың Мольердің «Адвокат Потлен», «Скапеннің хийлеси» комедияларын дәретиушлик жобада пухта үйренгенлиги хәм күшли тәсирленгенлигинен дерек берип турады.

Театр изертлеушиси Т.Алланазаровтың пикирине қарағанда, Палўан образы «Скапеннің хийлеси» комедиясындағы Скапен образы менен, Зыяда образы усы пьесадағы Зербинетта образы менен, Анаргүл, Қахар-

ман образлары усы пьесадағы Актар, Гияцампта образлары менен жүдө үнлөс. Палўанның Бий менен Ийманбайды алдап ақша алыўы, молла менен Гүлшадты қапка салыўы усаған бир қанша эпизодлар драматургтың Мольердин аты аталған пьесаларынан йош алғанлығын билдиреди¹.

Улыўма, Ж.Аймурзаевтың бул «Өз таяғы өзине» комедиясы 30-жыллардағы мухаббат еркинлиги идеясын комедиялық жобада сәтти хәм көркем етип сүүретлеп берген драмалық шығармалардың бири болып табылады.

Ж.Аймурзаевтың урыс дәўириндеги «Коля», «Перзент», «Лейтенант Елмуратов» х.т.б. драмалық шығармалары жаўынгерлердин, партизанлардың қахарманлығын, тылдағы мийнет адамларының ерлик ислерин, олардың фронтқа жәрдемин, халықлар дослығын сүүретлеўге бағышланған. Бул пьесалар адамларды патриотизмге, мәртликке, фашизмге жек көриўшилиқ руўхында тәрбиялаўға шақырады. Драматургтың жас тамашагөйлер ушын жазылған «Коля» атлы кишкене көлемли пьесасында мөрт балалардың патриотлық ислери ҳаққында сөз етиледи. Пьесаның хәрәкетшил қахарманы патриотизм дәстүри руўхында тәрбияланған жас өспирим Коля караўыл гүзетинде турады, жарадар офицерге жәрдемлесийге хәрәкет етеди, фашистлердин аўылға киргенин әскерлеримизге хабарлаўға умтылады, фашист офицерине топылыс жасап, немец солдатын атады. Шығарма Ұатанды сүйийге, мөртликке, душпанды жек көрийге шақырады.

Ж.Аймурзаевтың 1941-жылы жазылған «Перзент» пьесасы урыс күнлериндеги карақалпақ аўылының турмысын, фронт хәдийселерин сәўлендирийге арналған. Бирақ, урыстың басланыўы менен аўылда парахат турмыста жасап, пахта атызында, фермада еркин мийнет етип атырған адамлар бул турмыс тәризин дәрхал өзгертийге мәжбүр болады. Перзентлерин соның менен бирге, урысқа атландырған мийнет адамлары тез есин жыйып, иске бурынғыдан да бетер пәт ендирип, өнимдарлықты кескин арттырады. Пьесаның урысты сүүретлейтуғын бөлегинде қахарман перзентлер Мурат хәм Костяның саўашларға катнасыўы, душпан солдатларын қыйратыўы, танклерин өртеўи сөз етиледи. Шығармада баслы қахарманлар Мурат хәм Костяның образлары бир қанша жақсы жаратылған. Автор бул образларда қахарманлардың хәрәкетлерин ишки ой-сезимлери арқалы ашып бериийге хәрәкет еткен. Мийнеткеш қыз Айхан хәм хош кеўилли ғарры Есберген образларында мийнет адамларының патриотлық сезимлери менен мийнет сүйгишлиқ сыпатлары айқын сәўлелениў табады. Автор бул образлар арқалы адамларды Ұатан ушын, халық ушын аянбай гүресийге, мийнет етийге, жаўды жексен етийге барлық ўақытта таяр турыўға шақырады.

¹ Алланазаров Т. Театр хәм драматургия, 116-бет.

Ж.Аймурзаевтың бул дәуірдегі ең жақсы шығармаларының және бири оның 1943-жылы жазылған «Лейтенант Елмуратов» пьесасы болып табылады. Пьесада қарақалпақ жигиті Батырбек Елмуратов урыстың дәслепкі күнлерінде-ақ Ұтан шақырығы бойынша фронтқа атланады. Драматург «Бахытлы» колхозының мийнет адамларының пәк хұждан менен ислеген пидәкерли мийнети мысалында Ұтанға терең сүйіушлик сезимлерин көрсетип береді.

Пьесаның урыс ұақыяларын сүүретлейтуғын көринислери автордын басқа пьесаларына қарағанда бир қанша кеңирек көркем сәўлелениуин тапқан. Пьесада әпиұайы адамлардың жоқары адамгершилик қәсийетлери, қахарманның батырлық ислери, саўашта жеңиске ерисиуи т.б. халықлар дослығы мәселелери ортаға қойылады. Мысалы, Батырбектин рус жаўынгери Иван менен дослығында, Украиналы командир Кравченконың Қарақалпақстанға келиуи ұақыяларында халықлар дослығы идеясы ашып берилген. Усындай жоқары идеялары менен бул пьеса душпанға терең жек көриушлик сезимлерин оятады.

Улыўма, Ж.Аймурзаевтың урыс дәуириндегі пьесаларының унамлы өзгешеликлериниң бири—олардың мазмунында патриотизм идеяларының басымлығы, деп көрсетиўге болады.

Ж.Аймурзаев урыстан соңғы дәуірлерде драматург сыпатында айырықшы көзге түсти. «Әмиўдәрья бойында», «Айгүл-Абат», «Бердак», «Раўшан», «Қәдирдан доктор», «Шеберханның шырмаўығы» усаған пьесалары оны тамашагөйлер сынынан сүрникпей өткерип, көрнекли драматурглердин бири сыпатында танытты.

Усылардың ишинде «Бердак» (1950) пьесасы 50-60-жыллардағы қарақалпақ драматургиясында тематикалық, формалық жақтан үлкен жаналық алып келген шығармалардан болды. Автор бул пьесада бириншилерден болып тарийхый музыкалы драмаға қол урып, қарақалпақ драматургиясында бурын көрилмеген Бердак, Күнхожа, Ерназар алакөз, Ерназар кенегес, Хұрлиман усаған көркем сөз хәм көркем өнер ийелериниң, халық бийлери менен халық батырларының тарийхый тулғаларын жаратты.

«Қәдирдан доктор» (1960) музыкалық комедиясы қарақалпақ драматургиясы тарийхында медицина темасын сүүретлеу объекти етип алыўшы дәслепкі драмалық шығарма. Автор турмыс көринислерин адамлардың эстетикалық сезимин, адамгершилигин, дослық хәм мехрибанлығын жанлы образлар, турмысшаң конфликт хәм ұақыялар арқалы ашып береді.

Пьесаның тийқарғы сюжетлик өзегі—анадан соқыр туўылған қарақалпақ қызының көзине врачлардың операция жасаўы, ески түсиниктеги айырым кертартпа адамлардың буған қарсы турып, тосқынлық жасаўы ұақыяларына қурылған. Бирақ, бул конфликт жананың ескинин үстинен жеңиси жуўмағы менен тамамланады. Врачлардың емлеу илими жәрдеми арқасында жақты дүньяның ийеси болған әпиұайы қыздың

бахытлы демлерин сүүретлеуден келип шығатуғын тийкарғы идея— емлеу илими халық ушын, соның мәпи, бахыты ушын деген түсиникти аңлатып турады.

«Қәдирдан доктор» пьесасының мотиви улыўма әдебият ушын жаңалық болмаса да, автор образларды, ўақыяларды өзінше дөретиўшилиқ усыл менен сәўлелендиреди, адам характериндеги жаңа белгилер тийкарында көркем ой жүритеди, жәмийетимиздин моральлық, әдеп-икрамлық заңларына сүйене отырып, жаңа образлар жаратады.

«Айгүл-Абат»-драматургтың урыстан соңғы дәўирлерде дөреткен ең ири, ең кунлы шығармаларының бири болып, онда қарақалпақ халқының XX әсирдин 20-жылларына шекемги аўыл турмысы, азатлық ушын гүреси, исенимли образлар хәм конфликтлер тийкарында ашып бериледи.

Драмадағы ўақыялар Палымбет паллақтың Айгүлге үйленежақ пикирин Серман себилге хабарлау ўақыясынан басланады. Серман Палымбет байдың тапсырмасын орынлау мақсетин иске асыруу ушын ески ойнасы Үзилдикти өзине сырласы етип алып, Айгүлди Абаттан айыруу хәрекетлерине кириседи. Драма конфликтиниң шийеленисиўи Үзилдиктин жуўхалығынан басланып, шешилиўи оның Досмурат (күйеўи) қолынан қаза табыўи ўақыясы менен жуўмақланады.

Үзилдиктиң Серманға қосылыўи нийетинде келип шыққан жуўхашылығы енди ақ кеўил, пәк муҳаббат ийеси Абатқа қарсы қаратылады.

Жаслайынан теңсизликтің тоқпағын жеген, жоқшылықтың зардабын тартқан, аўыр мийнет өмирлик жолдасы болған Абаттың азатлыққа деген интасы хәрқандай аўыр тәғдирде де күшли. Палымбет есигинде күнликшилиқ еткени менен, адамгершилигин, ар-намысын сатпаған Абат Айгүлге деген муҳаббат сезимин бекем сақлап, оның ар-намысы ушын өмириниң ақырына шекем гүрес алып барады.

Абат образында әпиўайылық, шынлықты сүйиў, әдиллик хәм т.б. унамлы қәсийетлер жәмленген болса, Айгүл образы да Абат образына уқсас жаратылған. Себеби, олар бир мақсеттеги хәм тәғдирлес қахарманлар.

Айгүл—Палымбеттиң жаласынан қаза тапқан Тилеўмураттың қызы. Ол да Абат сыяқлы әкесинен жаслай жетим қалады. Халық қолында тәрбияланады. Халық пенен бирге аўыр турмыстың барлық қыйыншылықларын басынан кеширсе де, Палымбеттиң, Серманның хәм Үзилдиктиң хәр қандай қысқысына ушыраса да, ар-намысын, адамгершилигин, сыпайы минезилигин жойылтпай, азатлық, бахытлы турмыс хәм өмир идеалы ушын жигерли гүрес алып барады.

Драмадағы унамсыз сыпатлары бойынша ең шебер жасалған образлар—Палымбет, Үзилдик, Серманлардың образы болып есапланады.

Улыўма айтқанда, Ж.Аймурзаевтың «Айгүл-Абат» пьесасы қарақалпақ тамашагөйлериниң сынынан табыслы өткен қарақалпақ драматургиясындағы ең сәтли драмалық шығармалардың бири.

ТИЛЕЎБЕРГЕН ЖУМАМУРАТОВтың өмири хәм дөретиўшилиги (1915-1990)

Өзбекстан хәм Карақалпақстан халық шайыры, Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты Тилеўберген Жумамуратов 1915-жылы 27-декабрьде Мойнақ районының Ақдәрья аўылында туўылған.

1937-жылы муғаллимлер таярлайтуғын бир жыллық курсты питкергеннен кейин, аўылда муғаллим болып ислеген. 1942-1945-жыллары Мойнақ районлық газетасында редактор лаўазымын атқарған. 1948-жылы Ташкент мәмлекетлик университетин сырттан оқып питкерген.

1951-жылдан баслап 1981-жылға шекем Республикалық газеталарда, «Әмиўдәрья» журналында, «Қарақалпақстан» баспасында, Қарақалпақстан радио еситтириў хәм телекөрсетиў комитетинде, жазыўшылар аўқамында әдебий хызметкер, бөлим баслығы, редактор, әдебий кеңесши лаўазымларында жумыс ислеген. Т.Жумамуратов бала ўақтынан баслап халық аўызеки дөретиўшилиги менен жақыннан таныс болған, көп ғана халық ертеклерин, қосықларын, әпсана, аңызларды, дәстанларды ықласы менен үйренген. Фольклорға болған бул қызығыўшылық оның әдебий талантын оятады.

Ол карақалпақ әдебияты тарийхындағы көркем әдебияттың барлық жанрларында қөлем тербеткен хәқыйқый сөз шебери. Оның көп ғана поэмалары, әсиресе, сатиралық дөретпелери, очерклери хәм гүрринлери, поэмалары, дәстан хәм пьесалары көпшиликке кеңнен мәлим. Т.Жумамуратовтың шығармалары өзбек, казак, орыс тиллерине аўдарылды.

Т.Жумамуратов түркий тиллес халықлар әдебияты ўәкиллериниң дөретиўшилиги менен кеңнен таныс болған. Ол өзи ески араб, парсы жазыўларынан да мәлим дәрежеде хабардар еди. Усыған байланыслы ол Омар Хайямның рубаиларын парсы тилинен карақалпақ тилине аўдарды. Сондай-ақ Әлийшер Науайы, Г.Тоқай, А.С.Пушкин хәм т.б. дөретпелеринен де аўдармалар иследи.

Т.Жумамуратовтың дәслепки қосықлары 30-жыллардың екинши ярымында районлық, республикалық газетада жәрияланды. Шайырдың «Жүрек мухаббаты» (1956), «Дослық» (1959), «Мениң заманласларым» (1963), «Толқында» (1970), «Кәраматлы тулға» (1975), «Таңдамалы шығармалары» (1967), шығармалар жыйнағының еки томлығы (1978, 1980), «Түрли өткеллер» (1983) топламлары баспадан шықты.

1972-жылы Т.Жумамуратов «Толқында» атлы топламы ушын Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлығының лауреаты болды.

ЛИРИКАСЫ. Т.Жумамуратовтың поэзиясы көбирек карақалпақ фольклоры, карақалпақ классикалық әдебияты, Шығыс әдебияты

жұлдызлары дөретиўшилиги руўхында суўғарылған. Ол өз поэзиясында усы әдебиятлардың ең жақсы әдебий дәстүрлерин өзінше раўажландырып даўам етти. Шайырдың бир қатар қосықлары фольклор жанрлары жыр, терме, толғаў, айтым, тәрийп формаларында жазылғанлықтан көбирек нәсият, дидактикалық характерге ийе. Мысалы, оның «Ана» атлы қосығы толғаў формасында дөретилген. Қосықта шайыр ананың балаға еткен хызметин жоқары руўхтағы миннетдаршылық сезимлер менен жырлайды:

*«...Жыласам жубаттың, көрсең қуўандың,
Аппақ сүтлериңнен емдим де қандым.
Еркелеп турғанда қушақты аштың,
Жуўырып барғанда баўырыңа бастың,
Қанша қыйқаңшылық етсем шыдадың,
«Аспандағы айды бер», -деп жыладым,
Пал берсең, «сүт бер» -деп қыңырлық еттим,
Сүт берсең, «пал бер» -деп табақты төктим...
Өмириңнің неше-неше жылларын,
Пидә еттиң, ержетсин деп балларым».*

Т.Жумамуратовтың дәслепки қосықларынан баслап поэзиясын философиялық пикирлеўге, терең ойға, сөздің кен мәнилигине курды. Себеби шайыр дөретиўшлиги халық аўыз-еки әдебиятының бай дәстүрлері руўхында терең суўғарылған еди.

Шайырдың поэзиясының темасы жигерли мийнет, ел абаданлығы ушын хызмет етиў, Ұтан, жер, ана, дослық, адамгершилик, халық аралық аўызбиршилик, татыўлық, хадаллық хәм кишипейиллик, мухаббат хәм т.б. көп мәселелерди сөз етеди. «Жигерленсең» (1949), «Дослық-жәхән сәрдары» (1966), «Адамзат» (1968), «Куўаныш пенен уўайым» (1968), «Өмир жыры», «Қостарлар», «Жәйхун дәрья», «Мийнет» (1946) деп аталған қосықлары, мине, усы темаларға арналған. Мысалы, «Өмир жыры» қосығында шайыр өмирди бахалап билиў, ўақытты босқа жибермеў, турмыста өз жолынды таўып билиў зәрүрлигин, инсанға өмирдің бир рет ғана берилетуғынын уқтыра отырып, усы өмирди өзін ушын емес, адамлар менен бирге жәмийет мәпи ушын хызмет етип жасаўға шақырады:

*«Ұақыт өтер жүйрик аттай шабысып,
Бәхәр келер қыс өмирин таўысып,
Хәр бир күннің, хәр сааттың орны бар-
Өмир ушын хеш бир күн жоқ аўысық.*

*Адам болсаң көпшиликке дерексең,
Қосылмасаң тамыры жоқ терексең,
Ойламасаң тек өзиңнен басқаны,
Айтшы, қәне, сен кимлерге керексең».*

Т.Жумамуратовтың поэзиясында сөзлерди образлы қолланыуы, көркемлеуі қураллардан шебер пайдаланыуы, фольклорлық дәстүрлерди жаңаша рауажландырыуы, қосықтың жаңа формаларын табыуы көзге тасланады. Тууған жер менен мақтаныш, балалықты, жаслықты сағыныуы сезими шайырдың «Мойнақ» (1957) қосығында күшли аңлатылады. Шайыр ушын тууылған жердеги хәр бир жаңалық үлкен қуяныш:

*«Тууылдым да жастан сонда көп болдым,
Шадлы өсип, ғурғын болдым, тоқ болдым,
Ядтан шықпас шомылғаным, жүзгеним,
Айдынында мөлдір суулы көк көлдің.
-Қай жақта?
-Аққум. Майпоз, Тентек арна, Мойнақта»
Көз жиберип қарап тұрсам оңаша,
Өзгерілген көриниси бар жаңаша,
Гудоклары комбинаттың, заводтың,
Параходларға сестин қосар, тамаша?
-Қай жақта?
-Қазақдәрья, Үшсай, Үрге, Мойнақта».*

Т.Жумамуратов заман, турмыс ўақыяларын, заманласлар образларын сүүретлеуі ушын поэтикалық формаларды изледі. «Қостарлар» (терме), «Елликкала» (айтым), «Жайхун дәрья» (айтым), «Шымбайдын» (тәрийп), «Жарасар» (мухаллес), «Отырыспа» (баллада), сонетлер, ғәззеллер, төртликлер дәретті.

Бул изленислер шайырға берілген тәбийий таланттың көп қырлылығынан, ол жыл өткен сайын рәнбәрең ашылысып, терең хәм гөззал туйғы екенлигинен дерек береді. Заман талабына ылайық қосықлар дәретиуі ушын басқалардан өзгеше өзине тән сүүретлеуі усылларын табады. Тәрийплеуі менен бирге тарийхий, публицистикалық сыпатларға ийе поэтикалық сүүретлеуі формаларын ислеп шықты. «Мойнақта», «Бозатау», «Төрткүл», «Шымбайға», «Әмиүдәрьяшылар туұралы», «Мийнеттің палұаны», «Кегейлиге», «Беруний циклинен», «Қарақалпақстан шарўаларына» хәм т.б. қосықларын жазды.

Т.Жумамуратов дослық темасында көп ғана қосықлар дәретті. «Хорезмли досларға», «Башқуртстанлы досларға», «Қазан шәхәри», «Ташаўызлы досларға», «Қырғыз досларыма», «Қазақ достыма» қосық-

ларын жазды. Бул дөрөтпелер XX әсир карақалпақ әдебиятының 50-60-жылларында миллий әдебиетлардың өз-ара байланысларын кеңейтіу, шайыр хәм жазыушылар арасындағы әдебий қатнастарды күшейтіу үшін өткерилетуғын әдебиетлар хәптеликлерине байланыслы көп жазылды. Әдебиет үәкиллери бир-бириниң елине барып, сол халықтың турмысы, тарийхы хәм мәдениаты, әдебияты менен жақыннан танысыу мүмкиншилигине ийе болды. Мине, усындай әдебий сапарларға барған дәуирлеринде Т.Жумамуратовтың «Қарағанды», «Темир тауда», «Абай ескерткишине», «Шахтерлар», «Алма-атаның аспанында», «Алматыны алып келдим», «Украинлы туысқан» хәм т.б. қосықлары жазылды.

Оның XX әсир өзбек, қазақ әдебиятының классиклери, аға устаз дослары болған «Сабит туұралы», «Мухтарға», «Асқарға», «Ғабит туұралы», «Ғафур Фуламға» хәм т.б. арнаулары да усы дүркин қосықлары қатарына киреди.

Шайырдың «Ушырасыу» атлы шығармасы екинши дүнья жүзилик урыс дәуиринде халықлардың бирлиги хәм туысқанлығын жырлайды. Шайырдың лирикалық қахарманы Қырымға, курортқа барған жеринде шыпакер менен ушырасады хәм бул қыздың фронтта өзін жарадар болып, ессиз қалған халда тауып алып, лаулаған оттың ишинен арқасына арқалап, аман алып шыққан сол Украиналы Оксана екенлигин таныйды. Жауынгер қызға миннетдаршылық сезим менен алтын саат сауға етпекши болады, сонда қыз былай деп жууап береді:

*«Өзинде турсын, кеулинди билдим,
Шын дослық пенен барыңды бердиң,
Сааты емес, мәртлиги қымбат,
Хақ адам ушын сениңдей ердиң»*

Т.Жумамуратовтың қосықларында тарийхый салыстырмалы түрде сүүретлеу усылы да бар. «Ески дүнья мунларынан» циклиндеги қосықларын усы көзқарастан бахаласа болады. Онда айдауға кеткен ананың зары, сүйген жигитинен айырылған қыздың тәғдири, ата-анасынан айырылған баланың сезимлери хәм т.б. көринислер салыстырмалы жобада бериледи.

Т.Жумамуратовтың жазған дөрөтпелериниң барлығында дерлик шығарма фоңында философиялық жуумақ шығарыу дәстүри орын алған. Бул форма шайырдың төртликлеринде де, ғәззеллеринде де, сонетлеринде де, терме формасында жазылған «Кууаныш пенен ууайым», «Адамзат» хәм т.б. қосықларында да бар. «Ақсақ кемпир, бүкшенлеген ғарры шал» деген сонетинде усындай философиялық, өмиршенлик жуумақ шығарылады. Мәс сулыу келиншек кемпир менен ғаррының жолда хәзиллесип турғанын ерси көрип: «алжығанлар, не бар екен гәп тауып» деп мысқыллап өтеди, бирақ, өзи сол күни өлип қалады. Ғарры-

лардың үстинен күлме, олардың жасына жеткен де бар, жетпеген де бар, қарияларды құрметте, деген идеяны шайыр мына қатарлар менен жуу мақпайды:

*«Қыйын емес екен гүлдің солмағы,
Ақ дененің қара топырақ болмағы»*

Барлық шайырлар да мұхаббат темасына қосықлар жазған. Бул тема шайыр Т.Жумамуратовтың дәретиушилигинде де бар. Бирақ, шайыр мұхаббат хаққында өз ойларын философиялық көзқарас пенен пикирлейди. «Бир сулығға», «Қостарлар» қосықлары усы теманы хаарактерли түрде ашады: Жигит қызға көкмар инам етпекши болып ылақ ойынында аттан қулап, майып болып қалады. Қыз жигитти таслап кетеди, бирақ, өзи турмыста бахытлы бола алмайды.

Гөзал, сулыу болғаны менен, ол қыз бахытсыз, өмиринің ақырында өмирлик жолдасы да, перзенти де жоқ, жалғызлықта қалады. Бул мұхаббатқа турақсызлықтың ақыбети.

Хақыйқый сүйикли яр, өмирлик жолдас образын шайыр «Қостарлар» деген термесинде сүүретлейди:

*«Шаршап келсең жұмыстан,
Оның жүзи гүлистан,
Пәйик болып күтеди,
Шаршағаның кетеди».*

Т.Жумамуратов шайырлық талантын адамзатқа арнап, халқы ушын хызмет етти. Бул хаққында ол «Шайырлық толқыны» деп аталған қосығында жырлайды:

*«Қағаз майдан, қәлем жорға,
Сүр жорғаны, қолым мениң,
Ел қызығар сулыу жырға,
Сайра-сайра, тилим мениң»*

Юморлық хәм сатиралық қосықлары. Т.Жумамуратов қарақалпақ поэзиясы тарийхында юмор хәм сатиралық қосықлардың шебери болып табылады. Шайырдың «Қосық хаққында қосық», «Мәсмамбеттің түси», «Алламурат әлпайым», «Тон менен төбелес», «Жазыушы менен алтын балық», «Трактор менен кетпен» хәм т.б. юмор-сатиралық шығармалары бар.

Т.Жумамуратов «Мәсмамбеттің түси» қосығында турмыста ушырасатуғын арақхорларды өткир сынға алып әшкаралайды. Хәр күни

жумьска арақ ишип, мѣс болып келетуғын басшының образы сүүретленген. Жыйналыста арақ ишип келип, ол уйқылап қалады хәм түс көреді. Түсинде жылымға балық пенен арақлардың көп түри түскен екен. Уйқылы-ояу халында Мѣсмамбет өзін жумыстан шығарылсын деген қарарға өзи де қосылып, қолын көтереді.

«Жазыушы менен алтын балық» деген қосығында шайыр талантсыз, жазыушысымақ адамлардың үстинен күледі. Теңиз жағасында жүрип, алтын балықты күтип ол талант сорамақшы.

«Алламурат әлпайым» деген қосығында басшы болмастан бұрын жүдә кишипейил, ал хәмел қолына тийгеннен кейин пүткиллей өзгерип кетип, өз досларын танымай, расын айтқан адамды жақтырмай, жағымпазларды кууатлап жүрген басшы образы сүүретленген. Хеш адам менен санаспай, ойласпай мәселени өзи шеше береді. Көп узамай бұл басшы лауазымынан босап қалады.

«Трактор хәм кетпен» деген сатирасында шайыр турмыстың алдыға қарай илгерилеп рауажланыуына кесент етип жүрген кертартпа адамларды өткір сынға алады. Турмыстан артта қалған адамның образы сыпатында кетпен сүүретленеді.

Т.Жумамуратовтың «Тон менен төбелес» қосығы нәшебентлерді әшкаралайды. Көкнаршы пышықтың мияулағанын жақтырмай, пышық деп өзинің тонын отқа таслайды.

«Қыз сүйген жигит» деген сатиралық қосығында жеңил минез, мухаббатта турақсыз жигит сынға алынған.

Шайырдың сатиралық шығармаларында көтерген мәселелери хәзирги бизиң турмысымызда да ушырасатуғын кемшиликлерді сөз етеді. Соның ушын да бұл қосықлар хәзирги дәуірде де әхмийетли дөретпелер.

ПОЭМАЛАРЫ. Т.Жумамуратовтың көп қырлы бай әдебий талантының және бир дәлили-оның дөреткен эпикалық поэзиясы. Халық шайырының дөреткен хәр бир поэмасы терең мазмунға, жоқары көркемликке ийе болып, оқыушылар тәрәпинен жоқары бахаланып жүрген шығармалар. Т.Жумамуратов карақалпақ халық ауызеки дөретиушилигинен тәжирийбе топлап, оның эпикалық дәстүрлерин, сюжет, образ, мотив хәм детальларын жазба әдебиятқа әкелип қосқан шайырлардың бири. Шайырдың дәслепки жазылған поэмалары аңыз, әпсаналар мотивлери тийкарында пайда болған. «Ағайинли еки батыр» (1950), «Кәсийетли гәухар тас» (1950), «Жалынлы күнлерде» (1951-1957), «Кийиктиң еки ылағы» (1957), «Ананың кеули балада» (1959), «Тырна менен жылан» (1964), «Сууға кеткен адам», «Океан ортасында», «Бала туұралы сөз», «Макарья сулыу» (1969-1971) сыяқлы поэма, дәстанлары шайырдың эпикалық поэзиясы үлгилери болып табылады.

Т.Жумамуратовтың «Макарья сулыу» шығармасының жанры хаққында әдебиятшылар 60-жыллары-ақ пикирлер билдирди. Бир қатар

илимпазлар бул дөрөтпени поэма деп атаса, гейпара изертлеушилер қосық пенен жазылған роман деп атады. Шайырдың өзі бул шығарманы «дәстан» деп көрсетеді. Рус шайыры А.С.Пушкиннің «Евгений Онегин» шығармасын сыншылар қосық пенен жазылған роман деп бағалағаны мәлім. Себеби, бул шығармада Россия мәмлекетинің XVIII әсирдеги социаллық қатламларының турмысы сәулеленген. Т.Жумаурастовтың «Макарья сулыұ» шығармасы хақықатында да қарақалпақ фольклорындағы дәстан дөретиушилиқ дәстүри тийкарында келип шыққан дөрөтпе.

Шайырдың «Ағайинли еки батыр» поэмасы халық аңызы тийкарында жазылған. Бул поэманың идеялық мазмунында туўған жерге, ата мөканға садықлық, басқа жерде патшалық өмир сүрсең де, киндик қаның тамған жерге бәрибир де жетпейди деген мағананы аңлатады.

Сурша хәм Атырақ деген еки ағайинли батырлар болған. Олар барлық ўақытта жаўларды жеңип жүрген. Бир саўашта Сурша жарадар болып қалады. Ал, Атырақ қашқан жаўдың изинен қуўып кетеді. Жаўды жеңгеннен кейин ол басқа елде патша болып қалып қояды. Сурша батыр инисинің туўған жерди, туўысқанын таслап кеткенине қайыл болмайды. Бир-еки рет изинен адам жибереди. Өсип шыққан гүл менен Ұатанның руўхы батырдың ядына келеди, дуўтардың намасы оның сағыныш сезимлерин оятады, мине, усыннан кейин Атырақ:

*«Басқа елде болғанша хан,
Өз елимде болып шопан,
Жүргеним мың есе артық,
Билген екен мениң ағам»*

—деп, патшалық тахтты таслап, өз елине қайтады.

Поэмада Сурша образы арқалы батыр, мәрт, өз халқына, елине садық хызмет ететуғын ер азаматтың образы берилген.

«Қәсийетли гәўхар тас» поэмасы халық ертеги сюжети тийкарында жазылған. Бул қарақалпақ балалар әдебиятындағы үлгили шығармалардың бири болды. Бул поэмада өткен замандағы болып өткен ўақыялар арқалы баланы адамгершиликке, мийнет сүйиушиликке тәрбиялаў мәселелери сөз етиледі. Поэмада еки тийкарғы қахарманлар шопан ғарры хәм Ақылбек деген бала. Ғарры мал бағып жүрген ўақтында жолбарысқа дус келеди. Жолбарыс ғаррыға топылады. Жолбарыс пенен айқасып өлим халатына келгенде, белгисиз бир мерген келип ғаррыға жәрдем береди. Жолбарысты атып өлтиреді. Бирақ, ол тез кетип, ғарры оның ким екенлигин биле алмай қалады.

Бир күнлери шопан ғарры гәўхар тасты таўып алады. Бул гәўхар тастың алты бөнти бар қусайды. Хызмет еткен адамын бахытлы етеди

екен. Дәслеп ғарры тасты алыўға қорқады. Кетпекши болған уақтында тасқа тил питип, ол сөйлейди. Ғаррының адамларға ислеген жақсылығы ушын, гәўхар тас оған мийрас болады. Тилекке қарсы, ғаррының балалары ақылсыз болып өседи. Балалары Ақылбек пенен ушырасқаннан кейин әкесиниң айтқан тымсалларын түсине баслайды.

Ақылбек адамгершиликли, хақ кеўил, мийнеткеш, мәрт хәм дана жигиттиң образы. Поэманың мазмуны тәрбиялық характерге ийе. Ақыллы, мийирман, мийнеткеш әўладты өсирип тәрбия бериў.

Т.Жумамуратовтың фольклорлық жанрлар дәстүрлери тийкарында жазылған жәнә де бир қатар шығармалары бар. «Бала туўралы сөз», «Суўға кеткен адам», «Тырна хәм жылан».

«Бала туўралы сөз» әпсаналық сюжет тийкарында жазылған. Искендер патшаның аўқатланып отырған пайытында тамағында жиликтиң қыяғы қадалып қалады. Искендер патшаға хеш бир тәўип жәрдем бере алмайды. Дүньяға аты жайылған Хәким Улықпан патшаға жәрдем бериў ушын шақырылады. Хәким Улықпан адамларды жаўызларша өлтирген Искендерге өз балаңның қанын желкеңниң үстинен ағызсаң тәўир боласаң дейди. Дәслеп Искендер бес жасар баласын өлимге қыймайды. Бирақ, хәлсирегеннен кейин «еминди исле» деп буйырған. Баланы соймайды, ал патшаның желкесинен қанға усаған қызыл бояў қуйылады. Баласынан айырылдым деп ойлаған Искендер патша қатты ашынып бақырып жибереди. Сол уақытта тамағында турған сүйек жаздырылып түседи. Поэманың идеясы мына қосық қатарлары арқалы бериледи:

*«Залымлар бар, жанды шөптей атаған,
Еске түссе, қапа болып жатаман,
Маған берген, зор сыйлығың сол болсын,
Хеш перзентти айырма сен атадан!»*

*Ата бар ма перзент ғамын жемеген,
Өзиң көрдиң, мухаббаты ем екен.
Ана бар ма «Жан перзентим саў болсын,
Әжел келсе, жол меники!» демеген».*

Шайырдың «Тырна менен жылан» поэмасының идеясы да жаўызлыққа қарсы гүрес, бул жағынан жоқарыдағы шығарманың идеялық мәниси менен үнлес. Шайыр поэманы нәсият сөзлери менен баслайды:

*«Балам, сирә хәдден аспа,
Хүрмет керек ғарры, жасқа,
Жаслайыңнан әдепли бол,
Жаманлыққа аяқ баспа»*

Көлдеги шалшық суудағы хайуанлардың қанын сорып алып, талай азап берген жылан тырнаның қасына келеді. Тырна жыланға:

*«Бәрін көріп турман қарап,
Қанды сорып, сүйек жалап,
Мақлуқатты азапладың,
Бұл не деген жаман талап!»*

—деп оны айыплайды. Сум жылан тырнаны мақтап, оннан кеширим сорап, жарамсақланады.

Тырна жыланға исенеди. Бірақ, жылан ишинен тырнаға жаманлық ойлап жүреді. Бір күні жылан тырнаға өзі жалынып аспанға көтерілген ұақытта тисин батырыңқырап тырнаға азап бере баслаған. Жыланның душпан екенін анық сезгеннен кейін тырна силкинип жыланды ылақтырып жібереді. Душпаны пыт-шыт болып өледі. Жауыз, қанхор хеш ұақытта өзгермейді, оған исениуіге болмайды, деген шайырдың жууғағы оғада исенимлі шыққан.

«Сууға кеткен адам» поэмасы да халық әпсанасы мотивінде жазылған. Жылқыман батыр сууға ығып баратырған адамды қутқарады. Кейнінен бұл Әспандияр хан екенлігін биледі хәм қатты өкинеді.

Т.Жумамуратовтың турмыс ұақыялары тийкарында хәзирги өмирден алынған көринислерди баянлайтуғын поэмалары да бар. «Жалынлы күнлерде», «Океан ортасында», «Ананың кеулі балада» шығармалары, мине, усындай поэмалар.

«Жалынлы күнлерде» поэмасында екінши жер жүзилик урыс дәуірінде карақалпақ ауылынан Аяп деген жигит Қырымда партизанлар арасында болып фашистлерге қарсы гүреседи. Аяп мәрт қахарман жауынгер образы. Жауды жеңіп шығыу ушын жанын аямай гүреседи. Душпан колына түскенде де сатқынлық етпейди.

Шайырдың «Океан ортасында» поэмасы турмыста болған ұақыяны сүүретлейди. Иван, Филипп, Анатолий, Асхат исимли жауынгерлер әскерликте Тыныш океанда хызмет етеди. Олар гүзетте турған ұақтында, қатты дауыл басланып, трос үзиліп ашық океанға ығып кетеди. Жениске ерисиуде бул жигитлерге сабырлылық, ауызбиршилик хәм исеним жәрдем береді.

Т.Жумамуратовтың «Макарья сулыу» дәстаны халық аңызы менен байланысly. Шығарманың прологында шайыр өмирдің кәрүандай болып көшип баратырғаны хәққында, ата-бабамыз көп әсирлик тарийхый жолларды басып өткени хәққында сөз баслайды. Бағдат деген шәхәрде Дәукара деген бай болған. Ол билимлі, мәдениятлы адам болған. Дәукара байдың Макарья исимли жалғыз перзенти болады. Макарьяның портретин сүүретлегенде шайыр карақалпақ дәстанларындағы қахарман хаял-қызларды сүүретлеу усылынан пайдаланады. Шайыр

Макарьяны бейиштеги хүр кызлар менен, шығыс дэстанларындағы Лейли, Зулайхалар менен салыстырады. Макарьяның билимлигин, оның төрт жасында хэрип үйренип, бес жасында китап оқып, жети журттың тилин үйренген, илимге куштар, Шығыс халықларының уллы дөрөтпелери «Халила хэм Димна», «Шахнама» ны оқығанлығын атап көрсетеди. Мине, усы журтта жоқ сулыў хэм дана, билимли кызы Макарья менен Дәўқара бай Арзамаска саўдаға барады. Саўдасы жақсы жүреди, кеўили хош болып орыс жигити Парамон менен шахмат ойнайды, бирак, утылып қалады. Экесин куўантыў ушын Макарья сулыў Парамон менен жарысқа шығады. Макарья Людмила менен танысады, ол орыс кызға шатыраш көк көйлекті саўға етеди.

Дэстанның бул эпизодында қарақалпақлардың миллий кийимлериниң, миллий нағысларының сулыў көринислери басқа елдиң адамларын да таң қалдырғанлығынан дөрек береді. Парамон усы шатыраш көйлекті көрип, оның ийеси менен танысқысы келеді. Усы деталь Парамон менен Макарьяның танысыўына алып келеді. Кейин барып олар шахмат ойнайды. Қыз бенен жигит бир-бирин жақсы көрип қалады. Буны сезген Дәўқара кызын тез Хорезмге алып қайтады. Макарья Парамонға жүзик пенен хат таслап кетеди. Жүзик қарақалпақ ертеклеринде, дэстанларында белгили бир хызметти атқарып келген. Узақ сапарларға шыққан батырларға сүйикли кызлары жүзикти инам еткенде, ярға опадар болыў белгиси еди. Жаўыз Көкше хан Макарья сулыўды хаял етип алмақшы. Экеси бул нийетке қарсы шығады. Көкше хан менен Дәўқараның арасында тартыс басланады. Парамон сүйген ярының изинен Хорезмге келеді. Дәўқараға Көкше ханға қарсы гүресте жәрдем береді.

Т.Жумамуратовтың бул шығармасы көбирек социал-турмыс мәселелерин сөз ететуғын қарақалпақ дэстанларына жақын келеді. Қахарманларды сүүретлеў усылы, жигит пенен кыздың арасындағы мухаббат сезимлерин баянлаўында, Парамонның көрген түси фольклорлық элементлерге жақын турады. Өз ўақтында шайырдың бул дэстанлық дөрөтпеси жәмийетшилик тәрәпинен жүдә жыллы күтип алынды. Илимпаз әдебиятшылар жақсы баҳалады. «Макарья сулыў» дэстаны өзбек хэм орыс тиллерине аўдарылып, өз алдына китап болып шықты. «Макарья сулыў» дэстаны қарақалпақ халқына тән миллий өзгешелиги менен айрықшаланады.

Елиўинши жыллары Т.Жумамуратов бир қатар очерк хэм гүрринлер жазды. Олардың ишинен «Мухаббат сыры» хэм «Милиционер жигит» деген гүрринлери белгили.

Драмалық шығармаларынан «Қызлар хэзили» комедиясы хэм «Тикленген туў» драмасы Қарақалпақ мәмлекетлик театры сахнасында койылып келди.

КАРАМАТДИН СУЛТАНОВтың өмири хәм дөретиўшилиги (1924-1989)

Қарақалпақстан халық жазыўшысы, ҚР Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты Караматдин Султанов 1924-жылы 5-сентябрьде Мойнақ районының «Ақ дәрәя» аўылында дүньяға келди. 1941-жылы Шымбай педагогикалық училищесин тамамлаған ол бир нешше жыл даўамында аўыллық мектепте муғаллим болып ислейди. 1947-жылдан баслап журналистлик хызметке араласа баслайды. Районлық, республикалық газеталарда газета хабаршысы, әдебий хызметкер, бөлим баслығы лаўазымларын атқарады. Усы кәсиплерди минсиз ислеп қиятырған ол 1952-жылы Ташкентке жоқары партия мектебине оқыўға жибериледи. К.Султанов бул оқыўды табыслы тамамлағаннан соң 1953-1974-жылларда Қарақалпақстан радиоситтириў хәм телекөрсетиў комитетинде редактор, «Совет Қарақалпақстаны» (хәзирги «Еркин Қарақалпақстан») газетасында бөлим баслығы лаўазымларын атқарады. Соңғы жылларда болса пүткиллей жумысты қойып, еркин дөретиўшилик мийнет пенен бәнт болады.

К.Султанов усы хызметлерде ислеп жүрген жылларынан баслап журналистлик искерлик пенен бир қатарда көркем дөретиўшилик пенен де шынтлап шуғылланып, 60-жылларға келгенде көркем публицистика, поэзия, проза тараўларында халқымызға кеңнен мәлим үлкен талант ийеси болып жетилисти. Ол дерлик ярым әсир даўамында усы тараўларда тынбай қәлем тербетип, журтшылыққа өзиниң «Ўақыт қосықлары» (1949), «Алдыңғы саўыншы» (1956), «Мениң досларым» (1956), «Аўылласларым» (1960), «Ағалардың әнгимеси» (1968), «Дәўир тәрийпи» (1969), «Өткен күнлер» (1975), «Алтын дәўир» (1983) сыяқлы бир қанша қосықлар, очерк хәм гүрринлер, гүрринлер хәм повестьлер топламлары менен бир қатарда «Ақдәрәя» (1962), «Әжинияз» (1967) романларын, сондай-ақ «Өмир дәптери» (1989) роман-мемуарын инам етти.

Көрип отырғанымыздай, К.Султанов көркем дөретиўшиликке шайыр сыпатында кирип келген жазыўшы. Оның «Ўақыт қосықлары», «Дәўир тәрийпи», «Алтын дәўир» қосықлар топламларына енген лирикаларында тийкарынан туўылған жердиң бай тәбияты, ана жердиң алтын топырағы, усы топырақта өскен хәр бир гия, хәр бир шөп, Мойнақ елатының бүгинги келбети, Аралдың асаў толқынлары менен айкасып, суў маржанларын сүзип атырған заманласларымыздың қаҳарманлық пидәкерли мийнетлери менен усы тыныш-татыў өмирдеги дослық қатнасықлар, парахатшылыққа деген тилеклесликлер үлкен шайырлық йош пенен жыр етиледи. Шайырдың балалық хәм жаслық жыллары Арал айдын-

лары жағалаулары менен Ақдәрьяның нәўпир суўлы, нуў карағай камыслы бай тәбиятына «малынып» өскенликтен болса керек, оның қосықларындағы лирик қахарманның ишки кеширмелери менен сулыў сезимге толы ой толғаныслары көбирек тәбият көринислери менен тығыз байланыста сүүретленеди. Ол лирик қахарман образының хәр қыйлы ҳалатын тәбияттың мың сан түрли бояулары, сан мың кубылуўлары арқалы жеткерип бериўге оғада шебер. Сонлықтан да оның поэзиясындағы лирик қахарман образына бул шығармалардағы тәбият көринислериниң қолланыў өзгешеликлерине терең мәнилик таллаулар жүргизиў арқалы ғана сыпатлама бере алыўымыз мүмкин.

К.Султанов 60-жыллардың басында өзиниң «Ақ дәрья» романы менен көпшиликке шайыршылықтан да гөри прозаға уқыбы күшли талантлы жазыўшы сыпатында тән алынады. Дурыс, ол бул табысқа бирден ерискен жоқ. Өзиниң бул роман дөрегенге дейинги дәўирлерде баспа көрген «Мениң досларым», «Аўылласларым» топламларына енгизилген очерклер хәм гүрринлерин жазыў арқалы прозаның қыйын хәм машақатлы жолларын басып өтти, проза мектебиниң шеберлик сырларын ийеледи хәм тәжирийбелер арттырды. Дәслепки ўақытларда көркемлик жақтан еле толық писип жетилиспеген сәтсиз шығармалар да жазды. Мысалы, «Бахытқа мийнет жеткереди» очерки цифр, фактлердин хәдден тыс көп қолланылыўы, очерк қахарманы Фаний Есбергеновтың табысларын қурғақ баянлаўы¹ жағынан көркем очерктиң талапларына жеткиликли дәрежеде жуўап бере алмады. Усындай баянлаў сыпатының басымлығы оның «Жарысқан жаслар», «Мийнет қуўанышы», «Председатель» очерклеринде де көзге тасланады.

Деген менен, оның бул очерклери пахтаны көзгенек (квадрат) уялы усылда егиў, балық консерва заводы жұмысшыларының жұмыс жөнелислериниң өзгешеликleri, орта мектеп питкерген айырым жаслардың өз интасы менен аўылласларының хұрметли кәсиби-балықшылықты ийелеўге болған умтылыслары усаған өз дәўириниң оғада бир әхмийетли машқалаларын сүүртлеўге арналады. Оның көпшилик очерк, гүрринлеринде тийкарынан балықшылар тұрмысы көбирек сөз етиледи. Мәселен, оның «Аралдың жигити», «Мениң аўылласым», «Балықшы солдат», «Балықшының баласы» очерклери, мине, усы тематиканы ашып бериўге бағышланған. Бул очерклер тек темасының абзаллықлары, ондағы процентлер хәм центнерлердин өз орнында орынлы қолланылыўы менен ғана емес, қахарманлар характериниң жетилисиў жолларын исенимли

¹ Нурмухамедов М. Шығармаларының еки томлығы. II-том. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. — 242-б.

көрсетип бериуі жағынан да көзге тасланып тұрады. Белгили илимпаз М.Нурмухамедовтың көрсетиуінше, жазыушы «Аралдың жигити» атлы очеркінде жас балықшы «Әмир Мухамедияровтың қалайынша қыйын турмыс жолын өтiп, балықшылық кәсiбинiң шебери болып жетилискенлигин хәм балық аұлаұда жоқары көрсеткишлерге ерискенлигин исенимли ашып бередi. Балықшы жигиттiң кәсiп ийелеұдеги дәслепки сәтсизликлерин, кәсiп сырларын кем-кемнен тәжирийбели балықшылардан үйренип барыұын, соңынан оның өзиниң жаңа усылда муз астынан балық аұлаұдағы шеберлигин көрсетиу арқалы жазыушы мәрт, бахадыр теңиз мийнеткешиниң портретин исенимли жасаұға ериседи»¹.

Жазыушының «Алдыңғы саұыншы», «Бахыт» очерклеринде болса сол дәуирге тән күнделикли өмир жаңалықларын сұұретлеу арқалы басқа да кәсiп ийелериниң мийнеттеги мәртлик образлары шеберлик пенен ашып бериледи.

К.Султанов усы жылларда «Арыұхан», «Толқынлы теңизде», «Бизин аұылда», «Пахтакештиң баласы» сыяқлы бир қатар гүрринлер жазды. Усылардың ишинде «Пахтакештиң баласы», «Арыұхан» гүрринлери жазыушының жанр талапларына сай бир нәуие сәтли жазылған шығармаларының қатарына киреди. Жазыушы бул гүрринлеринде кең камтымлы эпикалық сұұретлеу сырларын ийелеуґе умтылып атырғанлығы, қахарманлар характерин ашып бериуде, образлар жасауда улыұмалық хәм даралық сыпатларды келтирип шығарыуға үлкен әхмийет берип атырғанлығы, турмыс шынлығын ашып бериуде реалистлик сыпатларды теренлестирип атырғанлығы менен көзге тасланады. Сол ушын да бул гүрринлер авторды келешегинен үлкен үмит күттирерлик жазыушы сыпатында таныта баслады. Әсиресе оның «Пахтакештиң баласы» гүррини журтшылықтың дыққатын бирден өзине тартқан шығармалардан болды. Сол ушын да гүррин Москвада рус тилинде жарық көрген «Өзбек гүрринлери» қатарынан дәстиярлы орын алды.

Усылайынша балықшылар турмысын сұұретлеу бойынша мол тәжирийбе топлаған К.Султанов 60-жыллардың басында өзиниң «Ақдәрья»^{*} романы менен прозаның кең гүзарына табыслы қәдем таслады. Роман жазыушыға қарақалпақ, өзбек, рус оқыушылары арасында да үлкен абырой алып келген шығармалардан болды, 1963-жылы Ташкентте болып өткен Қарақалпақ әдебияты хәм көркем өнери хәптелигинде жоқары баха-

¹ Нурмухамедов М. Шығармаларының еки томлығы. II-том. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.—243-б.

^{*} Роман ең дәслеп «Әмиұдәрья» журналының 1961-жыл №11-12, 1962-жылы №1-4-санларында жәрияланды, соң 1962-жылы ҚКБМ баспасы тәрәпинен өз алдына китап болып басылып шықты.

ланды, усы хәптеликке байланыслы өзбек тилинде жарық көрди. Романның рус тилиндеги аудармасы 1974-жылы Москвада басылып шықты.

Роман Мойнақ елаты Ақдәрья аўылында жасаўшы Арал балықшыларының екінши жер жүзлик урыс дәўириндеги турмыс ўақыяларынан алынып жазылған.

Дурыс, сырттан карағанда, бул тема қарақалпақ прозасы ушын онша жаңалықтай емес болып сезиледи. Себеби, саўатлы китап оқыўшы бул темада «Ақдәрья»дан бурын да Қ.Ермановтың «Балықшылар қыссасы» повести менен А.Бегимовтың «Балықшының қызы», Ө.Айжановтың «Арал кушағында» романларының жазылғанлығын жақсы биледи. Бирақ, К.Султанов романы бул романлардан өзиниң идеялық-көркемлик дәрежесиниң әдеўир жоқары екенлиги менен парықланып турады.

Романдағы усы өзгешеликлерден болса керек, ўақтында бул роман тек оқыўшы журтшылығының дыққатына миясар ғана болып қоймастан, Қ.Мақсетов, И.Сағыйтов, Ө.Қожықбаев, К.Худайбергенов, Қ.Байниязов сыяқлы әдебиат изертлеўшилері менен сыншыларды да әдеўир қызықтырды¹. М.Нурмухамедов болса бул пикирлерди романға терең илимий таллаў жасаў арқалы жуўмақтастыра отырып, оны «хәзирги қарақалпақ прозасының көзге түсерлик жетискенликлериниң бири²» деп баҳалады.

Бул пикирлерге биз де қосыламыз. Роман, ҳақыйқатында да, 60-жыллар қарақалпақ прозасында жүз берген үлкен унамлы кубылыслардың бири болды. Бул пикирдин дурыслығы, бириншиден, романда ортаға қойылған мәселелердин жәмийетлик салмағының уллылығында көзге тасланса, екіншиден, усы ортаға қойылған мәселени өмиршен турмыс хәдийселери арқалы исенимли сүўретлеп бериўинде, яғный шығарма сюжетлик желисиниң реалистлик сыпатларының күшшилигинде, қахарманлар характери менен психологиясын хәрекет хәм ой толғаныслары арқалы көркем етип ашып бериўинде, қахарманлар образының даралық хәм улыўмалық сыпатлары менен сайрам-сайрам болып анық жаратылыўында, форма хәм мазмунға сай ықшам композициялық қурылыс дүзиў менен бирге қахарманлар характерин ашып бериўге себи тийетугын турмысшаң типик конфликт таңдай билиўинде айқын көзге тасланады. Мысал ушын романда ортаға қойылған мәселеге азы-кем таллаў ислеп көрейик. Дурыс, романда Арал балықшыларының турмысы

¹ Қараңыз «Мақсетов К. Уллы Ыатандарлық урыс жыллары хақкында хақыйқатлық. / «Совет Қарақалпақстаны», 1963, 14-май.; Сағыйтов И. «Ақдәрья» романы туўралы бир қатар пикирлер. // «Әмиўдәрья», 1963, №10.; Қожықбаев Ө. «Ақдәрья»ны оқығанда. // «Әмиўдәрья», 1962, №10.; Байниязов К., Худайбергенов К. Жуўмақлар, ойлар, болжаўлар. / «Әмиўдәрья», 1963, №8 хәм т.б.

² Нурмухамедов М. Шығармаларының еки томлығы. II-том. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. — 428-б.

Ақдәрья елатындағы бир жәмәәтлик хожалық ағзаларының пидәкерли мийнет жемисин көрсетиў мысалында хәр тәрәплеме сәўлелениў табады. Бундай турмыс ўақыялары басқа да шығармаларда сүўретлене бериўи мүмкин. Бирақ, жазыўшы бул ўақыяларды хақыйкат турмыс ўақыяларына тийкарланған типик көркем хақыйкатлыққа айландыра алған ба, әнгиме сонда!

К.Султанов романында сүўретленген ўақыяларға усы көзқарастан таллаў жасайтуғын болсақ, хақыйкаттан да, оның типик турмыс шараятларынан келип шыққан хақыйкат турмыс ўақыяларының типик көркем сәўлеси екенлигин сезиўимизге болады. Жазыўшы романда балықшылар турмысының барлық ўақыяларын емес, тек урыс дәўирлерине тән болған типик ўақыяларын ғана таңлап алып сүўретлейди. Мысалы, романда сүўретленген Ақдәрья елатында жүз берген урыс дәўириниң қыйын шараятлары, белсенди балықшылардың көпшилигиниң урысқа кетип, олардың орнында бала-шаға, кемпир-ғарры және де әскерликке алыў жасына жетпеген жас өспирим бала жигитлердиң ислеўи, балық аўлаўдағы қыйыншылықлар менен жетискенликлер, тылдағы фронт ушын, жеңис ушын исленип атырған пидәкерли мийнетлер, фронтқа атланған баласынан айрылған аналардың дәртли налалары, ярын жеңис пенен келеди, деп үлкен үмит пенен жасап атырған опадар қыз-келиншеклердиң кеўил сағынышлары, урыс жылларында тек ғана Ақдәрья елатында ғана емес, республиканың хәр бир хожалығында болған хәм болыўи мүмкин улыўма халықлық сыпатқа ийе типик ўақыялар еди. Жазыўшы бул ўақыяларды урыс дәўириниң жәмийет хәм адам алдына қойған улыўма халықлық, улыўма инсаныйлық талаплары көзқарасынан келип шыға отырып, Ақдәрья елатында болып өткен ўақыялар мысалында типиклестирип сүўретлеп береди.

Жазыўшы бул арқалы урыс дәўири адамларының турмыс тәризин, урыстың адамлар тәғдирине тәсир еткен унамсыз ақыбетлери, олардың жеңис ушын алып барған пидәкерли мийнети менен елге, халыққа, Ытанға деген шын берилгенлик сезимлерин, фронт пенен тылдың беккем бирлигин, бул бирликтиң жеңисти тезлетиўши тийкарғы факторлардың бири болғанлығын ашып көрсетпекши болады.

Романда жазыўшы усы типик турмыс шараятларына сай келетуғын турмысшаң конфликт те таңлай билген. Ә.Қожықбаевтың көрсетиўинше, «Ақдәрья» романындағы тийкарғы конфликт екинши жер жүзилик урыс, гитлершил басқыншылар келтирип шығарған аўыр шараятлар хәм оны жеңиў ушын алып барылған тылдағы қахарманлық гүрес мәселесине қурылған¹. Ал, тылдағы мийнет ерлери менен Қәдир қашқын,

¹ Қожықбаев Ә. Қарақалпақ романы.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977.—169-171-б.

Сапардың урысқа кетип, «қара қағаз» келиуіне байланысты келип шыққан Назлы кемпир менен Жәмийланың ата-анасы, балық аұлауға бирге кеткен Жумабай хәм Жәмийланың музға ығып кетип, «теңиз тутқыны» болыуы уақыясына байланысты келип шыққан Сәлийма менен Жәмийла, «өлди» деген Сапардың фронттан аман келип, Сәлиймадан Жәмийла хаққында еситкен өсеклерине байланысты келип шыққан Сапар менен Жәмийла арасындағы «кишкене» конфликтлер романның тийкарғы конфликтлерин толықтырыушы қосымша конфликтлер болып табылады.

Романдағы бул конфликтлер роман қахарманлары болған Назлы кемпирдин, Жәмийла менен Сапардың, Жумабай менен Сәлийманың, Жәмийланың әкеси Төребайдың, Қәдир қашқынның, Қәлийла менен Мәтекениң, Тилемис Сабуров пенен Тилеумуратовтың, Тилемистин хаялы Ажардың образларын жаратыуда олардың характерин, психологиясын ашып бериуде шешиуши хызметлер атқарады.

Усы романдағы конфликт хәм қахарманлар образы бойынша кенирек изертлеулер жүргизген алым Ә.Қожықбаевтың дурыс көрсеткениндей, романда Назлы кемпир образы шығармадағы барлық қахарманлар образын байланыстырып туруушы орайлық образ сыпатында хәр тәрәплеме толық хәм көркем етип жаратылған. Мысал ушын роман сюжетине бир нәзер таслайық. Роман бирден-ақ көзиниң ағы, қарасы жалғыз перзенти Сапары фронтқа шақыртылған ана-Назлы кемпирдин урысты нәлетлеуши жүрек дәртлерин төгип салған шерли сөзлеринен басланады. Буннан былайғы жағындағы уақыялар, мине, усы баласы урысқа кетип, келини Жәмийла, ақлығы Әскербай менен қалған Назлы кемпирдин хожалығында жүз берген уақыяларға байланысты избе-из рауажланады. Урыс дәуириндеги тылдағы көпшилик адамлардың басына тууған күн Назлы кемпирдин хожалығы өмиринде де басланады. Жылап-жылап көз жасын куртқан Ана өзин қолға алып, күнделикли өмирдин барлық қыйыншылықларына қарсы гүресіуге белин беккем бууады. «Енди сениң кууанышлы күнинде болмаса, көзимниң жасын төкпеймен...» деп баласы Сапарға айтқан сөзлерине садық болып, ана хәм басшы сыпатында хожалықтың дизгинин жигерлилик пенен қолға алады.

Ақлығы Әскербай менен келини Жәмийланы қанатлыға қақтырмай, тумсықлыға шоқыттырмай тәрбиялай баслайды. Енесиниң бул ғамхорлығынан рууланған Жәмийла да үй руузыгершилигине қоса колхоз жумысларын да уршықтай айландырады. Баласынан бес-алты айлап хат келмей қалғанда да Назлы кемпир өзин қайғы-хәсиретке берилиуге жол қоймайды. «Келинжан... хаял-қызлар менен кеуил көтерип, жетигез күн жылым салып қайта ғой. Урысқа баласы кеткен мениң бир

өзим бе, күйеуі кеткен сениң бир өзін бе¹?» деп келини Жәмийлаға да тәселле береді. Усындай тәшүишли күнлердің бирінде баласы Сапарды өлди деп «қара қағаз» келеді. Бул ұақы Назлы кемпирдің бауырын қан жылатып, жүрегін жыл-пәрше қылса да, ол бул қайғыны да мәртлик, сабырлылық пенен жеңіуге хәрекет етеді. Ақлығы Әскербай менен Жәмийланы алданыш сезип, олардың жақсы күнлеринен үмит етип жасай баслайды. Бирақ, мийримсиз өмир ананың бул соңғы үмит сабағын да үзбекши болып, қара бултын және басына үйип-төгіп, қайғы үстине қайғы жамайды. Жәмийланың ата-анасы Төребай менен Сарыгүл жесир қалған қызын Өтеп көкнаршының баласы Дәрибай ақсаққа бермекши болып, Жәмийланы Назлы кемпирдің қолынан қайтып алмақшы болады. Өмир ушын және жанталас гүрес басланады. Ақлығы Әскербайдан айырылып қалыудан қорыққан Назлы кемпир оны жат жерлерде кисинің қолына қаратпай, жат үйир етип тәрбияламаудың бирден-бир жолы келини Жәмийланы өз ауылындағы стахановшы жигит Жумабайға қостар етип беріу деп ойлап бендешилик етеді. Усы мақсетте ол Жумабайға да үгит-нәсият қылады.

Жәмийланың, Жумабайдың хақыйқы адамгершилик келбетлери, мине, усы турмыс сынақларына байланысly және де айкынырақ ашылыу табады. Көп толғанып, кең ойланған Жәмийла ақыр-аяғында бир шешимге келип, өмиринің ақырына шекем Сапарға садақ болып, енеси Назлы кемпир, баласы Әскербай менен бирге усы хожалықта биротала қалыуға бел байлайды. Достының қайтып келетуғынына исенген Жумабай да кемпирдің бул усынысынан бас тартады. Бирақ, буның менен жазыушы Назлы кемпирдің бул хәрекетлерин қараламақшы болмайды, керисинше талайлардың дастығын мезгилсиз құртқан сум урыстың адамлар тәғдирине тийгизген унамсыз тәсирлерине еле де өткирлестиринкиреп бермекши болып албыраған үйректей алдынан да, артынан да сүнгип турмыс машқалаларына мантиғып атырған бийгүна ананың иләжсызлық халатын сәўлелендирип береді.

Улыўма, романда бауыры кең, мийирман, қыйыншылықларға төзимли, жигерли, хәмме қыйыншылықларды ақыл-парасат хәм мәртлик пенен жеңип билетуғын қайтпас, қайсар ананың гүресшең образы жаратылған. Назлы кемпирдің бул сыпатларында урыс дәўириндеги барлық ана-ларға тән қайғы-хәсиретлери менен арзыу-үмитлер, жеңис ушын алып барған әдалатлы гүреслер жәмлестирилип берилген. Бул образ романдағы урысты қаралаушы хәм оның ақыбетлерин көрсетиуши тийкарғы идея менен тығыз байланысlyлықта жаратылған. Бул сыпатты биз романның басланыўында келтирилген Назлы кемпирдің мына монологынан айқын сезиўимизге болады:

¹ Султанов К. Ақдәрья. Роман.—Нөкис: ҚҚМБ, 1962.—19-б.

«Урыс!... Әпшерің әбеший!... Не деген аты шуұлы жыйынсаң!... Сағийраның жүрегине хәсирет саласаң!... Ал, келиншек шағындағы аналардың мүйіздей қара шашларының мезгилсиз буұрыл тартыуына ким гүналы? Сен!... Бийгүна нәрестенің атасын, атаның ботасын мий-римли кушағынан жулып алып, баұырын шолаң еткен сен!... Жерди қырық парша, елди тоз-тоз етип жаралап, тынық суұды былғайсаң! Ал, керек болса жалғызымды!... Наймыт!... Қарық бола ғой!... Хәссений!» (3-б.).

Назлы кемпирдің бул қәхәр-ғәзепке толы сөзлери урыс дәуириндеги миллион-миллион аналардың урысқа қарсы алып барылған руұхый гүресиниң тымсалы болып табылады.

Назлы образындағы усы сыпатларға байланысly айырым әдебиет-шылар бул образды аұыр сынауларды басынан кеширген, түрли қыйын, азап-ақыретлерге ерлик пенен шыдам берген хәм ақырында жеңип шыққан қахарман Ұатан-ананың символикалық образы¹, деп те бахалайды.

Романның «Теңиз тутқыны» бөлиминде Жәмийла менен Жумабай образы халық исине шын берилгенлик, мийнет сүйгишлик, турақлылық, адамгершилик, мәртлик, өмирге куштарлық сыпатлары менен және де толығырақ ашылыұ табады. Мысалы, Жәмийла менен Жумабайдың «Домалақ» көлден балықтың мол қордасын табыуы, өз аұылынан сол көлге шекем асай тартып барыұлары олардың өз кәсибине қызығыұ-шылығы, садықлығы, мийнет сүйгишлигинен дерек берип турса, балық аұлаұдың қызығына берилип кетип музда ығып кетиұлери, үш күн даұамында сыртқы дұнъядан бөлинип, ашық теңизде, бир бөлек көшпели муз үстинде мийримсиз қасарысқан қатал тәбиятқа қарсы қайсарлық менен жанталас гүрес алып барыұлары, усы қысымның қыйын-қыстаұ пайытларда да бир-бирине қутқарамаң деп дослық жәрдем қолын созыұлары олардағы мәртлик, адамгершилик сыпатларды аңлатып турады.

Романда Сапар образы Ұатанын, ели-халқын, ата-анасын, бала-шағасын, өз кәсибин шын берилип сүйген мәрт бахадыр жаұынгер, мийнеткеш балықшы сыпатында жаратылады. Ол Ұатан алдындағы перзентлик парызын урыстың дәслепки күнлеринен баслап-ақ инабат пенен атқарады. Урыста ерликлер көрсетип жараланып, елге қайтады. Парахат өмирде де хақыйқат жаұынгерлерге тән мәртлик өмир сүргиси келеди. Аұырдың үсти, жеңилдің асты болып жасағысы келмей, бир аяғының жоқлығына қарамастан, теңизге шығып, өзиниң бурынғы балықшылық

¹ Сағыйтов И. Әдебиет хәм дәуир.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.—185-б.

кәсибин дауам етеди. Лекин, Сапар да көпшилик адамларға тән кам сүт емген бендешилик сыпатлардан аўлақ емес. Сәлийманың өсек сөзлерине берилип, Жәмийланы себепсиз қызғанып, өзиниң досты бийгүна Жумабайдың жүрегине орынсыз азар берип алады. Жәмийлаға тийкарсыз өкпелеп, балық аўлайман деп, Сәлийма менен бирге теңизге шығып кетеди. Ақырында өз қәтеликлерин түсинип Жәмийладан кеширим сорайды.

Романда Назлы кемпир, Жәмийла, Жумабай, Сапар образларындағы унамлы сыпатларды хәр тәрәплеме толықтырыу мақсетинде әпиуайы балықшылар Мәтеке, Қалыйла кууақы образлары менен бир қатарда елат басшысы Тилеумуратов пенен Тилемис Сабуровтың образлары да бир қанша толық тулғаландырылуға хәрекет етилген. Мысалы, Тилеумуратов пенен Тилемис Сабуровтың образында урыс жылларындағы халықты ерликке хәм бирликке шақырыушы хәм усындай ийгиликли ислерге баслаушы, рууһландырыушы, халық, Ұатан исине шын берилген, тынып-тыншымайтуғын мийнеткеш, гүресшен, истиң көзин билетуғын шебер шөлкемлестириуши басшылардың образы исенимли хәм көркем геүделениу тапқан. Урыс жылларында усындай басшылардың болғанлығы турмыс хақықатлығы. Бирақ, соған карамастан, ўақтында айырым сыншылар бул образлардың усылайынша кемшиликлерсиз минсиз етип жаратылуына гүманланып та қарады. Мәселен, белгили фольклоршы алым К.Мақсетов авторды Тилеумурат образын жаратыуда жекке адамға сыйыныушылық дәуири басшыларына тән кемшиликлерде көрсетпей, минсиз теп-тегис жақсы басшы сыпатында жаратқанлықта айыплайды¹. Академик М.Нурмухамедов бул пикирдин тийкарсыз екенлигин айтып, жекке адамға сыйыныушылық дәуиринде де Тилеумуратов сыяқлы басшылардың болғанлығын, оның үстине, жазыушының басшылардағы унамсыз сыпатларды ашып беріуді бас мақсет тутпағанлығын ескертеди². Биз де илимпаздың бул пикирин Тилеумуратов образына берилген оғада орынлы баха деп есаплаймыз.

Романда Жәмийла, Сапар, Жумабай образларына контраст карамакарсы жобада Қәдир қашқын образы жасалады. Бул образ да урыс дәуири хақықатлығының айырым көринислерин ашып беріуге мәлим дәрежеде хызмет етип турады. Себеби, бул дәуирде халық арасында сийрек ушырасатуғын қубылыс болса да, усындай қашқын, сатқын адамлардың өмир сүргени де анық. Қәдир қашқын романда қорқақ,

¹ Караныз: Мақсетов К. Уллы Ұатандарлық урыс жыллары хақында хақықатлық. / «Совет Қарақалпақстаны», 1963, 14-май.

² Нурмухамедов М. Шығармаларының еки томлығы. II-том.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.—421-б.

суу жүрек адам сыпатында сәулеленеди. Оның қорқақлығы урысқа шақырыу қағаз алған ұақытта-ақ мәлим бола баслайды. Қолына шақырыу қағазын алған ұақытта ол түри боп-боз болып, не қыларын билмей есенкиреп қалады. Көз алдына қардай бораған оқ, өлим елеслеп камыстай қалтырайды.

Жазыушы урыстан қашып қалыу, камысжарлықта жабайы адамларша жасырынып жүриу ұақыялары сүүретленген эпизодларда Қәдир қашқын санасындағы терең психологиялық өзгерислерди, ишки кескин драматизмди көрсетиу арқалы оның образын шеберлик пенен исенимли ашып берген. Қәдир дәслебинде қорқыныштың күши менен урысқа әскер алып баратырған пароходтан түсип қалып, камыслықтың арасында жасырынып жатса да, көз алдына туўған-туўысқанларының, өмирлик жолдасы хәм баласының жүзин оннан терис бурып турған келбетлерин елеслеткенде, ар-хуждан азабына шыдамай, орнынан атып турып пароходтың изинен жуўырғанын билмей-ақ қалады. Лекин, пароход әлле қашан көз ушында көринбей кеткен еди. Буннан кейинги Қәдир қашқынның тәғдири сүүретленген орынларда биз қамысзар жыс тоғайларда қашып жүрип, аш-әптада болып азып-тозған жексурын адамның келбетин көремиз...

Автор Қәдир қашқын образын жаратыу арқалы ойланбастан бир қыя басылған кәдемнің адамның пүткіл өмири ушын дақ болып қалатуғынлығын көрсетиу арқалы адамлардан, жәмийеттен бөлинип қалған адамның трагедиялық келбетин ашып берген.

Бирақ, романда Қәдир қашқынның руўхый дүньясындағы бул хуждан азабын көрсетиуши психологиялық конфликт өзиниң шарықлау шегине жетпей-ақ аңсат шешилиу тапқандай көринеди. Жазыушының Қәдир қашқынды «адам қатарына қосыу ушын» оның колхозшыларды балықтың көп жерине баслап келиуи, айыбын мойнына алыу ушын өз ерки менен әскерий комиссариатқа келиуи усаған хәрекетлерин сүүретлеулері қахарманның ишки психологиялық кеширмелерин беріу арқалы исенимли сүүретленбеген.

Мине, усындай себеplerге байланыслы болса керек, ұақтында Қәдир қашқын образының жасалыуы хаққында сыншылар арасында көп гана таласлы пикирлер келип шықты¹. Хәтте, «оның образын жасауға бундай көп қызығып, соншама көп орын беріудің кереги жоқ еди²» деп бахалаушылар да болды.

Дурыс, қашқынлық, сатқынлық усаған хәдийселер урыс дәуириндеги турмыста да, бизиң хәзирги турмысымызда да типик хәдийселер, қубы-

¹ Нурмухамедов М. Шығармаларының еки томлығы. II-том.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.—427-б.

² Нурмухамедов М. Шығармаларының еки томлығы. II-том.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.—427-б.

лыслар емес. Бирак, буған карап жазыўшы бундай хәдийсени сүүретле-меўи, сүүретлесе де аз орын бериўи керек еди, деп бир тәрәплеме жуўмақ шығарыўға болмайды. Бундай хәдийселерди сүүретлеў Ш.Айтматовтың «Бетпе-бет», В.Распутинниң «Жаса хәм умытпа» повестьлеринде де орын алды. Айырым кемшиликлерин есапқа алмағанда К.Султанов та өз романында усы шығармалардағыдай типик емес хәдийселерди сүүретлеў арқалы да өмир кубылысының айырым көлеңкели тәрәплерин ашып бериўге хәрекет еткен.

Улыўма, айырым нуксанларын есапқа алмағанда, К.Султанов өз романында қахарманлар образын турмыс хақыйқатлығына сай келетуғын дәрежеде хәм исенимли, хәм көркем етип жаратып бере алған.

К.Султанов бул романы менен хақыйқый көркем сөз шебери сыпатында да журтшылыққа кеңнен танылды. Мысал ушын романдағы пейзажлық көринислер сүүретленген орынларға бир нәзер таслайық.

Романда Арал бойының бай тәбияты, теңиз, суўдың сырлары, теңиз үстиндеги даўыл, муз жарылып, сеңниң ығып кетиўи усаған пейзажлық детальлар бул романда қахарманлар ис-хәрекет ететуғын шараятлар менен қахарман характерине, олардың ишки дүньясына сәйкеслендирилип қолланылады. Мысалы, романның «Теңиз тутқыны» бабында тәбият көринислерин сүүретлеў арқалы Жәмийла менен Жумабайдың тәбият, теңиз сырын терең билетуғынлығы, өжетлиги, қайсарлығы, мәртлиги, адамгершилиги ашып көрсетиледи. Қамыслықта қашып жүрген Қәдир ўақыясы эпизодларында да тәбият көринислери сәтли сүүретленген. Бул сүүретлеў арқалы жазыўшы қашқын, қорқақ адамға тән руўхый халатты исенимли көрсетип бере алған.

М.К.Нурмухамедовтың көрсетиўинше, жазыўшының тәбият көринислерин шебер сүүретлеўиниң сыры-«К.Султанов көпшилик жағдайда өз басынан кешкен реаль ўақыяларды сүүретлеген болыўи керек. Сәўлеленген ўақыялардың, образлардың хәм тәбият картиналарының реалистлик руўхы, исенимлилиги хәм шынлыққа оғада жақынлығы усыннан дерек берип турады»¹.

К.Султановтың романшылықтағы «Ақдәрья» романы менен басланған бул сәтли қәдеми көп узамай оның «Әжинияз» романының биринши китабының жазылыўына себепши болды. Роман көп санлы китап оқыўшыларымыз хәм әдебий сыншыларымыз тәрәпинен 60-жыллар прозасындағы үлкен әдебий кубылыс сыпатында қабыл етилди. Себеби, роман қарақалпақ прозасындағы биринши тарийхый роман екенлиги менен ғана емес, прозада биринши рет кең жобада көркем сөз шебери-

¹ Нурмухамедов М. Шығармалары. II-том. —Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985.—415-б.

ниң образы жаратылыўы жағынан да әдебиятымызға елеўли жаңалық болып кирди.

Роман атамасынан көринип турғанындай, XIX әсир қарақалпақ әдебиятының үлкен классик шайырларының бири Әжинияз Қосыбай улының өмири хәм дәретиўшилигин ашып көрсетиўге бағышланып жазылған. Жазыўшының көзде тутып мақсет еткениндәй, романның еле даўамы бар болғанлықтан, бул биринши китапта Әжинияздың балалық хәм жаслық дәўири ҳаққында сөз етиледи. Сонлықтан да биз бул биринши китапта үлкен классик Әжинияз тулғасын емес, усы дәрежеге жетисиў жолларына жаңа қәдем қойып атырған хәўескер шайыр Әжиниязды, оның шайырлық талантының ояна баслаўын, оған себепши болған турмыс тәризин, балалық пәк кеўлин, жигитлик сап туңғыш мухаббатын, өмирдеги дәслепки табыслары менен дәккилерин, турмыс тосқынлықлары менен жәмийетлик қарама-қарсылықларға ушыраўларын, келешек өмирде деген арзыў-әрманларын көремиз.

Жазыўшы романда, мине, усы жас өспирим Әжинияз образын шайыр жасаған дәўирдиң тарийхый шараятлары менен тығыз байланыста, сол дәўирге тән халықлық турмысты, оның күн көрис-турмыс-салтын, феодаллық-руўлық жиклениўшиликлерин, жер, суў, жесир даўы усаған мәселелерин көрсетиў арқалы ашып бериўге хәрекет еткен.

К.Султанов 70-80-жылларда да проза тараўында табыслы мийнет етти. «Ағалардың әңгимеси», «Өткен күнлер қыссасы» повестлери менен бир қатарда «Өмир дәптери» роман-мемуарын дәретти.

ИБРАЙЫМ ЮСУПОВтың өмири хәм дөретиўшилиги (1929-2008)

XX әсир қарақалпақ поэзиясының үлкен байтереклериниң бири, Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халық шайыры Ибрайым Юсупов 1929-жылы Шымбай районында туўылған.

Ол 1949-жылы Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтының қарақалпақ тили хәм әдебияты факультетин питкергеннен кейин усы институтта 1961-жылға шекем оқытыўшы болып ислеп қалады.

И.Юсупов 1961-1962-жыллары «Әмиўдәрәя» журналының бас редакторы, 1962-1965-жыллары Н.Дәўқараев атындағы тил хәм әдебиат институтында илимий хызметкер, бөлим баслығы, 1965-1980-жыллары Қарақалпақстан жазыўшылар аўқамының баслығы, 1980-1985-жыллары «Еркин Қарақалпақстан» газетасының бас редакторы лаўазымларында иследи. Соңғы жылларда болса пүткил аўқамлық Парахатшылық қорының Қарақалпақстан бөлимине, Қарақалпақстандағы руўхый мәдениат хәм ағартыў Орайына басшылық етеди. Ол 1956-жылдан баслап Жазыўшылар аўқамының ағзасы.

Шайыр әдебиатқа бала ўақтынан баслап қызығады. Оның дәслепки қосықлары 40-жыллардың орталарында жәрияланады. Ол, мине, усы жыллардан баслап «өз халқымның жан сүүретин қосық пенен усындай гөззал етип салсам хәм оның ығбал жулдызын әлем көксинде басқалардан жоқарырақ хәм жарқынырақ жағып қойсам» деп әрман еткен¹. Усы мақсетте көп оқып, көп изленген. Балалығында қарақалпақ халқының бай аўыз-еки әдебияты үлгилери менен Шығыс әдебиятының жарық жулдызлары хәм қарақалпақ әдебияты классиклериниң дөретиўшиликлеринен нәр алып өскен ол талабалық жылларында жәхан әдебияты дүрданалары менен жақыннан танысып, бул шығармалардың көркемлик дүньясын қунт пенен үйренди.

Шайыр өзиниң дәслепки «Ўатаным» қосығы жәрияланған ўақыттан (1946) бүгинги күнге шекемги 60 жылдан аслам ўақыт ишинде «Бахыт лирикасы» (1955), «Күн шығыс жолаўшысына» (1959), «Ойлар» (1960), «Жети асырым» (1962), «Дала әрманлары» (1966), «Кеўил кеўилден суў ишер» (1971), «Тумарис» (1974) хәм басқа поэмалар, «Йош» (1978), «Аласатлы дүнья бул» (1987), «Дузлы самаллар» (1988), «Кеўилдеги кең дүнья» (1989), «Беглигинди бузба сен...» (1995) сыяқлы көп санлы лирикалық қосықлары менен «Жолдас муғаллим», «Акация гүллеген жерде», «Актрисаның ығбалы», «Гилемши хаял ҳаққында ҳақыйқатлық», «Ески фонтан ертеги», «Дала әрманлары», «Тумарис», «Бүлбил уясы», «Мәмелек

¹ Нарымбетов Ж. Сахра гүли. —Нөкис: «Қарақалпақстан», 2001.—3-б.

ой», «Посейдонның ғәзеби» хәм т.б. поэмалардан, бир қатар пьесалар менен либреттолардан, гүрринлер менен очерклерден, критикалық хәм публицистикалық мақалалардан, хәр қыйлы көркем аўдармалардан туратуғын топламларды баспадан шығарып, көпшиликке кеңнен танылды. Бул дөрөтпелер оны «тек ғана Әмиў бойының емес, ал пүткил Орайлық Азияның бүгинги әдебий аспанындағы ең жарық жұлдызлардың бири етип қойды»¹.

И.Юсуповтың таңламалы шығармаларының еки томлығы еки рет (1978-1979, 1992) жарық көрди.

И.Юсупов проза хәм драматургия тараўларында да қәлем тербеткен. 1963-жылы оның «Фарры туттағы гүз» деген гүррин, очерк хәм публицистика топламы баспадан шықты. Шайыр Ә.Шамуратов пенен биргеликте «Қырық қыз» пьесасын, 1966-жылы «Өмирбек лаккы» комедиясын, 1986-жылы «Искендер патшаның түси» драмасын, 1973-жылы «Әжинияз» операсының либреттосын дөрөтти.

И.Юсупов қарақалпақ әдебиятының мәселелери бойынша «Лирика хакқында сөйлесиў» (1956), «Ўатандарлық урыстан кейинги қарақалпақ поэзиясы» (1956), «Халық шайыры Аббаз Дабылов» (1958), «Дала орфейи» (1975), «Қарақалпақстан Мақтумқулының екінши шайырлық Ўатаны» (1959), «Мақтумқулы хәм қарақалпақ әдебияты» (1957), «Мақтумқулының шығармаларын аўдарыўдағы айырым алағаттықлар хакқында» (1983) сыяқлы бир қанша мақалалардың авторы.

Шайыр И.Юсуповтың қосықлары басқа халықлардың тиллерине де көп жыллардан берли аўдарылып қиятыр. Оның өзбек тилинде «Булоқлар қайнайди» (1960), «Олтин қирғок» (1962), «Сахро орзулари» (1967), «Чул тургойи» (1972), «Рахмат сенга, замоним» (1979), «Қора тол» (1988), орыс тилинде «Песни горного ручья» (1960), «Меридианы сердца» (1966), «Глаза ящерицы» (1973), «Стихи» (1976), «Звон стремени» (1981), «Стремлюсь всей душой» (1986) хәм т.б. қосықлар топламлары Москва, Ташкент хәм Нөкис қаласы баспаларында жарық көрди. Шайырдың бул аўдармалары «Мәңги булақлар» деген атама менен 1985-жылы өз алдына китап болып басылып шықты.

Сондай-ақ қырғыз тилинде «Талаа қиялдары» (1969), түркмен тилинде «Эриклер гүлленде» (1986) топламлары дағазаланса, қазақ, украин, белорус, грузин, латыш, болгар хәм басқа да халықлардың тиллерине бир қатар қосықлары аўдарылды.

Ибрайым Юсупов өз ана тилине дүнья жүзи халықларының ең атаклы шайырларының шығармаларын аўдарған. Солардың ишинде А.С.Пушкиннің, М.Ю.Лермонтовтың, Т.Шевченконың, Вильям

¹ Нарымбетов Ж. Сахра гүли.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 2001.—4-б.

Шекспирдин сонетлерин, Омар Хайямнын рубаиларын, Элийшер Наўайы хэм Хафыздың ғәззеллерин, Байроннын, Гётениң, Гейне, Шиллердин қосықларын қарақалпақ тилинде сөйлетип, усы көркем аўдармалар арқалы бизиң әдебиятымызға жаңа лирикалық формаларды, темаларды хэм образларды алып келди, солай етип, миллий әдебиятымызды идеялық-көркемлик, формалық жақтан хәр тәрәплеме байытты.

Усындай көп қырлы талант ийесиниң поэзиясы өзиниң дәслепки қосықлары дүньяға келген дәўирлерден баслап-ақ әдебиат изертлеўши илимпазлар менен сыншылардың да дыққатын өзине тартып киятыр. Оның дәретиўшилигине байланыслы улыўма билим беретугын орта мектеп пенен жоқары хэм орта арнаўлы оқыў орынларының оқыўшы жаслары хэм талабалары ушын жазылған сабақлықларда, оқыў қолланбаларында орын алған әдебий портретлерден басқа да илимпазлардың жеке изертлеў мийнетлеринде¹ мақалалар, рецензиялар, сын пикирлер жазыў менен бирге, кең көлемли монографиялық² диссертациялық³, кишкене көлемли илимий очерклик⁴ сыпаттағы арнаўлы изертлеў жұмыслары исленди.

Өзиниң көркем дәрәтпелери, жәмийетлик хызметлери менен усылайынша даңқ таратқан Ибрайым Юсупов халықтың, мәмлекеттиң үлкен исенимли хэм хұрметли перзентине айланды, оған Қарақалпақстанға мийнети сиңген көркем өнер ғайраткери, Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты хұрметли атақлары берилди. Ол жақын жылларға шекем Өзбекстан хэм Қарақалпақстан Республикасының Жоқарғы советлерине 5 рет депутат болып сайланыў менен бирге Өзбекстан Республикасының «Дослық» ордени, бир қатар хұкиметлик жарлықлар хэм медальлар менен сыйлықланыўға миясар болды. Шайыр 2004-жылы Өзбекстан Республикасы Президентиниң пәрманы менен Өзбекстан қахарманы атағын алды.

¹ Нурмухамедов М. Каракалпакская поэзия.—Ташкент: «Фан», 1977.—С.28-30.; Ахметов С. Каракалпак совет поэзиясы. —Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.—227-230-255-258-311-339-б.; Мәмбетниязов Т. Поэзия хаққында ойлар. —Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985.; Мәмбетниязов Т. Каракалпак совет лирикасы. —Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.; Оразымбетов Қ. Хәзирги каракалпак поэзиясындағы көркемлик изленислер. —Нөкис: «Билим», 1992.; Оразымбетов Қ. Хәзирги каракалпак лирикасында көркем формалардың эволюциясы хэм типологиясы.—Нөкис: «Билим», 2004.; Насруллаев Ә. Традиция хэм заманагөйлик. —Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985.; Султанов Қ. Заманлас жаным менен.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1972.; Худайбергенов К. Лирика хэм өмир.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1972.

² Есемуратова Г. Ибрайым Юсуповтың поэзиясы.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1976.; Мәмбетов Қ. И. Юсупов поэмалары.—Нөкис: НМПИ киши типографиясы, 2005.

³ Максетова Ж. Поэтическая мастерство Ибрагима Юсупова. Автореф. канд. дисс.—Нукус: 1992.

⁴ Нарымбетов Ж. Сахра гүли.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 2001.; Алламбергенов К. Мәнги булақ.—Нөкис: НМПИ КТ, 2009.—56-б.

ЛИРИКАЛАРЫ: И.Юсупов лирикалары өз халқының күнделікті турмысы хәм тарийхый тәғдирине беккем байланыслылығы, миллий колоритиниң басымлылығы менен өзгешеленип турады. Изертлеушилердиң дурыс көрсеткениндей, «оның шығармаларын оқыу арқалы бүгінгі көп миллетли, көп тилли дүнья қарақалпақ халқының мың жыллық терең тарийхын хәм хәзирги оғада қоспалы, бай мазмунлы турмысы менен, оның миллий өзгешеликтери, өзгеше мәденияты хәм турмысы, минез-қулқы хәм салт-дәстүрлери менен жақыннан танысыу мүмкиншилигине ийе болды»¹.

И.Юсупов лирикаларында, ҳақықатында да, халықтың тарийхый тәғдири, қуғаншы хәм қайғы-хәсиретлери, қыян-кески гүреслерге толы көп қырлы, көп сырлы басып өткен өмир жолы үлкен романтикалық пафос хәм патриотлық сезимлер менен биринши жобаға қойып сүүретленеди. Оның усындай рухта жазылған лирикаларының қатарына «Аяз қала», «Әль Беруний туўылған жерде», «Қобыз», «Оссуарийлар», «Ноғайларға», «Қарақалпақты көп мақтама көзинше», «Қарақалпақ ҳаққында сөз» хәм т.б. қосықларын жатқарыуға болады. Мәселен, шайырдың «Ноғайларға» қосығында ата-бабаларымыздың аянышлы хәм аўыр тәғдири, олардың жөнсиз зулымлықлар себепли бүлинип көшип-қоныўлары, турмыс қыйыншылықларынан азып-тозыўлары, «Аяз қала» қосығында ақыллы хәм төрели басшылыққа умтылыўлары, «Әль Беруний туўылған жерде» қосығында Хорезм топырағында қағылған илим дабылының орта әсирлик дүньяны жаңғыртыуы усаған үлкен тарийхый әхмийетке ийе мәселелер сөз етиледи. Буның бир мысалын «Ноғайларға» қосығынан келтирилген төмендеги қатарлардан айқын сеземиз:

*Бизлер едик бул даланың сайғағы,
Аишы тәғдир оққа талай байлады,
Қуўғанында қаңбақ болып аўнадық,
Қара қуйын сүргининде заўладық.
Тентиредик хәр жылы бир орынға,
Таў аралап тасты гездик Қырымда,
Араладық Ақ Едилдиң қайыңын,
Паналадық Уллы журттың жайығын,
Муңымызды шақтық Қара теңизге,
Қасқыр шапса, бизлер қалдық ең изде...*

Усылайынша қарақалпақ халқына тән болған характердеги миллий белгилерди жеткерий шайырдың «Қарақалпақты көп мақтама көзинше» деп аталған қосығанда да бериледи:

¹ Нарымбетов Ж. Сахра гүли, 4-б.

*«Сумлық қылса, сыр алдырар баладай,
Кеуілшеклик минезине күйемен...
Ал, енди оның кең жазийра даладай
Азаматлық кең пейилин сүйемен!!»*

Қарақалпақ халқына тән болған кең пейиллик, миймандослық, ақ көкиреклик шайырдың көпшилик қосықларында жырланады. Әсиресе, «Тууған жер», «Ауыл, ауыл», «Таллы жағыстағы еске түсириулер», «Күншығыс жолаушысына», «Шөгирме», «Төк тауындағы ойлар» сыяқлы шығармаларында усы сыпат айрықша көзге тасланады:

*«Бизде сөз бар: мийман-ырыс, берекет,
Қонақ күтиу-зийнети ҳәр адамның.
Егер үйге бес күн мийман келмесе,
Шайы қонбас мениң байғұс анамның!!»*

Тууған жерди, халықты жырлау-бул қарақалпақ шайырларының барлығында, классик әдебияттың үәкиллери: Әжинияз, Бердақтан баслап ХХ әсир қарақалпақ әдебиятының шайырлары М.Дәрибаев, Ж.Аймурзаев, Т.Жумамуратов, Т.Мәтмуратов хәм т.б. орайлық темалардың бири. Бирақ, солай болса да шайыр Ибрайым Юсуповтың поэзиясында бул тема үлкен сүйиспеншилик, терең лиризм менен жырланады:

*«Тууған жерим» деген сөздин,
Мәни берип пайқасына
«Қояр едим жулдыз етип,
Аспандағы ай қасына...»*

Бул атлары аталған қосықларда тек ғана қарақалпақ халқын мақтау, тууған жер менен мактаныш етиу сезимлери ғана сәуәлеленип қоймастан, усы сезимлер хәр бир ауылға тән өзгешеликлери, елдің айырмашылық кәсийетлери менен жупкерлесип жырланады:

*«Тоқшылықтың салдарынан
Дәстүри көп ойлап тапқан,
Қыз узатса ауылынан,
Түскен жерин жаудай шапқан»*

Шайыр халықтың арасында бар дәстүрлердің бәрин дизип қуры мақтай бермей, оның айырым унамсыз көринислерине өзиниң сын пикирин де билдирип кетеди. Бирақ, бәрибир, шайырға өз тууған жери, ауылы жүрегине жүдә жақын:

*«Ауыл, ауыл! Бәрибир сен
Жақынсаң жан жүрегіме.
Сүймегенде сени әбден,
Бундай сөзлер келеди ме!*

*Сени деген ұақларымда,
Сағынышың молайтады.
Билимсизлеу жақларыңды
Мен айтпасам, ким айтады?»*

И.Юсупов туған жерди, оның сулыұ тәбиятын, инсанның ана топырағы, киндик қаны тамған жери менен байланысын бұрыннан да жырлап қиятырғаны менен, ғәрезсизлик дәуиринде ғана усы ата мөкән-тийкарғы Ұатаны екенлигин жырлауға мүмкиншилик алғанлығын жасырмайды:

*«Ұа, еркинлик! Жүрген жериң қут қандай!
Не бар сениң орыныңды тутқандай?
Суңқар қустың пәруазы бар өзинде,
Тауға шығып, таза хауа жутқандай,
Қайраудағы ғаздай едиң байлаулы,
Сәл талпынсаң, ийең қабақ шытқандай,
Партияны жырладық тек атам деп,
Тууған елди айтқызбады-ау Ұатан деп»*

Усы туған жер, ана-Ұатан менен мақтаныш етиу сезимлери, шайырдың тәбият хаққындағы жазылған қосықларында «Сексеуил» (1963), «Қара тал» (1955), «Қырғауыл» хәм т.б. қосықларында да көркем сүүретленеди:

*«Қақшыйып қыйынлыққа төс керуіли,
Билмейди қула дүзде сескениүди»*

Мине, усындай қыйыншылықты мәртлик, сабырлылық, қайсарлылық пенен қарсы алыу шайыр сүйген қарақалпақ халқының характерине тән белги. Бул сыпатты шайыр өз лирикаларында поэтикалық детальлар арқалы оғада шеберлик пенен сәулелендирип бере алған. Мысал ушын «Сексеуил» қосығын алып қарайық:

*«Туқымы жер таңламай өнип кетер,
Жасында көк шыршадай дөнип кетер.
Жанса да тегин жанбай, адамзатқа-
Бойындағы бар қызыуын берип кетер».*

Қосықта сүўретленген бул сексеўил карақалпақлардың кумлы дала-ларында өсетуғын өсимлик. Ол шығармада сексеўил бизиң миллий тәбиятымыздың тымсалы сыпатында сүўретленип қоймастан, карақалпақ халқының сахрайылығының, шыдамлы батыр, мәрт халық екенлигиниң символы сыпатында да көрсетиледи. Шайыр усы өсимлик деталы арқалы инсан характеринде ушырасатуғын айырым пазыйлетлерди улыўмаластырып береді.

Шайыр «Қара тал» (1955) қосығында да өзи туўылып кәмалға келген мөканның гөззал келбетин жоқары поэтикалық қатарлар менен оқыўшының көз алдына келтирип сүўретлейди.

Еки қатарлы қосық формасында жазылған бул поэтикалық дөретпеде, мына қатарлар арқалы шайырдың туўған жерге тунғыш перзентлик сезиминиң ояныўы менен бирге, оған деген сағынышын да сеземиз:

*«Суў бойында шайқатылған жаным қара тал,
Маған бальзам, сен тымықта шақырған самал,
Маған туўысқан хәр шыбығың хәм бүртиклерин,
Сениң астың-киндигимнен қан тамған жерим.*

*Анам саған байлап мениң әткөнишегимди,
Тербеткенде ырғалғансаң хайялап сен де.*

*Сениң үниң, турсаң гүўлеп алдында тамның,
Жаныма үнлес ертегиндей өзиз анамның.*

*Кешки иңирде жуғырласқан шоқ шымшықларың,
Берген маған шоқ минезиң, шоқ қылықларың»*

*Билим қуўып мен қалаға сапар шеккенде,
Хақ жол тилеп, анам менен узаттың сен де».*

Туўған жерге, балалық шағына деген сағыныш сезимлерин шайыр И.Юсуповтың хәр бир жазған қосықлар қатарларында көриўге болады:

*«Анам туўып, хәййиу айтып,
Сөйлеп жүрип тил үйреткен.
Умытарман оны қәйтип,
Ес билдирип, адам еткен!
Құлдыраған соқпақларын,
Сылдыраған салмаларын,
Тил дүзеткен тақмақларын,
Шүллик пенен аңғалағын...*

*Бала гезде нан батырып,
Сары майдың тортасына,
Блақ-қозы бағып жүріп,
Аяқтағы арқашына
Малы менен, шөби менен
Үйкелесіп бір өскенмен»*

(«Аўыл, аўыл», 1982)

Шайыр И.Юсуповтың «Ана тилиме» (1970) қосығы көпшиликке кеңнен мәлім. Бул қосықта өз ана тили менен мақтаныш сезими, қарақалпақ халқының узақтан қиятырған тарийхы, түркий тиллес халықлардың тамырының бир екенлиги, усы боранлы дәўирлерде қарақалпақ миллий тилинің сақланып келиўи, ана тилдің байлығы, көркемлиги йош пенен жырланады:

*«Байтерексең өскен гөне тамырдан,
Дилўарлығың қыл суўырған қамырдан.
Қарақалпақтың кеўил қусы сайраса,
Сөз қыйсыны ғәзийнеңнен табылған».*

И.Юсуповтың «Кеўил-кеўилден суў ишер» (1968), «Пошша торғайдың өлими» (1968), «Бир адамды бир адам» (1975), «Ғазлардың қанатында» (1978), «Әрманлар» (1980), «Диалектика» (1984), «Заман менен аяқ қосып жүрмесең» (1984), «Мәнгилик» (1989), «Аласар қус әнгимеси» (1989) хәм тағы басқа қосықлары философиялық характерге ийе. Бул қосықларда автордың заман, турмыс ҳаққында ой-пикирлери, өмир хәм өлим, жақсылық хәм жаманлық, садықлық хәм сатқынлық, кең пейиллик хәм қызғаншақлық хәм т.б.лар хаққындағы түсиниклери философиялық көркем сәўлелениўин табады.

Шайыр И.Юсуповтың лирикасының орайлық темаларының бири-бул дослық темасы.

Дөретиўшилик дәўирлеринин барлығында да шайыр халықлар дослығын хәр қыйлы аспектте жырлап, баслы идея-халықлар арасындағы татыўлық, дослық, бир-бирине жәрдем қол бериў, бул парахатшылық тиреги екенлигин айтып келген. Ертеде, 50-жыллары жазылған Россия хаққындағы, «Украина жүрегимдесең...» деп аталған циклындағы Киев, Қрещатик қалалары, украин халқы хаққындағы қосықлары, Армения, Кавказ, Қырғызстан, Қазакстан, Түркменстан, Өзбекстан хаққында жазылған хәр қыйлы атамдағы лирикалары усы халықлар арасындағы дослық темасын сөз етеди. Ал, 1960-жылы жазылған «Шыбығы сынса шынардың...» атлы қосығында болса, пүткил дүнья халықлары татыўлығы, аўызбиршилик, халық аралық тилеклеслик, адамлардың бир-биреўге

деген мехир-мухаббаты усаған улыўма инсанийлық машкалалар ортаға койылады.

Мине, усы көзқарастан қарағанда шайыр И.Юсуповтың «Қушаклас-сын Нева хәм Әмиў» (1964), «Хош келдин, түркменим, сапа келипсең!» (1967), «Саарема» (1968), «Мен Абайды ядқа билген халықпан» (1971), «Туўысқанлық» (1972) хәм т.б. усы сыяқлы қосықлары интернационаллық руўхта халықаралық бирликти улығлайтуғын хәм соның менен бирге, усы бирликке шақырыўшы үлкен руўхый қурал болған миллий көркем әдебиятлардың өз-ара байланысларының артықмашлығын тәрийплейтуғын шығармалар болып табылады.

Мийнет темасы - көркем әдебият, оның жанрларының бири - поэзия пайда болғалы бар тема. Мийнет хакқында жазбаған, оны жырламаған шайыр дерлик жоқ десе болады. Бирақ, И.Юсуповтың лирикасы қандай жеке өзіншелликке, айрықша лиризмге, терең поэтикалық шеберликке ийе болса, мийнет хакқында жазған қосықлары да тап сондай айрықшалықларға ийе, «мийнет ет, мийнет түби рәхәт» дегендей қурғак түсиниклер беріуден, бакырық, шақырықлардан аўлак. Оның бул темадағы қосықларында мийнет заўқы өзине тән хаўаз бенен көтеринки пафоста жырланады.

И.Юсупов бул қосықларында өз заманластарының сезим туйғыларын, кеўил-кейпи менен куўанышларын, арзыў-әрманларын олардың мийнетке болған қатнасы, түсиниклери менен тығыз байланыслылықта сәўлелендирип берген. Шайырдың мийнет темасындағы шығармаларында сол мийнет адамы жасаған дәўирдин идеясы менен көриниси айқын көзге тасланады. Елдеги үлкен қурылыслар, илим, техниканың раўажланыўы, елдин байлығы болған пахта хәм салы, буларды өсирген мийнеткеш дийқан И.Юсупов дөреткен қосықлардың қахарманлары болды. «Сениң қолларын», «Мен пахтакеш халықпан», «Пахтакеш баба», «Салы атызлары», «Пахта», «Пазналар», «Адам хәм космос» «Кесирткениң көзлери», «Тақыятас тарнаўы жанында ойланыў», «Сен мәрдана халықсан», «Поезд емес, елдин дәўлети келди», «Кеўлиңниң көшпели күни боларман» хәм т.б. қосықлары усы темаға арналған.

Шайыр «Сениң қолларын» (1955) қосығында әпиўайы мийнеткеш адам-пахтакеш дийқан образын жоқары поэтикалық шеберлик пенен сүүретлеген:

*«Ер азамат мийнетти сүйген
Иси менен қуўантар халқын,
Қара жерден фәзийне өндирген,
Жеңге, сениң қолларың алтын»*

Қосық дәўир талабын жырлағаны менен, айырым қосықларда жырланғанындай қып-қызыл сиясат емес. Деген менен, И.Юсупов белгиле

дәуірлерде поэзияға, ұлыұма көркем әдебиет алдына қойылған сиясатластырыу талабына өз пикирин былай билдиреди: «Бир ұақытлар болды, қосықта Сталин, партия, ұатан деген сөзлер араласпаса, оны қосық деп есапламады. Адамгершилик, мухаббат, тәбиет кубылыслары хаққында шайыр қосық жазса, олардың идеясы нашар шығарма деп назырқанып айтты»¹. Бул халықтың турмысындағы болып өткен тарийхый кубылыс еди. Кешеги тоталитар жәмийет тусында усындай социаллық буйыртпалар пенен жазылған шығармалар да болды. Бирақ, И.Юсуповтың мийнет темасындағы лирикаларында хақыйқый мийнет гөззаллығы, жер менен тиллес болған дийқанның ишки дүньясы, оның психологиясы хақыйқый поэзия талапларына сай оғада бир шеберлик пенен сәўлелениу тапты.

И.Юсуповтың мухаббат темасына жазылған қосықларынан «Шынтлап сүйген кеўил хаслан айнымас», «Мениң жигит ұақтым, сениң қыз ұақтың», «Анна Керн аллеясында», «Сулыұ екен Алма-атаның қызлары», «Саллана, долана барар бир жанан», «Қыздың кеўли қызыл гүл», «Комната №501», «Сағыныұ» хәм т.б. қосықларын атап көрсетиўге болады. Мухаббат сезимлери инсанды жақсы тәрәплерге ийтермелейди, сүйген адам жақсы болғысы келеди, бул адамзаттың дүньясындағы жүдә күшли хәм нәзик сезим. Мухаббат адамды бахытлы да хәм бахытсыз да етеди. Бирақ, мухаббатты қәдирлеп билиу керек, сүйгениңе садық болыу керек. Мине, соның ушын да шайыр «Шынтлап сүйген кеўил хаслан айнымас» (1955) деп аталған қосығында былай деп жазады:

*«Таза жүрек-таза тәлим себеби,
Мухаббатты алдай алмас сүйген жас.
Сүйсек, усылай шын сүйейик, себеби-
Шынтлап сүйген кеўил хаслан айнымас»*

Шайыр «Б ға», «Комната №501», «Сағыныұ», «Мениң жигит ұақтым, сениң қыз ұақтың...» хәм т.б. қосықларында жаслық ұақты, биринши мухаббат сезимлери хаққында романтикалық сағыныш пенен нәзик, купыя сырлар шертеди.

*«Жетинши қыз - Әмиу жулдызы,
Былайынша айтсам, маған аўыллас,
Ах, қой көзли қарақалпақ қызы,
Атыңды атап сыр берсем болмас...»*

(«Комната №501»).

¹ И.Юсупов. Жүреклерге жол ізлеп... Танламалы шығармаларының еки томлығы. 1 том.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.—7-бет.

*«Әйне сәхәр җақта ашылған гүлдей,
Қыз болып пәтиңе минген екенсең,
Ҳинд қолына түскен асыранды нилдей,
Үнсиз жетегине ере бердим мен...»*

(«Мениң жигит җақтым, сениң қыз җақтың...»)

Биз жоқарыда атап өткенимиздей шайыр И.Юсупов көркем аударма менен өзи шуғылланғанлығы себепли, әдебий байланыслар арқалы қарақалпақ поэзиясына жаңа лирикалық формалар: сонет, эпиграмма, элегия, баллада, монолог, ғәззел, рубаи хәм жаңа темалар, образлар алып келип, миллий поэзиямыздың хәр тәрәплеме байыуына үлес қосты.

Сонет-бул Европа әдебиятында ояныу дәуиринде Италияда XIII әсирдин ақыры XIV әсирдин басында жасаған Даньте Алигьеридин, XIV әсирде жасаған Франческо Петрарканың, XV әсирде жасаған Англия ояныу дәуириниң ири җәкили Вильям Шекспирдин дәретиўшилиқлеринде биринши рет пайда болады. Бул гуманист шайырлардың шығармаларын И.Юсупов жүдә жақыннан танысып үйренеди хәм усы жағдай оған бул лирикалық форманы өзи дәретиўге де мүмкиншилиқ туўғызады.

«Сорша» циклиндеги сонетлер, сондай-ақ «Танлаўлы шығармалары» ның биринши томына кирген сонетлеринде И.Юсупов әдебияттағы мәнгилик темалар болған адамгершилиқ, жақсылық, мәнгилик, өлим, өмир ҳаққында философиялық ойларын билдиреди.

Лирикалық поэзияның бир формасы болған баллада қарақалпақ поэзиясына И.Юсуповтың дәретиўшилигинде өзиниң ҳақыйқый миллий көринисин тапты. Орта әсирлерде Франция хәм Италияда пайда болған бул тарийхый жанр, рус шайырлары А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтовтың баллада дәретиўдеги дәстүрлери менен толысып, И.Юсуповтың поэзиясында миллий материал тийкарында өзгешеленип, бизиң қарақалпақ поэзиясын байытты. «Булақ ҳаққында баллада», «Шеткеридеги хата», «Градусник ҳаққында баллада», «Шайыр хәм әжел» оның бул жанрдағы үлкен табыслары есапланады. Шайырдың «Хұждан монологи», «Әжинияз монологи» «Экспромт», «Арал элегиялары», «Пошша торғайдың өлими», «Эпиграммалар» шығармалары да қарақалпақ поэзиясына енгизилген жаңа поэтикалық формалар екенлигинен дерек береді.

Оның «Ливадия жүзимликлеринде», «Алтас романтикасы», «Гәззал Юпшара», «Рица көли», «Орфейге», «Жулдыз қызы» хәм т.б. шығармалары болса миллий лирикамызды жаңа темалар, жаңа образлар менен байытты.

И.Юсуповтың хәмме дәретилген төртликлери философиялық сыпатқа ийе:

*«Асып-тасыў суўға ғана жарасар,
Бассынба сен басқаларды төменсип,
Өскен сайын тут өзиңди аласа,
Ағаш мийўа питкен сайын төменшик»*

И.Юсупов прозалық дәрәтпелердин де шебери. Алымлар ўақтында И.Юсуповтың «Сейдан ғаррының геўиши» гүрриңин «прозадағы поэзия» (М.Нурмухамедов) деп баға берди. «Ғарры туттағы гүз», «Естен шықпас еки күн», «Шайырдың бахыты», «Нөкисте бәхәр» хәм т.б. гүрринлери кызыклы сюжетлерге қурылып, сулыў, образлы тил менен жазылған.

ПОЭМАЛАРЫ: И.Юсуповтың поэмаларын формалық жақтан эпикалық, лиро-эпикалық, лиро-драмалық, романтикалық, тарийхый, ертеклик, мифлик-аллегориялық поэмалары деп бир неше түрге бөлип қараўға болады. Мысалы, оның «Жолдас муғаллим», «Акация гүллеген жерде», «Шеткеридеги хата», «Ўатан топырағы» поэмалары эпикалық поэмалардың мысалы екенлигинен дерек берсе, «Актрисаның ығбалы» поэмасы лиро-драмалық, «Дала әрманлары» поэмасы лиро-романтикалық, «Тумарис», «Қарақалпақ хақкында сөз» поэмалары тарийхый, «Гилемши хаял хақкында хақыйкатлық», «Бүлбил уясы», «Мәмелек ой» поэмалары лиро-эпикалық, «Ески фонтан ертеги», «Мәнги булақ», «Посейдонның ғәзеби» поэмалары мифлик-аллегориялық формалық сыпатлары менен ажыралып турады.

Шайыр поэмаларына хронологиялық жақтан дәўирлестириў принципде пикир жүритетуғын болсақ, оның «Жолдас муғаллим» (1949) поэмасы эпикалық поэзиядағы туңғыш табыслы қәдеми болып табылады.

XX әсир қарақалпақ әдебиятының 70-жылларға дейинги дәўири ишинде әдебиятта жана сиясий-жәмийетлик, экономикалық, социал-турмыслық хәм мәдений тарийхый шараятлар жүзеге келтирген жана дәўир адамының образын жасаў, халықты ғалаба саўатландырыў, хаял-қызлар турмысындағы жаңаланыў жөнелисин, олардың жәмийетлик санасының өсиўин көрсетиў, халықлар дослығын ашып бериў усаған машқалалар әдебияттың раўажланыўының баслы бағдарларын көрсетип турыўшы тийкарғы сыпатлы белгилер болғанындай, И.Юсуповтың «Жолдас муғаллим» поэмасында да XX әсирдин 20-30-жылларындағы қарақалпақ аўылларында алып барылып атырған ағартыўшылық, билимлендириў хәм тәрбия ислериндеги жана дәўир, жана жәмийет муғаллиминин устазлық искерликлерин көрсетиў баслы машқалалардан есапланады. Поэмада бул идея жана заман, жана усыл муғаллими Ораз образы аркалы ашып бериледи. Поэмада бас қахарман Ораздың халықтың қараңғы санасына билим нурын куйыў ушын алып барған гүреслери менен пидәкерлик хызметлери эпикалық жобада кең түрде сөз етиледи.

Поэма турмыс хақықатлығын сүүретлеуі усылының жетилисиуі, реалистлик сыпатының тереңлесиуі жағынан 30-жылларда дөреген карақалпақ поэмаларына карағанда бир қанша жетискенликлери менен көзге тасланады. Автор поэма сюжетине тийкар болған ўақыяларды сүүретлеуде тәбийийлығы жағынан турмыстың өзінде болған формасына бир қанша жақынласады хәм усы мазмунға сай форма да табады. Жас илимпаз Қ.Мәмбетовтың көрсетиуінше, бул поэмада сүүретлеудин «реализм усылы менен бирге романтизмнің де айырым элементлери көзге түседи. Бирақ, реализм жетекши метод сыпатында поэманың формасын хәм мазмунын қәлиплестиреди¹».

Шайырдың 1952-жылы жазылған «Ақация гүллеген жерде» поэмасы өзиниң заманагәйлик сыпатының басымлығы, бир дем менен оқылатуғын жыллы лиризм, қахарман образын жасаудағы конкретлиги менен өзгешеленип турады. Поэма екинши жер жүзилик урыстан кейин «қыйраған халық хожалығын қайта тиклеу» деген атама менен тарийхка кирген дәуирдин өзине тән өзгешеликлерин сәўлелендириуе бағышланған. Онда усы өзгешелик хәм өзгерислердин айқын мысалларының бири сыпатында Қарақалпақстанда урыстан кейинги жылларда салынған бирден-бир санаат орайы Тахиятас қаласының қурылысы, оны қурыудағы миллетлер ара дослық хәм туўысқанлықтың бирлиги, жәрдемге келген жаслардың пидәкерлик мийнетлери сөз етиледи. Шығармада халықтың айдын келешектиң саррас гүзар жолына шығып алыуында, өсиўшиликке ерисиуінде дослық хәм туўысқанлыққа, аўыз-биршиликке тийкарланған жәмәәтлик мийнеттиң тутқан орнын көрсетиу баслы идея етип берилген.

И.Юсуповтың поэмашылықта эпикалық поэмалардан басланған бул дәслепки қәдемлери өз тәбийий жолы менен әсте-ақырынлықта баска жаңа сыпатлы белгилерге өсип өтип, лиро-эпикалық, лиро-драмалық поэмалардың пайда болыуын келтирип шығарады. Мәселен, оның 1960-жылы басылып шыққан «Ойлар» топламына киргизилген поэмаларының бири «Актрисаның ығбалы» (1956-1958) лиро-драмалық поэма болса, «Гилемши хаял хаққында хақықатлық» (1955-1959) поэмасы лиро-эпикалық поэма болып табылады.

Шайырдың «Актрисаның ығбалы» поэмасында излениўшендик, поэтикалық толғаныслар, лиризм хәм драматизм айқын көзге тасланып турады. Дурыс, поэма эпикалық шығармаларға тән кең хәм бай мазмунлы сюжетке де, усы сюжетке сай кең көлемли композициялық қурылысқа да, ўақыяларды сүүретлеудин кең қамтымлы, көп жобалы усылларына да ийе. Лекин, поэмада бул эпикалық сыпатлар лирикалық

¹ Мәмбетов Қ. И.Юсупов поэмалары.—Нөкис: НМПИ КТ.—2005.—31-б.

сезимлер менен жүйи билинбестей дәрежеде бириктирилип берилген. Поэма сүүрөтленген хәдийселердин сценалық формада, айтыс, диалоглар үлгисинде сахнадағы персонажлардың сөйлесіу тилиндегидей етип берилиуі усаған драмалық сыпатлардан да қалыс емес, айрықша онда лирикалық, драмалық сыпатлар эпикалық белгилерге қарағанда да басымырақ екенлиги менен көзге тасланады. С.Ахметов поэмада усы сыпатлардың басымлығын, яғный қахарманлардың кеуіл кеширмелериниң лирикалық бояулар менен берилиуін хәм оның қурылыс үлгисиниң сценалық үлгиде екенлигин есапқа алып, «Актрисаның ығбалы»н лиро-драмалық поэма деп атайды¹. Улыұма, бул поэмада қарақалпақ поэзиясы майданында бурыннан қәлиплеспеген драмалық сыпатты бурыннан өмир сүрип қиятырған лирикалық хәм эпикалық белгилер менен беккем синтезлейди.

Улыұма, бул поэма тек формалық жаналығы ғана емес, сахна ийелериниң образының шебер жасалыуы жағынан да 50-жыллар қарақалпақ поэмашылығының ең ири табысларының бири болды.

И.Юсуповтың «Актрисаның ығбалы» поэмасындағы бул жанрлық, көркемлик изленислер оның усы жылларда жазылған «Ески фонтан ертеги» (1957) поэмасында жәнә бир қыры менен көзге тасланады.

Поэма шығарманың эпиграфында А.С.Пушкиннен келтирилген қосық қатарларында атап өтилгениндей, ертеклик сюжетке (бир Қырым хикаятына) қурылған, жаманлықты жандырған, жақсылыққа жәрдемлескен нурланған жұлдыз, кеуілдиң шамы, қупыя сырға ийе бир әжайып от «мухаббат» хаққындағы реалистлик шығарма. Шығарма сюжетиниң усы өзгешелигине, яғный ондағы ертеклик мотивтиң реалистлик жобада берилиуіне қарап, бул поэманы ертек-поэма деп атасақ та болады. Себеби, шайыр шығармада бул ертектиң әпиуайы баянлаушысы емес, оның мазмунындағы уақыялар жөнелисине өз күйиниш, сүйинишлерин, өз көзқарасын билдирип барыушы, усылардан белгили бир жуумақлар келтирип шығарыушы лирик қахарман сыпатында көзге тасланады. Мысалы, поэманың басламасында шайыр бул мухаббат хаққында муңлы рәуиятты «бир әжайып от»қа теңесе, уақыялар баяны белгили бир кульминациялық шеклерге, шарықлау шыңына шыққан уақтында жәнә өзине нәубет берип, бар ықласы менен тас қашаулап, «хан қылұасын әуладларға аянлап» нәлет тамғасын басып атырған жас устадай ғужырланып, өзи образын жаратып атырған «сабағынан жауыз қол үзген», «арыулық тұтқыны қамалы»ның қурбаны болған жас грузин гөззалы Дилара қәбирине қарап ойларға талады, оның тәғдирине жаны ашып, тилеклеслик сезимлерин билдирип отырады.

¹ Ахметов С. Қарақалпақ совет поэзиясы.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.—313-б.

Көрип отырғанымыздай, поэма, сырттан карағанда, заңы-зорлық, кәсиби талаў болған, мудама қылышы қансыраған жаўыз хан Герейдин жәбирине ушырап, өмири тар кәпесте (хан хәреминде) өткен қызыл гүл Дилараның аянышлы тәғдири хаққында жазылғандай болып көринеди. Бирак, шығармада ханның жаўызлығы менен жас қыздың аянышлы тәғдирін көрсетиў биринши жобаға қойып сүўретленбейди. Автор поэмада, хәттеки, усы қылышынан қан тамған жаўыз ханның жүрегин де жибиткен, ашықларды ахыў-зар, шахты гәдә еткен хақыйқый мухаббат сезиминиң күш-қүдиретин көрсетип бериўди бас мақсет тутқан.

Шайыр 50-жыллура поэмашылығын «Гилемши ҳаял хаққында хақыйқатлық»¹ деп аталатуғын және бир жаңа поэма менен байытып, бул жыллардағы өз дәретиўшилигин қарақалпақ поэзиясының алдыңғы сапына шығарды.

Поэма атамасынан көринип турғанындай-ақ, гилемши ҳаял-қызлар турмысынан алып жазылған. Халық аңызына тийкарланып жазылыўы жағынан бул поэма «Ески фонтан ертеги»н азы-кем еслетеди. Еки поэма сүўретленген ҳаял-қыз қахарманлардың қайғы-дәртке толы аянышлы аўыр тәғдирлери де бул шығармаларды бир-бирине жақынластырады. Гейпара әдебиятшылар «Гилемши ҳаял хаққында хақыйқатлық» поэма-сындағы бул қайғылы сыпатларға (бахытсыз мухаббат, аянышлы ҳаял тәғдирлери хәм т.б.) қарап оны балладаға жақынластырады².

Бирак, автор шығармада ХХ әсирдин 20-жылларына дейинги гилемши түркмен ҳаял-қызларының аянышлы тәғдирін емес, гилемши ҳаяллардың бул өнериниң уллылығын, олардың өз өнерине болған садықлығын, өнерпазлық шеберлигин, өнерлиниң қолы ғана гүл болып қоймастан, жан дүньясы да өз өнериндей көркем, гөззал болатуғынлығын, өнер адамларының әпиўайы мийнет адамлары емес, қолы да, кеўли де алтын үлкен ийгиликли мақсет, нийет адамлары болатуғынлығын, сонлықтан да, олар өз өнерлерин халықтың ийгилиги, парахат мәплер ушын жумсаўды гөзлейтуғынлығын, бул нийетлерине жетиў ушын хәттеки, өлимнен де қорықпай, қайтпай гүресетуғын батырлық, мәртлик сыпатларын көрсетип бериўди бас мақсет еткен.

Бул идея шығарманың сюжетлик желисиниң раўажланыў барысынан айқын көзге тасланып турады хәм шығарма қахарманларының аянышлы аўыр тәғдирін сүўретлеў орнында исенимли етип ашып бериледи.

И.Юсупов 60-80-жылларда да қарақалпақ поэмашылығында табыс-лы дәретиўшилиқ мийнет етип, оны идеялық-жақтан хәр тәрәплеме байытты, поэмашылыққа романтикалық, тарийхый, ертеклиқ, мифлик-аллегориялық поэма усаған жаңа формалар алып кирди. Мысалы, «Дала

¹ Юсупов И. Ойлар.—Нөкис, «Қарақалпақстан», 1960.

² Ахметов С. Қарақалпақ совет поэзиясы.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.—327-б.

эрманлары», «Тумарис», «Шеткеридеги хата», «Бұлбил уясы», «Мәмелек ой», «Посейдонның ғәзеби», «Мәңги булақ», «Ұатан топырағы» поэмалары бул пикиримиздин айқын дәлийли. Бул дәретпелердеги образлардың сайрам-сайрам болып жасалыуы, формалық өзгешелик, сюжет таңлаудағы тапқырлық, өткир турмыслық конфликтлер таңдай билиу-шилик, тематикалық рәңбәрендик автордың поэмалардан поэмаға үлкен излениушилик пенен өсип өтип, жанр сырларын менгеріуге үлкен дәретіушилик қатнас жасап атырғанлығынан дерек береді.

«Дала эрманлары» (1964) поэмасы өзиниң романтикалық рухы менен ажыралып турады. Поэмада шексиз кең Үстирт жәзийрасының сырлы байлықлар кәнин өзлестіриуши геологлардың қахарманлық ислери, әсиримиз орталарында Қарақалпақстанда жүз берип атырған жаңа өзгерислер жырланады.

Поэмада Үстирттиң ески тилсиз, тилсим қорқынышлы, соның менен бирге, бай тарийхқа толы ески өтмиши менен жаңа әсир адамларының илимге тийкарланған саналы мийнети арқасында жаңарған жамалы шебер салыстырыулар арқалы лиро-романтикалық жобада сәўлелениуин тапқан, онда талай тарийхий ўақыялардың гүўасы болған ғәзийнеге бай хәм зықна кең далаңлық Үстирт тәбияты менен оны өзлестіриуе умтылып атырған инсан арасындағы байланыс орайлық орында турады.

Поэма романтикалық руўхы, идеялық бағыты, формасы жағынан карақалпақ поэзиясында жаңа қубылыс болғанындай, өршил ой ийеси, өзиниң билими, таланты, мийнеткешлиги, қыйыншылықтан қорықпайтуғын қайсар, соның менен бирге, Ұатанға, досларға, кәсибине деген сап муҳаббатқа толы адамгершиликли әлпайым минези менен меніреу даланың да тилсим тилин тапқан, қойны ғәзийнеге толы сыйқырлы сырын ашқан көзи теңіздей көк, аспандай мөлдир, ушқыр қыяллары самалдай еркин Арқаның сахибжамалы - рус қызы Мария усаған заманагөй жаслардың романтикалық образын жасау сыпатлары бойынша 60-жыллар карақалпақ поэмашылығына жаңа леп алып келди.

Поэмадағы «жабайы шөлге өмир әкелип, өз өмирин қурбан еткен жас ойшыл» қыздың трагедиялық халатын көрип, оның жарқын келешек ушын уллы эрманлар жолындағы қахарманлық хәрекетлерине бас иймей тура алмайсаң:

*Қызған таба яңлы хәўирли дала,
Елпилдеп қууарып аппақ маялыш,
Маялыш түбинде солғын бир лала-
Қыз жатар. Толқыйды сағымлар алыс¹.*

¹ Юсупов И. Шығармаларының еки томлығы. 2-том. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979. — 90-б.

И.Юсуповтың 60-жыллардың ақырында жазылған және бир поэмасы-бул «Шеткеридеги хата¹» болып табылады. Бул поэма усы жыллар каракалпак әдебиятында дөреген көпшилик шығармалар сыяклы екінши жер жүзлик урыс дәуіріндеги қанлы ұақыяларды хәм усы урыс келтирип шығарған аянышлы ақыбетлерди сәўлелендирип бериўге бағышланған. Поэма идеясы адамларды, қайсы миллет ўәкиллери болыўына карамастан, бир-бирин хұрметлеўге, адамгершиликли болыўға, яғный адамлар арасындағы дослықты, мехир-мухаббатты улығлаўға шақырады.

Шығармада бул идея лирикалық қахарман-автор, украин кемпир, еки офицер—лирикалық қахарманның ағасы хәм украин кемпирдиң баласы образы арқалы ашып бериледи. Булар поэманың бас қахарманлары да болып есапланады. Ал, шығармадағы кемпирдиң ғаррысы, шофер ғарры хәм немец полицейлери бул қахарманлар образын толықтырыўшы персонажлар сыпатында геўделенеди.

Автор поэма ўақыясын жүдә әпиўайы хәдийседен баслап, шығарма сюжетлик желисиниң барысында үлкен жәмийетлик әхмийетке ийе улыўма халықлық, хәтте халық аралық улыўма инсанийлық мәселелерди ортаға қояды:

*Украина, Украина!
Жүрсем де мен Шығыс бетте,
Қысқа күнге қырқ айтарман,
Сениң мүбәрек атыңды,
Топырақтан тыс жүрсем мұдам-
Сағынарман сол хатаңды.*

И.Юсупов поэмаларының жанрлық өзгешелиги бойынша изертлеў жумысын алып барып атырған жас илимпаз Қ.Мәмбетов бул үзиндидеги украинша «хата» (бизинше «жай», «хәўли») сөзиниң поэтикалық деталь дәрежесине көтерилгенлигин жүдә жақсы түсиндирип берген². Хәқыйқатында да, шайыр шығармада урыс жылларында украин-қаракалпак дослығын қәлиплестирген бул «хатаны» жер жүзиндеги халық аралық дослық пенен ушласатуғын улыўма инсанийлық дослық үйи мәнисине көтерип, типик дәрежеде сәўлелендирип бере алған.

Шайыр поэмада лирик-қахарман-автор образын жасаўда да үлкен поэтикалық шеберлик көрсеткен. Буны биз поэма басындағы лирикалық шегинистен айқын сезиўимизге болады:

¹ Юсупов И. Тумарис хәм басқа да поэмалар.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1974.—237-242-б.

² Мәмбетов Қ. И.Юсуповтың поэмалары, 25-б.

*«Неге тыныш жатпадым мен,
Қара талдың саясында,
Украина сүйген менен,
Жамғыр сени аясын ба?!»*

Бул, демек, дослықты жанындай кәстерлеуші лирик қахарман «саялы кара таллар мөканы»-қарақалпақ диярының адамы деген сөз.

Поэма турмыс хақықатлығын ұсылайынша көркем образды етип сәулелендіруі жағынан тек ғана 60-жыллар поэмашылығының емес, ал сол дәуірдегі пүткіл қарақалпақ поэзиясының урыс дәуірі хақықатлығын жоқары идеялық көркемлік сапада сәулелендіріп берген ең жақсы эпикалық туындыларынан есапланады.

Адамлардағы ел-халық мәпи, оның азатлығы үшін қайтпай гүресе-туғын батырлық, мәртлік, садықлық ұсаған сыпатларды көркем етип сүретлеп бериу шайырдың тарийхый темаға бағышланған «Тумарис» (1970) поэмасында буннан да айқынырақ көзге тасланады. Поэмада қарақалпақ халқының өтмишиндегі аңызға айланып кеткен тарийхый ўақыяларына бүгинги күн көзқарасынан үлкен шайырлық сезгирлік хәм көрегенлік пенен дыққат аударылады, онда шайырдың:

*Дәрьяның оң жағасында,
Массагетлер даласында,
Еки ярым мың жылдай бурын
Болды усы қанлы қырғын...*

—деп жазғанындай, бизиң эрамыздан бурынғы VII-V әсирлерде Аралдың кубла-шығыс бойларында жасаған, қарақалпақлардың ата-бабалары есапланған сақ-массагет кәўимлериниң, соның ишинде апасиак-ана саклардың хаял патшасы ер жүрек, мәрт бахадыр Тумаристиң өз жери, өз ели-өз кәўимлериниң азатлығы, гәрезсизлиги үшін жахангир жаўыз патша - Персия шахы Кирге (қанхор Кейхысраўға) қарсы алып барған қахарманлық гүреслери сөз етиледи.

Поэма сюжети сырттан қарағанда аўыр хәм қурамалырақтай болып сезилгени менен, оның кескин драматик ситуациялар менен тәсиршен лирикалық ой-толғаныслардан туратуғын ўақыялар ағымы оқыўшыны бирден өзине тартады хәм ақырына шекем бир дем менен оқып болыўға асықтырады. Мәселен, поэма басында оқыўшы перзентиниң азасынан жүрек-баўыры кәбап болып, басын ийип сарсылған ананың қайғы-уўайымлары менен шериклес болып, бирге қабырғасы қайысса, буннан кейинги жаўынгерлик руўхтағы сүўретлеўлерден оқыўшы да басын тик көтерип, жаўға деген жек көриўшилик гәзеп оты қайнап, оған қарсы гүресийге ант ишип атырғандай ғужырланады.

Поэма жуўмағындағы Кир патшаның қылыш кескен геллеси қан толы меске тығып жиберилген эпизодтағы Тумаристің ой-толғаныстарының берилиуі тийкарғы идеяны еле де айдынластырыу ушын колланылған, сәтти шыққан образлы көркем сүүретлеулер деўге болады:

*«Биреу басқаға гөр қазса,
Өзи түсип қалар болар,
Бир аш құрдым болар екен,
Адамның көзи. Бирақ, та-
Ақыры ол толар екен
Тек бир қысым топыраққа.
Лебизимди алып еске,
Тойдырайын қанға сени»
Деп қан толы қара меске
Тығып жиберди геллени... (290-б.).*

Улыўма, бул поэмада шайырдың «халық аңыз тарийхынан реалистлик жуўмақ шығарыуы - оның көркемлик ойлауының заман руўхы менен сәйкеслигинен дерек береді».

Шайырдың тарийхый теманы сәўлелендирип бериўдеги және бир табысы - 70-жылларда жазылған «Қарақалпақ хаккында сөз» поэмасы болды. Поэма публицистикалық сыпатлары басым эпикалық дөретпе. Бирақ, онда лирикалық сүүретлеулер менен лирик-қахарман-авторлық толғаныстар тийкарғы дыққат итибарда турады. Сонлықтан да, ХХ әсирдиң 20-жылларына дейин дәрьяның аржағы Хийўа ханлығына, бержағы Россия патшалығына қараслы болып, еки бөлинген қарақалпақ елин өз аты менен өз алдына бир мәмлекетшиликке бирлестириу ушын гүрескен халқымыздың сүйикли перзенти, ХХ әсирдеги белгили мәмлекетлик ғайраткер Аллаяр Досназаров хаккындағы авторлық толғаныс поэманың тийкарғы сюжетлик өзегин қурайды. Поэмада қарақалпақ халқының тарийхый тәғдириндеги усы үлкен ўақыя - дәрьяның еки бойындағы қарақалпақлардың биригип, өз алдына отау тигиўиниң тарийхый әхмийетин көрсетиу идеясы бул жөнелисте бир-бирине қап-қолласып, дослық жәрдем қолларын созған ел азаматлары Аллаяр хәм Бабажанлардың образын жасау аркалы эпикалық жобада ашып бериледи. Усы мәмлекетшилик дүзиу ушын алып барылған гүреслер менен қарама-қарсылықларды сүүретлеу поэмаға эпикалық сыпат енгизип турса, лирик қахарманның ўақыяға тиккелей араласып, өз оқыўшылары менен сырласқан шайырлық толғаныстары шығармадағы лирикалық сыпатты да тәмийинлейди.

И.Юсупов өзиниң ХХ әсирдиң соңғы он жыллықларында дөрген эпикалық шығармаларында («Мәңги булақ», «Посейдонның гәзеби»,

«Бұлбил уясы» хәм т.б. поэмаларында) тийкарғы дыққатты тарийх пенен бүгинги күннің хәм келешектиң оғада әхмийетли машқалаларын сәўлелендириўге қаратты. Оның бул шығармаларында халқымыздың өткен өтмишимиздеги тарийхый тәғдириери менен кешеги аласатлы дәўирлерде басынан кеширген руўхый-экологиялық дағдарыслары хәр қыйлы формаларда терең ойлылық хәм көркемлилик пенен кең түрде сәўлелениўин таўып, жоқары адамгершилик, парахатшылық, сап мухаббат, Ана-Ўатан, әдеп-икрам тазалығы, тәбият хәм инсан, жер-суў, экология, Арал тәғдири, машқалалары ортаға қойылады. Мәселен, оның 80-жылларда жазылып, 1992-жылы шайырдың еки томлығында толықтырылып басылып шыққан «Мәңги булақ» поэмасында Ўатан ышқы, патриотизм идеялары алға сүрилген. Мысалы, поэмадағы патша менен Әрастудың сөйлесиўине бир нәзер таслайық:

Патша: *«Атып жығылады, жатып атады...»
Әстапурла, бул сахрайы халықтың
Өйттип қорғағандай не байлығы бар?*

Әрасту: *Кулан шөлин сүйер, қызғыш уясын,
Адам елин сүймес байлығы ушын,
Сүйер оны Ўатан болғаны ушын,
Азатлық хәм Ўатан-ең уллы байлық...*

Бул идея поэмада жалаң ҳалда емес, ал тарийхый хәм реалы турмыслық ўақыялар менен әпсанаўий-мифлик, фантастикалық ўақыялардың жүйи билинбестей етип бириккен көркем синтези драмалық формада шебер сүўретлеўлер арқалы ашып бериледи. Бул сыпатлы белгилерине қарап поэманы әпсанаўий-тарийхый-фантастикалық драма-поэма десе де болады. Өйткени, поэмада бул формалық сыпатлы белгилердин хәммеси де тендей көзге тасланады. Шығарма өзиниң драмалық формасы бойынша «Актрисаның ығбалы» лиро-драмалық поэмасын ядқа салады.

Поэмада бүгинги күннің оғада әхмийетли машқалаларының бири - экология, Арал тәғдири мәселелерине де үлкен дыққат аўдарылған. Мысалы, ондағы Арал теңизиниң сақланып қалыў жолындағы излениўлер, келешек үш мыңыншы жылларда дәрәя суўының пулыт пенен басқарылыўы, жасалма жаўынның суўынан пайдаланыў усаған қыялыў ўақыялар усы мәселелерди ашып бериў ушын қолланылған эпизодлар болып табылады.

Поэма тек формалық жақтан емес, ортаға қойған мәселесиниң мәңгилик маңызға ийелиги менен де үлкен әхмийетке ийе. Себеби, онда улыўма инсаниятлық мәңги өмир мәселеси хәр қыйлы психологиядағы, хәр қыйлы кәсиптеги хәр қыйлы қатлам ўәкиллери образы арқалы

оғада шеберлік пенен көркем хәм исенимли етип ашып бериледи. Мысалы, поэмада Искендер патша-(Александр Македонский) Жәхәнгир шах, Әрасту (Аристотель)—әййемги грек алымы, Асқар—тас қашап мүсин соғыушы скульптор жигит, Ғарры аңшы-Асқардың атасы, Птоломей-Искендер патшаның әскербасысы, Онесия-Аязханның қызы, Асқардың қалыңлығы, Онесия-2- Онесияның шаулығынан туўған қуўлық қызы, Сулайман патшаның қуў геллеси, мәңги суў излеушилер, негр баласы, гидрологлар, психиатр врачлар, академик, юрист, гид, дийқанлар, ойыншы қызлар, сарай адамлары сыяқлы қахарманлар хәм персонаждардың қатнасыуы буның айқын дәлийли.

Бир айта кететуғын нәрсе-поэмада шайыр қахарманлар образын жаратыуда өзи таңлап алған формаға сай фольклорлық әпсанауый-фантастикалық сыпатларды қаншама тереңлестиргени менен, бул образлардың тарийхый тамырларын беккем сақлап қалады, олардың идеялық-эстетикалық хызметин бүгинги күннің көзқарасы менен шебер ушластырады. Мысалы, поэмада Искендер патшаның (Александр Македонский) тарийхта жәхәнге белгили болған қанға да, дүньяға да көзи тоймаған қанхорлық, жауызлық, Әрастудың ойшыл-данышпанлық, тапқырлық, инсаныйлық реалистлик сыпатлары өзинин бурынғы тарийхый халатын сақлаған ҳалда исенимли сәулелениуин табады. Ал, олардың образын жаратыудағы әпсанауый-фантастикалық усыллар болса, поэманың формалық белгилерин тәмийинлеу менен бирге, ондағы ортаға қойылған тийқарғы мәселелер инсан хәм тәбият, адамлар арасындағы қарым-қатнас, сап-таза мухаббат, парахатшылық, жер-суў, экология, Арал тәғдири машқалаларын ашып бериуге хызмет етеди. Анығырақ етип айтқанда, поэмадағы бул әпсанауый-фантастикалық усыл арқалы оғуз (Окс)-Әмиүдәрья суўының тартылуы сыры, мәңги булақ суўының мәңги ҳаят бериуиниң ақылға муўапық емеслиги, ҳакыйқый мәңги булақ - инсан ақылы, оның сап таза мухаббаты, үлкен адамгершилиги, тыныш татыулықтағы парахат турмысы екенлиги көрсетиледи.

Поэмадағы урысқумар, даңқпараз, мийримсиз хәм қанхор әскер басы Птоломейдин бир-бирин шыннан сүйген Асқар менен Онесияны тутқын етип қолға түсириуи, солай етип, олардан мәңги булақ суўының сырын билиуи, патшаның буйрығы менен Асқардың мәңги булақ суўын алып келип, қақпаш балықты тирилтип сынап көриулер, дүнья-малға, жер-жәхәнге көзи тоймаған нәпсиқаў Искендер патшаның өмирди де мәңгилик өзиники етип алғысы келип, мәңги булақ суўынан ишиуи, бул суўды Әрасту менен Птоломейге де иштириуи, уйқыға кетиуи, түс көриуи, түсинде 3300-жылы уйқыдан оянып, сол дәуир адамлары менен ушырасыуы, дәуир адамлары оларды актерлар шығар деп қабыл етиуи, олар менен хеш кимнің тарийхый тулға сыпатында есапласпаўлары,

келешек әуладлардың өткерген кеңеси, рациядағы дауыс, врачлар сөйлесиги, ақырында Искендер, Птолемейлердің емлетіуі ушын космостағы санаторияға жиберилиуі, Искендер патша менен Онесия-2 арасындағы мухаббат сезимлери ұақыялары, мине, усындай әпсанауый-фантастикалық сүүретлеуі усыллары бирикпесиниң жемиси болып табылады.

Птолемей бул ұақыяларды сүүретлеуі барысында да урысқумар, мийримсиз хәм қанхор әскербасшы сыпатында қатты сынға алынады. Ал, бул сүүретлеулердеги Ашық океаннан Арал теңизге суудың келип түсиуі, дәрья, теңиз сууының тасып, хәтте Үстиртти де суу басып кетиуі, дәрья тарнауына қурылған шлюзды жыртып, үш акуланың Арал теңизи бассейнине өтип кетиуі, ең қәуипли урыс қуралларының шобытханада жатыуы усаған фантастикалық ұақыялар болса, поэманың тийкарғы идеясы-шайырдың сап-таза хәуалы, жери хасылдар, дәрья, теңизи сууға, дәстурханы нанға толы, урыс-қағыссыз жасайтуғын парахат өмир, сол өмирди қәдирлеп-кәстерлеуі кереклиги хәққындағы айтылажақ ойларынан дерек береді. Хәқыйқатында да, шайыр поэмада сүүретленген бул болған хәм болыуы мүмкин болған ұақыялар арқалы адамзаттын дүньяхорлық, жауызлық, урысқумарлық усаған жаман иллетлери өмириниң қысқа екенлигин, ақыбети хорлыққа алып келетуғынлығын, адамзат бул жасалма мәңги өмир ушын емес, инсанияттын, тәбияттын мәңгиліги ушын гүресіуі кереклигин, солар ушын гүрескен өмир ғана мәңги азат хәм абат өмир болатуғынлығын үлкен көрегенлик хәм көркем шеберлик пенен исенимли етип көрсетип бере алған.

Улыұма, поэма 80-жыллар поэзиясындағы инсанияттын ийгиликли машқалаларын хәзирги дәуір руұхына сай, усы дәуір адамларының көркем эстетикалық талғамы талаптарына мууапық ортаға қойған хәм көркем формада шешіп бере алған ең қунлы дәретпелерден есапланады.

Шайырдың 80-жыллардың ортасында жазылған «Посейдонның ғәзеби» поэмасы идеялық бағыты бойынша жоқарыда биз таллап өткен «Мәңги булақ» поэмасына бир қанша жақын келеді. Поэма идеясы Арал трагедиясын, экологиялық апатшылықтын ақыбетлерин көрсетиуіге қаратылған. Дурыс, кешегі жақын өтмишимиздегі Қарақалпақстанда тиришилиқ тийкары болған Әмиүдәрьяның сууы тартылып, Арал теңизиниң қурып, оның ултаны дузлы кум далаңдықларға айланып кеткенлиги соңғы ұақытлары хәммеге бес бармақтай аян болып кеткен тарийхый хәқыйқатлық. Арал теңизин қәлпине келтириуі ушын бурынғы аұқам мәмлекетлери көлеминде көп ислердиң алып барылғаны да рас. Бирақ, олардың көпшилиги қурғақ үәделер, жансыз қарарлар болып қардай борағаны болмаса, Аралға суу келтириуіге хеш қандай пайдасы тийген жоқ. Орай да өз мәпин ойлап, бир теңизди қурдымдай қурытқанын түсинсе де, оны қорғап қалыуі ушын жәхән жәмийетшилигинен

жәрдем сорауға жүрексинбеди. Суу жағалап атырған Орайлық Азиядағы қоңсы республикалар болса дегбирден сасып, өз көмешлерине күл тартып, хәр қайсысы өз жасалма теңизлери менен өз суу сақлағышларын толтырып қалыу менен бәнт болды. Арал барған сайын сууға емес, сөзге толып, жер жүзинен биротала жоқ болып кетиу халатына келди. И.Юсупов, Т.Қайыпбергеновтай шайыр-жазыушыларымыз буны айтып, жер жәхәнге жар салыу зөрүрлигин түсингени менен, сол уақытларда хуқимранлық етип турған тоталитар мәмлкеттиң сиясаты буған жол қоймас еди.

Усыны түсинген талантлы шайыр И.Юсупов поэмада бул хақыйқатлықты астарлы түрде, аллегориялық формада сәулендирип береді.

Поэма, хақыйқатында да, идеялық-эстетикалық бағдары, сюжетлик-композициялық қурылысы, образ жасау ұсыллары бойынша аллегориялық шығарма талаптарына толық жууап береді. Сол ушын да айырым әдебиятшылар бул поэмаға аллегориялық шығарма сыпатында баха берген. Былайынша айтқанда, бул дәретпени «аллегориялық поэма» десек болады. Себеби, бул дәретпедегі аллегориялық мәниге ийе ертеклик, әпсанауий сюжетлер реаль турмыслық уақыялардың жасырын астары сыпатында берилген.

Улыуа, поэмада шайыр Арал теңизиниң қурып кетиуине байланыс-лы жүз берген бул экологиялық апатшылықты сүүретлеп беріу арқалы адамзатты тәбиятқа абайлап қатнас жасауға шақырыу идеясын үлкен шайырлық шеберлик пенен оғада исенимли етип жеткерип бере алған.

Шайырдың поэма соңындағы «Ағын суудан енди теңиздин жаны» деген оптимистлик жууамағы да оқыушыда келешекке деген үлкен исеним арттырады.

И.Юсуповтың «Бұлбил уясы» («Әмиүдәрәя», №6-7, 1987) поэмасында да жоқарыда таллап өтилген поэмаларына тән болған улыуа инсаныйлық машқалалар ортаға қойылады. Бирак, бул машқала поэмада басқаша турмыс материалын-екинши жер жүзилик урыс дәуириндегі турмыс хақыйқатлығын сәулендирип беріу арқалы сөз етиледі.

Шайыр поэмада тымсаллық, символикалық көринислер менен хақыйқый турмыс уақыяларын жүйи билинбестей етип жупкерлестірип сүүретлеп беріудин жақсы бир усылын қолланған. Поэманың тийкарғы идеясы сүүретленген уақыялар бир орайға, бир поэтикалық образ - бұлбил уясы әтирапына тығыз жәмлестірилиуі арқалы шебер ашып берилген. Бундағы бузылған бұлбил уясы тек ғана поэтикалық деталь ғана болып қоймастан, типик дәрежеге жеткен метафоралық образ да болып табылады. Шайыр поэмада бузылған бұлбил уясы деталы арқалы екинши жер жүзилик дәуиринде ашық ярдан, бала атадан, ата баладан айырылып, «Егер түсип кетсем, жууапкерсең сен!» деп шүйкилдеп турған

палапандай мөһирге зар болып қалған миллион-миллион шаңарақтардың аянышлы аўыр тәғдирин тымсаллық жобада символластырып көрсетеди. Шайыр бул символикалық сюжеттеги шеңгелге уя басқан сайрағыш бүлбил қус, бузылған уя, ызғырық аяз, сол аязда палапанын аман алып қаламан деп қатып өлген ана бүлбил, жетим қалған сары тумсық палапан бүлбил деталлары арқалы урыстың инсанның гөззал, бахытлы турмысына алып келген аўыр ақыбетлерин көрсете отырып, адамларға өмирдің гөззал жаратылыс екенлигин уғындырыўға умтылады, солай етип, оларды өмирдің қәдирин билиўге, қорғаўға, инсаният өмири, келешеге алдында жуўапкер екенлигин сезиниўге шақырады:

Поэманы лирик қахарман образының усылайынша хәр тәрәплеме толық тутас халда жаратылыўы, лирик қахарманның ой толғанысларына толы лирикалық сүўретлеў усылының басымлығы жағынан лирикалық поэма десе де болар еди. Лекин, шығармада лирик қахарман тәғдириниң аўыл адамлары тәғдири менен тығыз байланыста сәўлелендирилиўи, онда муғаллим жигит, оның келиншеги усаған эпик қахарманлар образы менен муғаллимниң анасы, қызы, оның қуралласы молдаван урыс ветераны, врач хәм т.б. персонажлар образының жаратылыўы, «қара хаттан» кейин муғаллим жигиттиң хаялының басқа жаққа турмысқа шығыўы, бала-шағалы болыўы, муғаллимниң қызының кемпир апасының қолында ер жетип, үлкен сахна жулдызы болып жетилисиўи, арадан көп жыл өткеннен кейин тосыннан лирик қахарман-шайыр менен ушырасып, бир жан түршиктирерлик сырды айтып бериўи, бул сырдың мазмуны бойынша муғаллим жигиттиң тири болса да, урыста қол-аяғының бәринен тобанаық журдай болып қалып, қырк жылдан берли елге қайтыўға арсынып, майыплар үйинде жасап атырғанлығын бир молдаван урыс ветеранының хатынан еситкен аналы-балалылардың оны излеп, батыстағы қалалардың бирине барыўы, бирақ, барған ўақытта оның жақында ғана қайтыс болып, жерленгенлигин еситиўи, оннан қалған хәр қыйлы хұжеттер, орден, медальлар, сүўреттер, бир кассета толы ол жазған қосықлар, қосықлардың мазмуны поэманың эпикалық шығарма талаптарына толық жуўап беретугынлығын дәлиллеп турады. Мине, усы сыпатлы белгилерине қарап бул поэманы жанрлық өзгешелиги бойынша лиро-эпикалық поэма деп жуўмақ жасаўға болады.

И.Юсупов ғәрезсизлик дәўиринде де әдебиятымызда поэзия жулдызы сыпатында үлкен көрўан тартқаны хәммемизге мәлим. Оның миллий ғәрезсизлик идеялары руўхында жазылған көп санлы лирикалық қосықлары менен «Мәмелек ой», «Ўатан топырағы» поэмалары бул пикиримиздің айқын дәлили.

ТӨЛЕПБЕРГЕН ҚАЙЫПБЕРГЕНОВтың өмири хәм дөретиўшилиги (1929-2010)

Өзбекстан қахарманы, Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халық жазыўшысы, бизиң заманласымыз Төлепберген Қайыпбергенев өз көркем дөретпелери менен тек ғана Туран халықларына емес, ал пүткил дүнья халықлары әдебиятларында аты танылған прозаик. Т.Қайыпбергенев өзиниң гүрриндери, повестьлери, романлары хәм драмалық, публицистикалық шығармалары менен ХХ әсир қарақалпақ әдебиятының раўажланыўына салмақлы үлес қосты. Ол ХХ әсирдиң 50-жылларының екинши ярымынан баслап қарақалпақ прозасында аты мәлим бола баслаған жазыўшы. Оның сол жыллардан хәзирге шекем дөреткен «Секретарь», «Муғаллимге рахмет», «Суўық тамшы», «Уйқысыз түнлер», «Тәнхә өзине мәлим сыр» повестьлери, «Соңғы хұжим», «Қарақалпақ қызы», «Қарақалпақ дәстаны», «Көздиң қарашығы», «Қарақалпақтың өз қалпағы менен сырласыўы» дәстүрий романлары менен «Қарақалпақнама», «Қарақалпақпан. Тәўекелшимен», «О дүньядағы атама хатлар» роман-эсселери хәм «Фамилия», «Айдос баба», «Сахра бүлбили» сыяқлы драмалық дөретпелери бар.

Қарақалпақ әдебиятын раўажландырыўға қосқан үлеслерин бахалап, жазыўшы Т.Қайыпбергеневқа Қарақалпақстан халық жазыўшысы (1974), Өзбекстан халық жазыўшысы (1993), Бердақ атындағы (1967), Хамза атындағы (1971), Махмуд Қашғарий атындағы (1995), Михаил Шолохов атындағы (2004) мәмлекетлик хәм халық аралық сыйлықлардың лауреаты атаклары берилди. Ол 2003-жылы Өзбекстан Қахарманы болыўға миясар болды.

Т.Қайыпбергенев 1929-жылы 7-майда Кегейли районында дийқан шанарағында туўылды. Болажақ жазыўшы бала ўақытларынан баслап әдебиятқа қызықты. 1945-47-жыллары ол Хожели педагогикалық училищесинде оқыды. 1947-50-жылларда өзи туўылған аўылында муғаллим болды.

1955-жылы Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтының рус тили хәм әдебияты факультетин тамамлағаннан соң, «Әмиўдәрья» журналының хатлар бөлиминде, радио еситтириў комитетинде редактор, Жазыўшылар Аўқамында жуўаплы хаткер болып иследи. 1959-64-жылларда хәзирги «Қарақалпақстан жаслары» (бурынғы «Жас Ленинши») газетасының редакторы, бир жылдан соң баспаның директоры, соңынан «Совет Қарақалпақстаны» газетасының бас редакторы лаўазымларында иследи. 1964-1967-жыллары Қарақалпақстан телевидение хәм радио еситтириў комитетинде бөлим редакторы, 1967-1980-жыллары Қарақалпақстан баспа сөз басқармасында баслықтың орынбасары

лаўазымларында иследи. 1980-жылдан баслап өмириниң акырына шекем Қарақалпақстан Жазыўшылар Аўқамының баслығы лаўазымында ислеп атыр. Ол 1957-жылдан Жазыўшылар Аўқамының ағзасы.

Т.Қайыпбергеновтың шығармалары баспа сөзде 1950-жыллардан баслап жәрияланған. Оның кітапларының көпшилиги өзбек, рус, қазақ, түркмен, қырғыз, украин, молдаван, эстон, англичан, поляк хәм басқа да тиллерде басылып шықты. Сондай-ақ Төлепберген Қайыпбергеновтың көплеген интервьюлери, шығып сөйлеўлери, мақалалары Англия, Арабстан, Хиндстан, Япония, Венгрия, Вьетнам, Голландия, Монғолстан хәм басқа да мәмлекетлердиң де баспа сөзлеринде басылған.

Т.Қайыпбергеновтың дәретиўшилиги бойынша хәр түрли аспектте илимий изертлеўлер исленди хәм исленип атыр. Оның дәретпеси бойынша академик М.К.Нурмухамедов, филология илимлериниң докторлары К.Мақсетов, К.Султанов, З.А.Насруллаева, Қ.Камалов, К.Алламбергенов, С.Баҳадырова, филология илимлериниң кандидатлары Ж.Нарымбетов, Т.Қурбанбаева, Ә.Қожықбаев хәм т.б. илимий мийнетлери бар.

Жазыўшы Т.Қайыпбергенов ХХ әсир қарақалпақ миллий прозасына айтарлықтай дәрежеде салмақлы үлеслер қосып, раўажландырыў менен бирге, қарақалпақ әдебиеттаныў илиминиң баслы бағдардағы изертлеў объекти болды. Жазыўшының прозасы илимий жұмыслардың орайы болыўға турарлық. Жазыўшының дәретпеси, өзбек, қырғыз, рус әдебиетшылары тәрәпинен де жоқары баҳаланды. Ш.Айтматов, А.Арипов, Ә.Якупов, З.С.Кедрина, П.Шермухамедов, М.Ломунова хәм т.б. Т.Қайыпбергеновтың ири прозалық дәретпелерине хәм оның жаратқан образларына өзлериниң пикирлерин билдирген.

Т.Қайыпбергенов өзи жасаған, ХХ әсирдиң барлық тарийхий басқышларының гуўасы болған. Соның ушында ол көркем дәретиўши сыпатында өткен бурынғы аўқамның тарийхий ўақыяларын өз шығармаларында сәўлелендирмеўи мүмкин емес еди. ХХ әсирдеги қарақалпақ халқының тарийхы, басынан кеширип өткен турмысы бойынша жазылған «Секретарь», «Муғаллимге рахмет», «Уйқысыз түнлер», «Суўық тамшы», «Соңғы хұжим», «Қарақалпақ қызы», «Көздиң қарашығы», «О дүньядағы атама хатлар» сыяқлы повесть хәм романлары бул тарийхий дәўирдиң талапларына жазыўшының берген жуўаплары еди.

Т.Қайыпбергеновтың дәреткен көркем образлары Атамурат, Жийемурат, Жумагүл, Турымбет, Маман бий, Айдос бий, Ерназар алакөз, Аманлық, Алмагүл х.т.б. типиклик жағдайлардан жаратылған типиклик образлар болғаны ушын да көркем әдебиет сыншылары тәрәпинен хәр түрли баҳаланып, тартыслы пикирлерди де туўдырған. Егерде, жазыўшының дәреткен образлары турмыстан алынбаған жасалма тулғалар бол-

ғанда, баспа сөзде хеш қандай пикир айтылмаған да болар еді. Хақый-қатында да, жазыушы Т.Қайыпбергеновтың дәретиушилик шеберлиги соннан ибарат—оның жаратқан хәр бир образы, хәр бир характери оқыушылар хәм әдебият сыншылары арасында барлық ўақытта басқа қарақалпақ прозаиклерине усамайтуғын өзгеше бир «сырлы жумбақ» туўдырды, көплеген пикир таласларының келип шығыуына себепши болды. Бул жазыушыдағы ой-пикирлердің тереңлигинен, жазыушылық көркем шеберлигинен дерек беретуғын қубылыс, әлбетте.

Т.Қайыпбергеновтың қарақалпақ жазыушысы сыпатында бизиң әдебиятымызға алып келген ири үлеси хәм жаналығы—қарақалпақ халқының ески тарийхын биринши болып көркем әдебиятта, соның ишинде прозаның ири формасы болған романда жаратты. Дүнья әдебияты тарийхы менен салыстырғанда Т.Қайыпбергеновтың қарақалпақ халқының тарийхын кең формада көркем сөзде жаратып, қарақалпақ тарийхый романына тийкар салыудағы хызмети антик әдебиятындағы Эсхилдин, XIX әсир Батыс Европа әдебиятындағы Вальтер Скоттың, XIX әсирдеги рус әдебиятындағы Лев Толстойдың көркем әдебияттағы орынлары менен бир қатарда турады. Соның ушын да ол «Қарақалпақ дәстаны» трилогиясы ушын бурынғы Аўқамның мәмлекетлик сыйлығының лауреаты болды. Жазыушы Т.Қайыпбергенов Маман бий, Айдос бий, Қумар аналық хәм басқа да қахарманлардың образларын жоқары дәрежедеги көркемлик-шеберлик пенен дәреткен. Т.Қайыпбергеновтын усы тарийхый трилогиясындағы айырым эпизодлар хәм қахарманлар хакқында халық арасында түсинбеушилик пикирлер болған. Бизиң пикиримиз бойынша, жазыушы Т.Қайыпбергенов бул образлар менен эпизодларды өз халқын масқаралау ушын емес, ал, керисинше ата-бабаларымызды улығлау, тарийхтың аўыр, қыян-кески келбетин ашып бериу мақсетинде өз шығармаларында утымлы қолланылған. Бундай сыпатлы белгилерди көркем әдебият теориясында жазыушының шеберлик машқаласына байланыстырады. Жазыушы бундай бизиң әдебиятымыз ушын дәстүрий емес «ерси» сүүретлеулер арқалы қарақалпақ халқы басынан сондай аўыр турмысты өткерсе де урыс, апатшылық, жоқшылық, теңсизлик, ашлық, әбигершилик ақыбетлерине дуўшакер болса да, хәттеки, айырым адамлар туўысқанларын жойтып алыу, танымай кетиу жағдайларына гириптар болса да, халық барлық ўақытта өзиниң халықлығын, миллий салт-санасын, ар-намысын, миллий генефондын таза сақлап қала алған, бул халық усынысы менен хасылзада хәм батыр халық деген пикирди көркемлеп айтпақшы болады.

Әдебияттануў илиминде характерге мынандай анықлама берилген: «**charakter**»—грек тилинен алынған болып, белги, өзгешелик деген мәнисти билдиреди, яғный әдебий характер—бул көркем шығарманың

мазмун хәм формасының өзгешелигин белгилейтуғын көркем сөз өнериндеги инсанның сүүретлениуи.

Әлбетте, әдебиаттағы қахарман характери турмыстағы адам характеринен мәлим дәрежеде ажыралып турады. Жазыушы характерди дөрете отырып, онда хақыкый реалы тарийхый адамның белгилерин сәўлелендириуи мүмкин, бирак, әдебий характер—идеологиялық кубылыс, ол жазыушының фантазиясынан дөретиледи хәм характер арқалы турмысты изертлеу, оны бахалау хақында образлы көзқарас сәўлеленеди (Әдебий терминлердиң сөзлиги, Москва, 1974.).

Академик Ж.Базарбаев өзиниң «Миллий идея—бизиң идеямыз» деп аталған монографиясында «миллий характер—миллеттиң өзлиги»,—деп белгилейди. (Нөкис: «Билим», 2003.—42-б.).

«Миллий форма—дейди А.Фадеев,—халықтың психологиялық эмоцианаллық өзгешелиги, хәр бир миллий искусствоның қайталанылмайтуғын түрин, ийисин беретугын халықтың миллий характери». Хәр бир халықтың миллий өзгешелигин, руўхыатын, оның миллет сыпатындағы белгисин (менталитетин) ашыу формасы—миллий характер болады.

Әдебиаттың миллий өзгешелигин белгилеу қахарманның индивидуаль характери арқалы шешиледи, ақыры әдебиаттың бас предмети адам, ал хәр бир халық әдебиятының өзіншеллиги, сол сүүретлеп отырған адамның өзіншеллиги болып табылады.

Т.Қайыпбергеновтың прозасындағы дөретилген хәр бир қахарман «Қарақалпақ қызы»ндағы Жумагүл, «Қарақалпақ дәстаны» трилогиясындағы Маман бий, Айдос баба, Ерназар алакөз, Кумар аналық—булар бизиң миллий әдебиятымыздағы миллеттиң руўхый дүньясындағы бар мәртлик, садықлық, қайсарлық, халықтың миллий ғәрезсизлиги ушын өз жанын аямаған гүресшенлик—булар карақалпақ халқы ўәкиллерине тән миллий характерлер болып табылады.

Жазыушы Т.Қайыпбергеновтың ХХ - ХХІ әсир карақалпақ проза-сына алып келген және бир дөретиўшилик өзгешелиги—оның философиялық характердеги көркем сөз дөретпелери: «Қарақалпақнама», «Қарақалпақтың өз қалпағы менен сырласыуы», «Қәлбимниң камусы», «О дүньядағы атама хатлар», «Түркийнама», «Қарақалпақпан. Тәўекел-шимен». Егерде, дүнья халықлар әдебияты контексти менен салыстырып дыққат аударғанда, ХІХ әсирдиң биринши ярымында жасаған рус жазыушысы Н.В.Гогольдиң «Записки сумасшедшего» деген дөретпеси бар. Жазыушының бул шығармасының жазылыуы тарийхы, рус жәмийетшилигиниң, рус патшалығының әдилсизлик идеологиясына қарсы наразылықтан келип шыққан. Сондай-ақ, екинши бир рус жазыушысы Ф.М.Достоевскийдиң «Записки из мертвого дома» атлы дөретпеси бар. Бул көркем шығармада Ф.М.Достоевскийдиң усы тақылеттеги философиялық ой-пикирлери сәўлеленген.

Әдебиат теориясынан мәлим болғанындай, көркем шығарманың атамасы жазыушының айтажақ идеясын аңлатады. Жазыушының «Көздің қарашығы» романының атамасы да оның айтажақ ой-пикиринен ғәрзели келип шыққан, онда қарақалпақ халқының жер-суыды, ана-тәбиатты, экологиялық-руұхый хужданды көздің қарашығындай етип сақлау әрманы сәулелендириледи.

Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақпан. Тәуекелшимен» романының атамасына дыққат аударыу да оғада әхмийетли. Қарақалпақ тилинин түсиндирме сөзлигиниң IV томында тәуекелши деген сөздің мәнисин былай түсиндиреди: «Хеш нәрседен тайсалмайтұғын, қорықпайтұғын, батыр. Тәуекел батырлыққа баслайды, гейде көринип турған бәледен қутқарады, соның ушын халық: «тәуекелшиниң қайығы суға батпас» дейди. Ақыллы ойланаман дегенше, тәуекелши дәрьядан өтеди» (298-б.).

1958-жылы профессор Н.А.Баскаковтың басшылығындағы шыққан қарақалпақша-русша сөзликте «тәуекелши» деген сөзди орыс тилинде былай түсиндирген: «Рискующий человек», себеби тәуекел деген сөздің өзи рус тилине «Риск» деп аударылған (631-б.).

Төлепберген Қайыпбергеновтың «Қарқалпақпан. Тәуекелшимен» дәретпесиниң пайда болыуы жазыушы дәретиушилигиниң эволюциялық өсиу жолы менен байланыслы. Дәслеп киши формадағы гүрриндерден баслап лирико-психологиялық повестьлерге, оннан кейин ири көлемдеги роман-дилогия, трилогиялардың жазылыуы автордың көркем ойының, жазыушылық көзқарасының толысып теренлесиуине, оның дәретиушилигинде жаңа-жанрлық хәм стильлик өзгешеликлердің рауажланыуына алып келди. Жазыушы өзиниң әдебий-эстетикалық көзқарасына сай қарақалпақ прозасына жаңа формалар да алып келди: эссе, интервью, гүрринлесиу, ядка түсириу хәм т.б.

Жазыушы Т.Қайыпбергенов повесть хәм романларында қарақалпақ халқының миллий өзгешелигин ири образларда дәреткен болса, соңғы жыллардағы дәстүрий емес жаңа формалық шығармаларында да халықтың хадал перзенти сыпатында миллеттиң уллылығын көрсетпекши болды. Соның ушын да ол кейинги дәретпелеринде қарақалпақты «хеш нәрседен тайсалмайтұғын, қорықпайтұғын, батыр»—тәуекелши деп көрсетти. Бул автордың халықтың уллы келешегин аңсаған әрманы да болыуы керек.

Т.Қайыпбергенов ХХ әсир қарақалпақ прозасы тарийхында эссе, интервью, ядка түсириу сыяклы көркем сөз формаларының да тийкарын салыушы сыпатында тән алынды.

Т.Қайыпбергеновтың* 50-жыллардағы дәретиўшилиги. Жоқарыда атап өткенимиздей, Т.Қайыпбергеновтың көркем дәретиўшиликке араласқан дәслепки бес жылындағы дәреткен шығармалары киши көлемли қосықлардан ибарат болды. Оның бул дәўирде баспа көрген «Тилегим» (1951), «Келиншектің қуўанышы» (1954), «Муғаллим» (1955) хәм тағы басқа бир қатар қосықларында жас шайырдың тилек-ойлары, өзи жасап атырған өмирге, оның айырым тараўларына болған көзқарасы, Ұтанға деген сүйиспеншилик сезимлери жырланды. Бул шығармалардың идеялық-тематикалық бағдары, мазмуны, өз алдына қойған мақсети—пахта атызының қахарманы, мийнет сүйгиш келиншектің оқыўдан инженерлик диплом алып қайтқан күйеўи менен ушырасқандағы қуўанышын көрсетиў хәм т.б. мәселелер болды. Мысалы, «Муғаллим» атлы қосықта хұжданлы муғаллимнің бизиң турмысымыздағы бийик хәм хұрметли орны көрсетип берилди.

Т.Қайыпбергенов 50-жыллардың орталарында өзиниң жазыўшылық кәдемін «Алжасықтың ақыры» (1954), «Арза» (1955), «Тракторшы» (1955), «Жолдағы жәнжел» (1955) сыяқлы кишигирим гүрринлер жазыўдан баслады. Ол усы жыллардан 1960-жылға шекем булардан басқа да «Исиң сөзиндей емес», «Почтальон келгенде», «Ана ашыўы», «Еки көзли», «Ким айыплы», «Мақсет», «Пиллекешлер», «Өкиниш», «Тартыс», «Батыл кәдем», «Айгүл» усаған гүрринлер жазды хәм олар өз ўақтында сол жыллардағы газета-журналларда жәрияланып барылды. Т.Қайыпбергеновтың бул прозалық шығармалары 1961-жылы «Блокнот сөйлейди» деген ат пенен өз алдына китап болып та басылып шықты.

Жазыўшының бул гүрринлери мазмун жағынан хәр қыйлы тематикаларға қурылған болып, оларда балалар турмысы, қала мийнеткешлериниң аўылға жәрдеми, зыялылар турмысы, хаял-қызлардың сана-сезиминиң өсиўи, аўыл адамларының көтериңки мийнет жемиси, турмысымызда орын алып киятырған айырым қәте-кемшиликлер, жарамас әдетлер, улыўма бизиң турмысымыздың ең бир әхмийетли мәселелери хәр тәрәплеме сәўләлениў тапты. Мәселен, оның «Арза», «Исиң сөзиндей емес», «Почтальон келгенде» гүрриндеринде балалар турмысы сөз етилсе, «Мақсет» (1958) гүррининде халық хожалығын қайта тиклеў дәўирлеринде урыста қазаланған күйеўиниң орнына пахта атызларында жәўлан урып мийнет етип атырған Улбоған деген хаялдың мийнет ерликлери сүўретленеди. Автор «Тартыс» гүрриниң оқыў жүйесиндеги орын алып атырған айырым көзбояўшылық хәрекетлерди сынап-минеўге,

* Портреттиң даўамы усы абзацтан баслап К.Алламбергенов кәлемине тийисли.

солай етип, бул тараўдағы ески менен жананың гүресин көрсетип бериўге бағышлайды. Гүррин қахарманы Сабирова өз кәсібине үлкен хўрмет хәм жуўапкершилик пенен қарайтуғын алдыңғы көзқарастағы жаналыққа жаньқумар, өз кәсибинин маманы, зәбердес оқытыўшы. Бирақ сауатсыз, хамалпараз РайОНО ўәкили Нуржановқа оның қалай сабақ оқытқаны емес, қол планындағы майда-шўйде кемшиликлер керек. Гүрринде тырнақ астынан кир излейтиуғын айырым хәмелпараз, буйрықпаз басшылардың жаналықты қабыллаўға жол бермейтуғын кер-тартпа психологиясы менен турмыстан артта қалған санасы қатты сынға алынады.

«Арза» гүррининде боранлы қыста тоғайда туўып қойған қойды көрип шыдамай, оның жаңа туўылған қозысына пальтосын жаўып, суўықтан аман алып қалған Абат деген жас баланың образы арқалы балалық пәк кеўил менен мектеп оқыўшысындағы халықлық мүлктин көздин қарашығындай қорғаў санасының ояныўы оғада исенимлилик пенен шебер етип ашып берилген. Ал, «Батыл кәдем» (1957) гүррининде болса ХХ әсирдин 20-30-жылларында жаңа мәденият, илим-билим үйрениўге умтылған, хаял-кызларымыздың сана-сезиминин ояныўы, еркин турмыс ушын гүрескен дәслепки жәмийетлик искер хаял-кызларымыздың бири Жумагүл Сейтованың образына гейпара штрихлар салынған.

Т.Қайыпбергеновтың гүррин мектебинен усылайынша табыслы өтиўи оны усы жылларда-ақ повесть жазыўға ийтермеледи. Солай етип, ол 1956-жылы «Секретарь», 1958-жылы «Муғаллимге рахмет» атлы дәслепки повестьлерин дәретти хәм баспа сөзде дағазалады.

Т.Қайыпбергеновты гүрринлеринен де бетер жазыўшы сыпатында елге көбирек танытқан шығармалары оның повестьлери болды. Сонлықтан да сыншылар ўақтында бул хақыйқатлықты «Өзинин хақыйқат жазыўшылық жолын ол (Т.Қайыпбергенов-А.К.) прозаның ири жанрларынан тапты!»—деп әдил бахалайды.

«Секретарь» - Т.Қайыпбергеновтың тунғыш повести болып табылады. Повесть 1956-жылы «Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы» журналының 2-3-4-санларында жәрияланыўдан-ақ жәмийетшиликтин дыққатын өзине тарта баслады. Шығарма 1956-жылы Қарақалпақстан АССР Министрлер Совети менен Жазыўшылар аўқамының повестьлер ушын жәрияланған конкурсында биринши сыйлықты жеңип алыўға миясар болды. 1958-жылы болса Қарақалпақ мәмлекетлик баспасы тәрпинен өз алдына китап болып басылып шықты. Повесть 1959-жылы өзбек тилинде Ташкентте, 1975, 1985-жылларда еки рет рус тилинде Москвада дағазаланды.

¹ Нурмухамедов М. Шығармаларының еки томлығы. II-том.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985.—310-бет.

Повесть усындай табысларына карамастан, ўақтында әдебий сын тәрәпинен унамлы баһа алалмады. Сыншылар повестин журнал вариантын сол 1957-жылдың өзінде-ақ «Жас жазыўшының биринши адымы¹» деп баһалағаны менен, оның еле тәжирийбесизлигин, материалды толық билмейтуғынлығын, бирден шамасы келмейтуғын көп мәселени шешиўге асыққанлығын атап өтип, повестьте автордың турмыс ўақыяларын сүүретлеўде, қахарманлар образын жасаўда исенимсизликке, жасалмалыққа, схематизмге жол қойғанлығын қатты сынға алады².

50-жыллардың екінши ярымында повестьке берилген карақалпақ әдебияттануў илиминдеги бул баһалаў тенденциясы 80-жылларға дейин сол қәлпинде ҳүким сүрип келди. Мәселен, 60-жыллардағы М.Нурмухамедов, Г.Есемуратов, 70-жыллардағы Қ.Камалов изертлеўлеринде повестьтеги шалалық, жасалмалық, схематизм, конфликт таңлаўдағы албыраўшылық қайта-қайта ядқа түсирилип турылды³.

Бул айтылған сын пикирлер, бир жағынан, дурыс та болған болса керек, жазыўшы шығарманың соңғы басылымларында бул кемшиликлерин дүзетип, оны өзи де, оқыўшы да қанаатланарлық дәрежеге келтирип, бир қанша толықтырып қайта ислеп шықты. Балалар әдебиятын изертлеўши И.Қурбанбаевтың сөзи менен айтқанда, «жазыўшы «Секретарь» повестин қайтадан қарап шықты хәм Атамураттың сөзлериндеги шаўқымпазлықлар, декоратив хәрекетлер дүзетилгенлиги сезиледи. Атамураттың образы дәўир руўхына сәйкес өз дәўириниң белгили баласы ретинде ықшам етип исленген⁴».

Усындай сын-сынақларынан еленип шыққан повесть мектеп, орта арнаўлы хәм жоқары оқыў орынларының оқыў бағдарламаларына кирип, хәзирге шекем дәўир шынлығы жүдә жақсы сүүретленген⁵, идеялық дәрежеси жоқары, сапалы көркем шығармалардың қатарында оқытылынып киятыр⁶. Шығарма 70-80-жылларда

¹ Ахметов С. Талантқа талап.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986.—73-77-бетлер.

² Сонда, 74-76-бетлер.

³ Қараңыз: Нурмухамедов М. Шығармаларының еки томлығы. II-том.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985.—310-311-б.; Есемуратов Г. Уллы Ыатандарлық урыстан кейинги карақалпақ әдебиятында аўыл адамларының образы.—Нөкис: ҚКМБ, 1963.—100-бет.; Камалов Қ. Қарақалпақ повести.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1978.—55-56-бетлер.

⁴ Қурбанбаев И. Қарақалпақ балалар әдебияты.—Нөкис: «Билим», 1992.—140-бет.

⁵ Камалов Қ. Қарақалпақ повести.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1978.—55-бет.

⁶ Қараңыз: Ахметов С., Камалов Қ. Қарақалпақ әдебияты. XI класстың оқыўшыларына арналған сабақлық.—Нөкис: «Билим», 1992.—275-276-б.; Қурбанбаев И. Қарақалпақ балалар әдебияты. Педагогикалық оқыў орынларының талабаларына арналған сабақлық.—Нөкис: «Билим», 1992.—140-141-б.; Ахметов С., Камалов Қ., Нарымбетов Ж., Пахратдинов Ә. Қарақалпақ совет әдебияты. Филология факультетине арналған сабақлық.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984.—322-323-б.

жарық көрген әдебиет тарихы очерклерінде де жақсы бахаланбақта¹.

Повесть, хақықатында да, усы жанрдың карақалпақ прозасында өсип раўажланып, кәмалатқа келиў жолларынан дерек берип туратуғын ең кунлы лиро-эпикалық шығармалардан болып табылады. Буны повестьтиң бай мазмуны менен ықшам формасына талқы ислеў арқалы анық сезиўге болады.

Повесть екинши жер жүзлик урыс дәўириндеги жас өспирим мектеп оқыўшыларының турмысын сүүретлеўге бағышланған.

Жазыўшы ата-аналары, туўған-туўысканлары фронтқа кетип, олардың орнын билдирмей, бир жеңнен кол, бир жағадан бас шығарып, пидәкерлик мийнет етип атырған усы жас өспиримлердин образын жасаў арқалы урыс дәўириниң қыйыншылығын, сол дәўирдеги аўыр шараятлар себепли ерте ержеткен балалар психологиясын, олардың Ытан азатлығын тезлетиў ушын тылда ислеген қахарманлық мийнетлерин исенимли хәм көркем етип ашып берген.

Хақықатында да, урыс дәўириндеги ел басына түскен аўыр жағдай үлкен жастағы адамлар сыяклы, жас өспирим балалар санасына да түпкиликли тәсирлер жасады. Бурынлары қайғы-ғамның не екенлигин билмей асыр салып, күн-түн демей ойнап жүрген балалардың шадлы ойынлары да бирден тыйылып, енди олардың бурынғы ойынпазлық, бийпайдалық, жеңил минезлилик сезимлери кем-кем сабырлылық, шыдамлылық, жеңисти тезлетиўге умтылыў, Ытан, ел-журт мәпи ушын хызмет етиўдей уллы сезимлер менен орын алмаса баслады. Турмыс оларды өзлерин үлкенлер қатарында деп сезиниўге хәм болыўға мәжбүр етти.

Повесть ўақыялары балалар санасындағы, мине, усы өзгерислерди сүүретлеўден басланады. Көпшилик аўыл адамлары қатары 7-класс оқыўшысы, Жаслар аўқамының ағзасы Атамураттың әкеси де әскерликке алынып, урысқа атланады. Тез арада урысқа кеткенлердин орны билинип, аўылда мийнетке жарамлы бирли-жарым кемпир-ғаррылар менен жас өспирим балалардан басқа хеш ким қалмайды. Колхоз жумысларын ислеўге қол жетпей, қысқа жип гүрмеўге келмейтуғын ўақыт келеди. Адамлар атыз жумыслары менен бәнт болғанлықтан колхоз малларына қысқа от-шөп таярлаўдай ислер кешеўиллеп қалып атады... Бул жағдайлар колхоздың жалпы жыйналысларында басшылар тәрәпинен күнде зар қақсап айтылып турады.

¹ Карақалпақ совет әдебияты. ӨЗРИА Карақалпақстан филиалы илимий хызметкерлериниң жоқары оқыў орынлары ушын оқыў куралы сыпатында таярлаған карақалпақ әдебияты тарихы очеркleri.—Нөкис: «Карақалпақстан», 1979.—455-457-б.; История карақалпақской советской литературы.—Ташкент: «Фан», 1981.—С.351.

Усы жағдайларды көзі менен көріп, қулағы менен еситіп жүрген Атамурат терең ойланып, ақыр-аяғында шешіуіші қарарға келеді. Жағдайды мектеплес, класслас досларына да түсіндіреді. Қалбай, Ербай, Гүлайша усаған зейинли, ақыллы, мийнет сүйгиш жас өспиримлерди әтирапына топлап, бос ўақытларында олар менен бирге колхоздың шел шабыў, атыз тегислеў, төгин төгиў усаған жұмысларына ўзликсиз жәрдем берип турады. Адамларды ийгиликли ислерге ийтермелейтуғын үгит-нәсият жұмысларын жүргизеди. Жаплар қазып, тереклер тигип, мектеп әтирапын гүллендиреди. 7-классты питкерген жылдың жазында баслама көтерип, оқыўшылар бригадасын дүзип, оларды колхоз малларына қысқы от-шөп таярлаў ушын алыстағы жайлаўға пишен орыўға баслап кетеди. Шыжғырған ыссыға, көлдің шыбын-сонасына төзип, аянбастан пидәкерли мийнет етеди.

Жәмәәтлик мийнет жас өспирим балаларда мийнет сүйгишлик, аўыз-биршилик, тұрақлылық, бир-биреўге жолдаслық жәрдем хәм ғамхорлық, Ыатанды шын берилип сүйиўшилик, жәмийет хәм ел-халық мәпин хәм-месинен жоқары қойыўшылық усаған ең жақсы сезимлер менен қәсийетлерди қәлиплестиреди.

Повестьте балалар санасындағы бул жақсы сыпатлардың қәлиплестиріуішилери сыпатында колхоз белсендилеринин, мектеп директоры Тәженниң, Атамураттың анасы Оразгүлдин, колхозшы Темирхан атаның образлары сәтли жасалынған. Автор бул образлар арқалы урыс дәўириндеги жәмийетлик өмирди, адамлар арасындағы қарым-қатнасты, жас әўладларға берилип атырған тәлим-тәрбияны көрсетип беріу менен бирге, аўылдағы өмир көринисин бир тутаслықта сүўретлеп беріуге де хәрекет еткен.

Повестьтеги бундай идеялар турмыстан туўған хәқыйқый конфликтлердин тәбийий раўажланып, шийленисиў шегине жетип, исенимли шешилиўин тапқан жөнелислеринде айрықша бир шеберлик хәм көркемлик пенен ашып бериледи. Мәселен, Атамураттын айырым менменлик әдетлерин сапластырыў, Сержанның өжетликти қойыў, Әметтиң әкеси Атаханның сатқынлығына арланыў пайытындағы өзін өзи жеңиў ушын алып барған драматизмге толы ишки гүреслери усындай турмысшаң конфликтлердин белгилери болып табылады. Әсиресе бул жағдай Әмет образының жасалыўында айқын көзге тасланады. Әкеси сатқынлық етип, урыстан қашып келиуі менен, Әметтиң ишки дүньясында еки сезим гүреси сендей сиресе баслайды.

Дәслебинде Әмет я жәмәәтлик мәп, я әке тәрәпинде турыўдың есабын таппай, үлкен дағдарысқа түседі. Жәмәәт мәпи тәрәпинде турайын десе, туўған әкеси, көзи қыймайды, оны аяйды, урыстан қашып келгенин журтқа жайып айта алмайды. Оны жасырып, тоғайдағы жасырынып

атырған жерине билдирмей азық жеткерип турады. Хәтте, әкесиниң тәсиринде колхоз мүлкине қыянет ислеўге дейин барып жетеди.

Бирақ, жәмәәтлик мәп руўхында тәрбияланған Әметти мудамы хуждан азабы қыйнап барады. Кем-кем әкесиниң сатқын, корқақ, бийнамыс келбетинен, өзиниң оған жәрдем берген ерси хәрәкетлеринен арланып, иш-ишинен өзин кемирип жей баслайды. Әкесинен биротала ўаз кешкиси келеди. Дослары бәрхама «қатарға кел!» деп қол былғап шақырып турғандай болады. Ақыр аяғында оны сап хуждан сезими биротала бийлеп, шешиўши қарарға келтиреді. Әкесине нәўбеттеги азығын апаратырған ол ғырра кейнине қайтып, милиция бөлимине қарай батыл кәдем таслайды.

Повестытеги Атамураттың үлгили минез-кулқынан, урыс дәўириниң талапларын дурыс түсинип, колхоз басшылары менен мектеп дирекциясына жақыннан жәрдем берип, аўыл адамларына урыс дәўириниң алға қойған ўазыйпалары хаққында дурыс үгит-нәсият жүргизиўин, үйинде қарындасы Айшағұл менен анасы Оразгүлге жақыннан жәрдем берген, этирапына өзиндей балаларды жыйнап, хәр қыйлы жәмийетлик жұмысларды атқарған, аўыл адамларына газеталар оқып берип, фронт жаңалықлары менен таныстырған, Сержан усаған жас өспиримлерди Жаслар аўқамына ағзалыққа тартқан, Темирхан сыяқлы аталарға сабақ берип, саўатландырған, Қашқын Атаханды услаўдағы тапқырлық хәм мәртлик көрсеткен, баслама көтерип пишен ораққа кеткен үлгили хәрәкетлеринен урыс дәўириндеги жас өспиримлердиң жетекшиси дәрежесине жеткен ақыллы, зийрек, мийнет сүйгиш, Ўатанын шын берилип сүйген жас өспирим хәр тәрәплеме жетик баланың образын көремиз.

Улыўма, Т.Қайыпбергеновтың бул повести 50-жыллар прозасының урыс дәўири хақыйқатлығын жас өспирим балалар образында ашып берген ең жақсы шығармаларынан есапланады.

Т.Қайыпбергеновтың 1958-жылы «Жеткиншек» газетасында жәрияланып, 1959-жылы ҚКМБ тәрәпинен өз алдына китап болып басылып шыққан екинши «Муғаллимге рахмет» повести «Секретарь» повестиндеги жоқарыда атап өтилген кемшиликлерден биротала қалыс болып, «идеялық-көркемлик сапасы әдеўир жетилискен¹» шығармалар қатарынан орын алды. Ўақтында повесть тек «хәзирги қарақалпақ әдебиятының ғана емес, пүткил кеңес (бурынғы аўқамлық Республика халықларының-А.К.) әдебиятының ең жақсы шығармаларының бири²» сыпатында баҳаланды. Бул повестинң идеялық-көркемлик сапасына берилген

¹ Нурмухамедов М. Шығармаларының еки томлығы. Т. II. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985.—311-бет.

² Нурмухамедов М. Современная каракалпакская проза. — Ташкент: «Фан», 1968. — С.208.

хақыйқый баха да еди. Сол ушын да повесть көп узамай өзбек (1963, 1978), рус (1966, 1978, 1979), эстон (1965), молдаван (1981), казак (1983) тиллерине аударылып, өз алдына китап халында басылып шыға баслады. Авторға бул повести ушын 1971-жылы Ҳамза атындағы Өзбекстан мәмлекетлик сыйлығының лауреатлығы берилди.

Повесть тематикасының көринип турғанындай, билимлендириў мәселесине бағышланып жазылған. Онда тийкарынан Қарақалпақстанда жаңа оқытыў усылындағы кеңес мектеплериниң пайда болыўы, сол мектепти дүзиўдеги жүз берген қыйыншылықлар, бул қыйыншылықларды жеңип, халықты галаба саўатландырыўдағы дәслепки муғаллимлердиң алып барған гүреслери ўақиялары сүүретлениў табады. Автор повестьте усы халықты саўатландырыў жөнелисиндеги дәслепки муғаллимлердиң атқарған хызметлери менен тутқан орнын сүүретлеў арқалы устаз деген атты улығлаў менен бирге, ХХ әсирдиң 20-30-жылларындағы қарақалпақ халқының саўатлылыққа умтылыўдағы қыйын хәм даңқлы жолларын ашып көрсетиўди бас мақсет тутқан.

Повестьтеги бул идея дәслепки муғаллим Меңлимурат хәм оның билим алыўға хәўес, зейинли, шаққан Турдымурат сыяқлы хақ көкирек шәкиртлериниң образын жасаў арқалы исенимли хәм оғада көркем етип ашып берилген.

Повесть сюжети кишкене ғана бийхазар бала Турдымурат тилинде дәслепки муғаллим Меңлимураттың аўылға келиў ўақияларын сүүретлеўден басланады.

Кишкене Турдымураттың түсинигинде, хәтте, аўыл адамларының көзқарасынша, Муғаллим Меңлимураттың аўылға келиўи ең дәслепп адамларды ләрзеге келтирген, таңқаларлық әжептәўир хүрейли хәдийседей болып туйылады. Ески билимлендириўге үйренип қалған аўыл адамларының санасы жаңалықты, жаңа муғаллимди бирден қабыл ете алмайды. Олар ушын жаңалық, жанаша оқыў убужық, әжийнедей көринип, жаңа муғаллим халықты мусылманшылықтан айыратуғын, орыс болып кетиўге ийтермелейтуғын көпириббет душпан адамдай болып сезиледи. Сол ушын олар Меңлимурат аўылдан мектеп ашып, балаларды оқытыўға келген дәслепки күнлерде балаларын оннан жасырып, мектепке жибермей қояды. Ата-анасының айтқанлары хат пенен қәлемдей болып санасына сиңип қалған кишкене балалар да дәслебинде оннан қорқып қашып, мектепке бармай жүреди. Меңлимурат бул қыйыншылықлардың бәрин сабырлылық хәм ақыллылық пенен жеңиўге хәрекет етеди. Жаңа мектеп, жаңа билимлендириўдиң артықмашлықлары менен абзаллықларына адамларды исендириў ушын қыйыншылықлардан қорықпастан харып-шаршаўды билмей зәбердеслик пенен түсиник жумысларын алып барады.

Меңлимураттың шығарма ўақияларындағы бул унамлы ийгиликли ис-хәрекетлери оның жас бала Турдымуратқа болған адамгершилик

мүнәсибетлерінде, яғный Турдымурат образының жасалыуы аркалы айқын көзге тасланады.

Турдымурат та дәслебинде көпшилик балалар сыяқты муғаллимнен қорқып, ол келгенде, бурынғы моллалардай урады деп ойлап, жүктің артына жасырынып қалады. Оның ата-анасы да баланың оқыуға барғанын онша қәлей бермейди. Узақ жыллар дауамында Дүйсен молланың тәсирінде жүрген олар баласын жаңа оқыуға берип, кәпир қылғысы келмейди.

Деген менен, жаңа өмир, онда жүз берип атырған жаналықлар адамлар санасына өз тәсирин тийгизбей қалмайды. Адамлар муғаллим тек ғана билим бериуши емес, адамларды жақсылыққа, жаңа, жақсы ислерге баслаушы, жаманлыққа қарсы гүресиюге шақыратуғын тәрбияшы әжайып инсан екенлигин де кем-кем түсине баслайды. Бул өзгерислер жас бала Турдымураттың санасына да үлкен тәсир жасайды: Өзелден жаналыққа жанықумар, Турдымуратқа муғаллимнің сөйлеген сөзлери де, берген билими де, минез-кулқы да, кийген кийимлери де, жүрис-турысы да әбден унайды. Өзи де усы муғаллимге усағысы келеди. Оған жәрдем бергиси келип, муғаллимнен қорқып көлге қашып кетип, жасырынып жүрген балаларға муғаллимнің шашы албаслыдай қорқынышлы адам емес екенлигин, оның хеш кимди урмайтуғынлығын түсindirеди. Оларды жыйнап, оқыуға әкелиуде Менлимурат муғаллимге жәрдемлеседи. Балада кем-кем халықлық мүлкти қорғау түсиниги қәлиплесип, дослары Сәрсенбай хәм Гулайлар менен бирге жәмәәтлик складтан зат урлаған Дүйсен молланы әшкара етиу ушын шешиуши гүреске шығады. Балалардың бул жәрдеми аркасында складтың затын урлағанлықта нахақ айыпланған Есемурат ғарры ақланады.

Балалар өзлериниң усылайынша көзи ашылыуында, жаңа өмирге жанаша қәдем қойыуында, жәмийетлик санасының өсип жетилисиуінде, билим ийелеуге деген қызығыушылығының артыуында Менлимурат муғаллимнің хызмети айрықша болғанлығын да түсинип жетеди. Бул ушын оған шексиз миннетдар екенлигин билдиргиси келеди.

Повестьтиң баслы идеясы да муғаллимге деген усы ырзашылық, миннетдершылық сезимлерди көрсетиу менен тығыз байланыста шебер ашып берилди. Бул идея шығарманың соңында балалардың муғаллимге айтқан «Егер бизге муғаллим келмегенде, билгенимиз асық ғана болар еди, муғаллимге рахмет!» деген шын кеуилден шыққан гәплеринен айқын сезилип турады, яғный жазыушы жаңа шараятларға байланысly адамлар санасында жүз берген психологиялық өзгерислерди балалар тилинде усылайынша шеберлик хәм көркемлик пенен ашып береди. Повесть усындай унамлы сыпатлары менен Т.Қайыпбергеновты жазыушы сыпатында халыққа кеңнен танытты.

«Муғаллимге раҳмет» повестиниң табысларынан руўхланған Т.Қайыпбергенов сол 50-жыллардың ақырында роман жанрына батыл түрде қол урды. 1960-жылы оның «Соңғы хужим» романы өз алдына китап болып басылып шықты. Роман ең дәслеп 1959-жылы «Қурбан» деген атама менен «Әмиўдәрья» журналында (№1-2-3-санларында) дағазаланды. Роман 1970-жылы өзбек хәм рус тиллеринде Ташкент китап баспаларынан аўдармаланып шығарылды. 1980-жылы болса жазыўшының 5 томлығының 5-томына енгизилди.

Т.Қайыпбергеновтың 60-70-жыллардағы прозасы. Т.Қайыпбергенов 60-жылларда бир қатар роман, повестлер жазып, тек ғана өз дәретиў-шилигинде емес, пүткил қарақалпақ әдебиятында үлкен илгерли бурылыслар жасап, прозамызға идеялық-тематикалық бағдарлары, жанрлық, формалық өзгерислери, қаҳарманлар образын жасаў, конфликт табыў, композиция дүзиў, ўақыяларды сүүретлеўдеги көркемлик шеберликлери бойынша үлкен жаңалықлар алып кирди. Мысалы, ол өзиниң «Қарақалпақ қызы» романы менен қарақалпақ романшылығына еки китаплы романдилогия формасының кирип келиўине биринши болып тийкар салған болса, «Суўық тамшы», «Уйқысыз түнлер» повестлери менен тек ғана лиро-эпикалық повестьлерден туратуғын қарақалпақ прозасын повестьлердиң жаңа түри—лирико-психологиялық повестьлер менен байытты. Ал, «Қарақалпақ дәстаны» романының биринши китабы «Маман бий әпсанасы» менен болса бириншилерден болып тарийхый эпопеяға баслама салды. Солай етип, Т.Қайыпбергенов бул роман, повестьлери менен тек өзин кең қамтымлы, көп жобалы эпик прозаның хақыйкый шебери, талантлы жазыўшы сыпатында бурынғыдан да кеңирек танытып қоймастан, қарақалпақ әдебиятында бул тараўдың жетекши жанрға айланып, пүткил аўқамлық көлемде де кеңнен танылыўына, дүнья әдебиятлары қатарына қарай қәдем таслай баслаўына салмақлы үлес қосты.

Т.Қайыпбергеновтың 60-жыллар қарақалпақ прозасында өнимли хәм табыслы ислегенлигиниң және бир гуўасы—оның усы жылларда жазылған «Суўық тамшы» (1964), «Уйқысыз түнлер» (1965) еки лирико-психологиялық повестьлери болды. Ол бул шығармалары менен қарақалпақ повестьшилигин тек мазмун жағынан байытып қоймастан, оған жанрлық, формалық жақтан да жаңа түр, жаңа сыпат енгизди, өзиниң заманагөй темаларда да қәлем тербетиў мүмкиншилигиниң кең екенлигин дәлиледи.

Повесть қарақалпақ тилинде китап болып шыққаннан кейин, көп узамай-ақ (1969-жылы) А.Қаххар, Г.Якуповлар тәрәпинен өзбек тилине аўдарылып басылып шықты. «Бул үлкен жумыс ғой!» деп повесть аўдармасы тийкарында Т.Қайыпбергенов талантына үлкен баҳа берген А.Қаххар буннан кейин де оның «Уйқысыз түнлер» повестиниң аўдар-

масын редакторлап, кітап болып басылып шығыуына жақыннан жәрдем береді¹. Оның «Суық тамшы» повести рус (1978, 1990) хәм түркмен (1983) тиллеринде де кітап болып басылып шықты.

Т.Қайыпбергеновтың бул повестьелери соңғы жыллардағы изертлеулер менен әдебий сында да унамлы баха алып қиятыр².

Айырым арнаулы изертлеу жұмыслары менен сын мақалаларда атап өтилгеніндей, бул повестьелер қахарманлардың психологиясын, ишки руўхый дүньясын терең ашып беріуи, адам санасының өз-өзи менен гүресин көрсетиуи хәм ўақыяларды, турмыс фактлерин қахарманның сезими арқалы сүүретлеуи жағынан басқа лиро-эпикалық повестьелерден бир қанша өзгешеленип турады³.

Т.Қайыпбергенов та бул повестьелеринде лиро-эпикалық повестьелерге тән болған қахарманның ишки кеширмелери, еске түсириулері, күнделик дәптер, хат хәм т.б. сүүретлеу өзгешеликлеринен пухта пайдаланған. Атап айтсақ, «Суық тамшы» повестинде усы шығарманың бас қахарманы Камалдың күнделик дәптери тийкарғы сүүретлеу формасы болып хызмет етсе, «Уйқысыз түнлер» повестинде ўақыялар лиро-эпик қахарман Гүлзардың тилинде биринши бетте баянланыу табады.

Еки шығарма тек формалық жақтан емес, идеялық мазмун, тематикалық жақтан да бир-бирине жүдә жақын келеди. Бул повестьелердин екеуинде де екінши жер жүзлик урыстың жаслар тәғдирине тийгизген зыянлы ақыбетлери көрсетип бериледи. Мәселен, «Суық тамшы» повестиниң қахарманы Камал пәк хужданлы, мийнет сүйгиш, укыплы хәм зийрек, үйинде де, жәмәәтте адамлар арасында да сүйген қызы Зыяданың алдында да абыройлы, өмирде ығбаллы, жұмыста алдыңғы қатар ылғаллы жигит болғаны менен, өмир бойы бир нәрседен—ол да болса әкеси Жамалдың урыс дәуириндеги сатқынлықларынан қыйланып, хуждан азабында жасайды. Мудамы «сатқынның перзенти» деген ат көтериуден қалай кутылыудың жолларын ойлап, өзін өзи жеп, ишинен кемирiledи.

Қахарман санасындағы бул машақатлы гүресте оның пәк хужданы, Ытанға шын берилгенлик, әдеп-икрам, адамгершилик, саналық пазыйлетлери бөринен басым келип жеңип шығады. Бул гүресте ол анасынан, сүйген қызы Зыядадан, жәмәәттен, дөгерегиндеги жақсы адамлардан қууатлау табады. Ақыр-аяғында ол сүйген қызы Зыяданың урыста қахарманларша қаза тапқан әкесиниң фамилиясына өтип, Ытан қорғау ушын әскерликке атланады. Ол буны үлкен бахыт деп есаплап, қатты қууанады.

¹ Салаев Ф. Уллы жазыушының үлкен хызмети. // «Әмиўдәрә», №3, 2007.—114-б.

² Камалов К. Карақалпақ повести.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1978.—79-88-б.; Насруллаева З. Карақалпакия - мой край Родной.—Нукус «Қарақалпақстан», 1979.—С.117-121.

³ Карақалпақ совет әдебияты.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984.—334-б.

Бул аркалы автор руўхый пәклениўдиң адам баласы ушын үлкен бахыт екенлигин көрсетип береді.

Ал, екінши «Уйқысыз түнлер» повестинде урыста ата-анасынан айырылып, бир көзі ләкет, журдай жетим болып қалған Гүлзардың турмыс қыйыншылықтары менен гүрестеги аянышлы тәғдири сөз етиледі.

Шығармада Гүлзар образы усындай турмыс қыйыншылықтарында шынланып пискен, пәк хужданлы, перзентлик парызға, дослыққа, муҳаббатқа садық, меҳрибан, адамгершиликли адам сыпатында жасалынған. Ол урыста ата-анасынан айырылып, жетим қалып, балалар үйінде тәрбияланған рус қызы екенлигин биле турса да, хәтте үлкейип, кәмалатқа келип, өмирден өз орнын тауып кетсе де, урыс жылларында өзін өлимнен қутқарып қалып, «Гүлзар Қарақалпақова» деген ат пенен балалар үйине тапсырып кеткен қарақалпақ солдатын хеш ядынан шығармайды, оған бәрхама миннетдар болып жүреді. Оны тауып алып, рахмет айтқысы келеді. Сол мақсетте оны ізлеп Қарақалпақстанға келеді.

Жазыўшы оның бул Қарақалпақстанға келиў сапарларын, өзін өлимнен қутқарып қалған солдат-әкени ізлеўлерин, емлеўханада бийтаныс қарақалпақ хаялы менен танысыўларын, оған деген мийирманлық қатнасықларын, оның қарақалпақстанлы жигит Маратқа деген муҳаббатын қахарманның ой-сезим, ишки кеширмелери арқалы оғада шебер етип көркем сәўлелендирип бере алған.

Автор шығармада усындай лирико-психологиялық сүўретлеў усылларынан басқа да портретлик сүўретлеўлер менен поэтикалық детальластырыўлардан да пухта пайдаланған. Мысалы, «Суўық тамшы» повестиндеги моншадағы қахарман төбесине тамған суўық тамшы деталынан оның өмирине түскен дақ—әкесиниң сатқынлығы—Камал өмирине түскен үлкен бир суўық тамшы екенлигин символластырып бергенлигин сезсек, Гүлзар Қарақалпақованың дөңгеленип қырқылған шаш түрмеклерин Гогольдың шашына усатып сүўретлеўлеринен жазыўшының портретлик сүўретлеўлердин де шебери екенлигин көриўимизге болады.

Жазыўшы бул повестьлериниң изи менен 1968-жылы «Қарақалпақ дәстаны» роман-эпопеясының «Маман бий әпсанасы» атлы биринши китабын баспадан шығарды. Бул қарақалпақ прозасындағы К.Султановтың «Әжинияз» романы менен бир қатарда дөреген тарийхый роман еди. Соң 1971-жылы романның екінши китабы «Бахытсызлар», 1976-жылы үшінши китабы «Түсиниксизлер» басып шығарылды. Роман 1979-1980-жылларда басып шығарылған жазыўшы шығармаларының бес томлығына хәр китабы бир томнан 3 том болып енгизилди. Солай етип, жазыўшы қарақалпақ әдебиятында биринши болып үш китаплы роман-трилогия жаратты. Жазыўшы бул романы ушын 1986-жылы бурынғы Кеңес аўқамы Республикаларының мәмлекетлик сыйлығының лауреаты болды. Роман жарық көрген жылларынан баслап өзбек, рус, қырғыз

тиллеринде бир неше рет китап болып басылып шыкты. 1982-1983-жылларда болса бул романлар өзбек тилинде де үш томлык етип шығарылды. 1998-1999-жылларында өзбек тилиндеги бул үш томлык фəрезсизлик руўхында кайта исленип, жəне жаңадан бастырылып шығарылды. Мəмлекетлик сыйлыкқа усынылыўына байланысly бул романлар 1985-жылы рус тилинде де бурынғы басылымы тийкарында хəр китабы дарадара кайта баспа кəрди.

Т.Қайыпбергеновтың 80-жыллардағы дөретиўшилиги.* Т.Қайыпбергенов 80-жыллар қарақалпақ прозасында да жемисли мийнет етиўин даўам етти. Ол бул жылларда «Қарақалпақнама» (1985), «Көздин қарашығы» (1986), «Қарақалпақтың өз қалпағы менен сырласыўы» (1990) романлары менен бир қатарда «Қара үйден кең дүньяға» (1987), «Қудайдың неше аты бар» (1990)топламларына енгизилген бир қатар көркем публицистикалық шығармалар да жазды. 1995-жылы «Қарақалпақнама» роман-эссеси ушын Махмуд Қашғарий атындағы халық аралық сыйлықтың лауреаты болды. Ал, айырым «Кең пейиллилик келбети», «Бир кесе сүт» сыяқлы көркем публицистикалық шығармалары ушын «Правда», «Крестьянка» газета-журналларының сыйлықлары берилди. Оның 80-жылларда дөретилген бул шығармалары бойынша Қ.Камалов, Қ.Султанов, К.Алламбергенов, П.Нуржановлардың бир қатар мақалалары¹ жазылыўы менен бир қатарда А.Абдимуратов, Н.Бердимуратова, Б.Палўановлар тәрeпинен арнаўлы изертлеў жумыслары да жүргизилди², К.Алламбергеновтың арнаўлы илимий очерки дағазаланды.³

Т.Қайыпбергенов 90-жылларда да «Кеўлимнің камусы» (1995), «О дүньядағы атама хатлар» (1992), «Айдос баба» («Мың тиллаға тигилген гелле») (2001), «Қарақалпақпан. Тəўекелшимен» (2003) сыяқлы бир қатар повесть, роман, драмалар жазып, фəрезсизлик дəўири əдебиятында əдебияттың кəрўан басысы сыпатында нық кəдем менен көш тартып киятыр.

* Т.Қайыпбергеновтың 80-жыллардағы хəм 90-жыллардағы дөретиўшилиги усы сабақлықтың тийисли бөлимлеринде кең талқы исленгенликтен əдебий портрет усы мағлыўматларды келтириў менен шекленеди.

¹ Қараңыз: Камалов Қ. Дала бүркити.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990.—4-5-6.; Аллаамбергенов К. Қарақалпақ əдебиятында синтез машқаласы (Т.Қайыпбергеновтың роман-эссеси тийкарында) / ҚарМУ профессор-оқытыўшыларының илимий-теориялық конференция материалларының тезиси.—Нөкис: 1988.; Нуржанов П. Дəўир талабы хəм көркем əдебият.—Нөкис: «Билим». 1993.—31-32-б.

² Абдимуратов А. Публицистика Тулепбергена Кайыпбергенова: специфика, тематика, жанрово-стилистические особенности. Автореф. канд. дисс.—Ташкент, 1997.; Бердимуратова Н. Проблема характера героя в каракалпакском романе 80-х годов. Автореф. канд. дисс.—Нукус. 2001.; Палўанов Б. Хозирги қоракалпақ адабиетида эссе жанри. Автореф. канд. дисс.—Нукус. 2007.

³ Аллаамбергенов К. Кең дүньяға қушақ ашқан жазыўшы.—Нөкис: НМПИ ҚТ.—2009.—52 б.

ТӨЛЕПБЕРГЕН МӘТМУРАТОВтың өмири хәм дөретиўшилиги (1939-1984)

*Бахыттың қуяшын парлатып кетиң,
Өмирдиң жулдызын жайнатып кетиң,
Мәңгилик естелик орнатып кетиң,
Мәңгилик уйқыға кетпестен бурын.*

Өзиниң бир қосығында усылайынша жазғанындай, XX әсир қарақалпақ әдебиятының көрнекли ўәкиллериниң бири Төлепберген Мәтмуратов, хақыйқатында да, әпиўайы, бирақ үлкен адамгершилиқ кәсийетлери менен де, жоқары адамгершиликти, ар-хуждан, жақсылықты, сап мухаббатты жырлайтуғын жыллы лиризмге толы, нәзик сезимтал поэзиясы менен де тирилигинде өзине мәңгилик естелик қалдырып кеткен шын мәнисиндеги әдебий тулға, хақыйқый талант ийеси, үлкен хәриплер менен жазыўға ылайық әжайып инсан болды. Оның бул инсаннылық, дөретиўшилиқ сыпатлары ўақтында заманластарын да қатты сүйсиндирди. Мәселен, Қарақалпақстан халық жазыўшысы Ш.Сейтов ол хаққында оның «Жақсылық сарайы» томламына жазған алғы сөзинде «Сен көз жасындай мөлди́р мухаббеттиң, таңғы шықтай таза хужданның, асқар таўдай жоқары адамгершилиқтиң, қара бастың ғамы ушын емес, пүткіл адамзаттың ийгилигине бағышланған нандай хадал мийнеттиң мақпал даўыслы, бәлент лапызлы жыршысы едиң¹» деп еске түсирсе, профессор С.Бахадырова «ол әдебиятта қайталанбайтуғын хақыйқый шайыр, хақыйқый инсан еди», «оның өмир жолы да, өзи де әпиўайы, тек ғана оның қосықлары әпиўайы емес еди²...» деп жазады. Бул пикирлерди белгиле илимпаз Т.Мәмбетниязовтың изертлеўлери де тастыйықлап турады. Илимпаз өз изертлеўлеринде шайыр өзи өмирде қандай жақсы инсан болса, әдебий-көркем дөретиўшилиқ мийнетте де жақсылықтың әжайып жыршысы болғанлығын айрықша атап өтеди³.

Шайырдың өзиниң де, поэзиясының да усындай бир әжайып дүнья екенлигин ўақтында дурыс аңлай билген М.Нурмухамедов шайыр поэзиясының дәслепки дәўирлеринде-ақ бул поэзияның арнаўлы изертлеўге турарлық екенлигин атап өткен еди⁴.

¹ Мәтмуратов Т. Жақсылық сарайы.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986.—3-б.

² Бахадырова С. Ол жақсылық жыршысы еди. // «Әмиўдәрья», 1989, №9.—107-108-б.

³ Мәмбетниязов Т. Т.Мәтмуратовтың жана топламы туўралы. // «Әмиўдәрья», 1987, №7.—111-112-б.; Поэзия—турмыс, гүрес хәм талпынуў.—Нөкис: «Билим», 1993.—20-52-б.

⁴ Нурмухамедов М.К. Карақалпақская поэзия. (Краткий очерк).—Ташкент: «Фан», 1977.—С.32.

Ұақтында С.Ахметов, Қ.Султанов, Қ.Камалов усаған илимпазлар да оның дәретиўшилигине айрықша баха берди¹.

2000-жыллардың басында болса жас илимпаз Э.Ешниязова шайыр поэзиясындағы шеберлик мәселеси бойынша арнаўлы илим изертлеў жумысын жүргизди².

Мине, усындай әдебиятымызда белгили орны бар, талантлы әжайып шайыр Т.Мәтмуратов 1939-жылы Қараөзек районында дийқан шаңарағында туўылды. Жаслайынан ата-анасынан жетим қалып, балалар үйинде тәрбияланды. Т.Мәтмуратовтың шайырлыққа, улыўма көркем дәретиўшиликке болған ықласы усы балалар үйинде тәрбияланып, оқыўшы болып оқып жүрген жылларында-ақ пайда болды. Мектепти питкерийден шайырлық жолды таңлап алғысы келип, Ташкент мәмлекетлик университетиниң журналистика факультетине тапсырмақшы болды. Оның журналист, шайырлар таярлайтуғын оқыў орнының студенти болсам, деген бул әрманы 1958-жылы иске асты. Студентлик жылларында Т.Мәтмуратов жақсы әдебий орталыққа араласып, өзиниң курсластары болған, соң өзбек хәм карақалпақ әдебиятының белгили ўәкиллери болып жетилискен талантлы жазыўшы-шайырлар, журналистлер А.Арипов, Ш.Халмурзаев, К.Мәмбетов, С.Садықовлар менен жақын дәретиўшилик байланыста болды.

Т.Мәтмуратов университетти питкерген 1963-жылда шайыр сыпатында әдеўир ысылып қалған еди. Көп узамай оқыўшы журтшылығы оның дәслепки шайырлық саўғасы «Ақ терек пе, көк терек» (1964) пенен танысты.

Шайыр, мине, усы 60-жыллардың орталарынан басланған шайыршылық өнерин 70-жылларда әдеўир жетилистирди. Ол республикалық газеталарда, мәмлекетлик радиоситтирий хәм телекөрсетиў комитетинде, соң «Әмиўдәрья» журналында әдебий хызметкер, бөлим баслығы, жуўаплы хаткер, бас редактордың орынбасары болып ислеген жылларында өз мийнет лаўазымларын қандай минсиз атқарған болса, өмириниң ақырына шекем лирикаға, поэзияға садық қалды, көп ғана қосықлар, поэмалар жазды, аўдармалар иследи. Шайыр қысқа өмириниң ишинде «Ақ терек пе, көк терек» (1964), «Лирика» (1966), «Гөззаллық оянды» (1970), «Айсәнем» (1973), «Ашлысыў» (1977), «Арзыў шәмени» (1981), «Жақсылық сарайы» (1986), «Жулдызлар жанар» (1989) қосықлар хәм поэмалар топламларын мийрас етип қалдырды. Оның рус тилинде де

¹ Ахметов С. Қарақалпақ совет поэзиясы.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.—371-375-б.; Султанов Қ. Инсан құдирети.—Нөкис: «Билим», 1992.—125-128-б.; Камалов Қ. Дала бүрkitи.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990.—11-12-б.

² Ешниязова Э. Поэтическое мастерство Т.Матмуратова. Автореф. канд. дисс.—Нукус., 2003.

еки (1984, 1988) поэзиялық топلامы басылып шықты. Ол Гетенин «Фауст» трагедиясын карақалпақ тилине аўдарды. Т.Мәтмуратов 1986-жылы «Арзыў шәмени» поэтикалық топلامы хәм «Жаксы адамның жүреги» поэмасы ушын ҚР Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтын лауреаты болды.

Т.Мәтмуратов поэзиясы, соның ишинде лирикасы тематикалық жақтан жүдә рәнбәрән. Оның қосықларында тәбият, туўылған жер темасы айрықша бир йош пенен жырланады. Т.Мәтмуратов «Жабаным— жасыл далам» дүркининде «Ана-жер толғаўы», «Ана жердиң гиясы», «Жуўсан», «Туўылған мөканға», «Саратан», «Ақтал», «Көклем қосығы» дөрөтпелеринде Ыатан уллылығын, туўылған үлкениң гөззал тәбиятын сүүретлейди. «Қара таллар» қосығында:

*«Сырласым—қара таллар,
Бир нәрсе сыбырлаған,
Астында ақ отаўлар,
Шымшықлар жуғырлаған»,*

—деп жырлайды шайыр ана тәбияттын усы гөззал, уйғын халатын.

«Жап-жасыл, жасыл, жасыл» қосығында талант ийеси киндик қаны тамған қәдрили ата мөканын төмендегише тәрийп етеди:

*«Шыртылдар қаўынлары,
Тийсең, тек шытнарман» деп,
Шабдалы дәртке дәри,
Жийдеси шықлардан көп...
Жап бойы тереклери,
Ийилип ойға шүмген,
Ах, мениң өскен жерим,
Ах, мениң қыймас ярым».*

Шайырдың қәлеминен «Бәхәр, сени сағындым», «Арал сазлары» дүрки- лери бинят болған. «Толқынлар» қосығында теңиз келбети көрсетиледи:

*«Шуўылдап келип,
Жуғырлап келип,
Сыбырлап келген толқынлар...
Нур елеген толқын,
Шапқыласып, бир-бирине тирелген толқын,
Блақлардай умтылысқан,
Гүеннен толқын».*

«Қумлы жағадағы ойлар», «Қайықтағы қыяллар», «Келдим Арал бойларына», «Алтын ағыс» қосықтары да шайырдың ана тәбиаттың шын ашығы екенлігінен дерек беріп тұрады. Тәбиатты шын беріліп сүйген шайыр жақсы тилек, үлкен жүрек пенен хәр күни атқан танды ынтығып күтип алады:

*«Жолақ, жолақ
Қырмызы нурлар
Шашырар, шашырар, шашырар,
Киятыр таң атып.
Арыў айғабағарлар
Зер кирпиклерин
Бирим-бирим таратып,
Күнге қаратып,
Ашылар, ашылар, ашылар».*

(«Таң атып киятыр»)

Т.Мәтмуратов дәретиўшилигине тән және бир сыпатлы белги адамгершилик, инсан қәлбинің тазалығы, өмірге қуштарлық, жақсылыққа жаны қумарлық, жаманлыққа қарсы гүрес, улыўма өмірге философиялық ой жуўыртыў оның пүткил поэзиясының баслы бағдарына айланып кеткен.

Мысалы, инсанның уллылығын сөз ететуғын «Сүйенеди адамға адам» қосығында:

*«Қапаланып тартқанда жәбир,
Сүйенеди адамға адам,
Қуўаныш та жалғызға ауыр.
Сүйенеди адамға адам,
Ғайры демей миллетин, ултын,
Алыс демей мәканын, журтын
Әне, сөйтип, бийғәрез бийпул,
Сүйенеди адамға адам».*

—деген қатарларда пүткил адамзат өмиринің мазмуны ашып бериледи. «Адамлар, адамлар», «Адам болыў», «Өмир толғаўы», «Елден артық болған жоқ», «Елден гина табылмас», «Дүнья», «Арзыр», «Жақсылықтың белгиси», «Болмаса», «Намыс», «Шырайлы» қосықтарында да инсаният тарийхы, жақсылық және жаманлық хаққында пикир жүргизиледи. Усы бағыттағы «Бахыт», «Бәлентлик», «Уллы» қосықтары, «Күншығыс муқамлары» дүркини терең мазмунлылығы менен ажыралып тұрады. «Жүрек»,

«Кеўил», «Пүтинлик», «Нур хаққында қосық», «Бир тамшы шықты көрдим», «Сағынғанда», «Шайыр тәбияты», «Не аўыр», «Антей», «Аяныш», «Шыдамлылық» дөретпелери де усындай руўхта жазылған. Мысал ушын мына қатарлардың мәнісине бир пикир жүритип көрейик:

*«Дәрья уллы болған сайын,
Ағыслары ийримлирек.
Адам уллы болған сайын,
Мийримлирек».*

*«Басқа атлар шапқан ўағында,
Өз үйирин ол да сағынар.
Делебеси қозып оның да,
Гүлдир-гүлдир киснер жаныўар».*

Т.Мәтмуратов нәзик лирикада миллий үрп-әдет, миллий минез-қулықты сүүретлеп бериўге де оғада шебер шайыр. Усы мазмунда «Ғаўқылдасар қарақалпақлар», «Күлки деген мүлки бар» шығармалары қызықлы оқылады. «Көзлерим жолында», «Саған мегземес», «Үш ай болды», «Жигит отыр гүл дийдарға қараған», «Сен өзін», «Күтиў», «Бул ақшам», «Сениң келгенин» дөретпелери адам сезимлериниң уллылығын жыр етеди. Шайыр алтылықлар, төртликлер, эпиграммалар жазды.

Т.Мәтмуратов эпикалық поэзияда да әдеўир танылған шайыр. «Перийзат», «Айсәнем», «Урыс дәртлери», «Садықлық», «Ғаррының әңгимеси», «Мениң жулдызым», «Жақсы адамның жүреги» сыяқлы бир қатар лирикалық, лиро-эпикалық, драмалық поэмалардың авторы. Оның «Айсәнем» (1967), «Перийзат» (1973) поэмалары лирикалық поэмалар болып табылады. Мухаббат темасы бул еки поэманың да тийкарғы сюжетлик өзегин курайды. «Садықлық», «Ғаррының тәғдири» поэмаларында болса конкрет қахарманлар образын эпикалық жобада ашып бериўге умтылыўшылық бар. Мәселен, «Садықлық¹» поэмасында урыс дәўириндеги жас жубайлар Гүлзийба менен Қунназардың тәғдири сүүретленеди. Гүлзийба ел-журтын қорғаўға атланған Қунназардың қазаланғанлығы жөнинде «қара қағаз» алса да, оны өмир бойы күтеди, улын ержеттирип, адам қатарына қосады. Поэмада ондағы сабырлылық, мәртлик, адамгершилиқ усаған пазыйлетлер оның турмыс қыйыншылықларына қарсы төзимли гүресинде айқын сәўлелениў табады:

¹ «Әмиўдәрья», 1989, №11, 95-99-бетлер.

*«Үйге жүр, деп әке келди,
Үйге жүр, деп шеше келди,
Бауырына басып улын
Жесир күни кеше берди.
Жауынгердің шаңарағын
Жығып қалай кетермен деп,
Оның бала-шағаларын
Қыйып қалай кетермен деп».*

*«Көз алдына елеслетип,
Яр дийдарын сағынады.
Яры жоғы тур-ау өтип
Басқа бәри табылады»
«Қой, кеуилим, әззи болма,
Қапаланып, қамықпағыл,
Қуұанышқа қанат қомла,
Яр күтиүден жалықпағыл¹».*

«Қунназардың хатлары» бөлімінде Ұтан ушын душпанға қарсы шығып, қолына қурал алған жауынгер жигит келбети оның елге, халыққа, Ұтанға, ата-анаға, сүйикли ярына, перзентине деген мухаббат сезимлерин ашып көрсетиу арқалы көркем жасалынады:

*«Қурал алдым қолларыма,
Елим ушын, сүйиклим,
Душпан келген бағларыма,
Өлим ушын, сүйиклим.
Атланғанман жауларыма
Жеңиу ушын, сүйиклим.
Атланғанман жауларыма
Сениң ушын, сүйиклим,
Сен қарай бер жолларыма
Мениң ушын, сүйиклим».
«Муздай қарды төсек етип,
Муздай тасты дастандым,
Қәдири өтти тынышлықтың,
Қәдири өтти қостардың²».*

¹ «Әмиүдәрья», 1989, №11, 95-бет.

² «Әмиүдәрья», 1989, №11, 98-бет.

«Урыс дәртлери» поэмасына XX әсирдің баслы тарийхый хәдийселери тийкар қылып алынған, онда урыс майыбы, ақ жаўлықлы хаял, қара жаўлықлы хаял, почтальон тийкарғы қахарманлар сыпатында сәўлелениў табады. Шайыр поэмада хәр бир қахарманның ишки кеширмелерин өзлериниң тилинде жүрек дебдиўлери арқалы оғада исенимли хәм көркем етип сүўретлеп бере алған. Мысалы, урыс майыбының монологындағы қайғылы сыпатқа кимниң де болса жаны ашымай тура алмайды.

*«Мен бийкарға оқлар атпадым,
Мен бийкарға майып болмадым,
Не суўларды кештим бапладым,
Не отларды кештим, жанбадым...»*

Ақ жаўлықлы хаял тилинен баян етилген сөзлер сол дәўирдеги хаял-қызларымыздың мәртлигинен, трагик халатынан дерек берип турады.

*«Төрт жыл бойы көзлер төрт болып,
Биз күткенбиз кеткен ерлерди,
Кеўил сандығына дәрт толып,
Сағынғанбыз бесик тербеўди».*

Т.Мәтмуратов 1985-жылы «Мениң жұлдызым» поэмасын китап оқыўшыларына усынды (Әмиўдәрья, №3). Дөретпе ўақыялары Биринши адам, Екинши адам, Үшинши адам, Қуяш, Әбеший руўх, Халайық хәм Феникс тиллеринде өзиниң тәсирли, көркем сәўлелениўин табады. Поэмада Биринши адамның ана-жер хаққындағы толғаныслары дыққатқа ылайық берилген:

*«—Жер-айым бесик ғой, билиўиң дәркар,
Барлық адамзатты тербетип атыр.
Оннан камал таўып нешише әўладлар,
Оның қушағында ержетип атыр».*

Биринши адам поэмада планетада парахатшылық, келешек ушын гүресшең сыпатында көзге тасланады. Екинши адам өз пайдасын ғана ойлайды:

*«—Айтпақшы тағы да ядыма түсти,
Алтын жүзигимди жоғалтып алдым,
Гәп қылып қәйтемиз жерди, урысты,
Өзиме жетеди, өзимниң қайғым...»*

*Жер үстине апат дөнген ұақларда,
Не ислей аламыз? Илаж бар қанша?
Ушып кетер едим басқа жақларға,
Егер де құс киби қанатым болса»*

Поэмада Биринши адам арқалы ортаға тасланған ана-жердің кәдирине жетіу, оны көздің қарашығындай сақлау, салқын урыс-ядро апатшылығының алдын алыу хаққындағы баслы идеяны шәртли абстракт символлық персонаж саза толықтырып турады.

Саза арқалы жердің адамзат ушын кәдирлилиги белгиленеди:

*«—Сен өзиңсең тиришилик уясы,
Өмир болып таўланады мың ирең.
Барлығы да сум урыстың салдары,
О, Ана-жер, гүңирен, сен гүңирен».
«—Басын алыу керек уўлы жыланның,
Уўлы силекейи тамбастан бурын,
Урыс апатының алыңлар алдын,
Ана-жер жалынлап жамбастан бурын»*

Поэмада Ана-жердің монологаы тәсирли бериледи:

*«—Барлығын да сезе билемен,
Адамларды мен де сынаймаң,
Қуўаныштан мен де күлемен,
Хәсиреттен мен де жылайман.
Адамларды туўғанман өзим,
Узақ-узақ өмир көрсин деп,
Туўмағанман, хасла оларды
Бир-бирине азап берсин деп».*

Қуяштың тилинен ХХ әсирдеги адамзат тәғдири, оның келешегі хаққында ой толғаныслары бериледи:

*«—Адамзат анасы тәшўишин шегер,
Жер-алтын жулдызым, мениң өз балам.
Адамзат меҳирин төкпесе, егер,
Жансыз планета болар музлаған.
Қуўанаман мениң шашқан нурымнан
Ана-жерде гия өссе, гүл өссе,
Қуўанаман Ана-Жерде туўылған,
Барлық адам жақты ушын гүрессе».*

Поэма күшли оптимистлик руўх пенен суўғарылған. Биринши аламанның:

*«—Қайғыларды қыйратамыз,
Бахыт нурын себемиз.
Жақсылықты орнатамыз,
Жаманлықты жеңемиз»,—*

—деген жуўмақлары ХХІ әсирге исеним пайда етеди. Екинши аламан да усы исеним менен адамзат келешегине жақсы тилеклер тилейди:

*«—Бузылмасын ҳеш уялар,
Бағда гүллер солмасын,
Перзенти өлип аналар,
Зары-гирян болмасын».*

Үшинши аламан, халайық та биринши, екинши аламанның бул пикирлерин қуўатлайды.

Поэмада инсанияттың дослық, тилеклеслик, аўызбиршиликти уллы сезимлерине хеш қандай күш қарсы келе алмайтуғынын түсинип, хеш қарсы илаж ислей алмай ҳарып-шаршаған әбеший руўхтың әбигер руўхый ҳалаты төмендегише тәрипленади:

*«—Жаманлық жолынан хәммеси безип,
Жақсылық жолына хәмме қосылар,
Кеўлимди ўайранлап, баўырымды езип,
Жанымды жегидей жейди усылар».*

Феникстин сөзлери Әбеший руўхқа қарсы. Ол бул бирликти өмирдин уллылығын, мәңгилигин тастыйықлап турады:

*«—Адамлар, адамлар, жүрмеңлер налып,
Мен өмир мәңгилик екенин билдим.
Күл болдым, күл болдым. Қайта тирилдим.
Өлимди жеңемен талай қатырып,
Мен өмир қусыман, құдиретли күшпен.
Өмир дәретилсин, жанып атырсам,
Хәр қашан әжелден тураман үстем,
Құдиретли халайық,
Мен сизлер менен!»*

Жанрлық жақтан бұл шығарманы драмалық поэма ретінде бағалауға болады. Қахарманлардың монологтары, диалоглар хәм прологлар арқалы тарийхый ұақыялар хаққында пикир билдириледі, Эйнштейннің тәғдири, Америкада, Германияда жүзеге келген сиясий шараят жөнинде мағлыұмат бериледи. Шайырдың шеберлиги поэмаға қахарман таңлауда, образ жасауда көринеди, өтмиш, хәзирги заман хәм келешек бир сахнада жәмленеди, персонажлардың ұақыт және кеңислик бойынша хәрекет-лери еркин тәмийин етилген.

Кулласы, бұл поэма идеялық мазмуны бойынша да, көркем формасы жағынан да 80-жыллар поэмаларының ең көркем тууындыларының бири есапланады, онда дәуирдин баслы машкаласы урыс хәм парахатшылық, ана-жерди ядро апатынан аман сақлап қалыу усаған мәселелер оғада бир шеберлик пенен көркем сәўлелениуин тапқан.

«Жаксы адамның жүреги» поэмасы да өзиниң ортаға қойған идеясының уллылығы менен характерленип турады. Онда жаксылықты улығлау, жаманлыққа қарсы гүресию идеясы хәммесинен үстин етип берилген. Шайырдың жаксы адамлар халықтың сүйиўшилигине, иззет-хүрметине бөлениуи керек, олар өлсе де, олардың данқы, иси өлмеуи тийис, деген шақырығына толық қосылыуға болады.

«Жаксы адамның жүреги» (1983) поэмасы, айырым сыншылардың көрсетиуинше, драмалық поэма¹ болып есапланады. Сюжетке тийкар етип алынған ұақыялар бес көринистен ибарат болып, адамлардың драмалық формадағы бетпе-бет сөйлесиуи арқалы баянланып отырады.

Поэманың биринши сахналық көринисинде сүүретленгениндей емлеўхананың хирургия бөлимине еки наўкас түседі. Биреуи автомашина авариясы ақыбетинен жулыны үзилген, бирақ жүреги саў, соңынан өледі. Екиншиси жүрек аўырыуына шалынып, өлим халатында жатырған адам. Профессор операция жолы менен аўырыу жүректи алып таслап, орнына жулыны үзилген адамның саў жүрегін салажақ болады. Мийирбийке қыз буған қарсы турады. Себеби, жулыны үзилип өлген адам оның, мектепте оқытқан муғаллими, ол өмирде хәр тәреплеме билимли, адамгершиликли, жаксы адам сыпатында из қалдырған болса, ал, жүреги аўырыу адам парахор, өзинен зорларға жағымпаз, өзинен өззилерге менмен, барып турған жаман адам еди. Жаксы адамның жүрегін жаман адамға зая етиуге болмайды,—дейди биринши мийирбийке.

Поэмада биринши мийирбийкенің образы хақыйқатлық, хадаллық, жаксылық ушын гүресшең қахарман сыпатында хәр тәреплеме исе-

¹ Мәмбетниязов Т. Поэзия—турмыс, гүрес хәм талпынуу.—Нөкис: «Қарақалпақстан», 1993.—41-б.

нимли жаратылған. Ол жақсы адамның жүрегинің бир нәкас адамға өткерилетуғын хабарын еситиўден-ақ бул иске тис-тырнағы менен қарсы болады:

*Көнип тураман ба, қәйтемен енди?
Яқ, мен булай етип қоймаўым керек,
Хүжданым бар болса, өз ролимди
Хүжданлы адамдай ойнаўым керек.*

Хақыйқатында да, мийирбийке өз хызметин хәм парызын усылай атқарыўға хәрекет етеди:

*Аўа, сондай таза, ҳадал жүрек ол,
Бирақ та өз ийесине дерек ол.*

Бирақ, профессор хәм биринши шыпакер оның бул пикирлери менен есапласқысы келмейди. Поэманың тийкарғы конфликти де, мине, усы гүреске, яғный поэма қахарманларының жақсылыққа, ийгиликли иске қатнасы, көзқарасына байланыслы келип шығады. Профессор хәм биринши шыпакер, әсиресе бас шыпакер бул операцияны медициналық нызам көзқарасынан ийгиликли ис, әжайып жаңалық деп ойлайды. Жақсы адамның жүрегинің сырын жақсы билген биринши мийирбийке болса олардың бул хәрекетин адамгершиликке қайшы келетуғын жынаятлы ис деп есаплайды:

*Жақсының жүрегин жаманға берсе,
Ийгилик ис емес, жынаят ғой бул!*

Жақсы адамның тәрбиясында болған биринши мийирбийкениң де жүреги, жаны таза жан, сол ушын да оның жаманлыққа жаны төзбейди, оған қарсы қайтпай гүреседи:

*Бул жүректің зая болғанын көрип,
Өксип жылайын ба? Жыламайман, яқ!
Оны бир нәкасқа салғанын көрип,
Мен қалай шыдайман? Шыдамайман, яқ!*

Деген менен, ол жақсы адамның жүрегин өз денесинде қалдырыўға қанша хәрекет еткени менен, профессор менен биринши шыпакер оны «Сен үйретпе, пухта бол өз исине!», «Сөйлеме, бәр-әй!», «Берман бер

жүректи, үйижаңғыр, ақмақ!» дегендей сөзлер менен куўып салып, өзлеринин ўазыйпалы жумысын бәржай қылады. Ақыры, олардың (бас хирург, профессор Нурылла Нәбиевтин) «хызмети» менен жақсы адамның жүреги паракор, нәкас адам Зарымбет Әбеновтың денесине орнатылады.

Шайыр қахарманлар образындағы усы сыпатлы белгилерди ашып көрсетиў арқалы поэма жуўмағында төмендегидей үлкен инсаныйлық идеяларды ортаға таслайды:

*Жақсыны ҳурметлеңлер тири гезинде,
Жақсы сөзлерге ҳәм гүлге бөлеңлер!
Жүрегине тиймең, турсын өзинде,
Ҳәтте, өлгенде де жәбирлемеңлер!
Болса да қолында әжайып өнер,
Жүрегин нәкасқа берип хор етпе!
Руўхын тирилтпек болсаңыз егер,
Естелик орнатың жақсы жүрекке!¹*

Жуўмақлап айтқанда, Т.Мәтмуратов XX әсирдин 60-80-жылларындағы қарақалпақ поэзиясында өзінше жолы бар лирик шайыр сыпатында ғана көзге түсип қоймастан, эпикалық поэзияның шебери сыпатында да кеңнен мәлим болды.

¹ Мәтмуратов Т. Жаксылық сарайы. —Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986.—117-б.

ШАҰДЫРБАЙ СЕЙТОВтың өмири хәм дөретиўшилиги (1937-1996)

Қарақалпақстан халық жазыўшысы (1992), Бердақ атындағы мәмлелік сыйлықтың лауреаты (1989), Ш.Сейтов әдебиятқа 60-жылларда шайыр сыпатында кирип келди. Әдебий дөретиўшилигин «Үшпелек» (1964) балалар поэзиясы топламынан көпшиликке танытқан ол өзинин тунғыш соқпағы лирикаға өмириниң ақырына шекем садық қалып, «Сокпағым, мениң қайдасан» (1966), «Таўлардан саза» (1970), «Жоллар» (1987) сыяқлы қосықлар хәм поэмалар топламын дөретти. «Қайтарып бер мениң Әмиүдәрьямды» қосығы болса 90-жыллардағы экология темасына арналған қарақалпақ публицистикалық лирикасының ең сейдинлериниң бири болып қалды.

Деген менен, Ш.Сейтов 60-жыллардың екінши ярымынан баслап талантлы жазыўшы сыпатында да таныла баслады. 1966-жылы жарық көрген дәслепки «Көп еди кеткен тырналар», оның изи менен 1969-жылы жәрияланған «Қашқын» повести, 1975-жылы кітап болып шыққан «Ығбал соқпақлары» романы қарақалпақ прозасының өз жолы, өз хаўазы бар және бир жазыўшы менен толысқанлығынан дерек берди.

Ш.Сейтов 1970-1994-жылларда «Халқабат» атлы 4 кітаптан ибарат дәслепки роман-тетралогияны дөретти. 80-жыллардың екінши ярымында болса ол дөреткен «Шырашылар» романы менен «Исине қосып тигилсин» повести қарақалпақ прозасына жаңа тематикалық епкин болып кирди. Ғәрезсизликтин дәслепки жылларында жәрияланған «Жаман шығанақтағы Ақтуба» (1992) менен Ш.Сейтов қарақалпақ жазыўшыларынан бириншилерден болып тоталитар дәўирдин еки жүзшилигин әшқаралады.

Ш.Сейтов тек талантлы шайыр-жазыўшы сыпатында ғана емес, шебер аўдармашы сыпатында да белгили. Оның Фердаўсий, Хафыз, Наўайы, Пушкин, Лермонтов, Л.Толстой, Короленко, Некрасов, Абай, Айний, А.Матчан шығармаларынан исленген аўдармалары әлле қашан қарақалпақ оқыўшыларының да сүйикли кітапларына айланып кетти.

Ш.Сейтов 1937-жылы Кегейли елатының Ийшан қала (Халқабат) деген жеринде туўылған. Әкеси Қудайберген улы Сейит қассап-баққал, өнерментшилик, саўда ислери менен шуғылланып күн-көрис еткен. Ш.Сейтовтың көркем сөзге қуштар болып өсиўине анасы Айсулыўдын тәсири айрықша болған. Себеби, анасы дилўарлығы басым, кәткудашылығы бар әжайып адам болып, баласы Шаўдырбайға жас ўақтынан қызықлы гүрринлер айтып берийди үрдис тутқан. Оның гүрриндеринде өз атасы Хорезм ойпатында даңқ шығарған атақлы Қудияр палўан, оның баласы—әкеси Бахтияр палўан хәм олардың даңқлы беллесийлері хәққинда көбирек айтылар еди...

Усы гүрринлердің тәсирінде баба-кәланлары менен мақтанып өскен Ш.Сейтов әдебиетке түсине келе бул дайы аталары А.Дабыловтың «Баһадыр» дәстанындағы Азат образының түп нұсқасы (прото-типи) екенлигин айқын сезді.

ПОЭЗИЯСЫ. Ш.Сейтовтың көркем сөздің кәдирин сезиниулері мектеп жылларында және де шынлана түсті. Урыс хәм урыстан кейинги жылларда өзлериниң жалынлы, шок, йошлы шығармалары менен халық арасында кеңнен танылып атырған қарақалпақ әдебиятының атаклы сөз зергерлері Н.Дәўқараев, Ж.Аймурзаев, А.Бегимов, А.Дабылов, С.Нурымбетовлардың лапызлы поэзиясы Ш.Сейтовты қосық жазыуға ийтермеледі.

Ш.Сейтов мектепти питкерип, жоқары билим журтларында оқыған, Қарақалпақ мәмлекетлик баспасында, Қарақалпақстан Жазыушылары аўқамында, «Әмиўдәрәя» журналында, Мәмлекетлик радиосеситтириу хәм телекөрсетиу комитетинде әдебий жумысларда ислеген. Улыўма, ол 1959-1996-жылларда өзинен өзін табыу үстинде аўыр машақатлы жолларды басып өтип, поэзия дүньясына шынтлап араласыу ушын үзликсиз излениулерде болды. Бул хакқында Ш.Сейтовтың өзи 90-жыллардың басларында былайша еске түсиреди:

«Өзимнен өзимди таппай адасыуларым маған «Ығбал соқпақлары» романын берди. «Ығбал соқпақларын» буннан онбес жыл бурын жазғаным сондай ыразы боламан дейсең! Бүгинги күни бурынғы шығармаларымды оқып отырсам, адасып жүрип те өзимниң адасыуларым хакқында жаза бериппен. «Соқпағым, мениң қайдасан» китабымдағы «Сен туўылған ақшам» қосығымның соңына «5-апрель, 1966-жыл» деген сәне қойылыпты. Адамлардай, қалалардай шығармалар да өз тәғдирине, өмирбаянына ийе болатуғынын бурыннан билемен. Бул бир үлкен адамгершилик проблемасы қойылған қосық екен, дәрриу ядыма туўылыу тарийхы түсти. Сол түни зайыбым Бийбисара Атамуратова шиллеханаға жөнетилип, ол онда перзентин толғатса, мен бунда еле ул я қыз экени намәлим сол перзентим хакқындағы усы қосығымна толғанып атырыппан танды. Инанбасаңыз, сол китапты («Қарақалпақстан», 1966) көрин:

*Терек жапырақлары тынбай пыр-пырлап,
Алма туңғыш гүлин көкке жаяды...
Анаң саған, ал мен толғанып жырға
Таңда қарғын жүздим бәхәр қайямын...
...Жаста көп теңселдим қыйсық жолларда,
Урлықтан басқаның бәрін кәр еттим...
Өттим ақмақлықтан дана боларда,
Сөйтип, ақмақлықтан ақыл дәреттим*

*...Дийдар көреспеген атсыз перзентим,
Тууылмастан бурын жалғыз шәртим сол—
Ул я қыз болсаң да, мейлиң, ер жетип
Жалғыз мениң емес, инсан төли бол!
...Атсыз—Адам!» деудің өзи уллылық,
Өзим «Адамман!» деп исенгенликтен,
Усы уллы сөзди жақсы көремен,
Мәгар, сүйдирмесем, жууапкериң мен!*

Оқыушыларым мени бундағы «Өттим ақмақлықтан дана боларда» деген жалғыз гәпим ушын әпиу еткей, себеби, мен ол уақыт түе хәзир де дана емеспен. Бул мениң екінши китабым, қосық бағышланған Аллаярым да екінши перзентим еди. Екінши перзентим маған әке сыпатында жууапкершиликти аұырластырса, екінши китабым шайыр сыпатында инсаният алдындағы аұыр ұазыйпамды уктырған еди»¹.

Жоқарыдағы қатарларда оқыушы ушын түсиникли, анық жуумаққа ийе пикирлер бар. Уйқас, адам сезиминдеги нәзиклик шайыр шегелеп айтқан сөзлерде өз көринисин табады. Бул усыл шайыр қәлемин өмириниң ақырына шекем тәрк еткен емес. Сонлықтан да ХХ әсирдиң ең үлкен машқаласы экологиялық апатшылықты балалар тили менен «Қыял атауы» атлы қосық пенен жазылған повестинде де шеберлик пенен жаратып берди. Шығармаға 1985-жылы Қарақалпақстан жазыушылар аұқамының сыйлығы берилди.

*...Суу таңсығы қалған қашшан,
Көллер шалқар тасқын басқан,
Әмиүдәрья жулқып ағар,
Бульдозерлер ыраш шабар!
Узақ буннан уялы атау,
Барыу мүмкин минип салға.
«Арал өлди» деген жалған,
Ғәрқәллезий заман болды!
Әне, бул бап тамам болды!*

Мине, усындай жуп уйқаслықтан ибарат 17 баптан туратуғын бул дәретпе қахарманлары «Колумба да табалмаған» Уялы атауды Қыял атауына айландырған жас магелланлар.

Үш Робинзон—Әнұар, Шәрьяр, Бахтыяр жер жүзиндеги хайуанат дүньясын өзлериниң кеуил атауына, яғный, қыял атауына жәмлейди. Бул ийгиликли исте Қурбан мама, Әбдимурат журналист, Сейдабулла

¹ Сейтов Ш. Талант хәм тәғдир. // «Әмиүдәрья», 1989. №8, —84-85-бетлер.

муғаллим, Бәтбан баба, Төлек, Толыбай, Парахат, Әзиза, Жамила, Дәмегүл бәри биригип жер ашығуға келген тың өзлестіріушілерге қарсы тұрады.

*«Өссе жийде, өссе жыңғыл,
Тораңғыллық—тың емес, бұл—
Тәңирим еккен жемислери?
Дарақлары-егислери?
Егислерди бузып булар,
Тыңнан аштым-аштым, қылар,
Балалар да салды сүрен:
Турсын тоғай? Көлди сүрмең?»*

Шығарманың идеясы, мине, усындай қарама-қарсылықтар нәтижесінде кем-кем ашылып барады хәм дөретиушінің идеясы айқынла-сады. Сөз-кеуіл гәўхары. Хәр бир сес хәм сөзден мәнис ізлеген шайыр оларға терең мәни де жүклеп үлгереді. Солай етип, бала кеўлиндеги сезимди ояталған сөз, оның кеўил булағының да көзин ашады.

Гөззал тәбият көринислери, олар менен тиллесиу, хайуанатлар дүньясы—бәри-бәри бала тилинде хәм тынық хәм нәзик юмор менен берилгенин көреміз.

Солай етип, шайыр перзентлеримиздің ой-туйғыларын, арзыу-үмитлери менен әжайып әрманларын, тынық хәм таза көзқарасларын, бақлауларын хәм шексиз қууанышлары менен тәшүишлерин бир тутас шығармаға жәмлеп алады:

*«Жеткиншек» ке сенсация?
Тыңла дүнья, тыңла дүнья?
Быйылары «Уялы атау»
Шынында да, «Қыял атауы?»*

Шайыр «тәбиятты қорғау керек» деген құрғақ сүренди кәлемейди. Ал, керисинше шығарма қахарманлары болған балалар өзлеринің ис-хәрекеті, ақыл-ойы арқалы бұл инабатлы исти әмелге асырады.

*Бұл атауда күнде-күнде,
Тамашагөй үйме-жүйме.*

Шайырдың бир ғана балаларға қалдырған дәрәтпесинің өзіндеги пикир-идея пүткіл адамзатлық мақсет ушын хызмет етежақ, әлбетте.

*Буннан сабақ алса болар,
Дүньядағы дым көп парклер,*

*Жоқ бунындай зоопарк
Бир семьяда аң менен аң
Татыў жасар хәмме хайўан,
Буннан сабақ алса болар.*

Шайырдың идеясы, айтажақ ойы оқыўшыны өзи менен пикирлес, бир тутас дүньяға алып киреди. Бул шайырдың поэзиясына тән пафос— ой дүньясы, кеўил-дүньясы, гөззаллық дүньясы.

Шынында да, көркем әдебиат көк гүмбезиндеги жұлдызлар яңлы парлап турған тулғалардан ибарат.

*Гүмбирле, гүмбирле, асқар таў
Сазаңнан сес урлап алайын,
Йош бар да, көкиректе көз бар да,
Турқыңды торлайын, толайын,
Кеўлимди көгиңнен тар деме,
Гүңиренген бир шыңың болайын,
Пәс болсаң, жоқ екен мәртебе.*

Мине, бул шайырдың хақыйқый көркем портрети, өзи сызған, өзи дөреткен тулғасы. Поэтикалық ой, толғаныс, идея—ол өзінше сырлы пүткил бир әлем, оны уғыў, оны түсиниў—шайыр жан дүньясын уғыўдан ибарат.

*«Қысқалық», «сыңғырлы» деп,
Өзимнен қаша алмайман.
Инсан—қулып, өзим—гилтпен,
Өзимди хәм аша алмайман.*

Шайырдың максети анық, ол өзін ашып бериўди, өзи арқалы дөўирди, ўақытты белгилеўди кәлейди. «Дүньяда шах та өзим, өзим гадаман?» деп айтыўдың өзи де поэтика. Соның ушын да Шаўдырбай Сейтовқа тән дөретиўшилиқ, әсиресе, поэзияда пүтин бир тутас дүркин— дөстан, поэмалардан ибарат.

*«Ушласар гүзар жолларға,
Соқпағым, мениң қайдасаң?!»—*

деген шайырдың өз жолы, өз дүньясы бар. Бул лирика хәм ойшан, хәм сырлы болып келип, азаматлық хаўаз бенен, тәбият бояўларына толы.

Туўылған жер туйғылары, бәри-бәри тәбийий таланттын, тынышсыз излениўдин жемиси:

*Бир қара аспанға, қара, Анажан,
Ғазлар Ғайры еллерге қайтып баратыр,
Бизге хошаллаяр айтып баратыр,
Бир қара аспанға, қара, анажан.*

Улыўма, қосықлар дүркинин жазыў, дара қосықларын да белгили бир тема әтирапына жәмлеп бериў—Ш.Сейтов қәлемине бурыннан тән усыл. «Жоллар»да автор урыс хәм парахатшылық, мухаббат хәм айралық, туўылған тәбият хәм оны қорғаў мәселелерин пүткил китабына өзек боларлық лейтмотив етип алады. Урыс ақыбетлерин көрсетип, селтеңсиз өмирди, айралық, сағынышты жазып, мухаббетке садақлықты, өлим аркалы өмирге куштарлықты, балалықтың сағынышы менен инсан кеўилинин нәрестедей пәклигин, азадалығын улығлайды. «Гөристандағы гүбрилилер» дүркини өтмиштин негативлеринен сабақ алыўға шақырса, «Сәркарда хәм түйеге айналған арқарлар хаккында» ертеқ-дәстаны менен өмирдин өзекли жер-суў, туўылған тәбият, оны қорғаў, халық тәғдири мәселелерин ой толғаўына салады. Шығармалардың қай-қайсысы да белигили бир машқалаға азлы-көпли «өкше шығарып бериўи», интонациясының жигерлиги, пикирлердин батыл айтылығы, берилиў усылының авторға тән өзгешелиги менен оқыўшысын өзине тартады.

ПРОЗАСЫ. Поэзияда өзине тән соқпағы бар талант ийеси 60-жыллардың екинши ярымына келип бирден эпикалық прозаға бой урды. Оның усы жыллары жарық көрген дәслеқки повестиниң өзи-ақ («Көп еди кеткен тырналар», 1969) үлкен жазыўшылық даңқ алып берди.

Повесть тийқарынан алғанда екинши жер жүзлик урыс жылларындағы тылдағы турмыс ўақыяларын сүўретлеўге бағышланған. Автор бул ўақыяларды тәбийий халында реалы сүўретлейди. Повестьтеги Нурымбет ғарры сыяқлы ересеклер менен Сапар, Петка усаған жас өспиримлердин тәғдирина жаның ашығанын өзин де сезбей қаласаң... Шығарманың соңғы бетлерин барақлағаның менен де, узак ўақыт бул тәсирден шыға алмай отырасаң. Көз алдына сексенге шыққанда жалғзынан айырылған Нурымбет ғарры, урысқа кеткен ерлериниң орнын билдирмей, елдин тынышлығы деп харып-шаршаўды билмей пидәкерли мийнет етип атырған Сапардың анасы сыяқлы қахарман хаял-қызлар, өз балаларының келешеге ушын урыста қаза болған Сапардың әкеси усаған ел деп емиренген ерлер менен урыс ўақтынан бурын ер жеттирип, турмыс аўырманшылығына дуўшакер еткен, «еки жарты бир пүтин», бири әкеден, бири анадан айырылған Сапар, Петка сыяқлы жүреги дағлы жигербентлер турады да қояды.

Бизинше, повестьтің ең баслы жетіскенлиги де усы образлардың жанлы көркем жасалыуында. Автор бул қахарманлардың образы арқалы сол дәуірдің баслы картинасы—урыс туўғызған халықлық мүсийбет пенен сол дәуір адамларындағы оптимистлик руўхты, бир-биреўге деген дослық, туўысқанлық, адамгершилик сезимлерди, тылдағы хәм фронттағы қахарманлық гүрести, урыс жылларындағы ерте есейген балалықты шебер бере алған. Мысал ушын Сапардың семьясы менен Нурымбет ата хәм басқалардың қарым-қатнасын алып қарайық: «Ели-халқым» деп Сапардың әкеси фашистлер баслаған урыс-саўаш майданына-улыўма халықлық урысқа бас қас болып қатнасса, Сапардың үй-иши хәм т.б., хәттеки кишкене Сапарлар да Нурымбет ғаррының баласының аман-есен келиўине өзинен бетер тилеклес болып жүреді. Халықтың қайғысы Сапардың әкесиниң де, анасының да қабырғасын қайыстырады. Оларға ең аўыры—адамның сай-сүйегин сырқыратарлық өлим хәкқындағы хабарды еситиў хәм еситтириў? Мына бир эпизодқа бир сер салайық:

«Ғаррының жүзинде әжептәўир абыржыўлардың белгиси бар еди. Ағамнан әлле нәрселерди сорағысы келсе де, батылы барып, тили гүрмелмей отырғаны сезиледи. Ағамның да тилиниң астында бир нәрсе бар сыяқлы. Айыплы адамлардай Нурымбет атама жөнлеп қарай алмай отыр».

Бирақ, бул тилдің астындағы нәрсени айтыў аңсат емес. Себеби, Нурымбет атаның қайғысы—Сапардың үй-ишине де ортақ қайғы. Бул ортақ сезим картинасын автор оғада шеберлик пенен сүүретлейди. Шығармадағы бул хәдийселерге Алмураттын суўық хабарды еситтирердеги «Не қылсам екен» деп хаялына қарағанындай, хаялының болса «айтпа» деген ишара менен ернин тислеп, күйеўиниң жорта жумсағанын бөнелеп, шыдай алмай сыртқа шығып кеткениндей қахарман менен оқыўшының да жүрек баўыры езилип кетеди.

Жазыўшы усындай халықлық трагедияны беріўде пейзажлық детальлардан да шебер пайдаланған. Автор бир орында урыстың кем-кемнен қайғылы түс алып баратырғанын «ыссы хәўир», «ызғырық» деталлары арқалы «Батыстан ескен ыссы хәўир кем-кемнен салқын тартып, ызғырыққа айланып баратыр» деп сүүретлесе, және бир жерде «сести тынған шығар» деталы арқалы Нурымбет ғаррының басына түсейин деп турған мүсийбетти символикалық рәуиште ашып береді: «Расында да, шығырдың сести жетим қалған Мәхийданың саўашта жазым болған әкесин жоқлап анаў күнги сынсығанына усар еди...» ...«Шығырдың сести ләм тийгенликтен тынып қалған...»

Әлбетте, бул ләм тийип, сести тынған шығыр әпиўайы нәрсе емес, булардың бәри Нурымбет ғаррының кеўил гирти менен байланыслы айтылған гәплер. Бул сести тынған шығыр урыс жалғзынан айырып, кеўилханасын ўайран еткен Нурымбет ғаррының символикалық образы.

Бундай пикирлерди урыс жас жүреклерин дағлаған Сапар менен Петканың трагедиялық халатлары, өз-ара қатнасы көрсетилетуғын көри-нислердеги жазыушылық шеберлік хаққында да айтыуға болады. Шығармада Сапар менен Петканың табақлас болатуғын эпизодын алайық. Бул табақласлық (әпиуайы рус хәм қарақалпақ балаларының бир табақтан ас ишиуі) дос халықлар тәдириниң тең шериклигин, жүрегиниң бир екенлигин, бир-биреуіге болған дослық, тууысқанлық, адамгершилик сезимлерин көрсететуғын көркем деталь. Буны Петканың Асан, Үсенди аман алып қаламан деп өзін отқа урыу эпизоды да дәлил-леп турады.

Усындай жазыушылық шеберлік Ш.Сейтовтың «Көп еди кеткен тырналар» повестиниң изи менен дүньяға келген «Қашқын» (1969) шығармасында да айқын сезиледи. Бул повесть жарық көриуден-ақ бурын поэзияда «Сокпағым, мениң қайдасан?» деп әдебиаттың асқар таулары арасында өзиниң бәлент шоққысын излеп жүрген шайырдың прозада хақыйқый өз хауазын тапқанлығы журтшылыққа кеңнен мәлим болып қалды. Буны М.Нурмухаммедов, Қ.Мақсетов сыяқлы атаклы сыншы-илимпазларымыздың өз уақтында айтылған унамлы пикир-леринен тысқары, повестьтиң сюжетлик линиясындағы шеберликтин өзи де дәлиллеп турады. Повестьке бир нәзер аударайық:

...Несийбели қашып киятыр. Артына қарай-қарай қашып киятыр. Изине қарап киятырған себеби, оны елинен бенде етип алып кеткен баспашы жетип қалмас па екен деген кәуіп бар. Бирак, оншама дым қорқып киятырған жоқ. Шыбын жаны әлле қашан тууған жердиң дийдарына жетиу үшін садақаға айланған. Деген менен, елге жете қояман ба деген дәмеси де бар, әрманы да жоқ емес. Әх, сол күн, қуры алдамшы қыял болмай шынлыққа айланар ма екенсең?!

Көзине қан толған Қанлықылыштың мақсети Несийбелиниң изинен жетиу хәм услап кегин алыу, кегин алғанда да... «өз жеринен» табанын табжылтпай турып Несийбелиниң қурсағындағы «ул болады» деп отырған соңғы үмити—жалғыз тырнағын «жат жерге» жибермеу үшін «азаматлық арға» тырысып, көзи қанталасып киятыр...

Қашқын—жаяу, қууғыншы—атлы хәм тақымында бес атар қуралы бар. «Қара ешкіге жан қайғы, қассапшыға...» атайын десе, атпайын десе... гәзепленеди, тисленеди?

Бири қашып киятыр, бири қууып... Бир асырымнан соң тағы бир асырым? Оның үстине ысылдаған еспе қум? Басқан изиң алға емес, изге жылысып кетеди...

Сонда да өмир ушын жан талас гүрес еле дауам етиуде. Қаш-хә-қаш, қуу-хә-қуу... Ақыры өлдим азарда қашқын Әмиу жағасына да жетти. Минекей, бурқасынлап аққан толқынларға өзін атып та жиберди. Қалайда, арғы жағысқа, өмир жағысына, ығбал жағысына өтиу керек?

Әмиў қайнаұйтлап ағып атыр—өмир ағып атыр... Несийбели өмир ийриминде батып-шүмип көринбей де кетежак. Әне, ғарқ болып толқын тарпыўына илинип те кетти. Бәлким, Несийбелиниң деминиң таўсылған жери усы шығар?»

Жоқ. Ол жазыўшының қыялына бағынар емес, Әмиў ағысы—өмир ағысының өзи оны арғы жағысқа алып шықты... Ол мехир жағысы, ығбал жағысы, акыры?

Минекей, не деген шеберлик! Автор әпиўайы ўақыяны усылайынша параллель-контрастлық¹ усылда сүўретлеп бермегенде биз, шығарманың акырына дейин «Несийбели қутылып кете қойғай-дә!» деп тынышсызланып отырмаған да болар едик. Шығарманы оқып отырып, жазыўшының әпиўайы детальларға поэтикалық мәни жүклейтуғынына ҳайран қаласаң...

Бул ҳаққында қарақалпақ әдебиятының пүткил аўқамлық додаланыўында шығып сөйлеген, белгили сыншы В.С.Виткович былай деп айтқан еди: «...Шаўдырбай Сейтовтың «Қашқын» повестин басымды көтерместен оқып шықтым, қызык хәдийсели профессиональ повестьтиң үлгиси. Повестьтеги ўақыялардан қарақалпақлардың турмысы хәм өмири көринип турады. Сюжеттиң өткирлиги китапты оқып шығыўға мәжбүр етеди».

Бул әлбетте, жазыўшының бир ғана повести ушын айтылған әпиўайы, жай пикир емес.

Аўа, Шаўдырбай Сейтов өз ығбалын прозадан тапқан көрнекли талант ийеси. Бирақта, ол бул бахытқа бирден ерискен жоқ. Жазыўшының «Қашқын» повестиниң қахарманы Несийбели ығбал жағысына қаншелли қыйыншылықлар менен келип жеткен болса, Ш.Сейтов өз ығбалы— «Ығбал соқпақлары» туңғыш романы, проза жағысына дөретиўшиликтиң машақатлы жолын бастан кешириў арқалы келди.

Поэзиядан бирден эпикалық прозаға өткеннен болса керек, Ш.Сейтовтың повесть, романлары қахарманларының тилинде поэзиялық ырғақ, жыллы лиризм күшли. Оның қосық екенлиги соншелли, хәтте, автор тили қахарманның ишки кеширмелери, монологлары менен жүйи билинбеслик дәрежеде бир пүтинликке биригип кетеди.

Прозаның қосықтай болып оқылыўы, әлбетте, тегин кубылыс емес. Бул жазыўшының үлкен шеберлиги, оның бахыты. Жазыўшы бул лирико-психологиялық сыпатты өзиниң туңғыш романы «Ығбал соқпақлары» нда және де тереңдете түсти. Хәқыйқаттан да, жазыўшының роман жанрындағы сәтли қәдеми усынан басланды.

¹ Контрастлық усылда сүўретлеў—еки кубылысты бир-бирине қарама-қарсы ҳалда сүўретлеў.

Ш.Сейтов өзинин көп қырлы талант ийеси екенлигин, әсиресе, «Халкабад» атлы кең планлы тетралогиясының¹ үшінши хәм төртинши китабы менен дәлиллегендей. Романда урыс хәм урыстан кейинги дәуирдин қыйыншылықлары күтә шеберлик хәм исенимлилик пенен сүүретленген. Усы жерде айта кетиўдин хеш қандай артықмашылығы жоқ, бизин көп жазыўшыларымыз еле қурғақ баянлаў дәстүринен толық қутыла алмай жүр. Ал, Шаўдырбай Сейтов сүүретлеген туўған жер картиналары, адамлар өмири көз алдыңнан кино лентасындай өтип турады.

Пикиримиздин дәлили ретинде белгили сыншы М.Д.Холендронның сөзин келтиремиз: «Сүүретке алыў майданшасында кинооператорлар «Объективти неге қаратайық?» деген саўалды көбирек берийди сүйеди. Бул операторларға ислейтуғын ис жоқлығын аңлатады. Ал, Шаўдырбай Сейтовтың шығармасын оқып отырып, объективти неге қаратыў кереклигин бәрхәма билип отырасаң. Себеби, оның шығармалары драмалық пайытларға толы. Сонлықтан бундай жазыўшы менен танысқанымызда, қуўаныў менен шекленип қалмай, бул танысыўды «Өзбекфильм» киностудиясы арқалы даўам етиў шәрт деп есаплайман».

Жазыўшының бул романы образларының сайрам-сайрамлылығы менен адамды хайран қалдырады. Хеш бир қахарманы бир-бирине уксамайды: түри де, минези де, хәтте, сөйлеген сөзлерине шекем тап өмирдин өзиндегидей. Диалог басланыўдан, кимнин сөз баслағанын билесен. Худайберген шундый, Қунназар-ақсақал, Мәдияр, Сайымбет-суўдыр, Есберген кабак, Жакен, Сулыўшаш, Толыбай-тасманлай, Шыраз, Назарбай, Айсултанларды еслесен, солардың өзлери менен бирге болғандағыдай минез-қулқы көз алдыңнан дизбеклесип өтеди.

Ш.Сейтов «Халкабад» романының бул биринши, екинши китабында каншелли шеберликлер қолға киргизгени менен, өзи жасаған коммунистлик жәмийеттин идеологиясынан баспүкил ўаз кешип кете алмады, жәмийеттеги орын алып атырған айырым иллетлерге колхозластырыў сиясатының залымлық, қанхорлық пенен әмелге асырылған наўқан екенлигине айырым тәреплерине жазыўшылық наразылық пенен сын пикир билдире алмады. Кеңес хүкиметинин Қарақалпақстанда алып барған «колхоз жақсы, колхозға кир» сиясатын қоллап-қуўатлаў бағдары Ш.Сейтов жаратқан қахарманлар образында мәлим дәрежеде сақланып қалды. Солай болса да, бул шығармалардан 30-жыллардағы халық турмысына болған перзентлик аяўшылық сезимлерин көрийге болады. Бул, әлбетте, жазыўшы дәретиўшилигиндеги гейпара қарама-қарсылықлы пайытлар деп түсинилиўи керек.

Деген менен, Ш.Сейтов романның үшінши, төртинши китабында бул қәте-кемшиликлерди толық сапластырды. 80-жыллардың екинши

¹ Тетралогия - төрт китаптан ибарат роман.

ярымы менен 90-жыллардың басында хәўижге минген демократия, жәриялылық епкини руўхында жазылған бул китаптарда халықтың миллий кәдириятларын қайта бахалаў, миллий өзгешеликлерди есапка алыў, тоталитар дәўирдиң искенжели сиясатын әшкаралаў тийкарғы көзқараслардан болып хызмет етти.

Романның үшінши китабында репрессиядан соңғы киши репрессиялар, «қуйрық планлар» сүүретленеди. Мәдияр, Қунназар ақсақал, Сайымбет суўдырлар өткен жолына нәзер салып үлгерген, қан қызбалығы басылған басшылар. Олар өзлериниң бурынлары бай емести бай етип, қулақ емести қулақ деп, жыңғылды қырғын еткенин ишлеринен түсинеди, хәр қандай қырғынның да наўқаншылық екенин, буннан адамларды аман алып қалыў лазымлығын сезинеди, соның жолында аянбай гүрес алып барады. Лийкин, анық «Өрдек қырғынның» өзи сүүретленбейди, «өрдек қырғыннан» (30-жыллардағы репрессиядан) урқанаты ушып, қорқып қалған халықтың психологиясы бериледи. Деген менен, «Өрдек қырғыннан» соңғы «қуйрық план»да орта дийқанларды, айырым ески саўатлы адамларды класс ретинде сапластырыў да аңсатқа түсип атпайды, Базарбай қылай қусаған өз қурбанларын алып кетип турады. I-II китапта өзиниң қырсықлығы менен анда-санда көринип турған Базарбай қылай III китапта умытылмас образға айланады хәм усының өлими китапты ғұлғылалы жаңғырық пенен тамамлайды. I-II китаптағы халықлар дослығы мотиви III китапта бурынғыдан да күшейеди, бул көрада аз көринсе де, КазЦИК ўәкили Әбдижаппар Муқышевтин ядта қаларлық образы сызылады. Ол өз халкының патриоты, Голошекин тусында ыдырап кеткен қазақларды өз елине қайта көширгиси, қазақ халкын тутас халында көргиси келеди, бундағы қазақлар есеңкиреп келгенде, есигин ашқан, куда-кудағай болып, баўырласып кеткен қарақалпақларын қыймайды, «қай жерде жүргенде де бир мәмлекет емес пе, түге!» деп қайтарып жибереди, I-II китаптағы сүүретлениўи мүмкин болған, лийкин, ол китаптар жазылған дәўирлерде айтылмаўы тийис, айтыўға қадаған етилген «қазақтар трагедиясын» автор үшінши китапта бундағы қазақлардың Әбдижаппар Муқышев пенен диалогларынан, қалай келгенлигин, жолда қанша халық қырылғанын еслеўлеринен уқтырып кетип, автор өзиниң анаў китаптарындағы олқылығын да толықтырады. Дәнияр менен Ақжарқынның тойлары, еки халық тойының, шеберлик пенен сүүретлениўи, дәстүрлердиң ғаз қәлпинде берилиўи, жуўап айтыслар, ылақ, қыз куўыў, бет ашарлар, хошласыўлар... бәри де этнографиялық жақтан күтә қунлы, халықтар дослығын берийи менен де қунлы. Бәринен де бетер урыстың уллы қырғынының алдындағы азаў-ғазәў азаматқа толы аўыл көринисин сүүретлеген орынлар жүдә қонымлы.

Төртінші кітапта урыс баслағаннан соңғы, изли-изинен азаматлар кетип болғаннан кейінгі жасларымызды жоғалтқан, хуўлеген, жүдеген аўыл сәўлелениў табады. Усы контрастлар ушын да той көриниси толық берілген.

Төртінші кітапта автор урыс жылларындағы тылды сүўретлейди, лийкин, урыс көринислери хатларда, қайтып келгенлердің диалогларында, еске түсириўлеринде штрих түринде болса да өз сүўретлениўин таўып турады, фронт пенен тыл арасындағы тутаслық бузылмайды, фронт тыл ушын, тыл фронт ушын, сүрен—сол!

Қаңырап қалған шаңарақлар, айралық, сағыныш, мухаббат, мийнет, бәри-бәри кітаптан өз орнын тапқан, исенимсиз ўақыяны табыў мүмкин емес. Фаррылардың кәтқудалықлары, адамларға тәселле бериўлери, кем-пирлердің кейўанылықлары, бәри де өз орнында. Автор ФЗУдың қарақалпақ қызларының тәғдиринде трагедиялық роль ойнағанлығын жасырмайды, бурынғы басшылықтың халықтың миллий өзгешелигин, қарақалпақ қызларының сана-сезими дәрежесин есапқа алмағанлығын өткір сынға алады. ФЗУдан қашқан нешше мың қарақалпақ қызларының сүйеклери Қызылқум, Қарақум сахраларында шашылып қалмас еди-аў деген тужырымды жасайды, өйткени, қызлардың жумысы пахта атызларында шаш етеклигинен келип атырған бир ўақытта пахташылықтың тийкарғы күши болған қызлардан жутатыў, онда да оларды Россия қалаларында ушлап тура алмай, кимисин жолда, кимисин жатақханалардан қашырып алып, сахрада адастырып өлтириўлер өзбеклерде де, казакларда да, тәжик, қырғыз аўылларының қызлары тәғдиринде де бар жағдай. Бунда, әсиресе, өмиринде шәхәр дегенди көрмеген аўыл қызларына тиймеў керек еди, олардың орны атызда еди. Қарақалпақстаннан кеткен қызлардың 5 проценти де елине қайта алмады, өлгени өлди, өлмегени де бийдәрек кетти.

Аўылда немец Аллан Шварцтың сүргин етип келиниўи, жән тәнин аямай женис ушын ислеўлери «барлық немец фашист емеслигин» халықтың көзине көрсетип береди, оның менен бирге аўылға европалық цивилизацияның бир нышанлары келип атады. Усы кітаптағы Сапар жаман аўыз образы оғада исенимли хәм күшли образ болып шыққан. Ол урыс басланған пурсатта аўылма-аўыл ат шаўып «Үйине от түсти, қарылпақ! Атла-ан! Атла-ан!» деп, хәр күни ат шаўып жүреди. Жеңистин хабарын хабарлаған оның жүреги куўаныштан жарылып кетип, өлиги аўыл ортасынан атының жалына жабысқан ҳалда алып өтиледі, усы көрада картиналар жүдә тәсирли! Сапар жаман аўыздың даўысы «Атланшап» романының бастан ақырына «Ат-лан,-атла-ан!»лап, жаңғырықлап турғандай сезиледи. Бундай ет түршиктирип, ядта қалаларлық пайытлар романның еки кітабында да күтә көп. Үш баласы бирден фронтқа

атланарда, үйден шықпай қалған Хажыбектің мәртліктери, оның Дәулетбийкеге деген дәслепки хәм соңғы мухаббаты, оның менен бир түнде өлип шығыулары, хәр қашан да мухаббеттің беккем хәм күшли болғанлықтарын көрсетиу менен гейпара желпәррик жасларды мухаббет пенен ойнамауға шақырады.

«Атланшап» романы тетралогияны жуўмақлайды хәм бул роман өзінде сүүретленген хәдийселериниң усы ўақытқа шекем биз көрген киноларға, оқыған китаптарға уқсамайтуғынлықтары менен қунлы. Дурыс, бунда да қашқын бар, бирақ, бул тәғдири өзгеше—коммунистлик идеологияның қысқысына ушыраған қашқын, шешими басқа қашқын. Ол қашқын, яғный Мәдиярдың баласы Дәнияр ушын урыстан соң да урыс даўам етип атады, ол арзыўлысына, ата-анасына қосылыу имканиятына еле ийе емес, еле разведкада.

Романда усы урыс жылларындағы халықтың мәртлик характери ашып берилген. Жазыўшы сүүретлеген халық еркин өмир ушын өлимге де таяр, мәрт, бахадыр халық. Фаррылар да, кемпирлер де жоклаўлар айтып қақсай бермейди. «Көп пенен көрген уллы той!» Өзлерине өзлери тәселле бериўге шамасы жететуғын адамлар. Исимет пенен Базардың арасындағы мухаббат, Курбан устаның қаталлықтары оқыўшының есине мөр болып басылып қалады. Соңғы еки романдағы Зубайда, Аллан Шварц, Дәнияр, Сапар жаман аўыз, Хажыбек фарры образлары—әдебиятымыздағы жаңа образлар. Бул еки романда да дәслепки еки романдағыдай Исимет аз көринеди, бирақ, ядтан шықпас өзгешелиги менен оқыўшының есинде қалып қояды.

Улыўма, Ш.Сейтов бул романларында хәр бир детальдан, хәр бир образдан социаллық, философиялық мәни шығара алған. Мысал ушын, «Шырашылар» романына қойылған айдарнаманың, теманың өзін-ақ алып қарайық. Автор бул тема арқалы «адам-адамға шыра болып жол көрсетип турыуы керек, бизиң жақсы хәрекетлеримиз де, жаман хәрекетлеримиз де келеси әўлад ушын шыра, олар жақсылығымызға сүйенсе, жаманлығымыздан жийиркенеди» деген идеяны алға сүреди. Бундай уллы идеялардың ХХ әсир ақырындағы романшылықта ортаға қойылыу тарийхына сер салатугын болсақ, «Шырашылар»дың Н.Думбадзениң «Мәңгилик нызамы» романы менен бир үнлес шығарма екенлигин көриўге болады. Бирақ, автор бул романда усы үнлесликти өзгеше фонда бериуи, яғный, идеяны көркем шынлыққа айландырыуға жаңаша образ дөретиуи менен көзге тасланады. Бул образ—романдағы Есжан фаррының образы.

Романда Есжан фаррының тымсалында автордың айтажақ болған тийкаргы көркем ойының мәниси—адам белгили бир жәмийетте жасап турып, оннан сол жәмийеттиң мәпинен бийтәреп жасауы мүмкин емес, деген пикирге толық исеним пайда етиўге болады. Себеби, романның

акырында ең дәслеп «мен ақ та емеспен, көк те емеспен, қызыл да емеспен» деп жүрген Есжан ғарры, Байрамалы сардардың өлимши азабынан кейін, ол өзін азаптаған басқыншыларға қалай қарсы гүрескенин билмей де қалады... Он бес жасар Аллияр менен өзін алдына салып айдап келген баспашылар—Аман менен Оразды гелле қылады, соң баласы Досжан, Бағдияр палұанлар менен биргеликте Байрамалының нөкерлери менен жанталас сауаш курады хәм усы сауашта Бағдияр палұан екеуі қахарманларша өлип кетеди...

Усы жерде автордың және бир үлкен идеяны айтпақшы болғанлығы мәлим болады, яғный, автор 70 жасына дейин «жақсы ма, жаман ба бәрибир адамның өмири, адамларға шырақ болыуы керек» деп өз философиясына беккем асылып, бийтәреп ғана турмыс кешириуди күсеп жүрген ғаррының бир күнде, өмирдің бир ақшамында пүткиллий басқа адамға айланып кетиуі арқалы «70 жыллық өмир бар бир ақшамға алғысыз, өмирдің бир ақшамы бар 70 жыллық өмирге бергисиз» деген идеяны алға сүреди. Ал, 15 жасар Аллиярдың ерлиги арқалы болса, «ерлик адамның жасы менен емес, жүреги менен өлшенеди, биреу өмириниң акырына дейин ислеи алмаған ерликти биреу қаршығадай гезинде-ақ ислеуі мүмкин» деген мәнини келтирип шығарады. Булардың барлығынан шығатуғын жуумақ сол: Адамның барлық ислери адамға шырақ бола бермеуі мүмкин, тек жақсы ислер ғана, тек жақсы нийетлер ғана мәңгилик болады. Сол ушын да өмирде барды-келди жасау—биймәнилик, өмир адамға бир рет берилер екен, өлим де адамға бир рет бериледи, бирақ ол сондай өлим болыуы керек—өлгеннен кейин де жасай бериуіңе тийкар болатуғын өлим болыуы тийис.

Автор бул идеяларды өз қахарманларының характерлериниң өсиу-өзгериу логикасында ашып бергенлиги менен шығармаға үлкен исенимлилик руұхын сиңгизе алған. Жазыушы бул ўақыялардың барлығын өмирдің бир ақшамының рамкасына сыйғызып берип оғада утымлы форма таңлай билген. Бул болса автордың Ш.Айтматовтың «Бир күним бир әсирдей» романындағы форманы дөретиушилик пенен және де алға раўажландырғанын аңлатып турады.

Романда шебер жазыушыларға тән сүүретлеу усуллары әдеуир норма болып қалғанлығы байқалады. Тамбасында жудырығы тастай түйилиуі менен өлип қалған Бағдияр палұан, бир-бирине гегирдектен пәнже урған халында қақпаштай қатып атырған Есжан ғарры менен Байрамалының өли денелери М.Шолоховтағы сүүреткерлик илгир көзди еслетсе, бирин-бири айдап, бирин-бири аңлып киятырғандағы Есжан ғарры, Аман, Ораз хәм Ғарлылардың халаты Ф.Достоевскийдеги параллеллик психологизмди ериксиз ядқа салады.

Бул, әлбетте, автордың жетіскенлігі болса керек. Себеби, жазыушы усы үш гиганттың сүүретлеуі ұсылларын жүйи билинбестей дәрежеде өзінде жәмлеп, усы синтезден жаңа эстетикалық форма—Ш.Сейтовқа тән өзгеше стильди келтирип шығарған.

Бул сыпат Ш.Сейтовтың 80-жылларда жазылған повестинде де сақланып қалғанлығын көреміз.

Ш.Сейтовтың «Жынаяты исине қосып тигилсин» (1986) повестинде негатив кубылыстарға қарсы гүрес ишки ислер бөлими хызметкерлериниң турмысына байланыслы шебер ашылып бериледи.

Повесть темасынан көринип турғандай-ақ негатив кубылыстар орын алған дәуірлердеги жоқары басқарыуі органларының жұмыс стилиндеги айырым бир тәрепемелик, формализм, демократиялық принциптен шетлеуі усаған унамсыз иллетлерди өткір сынға алыуға бағдарланылған шығарма.

Жасыратуғыны жоқ, өткен әсирдин 70-80-жылларындағы усундай жұмыс стильлери негатив аұхаллардың кеңнен өрис алыуына алып келди, мийнеткешлердин мүтәжлери менен тилеклери дурыс шешилиуідин орнына, айырым басшылардың жекке буйрығы себепли надурыс бағдарда шешилди, яғный, жоқарғы органлардың сезгирлиги, қадағалауы кемейип кетти. Мийнеткешлердин атынан келип түсип атырған арыз хатлар хеш көрип шығылмастан-ақ «Жынаятлы исине қосып тигилсин» деген бир аұыз сөз бенен-ақ жәбирленіуішини азаплап отырған жынаятшылардың қолына қайта жиберилди. Ал, олар болса мәселени өз билдигинше қалай шешемен десе, солай шешти. Соның салдарынан не бир ақ ислер кара болып кетти, не бир ақ адамлар жөнсиз азап шекти, адамның кәдири жақсы сезимлери, хұжданы аяқ асты бола баслады...

Автор усы мәселелерди повестин бас қахарманы Әбилқасым Махмудов образы арқалы жан күйерлик пенен ортаға таслайды. Енди усы жерде занлы түрде бир сауал келип шығады« Сонда растан-ақ заң-законның жоқ болып кеткени ме? Хәқыйқатлық ушын гүресиуіши бирде бир адамның болмағаны ма? Бул аұхалдың тийкарғы себепшиси не?

Буған повестьтиң өзинен жууап табыуымыз мүмкин. Автордың тастыйықлауынша, булардың бәрине себепши феодаллық дүзимнен киятырған унамсыз сарқытлар, адамлар санасындағы хадал мийнетсиз хәдден тыс байыуға урыныушылық психологиясы, гейпара адамлардың санасының оғада төмен дәрежеде рауажланыуы, айырым иплас адамлардың басшы орынларға шығып кетип, заң-законды өз мәплери ушын пайдаланыулары... Болмаса Назар Реймов, Қатира киби хұжданлы адамлар бизиң турмысымызда хәқыйқатында да бар еди. Тилекке қарсы, олар оғада аз болды. Олардың есесине Әбилқасым Махмудов сыяқлы гармо-

никалық жақтан хәр тәрәплеме жетилиспеген, физикалық жақтан жетиліссе де, санасы сайыз адамлар көп орын алды. Нәтийжеде олар Жомартқанның шопанына, Қалийдың қол баласына айланып кетті. Қалийлер байыса, солардың арқасында байыды. Автор Әбилқасым Махмудов образы арқалы негатив жағдайлардың себебин оғада реаль сәўлелендірген. Бул арқалы автор биринши гезекте сананы жетилистириў кереклигин баслы мәселе етип қояды.

Автор бул заңдылықты жақсы аңлай билген. Повестьте Хожабай деген (соң совхоз директоры болатуғын) хақыйқатшыл, гүресшең бир қахарман бар. Әбилқасым Махмудовтың дурыс жол таңлаўына, ақырында унамсыз жағдайларға қарсы гүресшең болып жетисиўине, мине, усы Хожабай себебши болған еди. Бирақ, Әбилқасым да Назар Реймов түскен дузаққа түсип қалады.

Бул, әлбетте, шығарманың гүресшең қахарманы жоқ деген мәнини келтирип шығармайды. Керисинше оның гүресшенлик рухының қандай қыйын жағдайда да мойымағанлығын көрсетеди. Себеби, шығарманың бас қахарманы Әбилқасым Махмудов қамақта жатып, тийисли жерлерге арыз етиўин тоқтатпайды, өзиниң нахақтан қамалып кеткенин дәлиллеў ушын гүреседи. «Арсасы исине қосып тигилсин!» деп өзін судлатқандардың қолына қайтарылып жиберилсе де, өзиниң ақланатуғынлығынан үмитин үзбейди.

Повестьтиң тамамланбағанлығы да еле Әбилқасым Махмудов пенен басқаша халда ушырасатуғынымыздан дәрек берип турады. Жуўмақтағы монша деталы усыны дәлиллейди. Автор қахарманды бийкардан бийкар қамақхананың банчиги етип алмаған. Буның менен автор бас қахарманы Әбилқасымды барлық гүналарынан жуўылған пәк адам етип шығарыўды нәзерде тутқан.

Улыўма, Ш.Сейтов XX әсир қарақалпақ әдебиятын өзиниң жыллы лиризм, терең философияға толы поэзиясы хәм кең қамтымлы, көркем-лиги күшли лиро-психологиялық повесть, романлары менен байытқан тайнапыр талантлы көркем сөз шебери болды.

КЕҢЕСБАЙ РАХМАНОВтың өмири хәм дөретиўшилиги (1942-2004)

XX әсир қарақалпақ әдебиятының белгили ўәкиллериниң бири, шайыр, жазыўшы, драматург, Қарақалпақстан халық шайыры, Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты Кеңесбай Рахманов 1942-жылы Кегейли районында туўылады. Мийнет жолын мектепти питкергеннен кейин туўылған аўылында «Жалпақ жап»та (хәзирги Бәкир Кәримбердиев атындағы аўыл-хожалығы ширкетлер бирлеспесинде) жумыс ислеў менен баслайды. 1961-жылы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтына оқыўға киреди. Талабалық пайтында әскерий хызметке шақырылады. Әскерликтен келип, оқыўын жәнә даўам еткен ол 1969-жылы усы институттың қарақалпақ тили хәм әдебияты факультетин питкерип шығады. К.Рахманов буннан кейинги жылларда Қарақалпақстан радиоситтириў хәм телекөрсетиў компаниясында дәслеп редактор, үлкен редактор, бас редактор лаўазымларында иследи.

1978-1981-жыллар аралығында республикалық С.Хожаниязов атындағы жас тамашағөйлер театрының әдебий бөлиминиң баслығы, 1981-1990-жылларда «Әмиўдәрья» журналының поэзия бөлиминиң баслығы, Жазыўшылар аўқамында көркем әдебиятты нәсиятлаў бюросының директоры, кейинги ўақытлары Қарақалпақстан телекөрсетиўинде көркем әдебият хәм драматургия бөлиминиң баслығы лаўазымларында иследи.

Кеңесбай Рахманов «Саған асығаман» (1970), «Өмир толғаныслары» (1974), «Таң ашығы» (1978), «Өмир, сен уллысан» (1981), «Ўатан мухаббаты менен» (1984), «Дорога в жизнь» (рус тилинде, 1987), «Мәнзилим алыс» (1995), «Ўатан туйғысы» (2002) сыяқлы поэзиялық шығармалар топламларының авторы. Оның «Нөсер», «Айралық қосығы», «Өмир хәм өлим» повестлери менен «Ақыбет» романынан туратуғын прозалық дөретпелери усы романның атамасы менен 1993-жылы «Қарақалпақстан» баспасы тәрәпинен өз алдына китап болып басып шығарылды. Соңғы жыллары жазылған «Туңғыш мухаббат» (2004), «Сақал» (2007) романлары болса, 2004-2005 хәм 2007-жылларда «Әмиўдәрья» журналында дағазаланды.

К.Рахманов драматург сыпатында бир қанша шығармалар дөретти. Оның «Келин», «О дүньяға мирәт» (1976), «Жаралы жүреклер» (1977), «Егленген бәхәр» (1978), «Лаққылар емлеўханада» (1979), «Маманның жетинши байы» (1989) хәм т.б. пьесалары Бердақ атындағы мәмлекетлик музыкалы театрының, С.Хожаниязов атындағы жас тамашағөйлер театрының сахналарында көп жыллардан берли қойылып киятыр. К.Рахманов көплеген сценарий, интермедиялардың авторы. Ол 1972-жылдан Жазыўшылар аўқамының ағзасы.

ПОЭЗИЯСЫ. Кеңесбай Рахмановтың көркем әдебиетке деген қызығыушылығы, ұқыптылығы мектепте оқып жүрген дәуірлеринен-ақ басланады. Балалық дәуірлеріндегі көп оқып, көп ізленген ұзақ әдебий машқылдардың жууымағы сыпатында ол 1958-жылы «Жеткіншек» газетасында өзінің «Тауық» деген дәслепки қосығын жәриялады. Көлеми киши, терең мазмунлы бул қосық тек киши жастағы оқыушылардың дыққатын өзине тартып қоймастан, журтшылыққа әдебиетке және бир талантлы жас шайырдың кирип киятырғанлығынан дерек берип турды:

*«Шөжеңди ертип шубыртып,
Ғурқылдайсаң, сен, тауық,
Өзиң жемей шөжеңе
Бере аласаң дән тауып,
Бизлер саған қойыппыз,
Ана деген ат тағып...»*

Мине, усы қосық пенен әдебиетке сол тауықтың шөжесиндей темир канат қомлап кирип келген шайыр ярым әсирге шамалас ұақыт поэзияның шәмен бағында бүлбил болып хоширей тынымсыз сайрап, бүркит киби бәлент пәрұаз етти, өмириниң ақырына шекем өзиниң дәслепки соқпағы поэзияға садық қалды. Өмириниң соңғы жылларында да қәлемин қолынан тасламай, «Ұатан туйғысы» қосықлар топламын жәриялау менен бирге, хәр қыйлы тематикадағы бир қатар йошлы қосықларын дәретти. Ұатан, тууылған жер, халық тәғдири, адамгершилиқ, сап хуждан, хадал мухаббат, әдеп-икрам, дослық, тууысқанлық, жаслық, тәбият хәм жәмийет, улыуа өмир хәққындағы терең ой толғанысларға толы бул көп санлы қосықлар К.Рахмановты ойшыл лирик шайыр сыпатында көпшиликке кеңнен танытты.

Шайыр лирикасының тийқарғы бөлеги Ұатан темасындағы қосықлардан турады. Бул тема поэзияда әйемнен киятырған мәңгилик хәм турақлы дәстүрий тема болғаны менен, К.Рахманов оған жаңаша түс хәм мазмун берип, өзінше бир шайырлық лапыз бенен сүйип жырлайды. Бул қосықлардағы жыллы лиризм, терең мәнили ойлар менен тауып айтылған көркем образлы сөзлер, жаңа лирик қахарман образлары дыққатты дәрхал өзине тартады.

Шайырдың «Ұатан», «Тууылған жер топырағың тотия», «Тууылған жер толғаныслары», «Ұатан мухаббаты менен», «Улыңман, Ұатан!», «Тууылған жер», «Ана жүрегинен басланар Ұатан» атлы қосықлары, мине, усындай сыпаттағы дәретпелери қатарына киреди. Ол өзиниң 1974-жылы жәрияланған «Өмир толғаныслары» қосықлар топламына енген

усы темадағы қосықлар дүркининде тууған жер толғаныстары, ата-мәканға деген сағыныш сезімлерін былайынша тәрийплейди:

*«Сен дегенде ағылмасын жыр қайдан!
Тууылған жер-тербетілген бесигим,
Самалларың кеуілимнен булт айдар,
Хәр соқпағың-ығбалыма есигим».*

Шайыр Ұатан перзенти болыудың мәнисин тек сағынышларда ғана көріп қоймай, оған хадал хызмет етиуде, садық болыуда деп биледи:

*«Жаңылмаса ай өзинің жолынан,
Мени айнытыу келмес хеш ким қолынан,
Садық болып қаламан мен Ұатанға»*
(«Ұатан мухаббаты»)

Адамның Ұатанға деген мухаббаты шексиз, бул мухаббатты оның адамгершилиги, өмирге деген көзқарасының дурыслығы белгилейди, деп түсинеди шайыр. Шайыр түсинигинше, Ұатанға, халыққа деген шын берілгенлик оның адамгершилик пазыйлетлеринде көзге тасланады:

*Жақсы десин, жаман десин мен енди,
Шөктирмедим суу түбине кемемди,
Сөктирмедим атам менен енемди,
Жигит десин, Ғарры десин, еле мен,
Жүрегимди жараламай келемен,
Жигеримди халыққа жумсап өлемен.*

Халық пенен бирге болыу-шайыр ушын үлкен бахыт. Сол ушында ол усы халықтың тәғдирин белгилеуге, халық пенен бир тән, бир жан, дәртлес, болып жасауға шақырады:

*Ис атқарсам өзгелерден жасырын,
Бүгиледи мениң жети насырым,
Бир сырымды қыпсаласам халқымнан,
Көтерилип кетеди қан басымым.
Бесигимди соққан халқым ғой мына,
Усы халқым соғар табытымды да...*

Бул, демек, шайырдың Ұатан, ел-журт, өмир хаққындағы ойларын бир-биринен бөлип қарауға болмайды деген сөз. Сол ушын да Ұатанға

хызмет етиўши хәр бир адамның өмирде өз орны, өмир ҳаққында өзінше көзқарасы болыўы керек деп ойлайды шайыр. Себеби өмирде өз орнына ийе болып, өмир сүриўдиң мәнисин түсинип, жақсы нийетлер менен жасаған адам ғана Ытанға, ел-халқына садық хызмет ете алыўы мүмкин.

Шайырдың өмирге, адамларға деген көзқарасы анық. Ол ушын өмир таўдың бийик, жаўдың мәрт, ғайбар, тулпардың жүйрик, сунқардың бәлент пәрўаз, қыздың наз-ийбели, жигиттиң жүрекли, бир сөзли болғанлығы менен гөззал. Бир тегис, алаңсыз жасаған өмир ол ушын өмир емес. Өмирдин нур жайнаған күндей жақтылы, гедир-будыр қараңғы таманлары да болыўы мүмкин... Өмирдин бундай тәшўишлерине көз жумып қарап, «қарным тойса, қурбан хайт» деп жасаў адамгершиликке туўра келмейди. Сонлықтан да шайыр адамларды өмирде өз орнын билип, тәбийий келбетин көрсетип, ҳақыйқый адам болып жасаўға шақырады:

*Таў саналмас көринбесе алыстан,
Жаў саналмас аңлып турып алысқан,
Тулпар емес артында шаң қалмаса,
Сунқар емес шыңға уя салмаса,
Өмир сүрдим деп алдама өзиңди,
Хәммесинен жумып өтсең көзиңди,
Қыз емес ол наз-ийбели болмаса,
Мухаббаттан несийбеси болмаса,
Жигит емес, сезилмесе ирилик,
Қурып кетсин тек әўкийген тирилик,
Өмир емес-жасай бериў алаңсыз,
Керек емес тынық күнлер самалсыз,
Тәбияттың бар минези табылған,
Адамларды нағыз адам танырман.*

Оның қосықларындағы лирик қахарманның өмирге болған көзқарасы, мине, усындай. Сонлықтан да ол Ытан, ел-жұрт алдындағы жуўапкершиликти жақсы түсинеди, Ытан топырағын қорғаў ушын жанын жаббарға бергиси келеди:

*Бир қысым топырағыңа тамшы қан тамса,
Талыңнан бир пұта сынса шақадан,
Бир түп емениңди өрт-жалын шалса,
Тек мен айыплыман, жазала, Ытан!*

*Саўлатлы түниңе түссе ғалаўыт,
Бул шадлы күниңе күлмесе адам,
Тулғаңа болмасам қалқан хәм саўыт,
Тек мен айыплыман, жазала, Ұатан!*

Шайырдың сүйген ярға деген мухаббаты да Ұатан, туўылған жер, өмир түсиниклери менен сабақлас. Оның түсинигинше хақ нийетли, туўры сөзли, ели-халқын, Ұатанын шынтлап сүйетуғын кең көкирек, мәрт адамлар ғана пәк мухаббат ийеси бола алыуы мүмкин. Шайырдың қосықларындағы лирик қахарман, мине, усындай мухаббат ийеси. Бул пәк мухаббат ийесиниң кеўил драматизми шайырдың мухаббат қосықларындағы мына қатарлардан айқын сезилип турады:

*Бир шадлық бар-ортақ болмас хеш адам,
Бул-мухаббат шадлығы.
...Жапырақларым сарғаймай-ақ үзилген,
Қазан урды ашылмай-ақ жас гүлим,
Жүрек енди
Жүрек емес баяғы,
Ол сағыныш дәрьясына ғарқ болған.*

Шайырдың Ұатан, өмир темасындағы қосықларының бир-бири менен тығыз байланыста жаратылып атырғанлығын оның ата-ана, жаслық, ғаррылық хаққындағы қосықларындағы философиялық пикирлер де дәлилlep турады. Шайыр бул қосықларында, мейли, ата-ана, мейли, жаслық-ғаррылық хаққында сөз етсе де, өмир кубылыслары хаққында белгили бир жуўмақ жасап барады. Ол ушын әке әпиўайы болса да уллы адам, данышпанлық тымсалы, жол көрсетиўши жулдыз, оның хәр бир иси бала ушын үлкен ибрат, сол ушын да ол кәдирдан, теберик инсан:

*Өмиримниң не боларын билмеймен,
Егер, бир күн хәйт қойсаңыз, әке сиз.
Басқаларға инансам да тек сизден,
Үйренгенмен ауыр дәртин урыстың.
Мен «Волга»ңнан кем көрмеймен турса тек,
Ешегиңиз үй алдында аңқырып.*

Шайыр өзиниң Ана хаққындағы қосықларында Ананы өмирдин өзине, адамзаттың жақтылы таңына, жарқын келешегине, жемисли, мийўалы бағына теңейди. Оның бул қосықлары ананы қәдирлеўге, иззет-хүрмет етиўге шақырып турады. Атап айтсақ, шайырдың «Ананы қәдир-

лең, адамлар!», «Анамның естелигине», «Анама» қосықларының идеялық бағыты, мине, усындай:

*«Анасыз дуньяның жаны болар ма,
Адамзаттың жақты таңы болар ма,
Анасыз көринбес жарқын келешек,
Анасыз өмірдің бағы болар ма?»*

Шайыр жаслық, ғаррылық хакқындағы қосықларында әдеп-икрам мәселелерін ортаға қояды, минез-қулқ пенен хадал мийнет жаслықтың да, ғаррылықтың да сәни екенлигин сүүретлейди:

*Кемпир-Ғарры болмақтың да сәни бар,
Өз алдына ататуғын таңы бар,
Енди басқа шыққан бир шаңарақтан-
Хәр биринде он шаңарақ Ғамы бар.
Кешеги жалғыз үй-бүгин бир аўыл,
Кемпир-Ғарры сол аўылға қараўыл...*

Бирақ, шайыр өмірде бул сән-салтанатқа шек келтирип, жасына ылайық жасамай атырған айырым адамлардың бар екенлигин де жасырмайды, олардың минезиндеги тек өлгенде ғана өзи менен кететуғын жат қылықтарды қатты сынға алады:

*Еки ғарры келди үйге қыдырып,
Хұрметледик хызметинде жығылып,
Олар болып шықты қызық адамлар,
Көзи тайса, бирин-бири жаманлар.
Тойды, пәтиясын берип кетти олар,
Бәлким, жолда бизди жаманлап барар...*

Ямаса:

*Шаш ағарып жеткениңше алпысқа,
Бир рет те бөленбедик алғысқа,
Сениң тилиң жыллы сөзге байланып,
Сениң тилиң шошаңлайды Ғарғысқа,
Бир адамға ойламадың жақсылық,
Сенде мийрим деген нәрсе жоқшылық.*

Шайыр айырым ғаррысымақлардағы усындай терис путақ минез-лерди көрсетиў арқалы адамларды өмірде өз орнын билиўге шақырады:

*Сөйлей бериў жараспайды жигитке,
Тыңлай бериў жараспайды ғарыға.*

Көрип отырғанымыздай, шайыр қосықларындағы бул философиялық жуўмақлар мәзи қурғақ, ақыл айтыўлар емес, өмир кубылысларын нәзик бақлаўлар менен терең салыстырып таллаўлардан келип шыққан ой-толғанысларының жуўмағы. Ол әсиресе алтылықларында өмир қарама-қарсылықларын, кубылысларын контраст қойып сүўретлеўдің шебери сыпатында көзге тасланады:

*Бул өмирге қарама сен ушқары,
Көндур оның досты менен душпаны,
Бир жолыңда саған әрман тап болса,
Бир жолыңда бахыт кетер ушқары,
Бул өмирди сезинбе сен жеңилтек,
Келиў емес, оннан кетиў жеңил тек...*

Ямаса:

*Кеше мен де бала едим уятшаң,
Бүгин беттен сыпырылды зыят шаң,
Кеше мен де жигит едим ҳәкери,
Бүгин меннен шығарды бир әкени.
Кеше мен де бағ дер едим ышқыны,
Бүгин қуўрап... салып атыр пышқыны.*

Шайыр бул алтылықларында өмирдің жаман-жақсы кубылысларын усылайынша салыстырып сүўретлеў арқалы адамларды жағымпазлықтан, көзаба мақтаўлардан абайлы болыўға, бахыт, мухаббаттың кәдириң ўақтында билиўге, адамлардан тийкарсыз жүз бурмаўға, жаңа жеттим дегенде жазатайым жығылмаўға, дүнья-мүлктің қурбаны емес, кеўил мүлкінің султаны болыўға, өмирде жақсы нийет, жақсы әрман менен жасаўға, талантқа туғыр қурмаўға, мал минезли нәпсиқаў адамлардан сақланыўға, қайғыны да, қуўанышты да мәртлик пенен көтере билиўге, халықтан өзін бөлек тутпаўға, өмирде қырағы, сергек болыўға шақырады.

Шайырдың «Ақ көкирекликти сүйер ақ қағаз», «Ойлар-мениң қанатым», «Жалғызлық-бул тәғдирдің зор ғарғысы», «Бахыт деген», «Өмир, сени алғыслаўға ертерек» атлы қосықлары да усы бағдарда жазылған. Бул қосықларда шайырдың өмирге, поэзияға, адамгершиликке, кең пейилликке көзқараслары айқын сәўлеленген:

*«Ақ көкирекликті сүйер ақ қағаз,
Жүрегім-ақ отау, кербаз гәп келин,
Сапар узақ...жолға шыққан атлар аз,
Менің хақ нийетім-аппақ дәртим.*

Бұл қосық қатарларында шайырдың барлық дөретиушілік талант инсанға бағышланыуы, қосық адамлардың бахыт, ығбалы ушын хызмет етиуі керек, деген идеясы айқын сезилип турады.

Шайырдың жаслық, дослық, мухаббат темасына жазылған қосық-ларында да автордың көзқараслары оқыушының толғаныстары менен сәйкес келеди. К.Рахманов көп қосықтарын хәр қыйлы кәсип ийелерине жазған «Жас пахтакеш қосығы», «Шофер қосығы», «Студент қосығы», «Пахтакеш қыз қосығы» хәм т.б. лирикаларында хәр бир кәсипке тән болған өзіншелікті көрсетип, оны мақтаныш сезімлері менен жыр-лаған. Бирақ, бұл қосықтардың бәрінде де жаслықтың жигери, жас-лықтың йошы, соның руұхы күшли аңлатылады.

Усы куұанышлы дүньяның ишинде өзін-өзи бахытсыз еткен адам-лар да бар. «Ақша трагедиясы» деген қосығында дүнья-малға кул болып, өмірден шетте қалып, руұхый жарлылыққа түскен нәпсіқау адам траге-диясы ашып көрсетиледи.

ПОЭМАЛАРЫ. К.Рахманов өзіннің «Булт хәм куяш», «Жамбас қала», «Сен хаққында қосық», «Бәхәр хәм ғаррылар», «Таң ашығы», «Шөл дәстаны», «Қардағы из», «Жасасын парахатшылық», «Тазадан келген оқыушы» сыяқлы бир қатар поэмалары менен қарақалпақ эпикалық поэзиясына да мәлим дәрежеде өз үлесін қосқан талантлы шайырлардан есапланады. Оның поэмалары көбирек лиро-эпикалық, публицистика-лық хәм романтикалық сыпаттарға ийе. Бұл поэмалары тек жанрлық, формалық өзгешеліктері менен ажыралып турмастан, тематикалық рәнбәренлиги, бай идеялық мазмұны менен де оқыушыны өзине тартады.

К.Рахмановтың «Қардағы из» поэмасы екінші жер жүзилик урыс дәуіріндеги балалар турмысынан алып жазылған. Шайыр шығарма ұақыяларын сүүретлеуде, қахарманлар образын жасауда өзіннен бурын әдебиятқа келген устаз жазыушылар Ж.Аймурзаев, Т.Қайыпбергенев, К.Султановлардың повесть, роман, поэмаларында ортаға қойылған жәмәәтлік халық мүлкін қорғау идеясын шаруа балалары Сәрсен хәм Минәждың образлары арқалы исенимлі ашып береді. Шығарма ұақыя-лары жас бала Сәрсеннің тилинде сүүретленеди.

Сәрсен менен Минәж де Т.Қайыпбергеневтың «Секретарь» повес-тинде образлары жасалған Атамурат пенен Әметтей балалығы урыс дәуіріне туура келген жас өспиримлер. Сәрсеннің әкеси, Минәждин жигит ағасы урысқа кеткен. Әкесинің орнына ферма малларын досты Минәж бенен бирге бағып жүрген Сәрсен бир күні Ж.Аймурзаевтың

«Гүрес» поэмасындағы азанда мал жайыуға шыққан падашы жигит Қарабайдай қолайсыз бир ұақыяға тап болады. Геўгим түсе малларын пададан айдап қайтып, қораға қамап, бас санын тўёллеген ол бир сыйырының кемис екенин биледи. Өзиниң алағайымлығына өкинген Сәрсен түни менен кирпик илиндирмей шығады. Таң атыўдан ерте турып, досты Минәж бенен кешеги мал бакқан жерлерине қарай жоғалған сыйырды излеп кетеди. Тоғайды аралап жүрип қардағы көп мал туяғының излеринен бурыўлаў айырылып шыққан жалғыз мал туяғы менен етикли адам излерин көреди. Излер жүз кәдемдей арырақтағы қалың бир бүктиң астына барып тақалады. Сол жерге жақынлап барып қалған балалар бүктиң ашықлаў төбесинен көк түтинниң сызатланып шығып турғанын көреди. Мурынларына қайнатылып атырған мал гөши сорпасының ийиси урады.

Сыйырдың әлле ким тәрәпинен қоллы болып, сойылғанлығын сезген балалар ғырра кейнине қайтып, бул хабарды ферма баслығы Бекманға еситтиреди. Олар қаладан бир милиционерди жәрдемге шақыртып, мектеп муғаллими, баслык, Сәрсен төртеўи урыны услаў ушын жолға атланады.

Уры усланады. Бирак, бул әпиўайы уры емес, Т.Қайыпбергеновтың «Секретарь» повестиндеги Атамураттың досты Әметтин әкеси Атахандай, К.Султановтың «Ақдәрья» романындағы Қәдир кашқындай урыстан қашып қалып, бас саўғалап жүрген Ұтан сатқыны - Сәрсенниң досты Минәждиң тўуысқан ағасы Дүйсен жалақ болып шығады.

Минәж не қыларын билмей лал қалады, зар жылап ботадай бозлайды. Бул сум аўхалды көзи менен көрип, жаны менен сезген Минәждиң анасы дәртке шыдамай күйинип кетип дәрхал Дүйсенниң жағасына қол салады. Оны буўындырып өлтирип тасламақшы болады. Лекин, бул аўыр дәртти жүреги көтере алмаған ол сол хәрәкетлерди ислеп атырып-ақ жан тапсырып өлип кетеди.

Шайыр бул аппақ қардағы сатқын салған из деталы арқалы нешше-нешше бийгүна, жазықсыз адамлардың қардай аппақ жүрегине қардағы издей қара дақ салған урыс ақыбетлерин көрсетип береди, нәмәртликти, сатқынлықты қаралайды.

Шайырдың «Тазадан келген оқыўшы» поэмасы да балалар турмысынан алып жазылған. Бирак, бул балалар сиз бенен биз көрип жүрген хәзирги күнниң балалары. Олардың бири пахта отағы, жыйын-терим усаған аўыл-хожалығы жумысларында ата-анасына көмек берип жүргенлигин бәнелеп, билим алыўға сәл немқурайдылаў қарап жүрген жалқаўлаў оқыўшы аўыл баласы Батыр болса, екиншиси өтқир зейинли, билим алыўға инталы, епшил, мийнет сүйгиш қалалы бала Камал Оразов.

Поэмада Камал образындағы бул сыпатлы белгилер хақ көкирек, бирак, сәл садалаў аўыл баласы Батыр тилинде әпиўайы хәм тәбийий

халында көркем сәулеленіуін табады. Батырдың бақлаулары бойынша, әкесинің совхоз директоры болып тайынланыуына байланысly үйі совхозға көшіп келип, булар менен бир класста оқыуға жана кирискен Камалдың хәрекетлери дәслебинде балаларға ерсилеудей көринеди. Төрт-бес шақырым алыс аралықлардан қатнап оқып жүрген ауыл балаларының ауыр аухалларына дәслебинде Камал да аяныш сезимлерин билдиреди, олардың оқыуға кем ықласлығын, гейпара муғаллимлер кәте тәрбия берсе де, дурыс деп сезип, олардың ырқына көнип кете беретуғын көнписликлерин де соннан шығар деп ойлайды. Мектеп турмысына араласа келе, Камал буның себеби басқа жакта екенлигин жақсы түсине баслайды. Ол мектепте билим алыу ушын жеткиликли шараят жаратылмай атырғанлығын сезеди. Ети тири, хақыйқатгөй болып өскен Камалға мектеп китапханасының китап хорының жарлылығы менен айырым муғаллимлердің оқытыу ұсыллары да унамайды. Мектеп китапханасында керекли, қызыклы китаплардың жоқ екенлигин айтып ескертиу жасайды. Оқыушы досларына өзинің оқыған китапларының мазмұнын айтып, оларды да китап оқыуға қызыктырады. Оның үй китапханасының байлығына, пикир дүньясының кенлигине оқыушылардың хәуәси келеди.

Камал өзинің жақсы минез-қулқы, билимдан сауатлылығы менен тек оқыушыларға ғана унамлы тәсир жасап қоймай, айырым өз кәсібине жууапкерсизлик пенен қарап жүрген, өз үстинде изленгиси келмейтуғын ис хошжақпас муғаллимлердің ойланып, өзине келиуине де себепши болады. Хәтте бир сапары дене тәрбиясы сабағы уақтында «бар далаға барып ойна» деп, мудама топ ойнатып қоя беретуғын муғаллимди қатты уялтады. Сабакты оқыу жобасына сай өтиуін, оқыушылардың басқа да спорт ойындарын үйрениуі кереклигин талап етеди.

Камалдың усындай тууры сөзлилиги, талапшанлығы мектеп директорына да унайды. Директор оның бул ис-хәрекетлерин қоллап-қууатлайды. Соның арқасында мектепте орын алған айырым кемшиликлер сапластырылады. Камалдан тәсирленген айырым хошжақпас, жалқау оқыушылар да өз үстинде ислеуге умтылып, үлгили оқыушылар қатарынан орын ала баслайды.

Шайыр Камал образы арқалы жаңалық, жақсы қубылыстың мудама жеңиске ерисетуғынлығын, бул ушын үлкенге де, кишиге де туурылық, турақлылық, табанлылық усаған унамлы сыпатлардың зәрүр екенлигин ашып көрсетпекши болады.

Сырттан қарағанда, поэмаға өзек болған бул сюжет бир көлемлирек газета хабарының, яки болмаса сүүретлеме, очерктің сюжетине тән мазмұндай болып көзге тасланады. Деген менен, бул әпиуайы сюжетти балалар психологиясына мууапықластырып көркем қуйылма халатқа

келтиріп сүретлеуі шайырдың эпик полотно жаратыудағы шеберлігінен дерек беріп турады.

Шайырдың «Шөл дәстаны» поэмасы темасының абзаллығы, сюжетлік-композициялық құрылысының жанашыллығы, заманагөйлігі, публицистикалық рухтың басымлығы менен өзгешеленіп турады.

Поэма сюжети әпиұайы, реаль турмыс уақыясына құрылған. Онда қулазыған кең дала шөліу-қыябанларды өзлестіріп, оны бағыу-бостан гүлистан егинзарлықларға айландырған Еллик қала дийқанларының пидәкерлі мийнетлери сөз етиледі.

Шайыр поэмада адам қолының гүл екенлігін, адам тәбияттың тек өзлестіріушиси емес, гүллендириушиси де екенлігін, адам хәм тәбият арасындағы усы уйғынлық сақланған жағдайда ғана жер, тәбият адамға қушақ ашып, оны бахыт, мол байлыққа бөлейтуғын Ана-жер, Ана-тәбият бола алатуғынлығын көрсетиуді бас мақсет етеді.

Поэмадағы бұл идея үлкен шайырлық шеберлік пенен зибан ендирилген мениреу даланың ишки дебдиулерин көрсетиу арқалы ашып бериледі:

*«Мен-Шөлмен таңлайым тамшыға инкар,
Гияға оранып жатқым келеди,
Ана-жер намысы бауырымды унтар,
Көк дәрьясы болып аққым келеди.
Мен-Шөлмен. Нешише әсир дауылар жолын,
Уйтқытып көмип, тәғдир менен тиристим,
Бир еситсем дедим, тыңласам дедим,
Сыңғырласып аққан суулардың сестин.
Мен-Шөлмен Адамға бауыры жазық,
Кең көкирек жанлар турқымды өлишер,
Атам заманлардан жатқан қулазып,
Мен-Шөлмен, Мен-Шөлмен, Мен-Шөл».*

Елликқала шөлистанлығының бұл тилеги Қарақалпақстан жағдайында 70-жыллардан баслап әмелге асырыла баслағанлығын биз тарийхтан жақсы билеміз. Бұл жылларда Елликқаланы бостан пахтазарлыққа айландырыу үшін ғалаба халықлық атланыс кең хәуиж ала баслады.

Поэmanın тийкарғы сюжетлік өзегі, мине, усы ғалаба халықлық атланысқа Нурман басшылығындағы алты адамнан туратуғын бир кишкене инталы дийқанлар топарының қосқан үлесин сәулелендириу уақыяларына қурылады.

Урыста фронттың барлық ауырманлықларын бастан кеширген Нурман парахат мийнетте де өзиниң инталылығы менен көзге тасла-

нады. Ол өз кәсибин шынтлап сүйген, мийнеткеш дийқан болыу менен қатар, жаңалыққа жаны қумар, шебер шөлкемлестіріуші де. Сол ушында ол өз интасы менен өзіндей бес-алты жигитти шөлде мийнет іслеуге баслап келеди. Узақ жол азабы, суу таңсықлығы, азық-ауқат жетіспеушілиги, қурал-сайман, қурылысқа керекли затлардың уақтында жетпей қалыуы ұсаған барлық-барлық қыйыншылықтарға төзім береді. Бул қыйыншылықтардан қорыққан бір жолдасы шөлди таслап кетіп те қалады... Бірақ, бәрибир, Нурман қолын сууытпайды. Жигерлилик, келешекке болған жақсы үміт оны жеңіске баслайды. Жолдасларын да усы жақсы үміт әтирапына жәмлестіреді.

Усындай қахарманлық мийнетлердің нәтижесінде шөл шегинеди, көп мыңлаған жерлер өзлестіриледі. Каналлар қазылып, суулар әкелінеди. Дөгеректің бәри егинзарлыққа айланады. Жаңадан жаңа қурылыстар қад көтеріп, мектеп, бақша, монша, басқа да мәдениет орайлары салына баслайды. Бурынғы шөлистан енди халық қалың қоныс басқан қутлы мекәнға айланады.

Усындай қутлы мекәндағы пахташылық хожалықтарының бирінде Нурман өзинің бурынғы атайы кәсиби пахтакешликти дауам етеди. Халық қәлеуі менен усы хожалықтың баслығы етип сайланады. Ол өзинің жердин де, адамлардың да тилин таба билетуғын хак кеуиллик, мийнет сүйгишлик, шебер шөлкемлестіріушілик сыпатлары арқасында пахтадан мол зүрәет алыуға ерисип, бул хожалықты алдыңғы қатарға шығарады.

Автор поэмада усы әпиуайы турмыслық уақыяны қызықлы хәм көркем етип сүүретлеп беріу ушын оқыушыны изине ерте алатуғын өзинше бир ықшам хәм тәсиршен сулыу форма да танлай билген. Поэма әскер жигит Батырдың ауылласы хәм сүйген қызы Рахимаға (Нурманның қызына) жазған хаты менен басланып, Рахиманың жигитке қайтарған жууап хаты менен тамам болады. Автор усы форма арқалы поэманың тийкарғы уақыясы менен қосымша сәулелендирилген мухаббат уақыясы арасында беккем композициялық бирликтің келип шығыуын тәмийинлей алған.

Шайыр поэмада хат формасында берилген бул мухаббат уақыясы арқалы бир-бирин шыннан сүйген еки жастың кеуил-кейпин, елге-Уатанға деген мухаббат сезимлерин, мийнетке деген хадал қатнастарын ашып беріуді мақсет еткен. Поэмадағы бул идеялық бағыт алыста әскерликте жүрген Батыр тилинде:

*Даламды сағындым... сени сағындым...
Айралық жолында көзлерім тынар,
Сахра қойынында қалған бағымның,
Гүллери төгілмей турма, әй, Нигар?*

*Әйнекті қар менен үргін сабалар,
Қумларын еслетіп Еллікқаланың,
Күндіз жууыртады шексіз далалар,
Жаным сағындым-ғой шөлдің жамалын,*

—деп сүўретлениў тапса, Рахиманың оған жазған жуўап хатында бул мазмун және де толықтырыла түседі:

*Сенсиз бир жыл өтті. Билдим. Батырым,
Жалғызлық деген не? Айралық қандай?
Өмир дөңгелеги барар ақырын,
Мен тўе шөллер де сени жойтқандай
Сахра самаллары өжетлик пенен,
Сорап атырғандай мени жулқылап«
-Қатал тәбиятқа дизе бүкпеген,
Жигит қайда? Қаяқта жүр бурқырап?
Жаным, сүўретлеўге тилгенем шорқак,
Сахра келбетине тәсийин қаларсаң,
Хәр пахта ханасы, хәр гербиш ортақ,
Кәлесең, сен де үлесиңди табарсаң.*

Бул жыллы лиризмге толы сүўретлеўлер поэмаға романтикалық рух бағыш етип, шайыр қыялының кеңлигинен дерек берип турса, онда сүўретленген публицистикалық рухтағы қахарманлық мийнет мотивлери поэманың реалистлик сыпатларын және де тереңлестиріп турады.

Улыўма, миллий лирикамызды күнт пенен үйреніп, оның бай дәстүрлерине садақ болып қалған хәм басқа да халықлардың алдыңғы қатар поэзиясы дүрданаларынан жеткиликли дәрежеде суўсынланған К.Рахмановтың поэзиялық дөретпелери қарақалпақ поэзиясына жыллы леп болып кирди. К.Рахманов дөреткен көп санлы қосықлар, поэмалар төртликлер, алтылықлар, сегизликлер, онлықлар, мухаллеслер жоқары көркемлиги, мәнисиниң тереңлиги менен ажыралып турады. Бул формалардың барлығында да өмир философиясы мәнили жырланады, жақсы менен жаман түсиниклерин салыстырыў арқалы өмир кубылыслары хәр қырынан айқын ашылып турады. Оның қосықлары жүрекке жағымлы, кеўилге ләззет бағышлайтуғын болғанлықтан композиторларымыз бул шығармалар тийкарында көплеген намалар дөреткен. Бул нама қосықлары атақлы қосықшыларымыз атқарыўында хәр күн сайын республикамыз бойлап жаңлап еситиледи.

К.РАХМАНОВТЫҢ ДРАМАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫ. К.Рахманов талантлы шайыр болыу менен бирге, талантлы драматург те болды. 50-жыллардың ақырында әдебиятқа шайыр сыпатында кирип келген ол арадан он-он бес жыл өткеннен соң 70-жыллардың орталарында нәзик юморлы, өткір драмалық сюжеттер таңдай билетуғын драма шебери сыпатында да тән алынды. Оның 70-жыллардың орталарында дөреген «Келин», «О дүньяға мирәт» пьесалары хә дегеннен театр тамашагөйлериниң дыққатын өзине тартып, драматурглер қатары және бир талантлы драматург пенен байып толысқанлығын көрсетти. Оның драмалары тематикалық, жанрлық жақтан да рәнбәрән болып келип, идеялық-көркемлик дәрежесиниң жоқарылығы менен ажыралып турады. Мәселен, «Жаралы жүреклер», «Егленген бәхәр» пьесаларында урыс дәуіриниң ашшы хақыйқатлығы, фронтта қахарманларша сауашлар алып барған жауынгерлердиң мәртлиги менен тылда жеңистиң тезлениуи ушын күн-түн демей мийнет еткен ауыл адамларының, әсиресе, жас өспиримлер менен балалардың, қартайған ғарры ата-аналардың, қыз-келиншеклердиң зәбердеслиги, тууылған жер, Ұатанға пидәкерликлери сөз етилсе, «Келин», «Ынжықтың мухаббаты» комедияларында бүгинги ауыл турмысы, ауыл адамларының турмыс тәризи, психологиясы, соның ишинде жаслардың мухаббаты, семья-турмыс мәселелери кең түрде сәулелендириледи. Ол «Келин», «О дүньяға мирәт», «Тоғыз тоңқылдақ, бир шинқилдек», «Лакқылар емлеуҳанада», «Ынжықтың мухаббаты» драмалық шығармаларының мысалында әжайып комедия, трагик-комедиялардың үлгисин берген болса, «Егленген бәхәр», «Жаралы жүреклер» шығармалары арқалы тамашагөйлердиң ядында узақ уақыт сақланып қалатуғын өткір сюжетли музыкалы драмалар жаратты.

К.Рахманов драматургияда көбирек комедиялық шығармалардың шебери сыпатында көзге тасланады. Бул сыпатлары бойынша айрықша оның «Лакқылар емлеуҳанада», «Тоғыз тоңқылдақ, бир шинқилдек» комедиялары кеуилге қонымлы. К.Рахманов бул шығармаларында миллий колоритти жаратыуға, юмор-сатиралық сюжеттер менен образлар таңлауға қатаң итибар береді. Атап айтсақ, «Лакқылар емлеуҳанада» комедиясындағы бир палатада жатып емленип атырған ауырыулардан колхоздың бригадири Палымның атқан насыбайын түпирип таслайман деп, зыңғытып айдап киятырған машинасын жол бойындағы бағанаға (столбаға) урып алып, аварияға ушырап аяғы сыныуы, Дәуенниң сум қыялы бузық хаял хәм оның шеригиниң соққысынан басы жарылыуы, Нурманның мәс халында арақ орнына кислота ишип қойыуы, Доходбайдың тракторын жазатайым изейкешке аударып алып жарақатланыуы, Алпамыстың төбелесип жүргенде қолын сындырып алыулары уақыяларының қахарманлардың диалоглары арқалы берилиуи, бир жағынан,

бул қахарманлар образының миллий колоритиндегі сырттан қарағанға ерсилеудей туғылатуғын ашық ауыз аңқылдақ, алағайым, бірақ туұры сөз хәм хақ көкирек сахрайлық сыпатларды аңлатып турса, екінши жағынан, комедиядағы юморлық сыпатты тәмийинлеуге де хызмет етип тур. Бул жеңил күлки аркалы автор адамларды турмыс қыйыншылықларын жеңиуге, мәртликке, сергекликке шақырады. Себеби, шығарма қахарманларының барлығы дерлик жоқарыдағыдай турпайырақ хәрекетлери болғаны менен, мийнет сүйгиш, хақ көкирек адамлар. Шығарма соңында биз олардың емлеұханадан сауалып шығып баратырғанындағы бир-бири менен хәзил-дәлкек айтысып хошласыуларынан тек ауырыуларынан айығып шыққанлығының ғана емес, руұхый пәкленип баратырғанлығының да гүұасы боламыз.

Шығарма қахарманларының бир палатадағы сөйлесиклери аркалы тийкарғы идея менен сюжетлик ұақыялардың ашып берилиуи автордың композиция хәм форма таңлаудағы сценалық шеберлигиниң әдеуир жетилисип қалғанлығынан дерек береді.

К.Рахмановтың «Тоғыз тоңқылдақ, бир шиңкилдек» комедиясы усы атамадағы халық ертеги тийкарында жазылған. Комедияда драматург бул ертектеги зулымлық, әдалатсызлық үстинен әдалатлылықтың, акмаклық үстинен ақылдың жеңиске ерисиуин көрсетиуши тийкарғы идеяны, комедияның сюжетлик өзегине тийкар болған тоңқылдақлардың бәйбишеден, шиңкилдектиң тоқалдан туұылған балалар болыуы, олардың бәхәрдин күнлери басыуға жазлық егиуе шығыуы, тоңқылдақлардың хәр қайсысында жуп-жуп өгизден болыуы, тақ өгиз бенен егис еге алмаған шиңкилдекти де қатарларына қосып алыуы, егинлерин егип болған ұақытта азықлары тауұсылып, «сениң өгизинди сойып жеийк, буұдай пискен соң алып берейик» деп Шиңкилдектиң өгизин сойып жеп қойыуы, бірақ ўәделеринен шықпай, оған пәнт бериуи, өгизинен айрылған хәм олардың таяғын жеген шиңкилдектиң ақырында кептирип қойған өгизиниң терисин алып базарға кетиуи, жолда ушырасқан жолдасын түнде кешлетип қонақ болған бир байдың үйинде аузына қазандағы күйип турған майды күйып өлтирип қойып, үй ийесине «инимди сен өлтирдин» деп қунына көп пул төлетип алыуы, бул пулға өзине де, анасына да қымбат бахалы кийимлер сатып алып кийиниуи, қалған ақшасына ат, тон алып, жай салмақшы болыуы, буны еситкен тоңқылдақлардың «буншама ақшаны қайдан таптың?» деп таң қалыулары, шиңкилдектиң «өлген өгиздин териси қымбат» екен деген гәпине инанған тоңқылдақлардың өгизлерин сойып, хәр өгиздин терисин төрт өгиздин бахасына пулламақшы болып бапланыуы, өлген өгизлериниң ашыуын алмақшы болған тоңқылдақлардың шиңкилдектиң анасын урып өлтириуи, шиңкилдектиң өлген анасын ешектиң үстине тиридей қылып отырғызыуы, жолда кетип баратырғанда, қызыллап атырған қырман

жанында суу ишиу ушын иркилиуи, кырман басындағы адамлардың кырманға ауыз салған ешекти ураман деп «өлген кемпирди» ешектің үстинен қулатып алыуы, шиңкилдектің усыны бәнелеп «анамды урып өлтирдің, қазыға барып арыз қыламан» деп қорқытып, олардан анасының қунын өндирип алыуы, «шиңкилдек көп ақша алып қайтыпты» деген хабарды еситкен тоңқылдақлардың бул «сыр»ды оннан билип алып, «тезирек кемпирлерди пул қылып алайык» деп оларды урып өлтирип, өлген кемпирлерин базарға сатыуға апарып, және бапланыулары, ақырында шиңкилдекті өлтирмекши болып, дәрьяға таслап жиберіу ушын аяқ-қолын байлап оны қапқа тығыуы, тоңқылдақлар суу бойында ушырасқан адамның үйінде шай ишип отырған уақытлары дәрья бойына қудайдың көп қойын айдаған бир қойшының келип, байлаулы турған қапты көриуи, қапта жатқан шиңкилдекті көриуи, сөйлесіуи, шиңкилдектің уллы журтқа патша боласан, дегенде, патша болғым келмегени ушын мени дәрьяға атып жибережак, дегенине алданған қойшының «хә, жора, сен өлгенше қойды бак, мен сениң орнына патша болайын» деп оның орнына қаптың ишине кирип жатыуы, шиңкилдектің үйреткени бойынша тоңқылдақлар менен қаптың ишінде жатып сөйлескенде, тоңқылдақлардың қойшыны шиңкилдек ғой деп ойлап, дәрьяға атып жиберіуи, күнлерден бир күн тоғыз тоңқылдақтың үстине көп қойды айдап шиңкилдектің келиуи, дәрьяның түби толып жүрген «қой екен» дегенине тоңқылдақлардың және алданыуы, шиңкилдектің тоңқылдақлардың тоғызын тоғыз қапқа салып, дәрьяға ылақтырып жиберип, олардан биротала қутылыуы усаған ертеклик сюжетлик мотивлердің излери сақланған.

Бирак, автор бул сюжетлик мотивлерди сол турысында драмалык формаға көширмеген, бул ертеклик хақыйқатлыкка бүгинги күн көзқарасынан қатнас жасап, авторлық көркем қыялдың күши менен оған жаңа реалистлик безеклер, сыпатлар берген.

Деген менен, автор айырым көринислерде ертеклик сюжет шенбери менен ертеклик идея тәсиринен шыға алмай қалғандай көринеди. Бир мысал келтирейик. Комедияда усы ертеклик сюжеттегидей тоңқылдақлардың шиңкилдекті өлтириу ушын хәрекет ететуғын, бирак Шиңкилдектің хйле ислеп, оларға өз анасын өзлерине өлтиретуғынлығын көрсететуғын бир қорқынышлы көринис бар. Комедияның соңында болса тоңқылдақлардан биротала қутылмақшы болған Шиңкилдек оларға қарсы ақырғы хйлесин ислетип, тоғызын тоғыз қапқа салып дәрьяға ылақтырып жибереди.

Бул көринислердеги тоңқылдақлардың шиңкилдекті өлтирмекши болып урынған, шиңкилдектің тоңқылдақларды қапқа салып дәрьяға атып жиберген хәрекетлерине исениуге болады. Себеби, тоңқылдақлар ертектің де, комедияның да басынан ақырына шекем кисинің мүл-

кине көз алайттыратуғын қызғаншак, бир тислем нанын биреўге бергиси келмейтуғын сықмар, оңай дүнья тапсам деп өлетуғын ашкөз, жекке мәплери ушын хәттеки адам өлтириўден де қайтпайтуғын жаўыз адамлар етип сүүретленген. Усылай етип сүүретлеў ертектің де, реалистлик шығарманың да шеңберине сыйымлы. Лекин, реалистлик шығармада әдалатсызлыққа, ашкөзликке қарсы гүрескен әдил қахарман Шинқилдек характеринде басқа биреўлердин айыбы ушын жазықсыз биреўдин жанына жәбир етиўи усаған жаўызлық сыпатлардың орын алыўы хақый-қатлыққа онша туўра келмесе керек.

Улыўма, комедиядағы тоғыз тоңқылдақтың бир шинқилдикке берген азап-ақыретлери, шинқилдектің өзін қорғаў, олардан биротала қутылыў ушын ислеген хәр қыйлы хйиле-тәсиллери тамашагөйлерде ериксиз күлки туўдырғаны менен, шығарма соңындағы қатал жуўмақлар адамды кеўилсиз ойларға да шүмдиреди. Шинқилдектің тоғыз тоңқылдақтан өзиниң өшин алғанына ырза болғаның менен, олардың анасынан да өш алғанына хәдден зыят хәрекетлер емес пе екен деп ойланып қаласан...

Дурыс, драматург шинқилдектің бул гүреслери арқалы жаманлықтың үстинен жақсылықтың, әдалатсызлық үстинен әдалатлықтың, ғәрремлик үстинен туўрылықтың жеңiske ерисиў салтанатын көрсетпекши болады. Лекин, оның тоғыз тоңқылдақтың анасынан өш алыў хәрекетлери бул идеяның жарыққа шығыўын сәл гүнгиртлестирип көрсетеди.

Дурыс, драматург бул өш алыў деталы арқалы «кисиге гөр қазсаң, өзиң түсерсен» деген халықлық пикирди келтирип шығарып, ашкөзликтин, жаўызлықтың ақыбетин көрсетпекши болады. Шығармадағы бул идеялық бағытты қуўатлаўға болады. Деген менен, автор бул идеяны келтирип шығарыў ушын қахарман характерине жарасымлы басқа исенимлирек детальлар таңлағанда, шығарманың көркемлик қуны буннан да жоқарырақ болған болар еди.

С.Хожаниязов атындағы жас тамашагөйлер театрының дәретиў-шилиқ жәмәәти комедияның бул гейпара нұқсанларын 2007-жылы Мысырда болып өткен эксперименталь театрлар фестивалында көриктен өткерий ушын таярланылған жаңа вариантын сахнаға таярлаў барысында сапластырғанлығы¹ қуўатлаўға турарлық қубылыс.

К.Рахмановтың «Егленген бәхәр» атлы 3 акти, 5 картиналы драмасы мухаббат темасын сәўлелендириўге бағышланған. Драмадағы мухаббаттың хәр қандай өмир қыйыншылықлары менен тосқынлықлардан да қүдиретли екенлигин көрсетиў идеясы бас қахарманлар болған, бир-бирин сүйген еки жас Арысланбай хәм Зыяда образларындағы мухаббатқа шын берилгенлик, турақлылық сыпатларының жасалыўы арқалы

¹ «Тоғыз тоңқылдақ, бир Шинқилдек» Мысыр мәмлекетинде. / «Қарақалпақстан жаслары», 1-ноябрь, 2007-жыл.—№44 (7437).

ашып бериледи. Қахарманлар бойындағы бул сыпатлар оларды ұақытша айра түсирген ара узақлылықтары менен мийнетке болған қатнастарында сыналады. Бир-бирин шыннан сүйген еки жас Арысланбай менен Зыяда Арысланбайдың тың жер өзлестиріушілер менен алыс шөлистанлыққа кетип, мийнет ислеу зөрүрлигине байланыслы ұақытша айралыққа дуушакер болады. Бирак, олар бир-биринен үмит үзбей, бригада аспазы Сабыр ис бабы менен қалаға барғанларында, Зыядаға апарып беретуғын хатлар арқалы сөйлесип турады. Бир сапары Арысланбайдың хаты Зыяданың өгей анасы Салтанаттың қолына түсип қалады. Зыяданы әкесиниң емлеуши врачы Артықбай деген жигитке турмысқа шығарууды ойлап жүрген Салтанат хат мазмунынан Арысланбайдың тракторшы екенлигин билип кууанып кетеди, қызын оған мүнәсип көрмей, оны Артықбайға бериу қарарын иске асырууға шынтлап кириседи. Зыяда өзи унатпаған жигитке турмысқа шыққысы келмейди. Үйинен биротала қашып шығып, өзиниң тууған анасын излеп кетеди.

Усы аралықларда хызметте айдап киятырған тракторы кулап, астында қалып қойып, ауыр жарақатланған Арысланбай да емлеуханаға түседи. Көп узамай сауалып бригадасына қайтып келеди, шигит сеуип, пахта егиу ислерин баслап жибереди.

Шығарма соңында биз Арысланбай менен биротала ислеп қалуу қарарына келген Зыяданың оны излеп атыз басына келгенлигин көремиз.

Бул пәк мухаббатты хеш нәрсе буза алмайтуғынлығын түсинген Салтанат пенен әкеси де оларға ақ пәтиясын бермекши болады. Бул хабарды еситкен бригада ағзалары да Арысланбай менен Зыяданың бахытлы шаңарақ болууына шын жүректен тилеклеслик билдиреди.

Драманың усы пәк мухаббат арқалы адамларды тураклылыққа шақыруушы жоқары идеялылығынан, жаслар турмысын жанлы турмыслық хәдийселер арқалы исенимли сүүретлеп бергенлигинен болса керек, С.Хожаниязов атындағы жас тамашагөйлер театры 1978-жылы өзиниң биринши пердесин усы сахналық шығарма менен ашты.

К.Рахмановтың «Келин» комедиясының сюжети де 70-жыллардағы ауыл жасларының шаңарақ турмысынан көркем мағлыұмат береди. Комедия хәм сада, хәм хәк көкирек кемпир-ғарры Дарымбет пенен Улбийкениң институтты питкерип келейин деп атырған баласы Зарымбетти үйлендириу әнжамына кирискен тәшүишли, бир жағынан, ерсилеу ұақыяларын сүүретлеу ұақыясынан басланады. Олар өзлеринше сырттан тон пишип, баласына қонсы ауылдағы Дәўжан деген ғаррының ержеткен қызын алып бермекши болады. Айттырып куда да түседи. Куда түсип келген Дарымбет ғарры қалың малдың есап-китабын көрип өз-өзинен абыржый баслайды. Есаплап қараса, Дәўжан талап еткен қалың малды төлеуге олардың бир өмирде қурбылары жетпейтуғын түри бар... Буны еситкен Улбийке кемпир де албырай баслайды.

Бул албырау албырау ма? Тап усы пайытлары Зарымбет те институтта бирге оқыған бир қыз бенен үйине кирип келеди. Аз ғана уақыттан кейин олар бул қыздың келини екенлигин түсинеди.

Келин сырттан қарағанға келисиги келген, азада, сулыу, тәрбия көрген болып көрингени менен, хә дегеннен кемпир-ғаррығы, әсиресе, Улбийке кемпирге «ерси қылұалары» менен жақпай қалғандай болады: азанғы, кешки дене шынықтырыулары, тула бедени тырсыйтып көрсетип туратуғын спорт кийимлери, хәмме менен тартынбастан еркин сөйлесип кете беретуғын ашық минезлери кемпирге ерсилеудей туйылады. Усы сезимлерге берилип жүргенинде келини хәққындағы айырым өсек гәплерге кулақ түрип, тас болмаса оннан айрыла жазлап қалады.

Зарымбет те, Айшахан да өз кәнигеликлери бойынша хызмет жолларын баслайды. Зарымбет колхозға агроном болып кирсе, Айшахан спорт жұмысларына басшылық етеди. Тууры сөзлилиги, искерлигиниң арқасында Айшахан колхоздың кәсип аўқамының баслығы дәрежесине дейин көтериледи.

Заман жаслардыки екенлигин түсинген кемпир ишинен келинине мың қәтле шүкирлик қылады. Дарымбет ғарры да жақсыдан жақсы тууатуғынлығын, қалалы қудасы, атақлы илимпаз Сабыр Ахметов үйине қыдырып келгенде, бурынғыдан да бетер жақсы түсинеди. Келининиң әкеси сержант Нарымбеттин (Дарымбет ғаррының рас аты) урыс уақтындағы қураллас командири майор Ахметов болып шығады.

Драматург ата-ана, жаслар арасындағы бул қатнастарды сүүретлеу арқалы 70-жыллардағы қарақалпақ аўыллары турмыс тәризинде жүз берип атырған саналы хәм сапалы өзгерислерди, жаңа заманагөй мәдениятты ийелеуге болған умтылыстарды көрсетпекши болады. Драма қахарманлар характерин психологиялық жобада ашып беріуи менен тамашагөйлердиң дыққатын өзине тартады.

К.Рахмановтың «О дүньяға мирәт» пьесасы трагик-комедия болып, онда өткен жақын өтмишимизде орын алған дүньяпаразлық, ашкөзлик, паракорлық, көз боямашылық усаған иллетлер қатты сынға алынады. Сыншы К.Султановтың сөзи менен айтқанда, шығармадағы Тасполат хәм Улпери образлары арқалы ортаға қойылған «жанын жеп жаман болыу» хәдийсеси адамларды сонындай дәрежеде жеркендиреди, олардың жатқантурғаны өсек, өтирик, урлық, ғарлық. Драматург усындай хәдийселерди тамырынан кесип таслауды мақсет етип қояды¹. Автор бул қахарманлар образы арқалы тек дүнья-малдың қулы болып, нәпсиге берилип жасаған мақсетсиз өмирдиң ақыры ойран екенлигин көрсетпекши болады.

Улыұма, автордың бул шығармалары оның драмадан драмаға ысылып, ортаға қойған мәселелериниң жәмийетлик әхмийети кем-кем

¹ Султанов К. Инсан құдирети.—Нөкис: «Билим», 1992.—79-б.

өткірлесіп, драматурглік талантының хәр қырынан ашылып атырған-лығынан дерек беріп турады. Сол ушын да оның бул пьесалары Бердақ атындағы мәмлекетлік музыка театрының, С.Хожаниязов атындағы Жас тамашагөйлер театрының, Республикамыз районларындағы халық театрларының сахналарында талай рет қойылды. К.Рахмановқа 1978-жылы «Келин», «О дүньяға мирет» драмалық шығармалары ушын Қарақалпақстан Республикасының Бердақ атындағы мәмлекетлік сыйлығы берилди.

К.РАХМАНОВТЫҢ ПРОЗАСЫ. К.Рахманов шайыр, драматург сыпатында тез абырой-даңққа ерискениндей, ол проза тарауында да табыслы кәлем сынаулар жасады. Оның бул умтылыслары тек ғана кәлем сынаулар болып қалмастан, хақыйқый прозаик болыу мүмкиншилигин де дәлилледі. Нәтижеде оның кәлеминен қарақалпақ прозасына салмақлы үлес болып қосылған «Нәсер», «Айралық қосығы», «Өмир хәм өлим» сыяқлы лирикалық повестьлер менен бир қатарда «Ақыбет», «Туңғыш мухаббат», «Сақал» атлы драматизмге толы көркемлик жақтан қунлы романлар дөреди.

Шайырлық, драматурглік этапты басып өткен К.Рахманов прозаға 70-жыллардың екінши ярымында араласты. Буның себеби шайыр К.Рахманов ойлаған идеялар, оның көркем қыялында қайнап пискен турмыстың қыйын-қыйқаш қурамалы, кең қамтымлы ўақыялары тек поэзиялық формаға сыймайтуғын еди. Сол ушын да ол драмалық, прозалық формаларда кәлем тербетіуіге мәжбүр болды. Мине, усы себепли ол шайыр К.Рахмановтан драматург Рахмановқа, драматург Рахмановтан прозаик Рахмановқа өсип-өтип отырды. Бирақ, ол бул формалардың хеш қайсысын да ўақытша деп таңламады, булардың хәр қайсысын да өз дөретиўшилигиниң тутас бир тарауына айландырды. Сол ушын да ол өмириниң ақырына шекем бул формалардың хәммесине де садақ болып қалды, сол ушын да ол усы үш жанрдың да шебери болып, ХХ әсир қарақалпақ әдебиятында беккем орын алып қалды. Мысал ушын оның хақыйқый прозашы жазыўшы сыпатындағы келбетин повестьлери менен романларының идеялық-көркемлик дәрежесиниң өзи-ақ айқын көрсетип турады.

К.Рахмановты жазыўшы сыпатында танытқан дәслепки ири көлемли прозалық шығармасы «Нәсер» повести болып табылады. Повестьте «жаслық мухаббаттың жалынлы дәрти» (Қ.Камалов) себепли бир-бирине қосыла алмаған еки жастың сәтсиз мухаббаты хаққында сөз етиледі.

Жасыратуғыны жоқ, 70-жыллар прозасында усы темаға арналып бир қанша шығармалар дөретилди. Атап айтсақ, У.Пиржановтың «Ақ тал астындағы ақшам», Г.Төрееваның «Дийдар», М.Қайыповтың «Жыртылған дәптер», А.Садықовтың «Хош дилбарым, хош қылықлы қыз едиң!», А.Халмуратовтың «Бала жетеклеген келиншек» повестьлери усы сәтсиз мухаббат темасын сәтсиз сүүретлеген шығармалар болды.

Усы повестьлердегі сәтсіз мухаббат темасын сүүретлеу тенденциясының ізлери К.Рахмановтың «Нәсер» повестінде де мәлім дәрежеде көриніс тапқан.

Повесть педагогикалық институтты тамамлаған жас муғаллим кәниге Атажанның диплом алып, жоллама менен өз районуна жұмысқа келиуі уақысынан басланады. Атажанның кәдемі хә дегеннен сәтлі болып кете бермейді. Тууылған ауылындағы мектепте бос орын жоқ болып шыққанлықтан ол районның алыс түпкірлеріндегі бір ауыллық мектепке жұмысқа орналасады.

Мектеп директоры Есмырза жақсы адам болып шығады. Жұмысқа орналасуыдан-ақ Атажанға ғамхорлық ислеп, оған өз жайынан бір бөлме ажыратып береді. Анасын да көширіп әкелиуді ұсыныс етеді.

Бирақ, анасы бул ұсынысқа көнбейді. Ғаррысының маңлай тери менен салған жайын, сонша жылдан берлі тууысқандай болып қалған қәдирдан қоңсы-қобаларын көзі қыйып таслап кеткиси келмейді. Анасын көндире алмай, көширіп әкетемен деп алып келген жүк машинасын салтаң алып қайтқан Атажан жолда қиятырып шофер жигит пенен илинисип қалады. Илинисиу үлкен жәнжелге айланады. Сонша жерге машинаны қуры хәлек қылғанына ашыуы келген шофер жигит Атажанның басына темир менен урып салады. Есинен танып жолда қалған Атажан ауыр аухалда район орайындағы емлеуханаға келип түседі.

Емлеуханада есине келген ол бул жерде Айжан деген мийирбийке (медсестра) қыздың гөззал жамалына ашық болып қалады. Ашықлық отында көзі гиреүкеленген Атажан өзине зулымлық етип, денсаулығына зыян тийгизген шофер жигитке де кеширим береді. Себеби, ол ашық болған мийирбийке қыз шофер жигиттің тууысқан балдызы екен... Оның үстине, Айжан мектеп директоры Есмырзаның қызы болып шығады.

Бирақ, Айжанның сырты жылтырақ, иши қалтырақ сыры соң мәлім болады. Айжан өзи ислейтуғын емлеуханада бала-шағалы бір врач пенен хайшы-ишрет қурып, кеуіл хошлап жүр екен... Атажан өзинің тулыпқа мәңиреп жүргенин сонда ғана барып биледи. Ойсызлығына, шеңгелди гүл деп түсинген кеуіл соқырлығына қатты өкинеди.

Шығарманың соңында жойтылып кеткен Айжанды ізлеп жүрген адамлар оны жаңа тууылған нәрестеси менен бирге қула дүзде бір бүктің астында өлип атырған жеринен табады. Ол буннан үш күн бурын жауған нәсерли, жамғырлы түнде усы бүктің астына келип көз жарған екен.

Жазыушы Атажан образы арқалы турмысқа ушқары көз жууыртатуғын айырым ойсыз, кеуіли соқыр жасларды әшқара етсе, Айжан образы арқалы нәпси бәлесин жылаулай алмай, ғәрремлик жолларға түсип, тек ата-анасының жүзлерине ширкеу салып қоймай, улыума инсан деген уллы атқа дақ түсиріп, өз өмирлерин құрбан етип атырған айырым жеңилтек жасларды қатты сынға алады. Повесть жасларды өз өмир-

лерине бийпарық карамауға, турмыста ойланып, саналы кәдем таслауға, ойланбастың түби ойран болып, тәғдир нәсериниң сууық тамшылары астында қалмауға шақырып турады. Повесть сәтсиз мухаббат темасын сәўлелендиргени менен, идеялық бағытының усы абзаллықлары менен ибратлы болып турады.

К.Рахмановтың «Өлим хәм өмир» повести де усундай әдеп-икрам, хуждан мәселелерин сөз етиўге бағышланған. Бирак, бул повестьте сәтсиз мухаббат емес, жасырын мухаббат трагедиясы ашып бериледи.

Повестьтиң тийкарғы сюжетлик мазмуны бас қахарман Тиллахан-ның еске түсириўлери формасында сәўлелениў табады.

Тиллахан—урис жылларында әке-шешесинен айырылып, журдай жетим болып өскен қыз. Ержете келе ол институтқа кирип оқыйды. Бул жерде ол мухаббат романына жолығып, институт оқытыўшысы Тохтар Якупов пенен жасырын ышқы саўдасын бастан кеширеди. Бирак, Тохтар Якупов кандидатлық диссертация жақлауға кеткенде, Ташкентте тосаттан қайтыс болып қалады. Бул жасырын ышқы наласы Тиллахан-ның жүрегин жаралап ғана қоймай, жисмине де дақ салып кетеди.

Мың азап пенен жас босанған Тиллахан буны басқаға билдирмеў ушын баланы туўыў үйине таслап кетиўге мәжбүр болады.

Көп узамай өзи де Елмурат Хожамуратов деген аўыл хожалығы техникумының талабасына турмысқа шығып, әп-әнедей хожалық қурады. Ул-қыз өсирип, алдын үйлендирип басқа да шығарады.

Бирак, соңғы гезлерде ол денсаўлығынан тынышсызлана беретугын болады. Өзин даўасы жоқ, саўалып кетпестей бир кеселге тап болғандай сезе береді. Район орайына барып врачқа көринеди. Тексеріў жуўмағы кәўипли кеселдиң белгиси бар деп таўып, оны көриниў ушын республикалық онкологиялық емлеўханаға жоллайды. Ол бул жерде де тексеріўден өтеди. Денсаўлығын көзден өткерип көрген Тилеўбай Сапарович деген врач «Хеш қандай кәўипли аўырыў жоқ» деп оны қуўантады. Сол сапары бир нәрседен сезикленген Тиллахан көп узамай бул врачтың баяғы туўыў үйине таслап кеткен өз баласы екенлигин де анықлайды. Оның үлкен кәниге, емлеўхананың бөлим баслығы, илим кандидаты дәрежесине дейин өсип жетискенлигине ишинен сүйсинеди. Оны тез-тез көрип турғысы келеди.

Бир сапары және көриниўди бәнелеп оны үйине излеп келеди. Бирак, ол баласының дийдарын көре алмайды. Аза тутқан үй-ишинен баласының машина апатынан қайтыс болғанлығын еситеди. Бул сум хабарды тосаттан еситкен Тиллахан да есинен кетип, баласының босағасына жығылып жан тапсырады.

Повестьте бир қанша толығырақ хәм исенимлирек жаратылған образ—усы Тиллахан образы. Автор бар дыққатты бир өлимнен бир өлимге өтлесип кете беретугын трагедиялық ўақыяларды сүүретлеўге қаратқан-

лықтан болса керек, шығармада Тиллаханнан басқа Тохтар Якупов, Елмурат Хожамуратов, Тилеубай Сапарович сыяқлы қахарманлар характері, образлары жеткилікпен дәрежеде ашылмай қалған.

Деген менен, жазыушының шығарма ұақыяларынан келтиріп шығарған жууғағына қосылуға болады. Автор повестьте Тиллахан образы арқалы қыңыр истин қырық жылдан кейін де дағы қалмайтуғын аянышлы ақыбетлерін көрсетиу менен бирге, ананың перзентке деген сап мухаббат сезиминің құдиретін де ашып бере алған.

К.Рахмановтың мухаббат темасындағы мазмун, форма жағынан да ықшам жазылып, идеялық-көркемлік сапасы оғада сәтлі шыққан повести «Айралық қосығы» болып есапланады. Бул повесть өзинің ұақыяларды сүүретлеу шеберлиги, қахарманлар характеринің жаратылуының тәбийийлиги, исенимлилиги, лирико-психологиялық сыпатларының басымлығы жағынан алдыңғы биз таллап өткен еки повестьтен әдеуір парық етип турады.

Повестьте қахарман тәғдири ол жасап турған жәмийетлик өмир кубылыстары менен тығыз байланыста сәулеленуі тапқан. Онда салқын урыстың жаслар жүрегіне салған жаралары, урыс себепли сүйиклисинен айра түскен Алтынайдың Дәуірханға деген мухаббатын сүүретлеу арқалы исенимли ашып берілген.

Повесть лирик қахарман Курбанияздың хызмет бабында кәсиплес хаяллардан еситкен тартыслы «мыш-мыш»ларын сүүретлеуден басланады. Курбанияз, бул мыш-мыш не хәккында болып атыр екен, деп кулақ түріп, байқас етсе, ол өз хаялы Алтынайдың кеше эфирден жиберілген қосығының үстинде болып атыр екен. Хаяллардың гәплеринің рәмәүзинен Алтынайдың талантына тәсийин қалып, оны мақтап атырғанлар да, оны қызғанып, талантқа тоғанак болғысы келип атырғанлардың баршылық екенлигин биледи. Қызғаныштан ызасы шыққан хаяллардың (артисткалардың) гәпине карағанда, Курбанияз радиоғағы өз лауазымынан пайдаланған-быш, өзи жазған намасына жақсы қосық текстин таңлап, оны өз хаялына айттырған-быш...

Курбаниязға тартыс сыры мәлим болады. Хәкыйқатында да, бул баласының тууылған күнинде өз хаялы Алтынай айтқан қосық еди. Курбанияздың бул қосықты сол күни магнит пленкасына жазып алып, кеше радио эфирден жибергени де рас.

Курбанияз хаяллар арасында келиспеушилик келип шықпауы ушын оларға бул қосықтың келип шығуы тарийхын айтып беріуге мәжбүр болады.

...Курбанияз институтта оқып жүрген талабалық жылларында өзинің көркем өнерге, саз шертиуге укыплылығы менен көзге түседі. Оның талантына (әсиресе скрипка шертиу шеберлигине) исенген институт басшылары оған көркем хәуескер дөгерегин шөлкемлестіриу ди тапсырады. Курбанияз усы истин басында жан ийнине от түсіп, зыр

жууырып жүрген күнлериниң биринде аудиториялардың биринен шығып турған жағымлы, бірақ сәл мундылаў қосықшы қыз хаўазын еситип турып қалады. Мухаббат хәм сағыныш сезимлерине толы бул қосықты бираз ўақыт уйып тыңлап турады.

*Сағынышымды шашсам кең далаларға,
Алыстан дийдарың көринер зорға,
Бәхәр келбетлерин тоқыр сайларда,
Көзлерим жолыңда, келермекенсең?!...
Таўларға минемен бултлар көшкенде,
Әрман қушақлады тал гүюлдескенде,
Әйнегимди шертип самал ескенде,
Көзлерим жолыңда келермекенсең?!...
Кел, деп желбирейди көк орамалым,
Сени излеп табар сәхәр самалым,
Түнлерде күтемен, кел, интизарым,
Көзлерим жолыңда, келермекенсең?!...*

—деп жырланар еди сүйгенин сарғайып күткен қыз мухаббаты.

Қыздың жағымлы хош хаўазына ашық болған Қурбанияз оны хәўескерлер кружогына тартпақшы болады. Қыз келисим бермейди. Қосығын да буннан кейин хеш жерде қайтып айтпайтуғын болып қалады. Қурбанияз буның сырын түсине алмай жүргенинде, Алтынайдың оқыўын да таслап, биротала аўылына кетип қалған хабары шығады. Қыз кетиси менен, факультет басшылығы Қурбанияздың да изине түсип алады. Оны Алтынайды оқыўын таслап кетиўине себепши болғанлықта айыплайды. Ақыры Қурбанияз да оқыўдан қуўылады.

Усы аралықта факультет деканы Жәлимбетовтың сыры паш болады. Ол хаялын таслап, Алтынайды алыў нийетинде жүргенликтен Алтынайды Қурбанияздан қызғанып, оларға хәр қыйлы жаманлықлар ислеген екен. Алтынай менен Қурбанияздың дослары бул ғәрремликке табанлы гүресип, Жәлимбетовты деканлық лаўазымынан босаттырады. Қурбанияз бенен Алтынай оқыўға қайта оралады.

Алтынай менен Қурбанияз арасындағы бул дослық қатнасықлар соң мухаббат сезимине уласып, олар татыў шаңарақ курады. Соң мәлим болыўына қарағанда, Алтынай айтқан сол қосық оның урысқа кетип, келмей қалған балалық мухаббаты—хәўескер шайыр Дәўирханның қыз тилинде жазған қосықларынан екен...

Автор повестьге бул айралық қосығы—өмир қосығы екенлигин, онда мухаббат сезими хәммесинен жоқары туратуғынлығын көрсетип береді.

Жазыўшының повесть жанрындағы усындай сәтли қәдемлери 80-жыллардың орталарында оны роман жанрына батыл қәдем таслатты.

«Әмиўдәрәя» журналының 1988-жыл №1-2-3-4-5-санларында жәрияланған «Ақыбет» романы жазыўшының роман жанрындағы дәслепки қәлем сынаўы болыўына қарамастан, идеялық-көркемлик дәрежеси бойынша жанр талапларына толық жуўап берерлик, дәўир руўхына сай жазылған 80-жыллар прозасының ең жақсы шығармаларының бири болды. Дурыс, роман «О дүньяға мирәт» трагик-комедиясының сюжети тийкарында жазылғанлықтан онда усы шығармаға тән қахарманлар сөйлесиги, юмор-сатиралық сүүретлеўлер, трагик эпизодлар мәлим дәрежеде көринис тапқан.

Деген менен, автор шығармада ортаға қойылған машқалаларды роман жанрының талапларына сай сүүретлеп бере алған.

Роман усы шығарма жазылған дәўирде, яғный 80-жылларда жәмийетлик турмысымызда орын алған, тек ғана орын алып қоймастан, оттай алысып, өрттей хәўижге минип, өзиниң шарықлаў шыңына жеткен хәм кем-кем жемирилиў, иштен қулаў жөнелислерин бастан кеширип атырған хәмме нәрсени абырой-атақ, дүнья-мал, ақша менен өлшейтуғын, жырып жеўшилиқ, паракорлық, халық, мәмлекет мүлкин талан-тараж етиўшилиқ, ысырапхорлық, ашкөзлик, нәпсикаўлық, ағайынпазлық, адамның ар-хұжданын аяқ-асты етиўшилиқ, нызамсызлық, хуқық бузарлық, жалатайлық, көз боямашылық, мийримсизлик, бузыклық, ғәрремлик, хызмет орнынан пайдаланыўшылық усаған унамсыз иллетлерди сәўлендириўге бағышланған. Романда автор бул иллетлердиң адам хәм жәмийет турмысындағы унамсыз ақыбетлерин көрсете отырып, адамларды бундай унамсыз иллетлерден аўлақ, сақыт болыўға хәм оған хәмме бир тән, бир жан болып қарсы гүресийге шақырады.

Романда сүүретленилген негизги ўақыя усы 80-жылларда жасап, өмир сүрген саўда хызметкерлириниң турмысынан алынып жазылған. Шығармада ортаға қойылған тийкарғы идея саўда хызметкерлириниң нызамға қайшы қыңыр ислер менен шуғылланыўшы айырым ўәкиллери болған Тасполат, Улпери, Шернияз, жынаятшы топар белсендилери Мамонт, Жезтырнақ (Ешнияз) хәм олардың қолына түсип қалған, турмысқа жаңылыс қәдем таслаған жас өспиримлер Шыңғыс (Шука), Нурполат (Норка), сондай-ақ олардың жынаятлы ислерине қарсы гүресийши милиция хызметкерлери Атамурат Мәтмуратов, Ахмет Қәлилаев, Батырбек Дәўранбеков образлары арқалы шебер ашып берилген. Романның тийкарғы сюжетлик жемиси тийкарынан үш үлкен сюжетлик мотив Тасполат, Улпери образлары арқалы берилетуғын өзиниң ең жоқары шоққысына дейин барып жеткен саўдадағы хәм адамның минез-кулқындағы ғәрремликтиң кем-кемнен гүйзелиске түсип, ыдырап, жемирилип барыўы, Шернияз, Бийбихан образлары арқалы берилетуғын ғәрремликтен ғәрремликтиң туўылыўы, айырым адамлардың ғәрремлик жолына келип кириўи, Мамонт, Ешнияз (Жезтырнақ), Нурполат, Шыңғыс образлары

аркалы берилетуғын ғәрремлик, жынаятлы ислердің ен жайыуы, Мәтмуратов, Қәлилаев, Дәуранбеков образларында берилетуғын усындай унамсыз иллетлерге қарсы улыўма халықлық гүрестің алып барылыуы мотивлери тийкарында раўажландырылып барылады. Бул мотивлер бир идеялық бағыт әтирапына беккем бириктирилген қатаң логикалық байланысқа ийе ықшам композициялық қурылысты келтирип шығарған.

Роман ўақыясы ғәрремлик жоллар менен басы берик көшеге кирип қалып, жынаят батпағына белшеринен батқан, енди оннан қалай шығыўдың жолларын билмей тал қармап, «тышқан тесиги мың теңге» болып атырған бас қахарманлар—Тасполат, Улпери, Шерниязлардың гүйзелiske түскен өмирлериниң мың тәшўишли соңғы демлерин сўўретлеўден басланады. Шығарма қахарманларының бири Улпери «Тасполат, Тасполат! Сениң ақшаларың қызықтырмағанда, мине деген жигиттиң костары болмас па едим?» (20-б.) деп ах шексе, және бири Шернияз: «Байына пул, қатынына қул болып өлетуғын болдым-аў!» ал маған... Қой, басым аман турғанда қайқайын! (33-б.)» деп бас саўғалаў менен хәлек. «Түнлерде кирпиги айқаспайды, қай жерде алағайымланып, кәтелескенин ойлап, келептиң ушын таба алмай әўере-сарсан» (24-б.). Ал, үшінши бир қахарман—ет қызыў менен жынаятшылар топарына кирип қалған жас өспирим Нурполат болса бул өрмекшиниң аўынан қалай қутыларын билмей ар-сар, «ажырасып кетиўге қорқады, оның ушын өз аўанына артқа қарай кетиўге жол жоқ, ендиги тәғдири сол Мамонттың пәнжесинде. Мамонттың бәдайбат, жексурын бетәпшери алдында ант ишкен...» (21-б.).

Бул иллетлердің барлығының себепшиси «хәмме нәрсени ақша менен бағындырыўға үйренген» (17-б.) Тасполат болса алтын жағысының дегиш алып атырғанлығынан еле бийхабар. Хаялы Улпери өзиниң ең жақын шәкирти хәм қанатының астына алып тәрбиялаған ағайин иниси Шернияз бенен хайшы-хиширет қурып, көзине шөп салып атырғанын да, Шернияздың саўдада буның айтқанларын артығы менен орынлайман деп, нәпсикаўлық етип, аўзын палға емес, отқа басып алып, растрат болып атырғанын да, бул от жалынының кем-кем өзін шарпып алып кетежақ болып қиятырғанын да, баласы Нурполаттың жынаятшы жезтырнақлар қолына түсип, олардың тарпыўынан шыға алмай атырғанын да билмейди. Оңай тапқан ақшаларын суўдай шашып, курорт қоймай мәсирип жүр. Маңлай тери, хадал мийнети менен күн көрген айырым досларының «Абайлы бол, достым, бир күн болмаса бир күн қақпанға түсип қалма! Тегин пайда көз шығарады» (36-б.) деген мәсләхәтин еситкиси де келмейди. Себеби, Тасполат әзелден-ақ өмирге туўры көз бенен қарап қиятырған адам емес. Оның өмири де, көзқарасы да, балашағасы да, досты да, патшасы да пул! Оның пул ҳаққында философиясы, мине, усындай. «Береген қолым алаған, алаған қолым береген». Адамлар

арасындағы қатнас куралы тил дейди. Мениңше, тил емес—пул! (35-б.)» деп ойлайды сонлықтан да ол.

Оның пикиринше, онай тапқан пулды орынлы шашып та билиў керек. Соның ушын да оған мың сом бир сом шелли көринбейди. Сол ушын да ол курортта мың сомлық зыяпат шөлкестиргенни менен турмай, өзін сақый, мәрт етип көрсетиў ушын еле өзи жеткиликли танып үлгермеген әлле кимге де ешейин мың сом саўға еткиси келеди. Еле дурыслы сыр минез болып көрмеген, жақында танысқан ағайин иниси Шерниязға да қудайыға он мың сом саўға қылады.

Бирақ, бул ысырапхорлық Тасполат ушын бийкардан бийкар ақша шашыў емес. Ол курортта сонша сом шығарып зыяпат шөлкестиргенде өзиниң абыройының артыўын, пулының пул шақырыўын ойлайды. Ал, ағайини Шерниязға ақша саўға еткенде де оны жарылқап, жақсы күн көрип кете қойсын деп бермейди, оны өзине мәңги қарыздар етип қойыўды ойлап, узын арқан кең тусаў менен селпи етип байлап қойғысы келеди. Тасполат тек дүнья парраш, пулкумар адам ғана емес, соның менен бирге, оғада ағайинпаз да адам. Мысал ушын оның Шернияздың үйине мийманға барып, оның ағайини екенлигин билгендеги руўхый халатына бир сер салайық: «—Не дейди!?!—деп үй ийеси турып кетти. —Хаў, айнанайын-аў! Күни менен соны айтпайсан ба?! Түбимиз бир ағайин болып шықтық ғой, бәрекелла, бәрекелла! Мен Тасполат ағаң боламан, кәдимги Алламбаев деп атырған...» (19-б.).

Бирақ, ол бул ағайиншиликти де пуллап билетуғын епшил адам. Ол Шерниязды қаладағы мебель дүканына баслық етип жұмысқа орналас-тырғанда да усы жақларын ойлап ис тутады. «—Саўда тараўында айлық пенен есапласпайды,—деп тойтарыс берип қойды Тасполат.—Сен тағы аўзың гәшшийип келген жақсы мебеллерди шетинен сатырлатып сата берме. Қымбат гарнитуралар келсе, мениң менен хабарласқайсан» (25-б.).

Тасполат ақша табыў ушын хәр қандай жынаятқа барыўдан да тайынбайды. Бирақ, өз қолынан емес, кисиниң қолынан от ысырып тапқанды жақсы көреді. Сол ушын ол Шерниязға орайлық складтағы хәр қайсысы бес мыннан туратуғын он шет еллик гарнитурды үстилерине еки мыннан қосып тамыр танысларына саттырып жибереді. Усылайынша көп гилем-паласларды да саттырады. Усындай жынаятлы ислери билинбеў ушын дүканға «тоқтан кетти» қылып от бергизеді... Бул жынаятларының изин билдирмеў ушын от өшириўшилерге Шернияз арқалы пара береди.

Тасполат пул менен тек затты емес, адамды да, хамал-бийликти де, хәтте өз өмирин де, мухаббатты да сатып алыўға болады, деп ойлайды хәм солай да ислейди. Өзиниң өмирлик жолдасы Улпериге де усундай жоллар менен үйленеди, ревизия ўақтында растрат болған оның әкеси, аўыллық дүканшы Қалханды хамалынан пайдаланып қорқытады, ревизиядан қутқарған болып қызын хаяллыққа алады. Усындай ғәрремлик

жоллар менен өзи де үлкен саўда басқармасының баслығы дәрежесине дейин көтеріледі. Баласын да ұсылайынша пулдың арқасында киргизип, пулдың арқасында оқытып, пулдың арқасында үлкен хамалдар еткиси келеді хәм оны ұсылайынша көрген-билгени пул етип, пулдың пуўында өсиреди. Хаялы Улперини де, шәкирти хәм ағайин иниси Шерниязды да ұсы жолларға тәрбиялайды. Хәтте, ол милиция хызметкерлерин де пулға сатып алғысы келеді, оларды жынаятлы жолларға ийтермелеп, параға пул ұсынады.

Тасполаттың шаңарағын тек шайпалтып ғана қоймай, улының жынаятшылар қолында өлиўине, ұсы күйикке шыдамаған хаялы Улпериниң үйин де, өзин де өртеўине, өзиниң де, Шернияздың да заң алдында жуўапкершиликке тартылыўына алып келип, бала-шағасын, этираптағы досларын гул опат қылған трагедиясының тийкарғы себеби де, мине, ұсында, оның өмирдиң раўажланыў заңлықларын дурыс түсинбегенлигинде.

Романда Тасполат образына, мине, ұсындай сыпатламалар бериледи.

Өзлериниң өмирге, дүньяға, адамларға, мухабатқа, жәмийетлик кубылысларға деген көзқарасы бойынша Улпери, Шернияз образлары да Тасполат образына бир қанша жақын типологиялық уасалықларға ийе. Деген менен, бул қахарманлар образлары да өзлериниң даралық сыпатлары менен Тасполат образынан бир қанша парық етип турады. Мысалы, Шернияз дәслепки ўақытлары әбжил, шаққан, тил алғыш, сөзге шешен, мийнеткеш, хақ көкирек, мийирбан, өмирде өзинше өмир сүриўге умтылатуғын жигит сыпатында көзге тасланады. Ол ұсы сыпатлары менен автобаза директорына унап, жаңа «ЗИЛ» машинасын алады, дәслепки хаялы Жуматай-Айзадаға унап оған үйленеди, Тасполат, Улпериге унап, олардың шаңарағының ең садақ адамы болады.

Бирақ, турақсызлық, дүньяпаразлық, көрмедиклик, ашкөзлик, ийи бослық, нәпсиқаўлық, көрсеқызарлық усаған сыпатлар оның ғәрремлик жолына түсиўине себепши болады. Ол ұсы сыпатлары менен Улпериниң ойнасына, Тасполаттың нызамсыз саўда ислериниң шериклесине, нызам алдында жуўап беретуғын жынаятшыға, екинши алған хаялы Бийбиханның зорлап қосылған өмирлик жолдасына айланады, дәслепки хаялы Айзада менен тунғыш қызы Гүлзаданың көз жасына қалады.

Улпери де бул сыпатлардан аўлақ емес. Онай дүнья таўып, әйши-ишретте жасағанды жақсы көреді. Қатал, өр көкирек минезли, үйди де, дүзди де өзи бийлеп-төслеиді. Сол ұшын Тасполаттың мәмлекетлик ислерине де иретли, иретсиз араласа береді. Дүнья малға бир ата жақын, байыған сайын, байығысы келеді, көзи ақша, мал-дүньяға тоймағанындай, кеўли де хеш нәрсеге тоймайды. Нәпсиқаў, бир күнлик хәзлигин ойлап, кеўли мудама ғәррем жолларды күсеп турады. Нәпси бәлеси қозғанда, уят-аятты тыңламайды, бала да, бай да, этираптағы адамлар да, ел-халық та көзине бир тийин болып көринеди. Хәкки, хеш кимди писент еткиси

келмейтуғын менменшилик әдетлери және бар. Дүньяның пуўына тойып секирген ол хәмме нәрсени ақша менен сатып алыўға болады деп ойлайды.

—Ревизия деген-әм гәп пе? Егер тили, көзи, аўзы, қулағы бар мақлук болса, келисиўге болады ғой! (30-б.)—дейди ол сонлықтан да Шернияз ревизиядан албырап, алды-артынан сүнгиген үйректей урқанаты ушып жәрдем сорап келгенде.

Шарбаяшылық, мәқкарлық мәселелеринде де алдына адам салмайды. Тили зәхәр. Өз мәпине қайшы келетуғын ис етсе, әкесин де аямайды. Оның характериндеги бул сыпатлы белгилер баласы имтиханнан «қулап қалдым» деп келгенде, бирден айға шапшып, баласының муғаллими Алым Адамбаевты телефонға шақырып «Әй, Алымбысаң, залымбысаң?!» (24-б.) деп дох урып сөйлескенлери менен милиция хызметкерлери жынаятлы иске гүмандар сыпатында баласын излеп келгендеги, айбаракты урып, аспанға балта ылақтырған хәрекетлеринен айқын сезилип турады:

«Баласының аман екенлигин билген Улпери энди жаңа басланған даўылдай есирип кетти:

—Оны қаяқтан билемен?—деп обақазланған қораздай арман-берман гезе баслады.—Сен өзи не ғалаўыт таўып жүрсең, шырағым? Мениң баламды ким менен шатастырып бунда келип отырсаң. Бул кимнің үйи екенлигин билесең бе?—деди ылақаның қарнындай билегин аспанға сермеп.—Бул—Тасполат Адамбаевичтың шаңарағы!» (37-б.). Улпери усындай жаман иллетлердин бәрин ийелегени менен де, меҳрибан, баўырман ана сыпатында көзге тасланады. Баласын жанындай жақсы көреді. Бетине жел болып тиймейди, хеш кимге тийдирмейди де. Ишпеге, жемеге зәрүр қылмай, бастан аяқ иллә-пиллаға орап қояды, ақша дегенди бас көзине қарамай жолына бурқыратып шашады.

Бирақ, оның бул иллетли минезлери менен баласын хәдден зыят «жақсы көриўшилиги» күйеўи Тасполаттың басына бәле болғанындай, баласының да жаман жолларға түсип кетиўине себепши болады. Тайынға хәзир болып, хәр күни 40-50 сомлап бопыратып саўып өскен бала тойып секирип жүрип абайламай от басып алады. Өзи билмеген халда «Ақшам жұлдызлары» деп аталатуғын Мамонт деген бир қудабийзар басшылығындағы жынаятшы топарына қосылып қалады. Олардың жынаятшы топарлар екенлигин анық сезген ол бир нешше рет бул компаниядан қутылып шығып кетиўдин жолларын қарастырады. Бирақ, қутыла алмайды. Дәслебинде оқыўынан, мың ярым сомлық кийим-кеншегинен, «Жигули»инен, соң аманат кассасындағы бес мың сомынан, үйинен урлап шыққан жүз мың сомлық үш процентли алтын заеминан айырылады. Буның барлығын жынаятшылар топарының атаманы Мамонттан қорыққанынан ислейди. Мамонт буның менен де турмай, өзинин

жынаятлы ислерин жасырыў ушын жас өспиримди сабағында гүлдей солдырады, Щука (Шыңғыс) деген жас баланы өлтирмекши болып урып өлимши етип таслап кетеди. Нурполатты болса «Сениң менен мен үлкен жынаят ислеген адамлармыз. Әсиресе-сен. Сени сол жынаятқа ылайық жазадан аман алып қалыўым керек» (15-б.) деп Кавказға алдап әкетип, оның да жас өмирин қыршын кеттиреді.

Бул орынларда Шыңғыс, Нурполат образлары өмирге жаңылыс кәдем таслап, жынаятлы ислерге араласып қалған жазықсыз жазықлы жас өспиримлер сыпатында көзге тасланса, Мамонт жаўыз, мәкқар жынаятшының типі сыпатында бериледи.

Романда Тасполат, Шернияз, Улпери сыяқлы мәмлекет мүлкін жырып жеп, талан-тараж етиўши бийнамыс, нәпсикаў адамларға, Мамонт, Жезтырнақ (Ешнияз) усаған жаўыз, мийримсиз жынаятшыларға қарсы гүресіўши, өз исине шын берілген пидәкер, ар-хужданлы, мәрт-бахадыр, ақыл-парасатлы милиция хызметкерлериниң образлары да жасалынған. Мәселен, майор Атамурат Мәтмуратов пенен капитан Ахмет Қәлилаевлар усындай адамлар. Романда капитан Қәлилаев «Ақшам жұлдызлары» жынаятшылар топарының бас кесер, жаўыз атаманы Мамонтты қолға түсириўде өзиниң қырағылығы, табанлы гүресшең екенлиги менен көзге тасланса, майор Мәтмуратов Тасполат Адамбаев басшылығындағы сум нийетли, суқ қоллы саўдагерлер топарының қыңыр-қыйсық, ғәрремлик хәрекетлерин әшқара етиўде өзиниң ақыл-парасатлығы, ар-хужданлы адамгершилиги, қолының тазалығы, үлкен кәсиплик шеберлик хәм бай тәжирийбеге ийе екенлиги менен басқалардан ажыралып турады.

Улыўма, романда жасалынған бул образлардың хәммеси де үлкен тәрбиялық әхмийетке ийе. Олардың биразлары (Мәтмуратов, Қәлилаев, Куўанғәлий Қойбағаров) адамларды жақсы ислерге, жақсылыққа жантасыўға шақырыў тымсалы болып хызмет етсе, биразлары (Тасполат, Улпери, Шернияз, Мамонт хәм т.б.) оларды жаманлықтан аўлақ болыўға, жаман адамлардан қашық жүриўге тәрбиялаўшы өмир сабақлары болып хызмет етеди.

К.Рахманов ғәрезсизлик дәўиринде де проза жанрында табыслы қәлем тербетип, «Туңғыш мухаббат», «Сақал» сыяқлы көркемлиги қунлы романлар дәретти.

МАЗМУНЫ

Кирисиў.....	3
--------------	---

БИРИНШИ БӨЛИМ

XX ӘСІР ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫ РАҰАЖЛАНЫҰЫНЫҢ ТИЙКАРҒЫ БАСҚЫШЛАРЫ

Биринши бап. XX әсир карақалпақ әдебиятының пайда болыў хәм кәлиплесиў жоллары (1900-1930).....	13
Екинши бап. XX әсирдиң 30-жылларындағы карақалпақ әдебияты (1931-1940).....	30
Сейфулғәбит Мәжитов.....	49
Аяпберген Муўсаев.....	63
Қазы Мәўлик Бекмухамедов.....	87
Мырзағәлий Дәрибаев.....	107
Үшинши бап. 40-50-жыллардағы карақалпақ әдебияты (1941-1960).....	120
Төртинши бап. 60-80-жыллардағы карақалпақ әдебияты (1961-1990).....	168
Бесинши бап. XX әсирдиң 90-жылларындағы хәм XXI әсир басындағы карақалпақ әдебияты (1991-2000).....	336

ЕКИНШИ БӨЛИМ

XX ӘСІР ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫНЫҢ КӨРНЕКЛИ ҰӘКИЛЛЕРИНИҢ ӨМИРИ ХӘМ ДӨРЕТИҰШИЛИГИ

Аббаз Дабылов.....	395
Садық Нурымбетов.....	423
Жолмурза Аймурзаев.....	454
Тилеўберген Жумамуратов.....	486
Караматдин Султанов.....	496
Ибрайым Юсупов.....	508
Төлепберген Қайыпбергенов.....	532
Төлепберген Мәтмуратов.....	549
Шаўдырбай Сейтов.....	561
Кенесбай Рахманов.....	577

**ӘБДИСАЙЫТ ПАХРАТДИНОВ,
КЕҢЕСБАЙ АЛЛАМБЕРГЕНОВ, МАРИЯ БЕКБЕРГЕНОВА**

**XX ӘСІР
ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫ
ТАРИЙХЫ**

*Қарақалпақ тилинде
«Қарақалпақстан» баспасы
Нөкис—2011*

Бас редакторы
Редакторы
Художниги

*Рашид Аббазов
Гүлистан Пирназарова
Азамат Жаримбетов*

Териўге берилген ўақты 20.09.2010. Басыўға руксат етилген ўақты 20.01.2011.
Қағаз форматы 60 x 84¹/₁₆. Офсет усылында басылды. Гарнитурасы—«Times».
Көлеми 38,0 б/т, 35,36 шәртли б/т, 39,58 есап б/т. Жәми 1000 нускада. Бахасы
шәртнама бойынша. Буйыртпа №

«Қарақалпақстан» баспасы: 742000,
Нөкис қаласы, Қарақалпақстан көшеси, 9

Ташкент қаласы, Х. Байкара 41.
«NISO POLIGRAF» Ш. К. баспаханасында басылды.